125.351

SUTJESKA

IZ RATNE PROŠLOSTI NAŠIH NARODA

KNJIGA TRIDESET PRVA

POSEBNA IZDANJA

KNJIGA DEVETA

UREĐIVAČKI ODBOR

Petar BRAJOVIĆ, Milinko ĐUROVIĆ, Branislav JOKSOVIĆ,
Viktor KUČAN, Nikola LJUBIČIĆ, Tone MARINČEK,
Kiril MIHAJLOVSKI, Branko PEROVIĆ, Branko TACOVIĆ,
Miloš ZEKIĆ, Milisav PEROVIĆ — odgovorni urednik

SUTJESKA

INICIJATIVNI ODBOR

Cana BABOVIĆ, Peko DAPČEVIĆ, Milinko ĐUROVIĆ, Pavle JAKŠIĆ, Đuro KLADARIN, Dušan KOSTIĆ, Vicko KRSTULOVIĆ, Ivan KUKOČ Cvijetin MIJATOVIĆ, Dragi MILENKOVIĆ, Tanasije MLADENOVIĆ, Milijan NEORIČIĆ, Gojko NIKOLIŠ, Slobodan PENEZIĆ, Koča POPOVIĆ, Velimir TERZIĆ, Mijalko TODOROVIĆ, Ljubo VUČKOVIĆ

CENTRALNA VOJNA BIBLIOTEKA
INV. BR. 125.351

PIŠU UČESNICI

SUTJESKA

ZBORNIK RADOVA

KNJIGA ČETVRTA

DRUGO IZDANJE

CENTRALNA VOJNA BIBLIOTEKA

VOJNOIZDAVAČKI ZAVOD JNA „VOJNO DELO"
BEOGRAD 1960

GLAVNI UREDNIK
Milinko ĐUROVIĆ

UREDNICI
Milisav PEROVIĆ i Radomir PETKOVIĆ

Naslovna strana i inicijali
BRANKO ŠOTRA

Vinjete
PIVO KARAMATIJEVIĆ

Nikad neću zaboraviti kada su mi komandiri u ceduljicama slali poruke da su izgubili polovicu ljudstva, i više od toga, ali da možemo računati s njima kao da su u punom sastavu. To su bile velike riječi. To su bile riječi heroja, heroja naše Narodnooslobodilačke borbe.

(Iz Titova govora održanog 4 jula 1958 na Sutjesci prilikom proslave petnaestogodišnjice Bitke)

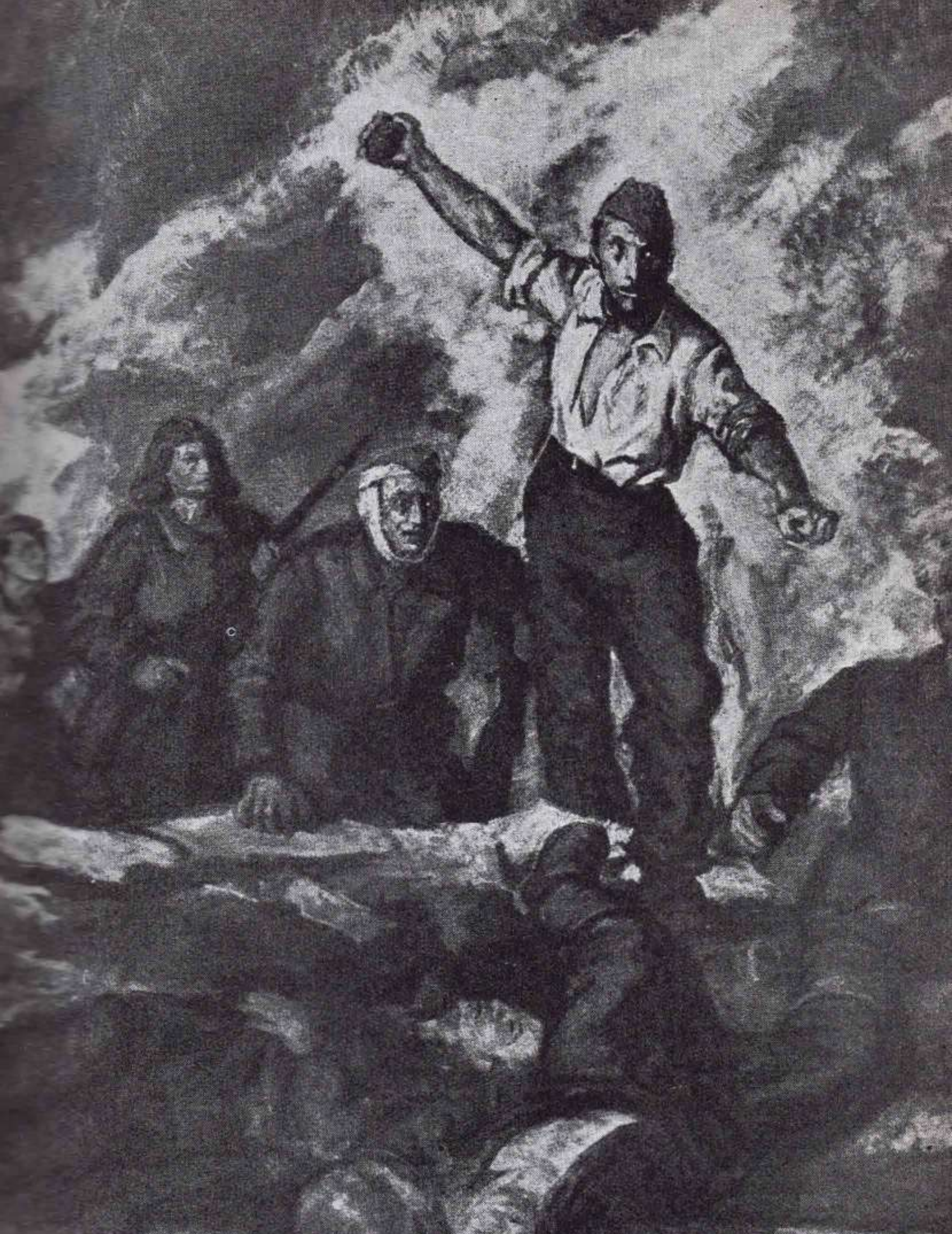

Petar Lubarda: BOMBAŠI — ulje

I

UZ VRHOVNI ŠTAB

Prateći bataljon Vrhovnog štaba imao je u toku Bitke na Sutjesci, kao uostalom i kroz ceo Narodnooslobodilački rat, specifičnu namenu — obezbeđenje Vrhovnog štaba[1]. Toj nameni je bio podešen i njegov sastav. Bila je to jedinica u pravom smislu opšte jugoslovenskog sastava. Sačinjavali su je odabrani i u borbi provereni borci, komunisti i skojevci, iz svih brigada ili partizanskih odreda, odnosno krajeva kroz koje je prolazio Vrhovni štab, borci spremni na najveće žrtve i samoodricanja.

U izvesnom smislu Prateći bataljon je bio rezerva kadrova. U njegove redove neprekidno su dolazili novi, a odlazili stariji drugovi, kojima su dodeljivane razne dužnosti u krajevima kroz koje se prolazilo, naročito u onim iz kojih su bili rodom.

Od svog osnivanja u Petrovcu 1942 godine Prateći bataljon Vrhovnog štaba imao je u svom sastavu tri čete, od kojih su dve služile za obezbeđenje Vrhovnog štaba dok je treća Inžinjeriska, izvršavala inžinjeriske zadatke za potrebe operativne grupacije oko VŠ. To je ujedno bila i prva naša inžinjeriska jedinica. U predahu između Četvrte i Pete neprijateljske ofanzive od raspoloživog ljudstva formirana je, u s. Drače kod Miljevine, još jedna četa, kao treća, jer je Inžinjeriska trebalo da uskoro bude izdvojena iz sastava bata-

[1] Kod obrade ovog članka koristio sam, pored ostalog, i sećanja drugova: Bogosava Mitrovića, Mila Vranješa, Dimitrija Koljkovića, Sime Sabljića, Laze Balaća, Radonje Dodiga, Rada Ristanovića, Gavre Dotlića, Jove Radakovića, Milutina Despotovića, Voje Bijekovića i dr Olge Milošević.

ljona, stim da posluži kao jezgro za formiranje samostalnog inžinjeriskog bataljona VŠ.

Prateći bataljon je bio pod neposrednom brigom i kontrolom druga Marka (Aleksandra Rankovića), koji se o njemu sa posebnom pažnjom starao. Neposredna blizina i stalni kontakt sa drugom Markom i drugovima iz VŠ kao i karakter zadataka omogućili su da i partisko-politički rad u jedinici bude bolji. Podizanju revolucionarne svesti kod boraca obraćana je naročita pažnja, te je i u tom pogledu to bila ugledna jedinica.

Borci Pratećeg bataljona imali su prilike da u toku rata često slušaju predavanja ili objašnjenja niza pitanja u vezi sa vojno-političkom situacijom kod nas i u svetu, i to neposredno i na izvoru, od naših najviših ratnih vojno-političkih rukovodilaca i najčešće kroz večernje razgovore oko vatre ili u koloni za vreme pokreta.

U periodu između Četvrte i Pete neprijateljske ofanzive u dubokom sećanju svih boraca ostalo je veče uoči 1 maja 1943 godine, u šumi iznad s. Govze, nedaleko od Miljevine. Za proslavu ovog praznika nije se tada moglo nešto naročito pripremati. Borci našeg bataljona, koji te večeri nisu bili na dužnosti, naložili su veliku vatru i, sedeći oko nje, kao i obično, otpočeli sa bogatim programom borbenih pesama iz Krajine, Like, Dalmacije, Crne Gore i Srbije. Pritom se svaka grupa starala da što bolje otpeva pesmu svoga kraja. Uskoro su nam se pridružili drug Tito, Marko i čika Janko (Moša Pijade) i drugi drugovi koji su se nalazili pri Vrhovnom štabu, svi veoma raspoloženi. U toku večeri oni su pričali po nešto iz svog života. Čika Janko je govorio o životu i radu na robiji. Kada je neko zamolio druga Tita da i on ispriča nešto iz svog života — kako je postao revolucionar, član Partije itd., on se rado odazvao. Pričao je o tome kako je bio u austrougarskoj vojsci, kako je bio zarobljenik po ruskim logorima i o svom životu u njima, o svom prvom dodiru sa sovjetskim revolucionarima, itd. Pri tome je pravio izvesna poređenja sa teškoćama u našoj Narodnooslobodilačkoj borbi i iznosio neke druge stvari iz svog života koje su uglavnom danas poznate iz biografije. Posle reči druga Tita bili smo ispunjeni velikim ponosom, a naročito stoga što smo sa svojih osamnaest ili dvadeset godina već bili po godinu ili godinu i nešto više u Narodnooslobodilačkom ratu i gotovo isto toliko članovi SKOJ-a ili Partije. Tako je ovo veče proteklo i u moralno-političkoj pripremi za naredne napore. Inače, raznolike i lepe borbene pesme i večernji razgovori oko vatre najčešće su bili jedina naša zabava.

Nalazeći se uz Vrhovni štab mi smo često dolazili u dodir sa našim najvišim rukovodiocima. U njima smo gledali dugogodišnje revolucionare, drugove koji su zbog svog revolucio-

narnog rada kao komunisti proveli dugo godina na robiji ili su se borili u Španiji, i divili smo se njihovoj izdržljivosti i istrajnosti u borbi koja je vođena u tako teškim uslovima kakvi su bili u staroj Jugoslaviji. Međutim, većina od nas saznala je za revolucionarni radnički pokret tek negde u ustanku 1941 godine.

*

Planovi neprijatelja da nas uništi u toku njegove Četvrte ofanzive su propali, — govorio je drug Tito, — četnici su razbijeni, ali je neprijatelj još jak i u mnogo povoljnijoj situaciji od nas. Ali, sledeći 1 maj slavićemo negde u oslobođenim gradovima.

U bataljonu je bila i grupa Srbijanaca koja je u martu 1942 privremeno zadržana pri Vrhovnom štabu, s tim da se vrati na svoj teren čim se ukaže prilika za to. Međutim, putevi Vrhovnog štaba u 1942 i 1943 godini vodili su sve dalje od Srbije, što je kod te grupe stvaralo izvesnu nostalgiju. Težnja za pokretom prema Srbiji prenosila se i na druge borce, jer su svi očekivali da će se rat završiti tamo gde je započeo, tj. u Srbiji, pa smo po meri približavanja ovoj cenili i dužinu trajanja rata. Stoga smo odmah iskoristili priliku da se pobliže raspitamo — neće li sledeća proslava biti u Srbiji ili negde bliže njenim granicama.

Neki drugovi se sećaju da je te večeri, pored ostalog, bilo govora i o pokretu u pravcu Kosova i Metohije, o nešto obilaznom putu za Srbiju.

Znali smo dosta o tome da se KPJ bori za novu Jugoslaviju u kojoj će biti stvoreni uslovi za bolji život od onoga u staroj. Ali, iako smo o tim problemima često slušali, naročito u Bihaću, verovatno veliki broj drugova nije mislio niti imao neke određene, konkretnije pretstave o tome kako će izgledati ta buduća zajednica i ko će to ostvariti. To veče smo možda prvi put u ratu slušali neposredno od druga Tita o problemima posleratne izgradnje.

Drug Tito je govorio o teškoćama privredne obnove razorene zemlje, ali i o njenoj perspektivi. Izgradićemo fabrike, snažnu armiju, dobro i jednoobrazno naoružanu, tešku tehniku i imaćemo mnogo bolje avione nego što su ovi neprijateljski koji nas neprekidno proganjaju. Kad stignemo u Beograd priredićemo veliku vojnu paradu... A da bismo obezbedili izgradnju bolje budućnosti zemlje, mi moramo čuvati i razvijati narodnu vlast i ne smemo ispustiti oružje iz ruku. Neko će od vas biti odbornik, neko oficir, poslanik, ili član nekog komi-

teta, — govorio je drug Tito i pritom pokazivao rukom oko sebe. Mi nemamo boljih kadrova nego što su ovi izrasli iz rata, rekao je on.

Treba zamisliti kako je to moglo zvučati između dve velike neprijateljske ofanzive, u tamnoj noći, u šumi, oko vatre. Bilo je to i vizionarski, ali i kao neka sasvim razumljiva i bliska perspektiva.

Za mnoge od nas sa sela — fabrike, Beograd, parada ili te nove dužnosti bili su nešto što je bilo veoma teško zamisliti, ali smo ipak verovali da je to neposredno tu, pred nama, mada nam nije bilo baš sasvim jasno otkud mogu doći poteškoće, kad ne bude bilo okupatora, aviona, gladi i rata. Neki su primetili da mi to nećemo moći sve, da nećemo umeti, a bilo je i šala na račun naših praznih stomaka, bosih nogu i parade. Drug Tito je zatim govorio o našoj dužnosti da po završetku rata završimo razne škole i kurseve, o tome da je i Narodnooslobodilački rat velika škola itd. Tada nam je postala jasnija i potreba intenzivnog partisko-političkog rada i partiskih kurseva koji su radili pri Vrhovnom štabu. Tako je u predahu između Četvrte i Pete ofanzive, ili tačnije, odmah po završetku Četvrte, radio jedan takav kurs u s. Govzi koji je pohađalo i dosta drugova iz našeg bataljona.

Ovaj razgovor se vodio do duboko u noć i kao da je i za starije drugove bio prilika za razmišljanje o posleratnim problemima. Vatru niko nije napuštao, a oni drugovi koji su bili na straži nestrpljivo su zvali iz mraka tražeći smenu koja je, zaneta pričanjem druga Tita, odugovlačila da ode.

Kasnije, kroz Petu i druge ofanzive, u Drvaru i kad smo nailazili na druge teškoće, često smo se sećali reči druga Tita da su sve teškoće prolazne, da će biti i boljih dana, fabrika, pa i vojnih parada na Terazijama.

*

U Govzi se Vrhovni štab zadržao nešto duže. Zapravo, prvo je bio razmešten u selu Drače pored druma Kalinovik—Foča da bi se zatim prebacio u Govzu, a nešto kasnije, usled neprekidnog neprijateljskog izviđanja i bombardovanja, u šumu iznad sela. Iz tog perioda posebno mi je u sećanju ostalo umnožavanje jedne glave iz Istorije SKP(b) na šapirografu. Pri tome je upoređivan tekst sa originalom i strogo se pazilo na svaku reč ili znak interpunkcije. Nisam shvatio toliku brigu za tako sitne stvari, pa mi se taj posao i nije činio nekako naročito važnim.

Prateći bataljon je davao dve čete na osiguranje u Govzi, Prvu i Drugu, dok je Treća ostala u s. Drači. Obično je jedna od četa davala neposredno osiguranje, na mestu ili u pokretu, a druge dve šire — patrole i zasede ili su posedale položaje, ukoliko jedna nije obezbeđivala drugove iz AVNOJ-a, Agitprop, i tzv. komoru — tj. arhivu, radiostanice i ostalu opremu Vrhovnog štaba. Inžinjeriska četa je izgrađivala i održavala poznate mostove na Drini kod Broda i s. Bastasi.

Četnici su u to vreme vršljali po šumama oko Kalinovika i s. Vrbnice, pa su na tim pravcima naše čete pretresale šumu i postavljale zasede. One su hvatale i privodile četničke grupe, obično seljake iz okolnih mesta.

Iz Govze se VŠ prebacio preko s. Čureva u veliku šumu u luku Drine i Pive, između Šćepan-Polja i s. D. Kruševo gde je ostao nekoliko dana. Tu je, pored ostalog, deo jedne naše čete obezbeđivao i most na r. Pivi kod D. Kruševa preko koga je nešto kasnije VŠ prešao Pivu, a zatim i r. Taru da bi se prebacio u Sandžak.

Idući desnom obalom Tare u pravcu sela Meštrovac negde posle sela Uzlupa, drug Tito je primetio tragove topovskih točkova usečenih na uskoj i strmoj stazi. Mestimično je i put bio proširivan. Nisu, valjda, Nemci ovuda provlačili svoju artiljeriju, pitao se drug Tito, pretpostavljajući da se ne može raditi o našoj jer je bilo naređeno da se sva teška oruđa unište još pri prelasku r. Neretve. Naročito ga je zainteresovalo to što su tragovi točkova bili sveži. Međutim, uskoro smo naišli na još veće iznenađenje — jednu našu haubicu koju su borci artiljeriskog diviziona Vrhovnog štaba s teškom mukom izvlačili prema brdu. U s. Meštrovcu drug Branko Obradović je podneo raport i pokazao drugu Titu i drugu haubicu kao i bateriju brdskih topova koje je divizion uspeo da izvuče iz Četvrte ofanzive. Ovaj uspeh naših artiljeraca jako je obradovao druga Tita. I to veče je provedeno u prijatnom razgovoru.

U zabačeno planinsko selo Đurđevića Taru VŠ je stigao oko 16 maja gde se razmestio na padinama prema reci. Treća i Prva četa davale su uže obezbeđenje, dok je Druga bila razmeštena na kosi iznad sela.

Pošto je pod vatrom Nemaca porušila most kod s. Broda, naša Inžinjeriska četa je uskoro stigla na Bitinsko Polje, nešto severnije od s. Đurđevića Tare.

U Đurđevića Tari je u VŠ tih dana bilo vrlo živo. Tu su dobijeni prvi podaci o pripremanoj Petoj neprijateljskoj ofanzivi. Održana su i neka savetovanja sa komandantima divizija. U Štabu su nekoliko dana probavila i dva partiska radnika iz Crne Gore. Na osnovu novih podataka i izmenjene situacije, tj. usled neprijateljske nadmoćnosti i naše nemogućnosti da se

probijemo ka istoku — za Srbiju, tu je izmenjena odluka o daljem prvobitno planiranom pravcu kretanja grupacije oko VŠ: jedne kolone u pravcu Kosovske Mitrovice, a druge duž albanske granice, i preduzete su mere za novo pregrupisavanje snaga i probijanje u pravcu Zelengore, odnosno za vraćanje u Bosnu.

Posle nekoliko dana, 20 ili 21 maja, VŠ je ponovo prešao r. Taru ispod velikog porušenog mosta i prebacio se na Crno Jezero, kod Žabljaka pod Durmitorom. Logor VŠ bio je smešten u šumi na severnoj obali jezera, u blizini razvalina nekog hotela ili vile. Tu je 27 maja održano savetovanje na kome je odbačena ideja o proboju divergentnim pravcima i donesena odluka o proboju svim snagama opštim pravcem Vučevo—Sutjeska—Zelengora.

Tih dana su Žabljak i okolina neprekidno bombardovani. Avioni su nadletali jezero tako nisko kao da su sa sigurnošću znali da u toj šumi imaju svoj cilj, bombardovali su i mitraljirali, zbog čega se VŠ sa Drugom četom prebacio na suprotnu obalu jezera, tamo gde se spajaju malo i veliko jezero, dok je ostali deo bataljona ostao na istom mestu s tim što se po danu povlačio dublje u šumu.

Situacija na frontovima već je postala kritična. Njenu težinu smo mi, oko VŠ, osećali po neprekidnom izviđanju neprijateljske avijacije, mitraljiranju i bombardovanju šume oko Crnog Jezera i po aktivnosti četnika[2].

Gladovanje je već bilo otpočelo. Iako se redovno kuvalo, hrana je bila slaba. Malo je poznato da je u toku svih neprijateljskih ofanziva ukidana prištapska kuhinja i da se ceo VŠ hranio sa kazana našeg bataljona. Kako se i pored svih napora nije moglo nabaviti dovoljno hrane za sve, jer smo već dugo prolazili pasivnim i ratom opustošenim krajevima i pozadi mnogih jedinica, još je bilo proleće, zajedno sa našim borcima gladovali su i drugovi iz Vrhovnog štaba. Tih dana su podeljene i poslednje rezerve hrane. Napori učinjeni tokom Pete neprijateljske ofanzive, vide se tako živo na licu druga Tita na onoj slici sa dr Ribarom, posle ranjavanja.

Zadržavanje VŠ na Crnom Jezeru bilo je uslovljeno i sačekivanjem engleske vojne misije koja je trebalo da se spusti na aerodrom nedaleko od Žabljaka. U međuvremenu je život u Štabu tekao normalno, ako se tako može reći. Pripremani su spiskovi za prve oficirske činove u našim jedinicama, među kojima i za neke drugove iz Pratećeg bataljona. Otpočeo je rad

---

[2] VŠ je u toku rata bio veoma često, a u izvesnim periodima svakodnevno, bombardovan — što očigledno nije bilo slučajno. Bilo bi interesantno utvrditi da li je i u kojoj meri rad radiostanica VŠ otkrivao i mesto njegovog razmeštaja.

jedan kurs radiotelegrafista koji je pohađalo 10 drugova iz naših četa. To je ujedno bio i prvi radiotelegrafski kurs pri VŠ.

Prateći bataljon je davao neposredno osiguranje oko jezera i kontrolisao prilaze od s. Bara i put prema M. i V. Štulcu. Oko jezera je bilo nekog pripucavanja četničkih patrola. Deo jedne čete obezbeđivao je aerodrom na Negobućskom polju gde je trebalo da se spusti engleska misija. Prema Tari je zaštitu aerodroma i kontrolu prilaza vršila jedna desetina, u zasedi, na padinama iznad velikog porušenog mosta. U bataljonu su tih dana održavane četne i bataljonske konferencije na kojima se govorilo o postojećim naporima pri čemu se isticalo da će oni biti mnogo veći nego u dotadašnjim ofanzivama.

Posle odlaska VŠ na Crno Jezero Inžinjeriska četa je ostala u Bitinskom Polju na odmoru sve do 27 maja kad je hitno upućena preko Durmitora i pivskog platoa na r. Pivu kod s. Mratinja sa zadatkom da posedne most na Pivi, koji je bio ugrožen od četnika i Nemaca i da ga održi do dolaska VŠ i drugih jedinica.

Engleska misija je konačno stigla noću 27/28 maja i ujutru je već bila na jezeru. To je bilo krajnje vreme s obzirom na naglo pogoršavanje situacije na frontovima. Sa sobom je donela mnoštvo stvari pa joj je trebalo dati veći broj konja za tovare. Zbog toga, a i zbog teškoća pretstojećih pokreta i ofanzive, VŠ je bio prinuđen da jedan deo arhiva zakopa u šumu, u blizini jezera. Za pratnju engleskoj misiji dodeljena je jedna desetina iz našeg bataljona.

29 maja izvršen je pokret preko Durmitora za Sušičko Jezero. Iako je VŠ čitav rat marševao uglavnom noću, ovaj marš je bio jedan od izuzetno teških koji se, pored onog preko Treskavice 1942 i Prenja u toku Četvrte ofanzive, dugo pamti. Kiša, magla i gusta pomrčina, krupno i klizavo kamenje, mestimično i smetovi, otežavali su pokret. Jedan deo boraca bio je bos ili sa slabom obućom te se oštro kamenje zabijalo u noge.

Pre dolaska članovi engleske misije su vršili specijalne pripreme da bi lakše podneli napore partizanskog života, ali teškoće ove noći su prevazišle svaku njihovu pretstavu o partizanskom ratu. Neki su, nenaviknuti na ovakve pokrete, ostali bez nove obuće za svega jednu noć. Još juče su, pakujući šatore, ćebad, vreće za spavanje, rublje i druge sitnice, pokazujući na naše borce, pitali: „Kako možete tako da živite i da se borite kad ništa nemate?“ Međutim, za sledećih 15 dana i oni su ostali bez ičega, samo sa pištoljima na opasaču.

Po prelasku Durmitora VŠ se 30 maja smestio pored Sušičkog Jezera, s druge strane Durmitora, gde je ostao do noći. Odmah po dolasku, nekoliko drugova se moralo vratiti na Crno

CENTRALNA ... BIBLIOTEKA
INV. BR. 125.351

Jezero. S obzirom na napore prethodne noći, birali smo dobrovoljce i fizički jače s tim što su im neki drugovi dali svoju obuću.

U sledećem napornom maršu VŠ je 30 maja stigao u s. Podmilogoru, na pivskom platou, na putu prema s. Mratinju gde se razmestio pokraj sela, na ivici šume Milogora. Iako je vreme bilo kišno, avioni su kružili još u rano jutro nastojeći da otkriju pokrete i vatre. Blizina borbe i neizvesnost pretstojeće ofanzive uznemirile su seljake i aktivirale četničke elemente, kojih je inače bilo među meštanima ovog kraja. Pri ulasku u selo videli smo jednu četničku kolonu, ne mnogo veliku, koja se kretala u suprotnom pravcu jednom kosom s leve strane. Zbog toga smo morali pojačati budnost i dublje pretresti šumu. U toku dana jedna patrola, upućena da uhvati vezu sa našim inžinjercima na mostu, naišla je usput na grupu četnika, iznenadila ih i jednog ubila.

U sumrak 1 juna, nešto pre polaska VŠ u pravcu s. Barni Do, Treća četa koja je sprovodila komoru upućena je nekih pola sata ranije. Ona je naišla na četničku zasedu od čije je vatre jedan drug poginuo. Nešto kasnije bliže selu, ista ili neka druga zaseda sačekala je kolonu Vrhovnog štaba na čijem se čelu kretao drug Tito. Sa Vrhovnim štabom bili su članovi engleske misije. Od vatre koju je otvorila ova zaseda ranjen je jedan drug. Tu su Englezi iz misije lično videli one teškoće i probleme Narodnooslobodilačke borbe koje stvaraju četnici, saradnici okupatora.

Uzoru 2 juna VŠ je stigao u Barni Do koji je prethodnog dana bio neprekidno bombardovan. To je selo odmah iznad kanjona Pive, odnosno mosta prema s. Mratinju. Tu je VŠ sačekao ishod dejstva grupe brigada[3] na pravcu Mratinje—Javorak i Štirno. Drugovi Tito i Marko, a sa njima i drug Terzić, smestili su se u jednu pećinu, u kanjonu Pive. Pećina je bila teško pristupačna i služila je kao sklonište za seljake iz okolnih sela. Bilo je u njoj suvog mesa, zobi, žita i brašna, kačica kajmaka i sira — kao kakav magacin. Očekivali smo da će se od ove hrane nešto uzeti ali, s obzirom da vlasnika nije bilo u blizini, Tito nije dozvolio da se bilo šta dira iako držanje meštana posle noćašnje zasede nesumnjivo nije bilo prijateljsko. Bilo je i šala na račun pune pećine i praznih stomaka, jer je u toku dana cela grupa zajedno sa drugom Titom ostala bez hrane.

Avioni su leteli nisko ispred ove pećine, gotovo iznad same vode, pokušavajući da bombama sruše most koji su naši inžinjerci zatekli uglavnom čitav. Oni su odmah preduzeli mere da ga poprave i postavili stražu i zasede uzvodno i nizvodno, jer

[3] Četvrta proleterska, Sedma krajiška i Deseta hercegovačka.

su bila mogućna iznenađenja od strane Nemaca i četnika. Sem toga, veći deo čete je radio na proširenju staze od Barnog Dola do mosta, preko Zlostupa, naročito na krivinama i osipinama, kako bi se i inače veoma teškom stazom lakše prenela nosila.

Predveče su Nemci na suprotnoj obali Pive šarali nebo raketama uspostavljajući međusobnu vezu i vezu sa svojim avionima.

Vrhovni štab se 3 juna spustio u kanjon Pive, prešao most i smestio se u jednu pećinu na ivici sela Mratinja. U toku dana su stigli i ostali članovi VŠ, Centralnog komiteta, neki drugovi iz AVNOJ-a, kao i komandanti divizija, pa je održano i savetovanje u vezi sa daljim dejstvima. Problem proboja iz okruženja i spasavanje ranjenika su se postavljali u najoštrijem vidu.

Put prema Mratinju bio je veoma naporan, a sem toga, na mostu su se sustizale kolone jedinica, bolnica i zbeg. Pokret je otežavalo i to što se most ljuljao pa su se konji plašili, tako da su im se morale vezivati oči.

Dok je na Pivskoj Planini čekalo još oko 2.000 ranjenika i bolesnika da bude prebačeno preko Pive, situacija na položajima iznad kanjona se znatno pogoršala, jer su neke naše jedinice već bile odmakle napred pa su Nemci pokušavali da se ubace u međuprostor. Takva jedna nemačka grupa pokušala je da ispod Maglića izbije u s. Mratinje, preseče pokrete naših jedinica koje su prelazile Pivu kod ovog mosta, a time i da neposredno ugrozi VŠ. U vezi s tim Inžinjeriskoj četi je naređeno da ostavi sav materijal i da što pre izbije na padine Maglića. Dok se deo čete spuštao iz s. Barni Do drug Terzić je, nešto posle 13 časova, umesto ove, hitno uputio Prvu četu Pratećeg bataljona, delom ojačanu ljudstvom iz Druge, na Presjeku (prevoj između Maglića i Modre Stene) sa zadatkom da je što pre posedne i održi dok ne stigne smena. Ustvari, za ovaj zadatak su iz obe čete izvučeni uglavnom puškomitraljesci, fizički jači drugovi i oni koji su imali neku obuću, tj. koji su mogli brzo da se kreću.

Druga četa sa komorom je isturena iznad s. Mratinje prema Prepeličju, dok su Treća i Inžinjeriska, koja se u međuvremenu prikupila, ostale sa VŠ u kanjonu. Jedna desetina Inžinjeriske čete je isturena niz r. Pivu, a jedna neposredno iznad pećine na stazu koja vodi u s. Mratinje.

I pored sve žurbe, Prva četa je stigla tek u sumrak na položaj, po kiši i gustoj magli. Izbijajući na greben, kad se za časak magla podigla, čelna patrola se neposredno susrela sa jednom nemačkom kolonom jačine oko čete koja se spuštala niz kosu, verovatno sa kote 2198, prema prevoju. Jedna druga manja kolona spuštala se bočno prema prevoju, s desne strane. Četa je pod zaštitom jednog puškomitraljeza, odnosno ove pa-

trole, uspela da se brzo razvije i zahvati vatrom po dubini tu iznenađenu kolonu i da je uz manje vlastite gubitke suzbije. Pritom je zadržana i ona druga kolona. Pred ponoć je deo ove čete, koristeći kišu i grad, izvršio napad bombama na Nemce koji su bili pod šatorima na kamenjaru gde su se zadržali u toku dana. Položaji su zadržani do sutradan oko podne, kad je četa dobila smenu od jednog bataljona crnogorske ili hercegovačke brigade da bi potom krenula u sastav bataljona na Mrkalj Klade.

U toku noći 4/5 juna Vrhovni štab je stigao u šumu iznad Mrkalj-Klada i tu ostao 2 dana. Ovde je zbog veoma teške opšte situacije naređeno da se rasterete ljudi i komora od svega što nije bilo neophodno. Arhiva je podeljena i zakopana na četiri mesta, uz ličnu brigu druga Tita i druga Marka. Zakopavanje je izvršeno na širem prostoru, ali je pritom napravljena precizna skica sa izvesnim oznakama za raspoznavanje, za svaki deo posebno. Glavni deo arhive zakopan je pod jednom jelom uz koju je potom naložena vatra kako bi se kopanje zamaskiralo pepelom i kako bi nagorelo stablo poslužilo kao orijentacija za one koji bi kasnije arhivu vadili. Tom prilikom je ostavljeno sve sem municije. Pojedinci su ostavili knjige i druge pisane materijale. Od marta 1942 godine, tj. otkad smo uz njega, VŠ se tada prvi put našao u tako teškoj situaciji da je gotovo sve morao ostaviti.

Inžinjeriska četa se već bila rasteretila svog alata delom u s. Barni Do, a delom još na Pivi kada se, predajući most drugoj jedinici, pridružila glavnini bataljona. Trebalo je da dalji njeni zadaci budu isključivo borbeni. Jedan vod ove čete, sastavljen od fizički jačih ljudi, vraćen je sa Mrkalj-Klada preko Suhe Gore na Šćepan-Polje u Štab Sedme divizije sa nekom poštom i zadatkom da popravi i održava most na Pivi. To je onaj most preko koga je VŠ prešao u maju na putu za Sandžak. Pošto je on neprekidno bio pod artiljeriskom vatrom s one strane Drine, a delimično i pokidan i iskrivljen, to su ga povremeno mogli koristiti samo pešaci. Zbog toga je nešto kasnije ovaj vod sa Pionirskim vodom Sedme divizije održavao prelaz uzvodno, u rejonu s. Kruševo—Čokova Luka, koji je neka jedinica još ranije uspostavila. Ovaj vod je ponovo stigao u sastav bataljona tek na Milinkladi.

Preko Dragoš-Sedla VŠ se 7 juna prebacio u šumu na padini Prijevora u visini k 1294 gde se zadržao do popodne. Budnost i obezbeđenje u pokretu bili su potpuni. Čak su prethodno data uputstva o pravcu probijanja ako neki delovi budu usput otsečeni. Popodne je odmah iznad VŠ odjeknulo nekoliko mitraljeskih rafala. U prvi mah se pomislilo da se radi o nemačkom „trupu". Treća četa je brzo istrčala na položaj, na kosu

odmah iznad rejona razmeštaja VŠ. Međutim, izgleda da su to bili rafali ispaljeni sa Maglića ili sa kose preko potoka. Na grebenima Maglića jasno se ocrtavala silueta duge kolone u pokretu čije se čelo spuštalo ka proplanku prema nama. Odmah na kosi preko potoka takođe su se videli pokreti nekih jedinica, ali se trenutno nije utvrdilo čije su.

U noći 7/8 juna Vrhovni štab se preko Suhe i putem pored Sutjeske prebacio na padinu kote 1834, Kazani. Silazeći strmom stazom u dolinu Sutjeske, drug Tito je pričao o nekadašnjoj važnosti karavanskog puta koji je vodio dolinom Sutjeske u vreme kad su Turci izvlačili so iz Dubrovnika. Put je spajao Dubrovnik i Carigrad. To je oživelo onu atmosferu karakterističnu za situacije u kojima se stalno očekuje dejstvo neprijatelja. Došlo je i do komentarisanja značaja ovog pravca za našu posleratnu izgradnju. Sa Košura, koji je bio nedaleko na pravcu daljeg kretanja naših jedinica i Vrhovnog štaba, Nemci su neprekidno držali pod vatrom dolinu Sutjeske, dok su avioni nisko leteli i bombardovali prostor oko puta, dolinom reke.

Delovi Pratećeg bataljona bili su izbačeni na kose iznad Suhe i prema Vilinjaku kao neposredno osiguranje ovog uskog prostora tučenog vatrom sa više strana. Jedinice su se spuštale sa okolnih položaja i žurile napred, ali je između VŠ i zaostale Sedme divizije napravljen veliki međuprostor koji su Nemci mogli iskoristiti. Inžinjeriskoj četi, bez ovog voda, naređeno je da uspostavi 2—3 prelaza preko reke Sutjeske[4] koji su bili namenjeni jedinicama Treće i Sedme divizije, ali ovi nisu korišćeni, jer je Sedma divizija kasnije stigla putem kojim je već prošao VŠ. Prelazi su napravljeni na dva najuža dela, na mestima gde su po sredini reke strčale stene iz vode koje su poslužile kao međupotpore. Preko ovih su zatim oborene bukve s obe obale.

Tog dana je drug Tito često ostajao nad kartom ili je, duboko zamišljen, kao i uvek u sličnim teškim situacijama, hodao kratkim i žustrim koracima. Kuriri, pojedinci i grupe, slati su sa direktivama i naređenjima na sve strane. Za ovaj posao mi smo inače davali dosta drugova i mnogi od njih su mogli da se vrate u sastav svojih četa tek posle proboja.

U toku dana drug Tito je naredio intendantu da od nekih ostataka pirinča i makarona, koje je ovaj čuvao za njega, skuva čorbu za sve nas.

Od Kazana je kolona VŠ krenula u sumrak 8 juna dolinom Sutjeske prema Tjentištu i Košuru. Put je bio zakrčen jedinicama i bolnicom te se često zastajalo. Na izlasku iz klisure blago se talasalo zeleno žito. Tu smo ujedno naišli na prvi znak

---

[4] Kod Ravnog Borja, jugozapadno od Tjentišta.

neke pitomine. Upravo kad je kolona, na čijem je čelu kao i obično išao drug Tito, na jednoj okuci izlazila iz klisure, Nemci su sa Košura otvorili artiljerisku vatru. Izgleda da su u toku dana bili uzeli elemente za gađanje. Oni su verovatno s prvim mrakom očekivali pokrete naših jedinica, a kako je iz klisure dolinom Sutjeske izvodila samo jedna staza, nije bilo teško pretpostaviti pravac njihovog kretanja. Najpre dve, a onda četiri, pa onda nekoliko granata pade desno, a zatim se nekoliko sruči na našu kolonu. Na Košuru se video blesak plamena na ustima cevi. Iz naše jedinice poginuo je jedan drug, dok je iz Četvrte (crnogorske) proleterske bilo više ranjenih.

Ova artiljeriska vatra dovela je do kratkotrajne gužve i mešanja jedinica. Nama je drug Tito naredio da se brzo sklonimo sa staze i mi smo se samo okrenuli ulevo i širokim frontom ušli u šumu.

U toku noći, skrenuvši sa te staze, drugovi Tito i Marko, a sa njima i Terzić, samo sa pratiocima i jednim delom Treće čete, krenuli su nekom stazom uz severoistočne padine kote 1349, desnom obalom Usovičkog Potoka, ali su pred ponoć izgubili stazu, koju su inače više osećali pod nogama nego što su je videli. U tamnoj i maglovitoj noći čula se vika, zvižduci, zveckanje oružja i pucnjava, tako da je orijentacija bila izvanredno teška, a usled iznenadne artiljeriske vatre sa Košura i nejasne situacije na njegovim padinama nije se moglo odrediti gde se nalaze nemački položaji. Stoga je drug Tito naredio da se stane i sačeka zora. Ono boraca što je bilo uz VŠ raspoređeno je kružno na 50—100 m i oni su tako, stojeći na straži bez smene, sačekali zoru. Drug Tito je pokušao da prilegne na mokro granje pored jedne klade, ali se od hladnoće nije moglo zaspati. Čim se u svanuće nešto moglo videti potražili su izgubljenu stazu i njom izišli na proplanak iznad izvora Usovičkog Potoka, prestižući kolonu jednog bataljona Četvrte crnogorske brigade. Iz ove kolone, na koju su u toku noći verovatno naišli, izišli su članovi engleske misije i pridružili se drugu Titu. Sav ovaj rejon bio je prekriven rupama od bombardovanja prethodnog dana, dok su mnoge bukve bile obeljene — oguljene kore i polomljenih stabala i grana. Sunce se tek rađalo, a već se čula huka aviona. Proplanak se mogao osmatrati i sa Vilinjaka, gde takođe nije bila jasna situacija, zbog čega je mala kolona ubrzala pokret ivicom proplanka, obilazeći čistinu da bi što pre stigla na mali plato iznad ovoga odakle je trebalo odmah produžiti u pravcu Hrčavke.

Kolona, koju su sačinjavali Četvrta crnogorska, neke druge jedinice i bolnice, nije prekidala pokret već je produžila pravo preko one čistine čime je navukla na sebe prvi talas izviđačkih

aviona, „Roda“, koji su nisko kružili, mitraljirali i bacali manje bombe namenjene za žive ciljeve.

Izbivši na plato, drug Tito je, uspostavljajući vezu sa starešinama najbližih jedinica, pozvao komandanta Črtvrte crnogorske brigade Vaka Đurovića i stavio mu u zadatak da, posedanjem položaja na pravcu Vilinjaka levo i prema s. Krekovi i Košuru desno, obezbedi prolaz ostalim jedinicama, ali je ovaj bio smrtno ranjen od avionske bombe tu na domaku, takoreći odmah po prijemu naređenja. Tom prilikom poginulo je nekoliko drugova iz neposredne pratnje Vrhovnog štaba, dok je iz drugih jedinica poginuo ili bio ranjen veći broj drugova.

Čim je prvi talas aviona prošao drug Tito se sa grupom drugova uputio preko platoa, oko 100 metara prema severoistoku od kote 1405, držeći se ređe šume sa velikim bukvama. U međuvremenu je naišao i drugi talas aviona, ali su to ovog puta bili bombarderi „Dornieri“ koji su prosuli bombe po čitavovm rejonu bez ikakvog prethodnog kruženja nad ciljem. Kad je bombardovanje počelo grupa oko druga Tita nabrzinu je zauzela zaklone, kako je ko stigao. Drug Tito je legao u blizinu stabla jedne stare izvaljene bukve, okrenut panju. Drug Marko se stojeći zaklanjao za stablo jedne bukve nešto levo, dok su se ostali drugovi, ležeći ili stojeći uz stabla, takođe zaklanjali nešto niže. Nešto dalje ulevo, tražeći bolji zaklon u gušćoj šumi, pošli su šef engleske misije Stjuard i pratilac druga Tita, stari španski borac Đuro Vujović. Avioni su bacali bombe sistematski bombardujući svaku stopu. Drug Tito nije bio sasvim u zaklonu. U jednom momentu, dok je osmatrao okolinu i rezultate bombardovanja njegov gornji deo tela je bio uzdignut, a jedna ruka iznad glave. Uz Tita, uznemiren eksplozijama, ležao je njegov verni pas Luks. Jedna bomba pala je u neposrednu blizinu one izvaljene bukve koja se nalazila ispred druga Tita. Instinktivno, ili zbog straha, Luks je skočio ka drugu Titu, ali je odbačen eksplozijom i raznesen komadima bombe. Istovremeno i od iste bombe jedno parče je ranilo druga Tita u levu ruku (nadlakticu).

Čim su se dim i prašina malo razišli, drug Tito se podigao iz zaklona i, otresajući zemlju sa sebe, a pridržavajući ranjenu ruku drugom, upitao: „Ima li koga živog?“ U blizini druga Tita poginuli su njegov pratilac Đuro Vujović, zatim šef engleske misije i još dva druga iz Pratećeg bataljona. Iz drugih jedinica bilo je još dosta mrtvih i ranjenih. Drug Tito se žalio da ga boli ruka, ali pratioci, pogledavši na brzinu spolja, nisu ništa primetili pa su mislili da se radi samo o udarcu parčeta bombe ili kamena.

Posle ovog bombardovanja plato je ostao prekriven mrtvim borcima. Sa mesta gde je drug Tito ranjen videli su se

Nemci po vrhu Vilinjaka. Na njegovim padinama već su držale položaje jedinice Desete hercegovačke brigade, jer je u međuvremenu drug Vlado Šegrt dobio zadatak neposredno od druga Tita. Međutim, zemljište prema Nemcima je bilo dobrim delom otkriveno, sa niskom šumom, i moglo je biti prostreljivano mitraljeskom vatrom. Zbog toga, a i što je neprijateljska avijacija produžila da bombarduje ovaj inače otkriveni rejon, ova grupa se prikupila, sredila u kratkom predahu i ponovo pošla da promeni mesta, tražeći bolje zaklone. U međuvremenu je Terzić, produživši padinom u istom pravcu na nekih 100—150 m niže, pronašao neki kamenjar i u njemu nešto pogodnije mesto, vratio se nazad i pozvao druga Tita i ostale da pođu tamo. Kad su ovi polazili neko je primetio da su i prema Košuru Nemci kao i da je zemljište i na tom pravcu otkriveno. Drug Tito je smatrao da je ipak bolje ići bliže Nemcima, jer ih tamo neće moći bombardovati avijacija, jer bi ginuli i Nemci. To je zaista bilo jedino rešenje. U tom kamenjaru, uz nešto veću stenu i oko nje, nabrzinu su izgrađeni manji zakloni.

U međuvremenu se rana druga Tita ohladila i počela ga je još više boleti tako da nije mogao pokretati ruku. Na putu za ono mesto gde je predanio, pod jednom bukvom, njegovi pratioci su mu najzad raskopčali bluzu. Džemper i košulja bili su natopljeni usirenom krvlju, koja se slivala niz telo, ispod pazuha. Pošto su ranu malo obrisali stavili su prvi zavoj koga je dao sam drug Tito ili neko iz njegove uže pratnje. Preko zavoja ponovo je navučen, iako mokar, rukav. Od zavoja je napravljena marama kojom je ruka pridržavana oko vrata.

Drug Tito je sa ovim delom Vrhovnog štaba tu i predanio uspostavljajući vezu sa jedinicama. On je dugo ostajao zamišljen nad kartom, držeći je na kolenima zdravom rukom. U sumrak se ova grupa spustila padinom prema reci Hrčavki.

Prateći bataljon je, sa ostalim delom Vrhovnog štaba, skrenuo, u toku prethodne noći, u šumu, oformio kolonu i produžio pokret sa Četvrtom crnogorskom brigadom nekom širokom, raskvašenom i blatnom stazom, za koju bi se teško moglo reći da li je stara ili je tih dana napravljena. Ujutru je zajedno sa ovom brigadom pretrpeo mitraljiranje i bombardovanje gore na ovom platou gde je bio i drug Tito, a zatim je produžio prema Hrčavi gde je na padinama Tisovog Brda (k 1379) zaustavljen u šumi odmah iznad staze kojom su i dalje prolazile kolone jedinica i ranjenika. Međutim, u prolazu nije uspostavljena veza sa grupom oko druga Tita.

Prva četa je bila razvijena ispod staze prema r. Hrčavki i sa jedinicama, koje su na smenu postavljale osiguranje prema s. Krekovi i Košuru, obezbeđivala prolaz prema Hrčavi. Druga četa je bila na padinama Tisovog Brda iznad Hrčavke. Odatle

su upućene patrole da uhvate vezu sa grupom kod Druga Tita. Inžinjeriska četa je prebačena preko r. Hrčavke, u zahvatu staze kojom se kretala, sa zadatkom neposrednog osiguranja s ove strane. Prema ovim položajima, negde napred, Nemci su bacali materijal padobranima svojim jedinicama.

Čitav dan je neprijateljska avijacija nesmetano bombardovala ovaj prostor širok 1—3 km, jer je preko njega vodila jedina staza prema Hrčavi, zakrčena kolonama ranjenika i jedinica, od izvora Usovičkog Potoka do r. Hrčavke, tako da su pokreti bili usporeni. Sem toga, ovaj prostor je mogao biti prostreljivan gotovo s obe strane. U toku dana je i Prateći bataljon bio više puta bombardovan. Tom prilikom je uništen i sav naš, ionako oskudan, sanitetski materijal, jer je jedna bomba pala na komoru. Avioni su bacali neke velike bombe sa košuljicama od lima koje su se na oko 100 m iznad zemlje rasprskavale i istresale mnogo manjih bombi za žive ciljeve. One su padale pokrivajući širok prostor. Neke su povećavale svoje dejstvo eksplodirajući još u krošnjama visokih bukava.

U sumrak drug Tito nije dozvolio da mu naš referent saniteta dr Olga Milošević previje ranu. Smatrao je da ova nije zabrinjavajuće velika, da je dovoljno što je stavljen prvi zavoj i da bi bilo šteta skidati ovaj sterilni kad već nemamo nikakvih drugih.

Po padu mraka, 9 juna, Vrhovni štab se prebacio u rejon Lučkih Koliba gde se u svanuće smestio na ivici šume, na padinama nešto istočnije od staze. Negde po ponoći Vrhovni štab je naišao na Štab Druge divizije i njene sanitetske organe. Tom prilikom, na kratkom zastanku, pored vatre, drug Tito je dobio injekciju antitetanusa, dok mu je rana previjena. Kad je svanulo, 10 juna, oko rejona gde se zaustavio VŠ dimilo se mnoštvo vatri, jer su jedinice Desete hercegovačke tek bile zastale da se odmore, ali im je naređeno da odmah krenu napred na sledeći zadatak. Situacija je s obe strane bila ovog puta teška i uglavnom nejasna, iako je prostor bio ispunjen našim jedinicama. Međutim, u toku dana, kad je većina jedinica otišla napred, razvila se žestoka borba s obe strane, jer su Nemci pokušavali da preseku ovaj pravac. Zbog toga su Prva, Treća i Inžinjeriska četa izbačene na položaje, na kose prema Treskavcu, tako da su (Prva levo, Treća i Inžinjeriska desno) obuhvatale potok Treskavac. Nešto ispred ovih položaja bilo je naših jedinica koje su vodile borbu, ali su se neke grupe Nemaca, razbijene u toku prethodne noći, ili njihovi izviđački delovi, provlačile kroz položaje i izbijale neposredno u blizinu VŠ.

Druga četa je ostala u blizini VŠ, ali je u toku dana jedan vod morala izbaciti na položaje prema Ljubinom Grobu gde su

neke grupe Nemaca u nekoliko mahova pokušavale da se provuku kroz međuprostore. Iz ovog voda, koji je smenjivan u toku dana, poginulo je 5 drugova, od kojih 3 puškomitraljesca, dok je nekoliko ranjeno. Njegovi položaji bili su više puta bombardovani, jer su Nemci svojoj avijaciji, sa suprotnih kota, raketama označavali naše položaje.

Nešto od vatre sa zemlje, a nešto od bombardovanja, i druge tri čete su imale mrtvih i ranjenih, dok je rejon razmeštaja VŠ u nekoliko navrata bio teško bombardovan.

Preko Vrbničkih, sa Lučkih Koliba, VŠ se 10/11 juna prebacivao u rejon Mrčin-Koliba. Noću je deo Prve čete, koja je bila u prethodnici, skrenuo sa drugom Titom negde, verovatno prema Balinovcu, ili je to možda bio ranije određen pravac kretanja, ali je bio dočekan mitraljeskom vatrom s oba boka. Na tom pravcu drug Terzić ga je ostavio da drži položaj dok ne stignu jedinice Desete hercegovačke, dok je kolona produžila u pravcu Mrčin-Koliba ispred kojih se zaustavila negde ujutro sklonivši se samo malo s puta. Pored nas je bilo još jedinica, od kojih većina u pokretu. Oko podne, kada je trebalo da se podeli nešto mesa od poslednje mazge, Nemci su, prodorom s bokova, pokušali da zatvore brešu koju su stvorile čelne jedinice i otvorili vatru na kolonu, odmah iznad VŠ, iz neposredne blizine. Nastala je mala pometnja i dozivanje jedinica sa naređenjem da krenu brže napred.

Deo Pratećeg bataljona se brzo razvio u streljački stroj krenuvši uz padinu sa ciljem da što pre izbije na kosu pred nama gde je u međuvremenu došlo do žestoke ali kratke borbe, nedaleko od staze kojom se kretao Vrhovni štab.

Prateći bataljon je najpre poseo najbliže položaje, obrazujući kružni raspored. Kasnije su taj raspored drugovi Marko i Terzić nešto proširili. Ponovo je naređeno da budemo spremni za probijanje u slučaju da neki od naših delova budu otsečeni. Pomeranje je vršeno neprekidno po meri kretanja fronta, ali je sve bilo front, jer je svaka jedinica čistila sebi put. U toku ovog pokreta Inžinejriska četa, koja se kretala nešto ispred bataljona, naišla je u šumi na grupu još nerasturenih nemačkih šatora kod kojih je zarobila 3—4 nemačka vojnika, dok su ovi skidali telefonsku liniju. Nešto ispred VŠ razvila se žestoka borba naših jedinica sa odbačenim Nemcima. U toku dana je iz drugih jedinica privedeno u VŠ još nekoliko zarobljenih nemačkih vojnika. Oni su se držali drsko, nisu hteli mnogo da govore, samo su se neki folksdojčeri, onako zadrigli i debeli, žalili na slabu hranu: bilo im je malo kilogram hleba pored nekih 200 grama putera i nešto salame.

U nizu teških dana kroz Petu ofanzivu za nas oko VŠ ovi su dani od 9—12 juna bili najteži. Zbog toga, drug Tito nije dozvoljavao da mu se rana previja, te je odbijao sve pokušaje našeg lekara preduzete u tom smislu. Dr Olga se naročito bojala gangrene i kad joj je neko iz neposredne pratnje druga Tita, verovatno u toku dvanaestog, skrenuo pažnju da je ranjena ruka počela da modri, veoma uplašena tom činjenicom, pozvala je dr Dulića, kao najbližeg lekara, da zajednički insistiraju na pregledu i previjanju rane. Ruka je stvarno bila nešto pomodrila a u blizini rane nalazila se poveća modrica, nastala usled povrede nekog krvnog suda. Videći kako zabrinuto ispituju plavilo i onu modricu drug Tito je shvatio tok njihovih misli i našalio se sa njima govoreći im da su od straha prestali medicinski da misle. Ukazao im je da se ne radi o gangreni i da je ruka pomodrela usled toga što je zavoj bio previše stegnut. „To ste vi lekari samo malo više stegli zavoj, a ja nisam imao vremena da na to obraćam pažnju, pa sam trpio, jer da je u pitanju gangrena ona bi zahvatila i rame, zapravo otuda bi i počela, a ne samo donji deo ruke". Ovog puta zavoj je samo malo popušten ali nije skidan i zamenjivan.

Noću 11/12 juna VŠ je u pokretu prema Jablanovom Brdu (k 1353) naišao u šumi, pored staze, na borce Druge proleterske koji su bili naložili vatru, iako se to nije smelo zbog blizine neprijatelja, a i stoga što su Nemci tih dana bombardovali neku jedinicu i noću. Iz mraka je dopirala pesma nekog borca, malo setna, ali u ovoj noći nekako naročito istinita: govorila je o tome kako su srpske velmože, „site i pijane", na Kosovu izgubile carstvo i kako ga danas gladni osvajamo.

Iako je bio u pokretu, drug Tito sjaha i priđe vatri jer ga je privukla živost i vedro raspoloženje. Borci ga u prvi mah nisu poznali, ali su mu odmah zatim napravili mesto oko vatre.

U svanuće 13 juna između Jablanovog Brda i sela Rataja drug Tito je u jednoj šumi naišao na neke jedinice Prve i Druge proleterske divizije koje su verovatno primale zadatak u vezi sa postojećim probojem na Miljevini. Usput ih je obišao i, obraćajući im se u kraćem razgovoru, rekao da treba još malo izdržati, da je ovo poslednji obruč i da ćemo uskoro izići i iz njega.

Silazeći, prema selu Zagorici i Rataju jedan deo kolone Vrhovnog štaba je skrenuo prema selu Jeleču. Usled toga i verovatno obilazeći jedinice koje su se nagomilane uskom stazom kretale prema drumu Foča—Kalinovik, kako su bili na čelu kolone a žureći da pre svanuća stignu na mesto proboja, drugovi Tito i Marko su se odvojili od ostalih i sami (sa manjim delom Druge čete) probili napred. Usput su sreli kurira iz Prve proleterske divizije. O tome, u odgovoru drugu Koči iz rejona

Glavice, k 1001, 13 juna rano ujutru drug Tito je pisao[5]: „... Mi smo takođe juče naveče[6] krenuli u ovom pravcu ali smo u šumi kod Čardačine zalutali, tako da sam ovamo stigao samo ja sa drugom Markom. Nalazimo se sat daleko od tebe, ukoliko nisi već otišao u Budanj. Ovde ću se zadržati ceo dan a na veče idemo na drugu stranu. Ako imaš na raspoloženju pošalji mi jednu desetinu za obezbeđenje jer je sa mnom samo Rade[7] ...“

Dok su prolazili nekom stazom kroz šumu, iz mraka se čulo ječanje. „Ovde se neko čuje“, rekao je drug Tito i upalio svoju baterisku lampu. Okolo je ležalo dosta drugova poginulih od bombardovanja prethodnog dana. Među njima su bila i dva teška ranjenika koji su verovatno ostali u nesvesti pa se mislilo da su mrtvi. Međutim, kasnije su se od hladnoće osvestili. „Jesi li živ?“ upita drug Tito jednog od one dvojice ranjenika i, kad se ovaj kratko odzva „Još sam živ!“, Tito ga upita kako je tu ostao. On reče svoju jedinicu, da je bilo bombardovanje i da ne zna kako ga drugovi nisu izneli. Tito potraži kašiku i zahvati vode iz konjske stope. Jedan pratilac razvi neku maramicu sa malo šećera od čega Tito stavi nešto u kašiku, sve to izmeša i sasu ranjeniku u usta. Tako učini i drugome. Reče im da leže mirno i da će sada poslati nosila da ih iznesu, pa kolona krenu dalje. „Znam ja kako ću biti spasen, jasno mi je to“ reče jedan od ranjenika za Titom. Drug Marko mu priđe i upita ga da li poznaje druga sa kojim je govorio. „Kako bih znao, ne poznajem!“ Kad mu drug Marko reče da je to bio Tito, ranjenik se izdiže, upirući se rukama, grčevito se uhvati za ranu, pogleda za kolonom i sa olakšanjem reče: „Sad zaista znam da ću biti spasen“.

Nešto docnije u selu Tito je naišao na Treću krajišku brigadu, pozvao druga Karanovića i prekorio ga što su ranjenici ostavljeni. Ovaj se pravdao da nisu znali za njih. Naređeno je da se odmah pošalju nosila i da se ovi ranjenici iznesu što je i učinjeno još dok je Tito bio u tom selu.

Rano ujutru pred s. Ratajem magla se bila nisko spustila. Ovu okolnost je trebalo iskoristiti da se pređe drum Foča—Kalinovik. Međutim, kasnije se magla digla i avioni su ponovo počeli da bombarduju. Kolona Vrhovnog štaba je u rano jutro pristigla i zaustavila se na nekoj strmini iznad sela da sačeka da se otvori prolaz dok je Druga četa otišla napred radi neposrednog obezbeđenja osmatračnice druga Tita. Kasnije su iz Foče došli nemački tenkovi dok se na okolnim kotama desno vodila žestoka borba.

---

[5] Zbornik, Tom II, knjiga 9, dokumenat 272.
[6] tj. 12 juna.
[7] Rade Ristanović, pratilac druga Tita.

Drug Tito je u toku celog dana sa padina Glavice (k 1001), iz kamenoloma, pratio tok proboja poslednjeg obruča. U toku dana Prva četa je, sa drugom Terzićem, izbila na levu obalu Bistrice u rejonu mosta radi obezbeđenja prelaza. Druga četa je ostala uz Vrhovni štab, dok je ostatak bataljona bio nešto pozadi sa ostalim delovima štaba. U toku dana jednog od drugova iz Druge čete, koji je bio na straži u neposrednoj blizini Vrhovnog komandanta, probilo je artiljerisko zrno direktnim pogotkom i, dok je on još stajao, nešto dalje eksplodiralo.

Naše jedinice i bolnica su oko podne počele prelaziti drum pod zaštitom osiguranja postavljenih prema Foči i Kalinoviku. Međutim, VŠ je tek predveče sišao u selo Rataj, a kroz obruč je prošao među poslednjim.

Kroz celu Petu ofanzivu Vrhovni štab se pomerao prema mogućnostima za prebacivanje ranjenika uslovljavajući time i brzinu prodora čelnih jedinica i stepen upornosti borbe zaštitnica. Otuda je bio izložen iznenađenjima svake vrste. Prelazak preko druma izvršen je u sumrak kod vodenice na potoku Rijeka, koji preseca drum, tako da je našu kolonu mrak uhvatio u selima, na brdu iznad s. Miljevine. Po prelasku druma Foča—Kalinovik VŠ se 14 juna zadržao odmah preko brda u selu Tekeušići.

Nešto pre prelaska druma, ispod sela Rataja, druga Tita je sačekao komandant Sedme divizije, drug Pavle Jakšić i, podnoseći mu raport, izvestio da je u toku dana poginuo komandant Sedme baniske brigade drug Nina Maraković. Iako se žurilo da se pređe drum i nije bilo vremena za zadržavanje, s obzirom na neizvesnu situaciju na drumu u toku dana, drug Tito se vratio prema jednom potoku gde je ovaj ležao da mu oda posledeju poštu.

Vrhovni štab se smestio ispod sela pored potoka. U njegovoj blizini i preko potoka bile su razmeštene Prva i Druga četa, dok je Treća držala položaje nešto južnije, na padinama k 802, u blizini jednog bataljona Sedme krajiške koji je takođe držao položaje prema Miljevini. Iznenada, popodne, Nemci su izbili pred ove položaje u manjim kolonama i otvorili vatru iz neposredne blizine. Bili su prodrli preko sela Nozdre, kosom nešto zapadnije i s druge strane potoka Rijeke, preko s. G. Budnja, pokušavajući da zaobiđu položaje i obuhvate sela. Zbog toga je Trećoj krajiškoj naređeno da hitno posedne položaje na kosama prema selu G. Budnju, dok je naša Druga četa posela bliže položaje, prema koti 926, gde je ostala do noći. Treća četa se povukla na nove položaje na liniji s. Gojtanovići, južne padine kote 1046, gde je ostala do sutradan. Izgleda da je u pitanju

bio opet neki trup (Truppe)[8], jer se Nemci nisu usudili da vrše jači pritisak. Tog popodneva Nemci su velikom grupacijom aviona bombardovali kolone jedinica i ranjenika na putevima koji izvode sa pravca Tekeušić prema Dugim Njivama, i to težim bombama. Nešto zbog ove situacije, a nešto zbog neprekidnog bombardovanja, Vrhovni štab se u toku dana nekoliko puta premeštao uz potok malo severnije i u zaklone koje je pripremala Inžinjeriska četa.

Sutradan ujutru Nemci su ponovo pokušali napad na položaje jedinica Sedme krajiške, naše Treće i Inžinjeriske čete, koja je prethodnog dana uveče pojačala ovu, ali su bili odbijeni.

Vrhovni štab se 14/15 juna prebacio iz s. Tekeušića u Duge Njive, a odatle preko s. Božanovića, s. Jamića i preko Jahorine (prelaz Korijen) u s. Mrkodo gde je 17 juna predanio sa manjim delom Pratećeg bataljona. Tek ovde nekih sedam dana po ranjavanju i kad su naše jedinice već prelazile u ofanzivu, na jedan dan pre prelaska pruge Sarajevo—Višegrad u jednoj seljačkoj kući na ponovno navaljivanje dr Olge drug Tito je najzad popustio govoreći: „Pa, sad bi vala mogli i to da pogledamo". Uveče je VŠ krenuo u pravcu Sjetline, ali se zbog nesigurnih vodiča u toku noći nešto zakasnilo. Silazeći prema r. Prači kolona VŠ je dočekana vatrom sa pravca s. Lučevice—Krvavica. Stoga je doneta odluka da se ove noći ne prelazi pruga, pa je kolona skrenula ulevo preko s. Osatnice i do zore 18 juna popela se na Ravnu Planinu, neposredno iznad s. Sjetline, gde je ostala do popodne.

U toku dana VŠ je dobio izveštaj da je zauzeta železnička stanica Stambolčić i s. Vitez, dok se jedan oklopni voz povukao u tunel pored Stambolčića. Kako je kiša počela padati, a spustila se i gusta magla, VŠ je krenuo sa Ravne Planine oko 15 časova i popodne bez teškoća prešao prugu iznad prvog tunela od stanice Stambolčić prema Prači i odatle preko s. Babići, s. Majdani, stigao u s. Stajno, odnosno s. Bogovići ispod Romanije.

Ostali deo Pratećeg bataljona, koji je zastao još kod s. Jamići, prešao je prugu sa drugim delom VŠ i jedinicama Druge divizije ispod železničkog mosta u Podgrabu. Pri samom prelasku ovu kolonu je iznenadio oklopni voz, jer obezbeđenje poslato na bokove nije bilo potpuno — budnost je bila oslabila, a nije se imalo sredstava za rušenje pruge. Iako gubitaka nije bilo, jedan vod Pratećeg bataljona koji je bio nešto zaostao, otsečen je tenkovima i stigao je u sastav bataljona tek kasnije.

---

[8] Specijalne formacije, (grupe, odeljenja, odredi) koje su Nemci formirali i pripremali za samostalno izvršavanje zadataka. Mnogo su upotrebljavani u borbi protiv Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije, ubacivani su i u pozadinu njenih jedinica.

Negde u selima posle Miljevine, izgladnele i izmorene jedinice počele su neorganizovano uzimati hranu od seljaka, naročito stoku. Veliki broj tifusara, pored fizičke, patio je i od psihičke gladi. Glad je bila izbezumila te ljude tako da su pojedinci uzimali i klali stoku za sebe.

Na ovu pojavu drug Tito je oštro reagovao govoreći: da to naša vojska ne sme činiti i da to treba odmah sprečiti; ali i da vojsku moramo što pre nahraniti, samo hranu treba uzimati organizovano, da seljaci vide neki red i da se tim ljudima daju odgovarajuće potvrde da bi se, kad se ova zemlja oslobodi, na neki način to ovima priznalo. Tom prilikom određeno je da se od dva govečeta može uzeti jedno, od tri — dva itd. Konačno, govorio je, da će i ova mera teško pogoditi seljake, ali kad već nemamo drugog izlaza bolje nam je i politički izgubiti u ovim srezovima nego vojsku; ako vojsku izgubimo izgubili smo i Jugoslaviju.

Počeli smo a i završili Petu ofanzivu sa Titovom neograničenom verom u pobedu i njegovim pogledima na novu Jugoslaviju. Za njega je, naviknutog na sve teškoće, Peta ofanziva bila i ostala samo jedna etapa na tom trnovitom putu do pobede.

Milorad JANKOVIĆ

U PRATEĆEM BATALJONU VRHOVNOG ŠTABA

Da je počela Peta neprijateljska ofanziva saznali smo još na Tari sa koje smo pošli za Žabljak. Jedna grupa je pošla da obezbedi aerodrom na Njegobuđskom Polju gde se očekivao dolazak prve engleske vojne misije. Noću 27/28 maja, između 23 i 24 časa, čuli smo zvuk aviona i zapalili vatre. Prema vatrama i signalima sa zemlje avion je počeo da kruži i daje signale. Najzad se spustio. Eto, tek posle dvogodišnje borbe Englezi nam šalju svoju misiju.

Posle dolaska Engleza u našem bataljonu održana je konferencija na kojoj je, u kratkim crtama, izneto šta je prethodilo odluci vlade Velike Britanije da pošalje svoju zvaničnu misiju. Bilo je dosta pitanja i vrlo žive diskusije. Na kraju je jedan od nas koji smo prisustvovali dočeku ispričao sledeće: Jedan od članova misije pao je u šumu, na drvo, i pošto mu se padobran zakačio o granu, zvao je iz sveg glasa i baterijom signalizirao gde je. Kad je uz pomoć naših drugova sišao, počeo je da tapše rukama od sreće, a kada je stigao do ostalih prišao je paketima (koje su naši drugovi donosili sa raznih strana), izvadio nekoliko pakla cigareta, konzerve i još neke stvari i počeo da trpa našim drugovima u ruke. I on i svi ostali bili su iznenađeni kad su svi naši drugovi redom odbili da to prime. Englezi su pokušali da nas ubede da bi za njih bila uvreda ako ih odbijemo. Međutim, naši su im objasnili da mi imamo svoju intendaturu koja nas sve podjednako snabdeva, a pomoć koju smo im ukazali prilikom spuštanja i prikupljanja paketa smatramo svojom dužnošću prema saveznicima. Ovo je Englezima izgledalo neverovatno pa su više puta kroz Petu ofanzivu i ka-

snije pokušavali da nekom od naših dadu ponešto, ali bez uspeha. Ostajali smo bez duvana, pušili suvo lišće bukve i sl., pa ni u takvoj situaciji nismo pojedinačno od njih hteli ništa uzeti. Svaki drug im je odgovarao da ako imaju višak i ako nešto hoće da nam daju, neka to urade preko naše intendanture.

Posle konferencije na Crnom Jezeru kraj Žabljaka, oformljena je desetina koja je pratila i obezbeđivala englesku misiju. Sutradan, posle njenog dolaska, krenuli smo preko Durmitora u pravcu Pive.

Mislim da je to bilo drugog dana posle prelaska Durmitora. Predanili smo u šumi kod Podmilogore, a uveče krenuli dalje. Blizu jednog zaseoka Podmilogore na glavninu kolone je, iz neposredne blizine, pripucalo nekoliko pušaka i tom prilikom je poginuo jedan drug, a ranjen je drug „Tika“. Istog dana je naša patrola ubila pri susretu u šumi jednog četnika. Jedna četnička grupa išla je u pravcu našeg logora. Ubijeni je bio jedan ozloglašeni četnik iz Podmilogore. Seljaci su znali da u šumi logoruje Vrhovni štab pa je i zaseda, po svemu sudeći, bila postavljena da sačeka Vrhovni štab.

Puškaranje je potrajalo i kad je naišla glavnina kolone. Drug Tito je pitao komandira 2 čete šta je to i zašto se puca. Kad mu je ovaj objasnio, on je pošao da vidi poginulog kurira i ranjenog „Tiku“. Naišli su i članovi engleske misije interesujući se šta je bilo. Drug Tito im je rekao da im se pružila prilika da prvih dana boravka u Jugoslaviji vide na delu kako i protiv koga se bore četnici.

Sutradan smo stigli na Pivu, odnosno na viseći most na Pivi. Kako je most bio uzan i slab, to je kolona celog dana prelazila preko njega, a „Štuke“ su od ranog jutra do pred samo veče stalno pikirale i uz zvuke sirene i detonacije bombi mitraljirale, ali uzalud: most nisu uspele da pogode, a kolona ni za momenat nije prekidala prelaz.

*

Naše jedinice vodile su teške borbe oko Sutjeske i otvarale put za prelaz. Naređeno je da se zakopa sva arhiva Vrhovnog štaba. Kako je 2 četa nosila i obezbeđivala arhivu, to je ona i dobila zadatak da odabere pogodna mesta i zakopa arhivu. Za to je odabrano mesto iznad stare žandarmeriske kasarne na Vučevu, na oko 1 km vazdušne linije. (Posle sedme neprijateljske ofanzive, kad je Vrhovni štab bio na Visu, a Prateći bataljon na aerodromu u Njegobuđi, sa Visa je stiglo naređenje da se arhiva iskopa i pošalje Vrhovnom štabu. Poslata je i skica

terena pa je 2 četa pošla na Vučevo, otkopala arhivu i poslala je na Vis.)

Uveče je našu kolonu obasula dosta precizna vatra iz topova i teških mitraljeza. Odmah smo uvideli da je preko dana neprijateljska artiljerija uzela elemente jer, čim smo se pomerili ulevo, vatra je prestala da bije po koloni, odnosno tukla je po putu i oko njega. Tu je poginulo i ranjeno nekoliko drugova.

Cele noći smo bili u pokretu. Išli smo iza Četvrte crnogorske brigade i tek kada je svanulo videli smo gde smo. Prešli smo bili svega nekoliko kilometara.

Rano izjutra počeli su avioni da bombarduju, a „Rode" da mitraljiraju i bacaju bombe za žive ciljeve. Desno od naše kolone neka krajiška brigada se tukla s Nemcima. Nalazili smo se na Milinkladi.

Tog dana je ranjen i drug Tito, a oko njega je poginulo više drugova i šef engleske misije. Teško je opisati ovaj dan. Sve je ječalo od aviona i njihovih bombi, od mitraljeske vatre, od nemačkih topova koji su tukli kolone i dominantne položaje, kao i od ručnih granata naših jedinica. Huka aviona i prasak njihovih bombi bili su toliko zaglušujući da se dobijao utisak da su puščana i mitraljeska vatra zanemele i čule su se tek kada su se za momenat udaljili avioni.

Predveče se kod jedinica pojavio drug Tito. Njegova pojava ozarila je lica svih boraca i rukovodilaca. Mnogi su čuli da je ranjen pa su strahovali da li je teško. Svi smo se radovali što u ovakvoj vatri vidimo pored sebe i svog Vrhovnog komandanta.

*

Cele noći se maršovalo. Kada smo stigli na Lučke Kolibe, samo što je svanulo, počeli su avioni da tuku i to istom žestinom kao prethodnog dana. Najviše su nam dosađivale „Rode" koje su nas bombardovale i mitraljirale. Spuštale su se tako nisko da su se videli piloti kako nam prete rukama. Gađali smo ih puškama i puškomitraljezima.

Protiv nemačkih *trupova* branili smo se na taj način što smo posedali sve važnije uzvišice i mesta gde bi mogli da prođu.

U jednoj borbi kod Lučkih Koliba poginula su dva naša puškomitraljesca sa dva svoja pomoćnika i jedan desetar, a ranjena su tri druga.

Kad je predveče trebalo da krenemo, videli smo da nam nema malog Milana (ovaj mališan od oko 12—13 godina bio

je u grupi koju je neprijatelj izveo na streljanje kod Janja-Jajce — 1942 godine, kada je streljana i sva njegova porodica). Pošto je bio ranjen u ruku i pao među mrtve, pritajio se do noći i onda se sa još nekoliko drugova izvukao. Primili smo ga u bataljon i on je postao kurir 2 čete. O ovome je čuo drug Tito i zainteresovao se za malog Milana. Pretražili smo celu okolinu i zvali ga, ali ga nismo našli. Drug Tito je naredio da se ponovo traži. Ostavili smo jednu desetinu ali ni ona nije uspela da ga nađe. Drug Tito je pitao vrlo često da li smo našli Milana i mnogo žalio što se tako izgubio. Međutim, kako sam docnije čuo, Milan je bio zarobljen i nekim slučajem Nemci ga nisu streljali već odveli za Sarajevo.

Cele te noći i sutradan bili smo u pokretu. Noću smo se nešto duže odmarali i ložili vatre da bi se ispeklo nešto mesa, ali su avioni nadletali i negde dalje od nas čulo se bombardovanje. Sutradan smo krenuli rano i negde ispred sela Jeleča drug Tito je obišao neke jedinice (sećam se samo Druge proleterske). Tom prilikom je rekao da je ovo danas odlučujuća bitka i da ćemo ovaj obruč, kao i ostale, probiti. Nisam siguran koje su sve jedinice još bile, ali ovaj obilazak i reči druga Tita ostali su mi u sećanju.

Jedinice su odatle krenule u pravcu sela Jeleča, a i naš Prateći bataljon. Iznad sela naš bataljon je zastao i propuštao Drugu proletersku koja se spuštala na put Kalinovik—Foča. Kad je kolona poodmakla, preneo se preko njihove kolone poziv „Protivkolac napred!“ Svi smo znali da je teško oružje zakopano i iznenadili smo se kad smo videli da pored nas prolaze dva natovarena konja, ali dobro kamuflirana tako da niko ne bi poverovao da je na tovaru top. Sećam se da su se drugovi Tito i Marko slatko smejali ovom podvigu jednog bataljona Druge proleterske. Kad je „protivkolac“ stupio u dejstvo, videli smo da su se nemačka vozila vraćala prema Foči.

Drug Tito je lično izdavao naređenja rukovodiocima jedinica koje su se nalazile na ovom sektoru i primao i slao kurire u razne pravce.

Ovde je i poslednji obruč Pete neprijateljske ofanzive bio probijen.

Dimitrije KOLJKOVIĆ

NA OBEZBEĐENJU NJEGOBUĐSKOG AERODROMA

Posle pokreta sa Đurđevića Tare Vrhovni štab, sa Pratećim bataljonom, zalogorovao je kod Crnog Jezera ispod Durmitora. Razmestio se u divnoj borovoj šumi oko samog jezera. Kao i obično, šatori su bili razapeti nešto dublje u šumi, kako nas ne bi otkrili naši stalni pratioci tog proleća — neprijateljski avioni. Posle nekoliko dana boravka na tom mestu, određena je jedna poveća grupa boraca i starešina Pratećeg bataljona koja je, kako je rečeno, trebalo da ide na izvršenje nekog specijalnog zadatka. U toj grupi bio sam i ja. Uputismo se preko Žabljaka prema selu Njegobuđi. Zaustavili smo se u jednoj gustoj šumici u čijoj se blizini prostiralo dosta veliko i relativno ravno zemljište. Tu nam je tek objašnjeno da se radi o dočeku prve engleske vojne misije, pri čemu je naročito podvučeno da treba održati u tajnosti kako naše prisustvo, tako i cilj našeg dolaska. Tada nam je objašnjeno kako treba davati signale, šta treba da radimo kada čujemo avion, a šta posle spuštanja grupe padobranaca itd. Pošto se tada nije raspolagalo drugim tehničkim sredstvima za davanje signala i označavanje mesta za spuštanje misije, to je za tu svrhu poslužilo nekoliko većih vatri koje su bile raspoređene prema ranijem dogovoru. Na tom mestu ostali smo nekoliko dana u iščekivanju aviona. Preko čitavog dana bili smo u šumi i pripremali drva, tražeći suvlja, kako bi vatre mogle biti što veće. Naročito se pazilo da se nađe što više drva za potpalu, jer je svako nepaljenje vatre ili zakašnjavanje u paljenju, moglo dovesti do odgajanja izvršenja zadatka, i to bi se svakako i dogodilo ako Englezi ne bi videli dogovoreni signal za spuštanje. Zato smo,

čim smo stigli na određeno mesto, najpre obeležili mesta na koja će se vatre postaviti, jer su morale biti raspoređene tačno u određenom obliku (koliko se sećam, u vidu nekih krstova) i sa tačnim međusobnim rastojanjima. Radilo se vrlo brzo i u najvećoj tišini.

Posle izvesnog vremena sve je bilo spremno. Tačno prema planu, u prohladnoj prolećnoj noći, nazirale su se prema horizontu u određenom rasporedu gomilice granja. Uz svaku tu gomilicu nalazio se po jedan partizan sa šibicom, spreman da pri nailasku aviona zapali vatru. Svaki od nas je s nestrpljenjem očekivao zvuk aviona. Čudna stvar. Te zvuke, od kojih smo strepili već pune dve godine i koje niko od nas nije želeo da čuje, sada smo željno očekivali. Svakako zato što smo očekivali savezničke avione. Čitavu tu noć svaki je ostao uz svoju vatru, naravno, uzaludno, jer avioni te noći nisu došli. Mada je noć bila prilično hladna, niko to od nas nije osećao zbog ozbiljnosti zadatka. Kad je već počelo da se razdanjuje morali smo da se sklonimo s tog mesta i odemo opet u šumu. Isto tako morali smo da sklanjamo i drva i sve što bi moglo da oda naše prisustvo i namere. Tako se to ponavljalo nekoliko noći po istom redu i na isti način. A avioni nikako da stignu. U svim ovim pripremama najviše smo se brinuli o tome kako ćemo raspoznati avione, tj. kako ćemo, kad naiđu, oceniti da li su neprijateljski ili saveznički (neprijateljski avioni su u toku Pete ofanzive i noću bili povremeno aktivni). Bilo nam je jasno da bi, u slučaju paljenja vatri pri nailasku neprijateljskih aviona, ne samo to mesto bilo izloženo bombardovanju, nego bi verovatno i čitav plan o dolasku misije bio na duže vreme odgođen.

I kada smo gotovo svi bili izgubili svaku nadu da će misija stići, odjednom, duboko u noći 28/29 maja 1943 začusmo brujanje aviona. Posle kraćeg oklevanja i ocene pravca leta aviona, dobismo znak za paljenje vatri. Za tren oka čitava je okolina bila osvetljena zapaljenim vatrama. Pošto je pilot ugledao dogovorene signale, avion je počeo da kruži iznad nas. Prvo su počeli padati (pomoću padobrana) paketi raznih veličina i sadržine (u njima su bile radiostanice, životne namirnice i oprema). Najzad, prema horizontu, još u vazduhu, ugledasmo ljudske siluete kako se njišu ispod razapetih padobrana. Čitava grupa, njih šest (tri oficira i tri telegrafista), srećno se spustila, bez ikakvih ozleda. Istina, neko je prošao bolje, pao je na čistinu, a neko gore, pao je u šiblje. Naša je grupa napustila tada svoja ranija mesta, jer su vatre već uveliko gorele, i krenula u traganje za padobrancima i njihovim stvarima. Prvi naš susret sa njima u onako tamnoj noći bio je malo čudan. Prišli smo im kao saveznicima jer

smo znali ko su. Međutim, oni su bili u daleko nezgodnijoj situaciji. Prvo, samo spuštanje na ovakvom terenu i u ono vreme nije baš prijatna stvar, a drugo, plašili su se mogućnosti (kako su to neki kasnije i rekli) da nekim slučajem ne padnu u ruke Nemaca (mogućnost otkrivanja šifri, znakova itd.). Zato nije čudo što su nas sačekali usplahireni, sa izvesnom tremom, sa pištoljima u rukama, sa povikom „partizani", što je trebalo da znači: jeste li partizani itd. Ipak se sve dobro i po planu završilo, tako da smo i mi i engleska misija već u zoru iste noći bili u logoru kod Crnog Jezera.

Peta ofanziva je već bila uveliko počela i neprijatelj je sa svih strana počeo stezati obruč oko naših snaga.

Opšta situacija je bila takva da se još naveče, istog dana kad je došla misija, morao izvršiti pokret preko vrha Durmitora, kuda se jedino peške moglo kretati. Toga dana je u logoru Vrhovnog Štaba i Pratećeg bataljona bilo vrlo živo. Užurbano se pakovala arhiva, rasterećivala komora i bilo je opšte spremanje za naporne pretstojeće marševe. Između ostalog, tu je iz sve tri čete formirana jedna desetina koja je imala zadatak da se brine za bezbednost engleske misije i njene stvari — radiostanice i dr. Prvih dana tih marševa bilo je, međutim, daleko lakše voditi računa o članovima misije nego o njihovim stvarima. Pre svega, oni su, pored nekoliko radiostanica sa potrebnim delovima i ostalim priborom, doneli i razne stvari, veću količinu prehranbenih artikala i mnogo čega drugog što je trebalo da im omogući što veću udobnost. No, to se moglo koristiti samo kad nije bilo nikakvih pokreta i marševa. Za taj prvi pokret bataljona je morao predvideti 14 tovarnih konja samo za njihove stvari. Neke su se stvari morale odmah zakopati, a nešto je prebačeno naknadno drugim putem.

Dok su članovi imali zalihe hrane, nismo imali mnogo muke oko njihove ishrane. Međutim, kasnije smo se oslobodili njihovih velikih tovara, ali smo zato imali prilično teškoća kada su prešli na naš „petoofanzivski" jelovnik, jer im neslana i nekuvana konjetina, kao i srijemuša i barena kopriva, nije baš mnogo prijala.

Pokret preko Durmitora do Sušičkog Jezera bio je neobično težak. Ne samo što je pri penjanju i spuštanju bio veliki nagib, što samo po sebi otežava i normalno pešačenje akamoli jahanje, nego je to bila staza sa strašno izlokanim rupčagama, što opet zahteva udvostručene napore pri marševanju. Kad se ovome doda još i to da je pri vrhu Durmitora bilo snega koji je preko dana prolećno sunce prilično otapalo, a otopljena voda popunjavala one izlokane rupe po stazi, potpuno je jasno koliko je bio težak taj marš.

Posle napornog marša dan je bio isuviše kratak da bismo se mogli bolje odmoriti. Pogotovu to nisu mogli naši gosti koji na tako nešto nisu bili navikli. No, bez obzira na to kako se ko odmorio i osećao, već u prvi sumrak istog dana pokret je morao biti nastavljen. To je tako išlo gotovo iz dana u dan i iz noći u noć, sve do proboja naših snaga iz višestrukog obruča kojim nas je bio opasao neprijatelj. Slučaj je, valjda, hteo da engleska vojna misija još pri prvim pokretima sagleda delić istine o onome zbog čega je došla kod nas.

Mane MIRKOVIĆ

PRVI ZADACI U PRATEĆEM BATALJONU VRHOVNOG ŠTABA

Veći dijelovi Centralne bolnice nalazili su se početkom juna u okolini Čelebića, gdje im je prijetila ozbiljna opasnost. Tadašnji šef Centralne bolnice, Vojo Đukanović, obratio se komandantu mjesta, Boru Tošoviću, za pomoć pri evakuaciji ranjenika. Moralo se to učiniti što hitnije, u toku jedne noći. Zadatak je ozbiljno shvaćen. Uspjeli smo da mobilišemo ljude i konje i da prebacimo ranjenike u Rudine. Kakve smo teškoće tada podnijeli teško je opisati. Za jednu noć smo triput prevaljivali put od Čelebića do Rudina. Kad smo prebacili bolnicu, u Rudinama se sakupilo i sve osoblje komande mjesta i pozadinsko-politički radnici. Čekali smo raspored. Hranili smo se skrobom. Poslije dva dana dobili smo pismena rješenja o rasporedu. Ta rješenja su bila potpisana od strane čiča Janka.[1]

Raspoređen sam u Prateći bataljon Vrhovnog štaba (Pionirska četa) i trebalo je da se javim nekom drugu Volođi (Velimiru Kneževiću). Tako je pisalo u rješenju. Pošao sam preko Pivske Planine da tražim svoju jedinicu. Usput sam nailazio na razne jedinice od kojih sam pobliže saznao za svoju. Sišao sam u kanjon Pive, do žičanog mosta kojim se ide za Mratinje. Prije prelaska našao sam dijelove svog bataljona. Javio sam se komandiru čete i on mi je rekao da ostanem s njima. Uzeo mi je podatke, kazao mi da će te noći naići Vrhovni štab sa drugom Titom i da mi imamo zadatak da zazidamo jednu pećinu prema Mratinju, gdje će se smjestiti članovi Vrhov-

[1] Moša Pijade.

nog štaba. To smo i učinili. Te noći smo čekali kod naložene vatre kraj Pive. Zaklali smo jednu ovcu za nas pedeset. Koliko se sjećam, bilo je nešto preko ponoći kad je naišao Vrhovni štab. Mi smo se nalazili kraj vatre. Drug Tito je došao i zatražio vode. Tada sam ga prvi put i vidio. Članovi Vrhovnog štaba prešli su preko mosta i pošli u pećinu. Sa nama se zadržao Sreten Žujović, koji nam je rekao da uništimo sve dijelove opreme koje ne možemo nositi.

Sjutradan oko podne krenuli smo preko Mratinja na Vučevo; išli smo sa drugom Titom i dijelom Vrhovnog štaba. Na Vučevu nas je zatekla noć. Sa svih strana se dejstvovalo, naročito iz topova i minobacača. Ja ni onda, kao ni sada, nisam znao kuda idemo. Poslije Vučeva došli smo u Suhu Goru. Podignuti su šatori, naložena je vatra, a u posebnom šatoru smjestila se engleska vojna misija. Malo dalje od Vrhovnog štaba bio je Prateći bataljon. Tek što smo se smjestili došao je kurir i poimenično pozvao nas petoricu da se javimo u Štab. Pošli smo odmah i javili se kod šatora gdje se nalazio vrhovni komandant, drug Tito. Pred nas je izišao Vlodađa i saopštio nam da ćemo ići u Kruševo (u dolinu Pive) da organizujemo popravku mosta oštećenog dejstvom njemačkih haubica. Svaki od nas je dobio po dvije konzerve. Zadatak smo primili pred Titovim šatorom. Slušali smo vijesti (Radio London). Vidjeli smo i druga Tita.

Pošli smo opet preko Vučeva. Na ulasku u kanjon Pive sreli smo omladinca Braca Kosovca, mog dobrog prijatelja. Kada smo se spustili u Kruševo uhvatili smo vezu sa nekim jedinicama. Njemački topovi gađali su most danju i noću. Prelaz preko njega bio je nemogućan. Jedva smo se, rano uzoru, pojedinačno prebacili preko njega. Prelazak je bio opasan, jer je most visio samo na jednoj neoštećenoj žici. Kad smo prešli naišli smo na neku prolaznu kuhinju i u njoj dobili po komad mesa i malo skroba.

Tu smo sa nekim rukovodiocima održali savjetovanje i došli do zaključka da se most ne može osposobiti za prelazak jedinica i zbjega. Dogovorili smo se da idemo uz kanjon Pive i da, na najužem mjestu, napravimo novi. To mjesto se nalazilo između Mratinja i Kruševa[2].

Kada smo tamo došli most je već bio gotov. Dva dugačka drveta bila su prebačena preko Pive, a preko njih stavljeni su parmaci (daske). Bio je tu veliki zbjeg, a i mnogo vojske. Oko podne naišle su „Štuke“. Bombardovale su most. Za to vrijeme mi smo se bili sklonili u jednu pećinu. Poslije bombardovanja sišao sam da pređem most koji nije bio pogođen

[2] Iznad G. Kruševa, kod Čokove Luke.

bombama. Ali je zbjeg koji se nalazio kraj mosta stradao. Nikada u životu nisam vidio toliko žrtava. Čini mi se da se neću prevariti ako kažem da je najmanje sto ljudi na komade iskasapljeno.

Sa svojim drugovima prešao sam most i krenuo jednom putanjom prema Vučevu. Negdje na polovini brda, ispod jedne pećine, izišao je jedan drug i rekao mi da ostanem i svratim u pećinu. Reče mi da me zove Pavle Jakšić, komandant Sedme baniske divizije. Moji drugovi su produžili dalje. Jakšić mi reče da ću biti njihov vodič preko Zelengore, pošto sam dobro poznavao planinu. Vidio je da sam gladan pa mi je dao parče mesa. Poznavao me je i ranije, te mi je rekao i još neke stvari u vezi sa književnikom Vladimirom Nazorom i drugom Ribarom, koji još nisu bili prešli Pivu. Jakšić se bio ozbiljno zabrinuo za njih. Poslije nekoliko sati naišli su Nazor i Ribar i mene su odredili da idem s njima. Data nam je pratnja i orijentacija. Ne znam nabrojati sva mjesta kroz koja smo prolazili, ali smo uhvatili vezu sa Vrhovnim štabom baš onog dana kad je ranjen drug Tito.

Prešli smo Zelengoru, a preko noći i Miljevinu. U ranu zoru došli smo u selo Sokola. Tog jutra smo nas desetorica dobili zadatak da u jednom kamenjaru izradimo zaklone za članove Vrhovnog štaba i englesku misiju. U toku dana je ovo mjesto bilo bombardovano. Uveče smo ga napustili i pošli ka selu Crnete. U ovom selu nismo našli nijednog stanovnika. Vojo Nikezić, intendant Pratećeg bataljona, skupio je nešto stoke, te smo to veče, prviput poslije dugog vremena, dobili nešto da pojedemo.

Šćepan KLARIĆ

NA OBEZBEĐENJU VRHOVNOG ŠTABA

Trinaestog juna 1943 u jednoj maloj šumi južno od Jeleča i sela Rataja razmestio se Vrhovni štab. Naokolo, po obližnjim visovima, bio je raspoređen Prateći bataljon sa zadatkom da neposredno obezbeđuje Vrhovni štab od upada neprijateljskih delova, raznih diverzanata i drugih grupa. Borci ovog bataljona već su kod Mrčin-Koliba u Zelengori imali prilike da se sretnu sa ovakvim delovima koje je neprijatelj upućivao da napadaju uglavnom štabove i bolnice.

Bilo je naređeno da se komunikacija Foča—Kalinovik pređe po danu. U toku pokreta prema selu Rataju naglo se digla magla koja nas je dotle pokrivala. Nastupilo je i razvedravanje. Najednom je pokret obustavljen i mi smo morali zastati u južnom delu Rataja. Sačekali smo noć i onda prešli komunikaciju Foča—Kalinovik.

Sutradan, uzoru 14 juna, našli smo se kod sela Tekeušići, severno od Miljevine. Vrhovni štab se razmestio nekoliko kilometara severnije u jednoj uvali, a Prateći bataljon se rasporedio za obezbeđenje.

Treća četa Pratećeg bataljona, koja je uglavnom bila u zaštitnici, nalazila se u rejonu Tekeušića. Kako je bilo malo naših snaga na pravcu nastupanja neprijatelja, delovi naše čete dobili su zadatak da posednu zapadne padine kote 802 i spreče neprijatelju nadiranje u pravcu Tekeušića. Trebalo je time omogućiti i našim pozadinskim delovima i bolnici, koji su se još nalazili u neposrednoj blizini neprijatelja, da se na vreme evakuišu. Komandir čete Komerićanac i vodnik voda Karanović Dušan krenuli su sa delom čete u pravcu k 802 i tamo

poseli položaj za odbranu. Bilo je ovde oko 30 boraca. Morali su se rasporediti na širem rejonu i do određenog vremena braniti položaj. Od Miljevine je nastupao neprijatelj. Otpočela je borba. Nemci su bili prisiljeni da zastanu. (U isto vreme vodile su se žestoke borbe i na našem desnom krilu na kome su, kako smo obavešteni, bili delovi Sedme krajiške brigade.) Kako je neprijatelj bio daleko nadmoćniji, morali smo se povući s položaja. Krenuli smo zapadno iznad Tekeušića u pravcu kote 812. U toku ovog našeg povlačenja nešto severnije od Tekeušića poginuo je komandir voda Karanović. Na jednom mestu nas je sačekao drug iz Pratećeg bataljona i saopštio naređenje štaba bataljona da se rokiramo ulevo, zapadnije prema koti 812, da posednemo položaj na ovim kosama i na njima ostanemo do daljeg naređenja. Istovremeno je saopštio da je Vrhovni štab sa ostalim delovima Pratećeg bataljona krenuo u pravcu sela Crneta.

Po izbijanju na južne i istočne padine kose koja se proteže od kote 1198 prema Gojtanovićima sastali smo se sa ostalim delovima čete. Komanda čete, na osnovu dobijenog naređenja koje je kurir preneo iz štaba, izvršila je raspored čete i posednut je položaj nešto severnije od sela Jasenova. Sa okolnih kosa i visova neprijatelj je tukao artiljeriskom i minobacačkom vatrom. Na našem desnom krilu vodile su se takođe žestoke borbe. Mi smo tada, s obzirom na žestinu vatre, ocenili da će neprijatelj uglavnom žuriti da ovlada pojedinim visovima zapadnije od nas, što se pokazalo kao tačno, jer je između 16 i 17 časova popodne, upućujući svoje manje delove i koristeći jaruge i šume, uspeo da se približi našem položaju i da nam podiđe na levom krilu. Zbog pritiska sa fronta i neprijateljevog iznenadnog napada sa boka, četa se morala povući na kotu 1046. Na ovoj koti smo se ponovo rasporedili za borbu i uspeli da odbijemo neprijateljske delove koji su napadali naš levi bok. U toku noći je nastalo zatišje. Sutradan između 4 i 5 časova smenili su nas delovi Sedme krajiške brigade i mi smo se po naređenju štaba bataljona povukli. Jedan dan kasnije stigli smo u rejon Duge Njive, gde se nalazio naš bataljon.

Lazo BALAČ

U PATROLI ZA VEZU SA SEDMOM DIVIZIJOM

Već dvadeset dana neprijateljski obruč oko naših snaga sve više se stezao.

Inžinjeriska četa VŠ popravljala je stazu koja vodi od Barnog Dola do visećeg mosta na r. Pivi kod s. Mratinja. Deo ove čete bio je raspoređen kod mosta, koji je bio pod stalnim udarom neprijateljske avijacije, da bi ga opravio ako bude oštećen, ili napravio nov ako bude porušen. I pored teškog terena i vrlo skromnog alata uspeli smo da ovu stazu za relativno kratko vreme opravimo i osposobimo za kretanje tovarnih grla. Tuda treba da prođu naši ranjeni drugovi i Vrhovni štab. U ovom radu korišćeno je bogato iskustvo koje je ova četa stekla u toku Četvrte neprijateljske ofanzive, pri rušenju mostova na reci Neretvi, izradi mosta kod Jablanice, kojim su prešli naši ranjenici, opravci staze preko Prenja i forsiranju Drine.

U toku radova na opravci staze često nas je napadala neprijateljska avijacija. On je znao da na reci Pivi, na otseku od Šćepan-Polja do s. Mratinja, nema drugih komunikacija osim ovih dveju staza koje vode do visećih mostova kod s. Donjeg Kruševa i s. Mratinja. Zato je njegova avijacija na ovim pravcima bila aktivna i koristila je svaku priliku da poruši ili što više ošteti mostove i ove dve staze koje su ka njima izvodile.

Kada je staza bila opravljena napustili smo Barni Do i u toku noći spustili se do mosta kod s. Mratinja. Tu su nam komandir i komesar čete saopštili da nam pretstoji težak marš i da je potrebno da bacimo sve lične stvari osim najnužnijih. Potom je naređeno da se rasteretimo i najvećeg dela ostale

opreme. Teška srca gledali smo kako je gotovo sva naša inžinjeriska oprema bačena u reku Pivu. Zadržali smo i na jednom tovarnom konju poneli samo nekoliko sekira, jednu testeru i jedno čelično uže. Komandir čete Dule[1] nosio je o levom ramenu dinamomašinu za paljenje mina, a o desnom svoj automat. Ovo je bila gotovo sva naša „tehnika" kojom je trebalo da uskoro savladamo Sutjesku. Istog dana krenuli smo ka Vučevu, u sastav Pratećeg bataljona Vrhovnog štaba kome smo formaciski pripadali.

Dan je bio oblačan i sipila je kiša. Iz kanjona Pive izići na Vučevo i pod normalnim okolnostima nije bilo lako. U ovim uslovima marš je bio posebno težak, jer su ljudi bili gladni i prilično iscrpeni. Što smo se više primicali Vučevu čuli smo sve jaču grmljavinu topova i paljbu mitraljeza sa pravca Sutjeske. Na Suhu Goru smo stigli 4 juna i tu prenoćili.

Sutradan je komesar čete Omladinac[2] pozvao nas petoricu[3] i rekao: „Drugovi, pođite sa mnom". Posle kratkog kretanja kroz šumu došli smo do jednog šatora sastavljenog od 4 šatorska krila, u kome se čulo kucanje pisaće mašine, i tu se zaustavili. Komesar je ušao pod šator. Čuli smo kako je raportirao: „Druže komandante, došao sam". Posle kraćeg zadržavanja izišao je iz šatora noseći u jednoj ruci zapečaćenu kuvertu, a u drugoj dve konzerve i rekao: „Drugovi, vi treba da se vratite na Šćepan Polje, da odnesete pismo Vrhovnog štaba komandantu Sedme divizije". Potom nam je dao one dve konzerve, rekavši da nam je to poslao drug Tito kao pomoć za izvršenje zadatka. Pismo je primio Dragi, a mi ostali smo upoznati sa mestom gde mu se pismo nalazi kako bismo ga mogli uzeti na slučaj da pogine. Omladinac nam je saopštio da se štab Sedme divizije nalazi na Šćepan-Polju i da ovo pismo moramo predati lično komandantu. Još nam je skrenuo pažnju na najveću budnost, jer je postojala mogućnost da se Nemci probiju na Vučevo i tako razdvoje naše snage na dva dela. Oprostili smo se sa komesarom sa: „Doviđenja na Sutjesci" i krenuli na izvršenje zadatka.

Naša petorka se uputila preko Vučeva ka Šćepan-Polju. Kao vodič služio nam je Šćepan koji je bio rodom iz Kalinovika i dobro poznavao ovaj teren. Tutnjilo je na sve strane, a naročito sa pravca Sutjeske. Posle napornog marša stigli smo do kanjona Pive, gde smo se malo odmorili. Kroz ovaj

---

[1] Dušan Novaković.

[2] Milutin Despotović.

[3] Dragoljub Jovanović, zvani Dragi, prvoborac iz Titovog Užica koga su ranije četnici bili uhvatili i izveli na streljanje, ali je uspeo da sa gubilišta pobegne, Milan Pajić, Joca Pribičević, Šćepan Klarić iz Kalinovika i ja.

duboki kanjon povremeno je odjekivala topovska grmljavina i paljba mitraljeza koja je dolazila iz rejona Šćepan-Polja. Posle kraćeg odmora nastavili smo put i najzad počeli da se spuštamo ka Šćepan-Polju. Polako smo se spuštali strmom kozjom stazom koja sa Vučeva vodi za D. Kruševo. Ovo silaženje nam se oteglo u beskonačnost, jer je trebalo savladati visinsku razliku od oko 1000 metara. Dan je već bio na izmaku kada smo stigli na levu obalu Pive više D. Kruševa. Odjednom nas je zautavio uzvik „Stoj". Bili su to delovi Sedme divizije koji su ovde držali položaj, verovatno da obezbede prelaz kod tog sela i zatvore stazu koja od njega izvodi na Vučevo. Brzo smo se sporazumeli sa drugovima „Banovcima" koji su se ovde bili dobro utvrdili. Iako su nam rekli da ih Nemci nisu napadali otkako su napustili položaje na desnoj obali Tare, na njima se osećao zamor od prethodnih borbi. Skrenuli su nam pažnju da budemo oprezni pri prelasku preko visećeg mosta, jer ga Nemci tuku artiljerijom.

Brzo smo stigli do mosta na reci Pivi koji nismo mogli da prepoznamo. Bio je nakrivljen, čelična užad delimično pokidana, a patos jako oštećen — mnoge daske su odletele u vazduh prilikom bombardovanja. Bili smo pred Šćepan-Poljem, ali je još trebalo savladati ovaj delimično porušeni most i javiti se komandantu Sedme baniske divizije. Dan je bio na izmaku kad smo se jedan po jedan počeli prebacivati preko mosta, tako da smo u prvi sumrak svi prešli Pivu. Dok smo naš četvorica ostali u blizini mosta, Dragi se javio komandantu divizije Pavlu Jakšiću i predao mu pismo.

Dragi se ubrzo vratio od komandanta divizije i rekao da smo dobili zadatak da popravimo most za prelazak ranjenika. Shvativši to kao normalan zadatak za nas inžinjerce, odmah smo pristupili opravci mosta. No to je bilo teško, jer je most tukla neprijateljska artiljerija uz sela Bastasa.

Posle dva sata napornog rada uspeli smo da most popravimo bez ikakvih tehničkih sredstava. Užad smo zategli, patos doveli u horizontalan položaj i zamenili oštećene delove. Kada smo završili rad izvestili smo komandanta divizije koji je lično došao da vidi kako most izgleda. Ubrzo je otpočelo prebacivanje preko mosta. Kao i uvek u otstupanju, trebalo je prvo da se prebaci bolnica, pa je pokret tako i otpočeo. No, čim je prva grupa ranjenika naišla na most, neprijatelj je otvorio žestoku artiljerisku vatru iz rejona Bastasa. Čelična užad koja nose most počela su da vibriraju, a ranjeni drugovi da padaju u Pivu. Ovo se sve odigralo pred očima komandanta divizije koji je naredio da se dalji prelazak obustavi do pada mraka.

Iste noći (mislim da je bilo 6/7 juna) divizija je krenula uz desnu obalu Pive i u zoru stigla u rejon Čokove Luke (blizu visećeg mosta kod Gornjeg Kruševa). Tu smo mi inžinjerci očekivali nove napore oko opravke ili izgradnje novog mosta. No na naše veliko iznenađenje naišli smo na most sposoban za prelazak. Most je pretstavljao pešačko brvno napravljeno od posečene bukve prebačene preko reke. Granje te bukve je bilo posečeno i mestimično postavljen petos, tako da se preko ovog mosta moglo kretati u koloni po jedan. Nizvodno od ovog brvna bilo je preko reke zategnuto uže uz koje je plovio gumeni čamac sa dva borca koji su pomagali pri prebacivanju konja preko reke plivanjem. Dan je bio lep, bez kiše. No, čini mi se da nije prošlo ni pola sata od početka prelaska divizije preko mosta, kad se uzvodno od mesta prelaza pojaviše eskadrile „Štuka", koje su otpočele strahovito bombardovanje nanoseći diviziji velike gubitke. Most je oštećen, a patos odnet u vazduh. Mi smo ponovo dobili naređenje da sa inžinjercima divizije popravimo most, što smo odmah i učinili. No ovog puta pod dejstvom avijacije. Sirene „Štuka" i bombe parale su vazduh, ali je most brzo opravljen i divizija je nastavila prebacivanje sa desne obale Pive na levu.

Da bi se ranjenici zaštitili od bombardovanja naređeno je da se bolnica skloni u obližnje špilje i skrape, a divizija da produži marš preko Vučeva ka Sutjesci. Kod samog mosta divizija je bacila u Pivu svoje teško naoružanje, koje je do ovog momenta požrtvovano čuvala, noseći ga od Petrinje i Gline preko bosansko-hercegovačkog krša, sve do kanjona Pive.

Pod vatrom neprijateljske artiljerije i avijacije divizija je krenula uz Vučevo. Kretalo se kozjom stazom sa velikim naporima. Na čelu kolone nalazio se komandant divizije. Pri jednom zastanku, na naše veliko iznenađenje, primetismo u koloni Vladimira Nazora, koji je u sivom vojničkom odelu, sa petokrakom na šeširu jahao na svom bosanskom konjiću. Pojava ovog našeg pesnika i vedrog starca na tom napornom putu ulivala je nama mlađima novu snagu i jačala želju da izdržimo do pobede.

Kasno u noć 7/8 juna divizija je izbila na Vučevo gde je i prenoćila, sačekavši dok zaštitni delovi iziđu iz kanjona Pive.

Sutradan (8 juna) predveče divizija je krenula ka Sutjesci. Što smo se više primicali ovoj plahovitoj reci sve više se čula paljba topova i tresak avionskih bombi. Naša petorka kretala se u blizini štaba divizije. Posle izvesnog vremena iz kolibe se izdvojila i krenula prema Trnovačkom Jezeru jedna

Ismet Mujezinović : »JURIŠ«

patrola kojoj je pridata i naša petorka, bez Šćepana Klarića koji je ostao sa štabom divizije kao vodič. Ova patrola je imala zadatak da prihvati i obezbedi porodicu Vicka Krstulovića. Sećao sam se dva mališana i njihove majke, bolesne od tifusa, još od Četvrte ofanzive kada su prešli s nama preko planine Prenja. Negde pred kraj dana stigli smo do Trnovačkog Jezera, pod Maglićem, gde smo našli Desetu hercegovačku brigadu koja je tu vodila borbu. Vicko Krstulović je sa porodicom ostao sa ovom brigadom, a naša patrola, počašćena od Hercegovaca parčetom konjetine, krenula je prema Sutjesci.

Idući niz Suški Potok ka Sutjesci, stalno se čula topovska i mitraljeska paljba sa pravca Košura i Krekova. Usput smo nailazili na mnoge mrtve i ranjene drugove. Sećam se jednog ranjenog komandira čete iz Druge dalmatinske brigade, koji je ležao na nosilima, sa desnom nogom prelomljenom ispod i iznad kolena. Dok smo se trudili da ga napojimo vodom, molio nas je da ga ubijemo. Umirivali smo ga govoreći mu da za nama ide Sedma baniska, a pozadi Savina divizija, koje će prikupiti sve ranjene drugove. Nastavili smo pokret po nepoznatom terenu, krećući se jedinom stazom koja izvodi na Sutjesku. Usput nas je uhvatila noć, ali i pored toga topovska i mitraljeska paljba od Sutjeske nisu prestajale, već su se pojačavale.

Kasno u noć stigli smo kod Sube, prešli na levu obalu Sutjeske i uputili se nizvodno ka Tjentištu. Iako do Tjentišta nema više od 5—6 km, put nam se otegao u beskonačnost, jer smo bili premoreni od četvorodnevnog marša i prilično iscrpeni glađu. Negde ispred samog Tjentišta, u kanjonu Sutjeske, rešili smo da se malo odmorima. Naložili smo vatru i, ne sluteći gde se nalazimo, počeli da pečemo komad konjetine koji smo dobili od Hercegovaca. Dok je vatra gorela i mi kraj nje dremali, neprijatelj nas je primetio i počeo tući artiljeriskom vatrom. Granate su padale oko nas, ali smo mi i pored toga nastavili posao, dok meso nije bilo pečeno. Posle toga smo ugasili vatru, sklonili se u jedan zaklon i, pošto smo se malo potkrepili, savladani umorom, svi smo pospali. Kada smo se probudili našli smo se u pravom paklu, jer su Nemci sa Košura otpočeli napad u pravcu Tjentišta. Sirene „Štuka" i bombe parale su vazduh, a svuda oko nas padale su granate i zujala mitraljeska zrna. Tretnutno nismo znali kuda da krenemo, ali smo se brzo snašli, jer smo po dejstvu vatre i toku borbe koja se oko nas vodila ocenili gde su naši. Posle kraćeg lutanja po terenu bez ikakve staze, izbli smo na greben, između reke Sutjeske i potoka Hrčavke, koji su držale naše snage. Ovde nas je dočekao još veći pakao. Nemci su prostreljivali naš borbeni poredak mitraljeskom i topovskom vatrom

sa zemlje, a eskadrile „Štuka“ smenjivale su se u vazduhu sejući smrt na ovom malom prostoru. Rušile su se stoletne bukve, svaki pedalj zemlje bio je tučen. Leševi izmešani sa oborenim stablima videli su se na sve strane. Jedan nalet aviona posejao je smrt oko nas. Uši su nam zaglušile od silnih detonacija, a dim nas svuda okružio tako da više niko nikoga nije video niti poznavao. Nov nalet aviona upotpunio je ovaj pakao. A za njim su se smenjivali sve novi i novi naleti sejući smrt po bližoj i daljoj okolini.

Iako nismo znali u čijem se borbenom poretku nalazimo, borili smo se zajedno sa tim drugovima koje smo tu zatekli, sve do pada mraka. Pred mrak je naišla jedna patrola Vrhovnog štaba od koje smo saznali da je ranjen i drug Tito. Ovo nam je vrlo teško palo, ali nas nije pokolebalo. Pred samu noć 9 juna borba se utišala. Sa jednom kolonom sišli smo u dolinu potoka Hrčavke gde smo naišli na Inžinjerisku četu Vrhovnog štaba i javili se komandi čete, koja je bila iznenađena našim dolaskom. Izvestili smo komesara čete kako smo izvršili postavljene zadatke, a od njega smo saznali da je naša četa izradila prelaz preko Pive za Sedmu diviziju. Još smo saznali da je usput nestao mali Milan, ljubimac naše čete.

Jovo RADAKOVIĆ

II

IZ DNEVNIKA

Dvadeset deveti april. Vreme vedro. U 7 časova izjutra bataljon [Drugi bataljon Prve proleterske] se nalazio na položaju više sela Cvilina (na desnoj obali Drine). U 17 časova izvršili smo pokret za Čajniče, gde se bataljon popunio mitraljeskom i minobacačkom municijom, kao i ručnim bombama. Celu noć nismo spavali, jer smo prikupljali municiju. Hrana loša.

30 april. Kišovito. Krenuli iz Čajniča u 4 časa, a u 7 stigli na Metaljku, gde se bataljon odmarao do 13 časova. Istog dana prešli smo u Sandžak i u 17.30 stigli u selo Boljaniće, gde je bataljon zanoćio. Hrana loša.

1 maj. Boljanići. Vedro. Bataljon izvršio pokret u pravcu sela Muhel (muslimansko selo popaljeno od četnika). U 11.30 stigli kod sela Glisnice, gde smo se zadržali do 18 časova. Odatle smo vraćeni u pravcu sela Krće, gde smo stigli u 24 sata (seljaci nam rekoše da do Pljevalja ima oko 15 km). Hrana loša.

2 maj. Krće. Nedelja. Oblačno. Pre podne održana bataljonska konferencija u čast Prvog maja. U 15 časova bataljon izvršio pokret severno od garnizona u Pljevljima. Maršovali smo celu noć i 3 maja u 7 stigli u selo Jabuka, gde nas je tukla artiljerija iz jakog neprijateljskog garnizona iz Pljevalja. Hrana prilična.

3 maj. Jabuka. Vedro. Bataljon krenuo u 8.30 časova, a u 10 stigao u selo Ravne Njive. Ovde ćemo zanoćiti. Neki drugovi pišu pisma kućama. Seljaci koji idu u Pljevlja predaće ih na poštu.

4 maj. Ravne Njive. Vedro. Izvršili pokret u 4 časa preko Kamene Gore u selo Grab. Razbili četnike. Ispalili na njih 6 bacačkih mina. U podne se razmestili po kućama za ručak. Ručali kod seljaka Pinja Božovića.

U 15 časova bataljon produžio marš preko Draškovina cestom do sela Šahovića, gde smo stigli u 24 časa. Ovde nas je srela jedino majka (sa ćerkom) jednog partizanskog komandanta bataljona i poljubila se prvo sa komandantom Božom. Tom prilikom poželela nam je dobrodošlicu: „Dobro došli sinovi, moji sokolovi! Dok ste mi vi živi, ja imam dosta Tomaša".

U Šahovićima smo se odmarali (oko pola sata) i produžili za selo Potrk (2 km zapadno od Šahovića). Danas je hrana dobra. Zaplenili smo je od četnika u borbama kod sela Grab. Po dolasku u Potrk odmarali se 2 sata — dok nije svanulo.

5 maj. Potrk. Oblačno. Bataljon krenuo u 8 časova. U 10 stigao u Breznu, a u 16 nastavio pokret za selo Barice, gde je stigao u 22 časa. Hrana dobra. Spavali tri i po časa.

6 maj. Barice. Vedro. Đurđevdan. Pošli u 12 časova u pravcu planine Cera, gde smo napali četnike. Na njih ispaljeno i 13 bacačkih mina. U 19 časova stigli u selo Obod. Hrana prilična. Bataljon je spavao 4 časa.

7 maj. Obod. Malo oblačno. Hrana dobra. Smešteni smo u kuću Smiljanića. Ima ćerku Bojanu. Zgodna devojka. Nagovarali je da dovede brata koji je u četnicima na ovom terenu. On je mladić od 19 godina.

8 maj. Subota. Obod. Kiša. Partiski sastanak. Prorada materijala „Osnovi lejninizma". Potom nastava o bojnim otrovima i njihovom dejstvu. Hrana odlična. Čete ceo dan na položaju.

9 maj. Obod. Nedelja. Vedro. Bataljon izvršio pokret u 7.30 preko ceste Pljevlja—Bijelo Polje i u 17 časova stigao u selo Orahovicu na levoj obali Lima. Ovde smo zanoćili. Seljak Radovan Mrdak priča utiske iz kolašinskog zatvora odakle je nedavno došao. On priča o našima iz Kuča: Mirašu Miliću, Jovanu Mičkoviću, Vasiliju Spasovu Pavićeviću, Đoku Jovanovu i Gojku Radonjiću, koji su u kolašinskom zatvoru. Dao nam je i četničke biltene sa slikama nekih naših drugova i drugarica. Hrana prilična.

10 maj. Orahovica. Kišovito. U 12 časova bataljon zauzeo položaj na cesti u selu Sutivan i vodio borbu sa jednom talijanskom autokolonom. Zarobili 25 Talijana, 50 ih je bilo mrtvih. Zaplenili 10 puškomitraljeza i mnogo ratnog materijala. Zapalili 15 kamiona. Seljaci odneli ogroman materijal (naročito so i odeću). Bataljon se sav obukao u oficirske talijanske uniforme. Borba trajala 1 sat. Ispaljeno i 12 bacačkih

mina. Zaplenjeno i nešto hrane. Poginuli su drugovi: Veljo Džankić — Piper i Novica Manović iz Batkovića (Kasidoli, Prijepolje), koji je još od 1941 u našem bataljonu — stupio nekoliko dana pre formiranja brigade u selu Sastavcima. Veljo je Piper i s nama je pošao na Pljevlja novembra 1941 godine. Ranjeni su Vlado Perutin Laković sa Meduna i Boško Popović — Piper.

11 maj. Orahovica. Kišovito. Nastavili izvlačenje zaplenjenog materijala sa ceste u selo. Između ostalog, prebačeno je i nekoliko tovarnih konja bacačkih .mina. Hrana odlična U ponoć 11/12 maja izvršili pokret i u 4 časa stigli u zaselak Kovačevići (4 km s-z od sela Sutivana).

12 maj. Kovačevići. Pomalo oblačno. Na položaju ceo dan. Hrana dobra.

13 maj. Kovačevići. Oblačno. Položaj. Hrana prilična.

14. maj. Kovačevići. Malo oblačno. Položaj. Održali partiski sastanak i četnu konferenciju. Hrana prilična.

15 maj. Kovačevići. Vedro. Bataljon izvršio pokret u 2.30 časova i u 14 stigao na planinu Cer. Vođena borba više sela Oboda sa nekoliko kolona (Talijani, četnici i nešto Nemaca) koje dolaze od Bijela Polja i Mojkovca, preko sela Žari i Borovog Brda. Ispaljeno 38 bacačkih mina. Hrana prilična. Gubitaka nije bilo.

16 maj. Položaj iznad sela Brezne. Nedelja. Delimično oblačno. Vodili ogorčenu borbu čitav dan sa četnicima, Talijanima i Nemcima na Gredi i položajima zapadno od Brezne. Danas nas na položaju tukla jaka neprijateljska vatra od koje su poginuli: Spasoje Nika Vukašinović — puškomitraljezac (iz sela Kopilja — Piperi — ranjen pao niz gredu) i Marija Rupić — Dalmatinka od Šibenika. Ranjeni: Vlado Radević (Piper iz Rogama) i Bojo Prelević (selo Ubla — Kuč), Branka Vučinić i Vuksan Ljumović (s. Crnci — Piper), Marko Fajt — Dalmatinac i Miljak Bepo — Bosanac. Ispaljeno 50 bacačkih mina.

U 16 časova bataljon prinuđen da se povuče sa položaja i otstupi u pravcu zaseoka Niša. Hrana loša. Ovde ćemo zanoćiti.

17 maj. Položaj iznad Brezne. Malo oblačno. U 6.30 izvršili pokret preko Slemena i u 18.30 stigli kod kolibe Pisana Jela. Preko dana padala kiša. Hrana slaba.

18 maj. Pisana Jela. Oblačno. Danas smo imali četnu konferenciju, a posle toga obuka na teškim oruđima. Hrana loša. U 20 časova bataljon izvršio pokret i noću u 1.30 stigao u selo Krupice. Odmarali se samo sat i po. Danas smo izvešteni da je otpočela nova neprijateljska ofanziva. Komesar 1-ve čete drug

Matović Petar izvršio rekviziciju stoke u usputnim selima, jer je dobar deo seljaka neprijateljski raspoložen (četnici).

19 maj. Krupica. Vedro. Bataljon izvršio pokret u 8 časova i u podne stigao u selo Maoče. Hrana loša. Odmarali se nešto manje od 4 časa. Napali nas neprijateljski avioni. Gubitaka nismo imali.

20 maj. Maoče. Vedro. Bataljon krenuo u 4 časa izjutra preko sela Potreća (na cesti Žabljak—Pljevlja) i stigao u selo Meljak. Smestili se van sela u šumu. U Potpeću obišli seljaka Radoša Ilinčića, koga smo upoznali pri polasku na Pljevlja, krajem novembra 1941. Danas hrana loša. Kažu da je neprijatelj ovu ofanzivu počeo snagama od 9 divizija. Danas saznajemo da su poginuli u Kučima drugovi: Milovan Nova Ivanović, Rade Prelević, Raško Janića Božović, Novak Vulev Ivanović i Ljubica Nešova Popović, koji su bili pozadinski partiski radnici. Još ne znamo da li su svi poginuli na jednom mestu. Ovo su veliki gubici.

21 maj. Meljak. Vedro. Brzo se spremili za pokret i krenuli u 12 časova u pravcu Čelebića. Pred Čelebić stigli u 20 časova i iz pokreta stupili u borbu sa Nemcima i domobranima, kojom prilikom smo zarobili 13 domobrana, zaplenili 1 teški bacač, 1 teški mitraljez i drugi materijal. Bataljon ostao celu noć na položaju. Današnji marš izvršen gotovo trčanjem. Hrana loša.

22 maj. Čelebić. Vedro. Bataljon krenuo u 7 časova u gonjenje neprijatelja i u 11 stigao do sela Klinci gde je nastavljena noćna borba sa Nemcima i ustašama. Na neprijatelja ispaljeno, i to vrlo efikasno, 80 bacačkih mina od kojih je imao vrlo velike gubitke. Borba prsa u prsa. Pretpostavljamo da je bataljon danas u ovoj borbi izbacio iz stroja oko 180 neprijateljskih vojnika, zaplenio 30 konja i nešto ratnog materijala. I na našoj strani veliki gubici. Poginuli su: Milosav Miloja Prelević (s. Ubli — Kuč) i Nedeljko Kovjanić — Bosanac, rodom od Prnjavora. Ranjeni Vučeta Šćepana Čarapić (s. Zagrada — Kuč), Dušan Rožanović (Piper), Branko Vučine Vučinić (Piper), svi od Podgorice i Ante Perišin — Dalmatinac.

Oko 20 časova tukla nas vrlo precizno neprijateljska artiljerija, naročito poslugu minobacača (pogodilo direktno iznad njihovih glava, ali gubitaka nije bilo). Gladujemo.

23 maj. Nedelja. Kiša. U toku noći bataljon povučen pravcem selo Klinci — Zlatni Bor; u rejonu bataljona vođene vrlo jake borbe. Jurišali smo dvaput na neprijateljeve položaje.

24 maj. (Debela) Ljutina (zapadno od sela Bučija). Vedro. Bataljon krenuo u 8 časova, a u 14 stigao na brdo kod crkve. Ovde nas tukla artiljeriska vatra. Borba od dolaska kod crkve. Neprijateljska avijacija nas bombardovala triput. Gubici na

jednoj i na drugoj strani. Poginuli: Vaso Čarapić, s. Zagrada (Kuč) i Ivo Rončević — Dalmatinac. Ranjeni: Gojko Milovanović, Vid Radulović, Vlado Savelić, Vlado Špaljeta, Sredoje Rakić, Ljubo Jovanović (Bjelopavlić — Podgorica), Milovan Gligorić, Svetozar Grujić (s. Potkrš, Bratonožići), Đoko Vujošević (s. Orahovo — Kuč) i Šabo (Aleksandar) Belević (Bratonožići). Neprijatelj je imao oko 60 mrtvih i toliko ranjenih. Zaplenili jedan teški mitraljez, jedan teški bacač, veliku količinu municije i druge opreme. Neprijatelj je bio dobro utvrđen. Naši bacači ispalili 14 mina. Gladujemo. Odmarali se svega 3 sata za vreme zatišja.

25 maj. Položaj na Gradini. Malo oblačno. Bataljon vodio teške borbe za prodor prema Foči. Neprijatelj se utvrdio na uzastopnim ćuvicima na pravcu Zlatni Bor — Foča. U današnjim borbama bataljon imao velike gubitke. Poginuli: Vlado Ljumović (s. Crnci, Piperi) zamenik komandira 1-ve čete, Petar Matović (s. Radeća, Piperi) komesar 1-ve čete, Vaso Rudić (Velika Barna, Grubišino Polje, Hrvatska), Vaskrsije Radonić (Piper) i Velibor Vasić. Ranjeni: Vuksan Vučinić (s. Rogami, Piperi) i Pirak Ratomir — Dalmatinac. I neprijatelj je imao znatne gubitke. Borba ogorčena. Neprijatelj jako utvrđen. Teren — šuma sa proplancima. Preko noći padala kiša.

26 maj. Na istim položajima. Kiša. Bataljon u 3 časa izvršio pokret i u 6 stigao u selo Toholj, gde je poseo položaje za odbranu (zapadno od sela). Vod pratećih oruđa i intendantura upućeni u 13 časova preko reke Tare kod Uzlupa (most srušen, ali opravljen za prelazak) za selo Rudine, gde su stigli u 19 časova. Hrana loša — glad. Po svemu izgelda da ćemo i mi za njima.

27 maj. Selo Toholj. Izjutra kiša, a popodne vedro. Bataljon je do 13 časova ostao na položaju i vodio manje borbe sa Nemcima. U 16 časova prešli Taru kod Uzlupa. Kraljevčani ostali iza nas da štite prelaz preko Tare. Ispred nas prešao Taru štab naše divizije sa Fićom[1] — politkomesarom. Koče[2] nije bilo s njima. Iz bataljona neki drugovi svratili u bolnicu na Rudinama da obiđu naše ranjenike. Produžili smo marš u pravcu Sćepan-Polja. Na putu u koloni legli i odmarali se, valjda, sat i po. Hrana loša — glad.

28 maj. Prelaz na Pivi — na žičanom mostu. Malo oblačno. Jutarnja magla i rosa. Stigli i drugovi od ranjenika. Bojo Prelević (kome je slomljena noga) nudio im svoj pištolj koji je mnogo voleo da se zameni za neki manji. Bataljon počeo prelazak u 6 časova preko Pive. Prelazimo trčeći, jedan po jedan,

---

[1] Filip Kljajić.

[2] Koča Popović.

jer se most ljulja. Odnekud bije neprijateljska artiljerija ali prebacuje most. Celo prepodne izlazimo uz kanjon ka Vučevu, puta nema. Đavo ga znao koliko iznosi ova uzbrdica. Čudo da se išta može na njoj zadržati. Izlazak na Vučevo strašno naporan. Sa nama su i 1-vi i 3-ći bataljon. Prateći delovi ostali na Rudinama, gde su održali partiski sastanak. Noćas smo se vrlo malo odmarali. Miloje[3] kaže da nas čekaju karlice sa mlekom na Vučevu. Izlazak na vrh neuredan. Borci iz svih bataljona se izmešali. Izlazi kako ko može. „Nemci izašli na Vučevo", prenese neko s čela. Sada idemo brže. Od pristiglog ljudstva koje je izišlo na brzu ruku iz svih bataljona formirali četu. Janko Ćirović je vodi. Izvršili napad, slomili Nemce i odbacili ih ka Popovom Mostu. Skakali su i niz stene. Kod nas samo jedan ranjen. Hrane ništa — glad.

29 maj. Vučevo. Oblačno. U 6.30 bataljon pošao od katuna Duži i stigao ispod Maglića u katun Poljane. Ovde ćemo noćiti. Založili smo vatre jer je hladno. Kuhinje nema. Pratećem vodu naređeno da krene k nama. Noćas je stigao do Pive u cilju prelaska mosta na Sćepan-Polju. Most je bio čitav dan pod artiljeriskom vatrom sa pravca Broda. Kažu da je popodne porušen. Hrane nije bilo. Noćas čujemo da su se spustili engleski oficiri u Vrhovni štab.

30 maj. Katun Poljane. Nedelja. Kiša. Danas smo se odmarali. Prateći vod danas tek u 18 časova prešao Pivu na gumenim čamcima. Nemci bombardovali žičani most ceo dan i oštetili ga. Danas ga tukli avijacijom. Za ručak dobili jednu ovcu.

31 maj. Katun Poljane. Vedro. Održana bataljonska konferencija. Situacija ozbiljna. Biće teških napora. Prateći vod bez ikakvog puta izlazi na Vučevo. Neki konji uginuli od umora. Drugovi iz Pratećeg voda kažu da su našli jednog druga pri izlasku uz kanjon, gde je umro u sedećem stavu. Oko 15 časova bombarduju nas avioni. Hrane ništa — glad. Prateći vod predveče stigao. Ništa ne nosi za hranu.

1 jun. Jelovak. Malo oblačno. Bataljon krenuo u pravcu Sutjeske i došao do Jelovaka (maršovali 2 sata). U 12 časova ponovo krenuli, ali nakon jedan sat opet zastali i tu i noćili. Oko 15 časova iz bataljona pobegli: Drago Bojičić od Nikšića i Ante Đurović, koje smo zarobili na Glavatičevu 17 marta izjutra 1943 kao četnike. Odneli fotoaparat sa snimcima sa Ivan-Sedla, Prenja, Metaljke (borba sa četnicima), borbe na Limu (uništenje talijanske kolone), sa Čelebića i Zlatnog Bora.

2 jun. Jelovak (ispod Maglića). Kiša. Pošli u 13.30, maršovali do 15, odmarali se do 22 časa, a zatim produžili kroz šumu u pravcu Borovna. Jaka pomrčina. Prst se pred okom

[3] Miloje Milojević.

ne vidi. Stalno se držimo jedan drugom za opasače. Šuma vrlo visoka. Glad, velika iznurenost. Stigli u 5 časova izjutra 3 juna pred Borovno. Skoro celu noć išli a prešli oko 5 km.

3 jun. Borovno. Oblačno. Napali Nemce na Borovnu. To je mala čistina (200—300 metara), sa ruševinama tvrđave. Napadao i 3-ći bataljon. U prvom naletu zbacili Nemce, ali su ga oni oko 9 časova protivnapadom povratili. Poginulo 5 Nemaca i zaplenjeno: 6 „šaraca", 1 laki bacač, 4 parabeluma, 1 mašinka i dosta municije. Bataljon imao dosta ranjenih: Vojin Miljanov Ivanović (s. Doljani), Miloš Nikolin Vujošević — Mića (Kuč), Stanoje Brajović (s. Brajovići), Jovo Barović i Vojislav Iković (Bjelopavlići, Podgorica). Posle podne pala jaka kiša. Prateći vod ispalio 8 minobacačkih bombi. Hrana loša — glad. Neki drugovi jeli presne kožne opanke koje su pekli na vatri. Glad postaje ozbiljan problem.

4 jun. Borovno. Malo oblačno. Od lane (na Lučkim Kolibama) danas jeli prviput konjetinu. Pošli u 18 časova iz potoka, pozadi Borovna na položaj i u toku noći napali Nemce, treći put na ovom položaju. Glad i umor.

5 jun. Borovno. Kiša. U jurišu oko 7.30 uspeli da zbacimo Nemce sa Borovna. Sada je [na ovom pravcu] jurišala samo naša četa. Iznenadila ih. Privukla se sa severne strane i iskoristila jak pljusak. Usred dana skakali na Nemce i oni na nas. Nezapamćeno oštra borba. Nemci: 40 mrtvih, a od ratnog materijala zaplenjeno: 10 „šaraca", 5 lakih bacača, 80 pušaka, mnogo bombi i druge ratne opreme. Spaso Janićev Božović (s. Zagrada, Kuči). Danas od zadobijenih rana umro Vojin bici — poginuli: Velimir Radević (Rogami — Piperi), Mileta Stefanov Popović (s. Cvilin, Kuči), Spaso Janićev Božović (s. Zagrada, Kuči). Danas od zadobijenih rana umro Vojin Miljanov Ivanović (s. Doljani, Kuči). Ranjeni su: Niko Kavaja (od Cetinja), Gligo Vranješ, Ilija Milijašević, Dragomir Vukmanović, Novak Gajić (od Prnjavora), Milja Matarugić od Šibenika (odnelo joj uvo), Dušan Božanović (s. Crnci), Vukadin Vlahović (s. Rogami — Piperi), Radomir Popović (s. Crnci — Piperi).

Na Magliću nisu naši već Nemci. Naš 3-ći bataljon (Kragujevački) imao 12 mrtvih, na čelu sa komesarom jedne čete Mladenom Miloradovićem iz Kragujevca. Naročito nastradala Omladinska četa (Fočani). Komesar Miloradović bio je metalski radnik. Odličan drug.

Naš Prateći vod danas ispalio 50 bacačkih mina.

6 jun. Nedelja. Isti položaj. Kiša. U 15 časova smenili nas sa položaja na kome nas je tukla jaka artiljeriska vatra. Avioni kružili, ali nisu bombardovali — nisu pronašli cilj. Od 16 do

23 časa išli smo u pravcu sela Suhe, desnom obalom Sutjeske. Svi smo živahnuli što smo se odlepili od Borovna. Iznad reke se odmarali [noću 6/7 juna] do 3.30, svega 4 časa. Jeli konjetinu.

7 jun. Suha. Vedro. Rano pošli u pravcu mosta na Suhoj. Prešli ga u 7 časova, potom išli levom obalom Sutjeske u pravcu Tjentišta, a iznad njega prešli besputicom ka Donjim Barama[1]. Usput su nas bombardovali avioni i artiljerija od Popovog Mosta. Posmatramo Nemce na Košuru i položajima ispred nas (na oko 1.000 m). Nismo imali žrtava od artiljerije, dok su ostali bataljoni imali. Stigli u Podbare u 18 časova. Ovde ćemo noćiti. Gladujemo.

8 jun. Podbare. Kiša. Klali konja. U 12 časova izvršili pokret i u 18.30 stigli na Lučke Kolibe. Na Barama se vodila danas strahovita borba. Tamo su Dalmatinci. Predveče zaklali konja na Lučkim Kolibama; naređeno da spremimo od njega hranu za tri dana. Jedemo konjetinu, a strašno smo gladni. Već je otpočeo mrak, a avioni kruže iznad nas. Smestili smo se na ivici šume. Kako su se izmenili Lučki Katuni od prošle godine! Nigde kolibe. Četnici sve popalili, no ipak se osećamo kao da smo došli kući. Svuda ivicom šume zapaljene vatre. Da nije ovih Nemaca slika zaista romantična. Ovako, teška. Spavaćemo, kažu, tri i po sata.

9 jun. Lučke Kolibe. Vedro. Bataljon krenuo u 3 časa izjutra pravcem Ljubin Grob — Bijelo i Crno Jezero (ka padinama Orlovca). Odmah izjutra neprijateljski avioni mitraljiraju i bombarduju. Meka zelena trava po ovim livadama i lako se po njoj korača.

Kod Crnog Jezera, na severnim padinama Orlovca, sukobili se sa Nemcima iz pokreta. Oni su nas ranije primetili i napravili zasedu. Na čelu brigade je naš bataljon. Naša četa u prethodnici. (I ovde Nemci!) Borba je trajala od 9.30 do 20 časova i to jaka. U toku borbe bilo mnogo juriša i protivjuriša. Pod noć je Španac grizao prst: da li će naši do noći održati kosu? „Minobacačlije“ ispalile 25 mina (to su poslednje). Ceo dan nas na položaju tukli avioni. Imamo mnogo ranjenika. Svaki kaže da bi radije poginuo nego bio ranjen. Ovde su ranjeni: Prodan Nikola (s. Zagost, Makarska), Klemo Puharin (Makarska), Vojin Gligorović (s. Crnci — Piperi), Đuro Gajić (od Prnjavora), Desa Lukić, Vahid Veslagić, Ranko Sančanin, Ibrahim Popović, Miloš Radovana Marković (s. Rijeka

[1] Verovatno je greška. D. Bare su južnije, a bataljnon je verovatno išao ka Milinkladi. — Prim. red.

— Piperi), Dušan Ivanković, Dušan Marković, Ljubica Marković (s. Stijena — Piperi) i Zuhra (iz Livna). Zaplenili jedan „šarac".

U 21 čas bataljon se prikupio i naređeno mu da se sve teško naoružanje (bacači, teški mitraljezi), laki bacač; nogari od „šaraca", i druga tovarna oprema) sa konjima uništi. Naređeno da se i arhiva bataljona uništi.

Od ubijenih konja hteli smo nešto večerati ali je naređeno da se odmah krene i sve je bačeno. Oko 22 časa bataljon krenuo oštrim grebenom od Vrbničkih Koliba na Vrbničku Reku, u rejonu D. Luka.

10 jun. Balinovac. Vedro. Bataljon maršovao od Vrbničkih Koliba do podnožja Balinovca celu noć. Ovo je strašna noć. Išli smo nekim grebenom koji je oštar kao hrptenjača onih konja koje sinoć ubismo. Ko se oklizne, naređeno je da ne sme jaukati. Štambuk Viktor se okliznuo sa puškomitraljezom i zaista nije jauknuo. Opet je uspeo da se dopuže do kolone i produži. U ovome nije bio sam. Dole u potoku dozvolili su da zapalimo cigaretu. Uzbrdo put je bolji. U 5 časova stigli smo pod vrh Balinovca. U toku pripreme juriša primećen neprijatelj kako se kreće zapadnom ivicom Balinovca radi posedanja položaja. Kolona mu mešovito obučena (Nemci, ustaše, domobrani). Mislimo da je neka naša jedinica. Jedan naš vod jednovremeno izišao na vrh Balinovca i sudario se u neposrednom susretu. Neprijatelj kaže „ovde Treći — Kragujevački"; tek ih je oficir otkrio. Otpočeo juriš i borba za Balinovac. Bataljon uspeo da u jednom naletu iziđe na vrh i relativno lako zagospodari vrhom. Orlovac ogrejalo sunce; na njemu velika zastava sa kukastim krstom. Oni su tamo danas gde smo mi bili juče. Dogledom vidimo da ih ima mnogo. Odmah nastavljamo gonjenje u pravcu Miljevine. Pred našim bataljonom na vrhu Balinovca 8 mrtvih Nemaca i 4 domobrana. Zaplenjena 2 „šarca", 1 mašinka i nešto opreme. Gubici bataljona — poginuli: Veseljko Mikić (s. Orašje — Prnjavor), Višnjevac Tihomir (od Nevesinja), Jelić Božo i Grujić Grujo (s. Lutovo, Lijeva Rijeka). Ranjen Zvonko Mikić (s. Orašje, Prnjavor) i Jovo Tešan (s. Obla Brda, Trnovo).

U gonjenju zaplenili 6 tovara hrane. Dali gotovo sve bolnici. Svaka tri borca dobila po jedan „štruc". Od Lima nismo jeli hleba. Salamu i puter sa preostalim hlebom dali ranjenicima. Sada možemo 3 dana dalje. Produžili smo gonjenje neprijatelja ka Miljevini. Avioni se uzmuvali kao ovi Nemci pred nama.

11 jun. Položaj iznad sela Rataja. Sinoć je bataljon krenuo da napadne Rataj. Pred selom, na oko 1,5 km, zadržani smo. Spavali na mestu kako je kolona stala. Kišica nas probudila. Onako u polusnu krenuo sam misleći da su pošli. Nagazio druga ispred sebe i on se probudio. Digao se ceo bataljon i vratili se natrag za jedan kilometar. Ostali na položaju čitav dan. Puškarali se sa neprijateljem i prikupili nešto za hranu. Naveče oko 23 časa napali Rataj. Levo od nas Kragujevčani. Oni nisu mogli zauzeti Ratajsku kulu i dva tenka koji su bili u blizini nje. Uzoru se povukli na jučerašnje položaje. Ovde je teško ranjen Radovan Dosković, Bosanac.

12 jun. Rataj. Delimično oblačno. Uzoru videli da gore magacini u Miljevini. Neprijatelj otstupio iz Rataja i odmah smo pošli u napad na Miljevinu. Izišli smo na cestu. Od Lima nismo na nju stali. Sa brda iznad sela Ocrkavlja tuku nas tenkovi mitrajleskom i artiljeriskom vatrom. Drže stalno pod vatrom most na Miljevini. Ovde smo zaplenili oko 300 bicikla, 3 motocikla, 1 kamion i mnogo vojne opreme. Iz zapaljenih magacina izvukli nešto hrane. Danas od rana umro Radovan Dosković. Poginuo Duško.

Oko 16 časova stigli u selo Kremalušu, gde smo zanoćili.

13 jun. Kremaluša. Nedelja. Oblačno. Čete na položaju. Bombardovali nas avioni i artiljerija iz pravca Foče. Položaj držali prema Foči. Treći bataljon dobro odolevao pokušaju prodora Nemaca od Foče. Danas smo saznali da je Vojislav Radev Laković (s. Medun — Kuči) teško ranjen 10 juna i da je umro. On je iz našeg bataljona a bio je u brigadnoj artiljeriji. Hrana prilična.

14 jun. Kremaluša. Vedro. Prvi vruć dan ove godine. Ovde je mnogo pitomije nego tamo kuda smo prošli. Nemci tukli avionima i topovima. Avijacija ometa svaki pokret. Maršovali smo celu noć i stigli na Jabuku. Hrana prilična.

15 jun. Jabuka. Vedro. Na položaju. Stalno nas bombardovali. Prošle noći nismo zaspali. Umorni smo i jako iscrpeni. Hrana dobra.

16 jun. Jabuka. Vedro. Hrana odlična. Krenuli u 16 časova i maršovali celu noć do sela Bogovića. Čeka nas još prelaz preko pruge.

17 jun. s. Bogovići. Oblačno. Marš u pravcu pruge i ceste. U 22 časa bataljon prešao prugu pored železničke stanice Podgrad. Uništili 1 kamion, zarobili 10 domobrana. Ovde smo upali u nemačku zasedu na pruzi. Iznenada smo naišli na njih u jarku iznad pruge. Nemac se strašno razvikao. Bacio bombu, ona se kratko pušila na pola metra od nas, ali nije eksplodirala. Neće smrt. Produžili smo u pravcu sela G. Vinca.

18 jun. G. Vinca. Ceo dan kiša. U 8 časova naređeno četi da siđe na prugu severno od stanice Grab. Tukli smo se do pred noć. Bataljonu naređeno u 15 časova da likvidira neprijatelja u železničkoj stanici i žandarmeriskoj postaji. U mrak izvršili juriš i zapalili oba objekta. U jednom izgorele ustaše, u drugom se predalo 40 domobrana. Našli hrane i municije. Zaplenili 3 brdska topa. Hrana odlična. Pisali smo danas kućama, kad smo već na pruzi. Oko 22 časa krenuli u pravcu sela Mahale.

Raško POPOVIĆ i Miljan JOKANOVIĆ

ZLATNI BOR - POPOV MOST - VIDEŽ - BALINOVAC - RATAJ

Uoči 1 maja 1943, po izvršenoj smeni na položajima kod Goražda, Drugi bataljon[1] Prve proleterske brigade dobio je zadatak da izvrši marš severnije od Pljevalja i izbije na Lim. Tako je krenuo za Brodarevo preko Kovač-Planine i Jabuke. Po izbijanju kod s. Boljanića u blizini Pljevalja bataljon je naišao na manju grupu četnika i, razvivši samo Treću četu, uspeo je da ih razbije i produži put do s. Gornje Krće gde je prenoćio. Sutradan je maršovao ceo dan. Po izbijanju u rejon s. Mataruge i Kozice produžio je za Brodarevo. U zapadnim zaseocima Brodareva bataljon je naišao na mesnu „muslimansku miliciju“ koja je zajedno sa meštanima bila raspoložena prema nama i u akciji koju smo oko 5 maja preduzeli protiv Italijana uzela je i ona učešća. U ovoj borbi napali smo iz zasede čelo jedne italijanske motorizovane kolone, uništili 5—6 kamiona i zaplenili[2] razni ratni materijal, a ostatak kolone prisilili da se vrati za Prijepolje. U ovoj zajedničkoj akciji imali smo samo jednog ranjenog[3], a „muslimanska milicija“ dva. Posle toga je bataljon dobio zadatak da izvrši marš u pravcu. s. Šahovića, a položaj kod Brodareva su posele jedinice Treće Krajiške brigade.

Pre našeg dolaska položaj Šarića Krš kod s. Potrk držala je zaštitna četa divizije. Položaj je bio dosta uzan i plitak,

---

[1] Autor je bio komandir Prve čete Drugog bataljona Prve proleterske brigade.

[2] Zaplenjeni materijal pretežno je podeljen meštanima, izuzev šatorskih krila i 12 puškomitraljeza.

[3] Ranjen je Boško Popović.

ali je dominirao okolinom i kontrolisao put od s. Šahovića ka s. Potrk. Neprijatelj je nastupao u dve kolone i to: jednom preko zaseoka Bučja i Rudine (k 1163), a drugom od Šahovića prema k 1032 u pravcu Šarića Krša. Naši osmatrači su blagovremeno primetili kolonu koja se spuštala niz padine. Zbog vatre naših minobacača koji su joj naneli osetne gubitke, kolona je bila primorana da se zaustavi i zatraži podršku svoje artiljerije. Ubrzo je položaj bataljona bio obasut jačom artiljeriskom vatrom, a naše levo krilo iznenadnom pešadiskom vatrom neprijateljskih delova koje nismo uspela da otkrijemo pravovremeno. Ovom smo prilikom, i pored gubitaka[4] i velike nadmoćnosti neprijatelja, uspeli da zadržimo položaje sve do pada mraka. Po naređenju štaba brigade izvršili smo noćni marš u pravcu s. Borice, tu se odmorili i sutradan nastavili opšti marš preko Kraljeve Gore i s. Glibaća u pravcu s. Čelebića. U toku pokreta dobili smo naređenje da usiljenim maršem što pre izbijemo u rejon s. Čelebića, gde su stigle neke neprijateljske kolone od pravca Foče. Na maršu od s. Selišta ka s. Čelebiću bataljon je dobio novo naređenje da što pre, trčećim korakom, izbije u s. Čelebić gde su se već vodile borbe između neprijatelja i nekih pozadinskih delova Sedme divizije. I pored velike iznurenosti, shvatajući ozbiljnost situacije, fizički jači borci, naoružani automatskim oružjem, uspeli su da u vrlo kratkom roku izbiju trčećim korakom na kose iznad s. Čelebića i tu se upuste u žestoku ali kratkotrajnu borbu. Po pristizanju ostalih boraca naš bataljon, u sadejstvu sa Prvim, uspeo je da oslobodi pozadinske delove Sedme divizije i prisili neprijatelja na otstupanje u pravcu Zlatnog Bora. U ovoj borbi naš bataljon nije imao gubitaka. Posle povlačenja neprijatelja zanoćili smo u rejonu s. Borje, Hoćevo i Vrbica, a u toku sutrašnjeg dana pomerili smo se u pravcu Zlatnog Bora, Pavkovog Dola, Graba i Drenjka. U tom rejonu smo primetili pokret neprijateljske kolone od Zlatnog Bora preko s. Toholja i dalje na sever. Naši borci su mislili da se radi o nekim pozadinskim jedinicama i odmah su krenuli u napad, prešli potok Ljuticu u s. Toholj i napali neprijatelja iz neposredne blizine. Oštra borba je trajala oko 2—3 sata i u njoj su neprijatelju naneseni osetni gubici, a naše jedinice su se vratile na polazne položaje bez gubitaka. Posle ovih borbi neprijatelj je otstupio u pravcu Trovrh — Foča, a mi smo se zadržali na ranijim položajima na levoj obali potoka Ljutice.

Sledećih dana dolazilo je do manjih čarki sa neprijateljem koji je glavne snage bio koncentrisao ka Zlatnom Boru,

[4] Od artiljeriske vatre poginula je Rutić Marica i oštećen jedan teški mitraljez »Breda«, a od puščane vatre poginuo je Spasoje Urošević, a ranjen Bojo Prelević, nišandžija na teškom mitraljezu.

a manje ispred glavnog položaja. Kada je usledio naš napad na Zlatni Bor, usled velike magle naša Prva četa i delovi Druge upali su usred nepriajteljskog rasporeda i tako se razvila ogorčena borba prsa u prsa. Iznenađeni neprijatelj bio je primoran da svoje prednje delove povuče i koncentriše na vrh Zlatnog Bora, ostavljajući na bojištu mrtve i ranjene, kao i razni ratni materijal. Treba napomenuti da je usled zakašnjenja komandira Druge čete[5], neprijatelj, ošamućen našim naletom, uspeo da se pribere i organizuje odbranu, tako da je pri drugom i trećem naletu bio otežan napad kako Prvoj tako i Drugoj četi koje su usled toga pretrpele veće gubitke na visovima iznad Zlatnog Bora[6]. Ove borbe spadaju u red teških borbi koje je naš bataljon vodio u Petoj ofanzivi. One bi za nas svakako bile lakše da smo imali više podataka o neprijatelju. Posle toga neprijatelj je otstupio u pravcu kanjona Drine[7], a naše jedinice su se vratile u rejon Pavkov Do, odakle su preko sela Uzlup prešle reku Taru i izbile u s. Gornje Polje.

Od G. Polja bataljon se spustio u kanjon Pive, prešao reku kod s. Kruševa i krenuo u pravcu Vučeva, uputivši prethodno nekoliko boraca[8], iscrpenih u dosadašnjim borbama, da se probiju u pravcu Crne Gore i ostanu na radu u pozadini. Po izbijanju na Vučevo naš bataljon je upućen preko Volujaka na Labršnik da posedne položaje i zatvori pravac od Gackog. Pošto pred ovim položajem nije bilo neprijatelja, bataljon se tamo zadržao dva do tri dana, pa se ponovo vratio ka Sutjesci, jer je trebalo obezbediti proboj preko nje. Po izvršenom maršu preko Suhe, Tjentišta i dalje kanjonom Sutjeske bataljon je dobio zadatak da likvidira neprijatelja u rejonu Popovog Mosta. Neprijatelj je bio poseo i jako utvrdio k 706 oko koje se razvila ogorčena borba. Naš prvi nejednovremeni napad na tu kotu nije uspeo usled toga što je Druga četa i ovog puta zakasnila sa napadom krivicom komandira

---

[5] Boja Ivanović.

[6] Između više poginulih i ranjenih u ovim borbima sećam se da su od neprijateljskih rafala iz neposredne blizine poginuli komandir Prve čete Vlado Ljumović i komesar iste čete Petar Matović. Iz Druge čete poginuli su komandir voda Vaso Čarapić, borac Sveto Grujić i puškomitraljezac Milisav Prelević, a ranjen je borac Đoko Vujošević. Borac Vukadin Vlahović je bio otsečen od jedinice pa smo smatrali da je poginuo; uspeo je da se probije kroz neprijateljski streljački stroj i spusti u kanjon Tare i nakon 3—4 dana stigne naše jedinice na Vučevu.

[7] Mi smo to iskoristili i sahranili pale drugove na Zlatnom Boru.

[8] Iz sastava Prve i Prateće čete upućeni su Radovan Popović i Dimitrije Miličković koji su kasnije nestali zajedno sa bolnicom u kanjonu Pive.

čete[9], a Treća je usled magle bila zašla severnije od k 706 te nije izvršila napad nego se povratila natrag[10]. Pri ponovnom napadu u kome su sve tri čete uspešno sadejstovale razvila se ogorčena borba. Nadmoćniji neprijatelj je dobro organizovao odbranu i pružio ogorčen otpor ali, pred upornošću i borbenošću našeg bataljona, nije mogao do kraja izdržati. Kota 706 je triput prelazila iz ruku u ruke, dok najzad nismo uspeli da neprijatelja savladamo i kotu zadržimo u svojim rukama. Koliku je pažnju neprijatelj bio poklonio ovom položaju najbolje se vidi iz količine oružja koje smo na ovako malom prostoru zaplenili[11]. Naši borci su u ovoj borbi pokazali primere velike hrabrosti, ali smo imali i dosta gubitaka[12].

Posle ove borbe bataljon se vratio ka Dragoš-Sedlu, pri čemu je usput bio primoran da u rejonu Ravnog Borja zakopa teško oružje i zadrži samo lako automatsko i ličnu opremu boraca.

Uzoru 8 juna bataljon je izbio u rejon Lučkih Koliba i posle kraćeg zadržavanja produžio marš preko Ljubinog Groba na položaj Videž (k 1865). U toku marša neprijateljska avijacija je bombardovala i mitraljirala čitav ovaj plato, a naročito bolnicu. Pre izbijanja na Ljubin Grob od mitraljiranja je bataljon imao svega 2 ranjena. Po izbijanju u rejon Videža došlo je do ogorčenih borbi kojom prilikom smo imali velike gubitke[13], a naročito naša Prva četa. Po gubljenju ovog položaja neprijatelj je poseo Orlovu Glavu i Oštri Kuk i tu se utvrdio. Položaj Videž zadržali smo u svojim rukama do mraka, a potom smo se skinuli sa položaja i svrstali u marševsku kolnu.

Dok smo bili na položaju Videž stiglo je naređenje iz štaba brigade da se jedinice rasterete teškog naoružanja i komore, da se Prateća četa rasformira i izvrši popuna streljačkih četa. Međutim, još prilikom marša preko Lučkih Koliba čuli su se glasovi da bi po svaku cenu trebalo izvršiti

---

[9] Izgleda da se i ranije i sada radilo o nesnalaženju komandira Druge čete.

[10] Ovom prilikom je došlo do objašnjenja između komandira Treće čete (M. Katića) i komandanta bataljona (B. Božovića) jer je usled zakašnjenja Druge čete koja je trebalo da sadejstvuje Trećoj bio onemogućen uspešan napad Treće čete.

[11] Na prostoru od oko 100 m zaplenili smo 6 »šaraca« i veću količinu municije.

[12] U ovoj borbi naročito se istakao hrabrošću Mileta Popović, puškomitraljezac Druge čete, koji se privukao neprijatelju i uhvatio za cev mitraljeza koji je dejstvovao po našem streljačkom stroju, kojom prilikom je i sam poginuo. Sem njega, ovde je poginulo više boraca među kojima iz Druge čete Božović Spaso i Iveković Vojin, a iz Prve Radović Velimir.

[13] Ne sećam se broja niti imena poginulih drugova.

5*

proboj, pa čak i razbijajući se u manje grupe. No do toga nije došlo, samo što je kasnije stigla direktiva da najistaknutiji borci i rukovodioci uzmu automatsko oružje i lično dejstvuju, jer se moralo strogo voditi računa o štednji municije i što efikasnijoj upotrebi ovog oružja[14].

Bataljon je celu noć proveo na maršu i u samu zoru iznenada je upao u nemački logor ispod Balinovca gde se razvila ogorčena borba prsa u prsa, pri čemu su kao jedini zaklon korišćena stabla drveća. Bilo je i slučajeva međusobnog rvanja kod iznenađenog neprijatelja, koji je najzad bio prisiljen na bežanje ostavljajući za sobom komoru. U toku borbi na Balinovcu uzoru 9 juna, ne znajući za raspored neprijatelja, Prva četa[15] je iznenada upala u njegov streljački stroj, gde je obasuta unakrsnom vatrom iz automatskog oružja, ali je uspela da se izvuče pretrpevši gubitke[16]. Borba se nastavila sa bliskog otstojanja (20—30 m) i, zahvaljujući preciznom gađanju naših boraca, uspeli smo da uništimo jedan neprijateljski „šarac" koji nam je bio najopasniji. Izvršivši juriš, uspeli smo da prisilimo neprijatelja da napusti Mrčin-Planinu i otstupi u pravcu Bogunovačkih Koliba. Bataljon je nastavio marš u pravcu Mrčin-Koliba i Jablanovog Brda stim što je Treća četa otišla u prethodnicu, a Druga nastavila gonjenje neprijatelja.

Dok je Drugi bataljon vodio borbu za Balinovac, Prvi je vodio borbu za Pašinu Planinu.

Po osvajanju Balinovca, zahvaljujući sunčanom danu, videli smo u rejonu Konjskih Voda koncentrisanje jačih neprijateljskih snaga[17]. U toku marša od Balinovca ka Mrčin-Kolibama prethodnica je naišla na kolonu Nemaca koja je nosila hranu za svoje trupe na Balinovcu[18]. Komandant bataljona, koji se sa komandirima Prve i Treće čete našao u neposrednoj blizini, izdao je kratko naređenje da se Treća četa razvije u strelce desno, a Prva levo od puta. Tek posle 20 minuta se ispostavilo da neprijatelja nema izvan puta i da se samo radilo o njegovoj nosačkoj koloni koja se brzo razbežala pobacavši džakove sa hlebom i hranom. Zamoreni i gladu iscrpeni borci sakupili su se oko hrane, gde ih je mitraljirala neprijateljska avijacija[19]. Po dalasku u rejon Mrčin-Koliba bataljon

---

[14] Prva četa je imala 8 »šaraca«.

[15] Miljan Janković sa svojim vodom.

[16] Poginula su 3 borca, među njima Višljevac i Runić.

[17] Čak se videla i neprijateljska zastava kako se leprša.

[18] Prva je na neprijateljsku patrolu naišla, zaustavila je uzvikom »stoj« i na nju opalila metak Vuka Perović koja je kao borac-strelac bila u patroli naše prethodnice.

[19] Ovom prilikom je ranjen borac Treće čete Poplašek Ivan u trenutku kad se sagnuo da pokupi mrve iz džakova u kojima je bila hrana.

se zadržao do pred mrak, kada je nastavio pokret i izbio u rejon sela Stubice, Stupa i Trebičina, gde je prenoćio. U toku sledećeg dana bataljon je isturio patrole u pravcu Rataja, od kojih se jedna oko 11 časova sukobila sa neprijateljskom patrolom koja je pokušavala da izbije južnije od Rataja. U isto vreme dobijen je izveštaj od druge patrole da se neprijatelj kreće od Rataja na jug prema našem bataljonu. Bataljon je brzo napustio mesto gde smo boravili[20] i hitno poseo položaje i to: Druga četa položaj na Dubravi, zatvarajući pravac od Rataja, a Prva Glavicu (k 1001). Ubrzo je došlo do žestoke borbe, naročito na sektoru Prve čete gde je neprijatelj, napadajući od Rataja, potpomognut artiljerijom, vršio rokiranje udesno težeći da po svaku cenu zauzme vrh k 1001 — u čemu ga je sprečio naš Šesti bataljon. Zahvaljujući našoj upornosti neprijatelj se pre mraka povukao u s. Rataj i poseo jedno staro utvrđenje. U toku noći bataljon je dobio naređenje da napadne i likvidira neprijateljska utvrđenja u s. Rataj. Ovaj naš napad nije uspeo iako smo bili zauzeli veći deo sela i neprijatelja zbili u utvrđenje, jer nismo imali teških oruđa. Predzoru smo se morali povući, a tada je bataljonu stigla smena. U toku povlačenja i smene neprijatelj se neopaženo povukao iz utvrđenja.

Oko 10 časova dobili smo naređenje da pređemo reku Bistricu kod starog železničkog mosta i nastavimo marš u pravcu Miljevine i dalje prema Jahorini. Pri prelasku ceste, a naročito reke, kolonu bataljona tukao je jedan neprijateljske tenk sa okuke ceste prema Kalinoviku[21]. Po prelasku Bistrice bataljon se svio u kolonu i nastavio marš preko s. Jabuke ka Jahorini.

Radomir POPOVIĆ

[20] U momentu kad je stigao izveštaj o neprijatelju bataljon je baš pripremao ručak — prvi put za poslednjih nekoliko dana, blagodareći slučajnom nailasku na stoku. No, ni ovoga puta bataljon nije uspeo da dobije ručak, jer se moralo sve ostaviti i posesti položaj.

[21] Tom prilikom smo videli da je neprijatelj zapalio neki svoj magacin sa opremom i municijom, koji je napustio pri povlačenju.

NA TROVRHU

Posle neprospavane noći i gacanja po blatnjavom putu, prokisla kolona našeg bataljona stigla je oko 10 časova 22 maja u selo Kušlat. Tu je trebalo da ostanemo do novog naređenja štaba brigade koje smo očekivali. Komandant bataljona Moma[1] pozvao je komande četa i izdao im naređenja:

— Drugovi, ovde ćemo ostati do daljeg naređenja. Ti, Ljubiša[2], uputi jednu patrolu prema Trovrhu. Mikane[3], ti na brzinu organizuj da se nešto prezalogaji. Vi ostali rasporedite čete po zaseoku, razmestite ljudstvo po kućama i postavite neposredno obezbeđenje. Da nas „pikavac" ne bi gnjavio, sklonite konje u štale i ne dozvolite nepotrebno kretanje po selu.

Kad je komandant izdao naređenje, odosmo u jednu kuću određenu za štab bataljona.

Kuća, brvnara, a unutra prilično mračno i zadimljeno. Domaćin i domaćica zaplašeni, ne od nas, već od bombardovanja i napada Nemaca, koji bi im, ako naiđu, imovinu uništili, a njih pobili. Kuriri rastovariše konje i unesoše „štapske stvari" u kuću. Napolju je toplo, te nam se posle neprospavane noći još više otvara „apetit" za spavanjem. Gledamo po kući i tražimo mesto gde bismo malo prilegli. Bojali smo se hladnoće zemljanog poda, te izađemo napolje da potražimo

---

[1] Moma Stanojlović, komandant 3 bataljnona Prve proleterske brigade, poginuo na Sutjesci kao zamenik komandanta Treće sandžačke brigade.

[2] Ljubiša Veselinović, komandir 2 čete.

[3] Mikan Milićević, intendant bataljona.

bolji ležaj. Našli smo neke daske koje su bile ispod streje i na njih legli. Sunce pripeklo i suši nam mokra odela. Iako smo umorni, ne možemo da zaspimo. Samo leškarimo, jer nam razne misli ne daju mira.

— Bre, kažem Mirku,[4] — mi i ukrademo po koji minut za odmor, a zamisli sada one drgove u radnom vodu, one u patroli ili one koji su na straži: celu noć su pešačili i kisli, ni oka nisu sklopili, a sada opet nastavljaju sa nespavanjem. Taman kad završe poso ili dođu sa dužnosti, a ono, opet, pokret. Kako izdrže taj napor?

Mirko, opružen na leđa, sa „komesarskom torbicom" ispod glave — slušajući zamišljeno gleda u krov kuće, i tek posle jednog minuta okrenu se na bok, nasloni se laktom na daske i odgovori:

— Slušaj, Jovo! Čudan ti je čovek kad je komunista i kad pred sobom ima određene ideale za koje se bori. Njemu za ostvarivanje tih ideala ne smeta ni glad, ni nesanica, ni golotinja, ništa!... Ja, čini mi se, da nisam komunista i partizan ne bih mogao da izdržim sve ovo, a eto sada, neka natprirodna snaga mi omogućuje da sve ovo izdržim i još uz to da uvek kažem kako mi je dobro.

Uroš,[5] za koga smo mislili da je zadremao, pomeri se malo i onako ležeći na leđima popreči jednu nogu i reče:

— Tačno je to, Mirko, ja to i po sebi cenim. Video si na Neretvi one Talijane. Ne prođe ni tri dana otkako ih zarobismo, a postadoše pravo groblje iako su jeli isto što i mi.

U tom razgovoru i zaspah.

Čini mi se da ni oka nisam sklopio, a Moma me gurnu.

— 'Ajde, diži se! Krećemo.

Probudih se, čini mi se, još umorniji nego što sam bio.

— Gde ćemo sad, majku mu njegovu! Pa bre, Momo, nismo se ni minut odmorili, a već pokret.

Onako namćorast i sanjiv priđoh sa ostalima Momi koji je držao neko parče hartije u ruci. On nam reče:

— Drugovi, sad je kurir iz štaba brigade doneo naređenje u kojem piše da odmah krenemo za Trovrh. To vam je evo ovde (pokazuje na kartu). Treba da ga, ukoliko na njemu ima neprijatelja, zauzmemo.

Moma naredi kuriru da pozove komandire četa i intendanta Mikana. Gledamo kartu i zaključismo da na Trovrhu neprijatelj može imati samo manje osiguranje, jer se glavnina njegovih snaga na tom pravcu nalazi u otstupanju ka Foči. Stigoše komandiri četa. Moma ih okupi oko sebe i pročita na-

---

[4] Mirko Jovanović, komesar bataljona.

[5] Uroš Bajić, zamenik komesara bataljona.

ređenje štaba brigade, u kome je pored onoga što nam je ranije saopštio pisalo: levo od nas na Bakić, zajedno sa Majevičkom brigadom, napadaće 6-ti bataljon Prve brigade, te sa njim treba da održavamo vezu.

— Poredak u koloni, naređuje Moma, biće: prethodnica 1 četa, za njom 3-ća, Omladinska, zatim Prateća i u zaštitnici 2-ga četa. Ti, Mikane, naredi kuvarima da podele ručak, a odmah zatim krećemo.

— Pa, druže Momo — odgovara Mikan onako umoran — ručak još nije gotov, tek pre 20 minuta stavili smo meso da se kuva!

— U redu, ako može da se jede podeli ga, a ako ne, onda vi ostanite ovde i kuvajte. Kad bude gotovo pošalji na Trovrh.

— Moramo, Momo, da ga podelimo, pa kakvo je da je, rekoše skoro u isti glas Mirko i komandiri četa, borci od sinoć nisu ništa jeli.

— U redu . . . odmah počni sa deljenjem.

Priprema za pokret. Dok su borci primali obareno meso i vruću neslanu vodu, konjevoci su samarili i tovarili konje. Dvadesetak minuta posle prijema naređenja, jedinice su se postrojile za pokret. Kolona se po suncu izvlačila iz sela; otstojanje: 10 metara borac od borca. Moralo se tako, jer od sela do ulaska u šumu ima da se pređe oko 500 metara otkrivenog zemljišta.

Štab bataljona je na čelu sa prethodnicom. Keša[6] je uzeo vodiča i sa njim uputio patrolu koja ide oko 200 metara ispred nas. Ulazimo u gustu šumu u kojoj je prilično hladno iako je maj. Nadmorska visina je oko 1.000 m, te se, savlađujući uspon šumske staze, ipak zagrejavamo. Na kilometar od sela nailazimo na telefonski kabl. Izgleda da su Nemci postavili liniju dan ranije, a kad su potisnuti, nisu imali vremena da je skinu. Posle jednog časa marša osećamo žeđ. Dok smo bili u selu, posle ručka niko nije pio vodu, a sad, posle preznojavanja, osećamo žeđ. U rukama držimo sekcije i preganjamo se oko toga da li smo prošli izvor koji po karti treba da bude na oko 600 m ispred Trovrha. Negde oko 13.30 nailazimo na izvor. Dobili smo deset minuta odmora da se napijemo vode.

Čim naredi odmor, Moma, zajedno sa Kešom, Tadijom[7] i patrolom prethodnicom kreće napred stazom da proveri postoji li još jedan izvor, jer ovaj na koji smo naišli nije, izgleda, onaj koji smo tražili po karti. Čim su odmakli oko 200 metara, spaziše jednog domobrana kako pere porciju na drugom iz-

[6] Nešić Miodrag, komandir 1-ve čete.
[7] Tadija Majstorović, »Tadija barjaktar« — umro 1945 god.

voru. Mane[8] potrča prema njemu i viknu: „Stoj! — Predaj se!“... Domobran, čim ih ugleda, skoči u šumu i poče da beži preko oborenih stabala jela. Mane opali dva metka za njim, no on zamače. Moma izdade Keši naređenje da odmah sa četom krene kroz šumu u onom pravcu kuda je i domobran pobegao i da s te strane izbije na Trovrh. Kešina četa je već pristigla, odmah se razvila u streljački stroj i krenula.

Što se više približavamo vrhu, šuma je sve ređa. Već vidimo vrh i na njemu domobrane. Nemci drže ivicu šume. Pustili su četu na 25—50 metara od prvog rova, a zatim otvorili snažnu mitraljesku i puščanu vatru. Prva četa je odmah zalegla. Borci su uhvatili zaklone iza drveća i odgovorili vatrom. Sreća nas je poslužila, jer od te bliske i iznenadne vatre nismo imali gubitaka. Pokušaj čete da bombama prokrči prolaz i izbije na vrh ostao je bez uspeha, jer je neprijatelj iz rovova snažnom vatrom onemogućavao juriš. U tom napadu, dok je bacao bombe, ranjen je komandir čete Keša.

Pristigoše i ostale čete. Kad je video kakva je situacija kod 1-ve čete, Moma odmah uputi Omladinsku četu i 1-vi vod 3-će čete desno, a 2-gu levo u obuhvat Trovrha. Na oba pravca uputio je i po jednu „Bredu“. Minobacač je zauzeo položaj na jednom malom proplanku. Dejstvo četa koje su pošle u obuhvat odmah se osetilo: neprijatelj je počeo da se koleba i napušta prvi rov. Tad 1-va četa krenu na juriš, a sa njom i ostale. U jednom naletu izbiše na vrh. Nemci i ustaše (u domobranskim uniformama) u paničnom bekstvu napustiše svoja utvrđenja praćeni snažnom vatrom naših boraca.

Na Trovrhu u rovovima leže mrtvi i ranjeni Nemci i ustaše, rančevi i puške; jedan top bio je okrenutu pravcu našeg nastupanja, a oko njega rasturene prazne čaure i složeni sanduci municije. Top ne možemo upotrebiti, jer je bez zatvarača. Jednom nemačkom oficiru, koji je već bio mrtav, bomba, ili minobacačka granata, odvalila je rame. Veći deo boraca nastavio je gonjenje neprijatelja, ali su neki vršljali po rovovima tražeći municiju, oružje i hranu; prevrtali su mrtve i ranjene skidajući sa njih delove obuće i odeće, da bi zamenili ono svoje pocepano, ili su, pak, tražili cigarete i ostale „sitnice“ potrebne za vojnički život.

Glavnina 3-će čete orijentisana je da sedejstvuje 6-tom bataljonu u napadu na Bakić. Podišla je neprijateljskim položajima na 300—400 metara, ali je zastala očekujući napad 6-tog bataljona. Međutim, 6-ti nije stigao na vreme, zalutao je preko nekih jaruga i naša je četa bila primorana da se povuče.

---

[8] Milan Đorđević, vodni delegat 1 čete.

Dvadesetak minuta po ovlađivanju Trovrhom, još dok smo prikupljali plen, sa pravca Foče čula se pucnjava topova, zatim zvižduk i eksplozija granata koje se sručiše na nas. Gađaju nas oruđa težeg kalibra. Posle prve „serije“ nastala je pauza od 2—3 minuta, a zatim je otpočelo pravo bombardovanje. Nekoliko oruđa brzom paljbom tuče zauzeti vrh. Borci koji su se zatekli na samom vrhu potrčaše ka šumi da u njoj, iza porušenih stabala, nađu zaklon. Neki uskočiše u rovove. Jedna granata pade na sanitet i prosto raznese drugaricu Dragović[9]. Od te iste granate teško su ranjene drugarice Mileva Šarić[10] i Štraka.[11] Posle kraćeg savetovanja, na osnovu procene situacije, tj. pošto naš 6-ti bataljon i delovi Majevičke brigade nisu napali na Bakić i zbog toga što smo bili pritisnuti jakom artiljeriskom vatrom, štab bataljona doneo je odluku da se povučemo sa Trovrha za 1 km južno. Ova odluka je preko kurira odmah preneta četama. Oko 16 časova bataljon je napustio položaje i prikupio se na jednom proplanku pored izvora, južno od Trovrha. Tu nas je čekao intendant sa ručkom. Postavismo obezbeđenje prema Trovrhu i bezimenom visu iznad proplanka, pa počesmo s deljenjem ručka.

Kaže se: „gde je nesreća, tu i sreće ima“. To se i ovde obistinilo. Gotovo pukim slučajem izbegli smo pravu katastrofu. A bilo je to ovako: Zbog „male potrebe“ odvojih se od štaba malo u šumu prema jednom potoku. Samo što stadoh uz jedno drvo, čuh šuškanje i neko lomatanje. Pomerih se 2—3 koraka napred da bih bolje video potok i zastadoh zgranut: na oko 15 metara ispred sebe videh kolonu Nemaca koja se kretala niz potok. Cilj im je bio da nas okruže. Brzo i nečujno se povukoh desetak metara nazad, a zatim potrčah vičući: „Drugovi Nemci nas okružuju, evo ih u potoku!“

Borci, kao po komandi, skočiše. Prosuše hranu, a porcije strpaše u torbice ili rančeve, i zgrabiše oružje. Povukosmo se iznad putanje i uhvatismo zaklone iza drveća. Kuvari za tili čas natovariše kazane na konje i u trku pojuriše stazom ka selu Kušlat. Zajedno sa njima potrča i jedan deo boraca. Svi skupa naleteše na nemački streljački stroj. Ovi se iznenađeni, rasprskoše levo i desno ne opalivši ni metka, a kuvari sa konjima i ostali koji su bili s njima projuriše prema selu. No, Nemci se brzo središe i otvoriše vatru na njih. Ali bilo je već kasno, naši zamakoše u gustu šumu, pa za njih nije više bilo opasnosti. Bataljon otvori vatru na nemački streljački stroj

[9] Dragović (imena ove drugarice ne sećam se, došla je iz 1-og crnogorskog bataljona).

[10] Mileva Šarić, borac 3 čete - nastradala sa Centralnom bolnicom na Sutjesci.

[11] Dragica Štraka, bolničarka u Pratećoj četi.

koji je već pošao prema nama. Nemci se povukoše u potok, a i mi na kosu iznad puta. U tom povlačenju ranjen je Tadija „barjaktar“. Dva druga su ga iznela na kosu. Poslednji se izvukosmo Moma, Ljubiša, Uroš i ja. Bataljon je već krenuo prema bezimenom visu, a mi ostasmo na kosi. Kad se malo odmorismo krenusmo i mi za bataljonom. Popesmo se na vrh i videsmo da se levo od nas, ka selu Zavajit, kreću 6-ti bataljon i Majevčani. Moma mi naredi da se vratim i povučem drugove koji su bili na obezbeđenju. Sa mnom pođe i jedan drug iz I-ve čete. Kad sam se sa drugovima koji su bili na obezbeđenju vraćao ka bataljonu, na vrhu nađosmo Tadiju. Sedi na jednom kamenu, sa bataljonskom zastavom u futroli obešenoj preko leđa, a sa puškom između kolena.

— Šta je, Tale? — pitam ga.

— Ranjen sam u nogu, brale — pa sam mislio da mogu sam da idem, a evo sad mi se rana ohladila, jedva dogurah dovde.

Prihvatismo Tadiju i polako krenusmo za bataljonom. Pred sam sumrak stigosmo u selo Zavajit. Tu se bataljon prikupio.

Jovan PEJKOVIĆ

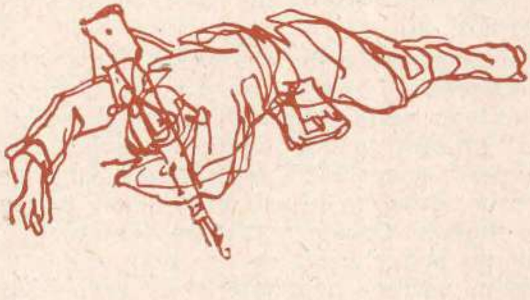

TRI BORBE NA TRI REKE

Otpočela je još jedna ofanziva, reče komandant Kragujevačkog bataljona Moma Stanojlović, posmatrajući dogledom kolone Nemaca, koje od Bijelog Polja idu prema našim položajima.

— Nekako žure, ne daju nam, vala ni da trenemo, upada mitraljezac Žika.

— Ništa brale, biće malo više borbe, dodaje njegov pomoćnik.

Ređali su se zadaci bataljona jedan za drugim, i borbe — jedna za drugom. Ovde moramo po svaku cenu zaustaviti neprijatelja za naređeno vreme, a zatim savladati sve prepreke i usiljenim maršom preći Taru, posesti položaje iznad mosta na Tari kod Šćepan-Polja, minirati ga i srušiti.

Neprijatelj nadire u pravcu mosta. Ipak, stigli smo nešto pre njega. Otpočela je borba. Naređenje da „neprijatelj može proći samo preko naših leševa" bili smo spremni da do kraja izvršimo. U pitanju je bilo obezbeđenje prelaza preko Pive i izbijanja naših snaga na Vučevo iznad Sutjeske, gde su se već čule borbe. Bataljon je već dva dana u teškim okršajima, ali je ovde najteže. Oružja neprestano dejstvuju. Neprijatelju je stalo da po svaku cenu osvoji ovaj prelaz. Obasuti smo koncentričnom vatrom neprijatelja kome izdajnici pokazuju staze. Naši mineri postavljaju mine i pripremaju rušenje mosta. Na glad, umor i nespavanje već smo zaboravili. Ćutimo, pratimo pokrete neprijatelja i gađamo ga. Misli su nam iste: „Hoće li mineri uspeti da sruše most? Možemo li zadržati ovoliku silu? Zašto da ne? — I dosad su bili brojniji, a mi jači", zaključujemo u sebi.

— Eno ih silaze ka mostu! Udrite, drugovi, čuje se glas jednog borca.

Vatra se pojača. Šapuće se: „Postavljene su mine". Svakog časa most će pasti u kanjon Tare. Spontano se pojačava paljba. Trenuci prolze. Neprijatelj se približava mostu, a mineri ne odmiču od njega. I sami su se latili oružja i pucaju. Već je vreme da se čuje eksplozija. Prolaze sekundi kao večnost, a uskoro će i svanuti.

— Zašto se još ne čuje? Da nije nešto pogrešno postavljeno, reče Nikola, zvani Tesla, koji je ranije radio na eksplozivima u Vojno-tehničkom zavodu.

Nervozni smo, ali imamo poverenja u naše minere. U taj čas eksplozija se prolomi kanjonom Tare. Za trenutak vatra umuknu s obe strane ili je to nju samo nadjačala eksplozija. Nije pao, pronese se strojem. Zašto . . .?

— Kažem ja — nešto nije u redu kod postavljanja mina, ponavlja Nikola.

— Možda ne valja ni eksploziv, reče neko.

— E, baš si mudar, kako je onda eksplodirao?, dobaci drug do njega.

U to stiže i kurir iz štaba bataljona i objasni da se most drži na dva železna užeta, pa se od eksplozije samo zaljulja.

— Titra kao žica na instrumentu i ne može se prekinuti, završi kurir.

Mora se sad sve ponoviti. A neprijatelj opet navaljuje na most. Pojačava vatru na naše položaje da bi zaštitio one svoje delove koji nadiru ka mostu. Jurišaju kao ludi, a minobacači tuku bez prestanka naša mitraljeska gnezda. Treba im onemogućiti pristup mostu i zaštititi minere da bi ponovo postavili mine. Opet strahovanja, bodrenja, napeta iščekivanja. Mineri ponovo postavljaju mine. Eno ih već izmiču, ovog puta su nešto brže završili posao. Opet snažna eksplozija. I opet ništa! Nemir dostiže vrhunac, pogotovu kad se saznalo da ponestaje i eksploziva.

— Baš su nevešti ovi naši mineri, nemoguće je da od tolikog eksploziva i tako jakih eksplozija ne padne ovako mali most, dobaci neko ljutito.

Nemci pritiskuju još jače — hoće po svaku cenu da nam osujete nameru.

— E, neće ni blizu dok je nas živih, bodri i teši komesar sebe i drugove.

Sada naši navaljuju i kamenje na most da bi umanjili elastičnost i lakše ga srušili. Staviće sada najveću, u isto vreme i poslednju količinu eksploziva.

Gotovo je, mineri uzmiču, eksplozija nadjača sve i most pada u Taru. Radosni smo, zadatak je izvršen. Pokret u pravcu

Pive uz komentare zašto se i kako ovako mali most otima tolikoj snazi eksploziva.

Kolona bataljona prilazi visećem mostu na Pivi. „Stigli su i Kragujevčani" — čuje se među onima koji su čekali na prelaz. Tako je nazivan 3 bataljon Prve proleterske brigade iako je u njemu bilo boraca iz svih krajeva kroj koje je prolazio i vodio akcije iz zapadne Srbije, istočne Bosne, Sandžaka, Crne Gore, Hercegovine, Bosanske Krajine, srednje Bosne, sa Biokova, od Šibenika, iz Bukovice i dr. Takvi su bili i drugi naši bataljoni. U mnogim borbama kroz koje su prolazili padale su nove žrtve, ali su se bataljoni ponova obnavljali novim borcima, postajali još jači. Taj proces se neprekidno obnavljao. Ovakav izvor nisu imali, niti su ga mogli razumeti, naši neprijatelji. Zato nisu ni mogli da slome lavinu narodnog pokreta.

Posmatramo most. Bio je to pravi viseći most i lepog izgleda, mnogo lepši od onog na Tari. Ovaj su sagradile inženjeriske jedinice Narodnooslobodilačke vojske na mestu gde ranije nikada nije postojao most.

Otpočinje prelazak. Prvi koraci prilično su sigurni, ali ubrzo nastaje njihanje i nesigurnost. Pridržavati se može samo s njegove leve strane. Neprijateljska artiljerija ne prestaje. Jedan hitac pogodi most i zaljulja ga, daske se razmakoše, ali se on održa. Kolona je nastavila prelaženje. Niko u tim trenucima ne obraća pažnju na artiljeriju. Mora se žuriti da bi se omogućio prelazak ostalih jedinica. Sa Vučeva se čuje pucnjava. Ne smemo zadocniti.

Kolona je prešla i ovu nemirnu reku. Tu je i štab divizije. Bataljon je dobio nov zadatak. Saopšteno je takođe da komandant Moma ide za zamenika komandanta Treće sandžačke brigade. Teško nam je bilo da se rastanemo, želeli smo da i dalje ostane s nama. Svi se opraštamo s njim i krećemo, mnogi suznih očiju, uz strminu Vučeva na izvršenje novih zadataka, u nove okršaje.

Duga kolona Kragujevčana kreće uz Vučevo ... umorna i gladna. Ovog puta izgleda najteže ... Opet tišina. „Začelje brže!" opominju sa čela.

— Kako mogu ljudi voleti planinarenje?, prekide tišinu nečiji glas iz kolone.

— Vala, posle pobede zabranićemo rad planinarima! dobacuje drugi.

Najzad, pred kolonom se ukaza velika visoravan Vučevo. Čuju se nešto jasnije rafali mitraljeza. Poznajemo ovo oružje po zvuku; iste je marke i naše, jer smo ga oteli od neprijatelja ... Pred nama su Nemci. Jedinice Prve i Druge pro-

leterske brigade bore se divovski, potiskujući ih metar po metar.

— Moramo brzo stići u kanjon Sutjeske, naređuje novi komandant bataljona Jovan Pejković — Keza, radnik iz Kragujevca.

Stigli smo na Mrkalj Klade. Tu ispod nas ocrtava se kanjon Sutjeske. Ispod nas, na desnoj obali, na Borovnu, već se izmenjalo nekoliko juriša i kontrajuriša.

— Ovde su „rođaci"[1] — reče neko iz kolone.

U istom pravcu, ali na levoj obali Sutjeske, na Košuru, još češće se smenjuju juriši. Kao da se celo brdo zapalilo. Ne raspoznajemo ko su naši, a ko neprijatelj. Rovovi prelaze naizmenično iz ruku u ruke.

Dobijamo zadatak da u sadejstvu sa „rođacima" likvidiramo nemačko utvrđenje na Borovnu. Bataljon treba da napadne iz kanjona Sutjeske. Druga četa je na desnom krilu, Omladinska do nje, zatim 3-ća, pa 1-va na levom krilu, gotovo iza leđa neprijatelju. Desno je 2-gi (Crnogorski) bataljon, koji je ovde već dotada imao dosta žrtava. I on ponovo napada. Sve su čete stigle do mesta gde smo predviđali da će biti neprijatelj. — „Omladinci"[2] su stigli prvi. Sve dečaci od 15—17 godina. Njima je bilo nešto kraće, ali najstrmije. Ni ovog puta nisu zaostali. Izbili su na ivicu Borovna, a neprijatelj se ne vidi. Krenuše čistinom. Najednom komanda: „Lezi"! Nemci su se ukopali na čistini i zamaskirali granama. Bili su vrlo blizu, na nekoliko desetina metara. Omladinci im se puzeći približavaju i čekaju komandu za jednovremeni juriš. I ostale jedinice su izbile na svoje polazne položaje. Na komandu za juriš omladinci nošeni mladalačkim elanom prvi krenuše. Mnogi su pokošeni prvim neprijateljskim rafalima.

---

[1] Tako su se međusobno raspoznavali u borbi srbijanski i crnogorski bataljoni Prve proleterske.

[2] Ova četa je formirana od omladinaca početkom 1942 godine posle dolaska Prve proleterske u Foču. Govoreno im je da su previše mladi i da je rano da stupaju u našu vojsku. Oni su na to protestovali, slali su čak i svoje delegacije kod nadležnih. Ipak smo neke najmlađe od njih hteli ostaviti, ali nismo uspeli, jer oni hoće u partizane i poći će sa nama mimo naše volje. Nekima su roditelji u Foči nastradali od četnika, a nekima od ustaša. Oni, njihova deca, žele da se bore protiv okupatora, da osvete svoje roditelje. Ni govora da ostanu, te da i oni postanu žrtve brutalnog neprijatelja. Tako je postala Omladinska četa 3 (Kragujevačkog) bataljona. Sada su oni za godinu i po dana stariji, a već imaju velika borbena iskustva iz mnogih vatrenih okršaja u kojima je blistao njihov omladinski zanos. U početku dobijali su samo sporednije zadatke, ali u bataljonu se pronese vest — omladinci protestuju što ih potcenjujemo. Odlučno su tražili ravnopravno učešće u borbi i otada do ovog trenutka bili su u bezbroj uspešno izvedenih okršaja.

Poče opet da gori Borovno — naši jurišaju sa svih strana. I „rođaci“ jurišaju istovremeno. Mnogi Nemci zauvek ostaju na mestima gde su sebi iskopali rovove i maskirali se. Neko dovede komesaru zarobljenika.

— Druže komesare, ovaj kaže da je Francuz, šta ćemo s njim?

— A šta traži ovde kad je Francuz . . .!?

Oružja i municije je bilo toliko da se nije moglo poneti. Preko Sutjeske, na Košuru, Druga proleterska se pomešala s Nemcima, koji se upinju svim silama da zatvore prelaze preko ove ćudljive reke.

Sutjesku smo prešli kod Suhe. Kolona hitno kreće uz kanjon i dalje ka Milinkladi u nove okršaje.

Uroš BAJIĆ

Nikolaj Pirnat: JURIŠ

OKO TARE, PIVE I SUTJESKE

Pred početak Pete neprijateljske ofanzive, u prvoj polovini maja 1943, 4-ti (Kraljevački) bataljon Prve proleterske brigade nalazio se na položajima prema Bijelom Polju, a kasnije u Brodarevu. Prva proleterska brigada pripremala se za dejstva prema Mojkovcu i Kolašinu. U tom smislu preduzeti su i određeni pokreti pojedinih bataljona radi prikupljanja brigade na pogodnoj prostoriji prema Mojkovcu sa koje će otpočeti akciju. Istovremeno 15 maja neprijatelj je u cilju ofanzive otpočeo pokrete svojih jedinica iz doline Lima. Zbog toga je brigada umesto napada morala preći u odbranu. Tako je 4 (Kraljevački) bataljon na pomenutim položajima oko tri dana do noći 18 maja vodio borbe sa nemačkim i talijanskim jedinicama koje su nastupale od Mojkovca i Bijelog Polja. Situacija se tada kod Foče razvijala nepovoljno po nas. Neprijatelj je jakim snagama brzo prodirao od Foče prema Čelebiću, gde je ugrožavao Centralnu bolnicu, i prema stavama Tare i Pive, sa namerom da ovlada prelazima na donjem toku Tare. Bataljon je u sastavu brigade noću 18/19 maja izvršio pokret usiljenim maršem od Mojkovca preko Maoča, Meljaka, Čelebića prema Foči u cilju pojačanja fronta Drinske operativne grupe.

KRAJ JEDNOG DNEVNIKA

Evo kako je nekoliko dana Pete neprijateljske ofanzive doživeo i zabeležio u svoj dnevnik vodnik iz 2-ge čete 4 (Kraljevačkog) bataljona Milosav Spasojević — Deva, iako još nije znao da se radi o velikoj neprijateljskoj ofanzivi.

14 maj 1943. Ustajemo u tri sata i odlazimo na položaj više Oštre Stene na Jasen (tt 1271) prema Brodarevu. Posle podne smenjuje nas 3-ća rudarska četa, a mi se rokiramo levo od 6 (Beogradskog) bataljona. Čuli smo od komandira muslimanske milicije da je u Brodarevo došlo 5 nepr. mitr. četa. Drugih novosti nema. Dan je oblačan. Ložimo vatru na položaju. Kuća nema blizu. Uveče silazimo u selo Dobrinje da večeramo i prenoćimo. Vesti su dosta dobre.

15 maj. Odmah posle ustajanja jedna desetina odlazi na položaj, a mi ostajemo prvo da doručkujemo pa da svi iziđemo na položaj. Uveče opet silazimo da prenoćimo u selu, a ujutru ponovo izlazimo. Čekamo vezu i večeru, ali veze nema. U selu nema nikog. Naši su imali hitan pokret. Danas sam išao u selo da nabavim hleba za četu. Odlazimo u selo Dobrinje i tu večeramo i spavamo.

16 maj. Ustajemo u 4 sata i vršimo pokret za selo Mioču (zaseok Mahala). Kasnije produžujemo pokret za selo Musliće preko Šahovića. Talijani su u Šahovićima. Nemamo veze ni s kim. Čuje se topovska paljba. Prelazimo put Bijelo Polje—Pljevlja i stižemo u selo Sokolac. Tu smo uhvatili vezu sa Prvom brigadom. Kiša ceo dan pada pomalo, a mi maršujemo (prebacujemo se) od Brodareva do sela Sokolca gde stižemo oko 16 časova. U našu četu došla je nova drugarica. Talijani vrše ofanzivu. Prviput u našem ratovanju da jedan bataljon ostavi jedan vod i to na položaju, a da ne javi. Večerali smo i spavali u štali.

17 maj. Odmah posle ustajanja vršimo pokret u Veliko Šljeme. Tu je smešten ceo bataljon. (Imao je zadatak da posedne položaje Borova Glava—V. Šljeme, sa glavninmm kod V. Šljemena.) Pajtin je došao iz bolnice. Oslabio je dosta. Sneg, kiša, sunce, vetar. Zanoćili smo u selu. Dajemo po jednu desetinu na položaj. Novosti nema. Noćas je Prva proletarska trebalo da ima akciju (odbacivanje neprijatelja prema Bijelom Polju do linije Cerovo—Oklade—Pape), ali je odložena u poslednjem momentu. Nalazimo se u nekim kolibama oko vatri. Hrana je vrlo slaba. Prva, 3-ća i Prateća četa su na položaju.

18 maj. U 3 časa izlazimo na položaje na planinu Burenj prema Nemcima. Dobili smo smenu oko 10 časova i silazimo u kolibe (Burenjski Do). Radni vod, bolnica i sanitet odlaze u sastav bataljona kod 1-ve i 3 čete. Sa nama ostaju „Brica“ i „Šuca“. Obrijao sam se. Rakić javlja da Nemci napadaju 1 i 3 četu. Izlazimo na položaj u sastav 2-og voda. Dan je oblačan i vrlo hladan, duva vetar. Borba se vodi sa velikih otstojanja. Neprijatelj se povlači. Pajtin je rastrojen i stalno broji ljude oko sebe. Danas je došao i Vasiljko iz bolnice. Uveče smo se povukli u iste kolibe. Večera će biti vrlo kasno.

19 maj. Sinoć smo dobili naređenje za pokret u 9 sati uveče (Prva proleterska brigada izvučena je kao rezerva na prostoriju: Maoče—Potkrajci—Vrulja). Maršruta je duga oko 30 km. Pešačimo celu noć bez odmora. Čim zastanemo drugovi poležu i zaspe. Oko 7 sati prešli smo put Pljevlja—Šahovići. Dan je vedar, lep i topao. Avioni nas celo vreme nadleću. Oko 8 sati bataljon stiže u selo Vrulja. Oko 11 sati odlazim u zasedu na putu prema Bijelom Polju. Ovde ostajemo dan i noć. Prva četa je sinoć (iz Mekog Dola) otišla u neku akciju (evukuacija seljaka sa stokom na levu obalu Tare).

20 maj. Ustajanje u 4 sata i hitan pokret. Pešačimo ceo dan, a nismo ni doručkovali. Gladni smo. Sreli smo Radića iz 1-ve čete. Ide iz Centralne bolnice u divizisku. Čuo sam da se Duško Ristić, Milutin Vujović i Nada Popović vraćaju iz bolnice u bataljon. Dan je vrlo lep. Srećemo prvi bataljon Centralne bolnice. Pričaju o savezničkoj pomoći. Po drugu Stipi (Miroslav Borisavljević, ranjenik) iz 1-ve čete poslao sam pismo za M. J. Artem (Slavoljub Mirković, ranjen kod Bradine za vreme Četvrte ofanzive) je dva meseca posle dolaska u Centralnu bolnicu umro. Sinoć nam poginulo devet konja. Kad smo ih pred sam mrak izveli na pašu napao ih je neprijateljski avion. Oko 18 časova stigli smo u selo Meljak. Cela brigada spava u šumi pored vatre.

Tu se završava Devin dnevnik. Sledeća dva veoma burna i poslednja dana života o jednom teškom borbenom putu ovaj ratnik nije stigao da zabeleži u svoj skromni dnevnik.

*

Kad su bataljoni Prve proleterske brigade 21-og po podne izbijali u rejon Čelebića, snage nemačke 118 divizije koje su istog dana ujutro počele nastupanje od Foče, potisnuvši Majevičku brigadu, prodirale su prema Čelebiću. Bataljoni Prve proleterske su posle dugog i napornog marša po redu pristizanja iz pokreta stupali u borbu.

Četvrti bataljon je uzoru 21 maja izvršio pokret od Meljaka prema Čelebiću, a sledeće noći produžio za neprijateljem koji se pod pritiskom nekih bataljona Prve proleterske povlačio prema Foči. U svanuće 22 maja naš bataljon je sa 3-ćim izbio u rejon sela Zavajit. U toku malog predaha osmotren je veliki broj neprijateljskih konja na paši iznad sela Toholj. Pošto je procenjeno da se tu nalazi neprijateljska komora, upućen je 4 bataljon (bez jedne čete) da je zapleni.

A 3-ći bataljon, pošto je bio kompletan, upućen je prema Trovrhu da ovlada njime. Četvrti bataljon se kroz šumu privukao neopažen, prepadom likvidirao neprijatelja u zaseoku Zlatni Bor i zaplenio preko 150 konja. Neprijatelj se povlačio prema svojim artiljerskim položajima. Jedan vod brdske artiljerije je neposrednim gađanjem sa nekoliko stotina metara zasuo vatrom našu 2 i 3 četu, koje su produžile napad preko nekih njiva i livada prema artiljeriskim položajima. Ove čete su pretrpele ozbiljne gubitke od pešadiske i artiljeriske vatre i nisu mogle da ovladaju artiljerijom i logorom Nemaca koji je bio na domaku. Nemci su izvršili protivnapad, odbacili nas nekoliko stotina metara i zauzeli pogodne položaje za odbranu. Ovog i sledećeg dana 4 bataljon je pretrpeo teške gubitke. Poginuli su: Rade Milićević, komesar Rudarske čete, Milosav Spasojević - Deva (pokošen mitraljezom za vreme juriša), Lazić zvani „Šuca" iz Pratećeg voda, Živorad Kostić, politički delegat voda u Rudarskoj četi, Ikica puškomitraljezac i njegov pomoćnik Mile Arsić, desetar, i Sava borac. Ranjeni: Živan Maričić, komandant bataljona (umro u toku ofinzive), Boža Kalember, zamenik komandanta bataljona, Moma Dugalić, zamenik komesara bataljona. Miša Brezak - Lala, obaveštajni oficir bataljona, Milinković Branka iz saniteta bataljona, Tomović, „Isus", nišandžija na malom bacaču.

POSLE JURIŠA NA ZLATNOM BORU

Probudio sam se negde popodne, 24 maja. Ležao sam na prostrtoj slami. U sobi nije bilo nikog i ničeg od stvari. Na zidu je bio prozorčić kroz koji se video deo krova susedne kuće i plavo nebo. Vrata na sobi bila su otvorena i kroz njih se videlo „ćoše" neke kuće, a dalji vidik je zatvarala neka planina. Nikako nisam mogao da se setim gde sam i kako sam tu dospeo. Pokušao sam da se dignem, ali me je nešto vuklo zemlji i nisam mogao da se pokrenem. Sve mi je bilo nepoznato, a ničega se nisam sećao iz prošlosti. Hteo sam da viknem, ali sam jedva čuo svoj glas. U grudima me nešto zabolelo, a u čitavom telu sam osetio strahovit teret. Posle se na vratima sobe pojavio neki čovek i upitao jesam li živ. Na moj odgovor „jesam" priđe bliže, i upita: „Kako ti je?" „Dobro" — odgovorih. Tada on reče: „Bolnica je evakuisala sve ranjenike osim tebe. Mislili su da se nećeš ni probuditi pa su te ostavili". Tada sam počeo da se sećam svega.

Posle juriša kod Zlatnog Bora izneli su me sa položaja i položili na zemlju iza jedne živice. Jedva sam disao. U du-

šniku mi je krkljalo, a usta su mi bila slana od krvi i gorela od žeđi. Bolničarka Bosa Tintar mi je raskopčavala bluzu da previje prvi zavoj na rane. Drugovi koji su me izneli sa položaja pomagali su joj. Između usana cedila mi se krv i milela niz obraz pored uha. Stalno sam iskao vode. Sve je u meni gorelo. Drugovi oko mene nikako nisu mogli da se pogode. Jedni su hteli da mi daju, a bolničarka nije dozvoljavala govoreći da ranjenici u pluća ne smeju ništa tečno da piju. Uzalud sam vapio za vodom, sve dok se ne umeša Dunja[2] i viknu: „Ko kaže da ne sme? Sme samo ako nije ranjen u stomak!" Izvadi čuturicu i kleknu pored mene. Tada bolničarka popusti i kao odobri da mi se da malo, ali da ona ne snosi odgovornost ako mi se zbog toga nešto desi. Kad se Dunja odmače sa čuturicom ugledah vedro nebo, tako čisto, plavo i mirno da sam za trenutak zaboravio na ovaj pakao na zemlji. Ali, stvarnost nije dozvoljavala sanjarenje. Neprijateljski mitraljezi su počeli češljati teren. Artiljeriske granate zafijukaše u vazduhu i preko jaruge na drugoj strani rastrzahu neke kolibe. Na sve strane leteli su komadi od koliba i zemlje. Iz jedne bukne plamen. Artiljeriska vatra prestade, a pešadiska zakuva. Dunja opomenu: „Pazi, možda će Švabe da vrše protivnapad". Na nebu se pojaviše avioni i počeše da bacaju padobrane.

Neki padobrani padoše i na našu stranu. Nemci otvoriše strahovitu mitraljesku i minobacačku vatru prema mestima gde su padali, da im naši ne bi mogli prići.

Kad je sunce zašlo i već se približavao mrak, četiri druga i bolničarka su me stavili na nosila i poneli u brigadni sanitet. Kad je pao mrak drugovi su već bili posustali od umora i gladi i jedva su i sami sebe mogli da pokreću, a kamoli mene da nose bez smene. Zažalio sam što nisam odmah poginuo. Nosila su slamala ostatak njihove snage, a ja sam se borio sa životom. Ko je koga više ubijao ne znam — da li ja njihova umorna tela svojim teretom ili oni mene svojim nošenjem. Pluća su mi bila puna krvi, disanje sve teže, a iz usta je išla krvava pena. Gušio sam se u krvi kad bi mi podigli noge više nego što mi je bila glava. Tada mi je krv zatvarala dušnik, disanje prestajalo, telo su hvatali grčevi, a svest se mutila. Drugovi su me mnogo puta spuštali na zemlju i nameštali da se ne bih ugušio. Nekoliko puta smo svi padali niz urvine i opet produžavali dalje. Molio sam da me ubiju pa da više ne muče ni sebe ni mene. Bilo me je stid što to govorim jer sam im bio partiski rukovodilac bataljona, ali tog momenta sve je bilo bolje od života. Da je bar bilo dovoljno vode da gasim

---

[2] Dušan Petričković — Dunja.

vatru koja je buktala u meni. Negde duboko u noć, koja je za mene i njih bila duža od večnosti, stigli smo u brigadni sanitet u selu Pjelovcima.

Drugovi su se raspitivali da li sam teško ranjen i u šta. „Teško da će ostati živ", odgovori bolničarka Bosa. Koprcao sam se i stenjao. Na moj zahtev nameštali su me u razne položaje, na noge, u naručje, u krila, polagali na levu ili desnu stranu, ali nikako nisam mogao da se namestim i umirim. Stalno sam tražio vode. Kad sam dobio neki sladunjavi napitak, položili su me u nosila sa visoko uzdignutom glavom. U polutamnoj brvnari žmirkala je mala lampa. Stigli su novi ranjenici. Oni su počeli da rade oko njih. Mene su počeli da popuštaju bolovi. Više se ničeg ne sećam.

Kuća u kojoj sam se razbudio 24 maja bila je, čini mi se, u selu Ječmištu. Domaćin me sažaljivo gledao i zapitkivao odakle sam i koga imam. Doneo mi je šolju mleka i jednu veliku, lepu i rumenu jabuku, koje ću se sećati dok sam živ. „Uzmi, privati se malo, sinko", reče i iziđe. Mleko i jabuka malo su me okrepili. U selu nije bilo naših jedinica. Odnekud se čula borba. Topovi su sekli mitraljesku vatru. Ponovo sam zaspao.

NOĆ NAD TAROM

Kad sam se probudio nada mnom je klečao i zvao me drug iz bataljona Haravan Mika. „Kume, kume, pa to sam ja, tvoj kum Mika, „Šuca". Sreli smo brigadni sanitet i pitali za tebe. Rekoše da te nisu evakuisali jer si bio u teškom stanju, da nećeš ostati živ. Ali mi nismo hteli da te ostavimo". Bili su to „Šuca", Pera Gračanin i još dvojica kojih se ne sećam. Napraviše nosila i poneše me u bolnicu. Usput nas uhvati provala oblaka. Taru smo prešli kod Uzlupa. Ostavili su me u jednoj kući nedaleko od mosta koja je bila puna ranjenika, poređanih jedan pored drugog. Na njihovim telima beleli su se zavoji kroz koje je probijala krv. U sobi se osećao zadah ljudskog mesa. To su sve bili novi ranjenici. Ovde je bio kao neki prihvatni centar za evakuisanje teških ranjenika u Centralnu bolnicu. S vremena na vreme čuo se poneki dubok uzdah, ređe i jauk. Neki su već spavali, neki su se meškoljili i stenjali od bolova, a neki ležali ukočeni i otvorenih očiju. Tražili su od bolničarke da ih okrene ovako, da im pomakne nogu onako, da im stavi nešto pod glavu ili pomakne ruku gore itd. Jedan je vikao što ga vređaju u nogu, drugi, da mu paze na ruku, treći, opet, kako dva dana nije ništa jeo, dok mu neko nije odgovorio: „Pa, ni ja nisam, al' ćutim". Svima

je bilo teško, svak je svakome smetao, a nekima je u mukama sopstveni život bio najteži. Drugarica im je pružala neku pomoć. Ustvari slabo je ona kome mogla nešto da pomogne. Mnogi nisu znali šta hoće, ali su ih bolovi nagonili da traže neku pomoć. Ona je kod svakog dolazila, umirivala ga nežnim, toplim rečima, hrabrila ga, molila da ne smeta drugima. A drugovi ništa više nisu ni očekivali. Ali, ranjenici su se borili sami sa sobom, sa svojim mukama i patnjama.

Kad se negde duboko u noć sve smirilo, bolničarka sede pored stočića na sredini sobe. Bila je srednjeg rasta. Svetiljka joj je nemirnim plamičkom obasjavala lice. Obrazi su joj bili malo opaljeni prolećnim suncem. Imala je malo prćast nos ispod koga su se jasno ocrtavale tamnorumene usnice. Kad progovori ili se nasmeši blesnu beli zubi. Kosa joj je ispod titovke talasasto padala na ramena. Nemačka vojnička bluza, koja nije odgovarala njenoj veličini, bila je nabrana pod stegnutim opasačem, a ispod pojasa se širila u lepezu. Gornji deo bio je skladno ispunjen grudima, a preko bluze izvučena kragna od košulje. Uzela je sanitetsku torbicu i polako pregledala svoje stvari i ponovo ih slagala. Na jauk ranjenika javljala se svakom. Njena najplemenitija osećanja i ljubav sagorevali su tu u ranama ratnika čiji se život sastojao samo iz borbe. Čoveka ponekad uhvati tuga za ljudima koji se tako užasno pate samo zato što traže da žive slobodno u rođenoj zemlji. Ali to je jedini izlaz.

Usta su mi se strašno osušila, a vilice stisle. Tražio sam vode. Drugarica mi prinese čuturicu, pipnu me za čelo i kao za sebe reče:

— Tebe probio neki hladan znoj? Kako ti je?

— Dobro, samo me malo okreni na levu stranu, rekoh joj.

— Iz koje si brigade, upita.

— Iz Prve proleterske, odgovorih.

— Eh, lako je nama s proleterima. Vi ne znate da kažete da vam je teško. Sve su ovo teški ranjenici, većinom proleteri iz Prve divizije.

Jedan ranjenik viknu: „Drugarice, brže vode!“ Poče da se koprca i stenje. Popi malo vode, pa se umiri. Malo kasnije poče opet da se pruža i stenje. Odjednom viknu: „Ne daj me, drugarice, ne daj me, mila sestro“. Trgnu se još nekoliko puta i umiri. Bolničarka se uspravi i stade mu ispod nogu.

— Šta bi s njim, upita neko.

— Umre, tiho reče bolničarka.

— Slava mu, tiho zabruja u sobi.

Noć je posle kiše bila vedra i tiha. Borba se nije čula. Povremeno su rakete parale tminu negde u daljini. Ispod nas je hučala brza i nemirna Tara. San je polako padao na oči.

U CENTRALNOJ BOLNICI

Sutradan 26 maja preneli su me u Centralnu bolnicu — ešalon teških ranjenika u selu Rudinama. Smestili su me u sobu kod komandanta mog bataljona Živana Maričića. Iznenadio sam se kad sam ga video teško ranjenog, a i on kad me je video na nosilima. Nismo dotada znali za ranjavanje i jednog i drugog. Kad smo pošli u napad kod Zlatnog Bora, pošto smo imali širok front, Živan je pošao sa Rudarskom, a ja sa 2-gom četom. Pred zalazak sunca napad je dostigao kulminaciju. Nemci su se branili na poslednjoj liniji položaja. Mi smo neodoljivo pritiskivali. Otpor Nemaca je jenjavao. Poslednji napori su vršeni i sa jedne i sa druge strane. Trebalo nam je još malo vremena i snage, ali su u tom momentu Nemcima avioni bacili municiju padobranima. Usledila je strahovita vatra iz svih oruđa sa njihove strane. Situacija se izmenila. Napad je odbijen. Posle juriša rudari su izneli Živana, a 2 četa mene sa položaja. Živanu je pala bacačka mina među pete, a meni na nekoliko koraka iza leđa. Živanu su obe noge do kolena bile izranjavljene na mnogo mesta. Ja sam bio ranjen u grudi i nogu. Sastali smo se na nosilima u Centralnoj bolici.

Moje stanje se popravilo, osećao sam se dobro. Kroz selo je prošla Prateća četa našeg bataljona. Kad su saznali da su tu ranjenici iz bataljona, neki drugovi su nas posetili. Iz bataljona su nam poslali šećera koji su zaplenili u borbi. Tražio sam da mi pošalju torbicu sa partisko-političkim materijalom da nešto čitam. Osećao sam se sve bolje. Očekivao sam da ću se brzo vratiti u bataljon. Oko sela su pristizale jedinice Prve proleterske divizije koje su se prebacivale preko Tare kod Uzlupa i razmeštale po okolnim šumarcima. Neprijateljska avijacija počela je da tuče naše selo.

POKRET NEPOKRETNIH

Sutradan 27 ili 28 maja duvao je hladan vetar, a oblaci su bili niski. To je bila za nas vrlo dobra protivavionska odbrana. Ležali smo mirno. Ali je neprijateljska artiljerija ubrzo počela da tuče selo. Ranjenici su bili ugroženi. Naređen je pokret u selo Nikoviće. Bolnica je bila formirana u ešelone. Bilo je 3 ešelona: lakih ranjenika — pešaka, srednjih — konjanika i teških — na nosilima. Ešelon teških ranjenika bio je podeljen u tri čete, a ove na vodove. Ja sam raspoređen u prvi vod treće čete. Nosili su nas zarobljeni talijanski vojnici, svaka nosila po četiri zarobljenika.

Četvorka koja je određena da me nosi bila je slabo obučena, gotovo bosa, slaba i naježena od zime. Cupkali su oko nosila i čekali naređenje za pokret.

— Kamerato mnogo boli rana? pita jedan.

— Poko, poko, kamerato odgovorih mu.

— Ima mandjare, opet će on.

— Nema, nema mandjarija, rekoh.

— Ima fumare, kamerata, upita drugi.

— Nema fumare, ne pušim.

Napraviše kiselo lice i nastaviše da trljaju ozeble ruke. Ranjenici-pušači dali su svojim nosačima nedopušenu cigaretu da povuku koji dim. To im je dalo nade da će usput dobiti još koji dim. Ja nisam imao da im dam nijedan dim te su postajali nervozni. Sanitetsko osoblje je trčkaralo oko kolone i kontrolisalo da li je sve u redu. Naređen je pokret nepokretnih. Nastade graja ranjenika čije su rane povređene. Strašni bolovi počeše gušiti. Zubi se stiskoše, a vilice ukočiše... Kolona se kretala sporo iako su je odgovorni drugovi požurivali. Nosači su koračali s kamena na kamen, oko i između kamenja. Čelo kolone se gubilo iza krševitih brežuljaka, a začelju se nije mogao sagledati kraj. Počela je sitna hladna kiša, a teren je postajao klizav. Tela su se polako hladila, a zubi su počeli da cvokoću. Nosači bez smene su se savijali pod teretom nosila. Snaga ih je sve više izdavala. Jedan od mojih nosača se okliznu i pade, ostali posrnuše za njim, a nosila se zateturaše i ja tresnuh svom težinom o oštro kamenje. Od bolova gotovo izgubih svest. Dotrčaše neke bolničarke i lekari i počeše da viču na njih. Talijani se prepadoše pa, da bi me što brže stavili na nosila, još više mi rane izvređaše. Nije dugo prošlo a ja opet tresnuh sa nosila. Bio sam na oprezi i pokušah da se zadržim na nosilima, ali nisam imao snage. Jedan Talijan je bio potpuno iznemogao i počeo sve češće da pada, za njim i ostali, a s njima i ja. Više niko nije imao vremena da obraća veću pažnju na to, jer je padanja bilo mnogo duž kolone. Po podne smo stigli u Nikoviće. Teški ranjenici smešteni su u zaselak Šariće. Čuli su se otegnuti jauci, stenjanje i buncanje. Osećao se zagušljiv zadah rana, okrvavljenih zavoja, gangrenoznog čovečjeg mesa. Moji nosači doneli su me poluživa. Bio sam sav isprebijan od padanja, rane su jako krvarile, a temperatura mi je mutila svest. „Sumnjivo, izgleda tifus" — reče lekar. Drugovi su govorili: „Bolje je poginuti nego biti ranjen u toku ofanzive".

Nekoliko dana ostali smo u Šarićima. Moj vod je smešten u jednu sobu, a u susednoj je bila „operaciona sala" Centralne bolnice. Do mene, s desne strane, ležao je Živan. Obe noge su mu bile teško ranjene do kolena. Na desnoj je peta bila

potpuno razmrskana. Nije pustio glasa dok su mu bez narkoze dvaput sekli istu nogu u toku dva dana. Do njega je ležao jedan drug iz 6 (Beogradskog) bataljona Prve proleterske brigade, mislim da se zvao Saša. Njemu je zrno prošlo kroz kolena i polomilo čitav zglob. Do ovoga je bio Mile, puškomitraljezac iz Šeste istočnobosanske brigade. Njemu je zrno prelomilo kost ispod kuka, a do ovog „Isus", iz mog bataljona, maturant iz Beograda, nikad mu nisam znao pravo ime. Ranjen je bio u glavu i kičmu, bila mu je paralizovana čitava leva strana. Stalno je buncao i tražio da se okreće čas na jednu, čas na drugu stranu. Sećam se nekog Ljuba iz 1-og (Crnogorskog) bataljona kome je zrno prošlo kroz grudi. Levo od mene ležao je Rale iz Pete crnogorske brigade. Bio je gotovo najmlađi u sobi — đak 7 ili 8 razreda gimnazije i jedino je on mogao sam da se kreće sa štakama. Ranjen je u levu nogu više kolena. Kradom je nabavio štake i svaki dan vežbao da ide da bi što pre napustio bolnicu. Dr Vuletić se ljutio na njega zbog toga. Rana mu nije bila toliko zarasla da bi mogao da ustaje, jer kad god bi se šetao rana bi mu prokrvarila kroz zavoj. Ali Rale je bio uporan. „I ja želim da što pre odeš odavde, ali još ne smeš da se krećeš, pa se malo strpi", ljutito bi mu odgovorio doktor.

Neki ranjenici su se, i pored krajnje loših uslova za lečenje, pomalo oporavljali, a rane su polako zarastale. Živan je bio u najtežem stanju. Rana ga je sve više iscrpljivala. Ništa nije jeo. Svakog dana su vršene sitne hirurške intervencije. Vađene su polomljene koščice i poneki „geler" iz rana. Skidani su komadići mesa. Zubi su škrgutali. Živanovo lice se krivilo u grčevima od bolova, po čelu su izbijale graške znoja, a on je samo stenjao i hukao, ali glasa nije puštao. Preduzeto je sve što se moglo da se spase noga Živanova. Ali je meso oko rane pokazivalo sve manje znake života. Desnu nogu počelo je da hvata crvenilo. Prsti i deo stopala počeli su da plave i gube osetljivost. Dr Vuletić ga je sve češće obilazio. Živan je sam osećao da mu je sve gore, ali je ćutao. Doktor je dugo pipao oko rane i mučio se da mu kaže da će morati da mu seče nogu. Ali Živan je to osećao, pa da bi mu pomogao u tome, zapita:

— Šta je, doktore, što me gledaš tako tužno, valjda nisam gotov?

— Nisi, ali stanje je vrlo ozbiljno, verovatno će morati da se seče noga ispod kolena.

Živan se trže, naglo pocrvene, iskolačeno pogleda lekara i reče:

— Ne, to nikako. Više volim da umrem nego da živim bez noge. Zar da ne učestvujem u borbi, već samo da slušam

vesti iz pozadine? To je za mene teže od smrti. Danas je život na položaju, u borbi! Van toga život je za mene bespredmetan. Ja sam komunist.

— Moći ćeš i bez noge da se boriš gotovo kao sada.

— Jeste, poslaće mi Švabe automobil, ironično će Živan.

Tog dana je Živan sve vreme ćutao kao nem i nepomično gledao u jednu tačku na tavanu. Imao je ispijeno tamnobledo lice i upale oči koje su čudno sjajile bez treptaja, a stisnuta usta su govorila da se sam sa sobom bori. Nekoliko puta sam pokušavao da ga pokrenem iz tog stanja, ali je on samo odmahivao rukama ne progovorivši ništa. Rale je tog dana nekoliko puta namerno ustajao i veselo šetao sa štakama po sobi. Zastajao je nasred sobe i recitovao pesmu kojom je svakog dana završavao svoju šetnju. To je bila pesma o mladiću — borcu koji je u najvećem naponu mladosti i borbenog elana izbačen iz borbenog stroja, da tavori i živi s pola života. Ali je ovog puta završio novim stihom koji tom mladiću daje novu snagu i nove mogućnosti za dalju borbu. Živan ga pogleda, a preko njegovih tamnih usana prelete blag smešak koji brzo iščeznu. Odjednom, ispod glave izvadi svesku i olovku, nešto napisa i adresira Vrhovnom štabu. To je bio predlog za rešenje situacije. Nisam video šta je napisao ali mi je rekao da predlaže da se Vrhovni štab probija i bez nepokretnih ranjenika.

Mene je stalno tresla groznica. Bio sam na granici svesti zbog visoke temperature. Lekar mi je davao kalcijumove injekcije da spreči naglo propadanje organizma. Kad su me previjali, vadili stare i nabijali nove tufere u ranu, bilo mi je kao da mi neko ćuskiju zabija u leđa. Gledao sam „Isusa“ kako bunca i muči se. Niti može da živi, niti da mre. A tek Živanove patnje! Za njega, čini mi se, niko nije postojao u sobi. Nisam video da je trepnuo. Ujutro rano, reče bolničarki: „Zovi doktora“. Kad ovaj uđe, on mu, ne gledajući ga, reče: „Doktore, dreši mi nogu da je vidim“. Skidoše mu zavoj, on je podiže i kad vide da su rane poplavile, a crvenilo zahvatilo čukljeve i širi se prema cevanici, namršti se i naglo pusti nogu.

— Gangrena, reče poluglasno.

— Da, nema drugog izlaza, nego da se što pre seče, reče dr Vuletić.

— Doktore, daj mi pištolj, planu odjednom Živan.

— Ne dam.

— Onda seci, šta čekaš, valjda neću da umrem u mukama! Ali će tvoj trud i moja muka biti uzaludni.

Odmah su ga odneli u „operacionu salu“. Noga je otsečena ispod kolena bez narkoze i lokalne anestezije. Kroz zid su dopirali krici. Kada su mu strugali kost kukao je iz sveg

glasa. U nama se sve ježilo. Crvenilo se širilo dalje. Sutradan su mu ponovo sekli istu nogu. Kad su ga doneli imao je mesto noge kratak patrljak uvijen zavojem. Od silnih bolova bio je gotovo izbezumljen. Osećao je kao da mu telo gubi ravnotežu i stalno vikao: „Držte me, drugovi, odoše mi noge gore, sada ću da padnem na glavu, ne dajte, preturiću se na levu stranu, kuća se pretura". Kad bi ga popustili bolovi, ležeći je gledao u tavan razrogačenim, ukočenim očima.

Živan, ja, „Isus" i još neki ranjenici sa temperaturom nismo mogli da jedemo ništa osim kiselog mleka. Ostali kojima je bilo bolje skapavali su od gladi. Dobijali smo jednom ili dvaput dnevno „goveđi čaj" — porciju bistre supe i po malo parče mesa. Više nije bilo. Na hleb smo bili zaboravili.

Potmuli i ričući odjeci eksplozija avionskih bombi, koji su nadjačavali ravnomernu grmljavinu artiljerije, dopirali su s vremena na vreme u našu sobu i dočaravali stvarnost koja se događala oko nas na položajima. Svak je osećao da neprijatelj steže obruč oko naših snaga. Po bolnici su kružile svakakve vesti, a najmanje tačne. Među njima su bile i naše radiovesti, koje su uvek zakašnjavale; jer dok stignu do nas situacija se već promeni. Zadnjih dana su avioni počeli da sve češće nadleću i napadaju naše selo, a borba se sve više približavala. Topovi su urlali sa svih strana prema nama, sejali smrt i pustošili zemlju. Usijani obruč stezao se oko glavnine snaga NOV. Tukli su na okruženoj teritoriji: vojsku, seljake, žene, decu, stoku, kuće, kolibe — sve. Naše selo su mitraljirali nekoliko puta na dan, a jednom i bombardovali. Hitlerovci su hteli da sve unište. Najplemenitija težnja jednog naroda — borba za slobodu — proglašena je zločinom, banditizmom i stavljena pod mač i oganj nemačke soldateske.

U sobi se često pevušila naša pesma, pesma naših dana. Ona je bila naše biće. Ona nam je objašnjavala šta se događa oko nas.

Sad nad Tarom top prolama,
tu se bije ljuti boj,
krv se lije dolinama
ginemo za narod svoj . . .

Za nas ranjenike su front, borba, naše jedinice, gde smo živeli punim životom svoga bića, naprasno prestali. Ograđeni zidovima polumračnih soba, mi smo u buri Pete ofanzive životarili boreći se sami sa sobom i svojim ranama. Razmišljali smo šta se događa iza zidova kroz koje dopiru odjeci fronta koji nije daleko. Da li ćemo doživeti da odemo u svoje jedinice? Što su događaji bivali ozbiljniji i naš položaj teži, to je želja da odemo iz bolnice bivala sve jača. Zaželeli smo da se borimo a ne da bespomoćno ležimo. Kroz selo je naišla neka

jedinica. U sobi je nastala čitava uzbuna. Svi smo hteli da pitamo kako je na položaju. Iako iznureni i iscrpeni, borci su nas veselo pozdravljali.

Tog dana je saopšteno naređenje da se ranjenici Centralne bolnice, koji mogu da se kreću peške ili jašu na konju, upute u svoje jedinice. Svi smo hteli da odemo. Ali to je zavisilo od našeg stanja. O tome se bučno raspravljalo u sobi i svak je dokazivao kako bi mogao da jaše. Doktor Vuletić je imao odlučujuću reč. Sve što je bilo sposobno da se kreće peške ili na konju upućeno je u jedinice. Sutradan se pred kućom čuo žagor, dovikivanje i uručivanje pozdrava. Iz naše sobe odoše samo dvojica, Ljubo i Rale. Odlazili su na položaje gde su bile njihove jedinice u žestokim okršajima s Nemcima. Bili su veseli, uzbuđeni kao da odlaze u svoja rodna sela i gradove gde će ih dočekati njihovi najmiliji. A mi koji smo ih ispraćali ostadosmo tužni. Moja Prva proleterska bila je na Sutjesci gde se tih dana vodila odlučujuća bitka.

Komesar naše bolnice, drug Radić (imena se ne sećam), bio je stari borac i politički radnik. Poznavao je veliku snagu vesti s fronta. Gotovo svaki dan su nam čitali radiovesti. Ponekad su nam čitali pojedina pisma s fronta upućena ranjenim drugovima. Sve je govorilo o teškim borbama naših jedinica protiv nesrazmerno jačih snaga neprijatelja. Naprezali smo i poslednje snage da onemogućimo neprijatelju da nas uništi, da uništi grupaciju naših elitnih snaga sa Vrhovnim štabom. Protiv nas je bilo sve — višestruko jači neprijatelj, golotinja, glad, umor, besputan teren itd. Održavali su nas pravedan i jasan cilj i rešenost da istrajemo do kraja.

RASTANAK

Mislim da je 7 juna uveče bolnica dobila naređenje za pokret. Ešelon teških ranjenika se postrojavao. Ostali ešeloni lakših ranjenika i „konjanika", koliko se sećam, bili su rasformirani, a ranjenici upućeni u jedinice. Vreme je bilo oblačno — posle kiše, a noć potpuno tamna. Za put smo primili po parče pečenog mesa. Dao sam ga Talijanima da bi mogli bolje da me nose. Prviput u toku rata, koliko se sećam, poslužili smo se u pokretu noću fenjerima. Trebalo je maršovati što brže preko reke Pive ka Sutjesci da se iskoristi proboj neprijateljskog obruča koji su izvršile jedinice Prve i Druge proleterske divizije. Pokret je počeo. Upočetku je izgledalo da ćemo ići brzo. Međutim, nismo prešli ni pedesetak metara, kad se jedan od mojih nosača okliznu i pade, a ja za njim sa nosila u neku vrtaču. Jedva su me izvukli. Tu mi je ostala

torbica sa partisko-političkim materijalom — nisu mogli da je nađu. Kolona je ubrzo počela da usporava hod. Često se gubila veza i delovi kolone su skretali van puta. Nikad u ratu nisam čuo veće galame u noćnom pokretu iako je naređena najveća tišina. U toku noći prešli smo jedva 3—4 km.

U svanuće 8 juna sve je bilo malaksalo. Ali, moralo se dalje. U toku noći nismo prešli ni trećinu predviđenog puta. Posle nekoliko sati dnevnog pokreta ili, bolje rečeno, mrcvarenja i ranjenika i nosača, ugledali smo selo Rudine. Pokret su često ometali neprijateljski avioni. Jedan nas je držao čitavih pola sata i povremeno mitraljirao. Najteže je bilo prikupiti Talijane koji se posakrivaju po šumarcima i špiljama. Zbog toga ni ovaj pokret danju nije bio ništa brži nego prošle noći. Jednom su me na komandu „avioni" Talijani ostavili na nekom kamenju preko kojeg sam se lomio i užasno povređivao. Uzalud sam zapomagao, sve dok nije naišao Batrić Jovanović sa jednim drugom i pomerio me. I oni su morali sa mašinkama da se umešaju u prikupljanje Talijana, koji gotovo nisu hteli više da slušaju bolničko osoblje.

Negde pred podne opet komanda „avioni". Talijani me ostaviše i pobegoše. Prvo se čula huka avionskih motora, a zatim se pojaviše „Štuke". Ležeći na nosilima posmatrao sam ih i čekao. Avioni su proletali pored nas. Pomislih da neće na nas, da je opasnost prošla. Međutim, prvi avion napravi zaokret, ustremi se prema nama i poče jezivo zavijanje sirena. „Štuke" se jedna za drugom počeše obrušavati. Srce mi jače zakuca, a u čitavom malaksalom telu osetih hladnoću i žmarce. Prvi avion sa nekoliko stotina metara opali nekoliko rafala iz mitraljeza, pa otkači bombu koja je pišteći jurila kao strela prema nama, a on se izvi u visinu. To su uradili i ostali avioni. U šumi ispred mene zagrme eksplozija. Odmah u blizini začu se druga, treća . . . Jedna grunu tako jako da mi se učini da zemlja zadrhta, a kamenje zatutnji. Oko mene su zviždali i padali komadi bombi i kamenja. Nova serija bombi ponovo zatrese zemlju. Jedan komad udari u susedno drvo sa koga se stropošta velika grana na ranjenike pod drvetom. Sa svakom eksplozijom dizao se crni stub dima, čiji su vrhovi postajali beli i širili se u obliku pečurke. Čitav prostor pokri dim pomešan sa prašinom. Kad izbaciše bombe avioni nastaviše sa mitraljiranjem pa odoše. Čuli su se jauci ranjenika koji su ponova bili ranjeni. Oni koji su pobijeni ostali su kao nemi svedoci velikih stradanja. Kolona se ponovo uspostavila i produžila pokret. Iznad Rudina skrenula je prema Kruševu u kanjon Pive. Posle podne smo izbili na Pivu. Spuštanje u njen kanjon po bespuću sunovratnog krša pretstavljalo je posebnu veštinu i za zdravog čoveka bez ikakvog tereta. Pošto su me

nekoliko puta srušili sa nosila na oštri krš, više nisam pristao da me nose na nosilima, već su me dvojica pomalo nosili između sebe. Tako je išlo dok nismo stigli gotovo do polovine kanjona. Sunce se približavalo vrhovima planina. Otpozadi se prenosilo naređenje da se bolnica vrati nazad. Nastalo je gunđanje. Ranjenici koji su bili pri vrhu kanjona počeli su da se vraćaju. Ostali nisu mogli. Kasnije je to naređenje izmenjeno i naređeno je da se ide u kanjon Pive i prikupi blizu mosta. Kolona je produžila pokret. Dalje nisam mogao da izdržim iako su mi govorili da se moramo spustiti do visećeg mosta. Tu sam ostao da prenoćim i odvojio se od Živana.

Predveče su tuda naišli i posetili me Savo Burić, Boža Miletić - Kosovac i Moma Stanojlović. Vraćali su se od Sutjeske iz Prve proleterske divizije za rukovodioce u Treću diviziju. Kratak razgovor s njima o Prvoj proleterskoj i njenim borbama bio mi je moralno osveženje. Sutradan su me Talijani spustili u kanjon Pive blizu mosta kod Kruševa. Opet sam se sastao sa Živanom. Ešelon od oko 150 teških ranjenika prikupljen je u jednoj uvali na desnoj strani Pive nekoliko stotina metara nizvodno od našeg mosta, i oko 200 metara dalje od reke. Tu smo čekali da nas prebace preko mosta. Ali ceo taj dan, pa i celu noć prebacivanja nije bilo. Hranu nismo dobijali. Naše je stanje posle marša bilo još teže. Rane su krvarile kroz zavoje i pekle kao žar, a temperatura je porasla. Neprijatelj je bio blizu. Eho borbe odjekivao je neprekidno kanjonom Pive. Danju se branilo, a noću napadalo i osvajalo ono što se danju nije moglo odbraniti da bi se zaštitilo izvlačenje ranjenika. Ispod nas su, pored reke, prolazile naše jedinice prema mostu. Niko nas od naših lekara i rukovodilaca bolnice nije toga dana mogao obići. Bolničarke su bile očajne zbog naših patnji ali nam nisu mogle pomoći. Uzdisale su od tuge i krile oči da ne vidimo suze. Žensko srce nije moglo da sakrije bol. Oko vatri ispod nas Talijani su nešto prčkali. Među nama je stajalo jedno mršavo i iznemoglo konjče. I ono je bilo izbačeno iz stroja kao i mi. Neko je tražio da se zakolje i ispeče meso. Počeli su predlozi za i protiv. Konačno je pala odluka da se kolje. Talijani su to jedva dočekali. Vrlo brzo su obavili posao. Miris pečenog mesa prijatno nas je zagolicao. Bio sam gladan. Ugrizao sam jedan zalogaj polupečenog konjskog mesa, ali sam ga jedva progutao. Nikad dotada nisam jeo konjentinu i više nisam mogao.

Neko je dotrčao i počeo da viče na Talijane da gase vatru. Ranjenici su protestovali. Taj drug je govorio: „Ako Nemci primete dim, iskasapiće vas avijacijom i artiljerijom". Čim je on otišao Talijani su opet sakupili žar i nešto kuvali u porcijama. Neko je ozdo pucao iz puške preko njih i oni su se

razbežali. Posle toga dugo nisu smeli da priđu mestima gde su bile vatre. Još jedan dan se primicao kraju. Sveža i vlažna noć polako se zgusnu u šumi. Grmljavina topova se smanjila. Kroz granje se videla poneka zvezda kako treperi. Noću je s vremena na vreme nadletao neprijateljski avion. Žagor ranjenika je polako jenjavao dok se nije potpuno utišao.

Ujutru 10 juna stigli su komesar ešelona Boža Ivanović, dr Baruh i Milesa Stanojlović bolničarka. Oni su išli od ranjenika do ranjenika i nešto tiho razgovarali. Pitali su nas kako nam je. Nikad nismo znali reći da nam je loše. Komesar ešelona me pitao mogu li da jašem na konju i rekao: „Ko ne može da ide ili jaše, ostaje". Rekao sam mu da pošalje konja ako ima. O tome su verovatno i sa ostalim razgovarali. Ali, konja nije bilo, a poslednje jedinice su prolazile prema mostu.

Situacija je sazrevala i u našoj neposrednoj okolini, tako da smo je i sa nosila mogli sagledati. Nošeni smo do poslednjih mogućnosti onih koji su nas nosili i štitili, a i do zadnjih snaga ranjenika. Nastala je situacija u kojoj se moralo ili žrtvovati nešto ... teški ranjenici! ... ili da bude uništena glavnina proleterskih jedinica. Žrtvovano je najmanje što se moglo da bi se spaslo osnovno. Vredno je zabeležiti kako je tu odluku primio ešelon teških ranjenika Centralne bolnice. Protiv tako teške odluke — da se ranjenici sklone u pećine Pivske Planine — nije bilo mnogo protesta. Preko sto ranjenika o čijem se životu radilo odobrilo je ovu odluku. Mnogi su protestovali protiv onih koji su se bunili protiv takve odluke. Bilo je govora da nije trebalo čekati ni ovoliko jer, da je ta odluka ranije donesena, ne bi bilo toliko ranjenika, a jedinice bi se lakše probile iz obruča.

Sigurno je — da su u Četvrtoj ofanzivi ranjenici ostavljeni, na Neretvi bi se prošlo sa mnogo manje gubitaka, a Petu ofanzivu Nemci ne bi mogli da nam nametnu u onakvim uslovima. Ali, možda bi time bio ranjen moral naše vojske koji je za našu revolciju bio ogromna i neprocenjiva vrednost koja se brojem ne može izraziti. Možda borci ne bi ranije bili ubeđeni da je tako moralo biti, a time bi bilo ubijeno ono poverenje i sigurnost koje je bilo razvijeno kod naših boraca — da nijedan ranjenik neće pasti neprijatelju u ruke dok postoji i najmanja mogućnost da bude spasen. Većina ranjenika je videla da su iscrpene sve realne — humane mogućnosti za dalje nošenje. Samo su pojedinci govorili da je takva odluka nepravedna. Sećam se da je jedan vikao: „Drugovi, zar smo se za ovo borili, da kao ranjenici budemo ostavljeni?" A drugi su govorili: „Da ovo zna drug Tito sigurno nas ne bi ostavili". Taj protest nekolicine ranjenika nikad nisam osudio. Nije lako čekati svirepog neprijatelja ranjen na nosilima i tako umreti.

Takvą smrt je neuporedivo teža nego ona u jurišu. U jurišu se čovek pokorava i neodoljivoj snazi volje čitave mase. Hrabrost (ili panika) mase u takvim slučajevima postaje njegova i on se u njoj topi ili po njoj pliva. Ali ovde takvog zanosa nema. Ukoliko na bojištu hrabrost pojedinaca često raste sa snagom mase, ovde je suprotno. Povećan broj ranjenika, čini mi se, samo je otežavao situaciju pojedinca. I oni su se sve više osećali usamljeni u čekanju onog strašnog što nastupa, jer niko nikome nije mogao da pomogne u toj situaciji. Atmosfera je bila napeta, odluka jeziva ali velika i humana, jer je dalja borba za nas — ranjenike ugrožavala sve — revoluciju. Teško je bilo nama ranjenicima što moramo tako da završimo, ali smo već bili shvatili da je to neminovno, a još teže je, čini mi se, bilo onima koji su morali da nas tako napuste. Atmosfera je bila na visini težine događaja i svesti onih koji su morali tako da sagore u revoluciji.

Posle toga ležao sam i razmišljao — ne znam ni sam o čemu. Svakojake misli su mi neverovatnom brzinom strujale kroz glavu. Ali se sve više nametala jedna — da li je stvarno došao kraj. I to strašan kraj, da živ padnem u ruke neprijatelju koji me neće ljudski ubiti. Kad gineš odjednom, onda te smrt ne pušta da razmišljaš o njoj. A kad nastupe grčevi poslednjih trzaja života, oni su tako strašni da čovek, ako je još pri svesti, jedva čeka da izdahne, da se skrate muke. Ali ovde jasno osećaš kako ti se primiče jeziv kraj, ne zato što je organizam toliko oslabio da se gasi život, već zato što se primiču Nemci, Hitlerovi dželati koji imaju naređenje da se svakko učestvuje u borbi protiv nemačke vojske i bude zarobljen — posle saslušanja strelja. A ti si nepomičan na nosilima, svestan strašnih muka na koje te mogu staviti pre nego što reše da ti opale metak u glavu. Da sam zdrav svaku bih muku, čini mi se, bio u stanju da podnesem — izdržim. Ali, ovako ranjen i napaćen već sam u mukama. Od svega toga me obuze neka jeza. Mnogi su pitali: ko ima pištolj, ko ima bombu, ali niko nije imao jer mu dotada nije bilo potrebno. Ispod nas je hučala uzburkana Piva. Dosada tu huku nisam čuo ni osećao. Nad nama se nadvila gusta šuma. Sve je bilo tmurno, hladno i puno šumske vlage. Iznad nas su se visoko dizale sive hridine ogromnih stena. Uspravio sam se i seo na nosila. Ali nisam bio sposoban da ma šta sam preduzmem. Živan je nepomično ležao na leđima gledajući kroz granje visokih drveta iznad kojih se plavilo beskrajno nebo. Lice mu je bilo tamno i ispijeno, izraz izbezumljen, a oči duboko uvučene u tamne duplje. Pokušao sam nekim pitanjima da ga privolim na razgovor, ali mi je odgovarao samo „da“ ili „ne“. Bio je krajnje iscrpen i fizički i psihički. Ali u meni je postepeno jačala želja da ne dočekam

kraj na nosilima. Ukoliko je moj položaj bivao teži i opasnost po život očigledniji, utoliko sam se osećao sve jačim i odlučnijim da nešto preduzmem. Da idem nekud, da poginem stojeći — lakše će mi biti nego da ležeći gledam kako ubijaju drugove i čekam kad će doći red na mene.

Razgledao sam okolo. Dva Talijana su desetak metara ispred nas nešto radili oko vatre. Došli su na moj poziv i poslušali me. Dok su me držeći ispod ruku dizali sa nosila, Živan je pogledom pratio moj napor da ustanem. Pogledi su nam se sreli. Učinilo mi se da me prekoreva što ga napuštam. Kroz glavu mi je za trenutak prohujala naša zajednička prošlost. Upoznali smo se pre rata kao fudbaleri-protivnici na utakmicama. Gledao sam i njegovu svadbu. Sretali smo se kao radnici. Bili smo nekoliko puta u borbi protiv ljotićevaca. Kad je počeo ustanak 1941, Živan je bio komandir, a ja komesar čete u Kraljevačkom odredu „Jova Kursula“. Sa tom četom ušli smo 22 decembra 1941 u sastav Prve proleterske brigade. Bili smo zajedno kad je pred povlačenje iz Srbije jedne noći ujesen 1941 poslednji put svratio do svoje kuće i oprostio se od svoje porodice — žene i dvoje male dece. Krajem 1942 on je postao komandant, a ja početkom 1943 zamenik komesara Kraljevačkog bataljona. Ranjeni smo u istoj borbi i u isto vreme. Bili smo zajedno u bolnici. Naš zajednički život — to je partisko i ratno drugarstvo. Teško je bilo ovako se rastati. Nisam znao šta da mu kažem. U tome me preseče njegov glas: „Šta stojiš, idi kad možeš . . . idi . . .“ „Doviđenja“ odgovorio sam poluglasno. To je bio naš rastanak. On mi još reče: „Ako ostaneš živ, reci mojima kako je bilo“.

Nisam prešao ni desetak metara, a Talijani su morali da me polože na zemlju. Dalje nisam mogao zbog bolova u grudima i nozi. Posle dvadesetak minuta krenuli smo prema Pivi. Poslednji put sam pogledao ešelon teških ranjenika kako nepomično leži na nosilima. Nad njim su se dizale sive hridine Pivinog kanjona i gubile u nebeskom plavetnilu. To naš narod, ko zna po koji put, plaća danak u krvi za svoju slobodu.

IZ KANJONA PIVE PREKO VUČEVA

Od nas nekoliko stotina nepokretnih koji smo iz Rudina krenuli pre desetak dana produžio sam samo ja. Noge su se micale polako i klecale po bespuću. Svaki pokret izazivao je bol i pozleđivanje rana, škripanje polomljenih rebara. Desnu nogu jedva sam pokretao, a grudi su me pritiskivale ka zemlji. Talijani su me pažljivo držali i na svakih tridesetak metara polagali na zemlju da se odmorim. Posle nekoliko stotina me-

tara primetili smo kretanje neke vojske. Zastali smo za trenutak i ustanovili da su naši. I moji vodiči su počeli radosno da viču „partiđano, partiđano!“ Preko improvizovanog mosta na Pivi prebacivao se poslednji bataljon Treće sandžačke brigade. Komandant bataljona Miloš Vučković - Vučko, moj ratni drug, stajao je s ove strane Pive, požurivao borce i upozoravao da ne padnu u reku, pošto se most ljuljao pri pokretu. Hteo sam odmah s Talijanima preko mosta. On je naredio da čekam dok prođu jedinice pošto žure na položaj. Očigledno nije me poznao. Pokušao sam da ga zovnem. Od šuma reke jedva sam čuo sebe. Talijani su vikali „Fučko, Fučko“, ali uzalud. Opet sam pošao na most. Drug koji je rukovodio prelaskom viknu: „Kuda ćeš? Vidiš da žurimo!“ Pusti ga, druže vodniče, vidiš da je tifusar“ — dobaci jedan borac. Zamolih vodnika da kaže komandantu da je ovde Moma iz 4 (Kraljevačkog) bataljona. On me pogleda i ode. Stupio sam na most. Piva je tu bila uska ali brza. Vučko me je gledao i, kada sam već bio pri kraju mosta, iznenađeno viknu: „Momo, jesi li ti to?!“ „Jesam“, odgovorih mu. „Izvini, molim te, nisam te poznao“ — reče on. Bili smo više od godinu dana zajedno u 4-om bataljonu, on komandir, a ja partiski rukovodilac čete. Pre dvadesetak dana smo se videli u selu Baricama kad smo gonili Đurišićeve četnike. Bilo mu je teško što tako izgledam. Hteo je da mi pomogne, ali što god je tražio, u bataljonu nije bilo. Psovao je. Bilo mu je jako žao. Naredio je da vrate poslednjeg konja kojeg je imao u bataljonu. „Doviđenja, Momo, nadaj se, brinuću se za tebe!“ reče i otrča za bataljonom. Konj je pretstavljao nadu da ću se nekako izvući iz ove situacije.

Dok su me natovarili na konja bio sam se gotovo onesvestio od bolova. Krenuli smo dalje. Jedan Talijan je vodio konja, a drugi me pridržavao. Desna noga mi je bila jako natekla i ukočena. Samar je pritiskivao ranu. Oblio me znoj. Jedva sam izdržao stotinak metara. Morali su da me skinu. Posle pola sata krenuli smo. Dok su me peli na konja, pritiskivao sam svom težinom tela ranjenu nogu na samar. Osetio sam strašan bol, a pred očima mrak. Talijan me pridrža da se ne srušim. Poče da mi se skida tama ispred očiju i razbistrava svest. Pritisak nekog tereta počeo je da popušta. Osetih kako nešto toplo klizi iz rane niz nogu. Mislio sam — krv, ali to je bio gnoj iz provaljene rane. Posle toga lakše sam disao i držao se na konju. Produžili smo uz strmi kanjon Pive. Oko podne avioni su bombardovali neku kolonu pred nama. Čula se galama. Čuo sam da su od bombardovanja poginuli dr Baruh i bolničarka Milesa Stanojlović iz Centralne bolnice. Kolona se bila zgužvala na jednom proplanku. Talijani su nekako obišli gužvu i ponovo se uključili u kolonu ranjenika

koja je puževski milela kozjom stazom. Ona je više stajala nego što se kretala. Artiljerija je povremeno tukla kanjone Pive. Svi smo se ljutili što se ne ide brže, ali uzalud. Negde je nešto napred kočilo.

Predveče smo se približavali izlazu iz kanjona. Kolona je prelazila preko jednog proplanka. Nemci su izbili na drugu stranu kanjona i otvorili vatru iz mitraljeza, ali bez uspeha. Kasnije su otvorili vatru iz dva topa. Tukli su neposredno. Otstojanje je bilo veoma povoljno. Gledao sam kako se preda mnom osipa kolona od eksplozije granata. Ranjenici su bivali ubijani ili ponovo ranjavani. Pod nekima su ginuli konji i sa ranjenicima survavali se niz strminu. Zapomagali su oni koji su još bili živi. Konji su njištali i propinjali se kod svake eksplozije. Kolona nije mogla nikud sa staze. Kad granata prekine kolonu, ona bi malo ubrzala dok ne popuni prazninu. Najlakše je bilo onima koji su odjednom ginuli. Situacija je bila strašna. Kolona se polako kretala. Izgledalo je kao da se na proplanku posle svake eksplozije namerno prikuplja da bi Nemci imali što rentabilniji cilj. Ali drugog izlaza nije bilo. Tuda se moralo proći. Gomila leševa ljudskih i konjskih ostala je tu.

Sunce je zalazilo za visoka brda kad smo izbijali na plato Vučeva kod Strmca. Tu su bile i neke komore i boračke jedinice koje su tu imale da posednu položaj. Starešine su naređivale da se ranjenici i komore ne zadržavaju i prave gužvu, jer svakog časa treba da izbiju Nemci. Sve je to bilo uzalud. Kako je ko izlazio na plato smeštao se gde mu se svidelo da se odmori. U sumrak su naišli nemački avioni i počeli da bombarduju tu gužvu malim bombama i mitraljiraju. Ko je ostao živ produžio je dalje. Ali ja dalje nisam mogao. Upao sam u jednu kolibu i legao na krevet na kome je bilo nešto slame. Talijanima sam dao da napasaju i čuvaju konja. U kolibu je ušao starešina iz komore neke bolnice, koji je počeo da mi naređuje da odmh produžim dalje. Ja sam tražio da me pusti na miru, jer ne mogu dalje. On je počeo da me ubeđuje kako su na tom krevetu ležali tifusari. Ništa mu to nije pomoglo. Kasnije mu je neko stariji iz boračke jedinice naredio da me pusti da se odmorim. Kad sam oko ponoći ustao, jednog Talijana sam našao gde spava, a drugog i konja nije bilo. Mislio sam da je sve svršeno, ali na sreću konja smo našli vezanog za jednu ogradu. Više nisam smeo da spavam već sam stražario kod konja da ga neko ne uzme. Uzoru je jedinica koja je bila tu pošla da posedne položaj. Jedan drug mi je rekao da treba odmah da krenem dalje, jer će ovde brzo doći do borbe s Nemcima koji nastupaju za nama.

Krenuo sam s jednim Talijanom. Svanuće nas je zateklo na zelenim pašnjacima Vučeva, po kojima su bili tragovi naših

jedinica. Nigde nije bilo nikakve kolone ranjenika ni naših jedinica. Samo su se ovde-onde pojedini ranjenici na konjima i grupice pešaka kretali u jednom pravcu. Neprijateljski avioni stalno su krstarili nad platoom, mitraljirali nas i bombardovali. Sklanjali smo se u najbliže šumarke i pod drveće. Avion bi napadao one koji još nisu stigli da se sklone. Jednog ranjenika na konju uhvati na čistini i poče da ga mitraljira, spuštajući se na dvadesetak metara iznad zemlje, dok ovaj nije pobegao pod jedno drvo. Ali ga ovaj ni tu nije ostavio na miru. Gonio ga je oko drveta. Oko konja su sevala zrna, a on se propinjao i skakao. Ranjenik se borio da se održi na konju i da ga ne odvoji od drveta. Ostao je živ i on i konj.

Pri kraju platoa negde popodne stigli smo bolnicu. Malo pre toga video sam komandanta Treće divizije, sa još dvojicom, kako nekud žuri. Neprijatelj je sa svih strana navaljivao. Ispod Maglića bio je pravi krkljanac. Pošto nekoliko dana nisam bio previjan, rane su se jako gnojile. Već sam bio sav ulepljen od gnoja, koža upaljena i pocrvenela, a gnoj je štipao oko rana. Javio sam se previjalištu, ali su previjali sveže ranjenike koji su stalno pristizali s raznih položaja. Molio sam lekara da me pregleda. Odmah me previo. To je bilo poslednje previjanje u našoj bolnici. Bilo mi je lakše. Osećao sam potrebu za odmorom. Čim su me položili pored jednog drveta na talijansko ćebence, počeo me hvatati blažen san. U ovom haosu ratnih užasa trenutak odmora pretstavljao je za ranjenika mnogo. Međutim, još nisam bio utvrdio san, a u potsvesti mi poče odzvanjati žagor. Neko je počeo da me drma i viče: „Zašto se ne spremaš za pokret?“ Bolnica je bila već postrojena u kolonu. Uzalud sam se protivio da dalje ne mogu dok se ne odmorim. Došao je komesar bolnice teških ranjenika Radić i rekao da moramo krenuti, pošto može brzo da izbije neprijatelj. Bolnica se mora do mraka prebaciti na sigurnije mesto, bliže Sutjesci, radi prebacivanja preko nje. Kad su me natovarili na konja i uvrstili u kolonu naišla je Mitra Mitrović i iznenadila se videći me kako izgledam. Pričala mi je nešto o situaciji — da moramo izdržati dok se ne prebacimo preko Sutjeske, a tamo su Prva i Druga proleterska divizija i onda će biti lakše. U tom momentu su joj doneli sledovanje hrane — parče kuvane džigerice. Nije mogla da me ne ponudi, a ja nisam odbio. Uvek ću se toga sećati. Posle mi je u poverenju rekla da se naše jedinice probijaju preko Miljevine u pravcu istočne Bosne. To mi je pomoglo kasnije kad sam ostao sam.

Bolnica je opet formirana u ešelone ili grupe koje su bile numerisane, ne sećam se kako, a po tim ešelonima i grupama bila je i kolona formirana. Pre nego što je krenula naletela je

oluja sa grmljavinom i sevanjem. Kratak pljusak, a potom hladna sitna kiša. Do mraka smo prešli jedva nekoliko kilometara. Zanoćili smo u jednoj uvali. Tu je bila visoka, gusta šuma. Oblaci su se bili spustili nisko, a iz njih je padala sitna izmaglica. Ranjenici su razmešteni po grupama kako se kolona i kretala. Bolnica je dobila neke ovce da u toku noći pripremi obrok hrane. U potoku su založene vatre i celu noć su se pekle ovce. Kako je koja partija pečenja stizala deljena je po grupama. Bolničari i konjevoci primali su sledovanje i delili ga ranjenicima. U potoku je vladala velika živost i opšta galama iako je stalno upozoravano da bude tišina. U neko doba noći pozivali su moju grupu za sledovanje. Bolničarka koja je na početku sinoćnog pokreta određena da me pazi ležala je nekoliko metara dalje od mene i savladana umorom tvrdo zaspala. Uzalud sam pokušavao da je probudim. Da nije hrkala mislio bih da nije živa. Tako smo ostali bez mesa. To je bio poslednji obrok koji je podeljen ranjenicima Centralne bolnice.

Ujutru 12 juna tek što je bilo svanulo, u našem logoru sve je oživelo. Još uvek su se pekle ovce i delili obroci. Neko je naređivao da se požuri sa podelom, jer će uskoro pokret. Bolničarka je tražila sledovanje za nas. Intendanti su govorili da su našoj grupi još u toku noći podelili obrok. Uzalud ih je ubeđivala. Naposletku je tražila sledovanje samo za mene ističući da je zadužena i da ne sme dopustiti da ostanem bez hrane. Kad joj ništa nije pomoglo, dovela je intendanta kod mene i rekla mu: „Evo, ako ne veruješ meni, pitaj druga, on je iz Prve proleterske brigade". Intendant jedva pristade da pošalje sledovanje meni, bolničarki i Talijanu, koji je bio tek stigao sa paše konja. Nemci su iznenada otvorili vatru na bolnicu iz neposredne blizine. Nastao je opšti krkljanac. Jedan naš mitraljez i nekoliko pušaka počeše da dejstvuju. Zagušivala je vatra nemačkih „šaraca". Čitava bolnica i komora nabile su se u kolonu na jednoj kozjoj stazi bez ikakvog reda. Panika je zahvatila sve. Izgledalo je da se bolnica ne može izvući. Ali, sa brežuljka iznad nas grunuše dva artiljeriska pucnja. Komordžije napustiše komoru i počeše da beže. Grunuše još dva pucnja. Sa brežuljka se razleže glas: „Napred proleteri, uraaaa!" Kad masa vide da su to naši topovi, sve što je moglo da viče prihvati ono „Ura-a-a". Ko god je imao pušku pucao je prema Nemcima. Napad je odbijen. Rekoše da je topovima komandovao lično Sava Kovačević, komandant Treće divizije.

Tifusari nisu mnogo obraćali pažnju niti na napad Nemaca niti na ono što se dešavalo oko nas. Kad su komordžije počele da beže, oni su jurnuli na komoru i počeli da se otimaju

oko preostale hrane. Ovaj je prizor privukao posebnu pažnju mnogih. Uz jedno drvo ostalo je napušteno nekoliko ovaca na ražnju pripremljenih za pečenje. Tifusari su ih razgrabili i počeli da se otimaju. Jedna grupa otimala se oko jedne ovce. Vukli su se oko nje na sve strane. Jedan od njih je izvadio nož, otsekao plećku i počeo da beži. Astali su ga zgrabili i vukli za ruku. Najzad su ga oborili na zemlju, oteli plećku i odjurili dalje otimajući se. Neko od odgovornih drugova uleteo je među njih sa granom u rukama i počeo da ih tera u kolonu. Duga visoka temperatura iscrpla je njihove organizme, a glad je izazivala životinjske nagone za hranom. Kolona je polako krenula i milela kroz šumu u pravcu Sutjeske. Sa svih strana čula se borba.

Po podne smo se morali probijati kroz jednu travnatu dolinu ili presedlinu. S obe strane na kosama vodila se žestoka borba. Čekali smo kratko vreme u šumi da se obezbedi prolaz. Izdato je naređenje da se u trku prođe tuda i da svi vičemo „ura-a-a!“ Rečeno je — ko ostane više mu nema spasa, jer ostaje neprijatelju u rukama. Masa ranjenika se uzburkala i krenula napred. „Konjanici“ — lakši ranjenici krenuli su odmah trkom preko čistine. Sa teškim ranjenicima je išlo sporije, ali je tempo kretanja rastao. Neki su padali sa nosila i ostajali, vapijući za pomoć koju niko nije mogao da im pruži, drugi su se dizali sa nosila, neki su puzili četvoronoške. Sve što je moglo vikalo je „ura“ i jurilo prema tesnacu. U početku sam se jedva održavao na konju koji je jurio. Osetio sam strašne bolove u ranama, ali što je tempo „juriša“ rastao bolovi su iščezavali. Kad smo se „probili“ kroz tesnac, ranjenici su tražili da se malo odmore. Ali je naređeno da se produži što brže prema Sutjesci i u toku dana prebaci preko reke. Približavali smo se cilju. Govorilo se — kad pređemo Sutjesku bićemo van obruča, van opasnosti od uništenja i posle će biti lakše. Ranjenici su izdržavali usiljeni tempo kretanja, samo da bi se dostigao i savladao taj cilj.

SUTJESKA

Pošto se probila preko prevoja (negde kod Lokvi) za koji se vodila krvava borba sa jakim nemačkim snagama koje su navaljivale sa Maglića, jer je tuda prolazila jedna slobodna staza kojom se sa platoa Vučeva moglo prebaciti u kanjon Sutjeske prema Tjentištu, bolnica je zastala u jednoj šumi gde se sređivala po ešelonima i pripremala za prelazak Sutjeske iduće noći. Posle toga krenula je prema Sutjesci. Borci Treće divizije štitili su nas od napada sa svih strana, a u toku noći

trebalo je da probiju neprijateljsku odbranu i otvore nam put. Opet smo zastali, a odgovorni drugovi su ponovo podvlačili da se drži veza i da bude tišina. Zatim je naređeno da se ubrzano krene. Negde popodne ispred nas desno otpočela je strahovita borba. Mitraljezi su gotovo neprekidno štektali, a artiljeriska i minobacačka paljba je zaglušivala dolinu Sutjeske. Granate su eksplodirale u blizini. Nije se moglo oceniti gde su naši a gde neprijatelj. Mi smo se i dalje žurili, ali je kolona ubrzo stala. Kroz kolonu se šaputalo „naši vrše proboj". Naređenu tišinu su remetili zbegovi žena, dece, staraca i stoke koji su išli s nama. Iako je stalno požurivano da se ide brže, kolona je sporo napredovala. Da bi situacija bila još gora, naglo je naletela neka oluja. Oko Sutjeske su grmeli topovi i minobacači, praštale bombe i štepovali mitraljezi. Nad nama su sevale munje i pucali gromovi. Iz oblaka se sručio strahovit pljusak. Naređeno je da se sklonimo pod drveće oko staze, ali da „konjanici" ne sjahuju. Za kratko vreme bili smo mokri kao da smo iz vode izišli.

Kad je prošla provala oblaka borba oko Sutjeske bila je gotovo prestala. Samo su se povremeno ponegde javljali neprijateljska artiljerija i poneki mitraljeski rafal. Poneka granata preletela bi iznad naših glava. I dalje smo čekali na konjima spremni da nastavimo pokret. Ispod jednog ranjenika konj se stropoštao na zemlju, a ranjenik poče da jauče. Oko njega se okupiše bolničarke i konjevoci. Ranjenik je bio povređen, a konj dugo nije mogao da se digne. Bilo je hladno — kočili smo se mokri od zime. Sa čela kolone stiglo je odobrenje da „konjanici" mogu da sjašu, ali da se niko ne udaljuje. Šćućurili smo se uz toplo telo konja. Već se spuštao mrak. Borba se više nije čula. Kroz kolonu se šaputalo: „Sigurno naši nisu uspeli da probiju obruč, pa se verovatno čeka nov napad". Možda to čekanje nije bilo tako dugo, ali je nama izgledalo duže od večnosti. Sa začelja kolone je ko zna po koji put preneseno pitanje „zašta se ne kreće", a sa čela se vraćao odgovor — „tišina". Bili smo nestrpljivi u očekivanju da se prebacimo preko Sutjeske i dočepamo Zelengore gde je trebalo da dobijemo neophodan mir i nešto hrane. Bili smo pripravni za pokret, ali ta željno očekivana reč nikako nije stizala. Ipak se kolona ispred nas poče komešati, a do nas stiže naređenje „sprema za pokret".

Krenuli smo. Put se bio raskvasio i pretvorio u redak glib u koji su utanjale noge iznemoglih ranjenika. Onima koji su išli peške to je teško padalo. Kod većine je obuća bila slaba i raspodala se. Mnogi su bili bosi, sa izranjavljenim tabanima. Ne zna se kome je bilo teže — da li bataljonima koji su išli napred da u toku noći probiju nemački obruč, ili ranje-

nicima koji su se kretali peške, mnogi na štakama, ili tifusarima, izbezumljenim od gladi i iscrpenosti, ili onim nesrećnicima koji su često padali sa nosila u blato, ili onima koje su kao vreće tovarili na konje, ili zbegovima. Mnogi ranjenici su u toku dugog marša ginuli, umirali ili ostajali, ali su ih stalno zamenjivali novi s fronta. Odelo ranjenika se omuljilo posle kiše, oči upale u tamne duple, lice, na kome je koža bila kao razapeta na kosturu, grčilo se od bolova i zime, a zubi su cvokotali. Izgledali smo kao strašne ljudske aveti koje se potajno šunjaju po neprohodnoj šumi. Ali ta mučna slika krila je u sebi nesalomljivu volju ljudi koji su znali šta hoće i koji nisu klonuli duhom. Oni nisu gubili veru u pobedu iako se odatle teško mogla sagledati. Nije to bila borba samo za održanje golog života. Samo borba za velike ideale slobode mogla je nadahnjivati na tako masovan samopregor, izdržljivost i herojstvo.

Sumrak. Ispred mene je pao konj sa ranjenikom. Dok su ih digli kolona je prekinula vezu sa delom ispred sebe. Talijan koji mi je vodio konja udaljio se radi nužde i više se nije ni vratio. Ostao sam bez konjevoca u situaciji kad mi je bio najpotrebniji. Ranjenici su me zbog toga žalili više nego onoga što se malopre survao s konjem. Jedan je i na talijanskom jeziku zvao Talijana i pretio mu, ali uzalud. A to se nije samo meni desilo. Talijanski zarobljenici su bežali jer više niko nije mogao da ih kontroliše ili hvata po šumi. Međutim, izgleda da mi je sreća ovog puta bila naklonjena. Kada je kolona produžila usput je neko iz jedne grupe ranjenika — pešaka, koji su sedeli pored staze, pitao da li u koloni ima kakav Moma. Rekli su da je sa čela preneseno da idem odmah napred. Jedan iz grupe je pitao: "Je li tu Momo iz Kraljevačkog bataljona?" Bio je to Zonja iz mog bataljona — „igmanac" sa promrzlim nogama — bili su mu otpali prsti i promrzle pete. I pored patnji bila je to za obojicu sreća i radost što smo se našli. On mi je odmah prihvatio kojna i sad više nisam sam.

Pomrčina se polako spuštala i zgusnula u stoletnoj šumi u kojoj su te neobične ljudske prilike iščezle ispred očiju. Samo su se još čuli iznemogli glasovi, povremeni jauci povređenih i ujednačeno gljičkanje blata pod nogama ljudi i konja.

U neko doba noći okrenuli smo levo niz neku okomitu stranu. Puta nije bilo ili ga mi u gustoj pomrčini nismo mogli naći. Počeli smo da silazimo niz neku rižu kuda je spuštana građa prema Sutjesci. Kolona je počela da se gužva. Strmina je bila takva da bi se tuda i zdravi ljudi po danu teško mogli spustiti sa konjima i nosilima bez velikog loma.

Ono što smo preživljavali te noći 12/13 juna, dok smo se spuštali u kanjon i prebacivali preko Sutjeske, teško je i približno opisati. To je bio pakao na zemlji. Neprijatelj nam doduše nije neposredno smetao. Ali je pred nama bila strma, besputna i klizava vrlet. Zbog velike pomrčine išli smo kao vezanih očiju. Nismo znali kuda idemo osim da je dole negde na dnu tog ambisa Sutjeska i da treba u toku noći da je savladamo; da na drugoj strani Sutjeske borci Treće divizije treba da nam otvore put na Zelengoru. Ljudi i konji klizali su se niz vrlet, posrtali, padali i opet ustajali, lomili se i kotrljali niz blatnjavu strminu, preturali se i bauljali prema Sutjesci. Samo su mrtvi ostajali u strmoj vododerini. Odronjeno kamenje, otkačeni kazani i sanduci sa samara ili zajedno sa konjem tumbali su se uz veliku lupnjavu i galamu prema Sutjesci. Odjekivali su jauci ranjenika, vriska konja, plač dece i prigušena kuknjava majki. Svako se u ovom jadu zabavio i borio sa svojim životom, pa nije ni slušao užas i patnje drugih. To je bio jezivi ropac života i smrti koji se zbog guste pomrčine nije mogao videti i koji je stravično parao noćnu tišinu i odjekivao u kanjonu.

Moj konj je bio još uvek snažan, vešto se klizao čučeći na zadnjim nogama dok se ne zaustavi kod nekog drveta, ali se nijednom nije preturio. Zonja se klizao ili vukao pored konja čvrsto se držeći za konopac. Ja sam se svom snagom i rukama i nogama kao krpelj držao za samar. Tako je išlo niz čitavu stranu.

Negde po ponoći 13 juna izbili smo na Sutjesku. Pored reke na livadicama prikupljali su se boračke jedinice, komore i ranjenica. Konji su halapljivo pasli sočnu travu, a ljudi su kao snoplje popadali. Neki su odmah zaspali, a neki jaukali od bolova, čekajući naređenje za prelazak reke. Samo su neki rukovodioci bili na nogama, dočekivali nas i raspoređivali. Mene su rasporedili u sanitet Pete crnogorske brigade. Bilo mi je drago jer je ona išla napred da se probija.

Prvo su se prebacivale neke boračke jedinice, čini mi se, Pete crnogorske brigade, koje su išle u napad. Zatim se počela prebacivati bolnica i komore. Sutjeska je bila nabujala i plahovita. Pojedinačno se nije mogla gaziti. Kolona se prebacivala pomešano — pešaci i konjanici zajedno. Između konja se po nekoliko pešaka držalo za ruke, a konji su bili glavni oslonac da matica ne zanese kolonu. Ako bi se neko ispustio iz kolone, matica bi ga brzo progutala. Dok sam čekao na obali na red za prebacivanje, jedan konj sa ranjenikom preturio se u reku. Matica je sa njim zanela još nekoliko ranjenika koji su se držali za konje. Jedva se čuo vapaj za pomoć. Crne gomlie počele su se tumbati niz zahuktale talase. Niko nije

imao vremena ni mogućnosti da im pritekne u pomoć. Svakome je pretila ista opasnost. Posle su malo niže, niz reku, našli konja na obali. Da li je ko od ranjenika uspeo da se spase!? Niko ne zna koliko je te noći Sutjeska progutala ljudi.

Na izlazu iz Sutjeske bila je oštra uzbrdica — oko tridesetak metara — dok se ne iziđe na put koji vodi pored reke. Tu se stvarao krkljanac. Ubrzo se teren raskvasio i toliko rasklizavio da je bilo gotovo nemogućno izvući se do puta. Kolona se zaglavila. Konji i ljudi su se po desetak i više metara peli uz uzbrdicu dok se poneki ne oklizne i ponovo stumba u Sutjesku. Dole se stvarala gomila i davili ljudi i konji. Skrenuli smo odatle malo uzvodno. Pokušavali smo nekoliko puta da savladamo uzbrdicu. Uvek bismo se ponovo našli kod reke. Jednom smo bili gotovo na domaku puta. Poslednji put sam pao s konja i zaustavio se uz jedno drvo na polovini uzbridice, konj se sjurio do reke, a Zonja se zakačio za jedno drvo više njega. Odustali smo od daljih pokušaja u toku noći i ostali tu da čekamo dan. Kada je počelo da sviće Zonja je izveo konja na put, a onda je došao po mene.

Ono što se te noći tu događalo gore je od pakla. Ljudi i koji preživljavali su teška stradanja. Mnogi su tu završili svoj borbeni put. Ujutru je nepriajteljska artiljerija gađala prelaz preko reke. Kada smo prešli reku prikupljali smo se nedaleko od šume ispod brda koje se dizalo prema Zelengori, gde je već sve krkljalo od borbe. Čekalo se u pripravnosti da se ide dalje. Iz Sutjeske su stalno pristizali ranjenici i komore. Došlo je naređenje da hitno krenemo. Posle nekoliko stotina metara naređeno je da bolnica stane dok ne prođe pešadija. Mimo nas je u trku prolazio jedan bataljon Treće sandžačke brigade. Borci su bili zajapureni i znojavi. Neki bi nam dobacio: „Samo napred, sad ćemo mi Švabama da pokažemo kako se bije". Kroz bolničku kolonu prođe šapat: „Sigurno su Nemci potisli naše". Neko dodaje: „Ali dok je naših, neće Švabe uspeti ništa". Krenusmo napred za pešadijom. Opet naređenje „Stoj, na levokrug!" Ranjenici se bune ali moralo se nazad nekoliko stotina metara prema Sutjesci. Skrenuli smo desno uzbrdo u jednu šumu iznad Sutjeske. Saopšteno nam je da tu čekamo dalje naređenje. Tu se prikupilo dosta ranjenika, tu su uprava bolnice i intendantura Treće divizije. Više nas na brdima vodi se teška borba. Artiljerija tuče prelaz preko Sutjeske i put kojim se kreću ranjenici. Nekoliko puta je dolazilo naređenje za pokret i, tek što bismo se spremili, opet je naređeno da čekamo. Što je dan više odmicao borba je sve više jenjavala. Kasnije smo slali patrole da vide da li se može i kad poći. Prvo su ih vraćali sa naređenjem da čekamo, a kasnije patrole nisu više mogle da uhva-

te vezu sa našim jedinicama. Zonja je dvaput išao u izviđanje. Treći put je otišao i više se nije vratio. Kad je situacija postala sumnjiva, prvo je komora počela da se osipa, zatim je iz bolnice polako iščezavalo sve što je bilo sposobno da se kreće. Bilo nas je sve manje. Oko podne borba je sve više malaksavala. Po podne je prestala. Samo su se povremeno čuli nemački „šarci" i artiljerija. Obaveštenja koja smo dobijali bila su sve nejasnija. Nikakva naređenja nismo više dobijali.

Ležao sam pored Pere — šofera iz Rudarske čete mog bataljona. Više mene na nekoliko metara bila je Mara, krupna plava devojka. Bila je bez noge na štakama. Sećam se kad je 7 novembra 1942 posle govora pokojnog Lole Ribara pevala na pozornici u Domu kulture u Bosanskom Petrovcu. I ona se spremala da krene. Pitao sam je: „Kuda, Maro?" „Idem da vidim može li se nekuda." Nadao sam se da će se vratiti Zonja, ali njega nema, pa nema. Rade mi je stalno govorio: „Momo, ne idi, doći će naređenje da svi krenemo. Ako ne bude ništa, onda ćemo zajedno." Kad su osetili da je intendantura napuštena, tifusari počeše da preturaju po stvarima i traže hranu. Pronađoše neku vreću punu nečega i počeše da se otimaju. Vreća poče da se kotrlja niza stranu. Oni su hteli da je zadrže, ali vreća im se stalno otimala i kotrljala niz brdo, dok nije prsla. Iz nje se prosu zob. Čitava gomila tifusara sruči se na nju i poče rukama da trpa u torbice, u džepove, a neki su pokušavali da jedu. Ali ih je zob grebla po ustima. Oni prvi, kad su videli zob, hteli su da se izvuku iz gomile, ali nisu mogli od onih koji su još uvek navaljivali misleći da je nešto za jelo.

Situacija na položaju postala nam je jasna. Treća divizija bila je razbijena i mogućnost za organizovano izvlačenje bolnice propala je. Svak je morao samostalno da reši pitanje izvlačenja iz obračuna na način koji odogvara njegovim fizičkim mogućnostima. Ko je mogao da se kreće napuštao je bolnicu pojedinačno ili po grupicama i odlazio nekud da se spasava. Pod uticajem Rada iz mog bataljona — da čekamo i zajedno krenemo — ostao sam u bolnici do kasno popodne. Konačno sam se rešio da krenem. Priveo sam konja uz jedan panj. On je bio gladan i nije hteo da miruje dok se ne popnem na panj. Dugo sam se mučio dok nisam uspeo. Nepokretni ranjenici, a s njima i Rade, ostali su ležeći na nosilima u nadi da će neko doći po njih. Desetak tifusara se muvalo i preturalo po stvarima napuštene intendanture. Pozdravljam se sa ranjenicima. Oni pitaju — kuda. Sležem ramenima — da se probijam. Krenuo sam uz brdo ni sam ne znajući kuda. Svež trag naših jedinica izveo me je na jedan proplanak. Pojedinci

i grupice od dva-tri ranjenika išli su po šumi ne znajući ni sami kuda. Često smo se plašili jedni drugih. Bojali smo se susreta s Nemcima. Sa proplanka se otvorio vidik prema Zelengori. Konj je pasao, a ja sam osmatrao i osluškivao. Borbe više nije bilo. S vremena na vreme čuo se poneki rafal nemačkih „šaraca". Nemci su me primetili i počeli da gađaju minobacačem. Okrenuh drugim pravcem — kosama pored Sutjeske. Naišao sam na jednu grupicu iz saniteta Treće divizije. Među njima je bio i jedan lekar. Hteo sam da im se priključim, ali su oni odjurili u pravcu Sutjeske. Svak je bio unezveren i išao za svoj račun po šumi. Valjda je mislio da će se tako sam najlakše sakriti ili provući kroz nemačke položaje i spasti. U opštem pokretu po šumi okruženoj Nemcima grupice su se spontano sakupljale i opet rasturale, svrstavale u male kolone i kidale na još manje grupice i pojedince. Zdraviji su išli brže, slabiji su zaostajali i opet se skupljali ili krili pojedinačno dok ne prođe nemačka oluja. Pred sumrak sam naišao na četiri-pet drugarica. Bile su srećne što sam naišao. Zamolile su me da idu sa mnom. Meni je to bilo dobrodošlo. Pristao sam, ali sam ih zamolio da mi vode konja i pomažu kad treba da ga uzjašem. Nismo dugo išli i pao je mrak pa smo pod jednim vrhom zanoćili. Dogovorili smo se da po jedna na smenu dežura, a ostali da spavamo. Kad sam se uzoru probudio bilo je hladno. Oko mene nije bilo nikog, samo mi se konj javljao frktanjem. Verovatno je neko u toku noći naišao tuda i one su otišle. Bio sam im zahvalan što mi konja nisu odvele.

Odmah sam krenuo uz kosu. Bio je 14 jun. Na jednoj presedlini opet sam naišao na mali proplanak. Konj je halapljivo pasao travu. Otkako sam ga dobio od Vučka kod Pive, svega se jedanput čestito najeo. Kad sam hteo da krenem bio sam previše slab da ga pokrenem od trave. On me naglo trgao, srušio i počeo da vuče preko proplanka. Sav sam se razbio. Rane su me strašno zabolele, a levu ruku sam bio jako razderao. Ali sam trpeo i grčevito ga držao da mi se ne otme. Utom je naišao jedan ranjenik na konju koji me je poznavao iz Centralne bolnice. Reče mi: „Beži, evo odozdo Nemaca" — i ode. Jedva sam uspeo da privedem konja uz jedno oboreno drvo i da uzjašim. Tada izbi iz šume Rale na konju i poče da me zove. Kakvo iznenađenje i radost. Rekao sam mu da odozdo idu Nemci. On nije verovao jer je otuda došao, ali smo za svaki slučaj krenuli dalje. Naišli smo na mesto gde je bio neki logor. Bilo je dosta napuštenih i razbacanih stvari, municije, pušaka, i jedan ispravan puškomitraljez. Shvatio sam da se nešto teško desilo sa Trećom divizijom. Stigli smo jedan zbeg koji se zaglavio uz neku oštru uzbrdicu ispod Kazana

(tako se zove brdo). Konji su bili pretovareni i nikako nisu mogli da iznesu teret. Tu je bila opšta gužva i galama. Ja i Rale smo počeli da ih zaobilazimo. Nemci osuše vatru iz mitraljeza. Jedva smo uspeli da se izvučemo na vrh kose. Oko nas su praštali i jezivo fijukali po granju dum-dum kuršumi. Ipak zamakosmo za kosu, a zbeg ostade pod neprijateljskom vatrom. U onoj brzini se razdvojismo na jednoj raskrsnici staza. Rale krenu desno, a ja levo. On ne hte za mnom, a ni ja s njim. Više se nismo videli. Javio sam se nekoliko puta, ali nije bilo odgovora. Produžio sam i naišao na teren neprohodan za konja. Morao sam da ga napustim. Bio je to neobičan i tužan rastanak. On me je izneo živog iz najteže situacije. Kad sam se odvojio okrenuo sam se i bacio poslednji pogled na svoga konja. Pasao je travu i brstio šumu. Za trenutak je prestao, pogledao me načuljenih ušiju i javio se. Produžio sam, a on je pošao za mnom. Ali zbog neprohodnog terena nije mogao da me prati. Javio se rzanjem još nekoliko puta i ja sam se izgubio u neprohodnoj šumi.

Moje stanje je bilo sve teže, a situacija bez konja gotovo beznadežna. Grudi su trunule iznutra, a kroz otvor na rani stalno je curio gnoj, razlivao se po telu, natapao odelo i razjedao kožu. Zavoja nisam imao. Počeo sam da smrdim kao ustajali leš, a napadao me roj muva. Svuda okolo bili su Nemci. Čulo se pucanje. Izgleda da su se obračunavali sa zbegom koji se bio zaglavio uzbrdo. Na kosi iznad Sutjeske prema Lastvi stalno se javljao jedan mitraljez, a iz doline Sutjeske dopirala je galama Nemaca i povremena pucnjava. Očekivao sam da će pretresati teren. Našao sam jedno oboreno drvo, obraslo travom i sa dosta nanesenog suvog lišća oko njega. Zavukao sam se tu i ostao nekoliko sati. Sve bi bilo dobro da me nisu napali neki krupni crni mravi i žestoko ujedali. Teško je bilo braniti se jer sam morao da pazim da ne pokvarim svoju masku.

Negde oko podne nedaleko od mene naišla je jedna kolona od dvadesetak partizana. Kad sam video da su naši izvukao sam se iz skrovišta i pošao k njima. Oni su produžili ne obraćajući pažnju na mene. Na čelu je bilo oko sedam zdravih i naoružanih puškama i jednim puškomitraljezom. Ostali su bili ranjenici, sa ponekom močugom sa kojom su se poštapali, što sam i sam učinio. Priključio sam se začelju te kolone koja se izgleda usput formirala. Kretali smo se veoma oprezno. Niko ni s kim nije dolazio u dodir niti je što govorio. Usput smo naišli na neke napuštene stvari naših jedinica. Uzeo sam jedan mali talijanski karabin i dve bombe. Pušku sam ubrzo bacio, a zadržao bombe. Kod jednog potoka smo se zaustavili. U neko doba čelna grupa se prikupila s druge

strane potoka i nešto se dogovarala. Predveče je ova grupa krenula uz planinu i odvojila se od nas. Kad su neki pokušali da pođu za njima rekli su im da ne idu. Bila je to mučna situacija. Osetio sam je kao tešku moralnu krizu. Možda nisam bio u pravu jer mi smo im stvarno bili balast i otežavali da se lakše provuku kroz nemačke položaje. Ali je tog momenta to teško delovalo. Produžili smo stranom pored Sutjeske uz reku. Nemci se čuju dole pored Sutjeske i gore po kosama, a mi se krećemo između. Jednom naiđoše nedaleko ispred nas. Sreća je što su galamili na konje i usput pucali te smo ih na vreme čuli i sklonili se. Brzo smo se posakrivali po šumi. Tada sam se polako privukao do čela kolone. Naišli smo na nemačke telefonske linije, presekli smo kablove i nastavili pokret.

Već se približavao mrak. Bio sam toliko umoran da više nisam mogao da idem. Bio je to prvi dan posle ranjavanja koji sam proveo gotovo ceo na nogama. Malo smo se odmorili, pa opet produžili. Posle nekoliko stotina metara hoda po bespuću, nestalo je snage i ja sam se srušio. Drugovi nisu hteli da me ostave, već su me doveli na mesto koje smo izabrali za odmor na nekoj maloj kosi sa koje smo mogli da izvidimo možemo li se u toku noći izvući iz kanjona Sutjeske. Sunce je tonulo iza planinskih vrhova, a u kanjonu poče da se zgušnjava mrak. U dolini reke zasijaše u nemačkim logorima mnogobrojne vatre, grupisane na nekoliko mesta kao električna osvetljenja. Kakav kontrast sa divljom i surovom stvarnošću koja nas je okružavala i bila neumoljiva. Sedeli smo ili ležali na planinskoj travi na koju su možda prvi put stali ljudi i dogovarali se da jedna trojka negde pred ponoć izvidi teren prema vrhu kose da bismo se u toku noći izvukli prema Zelengori. Umor me savladao i ja sam zaspao. Dežurni nas je probudio u određeno vreme. Bili smo spremni da na ugovoreni znak krenemo za patrolom koja je pošla u izviđanje. Napregnuto smo osluškivali kretanje patrole i očekivali rezultat. Ubrzo iz pravca kuda je otišla patrola zapucaše puške, mitraljezi i kiša ručnih bombi. Švabe su otvorile uragansku vatru po brdima s obe strane Sutjeske. Izgleda da su i noću bili na položaju. Patrola se vratila. Situacija nam je bila mnogo jasnija. Dogovorili smo se da u dva sata po ponoći opet pokušamo. Međutim, ponovilo se isto. Posle toga smo rešili da ostanemo tu do zore. Kad smo se uzoru probudili bilo nas je svega četvorica. Ostali su nekud otišli. U svanuće smo krenuli. Šuma je bila prilično retka pa smo rešili da se ne krećemo u grupi, već svaki posebno i odredili mesto gde da se sastanemo. Međutim, na ugovoreno mesto ni jedan osim mene nije došao niti se ko javio na ugovoreni signal. Opet sam ostao

sam. Sakrio sam se među neko veliko kamenje odakle sam imao dobar pregled.

Petnaestog juna vreme je bilo lepo. Borba se više nije čula, samo bi po jedan neprijateljski izviđački avion gotovo neprekidno leteo nad rejonom Sutjeske i Zelengore i povremeno nešto mitraljirao. Pored Sutjeske neprekidno su išle kolone neprijateljske vojske od Tjentišta prema Suhoj. Pretpostavio sam da je ovde borba već završena i da Nemci napuštaju taj teren. Računao sam da to neće dugo trajati pa sam rešio da se za to vreme zadržim u kanjonu, a posle da produžim. Nisam se prevario. Do podne se Nemci nisu pojavili nigde u blizini. Malo sam se oslobodio i izvukao iz kamenja. Našao sam udobnije mesto, pošto mi je među kamenjem bilo teško izdržati. Legao sam i zaspao. Probudio sam se po podne. Sunce je jako peklo. Bio sam sav u znoju i malaksao. Osetio sam glad. Ustvari od kanjona Pive, 9 juna, samo sam jednom pojeo parče džigerice. Već peti dan ništa ne jedem. Počeo sam da razgledam okolo da li ima nešto što bi moglo da se pojede. Između kamenja je izbijala poneka travka. Svaku sam probao, ali su bile gorke. Samo sam nekoliko cvetova pojeo. To me je samo razdražilo pa sam počeo kao životinja da se šunjam oko žbunja ne bih li našao nešto da pojedem. Nisam bio jedini koji je ovuda prošao. U jednom žbunu našao sam pun nemački ruksak. Nada da u njemu ima nešto za jelo brzo se izjalovila. U njemu je bila jedna portabl pisaća mašina i razne sveske, beleške i hartija. Ništa me to nije interesovalo. Uzeo sam staklo od bateriske lampe i nove talijanske gojzerice, koje nažalost nisam mogao da obujem. Bile su male, ali ih nisam ostavio. U jednoj torbici našao sam tri parčeta neke svile od po metar i više. I to sam uzeo za zavoj. Kasnije sam našao nemačku torbicu i u njoj malo soli i nož. To sam, ne znam zašto, smatrao veoma značajnim. Probao sam travu sa solju. Progutao sam nekoliko zalogaja, ali više nisam mogao nego sam sisao golu so. U torbicu sam spakovao stvari koje sam odvojio.

U sumrak su pored Sutjeske opet zasijale vatre. Krenuo sam dalje stranom uz Sutjesku. Strmina je bila sve veća tako da sam se veoma teško kretao. Iako sam išao veoma pažljivo i oprezno, ispod nogu mi se otiskivao poneki kamen i odavao moje prisustvo. Srećom, dole je hučala Sutjeska pa se nije čulo. Ali jednom se otisnu jedan poveći kamen i poče da se tumba niza stranu. Sve više je povećavao brzinu, skakao, udarao u drveće i pokretao drugo kamenje tako da je povećavao tutnjavu od koje je odjekivao čitav kanjon. To izazva uzbunu u najbližem logoru. Nemci se uzmuvaše, vatre prestadoše da svetle, a na sve strane zasijaše prvo crvene, a zatim

Marjan Detoni: ODMOR U ZELENGORI

bele rakete koje osvetliše čitav kanjon. Mitraljezi počeše da češljaju po strani tako da sam se, iako je bila noć i daljina preko pet stotina metara, morao tiskati među kamenje. Nekoliko stotina metara iznad mene gruvale su bacačke mine od kojih je snažno odjekivala čitava dolina Sutjeske. Kad je pucnjava prestala, dugo nisam smeo da se pokrenem. Ali u tom kamenju nisam mogao da nađem mestašce gde bih smestio kosti. U neko doba noći, pre nego što je mesec zašao, pomerio sam se još malo napred dok nisam našao mesto gde mogu da prenoćim. Oko ponoći ili kasnije otvori se strahovita paljba na brdima s druge strane Sutjeske negde iznad Suhe. Oko vrhova brda koje su držali Nemci sevao je vatreni lanac. Sigurno je neka naša grupa naišla na nemačke položaje.

Šesnaestog juna opet je osvanuo lep dan. Očekivao sam da će Nemci pretresati teren, pa sam se dobro sakrio. Međutim, nije bilo ništa. Nemačke kolone su i toga dana neprekidno išle uz Sutjesku. Čitav dan me morila strahovita žeđ, ali vode nije bilo. Prema Sutjesci su svuda bili Nemci. Dan sam proveo na jednom mestu. Nesnošljiva vrućina. Kamen se ugrejao. Sve više sam malaksavao i obuzimalo me neko apatično stanje. Izgledalo mi je svejedno šta će dalje biti. Volja za daljom borbom kao da je usahla. Nisam više bio u stanju da razmišljam. Sva osećanja u meni su već bila otupela. Ni Nemci mi više nisu izgledali tako strašni. Usta su mi se strahovito sušila, a u dušniku me peklo od žeđi. Rana me manje bolela otkako nisam stalno u pokretu, ali se užasno gnojila. Po leđima i oko pojasa bio sam ulepljen od gnoja. Više nisam mogao da ležim osim na stomaku. Nisam bio u stanju ničim da se pomognem. Fizička iscrpenost dovela je do slabljenja volje i ravnodušnosti. Sve mi je bilo dosadno, a smisao života počeo se gubiti. Želudac se više nije dao ničim obmanuti, ni mladom bukovom korom, ni lišćem, ni gorkom travom. Glad je prestala da me muči. Grčevi i čupanje u stomaku od gladi prestali su i pretvorili se u stalan tup bol, a neki teret mi je pritiskivao utrobu i svu snagu. Ponekad me savlađivalo nešto nalik na dremež ili nesvesticu. Tonuo bih u neki san iz koga sam se često budio, ali nisam mogao da se razdremam.

U sumrak su talasi svežeg vazduha počeli da struje sa planine prema Sutjesci. Ta svežina večeri malo me je okrepila. Po nekoj inerciji opet sam krenuo dalje stranom koja se sve okomitije dizala visoko iznad Sutjeske. Pored reke opet su se pojavile mnogobrojne vatre u nemačkim logorima. Ostatak snage držao me na nesigurnim nogama, a gotovo detinjska čežnja i želja da opet stignem naše, koja je rasla u obrnutoj srazmeri sa mojim stanjem, neodoljivo me vukla napred. Ali

snaga je bila pri kraju. Stalno se trošila, a ničim nisam imao da je obnavljam. Hteo sam da idem, ali nešto me je vuklo zemlji. Seo sam da se odmorim. Sve veća opšta malaksalost. Sve češće mi se nametala misao da li je dalja borba za život vredna napora i patnji koje podnosim. Bio sam gotov da klonem i da se predam smrti. Čitavo moje biće je više ličilo na smrt nego na živo stvorenje. Ali, bilo je nešto što mi nije dalo da klonem, što me je vuklo napred.

Krenuo sam dalje da se pomerim još koju stotinu metara dok ne zađe mesec. Izbio sam pred neku jarugu čije se dno gubilo u tami. Počeo sam polako da se spuštam, ali što sam išao dalje, bilo je sve strmije. Kad sam se spustio niz jedan kamen, ispod mene je bilo zasečeno pravo kao zid. Dole je bila tama. Dalje se nije moglo. Pokušao sam da se vratim, ali nisam mogao. U početku nisam verovao da ne mogu, jer sam se prilično lako spustio, ali posle nekoliko pokušaja potpuno sam malaksao. Seo sam da se odmorim. Mislio sam — ako tu zaspim survaću se u provaliju. Kad sam se odmorio pokušao sam opet, ali bez uspeha. Iznad mene je bio neki žbun odakle se jedna grančica pružila prema meni. Nisam mogao da je dohvatim. Kroz glavu mi prohuja misao — da li je mogućno da je ovde kraj. Opasnost me trže iz obamrlosti. Svest je jasno radila. Bojao sam se smrti, ali nisam video izlaz. Tog momenta osetio sam kako se u meni gasi nada u život. Preda mnom se počeše ređati čudne slike mog rodnog kraja koji mi se tada učinio lepšim nego ikad. U mojoj kući kao da se pogasiše svetla. Majka pre nego što leže okrete se prema istoku, kleknu i nečujno se pomoli bogu da sačuva moj život i zdravlje. A moja žena stavila sinčiće da spavaju i tiho im priča o meni da me ne zaborave. Oni radoznalo pitaju gde sam to ja otišao. Iz tih misli nešto kao da me trže i ja se uplaših. Pa zar da ih nikad više ne vidim? Oni će samo znati da su imali oca, a šta je bilo s njim i gde mu je prestao život — neće moći niko da im kaže.

Pokušaću još jednom da se izvučem pre nego što zađe mesec. Neposredna opasnost po život pokretala je prikrivene snage koje su dotad bile zamrle. Poslednjim naporom sam dohvatio jasenov mladar koji je virio iz jednom žbuna. Dugo sam ga držao i odmarao se, pa sam se pomoću njega izvukao. Bio sam strašno žedan. Posle toga sam kao pobednik spokojno zaspao na planinskoj vlasulji sa nemačkim šatorskim krilom pod sobom i talijanskim ćebencetom na sebi. Upočetku mi je bilo hladno dok se nisam osušio od znoja.

Kad sam se ujutru probudio video sam da sam izbegao sigurnu smrt. Ispod mesta gde sam bio bila je provalija duboka oko trideset metara. Dole preko Sutjeske bila je Suha.

Tu je bio nemački logor. Nemačke kolone i dalje su prolazile uz Sutjesku, kao da su izvirale negde kod Tjentišta. Zaprepastio sam se koliko je vojske samo tuda prošlo za ta tri dana. Do podne su prošle poslednje kolone. Po podne su počele da odlaze postepeno nemačke jedinice koje su logorovale ispod Suhe. Za njima je dolina Sutjeske ostajala opustošena, zasejana leševima ljudi i konja. Samo se logor u Suhoj još nije spremio za pokret. Nisam mogao više da čekam, već sam počeo polako da se spuštam prema Sutjesci. Posle nekoliko stotina metara naišao sam na vodu koja se između kamenja probijala na površinu. Legao sam i počeo da pijem. Bila je hladna kao led. Bio sam svestan da ne smem naglo da pijem. Dugo sam pio. Potom sam legao pored jedne bukve sa koje sam skinuo nekoliko suvih pečurki i odmah zaspao. U snu sam strašno ožedneo. Sanjao sam kako plivam po vodi, usta mi gore od žeđi, ali nikako nisam mogao da okusim vodu. Kad sam se probudio grejalo me sunce. Bio sam mokar od znoja. Usta su mi bila suva, a grlo peklo od žeđi. Opet sam sišao kraj vode i dugo pio. Odmah sam se bolje osećao. Činilo mi se da ću se odmah oporaviti.

Posle toga sišao sam iznad Sutjeske preko puta Suhe odakle se lepo video logor. Nemci su se pakovali. Sunce je već zamicalo za planine kad su po komandi natovarili stvari na konje i postrojili se na putu. Bio sam sve nestrpljiviji kad će da krenu. Svaki minut bio mi je očajno dug. Međutim, kad je kolona krenula u logoru je ostalo oko dvadesetak Nemaca. Mislio sam da je to zaštitnica, pa će krenuti čim kolona odmakne. Međutim, oni su se zadržali duže. Ja sam se spustio niže. Nemci su se nešto šunjali po mestu gde je bio logor. Kad je već počeo da se spušta mrak, oni se okupiše kraj puta. Mislio sam — sad će da pođu. Ali oni posedaše i založiše vatru. Bio sam očajan. Čekao sam da odu pa da kao pas potražim nešto za jelo. Jedan od njih se šunjao između puta i Sutjeske. Odjednom je počeo nešto da viče. Ostali su skočili i brzo opkolili neki šumarak. Pretraživali su ga oko dvadesetak minuta pa se opet vratiše oko vatre. Posle nekoliko minuta iz šumarka iskoči partizan. Bio je u šinjelu. Na leđima mali talijanski ruksak. Skakao je kao srna s kamena na kamen i ode niz Sutjesku. Umalo ga nisam viknuo. Divio sam mu se kako se lako kreće i kako ga nisu našli u tom retkom žbunju. Nemci još nisu napuštali logor. Približio sam se Sutjesci niže Suhe, našao skrovito mesto i legao da spavam.

Sedmnaestog juna spustio sam se do same Sutjeske. Logor se odatle nije video, ali putem koji vodi s druge strane nije niko prolazio. Malo niže bio je most ali tuda nisam smeo da pređem da me ne bi videli. Svukao sam se, malo okupao

i oprao veš i zavoje. Malo dublje u šumi sve sam to razastro da se suši, a ja sam sunčao ranu. Izgledao sam kao sužanj. Kosti iskočile, ruke se istegle. Po leđima i oko pojasa bio sam u sivkasto tamnim modricama od gnoja koji je curio iz rane i nagrizao kožu. Pred podne je sve bilo suvo. Ponovo sam oprao i previo ranu. Kad sam se obukao rešio sam da pređem reku i odem do logora. Učinilo mi se da se neko muva po logoru, pa sam se vratio preko reke u šumu.

SLOBODA

Pošto se putem niko nije pojavio, oko podne sam opet došao do Sutjeske. Zaklonjen u granju razmišljao sam šta da radim i kuda da krenem da bih što pre došao do naših. Iz tog razmišljanja trže me bat ljudskih koraka putem od Suhe. Sav sam se skupio u jednom žbunu i gledao kroz granje u tom pravcu. Odjednom izbi neki dečak koji je bezbrižno išao nezgrapno trapajući nesrazmerno velikim cokulama na nogama. Kada stiže pored mene zaključih da je partizan iako na sebi nije imao nikakav partizanski znak. Kad sam ga zovnuo, on se okrenu pa i ne videći me viknu: „Hajde slobodno, i ja sam partizan". Pitao sam ga ima li dole još Nemaca. „Nema nigde, svi su otišli" — odgovori on. Prešao sam preko reke na njegovu stranu. Sav uzbuđen od radosti zgrabio sam ga da se pozdravimo. Ali on se nije ništa oduševljavao time, već hladno odzdravi. Bila mi je čudna ta njegova ravnodušnost, ali sam bio zadovoljan što sam našao bar nekog od svojih.

Zamenili smo cokule i krenuli dalje. Zbog krajnje iscrpenosti jedva sam se kretao poštapajući se jednom močugom. Počeo sam da zaostajem. Polomljena rebra su mi pri svakom pokretu zadavala teške bolove. Zbog rane na butini noga mi je bila natečena, a mišići ukočeni pa me je to jako bolelo. Išao sam kao na staklenim nogama. Moj saputnik me je sačekivao i stalno ukoravao što ne idem brže. Hteo sam da ga pratim ukorak, ali nisam mogao. Svaki me pokret stajao velikog napora. Posrtao sam. Nisam mogao dalje da maknem. Srušio sam se kraj puta. Moj saputnik poče da mi prebacuje kako sam strašno mrljav i previše razmažen. A, ako budem išao tako sporo, on me neće čekati. Vrati se do mene i poče da viče: „Ajde, ustaj da idemo". Pre nego što sam nešto rekao on me uze za ruku i povuče. Napregnuo sam se i uz njegovu pomoć ustao. Usput me držao za ruku da ne bih zaostajao. Iz rane pod desnom plećkom čulo se pri svakom koraku kako vazduh iz grudnog koša čini — švrć, švrć i kao

neka pumpa stalno izbacuje pomalo gnoja koji je klizio niz leđa i štipao već nadraženu kožu. Opet sam malaksao. Svest je počinjala da se muti, a na oči da pada mrak. Jedva sam rekao da ne mogu dalje i sruših se na zemlju. Gledao me je neko vreme pa sede pored mene.

Kad sam se malo odmorio, da bismo što duže sedeli, počeo sam da ga zapitkujem gde je bio dok su Nemci bili ovde. Pričao je kako se krio po šumi i bio po nekim selima. Kaže da se hranio konjetinom izginulih konja. Utom izvadi iz torbe porciju i poče da je zagleda i okreće u rukama. Kad je otvorio poklopac zamirisa pečenje kako ga, čini mi se, nikad nisam osetio. Porcija je bila puna pečenog mesa. Na usta mi udari voda, a u stomaku osetih kurjačku glad. Moj saputnik izvadi parče, a porciju stavi u torbicu i nastavi da jede kao da ja nisam pored njega. Gledajući ga kako slatko žvaće, tako mi se nadraži želudac, da sam se, čini mi se, sav pretvorio u glad. Nisam mogao a da mu ne potražim jedno parče. On me zlovoljno pogleda, pruži jedno parče i reče da sam mogao kao i on da nabavim nešto za hranu pa da ne tražim od njega. Hteo sam da ga tresnem onim parčetom mesa u lice, ali sam pomislio da je bolje da ga pojedem. Nisam mogao ni da pomislim da ću nešto slično doživeti od mladića koji reče da je bio u partizanima. Ali stvarnost me je očigledno uverila. Pomislio sam da je to neki izuzetak. Međutim, nagon za samoodržanjem može da pretvori čoveka u čudovište ako ljudska svest nije na dovoljnoj visini.

Kad smo pošli dalje naišli smo na malo prosutog ječma i zobi. Tu smo se zadržali oko jedan sat skupljajući i jedući zrno po zrno. To mi je istovremeno poslužilo kao duži odmor. Kasnije smo pored Sutjeske naišli na desetak nemačkih grobova koji nisu bili ukopani, nego samo zatrpani kamenjem. Krstače su bile od oblica uvezanih lozom. Na krstačama su bili šlemovi sa ispisanim imenima i prezimenima poginulih. Po grobovima čitavi rojevi muva, a okolo se osećao zadah leševa.

Malo dalje, kod mesta zvanog Nikšan, na stazi, zaklana žena i devojčica od 10—12 godina. Duga kosa prosuta po kamenju, a detinja po majčinim grudima. Svirepi zločin nad nedužnim.

Pred noć smo stigli u mesto Grab, ispod sela Izgori gde je ranije bio nemački logor. Tu je već bilo nekih partizana. Na nekoliko mesta gorele su vatre. Svratili smo kod najbliže oko koje su bila četvorica. Pekli su krompire i dali nam po jedan, a ja sam dao svima pomalo soli. Posle smo legli da spavamo. Sutradan je u logoru bilo prilično živo. U toku noći okupilo se oko dvadesetak partizana — uglavnom Her-

cegovaca iz Mostarskog bataljona i Dalmatinaca. Najpre smo pretražili logor. Izgledali smo kao pregladneli vuci. Bilo nas je tu svakakvih — zdravih, bolesnih i ranjenih, ali smo svi, neko manje neko više, jadno izgledali.

Okupili smo se da vidimo šta da radimo dalje. Hercegovci su predložili da se ide u Hercegovinu na Velež, Dalmatinci su hteli da idu za Biokovo. Ja sam predlagao da idemo preko Zelengore u istočnu Bosnu kuda su se probile naše jedinice. Oni su summjali u to. Tvrdio sam da to znam iz pouzdanih izvora i da mi je taj teren poznat. Niko se s tim nije složio osim mog saputnika pošto je bio rodom negde od Višegrada.

Oko podne svako se pripremao da ide na svoju stranu. Sa svojim saputnikom pošao sam uz potok Jabučnicu prema Zelengori. Čim smo prešli Sutjesku kod mesta Sastavci počela je kiša. On je išao brže i nekoliko puta me sačekivao. Ali kad je kiša počela jače, izmakao je i više ga nisam stigao. Na jednom proplanku bila je kuća. Učinilo mi se da iz njenog daščanog krova izbija dim i gubi se u šumi. Uputio sam se prema njoj. Mislio sam da je i moj saputnik tu. Vrata su bila otvorena, a unutra se nije video niko. Kucnuo sam u vrata i viknuo domaćina, ali niko se nije javio. Na ognjištu ne beše vatre, ali po pepelu kao da je sad prestala da gori. Kraj ognjišta je bila tronožna stolica. Sve je izgledalo kao da nekog ima. Na drugoj prostoriji su takođe bila otvorena vrata, a unutra situacija slična. Razgrnuo sam pepeo na ognjištu, ali žara nije bilo. Bio sam u nedoumici da li je kuća pusta ili neko u njoj živi pa je trenutno izišao. Sa vrata sam opet viknuo nekoliko puta domaćina ali se niko nije pojavio. U štali na desetak metara od kuće nije bilo žive duše, ali je izgledalo kao da je stoka tih dana bila tu.

Kiša je bila prestala, a kroz vunaste oblake, koje je vetar valjao i razgonio po nebu, probijalo se s vremena na vreme sunce.

Kao gušter sam izlazio pred kuću da se malo ogrejem. Ali čim sunce zađe za oblak postane mi hladno. Na ognjištu sam sve pripremio da se založi vatra. Izvadio sam iz torbice pribor za potpalu, izišao pred kuću i čekao da se pojavi sunce. Zraci prodreše kroz neki otvor na oblacima i padoše na staklo od bateriske lampe pod kojim sam držao parče truda koje se zadimi i poče da gori. Za kratko vreme na ognjištu zapucketa vatra sa bogatim plamenom. Čim sam počeo da se zagrevam obuze me neko blaženo raspoloženje, a dremež poče da pada na oči. Osećao sam veliko zadovoljstvo što mi je pošlo za rukom da založim vatru. Nisam ni primetio kad je u kuću ušao neki naoružani čovek i stao pored mene. Kad sam ga

ugledao on je stajao namrgođen i bacao pogled na mene, na vatru i po kući.

— Ko si ti, šta radiš ovde? zapita me on.

— Partizan, ranjenik, sklonio sam se od kiše.

— Da nisi slučajno Hrvat?

— Nisam, Srbin sam.

— Odakle?

— Iz Srbije.

Upitao sam ga zašto me to pita. On me sažaljivo pogleda i posle kratkog ćutanja poče:

— I ti si, izgleda, zlo dočekao kao i ja. Tu zastade, malo poćuta gledajući u zemlju pa nastavi:

— Veliš, zašto te pitam. Vidiš, ovo je moja kuća. U njoj je bilo devet članova porodice. Sve su legionari poklali i pobili, samo sam ja spasao glavu. U ovim našim zaseocima oko (čini mi se da reče) Klančišta živelo je preko sedamdeset duša, a sada nas ima samo devet, ostalo su sve poklali i pobili. Iz sela su sve opljačkali. Gledao sam svojim očima kada su mi porodicu pobili. I mnoge druge. Jurili su ih po selu i ubijali koga su stigli — i staro i malo. Eto, zato te pitam.

Rekoh mu da je to strašno ako je tako, ali da ne treba tako raditi jer nisu svi Hrvati krivi za ono što rade njihovi izrodi — ustaše. Većina hrvatskog naroda je protiv toga i mnogi se nalaze u našoj vojsci i bore protiv legionara. Svi mi treba da se borimo protiv Nemaca i Talijana, a ne da se međusobno uništavamo.

— Znam ja to, ali sada mi je tako da ni jednom ne bih mogao da oprostim. Ja moram da osvetim svoje. Još malo smo razgovarali i on ode. Reče da pazim da ne upropastim nešto. Posle sam razmišljao o tragediji ovog sela. Setio sam se kad smo 1942 godine u opštini Prisoje kod Livna našli spisak preko sto pedeset seljaka koje su ustaše pobacale u jamu, četničkog pokolja na mostu na Drini kod Foče itd. Okupator je hteo da tako parališe naš otpor. Koliko je značajna borba za bratstvo i jedinstvo!

Ispred kuće neko je viknuo: „Hej, domaćine!“ Na vratima se pojaviše dva partizana i jedna partizanka. Kad me videše bili su malo iznenađeni, ali su me ipak pitali mogu li da uđu. Jedan je imao pušku, a drugi revolver. Dok smo pričali jedni drugima ko je iz koje jedinice i kako smo se izvukli, dođe još jedan partizan — malo stariji čovek. Svi su bili na dužnostima u bolnicama, inače Krajišnici. Ovaj poslednji bio je iz sela Korična između Livna i Glamoča. Drugarica je bila bolničarka i odmah me previla. Oni su imali oko jednog kilograma konjskog mesa, malo brašna i praznu konzervu od 5—6 kg, a ja soli. Oko kuće bilo je kopriva, zelja i štira. Po

raspodeli posla ja sam ložio vatru, drugarica je oprala posuđe i donela vodu, a ostali su nabrali trave i doneli drva. Dok se jelo kuvalo bila je vesela atmosfera. Nestrpljivo smo čekali kad će da bude gotovo. Da bi nam brže prošlo vreme pričali smo o svojim kuvarskim veštinama i isticali kako smo gotovo bez ičega spremali hranu kakvu retko ko jede u toj situaciji. Izneli smo siniju pred kuću i za svakog skrpili po neku kašiku. To naše, ne znam kako bih ga nazvao, jelo bilo je servirano u karlici od mleka. Prazan želudac tražio je da se što pre popuni, ali radi pristojnosti i obzira prema ostalima svi smo se uzdržavali i ravnomerno, kao po taktu, kusali. Jelo je bilo više nego ukusno, a mi nismo imali reči da ga nahvalimo. Jednoglasno smo rešili da odmah skuvamo još jednu kantu. Stavili smo ostatak mesa, a oko sto grama brašna ostavili za sutra. Ova partija nije bila ukusna kao prva, ali kad smo je pojeli bili smo siti.

Posle toga svaki je dao svoje stvari u kolektiv. Bilo je tu interesantnih stvarčica za domaćinstvo koje su se u ratu mogle naći jedino kod vojske. Kad je to bilo gotovo razgovor je počeo o tome šta da radimo i kada da idemo dalje. Svi su očekivali da ja nešto kažem o toj situaciji pošto sam bio zamenik komesara bataljona, a ja nisam znao šta da im pričam. Ali kad sam im rekao da poznajem taj teren, jer sam tuda već ratovao 1942 godine i da znam pravac kuda su se probile naše jedinice, priznali su me za rukovodioca, pristali da idemo za jedinicama i čak da će me nositi ako bude potrebno. Pošto preko Zelengore nema naselja rešili smo da deo stvari zamenimo u okolnim selima za hranu, a ostalo da ponesemo. Rešili smo da ja i čiča ostanemo kod kuće, a dva druga i drugarica da idu u obližnja sela.

Sutradan se radilo po dogovoru. Ja i čiča smo ceo dan čekali kod kuće. Ovi iz sela nisu došli do mraka. Bili smo izgubili nadu da će se vratiti. Ali drugovi su ostali verni dogovoru. Samo se drugarica priključila nekoj grupi Mostaraca. Doneli su mi poruku od nekog (ne sećam se više tačno) komesara ili zamenika komesara čete iz Mostarskog bataljona da pođemo sa njima za Velež, pa će oni preko partiske organizacije urediti da se ja lečim u Mostaru. Ostali smo pri svom planu. Drugovi su ceo dan išli po selima, ali nisu mogli da dobiju ništa za jelo. Čiča je rekao da se nedaleko od „naše" kuće nalazi jedan ubijen konj pa ćemo uzeti mesa i usput peći, s čime smo se složili.

Dvadesetog juna u svanuće krenuli smo iz Klančišta prema Zelengori, bez hrane jer je od konja bio ostao samo kostur oko kojeg se okupio čopor pasa i masa ptica grabljivica. Računali smo na travu sremušu, koje na Zelengori ima

dosta. Kad smo izbili na vododelnicu između Sutjeske i Neretve negde u blizini sela Šipovice, odustali smo od puta preko Zelengore i krenuli niz Borač prema Oblju.

Borač je bio pust. Sela su popaljena uproleće 1942 kad je likvidiran ustaški osinjak u tom kraju, koji je nanosio mnogo zla okolnim selima po Hercegovini. Usput smo jeli zelene šljive (pasuljače) koje su bile obilato rodile. Ali to me posle umalo nije koštalo života. U Borču nas je sustigla i prošla grupa Dalmatinaca i Hercegovaca o kojoj je bilo ranije reči. Oni su imali prilično oružja i jedan puškomitraljez. Rekoše da nisu otišli preko Gatačkog i Nevesinjskog Polja jer su puna Nemaca. Predveče smo stigli u selo Pridvoricu gde je bilo nekoliko nespaljenih kuća. Nadali smo se da ćemo tu naći nešto da jedemo i prenoćimo. Ali mesto toga sreli smo se sa novom opasnošću. Jedna grupa četnika koja se tu okupila radi pljačke partizana koji su tuda nailazili napala nas je i oduzela oružje (pušku i pištolj), stvari od vrednosti i poskidala petokrake. Uzalud smo se opirali i tražili da nam vrate barem stvari. Oni su nas grubo psovali i govorili da budemo zadovoljni što nam ostavljaju čitave glave. Na kraju su nam rekli da idemo dalje, ali da se ne zadržavamo dugo po selima. Bila je to u neku ruku i proba držanja pred neprijateljem. Sve je bilo na dostojnoj visini osim čiče koji, kad se nađe u škripcu, poče da priča kako nije dobrovoljno ni pošao u partizane, nego da ga je zimus u ofanzivi vojska poterala da nosi ranjenike i više ga nisu ni pustili da se vrati.

Ispod Pridvorice pregazili smo hladnu Neretvu i padom mraka stigli u selo Mjedenik. Tu je jedna kuća nekim čudom ostala nespaljena. Oko nje se bilo okupilo nekoliko porodica sa stokom i tu živelo. Po prelasku Neretve zastao sam, jer smo taj dan prevalili put od Klančišta do Mjedenika od oko 20 km. Za mene je to bio prevelik napor pa sam već bio na izmaku snage. Kad sam stigao u selo moji drugovi su već sedeli sa grupom ljudi i razgovarali. Jedan od meštana koji je izgleda bio kao neki starešina počeo je u neku ruku da me ispituje. Kad sam rekao da sam iz Srbije, zaključio je da sam iz Prve ili Druge proleterske brigade. Rekao sam da sam iz Prve proleterske. On je počeo da priča kako je za vreme blokade Kalinovika uzimu 1942 kao partizan bio pod komandom Koče Popovića, a da se posle kao četnik tukao sa Prvom proleterskom po Hercegovini i da mu je ta brigada dobro poznata. Pitao sam ga zašto je napustio partizane.

— Zato što vaša borba vodi narod u propast i što se nisam slagao sa vašom politikom protiv Srba.

— Mi nismo protiv srpskog naroda.

— Zašto onda primate u vašu vojsku ustaše koji su protiv Srba?

— Nije tačno, ko je očistio Borač od ustaša? Partizani.

— Jeste, ali mi Srbi ne verujemo da nam muslimani i Hrvati mogu biti prijatelji, a vi ih primate u vojsku.

— Ja sam se u to kao Srbin uverio.

— Zato što si izdao Srbe.

— Naprotiv, zajedno sa drugim narodima borim se za oslobođenje naše zemlje od okupatora.

— Nema više ništa od vaše borbe, samo ste narod upropastili. Sva vam se vojska raspala. Tito je sklopio savez sa Nemcima za borbu protiv četnika i sada se slobodno šeta po Sarajevu dok se vi ovuda patite. A Prva i Druga srpska brigada priključile su se četnicima na Romaniji.

— Ne verujem, možda bi četnici želeli da bude tako, ali to se nikad neće desiti.

— Vidi se da si okoreli titovac, ali ti to više ništa ne vredi.

— Ama, pusti čoveka — upade neko od prisutnih, ne misliš valda da ćeš ga pridobiti. Vidiš kakvi su, pre ćeš ti opet otići u partizane nego što će oni postati četnici. Nego, daj neka vam priča kako je bilo i kako je izišao živ.

— Ne mislim ja da će oni preći u četnike, a i kad bi hteli, ne bih nikom preporučio da ih prima, jer mogu samo da ih zaraze. Nego, neka se malo pripaze. Ne smeju oni ovako pred svakim da govore. Mi im nećemo ništa, ali kod drugog bi zbog toga mogli glave pogubiti.

Saopštio nam je da možemo tu da prenoćimo, ali sutra ujutro moramo da idemo svaki prema svom rodnom kraju. Određeno je ko će odatle da nas prati do prvih sela. Tražili smo da idemo zajedno za Bosnu ili Srbiju, pošto sam u takvom stanju da ne mogu sam. Rekli su da imaju takvo naređenje i da ne smeju drugačije.

Još dok smo sedeli i pričali počela je da me hvata neka jeza i grčevi u stomaku. Na večeru me je primio, čini mi se, domaćin kuće koja je preživela sve paljevine u Borču. Pričao mi je da je mnogo zavoleo Srbijance kad je služio bivšu jugoslovensku vojsku. Svi smo jeli vruću vareniku i obareno zelje bez trunke brašna. Spavali smo na tavanu neke ovčije košare. Te noći jedva sam ostao živ od bolova u stomaku. Celu noć sam prečučao napolju. Ujutru nisam mogao dalje. Moji drugovi su morali da idu, a ja sam opet ostao sam. Dozvolili su mi da ostanem do sutra.

Preko dana tu su svratila tri partizana, iscrpeni od gladi i napora. Dvojica su imali puške, ali jedva su ih nosili pošto su se teško držali na nogama. Danima ništa nisu jeli. Dobili

su po malo mleka. To je samo razdražilo glad. Ali domaćica nije dala više, govoreći da nema.

— Pa evo, domaćice, vidite šta je mleka — reče jedan pokazujući na desetine punih karlica.

— To je nama sve, od toga živimo, odgovori domaćica.

— E, domaćice, reče jedan, kad bi vi u ovakvoj situaciji došli u moju kuću, ne bi trebalo da tražite.

— Ja sam vam dala koliko sam mogla, a vidite ovoga kakav je, reče domaćica pokazujući na mene, njega ovde hranim, a ko zna koliko će ih još doći ovakvih.

U tome dođe domaćin sa jednim od suseda koji je tražio puške za hranu. „Bolje dajte ih nama za hranu, nego da vam ih uzmu drugi džabe i još možete glavu da izgubite zbog njih" — reče on. Partizani dobiše po dve porcije mleka i nepunu porciju sira. Treći, Dalmatinac, nije imao pušku; za porciju mleka i malo sira dao je veliku zlatnu burmu. Reče da mu je to uspomena od majke i gotovo se zaplaka.

Zaspao sam te noći čim sam legao. U neko doba domaćin me probudi. Reče da su partizani opkolili kuću i traže da je pretresu radi oružja „koje smo, kažu, otimali od partizana. Ti znaš, reče on, da nismo nikom otimali". Nisam bio načisto da li to sanjam ili je stvarnost. Izišao sam na prozor, oko kuće su sedeli naoružani ljudi. Kad sam im se javio, oni rekoše da su iz Desete hercegovačke brigade koja se nalazi nedaleko odavde i da su obavešteni da su ovde oduzeli partizanima jedan puškomitraljez, dve mašinke i nekoliko pušaka. Rekao sam im ono što sam video. Oni su hteli da pretresu kuću, ali domaćin nije hteo da im otvori. Naši su ga uveravali da mu neće ništa, samo da pretresu radi oružja. Ja sam mu govorio da bude siguran u ono što mu kažu, ali domaćin nije hteo živ da ih pusti unutra. On je govorio da bi ih pustio kad bi znao da su partizani, ali da je među njima prepoznao neke „balije" iz Borča koji su došli da ih unište. Dok smo tako pregovarali, jedan partizan prišao je vratima kolibe u kojoj je spavao domaćinov brat. U tom momentu sa prozora pored mene grunu puška. Otpoče borba. U kuću nasta kuknjava žena i vriska dece. Ja sam ih umirivao i tražio da legnu na pod. Nekoliko četnika je pucalo iz kuće, ostali su bili po torovima okolo i otvorili vatru. Partizani su se povukli, a četnici počeše da se okupljaju u kući. Ja sam očekivao da ću sad platiti ceh za sve. Međutim, njihova srdžba iskalila se na jednog seljaka iz nekog sela preko Neretve koji je kao vodič doveo partizane tobož da ih unište. Ovaj se kleo da su ga poveli sa njive gde je kopao krompir da im pokaže put i da nije imao pojma zašto dolaze ovamo. Jedva se spasao. On im je ispričao da je oko sela Tomišlja puna šuma partizana.

Kad sam se ujutru probudio sve je bilo već evakuisano nekud gore prema selu Kokorini. Tovarili su poslednje stvari na konje. Domaćin me zamoli da ostanem tu pošto će partizani verovatno doći, pa da se zauzmem kod njih da ne popale to što ima, pošto znam kako je bilo. Ostavili su mi i hrane. Međutim, partizani se uopšte nisu pojavili. Sutradan domaćin je navratio da vidi šta je bilo. Ja sam krenuo prema Tomišlju da potražim partizane. Opet sam prešao na drugu stranu Neretve. Kretao sam se veoma teško i sporo. U meni se više ništa nije zadržavalo što pojedem, jer sam na oboleo stomak dobijao samo mleko što je još više pogoršavalo stanje. Po podne sam se odmarao blizu Tomišlja. Tu je naišao neki seljak na konju, a jednog je vodio pored sebe. Kad sam mu ispričao otkuda sam tu, on reče da je šteta što juče nisam naišao. Tu je bila Deseta brigada, pa mi pokaza rukom na neka sela preko Neretve kuda ju je u toku noći odveo. Pročitali smo radiovesti koje su mu dali. Odavno nisam ništa znao šta se događa kod nas i u svetu. Zamolio sam ga da mi posudi jednog konja do sela i da prenoćim kod njega u selu Klinju. Nije mu bilo prijatno, jer je u selu bilo četnika, ali je pristao. Naišao sam na lep prijem u kući. S obzirom na moje loše stanje nije mi se išlo dalje dok se malo ne oporavim. Uz saglasnost domaćina Ljubana Draškovića i njegove porodice koja me prihvatila kao svog najrođenijeg ostao sam kod njih desetak dana.

Čim smo stigli kod Ljubanove kuće, odmah se okupilo nekoliko seljaka. Pročitali smo radiovesti koje je doneo čika Ljuban, a onda poduže razgovarali kako je bilo oko Sutjeske. Gotovo svako veče, kad se vrate sa poljskih radova, seljaci su se okupljali kod čika Ljubanove kolibe na razgovor o događajima u toku dana, o situaciji, a najviše su se zadržavali na onome što je imalo ili moglo da ima veze sa njihovim selom. Nemci su im zadavali veliku brigu i strah. Pričali su kako je ogromna nemačka vojska pritisla i zakrčila sve puteve i da nikad u tom kraju nisu videli toliko vojske. Uglavnom se stalno pratilo kretanje svake kolone i šta su Nemci radili u kom selu itd. O partizanima se neko vreme nije ništa čulo — gde su i šta je bilo s njima. Jedino se po onima koji su lutali, a koji su mahom kao ranjeni ili bolesni izostali i veoma loše izgledali, moglo jasno zaključiti da su preživeli velike strahote. O Desetoj brigadi koja je pre neki dan prošla prema Hercegovini pričale su se svakojake i fantastične stvari. Neki su govorili da je prilikom prelaska puta Gacko—Nevesinje naišla na nemačke kolone i gotovo sva izginula; drugi su dodavali kako su Nemci saznali da ona treba tu da naiđe pa su

na putu postavili tenk do tenka na koje su naleteli partizani i listom izginuli; treći su govorili da se srećno probijala i da je izbila na more gde su je čekali engleski brodovi i prebacili u Afriku itd.

Do Ljubanove kuće su počeli da dopiru glasovi protesta i pretnji nekih četničkih elemenata iz sela što me drži u kući i da bi me trebalo oterati. Čuli su se glasovi kako će zbog Ljubana stradati celo selo. Ali čika Ljuban nije hteo da ih posluša. „Čovečanska dužnost mi nalaže da pomognem ranjeniku". Ali je njemu i njegovima bilo teško što ne mogu više da mi pomognu. Imali su samo mleka i sira. Znali su da bi zbog obolelog stomaka trebalo da imam drugu hranu. Kad god su za malu decu nabavili koju šaku brašna delili su je sa mnom. To im ja i moja porodica nećemo zaboraviti. Prvi put sam izvučen iz mrtvih kad mi je Miloš Vučković dao na Pivi konja, a drugi put brigom Ljubanove porodice. Kad se samo danas setim brige Ljubanove žene i snaje! Pa, takva može da bude samo majka! Svakog dana su me previjale i sa maramom preko usta i nosa prale zavoje od gnoja koji su jako zaudarali. Kad žene nije bilo tu previjala me Ljubanova snaha.

Jednog dana sedeo sam u hladu nekog drveta ispod kolibe. Naišao je jedan ranjenik. Jedva se kretao pomoću nekih močuga. Čini mi se da je sa mnom bila Ljubanova žena Soka i pomogla mu da dođe uzbrdo do nas. Izgledao mi je poznat, a i on je mene gledao. Odjednom, radostan, upita me:

— Jesi li ti to, druže Momo?

— Jesam, odgovorih.

On ispusti štake iz ruku, gotovo pade na mene i poče da me grli i ljubi.

— Eh, kad sam doživeo da još jednom vidim proletera, ne žalim da umrem — reče on. Oči mu ovlažiše, a suze počeše da se kotrljaju niz jagodice.

Sedosmo na travu, ali me on nije puštao iz zagrljaja. Toliko je bio tužno radostan da je stalno kroz plač govorio. Sve što je rekao bilo je vezano za Prvu proletersku brigadu, za drugove iz bataljona. Govorio je kao da je davao poslednju ispovest o sebi i drugovima. Pitao je može li da ostane sa mnom. Pogledao sam u Soku, a ona u kolibu pa reče:

— Nema gde, sinko, i bez tebe nas je puna koliba.

— Ne tražim ja kolibu, nego mogu li da ostanem ovde pod drvetom samo da budem s Momom. Ja inače neću dugo živeti.

— Može, brate, reče Soka, samo bi bilo bolje da te neko iz sela primi u kuću.

— Neka, majko, meni je dobro i ovde. U nekim selima četnici nisu dali da se zadržavamo.

Soka mu je donela malo mleka. Mnogo se zahvaljivao. Pio je malo, pa je spustio porciju pored sebe i zavalio se na leđa. Pričao je nešto nepovezano i stalno pominjao Prvu proletersku i drugarstvo u njoj. U govoru bi se zaplakao kao dete. Soka je uveče donela nešto da se pokrije... Posle dan-dva umro je.

Bio je to neki Dalmatinac iz 1-vog bataljona naše brigade. Ne sećam se njegovog imena. Bio je ranjen u nogu oko kolena. Rana mu se bila ucrvljala. Njegov organizam nije mogao dalje da izdrži. Pre nego što je umro bio je sličan smrti, sav iznuren i premoren, ali nije klonuo do kraja.

Jednog dana čika Ljuban se spremao da ide u Kalinovik. Pogledao sam se u nekom komadu ogledala kojim se on služio pri brijanju. Iznenadio sam se svojim izgledom. Lice mi je bilo uvenulo, obraslo u bradu dugu preko dva santimetra, oči duboko upale i nekako čudne, a kosa pala na uši. U prvi mah bi me stid od čika Ljubana što sam takav. On mi reče da bi dobro bilo da se i ja obrijem. Posle brijanja mršavo i bledo lice izgledalo je kao u mrtvaca. Na puno mesta sam se „iznačinjao" brijačem, ali se krv nije pokazivala. Posle toga pošao sam na potočić da se operem i presvučem u čist veš koji mi je Soka oprala. Svukao sam se u nekom žbunju. Telo mi je bilo skelet prevučen šarenom kožom koja je oko rana bila kao ugljenisana, sa jako isturenim čašicama i zglobovima na kolenima i laktovima, oštro ispupčenim kukovima, potpuno upalim stomakom i jasnim polukrugovima rebara, a ruke se izdužile do kolena.

Jednog dana pronese se glas da je Peta crnogorska brigada došla u Obalj i da dolazi u Klinju. I ja i moj domaćin mislili smo da ću otići s njom. Sutradan u neko doba stvarno je došla. Sa Klinjskih Stena četnici su pucali za njom. U selu se smestio štab. Kad sam se javio, pitali su kako mi je bilo ovde. Kad sam rekao da su me dobro primili, komesar mi je rekao da ja ne bih mogao da izdržim pokrete s njima, da konja ne mogu da mi daju, a da nema ko da me nosi, te je najbolje da ostanem i dalje tu dok se ne popravi situacija pa da se onda priključim nekoj jedinici.

Posle toga po selu se počelo pričati da će Nemci pretresati Borač te reših da idem dalje. Čika Ljuban mi je govorio da se sklonim negde dok ne prođe „ofanziva", a posle mogu da ostanem koliko hoću. Pred polazak mi je ceo dan tražio hleb za put. Negde je dobio samo nekoliko kila hleba. Ujutru su mi dobro napunili torbu hlebom, sirom, kajmakom i mladim lukom. Kad sam polazio svi su me ispratili i zaželeli mi

srećan put. Žena i deca su plakali i govorili da se javim ako ikad živ stignem. I meni su išle suze. Stideo sam se što plačem, pa sam se kroz plač smejaò i nastojao da nekako izmenim tu tužnu atmosferu. Govorio sam da se ne brinu za mene i da ću, ako me neko ne ubije, sigurno stići do mojih.

Posle toga sam proveo još preko deset teških dana u putu dok nisam 17 jula našao Treću krajišku brigadu u selu Sokolovići kod Han Pijeska. Tu je bio i kraj mojim patnjama koje su počele 23 maja kod Zlatnog Bora, kad su me ranjenog stavili na nosila.

Momčilo DUGALIĆ

NA ZLATNOM BORU I U KANJONU SUTJESKE

Bio je maj 1943.

Koliko se sećam, Prva proleterska brigada nalazila se na terenu Bijelo Polje—Šahovići—Brodarevo. Nismo ni slutili Petu ofanzivu. Dobili smo naređenje za pokret u pravcu Čelebića.

Dva dana i dve noći gotovo bez hrane i odmora. Stigli smo u prvi sumrak na Čelebić, u vreme kad su Nemci uspeli da potisnu snage nekih bosanskih jedinica, koje su vodile teške borbe za očuvanje položaja na Zlatnom Boru, Trovrhu i Čelebiću. Naš zadatak je bio da priteknemo u pomoć ovim jedinicama i onemogućimo neprijatelju da ovlada njihovim položajima.

Bilo je predviđeno da se u Čelebiću odmorimo i da se nešto spremi za hranu, a da u toku noći posednemo položaje. Ali, s obzirom na situaciju, dobili smo naređenje da odmah napadnemo nemačke jedinice. Polazeći u napad, usput smo sretali borce bosanskih jedinica koje su se nalazile na ovom položaju, kako se iscrpeni povlače. Pričali su nam da ih je neprijatelj iznenadio i, probivši se u njihovu pozadinu, zarobio im komoru i sanitet.

Napad naše brigade bio je tako snažan da smo u kratkoj borbi uspeli da razbijemo Nemce, zarobimo celu njihovu komoru i oslobodimo sanitet i komoru koje su Nemci samo pre jednog sata zarobili. Već u toku noći žurili smo da izbijemo na Zlatni Bor i Trovrh, ostavljajući za sobom u šumi delove razbijenih nemačkih jedinica, koje su u rano jutro naši borci pronalazili i uništavali. Drugovi koji su nam ujutru doneli na

položaj hranu, usput su zarobili dva nemačka oficira i jednog vojnika. Jedan nemački podoficir, koji je u toku noći izgubio vezu sa svojom jedinicom, kad nas je ugledao pošto nije mogao da pobegne, izvršio je samoubistvo.

*

U osvit dana izbili smo na Trovrh i Zlatni Bor.

Naš 6-ti bataljon nalazio se na Vijencu, a desno od nas, gotovo na samom Trovrhu, 3-ći (Kragujevački). Levo, prema Zlatnom Boru, nalazio se 4-ti (Kraljevački), a na samom Zlatnom Boru, mislim 1-vi i 2-gi crnogorski bataljon. Na Trovrhu su se nalazili Nemci, ukopani u rovove, dok smo mi zaposeli položaje samo na nekih stotinak metara dalje. Kao zaklone koristili smo debele bukve. Prostor između nas i Nemaca bio je obrastao niskom omorikom. Saopšteno nam je da ove položaje treba po svaku cenu zadržati, i da je to naređenje izdao drug Tito. Tek tada smo shvatili zašto je bilo potrebno da u tako kratkom vremenu, uz ogromne napore, prevalimo toliki put. Naime, zauzimanje ovih položaja od strane Nemaca znatno bi otežavalo prebacivanje naših jedinica i bolnice preko Tare i Pive.

Ovaj položaj držali smo nekoliko dana i noći. Uvek smo morali da budemo budni. Nemci su nas po celu noć mitraljirali bojeći se da ih ne napadnemo, a danju samo povremeno. Tukli su i bacačima, iako je to bilo vrlo teško, jer smo se nalazili u njihovoj neposrednoj blizini. A kad su avioni nadletali ove položaje bacali su rakete u pravcu naših jedinica. Avijaciji je teško bilo da interveniše zbog blizine naših i neprijateljskih položaja. Jednog dana doletele su tri „Štuke" i dugo kružile nad našim položajem. U jednom trenutku Nemci su iz svojih rovova izbacili bele rakete. Drug Brana Barjaktarević, zamenik komandanta našeg bataljona, koji se tog trenutka zatekao kod naše čete, brzo je uzeo raketni pištolj od kurira i ispalio dve bele rakete u suprotnom pravcu od onih koje su Nemci opalili. Baš te naše rakete su piloti uočili i „Štuke" na to mesto izručiše svoje tovare. Posmatrali smo kako eksplodiraju bombe i raznose debela bukova stabla.

Jedne noći Nemci su prestali da pucaju, a kad je svanulo dobio se na prvi pogled utisak da su napustili položaj. Nismo im verovali — poznavali smo njihovu taktiku. Pripremali smo se da izvršimo juriš. Mislim da je takav zadatak imao i Kragujevački bataljon. Juriš je izvršen sa uzvikom: „Napred, proleteri!" Kad smo se našli na pedesetak metara od njihovih rovova otvoriše strašnu vatru. Samo su nas omorike spasle i omogućile da se izvučemo. Više drugova je ranjeno, a ko-

mandir naše 3-će čete. Milutin Tanasijević, koji je bio neobično hrabar i jurišao ispred svojih boraca s revolverom u ruci, pao je pogođen. Nešto malo dalje od njega ležao je ubijen i nemački oficir koji je, izletevši iz rova, potrčao nama ususret. Pretpostavljali smo da su jedan u drugog pucali. Jedan naš borac pokušao je da se privuče do komandira ne bi li ga izvukao, jer smo računali da je možda samo teško ranjen, ali su ga Nemci ubili. Zato je naređeno da više niko u toku dana ne pokušava ponovno da se privlači komandiru. I pored naređenja, u jednom trenutku primetili smo jednog borca iz Pratećeg voda našeg bataljona kako sa suprotne strane pokušava da se privuče do mrtvog Tanasijevića. I njega su Nemci opazili i ubili. Nadali smo se da ćemo u toku noći ipak uspeti da ga izvučemo ali smo još za dana dobili naređenje da u najvećoj tajnosti napustimo položaj i da se što pre prebacimo preko visećeg mosta na Tari kod Uzlupa. Na položaju je ostao zamenik komandira sa jednim mitraljescem. Oni su dobili zadatak da mitraljiraju neprijateljske položaje kako bi Nemci verovali da smo još uvek tu. Kasnije su i oni imali da se povuku za nama.

Iako iscrpeni od gladi, nespavanja i napornih borbi, žurili smo da se što pre prebacimo preko Tare. Na putu smo sustizali još neke bataljone koji su se takođe povlačili.

Jedna patrola našeg bataljona koju je vodio drug Čordaš nije stigla da se prebaci, jer su Nemci odmah posle našeg povlačenja mitraljirali most na Tari. Bili su prinuđeni da preplivaju Taru, a dva druga iz patrole su se tom prilikom udavila. Čordaš nas je kasnije stigao sav mokar i pričao o ovom slučaju.

U toku daljeg pokreta prešli smo preko visećeg mosta na Pivi kod Kruševa, a zatim preko Vučeva i Dragoš-Sedla izbili na Suhu. Žeđ je bila nesnosnija od gladi. Sećam se, na Dragoš-Sedlu zasuo nas je kratak pljusak. Kišne kapi su se zadržavale na stenju. Kao po komandi, ceo bataljon se priljubio uz stenje i kvasio usne izgorele od žeđi.

*

U Suhoj smo zatekli pustoš i kamene zidine koje su štrčale iz zemlje. U daljini, sa leve i desne strane i ispred nas, odjekivali su rafali i prasak bombi. U kanjonu smo smenili jedan bataljon Druge proleterske brigade, koji je sa leve obale Sutjeske u pravcu Izgora štitio zasedom, da se ne bi Nemci od Izgora kanjonom Sutjeske probili i onemogućili našim jedinicama prelazak preko reke kod Suhe. Ovaj položaj zaposeli smo u popodnevnim časovima. Prilikom smene borci Druge proleterske brigade pokazali su nam leševe Ne-

maca, koji su ležali kraj Sutjeske, poubijani prilikom pokušaja da se dan ranije probiju kanjonom do Suhe.

Cele noći prelazili su borci naših jedinica preko Sutjeske. Već sutradan bilo je otežano prebacivanje, jer je nemačka avijacija kontrolisala ceo prostor, a šest „Štuka“ nadletalo je naše položaje u kanjonu bacajući veliki broj bombi. U nova tri talasa smenjivale su se „Štuke“. Stenje je pretstavljalo dobre zaklone pa smo iz ovog bombardovanja izišli gotovo bez gubitaka.

Misleći da su im „Štuke“ pripremile teren, Nemci su pošli od Izgora kanjonom. Pustili smo ih da priđu što bliže našim položajima, što nam je omogućavao teren, pa smo tek onda otvorili vatru. Prvi je otvorio vatru jedan naš istureni puškomitraljezac a onda su to učinili i ostali. Pobijen je veći broj neprijateljskih vojnika, dok su se ostali spasli bekstvom. Posmatrali smo njihove zelene uniforme u kanjonu reke.

U prvi sumrak jedna grupa drugova, u kojoj sam se nalazio i ja, prišla je pobijenim Nemcima. Desetar Živan naišao je na teško ranjenog nemačkog oficira i pokušao da ga razoruža. Iako teško ranjen, Nemac je sa dva metka iz pištolja smrtno pogodio Živana. Jedan naš drug tada je rafalom dotukao Nemca. Tom prilikom sam uzeo od jednog Nemca „Šmajser“ koji i danas čuvam.

Desetara Živana sahranili smo u kanjonu Sutjeske.

U toku noći naređeno nam je da se prebacimo preko Sutjeske. Na drugoj obali reke jedan naš vod dobio je zadatak da sačeka jedinicu teških oružja Vrhovnog štaba i da joj prenese naređenje Vrhovnog štaba da teško oružje demontira i zakopa. Ta jedinica u toku noći nije naišla. U rano jutro je u kanjonu kod Suhe vladala tišina. Uputili smo tri druga sa Markom Vasićem na čelu da pređu Sutjesku i pođu u pravcu Dragoš-Sedla ne bi li uspostavili vezu sa tom jedinicom.

Dugo smo čekali da se vrate. Već je bilo podne kad su došli, vukući za sobom jednog konja koji se jedva kretao i kome su leđa bila sva gnojava. Rekli su da nigde nisu primetili onu jedinicu i pretpostavljali su da je otišla nekim drugim pravcem. Žalili su se da ih je konj mnogo zadržao. Pitali smo se šta sada da radimo s konjem. Marko ga je ubio metkom iz pištolja, skinuo malo kože i počeo da seče meso. Ostali su uradili to isto. Sa napunjenim torbicama konjskog mesa pošli smo tragom naših jedinica.

Negde kod Lučkih Koliba sustigli smo naš bataljon. Na prostrto šatorsko krilo izručili smo meso i podelili drugovima.

Milorad MITROVIĆ - Rade

OD SUHE DO JAHORINE

Iscrpen teškim i napornim borbama kod Bijelog Polja, Čelebića i Crnog Vrha, i marševima preko Tare, Pive i Vučeva, 6-ti bataljon (Beogradski) Prve proleterske brigade stigao je krajem maja (negde oko 30-og) na Sutjesku kod Suhe. Tu smo dobili zadatak da smenimo delove jednog bataljona Druge proleterske brigade i zatvorimo klisuru Sutjeske sa pravca Gacko—Čemerno—Grab i pešačku stazu koja vodi od Suhe preko Crkvine na D. i G. Bare. U tom rejonu bataljon je ostao nekoliko dana (mislim do 6 juna), odbijajući pokušaje Nemaca da se probiju klisurom ka Tjentištu.

Prvi, a u isto vreme i najjači, pokušaj neprijateljskog prodora odigrao se drugog dana (verovatno 1 juna) po našem dolasku na te položaje. Kasno popodne, po kišovitom i hladnom vremenu, neprijateljska prethodnica koja se kretala klisurom od Graba ka Suhoj, naišla je neočekivano na blisku vatru delova 6-og bataljona, koji su držali položaj na obalama Sutjeske i na padinama Crkvine i Obodže i tu u tesnacu gotovo potpuno razbijena. Borba je trajala oko jednog časa, a tada je, nešto zbog našeg oštrog otpora, a nešto zbog mraka, kiše i nepogodnog zemljišta, neprijatelj odustao od daljeg pokušaja proboja. Pred sumrak i u toku noći nađeno je oko desetak mrtvih i teško ranjenih vojnika, koje on ni u toku noći nije uspeo da izvuče. Isto tako nisu uspeli ni svi njegovi pokušaji da sutradan i sledećih dana probije naš položaj. To mu nije uspelo čak ni onda kada su njegove planinske jedinice pokušale da se pomoću užadi popnu uz stenovitu liticu Crkvine.

Zbog otpora našeg bataljona kod Suhe, neprijateljska kolona koja je nastupala pravcem Gacko—Čemerno — dolina Sutjeske, sa namerom da se spoji sa snagama od Popovog Mosta, bila je prinuđena da promeni pravac i krene preko Graba, Koljena i Tovarnice ka rejonu G. i D. Bara. Ovo je omogućilo, u celini, da naše snage dobiju u vremenu i izvrše prikupljanje i pregrupisavanje radi proboja preko Sutjeske i Zelengore.

Pošto nam je već unapred bio određen pravac daljeg nastupanja, pokušalo se da se sa tog pravca dobiju podaci o neprijatelju. Jednog dana je u štab našeg bataljona došao Voja Radić, rukovodilac obaveštajne službe u Štabu Prve proleterske brigade, i zatražio da odredimo jednog hrabrog, snalažljivog i sigurnog borca koji bi sa dva do tri druga izvršio jedan vrlo važan zadatak. Trebalo je da se preobučeni u seljačko odelo prebace preko Zelengore do komunikacije Foča—Kalinovik, ispitaju teren i prisustvo neprijatelja i prikupe sve podatke koji bi se od meštana mogli dobiti u pogledu mesta i jačine neprijatelja i njegovih namera.

Iz našeg bataljona određen je Steva Adamović, vodnik 3-će čete, koji je uspeo da izvrši zadatak i da se vrati u svoju jedinicu. Neposredno posle toga usledio je i naš proboj preko Sutjeske. Neprijatelj je u to vreme već bio izbio na Košur i pod vatrom držao put koji vodi od Tjentišta ka Krekovima, Milinkladi i Hrčavi.

Bataljon je preduzeo pokret u toku noći 5/6 juna. Sutradan (6 juna) bio je prvi vedar, sunčan i topao dan posle nekoliko kišovitih i hladnih. Neprijateljska avijacija koja je zbog kiše bila dotada neaktivna, počela je da dejstvuje još od ranog jutra. Ona je bila tako aktivna da nam je, mogu reći, bila teža nego ikad ranije. Bataljon je pretrpeo znatne gubitke. U rejonu sela Krekova poginuo je i komandant bataljona Milan Šarac.

Kada sam sa delovima bataljona stigao u dolinu Hrčavke, zatekao sam komandanta Prve proleterske brigade Danila Lekića - Španca, koji mi je naredio da se sa bataljonom što pre prebacim na Lučke Kolibe jer izgleda da neprijatelj već izbija prema Vrbničkim Kolibama. Odmah sam sa delom bataljona (u jačini oko jedne čete) koji se do tog momenta prikupio, nastavio užurbano ka Lučkim Kolibama, gde smo stigli nešto iza podneva istog dana. Sunčan i topao dan je, i pored svih teškoća, napornog marša, teških i neprekidnih bombardovanja, gladi i umora, ipak prijatno delovao na raspoloženje boraca. Kod Lučkih Koliba sam se ponova našao sa komandantom brigade i saopštio mu da je deo bataljona već ovde izbio i da imamo dosta gubitaka, među njima i komandanta

bataljona Milana Šarca. Naredio mi je da preuzmem komandu nad bataljonom i da ga orijentišem u pravcu Lučke Kolibe—Čukurovina—s. Vrbnica, jer izgleda da je neprijatelj izbio u selo Vrbnicu, a ne kod Vrbničkih Koliba.

U toku noći su se delovi Druge proleterske brigade i našeg bataljona nalazili na položajima Čukurovina—Kozo Tefsija koji zatvaraju pravac od sela Vrbnice. Sutradan je naš bataljon bio u rezervi, a sledećeg dana smenio je na položaju jedan bataljon Druge proleterske brigade. Predveče smo dobili naređenje da se bataljon rastereti teškog naoružanja, komore i konja, da borci zadrže samo najpotrebnije lako naoružanje, a da od ubijenih konja uzmu mesa za dva-tri dana (to nam je bila jedina hrana).

U toku noći (mislim 9/10 juna) bataljon je krenuo pravcem Vrbničke Kolibe — Balinovac — Miljevina.

Posle pešačenja čitave noći našli smo se u ranim jutarnjim časovima pred Balinovcem gde je 3-ći bataljon naše brigade već pokušavao napad, ali bezuspešno. Neprijatelj je uspeo da za moment zatvori obruč, te je situacija izgledala gotovo beznadežna. U tom momentu Štab Prve proleterske brigade izbija na čelo kolone i komandant brigade izdaje otprilike ovakvu zapovest: „Drugovi, opkoljeni smo. Nećemo i ne možemo ostati u obruču da nas neprijatelj žive hvata. Izlaz je jedan — jurišati na neprijatelja i razbiti ga".

Posle nekoliko juriša i protivjuriša uz strme padine izmešani vodovi, čete i bataljoni Prve proleterske, uz gromoglasno „Ura, juriš", odbacili su neprijatelja, zauzeli Balinovac i nastavili gonjenje. Svaki borac kao da je odjednom dobio krila. Tako smo dospeli i do Mrčin-Planine. Neprijatelj je razbijen. Ovde-onde po šumi gone naši borci još ponekog neprijateljskog vojnika. Zarobili smo i neprijateljsku komoru u kojoj je bilo i džakova punih namirnicama. Dobro nam je došlo malo okrepljenje hlebom, salamom, margarinom, bombonama i dr.

Zastanak kod Mrčin-Planine.

Posle odmora nastavili smo istog dana pred mrak pokret ka Miljevini. Pešačilo se čitave noći. Pred zoru (mislim 11 juna) stigli smo ispred Miljevine. Ovde je trebalo provesti dan, pa u toku noći preduzeti napad pravcem Rataj—Miljevina.

Borci su se, iscrpeni borbom, pešačenjem, glađu i nespavanjem razasuli po šumi i po manjim grupama se odmarali.

Šesti bataljon je dobio naređenje da sa ostalim bataljonima Prve proleterske brigade izvrši napad radi otvaranja prolaza preko komunikacije Foča—Kalinovik i obezbeđenja

prelaska ostalih naših snaga, Vrhovnog štaba i bolnice. On je napadao direktno na kulu u Miljevini. Desno od njega, prema Foči, napadao je 2-gi (crnogorski) i 4-ti (Kraljevački), a levo prema Kalinoviku 3-ći (Kragujevački) bataljon i ostale jedinice Prve proleterske divizije.

Međutim, u toku naših priprema za napad neprijatelj nas je preduhitrio i izvršio protivnapad oko 2 časa popodne. Razvila se žestoka borba u kojoj su jedinice Prve proleterske uspele da pred mrak potisnu neprijatelja gotovo sve do same komunikacije. Borba se nastavila i u toku noći. Neprijatelj je, uz podršku artiljerije i tenkova, pružio žilav i snažan otpor, tako da su svi pokušaji naših jedinica da ga potisnu sa komunikacije ostali bez uspeha. On je pomoću raketa s vremena na vreme osvetljavao zaravan južno od puta i obasipao je snažnom vatrom iz svih oružja.

Borba je trajala do 2 časa po ponoći kada su bataljoni dobili naređenje da se povuku na polazne položaje, ostavljajući manje delove za obezbeđenje.

I baš kada su naše jedinice dobile naređenje da se povuku, i neprijatelj je preduzeo povlačenje, samo što nama, naravno, to nije bilo poznato, iako se moglo naslutiti. Izgleda da je zbog izbijanja nekih delova Prve proleterske brigade na komunikaciju prema Foči, kao i zbog snažnog pritiska preko Jeleča, neprijatelj došao do zaključka da može biti otsečen na komunikaciji, pa je odlučio da se povuče prema Kalinovniku, sačeka dan i tada uz snažnu podršku avijacije dotuče naše snage na prelazima preko Bistrice kod Miljevine. U toku povlačenja neprijatelj je zapalio neki magacin sa municijom, a tenkovske jedinice i artiljeriju postavio je na dominantna uzvišenja, odakle je po danu mogao da tuče prelaz preko reke Bistrice.

Prilikom povlačenja glavnine bataljona zapazio sam šta se događa na bojištu i došao sam do zaključka da se i neprijatelj istovremeno povlači. O tome sam pri podnošenju usmenog izveštaja obavestio i štab brigade, iznoseći kao dokaze činjenice: da je neprijatelj napustio i kulu u Miljevini, da se prema zvuku motora njegovi tenkovi kreću u pravcu Kalinovika, da njegovi delovi sa komunikacije više ne dejstvuju i, najzad sam naglasio da možda nije slučajnost što je neprijatelj zapalio municiju koju nije mogao poneti. I ostali su bili mišljenja da se i neprijatelj povukao. Mijalko Todorović, komesar Prve proleterske brigade, opomenuo nas je tom prilikom otprilike ovim rečima: „Drugovi, kada se štabu brigade podnosi izveštaj o stanju na bojištu, mora se raspolagati verodostojnim podacima“. Na to smo svi ponovili da smo ubeđeni u ono što smo izneli i želimo da odemo i izvidimo situaciju

kod neprijatelja. Sa nama se složio i Miloje Milojević, zamenik komandanta brigade, i predložio da on sa komandantima bataljona ode, izvidi komunikciju i pokuša ponovni prelazak preko nje. Složili smo se i ponovo krenuli padinama, kroz šumu ka Miljevini i dolini Bistrice.

Upravo pri dolasku na ivicu šume, kada se pred nama ukazala plodna, žitom zasejana ravnica, ugledali smo delove nekih naših bataljona kako se primiču Bistrici, a na desnom krilu (prema Foči) i čitavu kolonu kako prelazi komunikaciju Foča—Kalinovik. Odmah su krenule i ostale jedinice. Prebacivanje je trajalo nekoliko časova i gotovo su sve jedinice, sa delom Vrhovnog štaba, prešle komunikaciju.

Međutim, neprijatelj je pokušao da pomoću tenkova ponova zatvori brešu. Most na reci je bio zapaljen[1], te su njegovi tenkovi pregazili reku, a u isto vreme i avijacija se pojavila. Nastala je situacija slična onoj na Sutjesci. Sa okolnih visova tukla je artiljerija, tenkovi su se približavali, a avijacija se smenjivala u talasima. Prelazak je bio ponovo onemogućen, ali je glavnina sa delom Vrhovnog štaba već bila prešla (mislim još uvek bez druga Tita). Srećom, u nekom bataljonu Druge proleterske brigade zadržao se jedan protivtenkovski topčić sa nekoliko granata. Posle prvih njegovih granata neprijateljski tenkovi su se povukli i prelaz za ostale jedinice, Vrhovni štab i bolnicu bio je ponovo otvoren.

Na bojištu smo zakteli napušten razni materijal, između ostalog, i oko dve stotine bicikla, veliku količinu municije, hrane i dr.

Lagano se penjemo uz strme stene Kalinskog i Kreminskog Brda, ostavljajući iza sebe dolinu Bistrice u koju će uskoro ponovo doći neprijatelj, da besan i nemoćan konstatuje da je još jedna karika njegovog obruča smrvljena. A mi sa osećanjem olakšanja i puni samopouzdanja nastupamo dalje da bismo se narednih dana obreli na padinama Jahorine i sa nje posle kratkog odmora nastavili preko pruge Sarajevo—Višegrad u nove pobede.

Branislav BARJAKTAREVIĆ

---

[1] Most je zapalio Ljubiša Veselinović sa jednom četom **3-eg** (Kragujevačkog) bataljnona.

OD VRBNIČKIH KOLIBA DO JABUKE U PRVOM BATALJONU PRVE PROLETERSKE

Poslije nekoliko dana uzastopnih borbi i marševa od Zlatnog Bora preko Maglića, Sutjeske i Lučkih Koliba, izbili smo u rejon Vrbničkih Koliba.

Jutro je bilo vedro. Žurili smo da što prije stignemo na položaj — nastojeći da izbjegnemo čistinu zbog avijacije koja je tih dana bila vrlo aktivna još od same zore.

Kolonom se stalno prenosilo naređenje da se ide brže. Trebalo je da bataljon što prije izađe na kose ispred Crnog Jezera. U podnožju brda, pored kojeg smo skrenuli prema Vrbničkim Kolibama, prošli smo pored nekoliko grupa iznemoglih boraca, umotanih u ćebad. Nešto dalje naišli smo na kostur uginulog konja, nad kojim su čučala dva tifusara, uporno nastojeći da dođu do kojeg zalogaja. Nijesmo uspjeli da ih otrgnemo od te lješine. Pomodrele, ispucale usne, upale oči, isturene jagodice i cijela njihova pojava odražavali su patnje koje su ovi bolesnici preživljavali. Dalje smo naišli na borca koji je sjedeći uz bukvu umro i tako ostao sa ukočenim pogledom i poluotvorenim ustima. Ali, novi zadaci nam nijesu dozvoljavali da se nad takvim prizorima zadržavamo.

Bataljon je zauzeo položaj nešto južnije od Vrbničkih Koliba. Ispred nas Nijemci su držali dominantne tačke. Drugi bataljon krenuo je desno kroz šumu koja se prostirala prema Crnom Jezeru, a naš 1-vi razvio je samo 1-vu i 3-ću četu, dok je 2-gu zadržao u rezervi. Odmah čim smo stigli na položaj napala nas je jedna grupa „Savoja", ali nijesmo imali žrtava. Nijesmo bili uvijek disciplinovani u pogledu maskiranja, tako da je naš raspored na položaju bio dobra meta neprijateljskoj avijaciji. „Rode" su često gotovo

bez ikakvog šuma izbijale iza brda, nadlijetale naše položaje i zasipale nas bombama, a i lecima u kojima su nas pozivali na predaju.

Pozadi položaja, na lijevom krilu naše čete, jedna grupa Dalmatinaca pekla je puževe. Ljubo Konjovoda objašnjava kako je to delikates u dalmatinskoj kuhinji. Neki od prisutnih su im zavidjeli, a neki su, naprimjer Mileva Šćepanović, govorili da su slabi komunisti oni koje glad može natjerati da peku puževe. Ljubo joj ljutito odgovara: „Sigurno se ti ne bi najela puževa i žaba samo kad bih ih ja spremio". U tom iz štaba bataljona stiže Miloš Veljić i poče razbacivati vatru nogama. Kao sekretar partiskog odeljenja pripriјetio je, naročito komunistima, da će se to raspraviti na partiskom sastanku. Janko Ćirović, komandir čete, naredio je da se ugase vatre i ljudi rasture po položaju. Obično smo po grupama ispod drveća vodili razgovore o svemu i svačemu, a najviše o hrani. Mnogima nam je tada izgledalo kao da se ranije nijesmo nikad čestito najeli.

U kuhinji nijesmo imali ništa sem nešto mršave konjetine. Počeli smo da je jedemo na Magliću, gdje je prethodno zaklano posljednje goveče i utrošen posljednji kilogram brašna. Na Mrkalj-Kladama smo primili po šaku ječma. Prije nego što smo stigli na ove položaje naišli smo u jednoj rijetkoj šumi na srijemušu. Mnogi su napunili torbice i polako jeli na položaju. Upočetku nam je utoljavala glad, a poslije izvjesnog vremena počelo je da nas peče po stomaku i još više iscrpljuje. Da bismo ublažili bolove, jeli smo razne druge trave — kiselicu, korijen od kaćunice, mlad bukov list i dr. Saznanje da u komori nema ništa za hranu i da smo daleko od svakog naselja, činilo je situaciju težom nego što je bila.

Komandant bataljona Savo Mašković[1] dođe na naš položaj i u razgovoru reče da je situacija ozbiljna i da se priča kako je Vrhovni štab podijeljen po divizijama. Čak se govorilo da je i drug Tito u blizini nas. Reče i to da brigada, izgleda, nije jutros uhvatila vezu sa divizijom. Kuriri se još nijesu vratili.

Borba oko nas sve više se približavala. Sa raznih strana dolijetala su puščana zrna, istina iz daljine. Dobijao se utisak kao da naša slobodna teritorija nema u prečniku više od dva kilometra.

Uskoro stigoše Mijo Veljić i Oleg Smirnov sa brdskim kazančićem i podijeliše nam po parče pečene konjetine. Bilo

---

[1] Savo Mašković bio je do prije nekoliko dana komandir naše (3-će) čete. Postao je komandant 1-og bataljona Prve proleterske brigade kada je dotadašnji komandant Savo Burić određen za komandanta Pete crnogorske brigade.

je vrlo ukusno, ali, nažalost, isuviše malo. Iskoristili smo priliku da se po običaju našalimo na račun kuvara. Mileva Šćepanović priđe Miju Veljiću i upita ga da li ima nešto novo

— Vi ste dolje bliže štabu, pa sve znate!

On je s nevjericom odmjeri pogledom, odmahnu glavom i reče:

— Šalila se ti ili ne, ali mi ćemo se teško izvući.

Mi mu dobacismo:

— Eto, već te uhvatila kuvarska panika. Dok se Mijo prepirao sa nama dokazujući kako nije slabić, Oleg Smirnov je samo ćutao.

Nastavismo sa upadicama i po odlasku kuvara, sve dok nas njemački napad nije prekinuo. Istrčasmo na položaj i dočekasmo vatrom njihovu kolonu koja nije bila baš tako velika. Pozadi nas, u dolini gdje se nalazila komora, jedna „Roda" privučena dimom pustila je snop sitnih bombi te je razjurila kuvare po šumi.

Približavala se noć. Na samom grebenu primijetili smo jednu njemačku kolonu koja je išla negdje u pozadinu, vjerovatno u pravcu logora, i drugu koja je dolazila iz pozadine, vjerovatno da smijeni ovu. Rečeno nam je da treba da spremimo hranu za nekoliko dana. A spremanje se sastojalo u tome da podijelimo konje, pokoljemo ih, oderemo i uzmemo mesa koliko ko može da ponese. Koristili smo uglavnom meso od plećki i butina. Napunili smo torbice, a oni bez torbica vezivali su rukave od košulja i u njih trpali meso. Iz torbica i košulja cijedila se krv i natapala pantalone.

Pred zoru je bataljon bio spreman za pokret u pravcu Crnog Jezera. Prva i 2 četa su otišle naprijed, ka 2 bataljonu, a moja, 3-ća nalazila se na zadnoj ivici šume koja se prostirala oko Crnog Jezera. Imala je zadatak da obezbijedi lijevi bok 2-gog bataljona.

Ovaj dan nam se pretvorio u vječnost. Nijesmo imali borbe, ali su nas avioni stalno nadlijetali i bombardovali.

Pred zalazak sunca pojavila se na kotama ispred nas jedna kolona Nijemaca. Naš bataljon je odmah upućen u susret neprijtelju. Uspjeli smo da ga zajedno sa 2 bataljonom potisnemo prema Lokvama.

Dok smo gonili neprijatelja štab bataljona je naredio da se naša četa, ojačana ljudstvom iz rasformiranog pratećeg voda i jednim odjeljenjem iz 2 čete, vrati na jučerašnje položaje. Nova neprijateljska kolona koja se pojavila za našim leđima od pravca Bara dovela je u opasnost čitavu brigadu. Pošto se novim zadatkom četa izlagala mogućnosti da bude izolovana i uništena, to su u štabu bataljona postojala različita mišljenja u pogledu njenog slanja. Tako je, na primjer,

Špiro Špadijer, zamjenik komandanta bataljona, bio protiv slanja usamljene čete. Zbog ozbiljne situacije sa njom je pošao i zamjenik komesara bataljona Mirko Novović.

Osjetili smo da se nalazimo u vrlo ozbiljnoj situaciji. Suton se već približavao kada je začelje čete zašlo u šumu. Očekivali smo svakog časa da se sretnemo sa Nijemcima. Njihovi položaji bili su svega dve-tri stotine metara desno od pravca našeg kretanja. Međutim, nijesmo sreli nikoga.

Naš novi položaj se nalazio na istom grebenu na koji smo izbili prošlog dana (8 juna), samo što je front bio u suprotnom pravcu — bili smo okrenuti prema dolini u kojoj se ranije nalazila naša kuhinja. Lijevo smo uhvatili vezu sa Trećom krajiškom na Košuti. Mnogo smo zavidjeli 1 i 2 četi što će sa ostalim jedinicama brigade ići u prethodnicu.

Negdje oko ponoći je naš stražar na desnom krilu zaustavio nekog. Bili su to Drago Nikolić, zamjenik komesara 2-ge čete, Penjo Sekulić i Božo Gardašević. Donijeli su naređenje da četa hitno krene za bataljonom.

Nije bilo mjeseca te je gusta šuma kojom smo se kretali postala još mračnija. Čelo kolone je više instinktivno pogađalo put. Držali smo jedan drugog za opasač, jer je to bio najsigurniji način da se veza u koloni ne prekine. Kad smo iz šume izbili na poljanu gdje smo bili ostavili brigadu, nastavili smo još opreznije, ne znajući da li je greben ispred nas slobodan.

Na vrhu grebena naiđosmo na privezanog konja. Na njegovom samaru ostali su natovareni ranci i druga oprema. Primijetili smo da su to naši ostavili „Brede“, kazane i drugu opremu.

Ispod nas, duboko u šumi, nalazio se potok do koga se spuštalo vrlo strmim padinama. Gusta šuma, puna šipražja, skrivala je krivudavu stazu kuda su sišle naše jedinice. Spuštanje je bilo vrlo teško. Makoliko težili da sačuvamo tišinu, nijesmo u tome uspijevali. Stalno smo zapinjali za šipražje i padali jedan preko drugog. Na suprotnoj strani, na Balinovcu, koji nije bio tako daleko, nalazio se neprijatelj.

U samu zoru spustili smo se u potok. Tu u dolini sa rijetkim bukvama, u koju su se slivala dva potoka, bilo je dosta naših jedinica (dijelovi bolnice, štab brigade i dijelovi Treće krajiške). Čulo se prigušeno ječanje ranjenika i opomene bolničarki da ćute kako ne bi otkrili mjesto. Jedan od njih je uporno tražio vodu. „Daj mi vode pa neka crknem“ ponavljao je.

Komandant brigade Danilo Lekić-Španac saopštio nam je da je brigada krenula u napad i da i mi odmah idemo za bataljonom. Počelo je već da sviće kada se naša četa stala peti

uz Balinovac. Kad smo prišli na oko 200 metara od stroja našeg bataljona koji se nalazio u centru borbenog poretka brigade, otpočela je žestoka borba, pretežno ručnim bombama i mitraljeskom vatrom. Snažno „Ura", „Napred proleteri", pomiješano sa eksplozijom bombi, prolamalo se brdom na kome je do prije nekoliko minuta vladala tišina. Borba nije trajala duže od deset—petnaest minuta. Nijemci su, izgleda, bili iznenađeni na položaju (dobar dio ih je spavao).

Četa je stigla kad je već zauzet greben Balinovca, te je učestvovala samo u gonjenju. U ovoj borbi poginuo je i bataljonski kuvar Miloš Franović, a ranjena drugarica Rada Kulić.

Poslije gonjenja, oko dva kilometra, izbili smo iz šume na proplanke Mrčin-Planine. Našoj četi koja je tada bila kompletna naređeno je da se prebaci preko jaruge i zauzme suprotni greben. Kroz tu jarugu vijugala je pruga negdašnje šumske željeznice. Maršovanje cijele noći prema Košutu i natrag iscrplo nas je toliko da smo ovu prepreku savlađivali uz veliki napor. Jedva smo se spustili niz strme padine, a već je nastalo mučno penjanje. Na svakih deset koraka sjedali smo da se odmaramo. Junsko sunce poče nemilice da prži. Sirova konjetina, koju smo vadili iz torbica, počela je da zaudara. Bili smo na izmaku snage. Kad smo izbili na brdo sreli smo se sa kolonom Treće krajiške brigade. Saopšteno nam je da je to njihov pravac te smo se morali ponovo vraćati.

Trebalo je opet preći jarugu i peti se uzbrdo. Kretali smo se vrlo polako, sjedajući poslije nekoliko koraka. Sa brda je štab pozivao da se ide brže. Ali išlo se kako se moglo. Komandant bataljona Savo Mašković sišao je do polovine brda i prihvatio jedan puškomitraljez. A Mileva Šćepanović je, pored svoje puške, nosila i puškomitraljez. Toga momenta pokazala je nevjerovatnu snagu i izdržljivost.

Kad smo se primicali vrhu brda, Krsto Bajić, komesar bataljona, zvao je da požurimo, jer nas čekaju hljeb i salama. Niko mu nije vjerovao.

Druga četa našeg bataljona i četa Marka Katnića iz 2-og bataljona naišle su na njemačku komoru. Tom prilikom je 2 bataljon pohvatao seljake koji su gonili komoru i protjerao nekoliko Njemaca koji su je pratili. U ruke naših jedinica palo je petnaestak tovara hrane. Druga četa se najela i svaki od boraca je napunio rance i njedra. Štab bataljona je naredio da se prikupi hrana i oduzme od svakog borca kako bi se podijelila i ostalima.

Izgledalo je da nam svaki zalogaj hljeba i salame vraća snagu i raspoloženje. Za kratko vrijeme ona do malopre bez-

voljna, iscrpena lica ozariše se vedrinom. I hladovina je djelovala prijatno. Iako je neprijateljska avijacija bila vrlo aktivna, a naročito „Rode“ mitraljiranjem i snopovima bombi, mi na njih nijesmo mnogo obraćali pažnju. Prosto smo bili otupjeli.

Od Mrčin-Planine stigli smo preko Jablanova Brda i Zavraćenog Dola do Zagorica. Tu smo držali položaje prema Jeleču i nastojali da se što bolje odmorimo. Prva i 2 četa pošle su prema Trnovcima. Sjutradan je i naša četa krenula za Trnavce i došla u sastav bataljona.

Jednaestog juna uveče izvršen je napad na neprijatelja na sektoru Miljevine. Nijemci su nas odbili i mi smo se zadržali na potoku Oteš. Međutim, u samo svitanje javili su nam da su i Nijemci napustili položaje oko Miljevine i zapalili magacine. Bataljon je odmah krenuo prema Miljevini, prešao most i zauzeo položaje na cesti iznad sela Donji Budanj. Prva četa je bila na samoj cesti, 2-ga je sa jednim vodom zatvarala pravac između 1-ve i naše čete, koja se nalazila lijevo i održavala vezu sa 3 bataljonom na Debelom Brdu.

Nijemci su od Foče sa dva tenka i nekoliko kamiona pešadije uz podršku artiljerije pokušali oko 10 časova da zatvore prolaz. Ovaj pokušaj smo odbili. U ovoj akciji učestvovala je i jedna četa iz Treće dalmatinske brigade koja je prije nekoliko dana rasformirana. Sa ovom četom, koja se nalazila desno od 1 čete našeg bataljona, napao je Mirko Novović u bok njemačku kolonu i natjerao je, uz sadejstvo ostalih naših četa, da se povuče. Tom prilikom poginulo je 15 Nijemaca. Jedan njihov podoficir je zarobljen i zaplijenjena su 2 kamiona. Podoficir je imao signalno platno za vezu sa avionima. U tom napadu prilikom pretraživanja terena poginuo je Jagoš Srdanović omladinski rukovodilac bataljona. Odmah iza ovog napada naletjele su „Štuke“ sa pravca Sarajeva. Ovaj njihov nalet, kao i nekoliko sljedećih koje su vršile u brišućem letu gotovo dodirujući vrhove hrastova, prošao je bez bombardovanja. Piloti čija su se lica jasno uočavala u kabinama iskretali su avione i mahali rukama u znak pozdrava. Prevarilo ih je rašireno platno. Računajući da smo mi Nijemci sručivali su terete na kolone koje su se kretale pozadi nas.

Poslije naleta aviona Nijemci su ponovo preduzeli napad pojačanjima iz Foče uz podršku jake artiljeriske vatre. Međutim, ni tada nijesu uspjeli da nas zbace sa položaja. Do noći je bilo još pripucavanja sa njima ali više nijesu ozbiljnije pokušali da nas napadnu.

Naša 3 četa je ostala svu noć na istim položajima, stim što je jedan vod bio stalno u zasjedi, dok se 2-gi odmarao

pozadi, na oko 30 metara. Ove noći smo dobili popunu iz Treće dalmatinske brigade. Savo Mašković je pri svjetlosti baterijske lampe pročitao imena drugova koji ulaze u sastav naše čete. U živom sjećanju mi je lik jednog od tih drugova koji je nosio oznaku komandira čete, a došao je u naš vod za desetara jedne desetine. Dugo sam pričao te večeri s njim o proteklim događajima i borbama i iz razgovora sam saznao da je član Partije još od 1936 godine. Svi smo ga cijenili i uopšte smo nastojali da, iako ne poznajemo nove drugove, steknemo povejerenje jedni u druge. Na njihovim licima osjećala se izvjesna želja da opravdaju zvanje proletera koje su dobili ulaskom u sastav naše brigade. A oni su to već prošloga dana u napadu opravdali.

U svitanje svi smo bili na položaju na kome smo u toku noći iskopali male zaklone. Nijemci su iskoristili ovu noć da dovuku pojačanja i da nas žestoko napadnu u rano jutro. Prije početka napada njihova artiljerija, jačine oko jednog diviziona, tukla je naše položaje, a zatim su krenuli na juriš. Mi smo ih odbacili preko bezimenog potoka.

Uskoro su se od Foče čuli tenkovi, a i artiljerija je počela ponovo tući po našim položajima, uz jednovremeno nadlijetanje „Štuka". Poslije jakog artiljeriskog i aviobombardovanja Nijemci ponovo kretoše u napad. Dočekali smo ih ručnim bombama. Iznenađeni otporom oni su ostavili u bezimenom potoku preko deset mrtvih. Desno, kod 1 i 2 čete takođe se vodila žestoka borba. Tu su njemački tenkovi uspjeli da prodru cestom u pravcu Kalinovika. U ovom napadu iz naše čete je poginuo Milo Prlja, puškomitraljezac (pogođen je direktno granatom) i Pantelija Sopić, a ranjeni su Mileva Šćepanović i Vuksan Đukić. Od drugova iz Treće dalmatinske brigade poginula su petorica, među njima i desetar sa kojim sam se bio toliko sprijateljio. Iz 1 i 2 čete bilo je mrtvih i ranjenih (sjećam se da je poginuo Luka Bjelić, a da su ranjeni Penjo Sekulić i Đoko Iković).

Pošto smo od oružja imali samo puške, puškomitraljeze i ručne bombe, zadržali smo samo pješadiju, dok je grupa od šest tenkova prodrla u pravcu Kalinovika. Italijanske bombe koje smo upotrijebili nijesu imale nikakvog efekta na tenkove.

I 15 juna (trećeg dana otkako se nalazimo na ovim kotama iznad sela Donji Budanj) neprijatelj nas je napadao. Negdje oko 14 časova smijenili su nas djelovi Sedme banijske divizije, a naš bataljon je pred zalazak sunca krenuo prema selu Jabuci. Kolona bataljona ličila je više na kolonu bolnice. Bila je prošarana nosilima sa ranjenicima.

Gojko ĐUKIĆ

MOJ KOMANDANT

Bio sam kurir u štabu bataljona i često izvršavao vrlo teške zadatke koje mi je postavljao komandant bataljona Moma Stanojlović, redak junak. Ispričaću samo jedno od mnogobrojnih sećanja na njega iz borbi Pete ofanzive. Bilo je to iznad sastava Pive i Tare. Nemci su ogorčeno napadali na jedno brdo koje su branile dve čete našeg bataljona. Cilj je bio zadržati ove položaje do mraka. Iako je brdo bilo pogodno za odbranu, Nemci su jurišali vrlo uporno, ne obazirući se na to što ginu desetine njihovih boraca. Naređeno je da se povuku gotovo svi naši borci, a na vrhu brda ostalo ih je nekoliko i komandant bataljona Moma. Posmatrao sam strahovitu borbu tih nekoliko naših drugova sa Nemcima. Nemci su desetak puta napadali na vrh i uvek, pri svakom napadu, padalo ih je po pet-šest. Gledao sam (a nisam bio u mogućnosti da što učinim) kako komandant sačekuje na nekoliko koraka Nemce i tuče ih iz pištolja i bombama. Za dečaka od šesnaest godina, koliko mi je tada bilo, to je bilo strašno. Strepeo sam da mi komandant ne pogine. Brdo je zadržano do mraka u našim rukama. Te noći smo izvršili marš preko reke Pive u pravcu Zelengore. Sutradan je naš komandant bataljona premešten na dužnost komandanta Sandžačke brigade. Po zvršetku Pete ofanzive čuli smo da je poginuo u slavnom jurišu pri prelasku reke Sutjeske.

Vasilije ŽIŽIĆ

OMLADINSKA ČETA U BORBI NA BOROVNU

Omladinska četa 3-eg (Kragujevačkog) bataljona Prve proleterske brigade formirana je početkom februara 1942 u Foči, odmah poslije dolaska proleterskih jedinica i Vrhovnog štaba, od omladinaca iz mjesta i Dječjeg doma koji je tamo postojao.

Poslije kraće vojničke obuke i političko-vaspitnog rada, četa je krajem marta 1942, u sastavu 3-eg bataljona, imala prvo vatreno krštenje u borbi sa četnicima na prostoriji Međeđa—Pešurić—Dub. Otada pa do oslobođenja naše zemlje učestvovala je u svim akcijama svog bataljona, a podmlađivala se novim borcima iz krajeva kuda je prolazila Prva proleterska brigada.

U borbama u Petoj ofanzivi poginulo je trinaest drugova i drugarica[1], od toga za jedan dan na Borovnu devet, među kojima i narodni heroj Šerif Lojo.

U Bici na Sutjesci rukovodioci su bili: komandir čete — Mate Bošković, ribar iz Baške Vode; zamjenik komandira — Božo Hadživuković, đak iz Foče; politički komesar čete — Luka Božović službenik iz Foče; zamjenik političkog komesara — Marija Jagodić-Maca, radnica iz Kragujevca;

[1] Imena nastradalih i poginulih: Mileva Šarić, đak iz Foče; Andra Marinković-Mali, đak iz Kragujevca; Lela Vargović, đak iz Foče; Meho Rustan, đak iz Foče; Josip Kelava, đak iz Foče; Blažo Hadživuković, đak iz Foče; Milan Babić, đak iz Foče; Božo Hadživuković, đak iz Foče; Šerif Lojo, radnik iz Foče; Vaso Elez-Crni, radnik iz Fore; Aco Visocki, đak iz Foče; Rašid Hadžimešić, radnik iz Foče; Milan, zemljoradnik iz okoline Bugojna; Tonči Vargović, đak iz Foče; Božo Pejović, radnik iz Foče; Petar Birošević-Sremac, radnik iz Srema.

vodnici: Šerif Lojo, radnik iz Foče, Vaso Elez-Crni, radnik iz Foče; politički delegati vodova: Ante Tuka, đak iz Vareša, Blažo Hadživuković, đak iz Foče.

*

U šumi ispod Mrkalj-Klada stoljetna bukova stabla su naše naselje. Široke grane s mladim lišćem štite nas od kiše, ali ponegdje se opuste, pritisnute težinom vode, i izruče mlazeve po ogrnutim šatorskim krilima i vatrama. Dim se miješa s pramenovima magle. Rafali mitraljeza i povremeni odjeci topova nadjačavaju hučanje Sutjeske i potoka oko nje. Ispod nas protiče potočić koritom uklesanim kroz stijenje i isprepletene žile. Žubori i klokoće. Njegov šum prosijeca oštro strop oštavanje vode, koje djeluje nekako čudno u ovom haosu zvukova. Kiša čas jenjava, a čas jače pljušti . . . I rafali.

*

Vatre se održavaju dodavanjem suvaraka. Proređuje se magla. Sve brže promiču njena povjesma. Kroz rasturenu maglu, nedaleko od nas, nazire se vodopad potočića niz okomitu stijenu. Na početku uzak i nerazdvojen, a u podnožju srebrnasto rasut u izmaglicu izlomljenih kapi. Potočić se stalno obnavlja i novom snagom nosi sve ka Sutjesci. Znamo da sad, u ovo vrijeme, nadošla Sutjeska valja sve — drvlje i kamenje.

Povjetarac stresa grane i raznosi maglu. Naše se vatre sve više rasplamsavaju. Svako bi htio da su mu i ruke i leđa bliže toplom plamenu. Iz šatorskih krila, opanaka i cipela cijedi se voda. Živahnula lica. Poneko se strese i iscijedi titovku.

— Čuvajte se da nabacim ove grane. Danas neće biti aviona, veli Šerif.

Mate[2] zavija tanku cigaretu od ostavljenog pikavca i prašine iz džepa.

— Bezec, bezec, bezec . .. javi se više glasova.

Jedna na šestoricu. Treba zagrijati i pluća.

Otkravili smo se i ogrijali ruke. Lica su nešto blažeg izraza, iako oštrih crta. Ruke sasvim dječačke. Mršave i blijedoplave. Malo se razgovara.

Okupljamo se i sjedamo na povaljena i još neistruljela stara stabla. Četna konferencija.

---

[2] Poginuo 1943 u Livanjskom Polju kao komandant bataljona u Devetoj dalmatinskoj diviziji.

— Sutra se treba probiti. Neprijateljski obruč se sve više steže. S nama su drug Tito i Vrhovni štab. Iza nas su ranjeni i bolesni drugovi. Partija i drug Tito traže da hrabro izdržimo sve teškoće i borbe ... Posledmje goveđe meso dobili smo danas. Naći ćemo nešto i kod Nijemaca... — kratko reče komesar.

— Napadaćemo Borovno na desnoj obali Sutjeske. Juče je 2 bataljon bio otjerao Nijemce s tog položaja i zaplijenio nekoliko „šaraca", ali su ga Nijemci ponovo zauzeli. Naši nijesu bili dovoljno oprezni. Nijemci su se ukopali i napravili manje „bunkere". Idemo na juriš da ih rastjeramo. Napad će biti pred zoru. Treba pregledati oružje i sve pripremiti. Učestvuje cijeli naš bataljon. U akciju ide i 2 bataljon. Treća četa biće prethodnica, pa mi za njom — objasnio je komandir sjutrašnji zadatak.

Diskutovalo se.

— Mislim, osnovno je da se dobro pripremimo. Teško ćemo se snaći kroz šumu dok ne dođemo do Sutjeske, a onda ima nas koji dobro poznajemo teren oko Tjentišta. Kad smo maršovali za Čemerno, u Trećoj ofanzivi, na Tjentištu smo imali prvi odmor, a drugi u Suhoj, kod ona dva mostića. Ako održavamo dobro vezu i udarimo jednovremeno, pobićemo ih kao miševe — veli Božo, zamjenik komandira.

— Juriš i bombe treba da riješe stvar. Mitraljezi ne smiju „dobiti zastoj", ako hoćemo da sigurno izvršimo zadatak. Silovit juriš ima sve da ih rasprši, — objašnjava vodnik Lojo. A Crni dodade:

— Ako bombaši i mitraljesci budu sadejstvovali kao na Trovrhu i Ivan-Sedlu, neće izostati pobjeda.

— Predlažem da se sakupi nešo municije za mitraljesce. I drugo, da u borbi ne zaostajemo za starijim drugovima — reče Božo Pejović, puškomitraljezac.

Vjerovatno ćemo naći dosta municije i drugog materijala u rovovima. Bolje bi bilo da ništa ne diramo, dok ih ne dotučemo i pretjeramo preko Sutjeske. Samo malo municije nabrzinu, — predlaže Benzon[3], pomoćnik puškomitraljesca.

— Drugovi, molim vas da i ja sjutra idem u borbu, pošto konji ostaju s komorom — kaže Jovče[4], trinaestogodišnji konjovodac kod mitraljezaca.

— Mali si, a biće naporno. Viša je puška od tebe.

— Pa ja je ionako nosim i još vodim konja, a znam da pucam. Imam deset metaka, pa ako mi nestane — tražiću.

---

[3] Ivan Benzon, radnik iz Vranjica — Split.

[4] Jovče Đurić, čobanin iz okoline Prnjavora. Poginuo na Sremskom frontu.

I Boro[5] nije veći, pa ide u svaku akciju. Ja ću uz Ratka[6], ne brinite se za mene.

Nije se imalo kud. Razlozi su bili ubjedljivi. Teško mu je da se odvoji od svojih drugova — mitraljezaca.

Svako je imao ponešto da kaže i predloži. Govorilo se kratko, kao da je borba počela. Zadatak je shvaćen. Situacija je jasna. Nema razlike između četne konferencije i jučerašnjeg partiskog sastanka.

Mate zaključi konferenciju, a Aco i Crni počeše našu omiljenu pjesmu:

Mi ne damo zemlje naše
Da je gaze fašisti . . .

Prihvatila je cijela četa.

Po grupama sjedimo oko vatri. Čistimo oružje. Negdje se pjeva, a negdje razgovara. Bliži se veče. Sunce se danas nijednom nije pojavilo. Ni kod zalaska.

— Ove godine bih završio akademiju. Možda bih ovuda prolazio na izlet za Maglić i Volujak. A sad . . . moramo na Sutjesku — u proboj . . . I ovi su drugovi u partizanima . . . pokazuje sliku Božo.

Maca gleda drugu sliku i dobacuje Aci:

— Bre, Aco, mnogo si se promenio. Ovde si s tom lulom izgledao kao pravi mali Englez. Bio si zgodno đače. Da li su te zagledale sarajevske devojke?

— Još sam mlad, samo neka se rat završi, pa bi se čovjek malo i dotjerao, ne ostaje dužan Aco.

Rašid i Milan rastavili puškomitraljez i sve okvire. Podmazuju i čiste svaki metak i djelić. Ne čuju ni razgovore ni pjevušanje. Pomažu jedan drugom i štede riječi. Crni se osvrnu na njih:

— Što ste se odvojili vas dvojica? Kao da niko više nema puškomitraljez. Dotjerujete ga kao mladu.

— Ovo nam je i djevojka i mlada, odgovori Rašid. Bolje je da pjevate bez nas. Malo je vas u grupi. Čuli bi se naši „lijepi" glasovi. Kad vas se više okupi pomoći ćemo i mi.

Lojo nam priča o svom triftarskom i splavarskom životu.

— Nije uvijek lako na Drini, makar da joj poznaješ virove i tjesnace. Kroz njene brzake svakodnevno smo se probijali s veslima i pjesmom. Pri polasku volio sam pjevušiti: „Da zna zora . . ." U triftu najmilije mi je bilo razbijati lagere. Prvi put sam to naučio na Tari. Usred gomile balvana

---

[5] Boro Visocki, đak iz Foče. Poginuo 25-VI-1943 kod Vlasenice.

[6] Ratko Kuruzović, radnik iz okoline Banjaluke. Bio u četi do juna 1944. Otišao u Bosansku Krajinu i poginuo.

pomjerio sam samo jedan i jedva sam umakao iz lomljavine i propadanja.

Zastade malo, pogleda Crnog i nastavi:

— Često su triftari nalazili smrt u vrtlozima Drine i Tare koje su nam bile i hraniteljke i neprijatelji. Radilo se od zore do mraka. A hranili smo se najčešće suhom purom. Onako gladni, mokri i prozebli gutali smo kao vuci četvrtaste komade koje bi kuhar otsijecao tankim kanapom. A plata? Mala, brate, pola pojedeš u puri. Da, nije bilo lako . . . Neće se to više vratiti.

— Nije ni nama bilo lakše — javi se Crni, bivši kovač. Za te iste splavove kovali smo i sjekli vam klamfe. Dok ste vi gazili Drinu i izbjegavali vrtloge i brzake, mi smo se kupali u znoju. A uveče, ne možeš ni da legneš akamoli da spavaš. Preko hljeba nije ni nama preticalo . . .

Jovče i Boro, najmlađi u četi, već su zaspali. Podrhtavaju od hladnoće. Marija[7] ih pokriva. Posmatra je Dragica[8] kako ih pažljivo i nježno gleda podavijajući krajeve šatorskog krila i ne izdrža:

— Kad smo ovako blizu Foče često mislim na majku, da li je živa i hoću li je vidjeti.

Pjesma je ugasnula. Razgovori su rjeđi i tiši. Vatre polako trnu. Mnogi drijemaju.

*

Noć poodmakla. Stravična tamna noć. Javi se Mate.

— Pokret!

Kao magnet sve podiže na noge.

Oživjelo naše naselje. Prikupljamo se. Ko je malo drijemao stresa se od hladnoće. Uskoro se izdužuje kolona. Tišina. Čuje se samo krckanje suvih grana i poneki tup pad na klizavoj, raskaljanoj stazi. Gusta magla i pomrčina. Ne vidi se prst pred okom. Gubimo stazu i probijamo se kroz šumu. Uhvatili se za ruke ili odjeću. Odmičemo polako, vrlo polako. Često zastajkujemo. Prethodnica traži bolji prolaz. Stalno se prenosi jedva čujna komanda „tišina". Svi smo napregnute pažnje. Svaki pad ili lomljenje grana izgleda da se daleko čuje.

— Bos ću sigurnije, ovi opanci mi se mnogo kližu. Već sam jednom nabio zemlju u cijev puškomitraljeza, šapće Božo.

Jovče se drži Ratku za ruku.

Lakše mi je ovako no kad vodim konja. Siguran sam da neću zaostati.

---

[7] Marija Grubišić, radnica iz Šibenika. Bolničarka.

[8] Dragica Straka, đak iz Foče. Bolničarka.

Nešto duži zastanak. Nastavljamo. Komanda „veće otstojanje!“... Blizu je rasvit, a vidljivost slaba. Kratko puškaranje. Susret patrola. Izbijamo na proplanak ispod brdašca. Svanulo je.

— Komandiri i komesari naprijed!

Kratka zapovijest komandanta bataljona. Sve nam je jasno. Ispred nas je Borovno. Treća i 1-va četa idu lijevo, a Omladinska pravo prema ivici šume. Desno je 2 bataljon.

U streljačkom stroju penjemo se uz padinu brdašca kroz rijetku šumu i žbunje do jurišnog položaja. Još je tišina. Magla nas obavija. Na ivici ledinice čekamo da iziđu krilne čete i da se prikupimo. Vidimo gotovo cijelu ledinicu. Razbacani grmovi i nekoliko nevelikih stabala. Lijevo i desno puškaranje i poneki mitraljeski rafal. Prema nama mirno.

— Da li je ova ledinica posjednuta?

— Najvjerovatnije je da ovi šumarci nijesu prazni, šapću borci.

Vrijeme je za napad. Mate je mahnuo rukom. Za trenutak streljački stroj čete se digao i jednovremeno jurnuo preko ledinice s gromkim borbenim pokličem:

— Naprijed, proleteri! Naprijed, omladinci! Ura!

Zametnula se borba. Šumarci su kiptjeli mitrajleskom vatrom i tromblonskim bombama. Nijemci su se svugdje ukopali. Svaki šumarak je mali „bunker“. Iza njih su rovovi. Prvi šumarci su zauzeti. Bili su to vještački šumarci koji su prikrivali rovove. Ubitačna vatra sa svih strana prikova nas za ledinu. I u malim udoljicama na čistini nalazimo varljiv zaklon.

— Nemojte me iznositi, hoću da vidim svršetak borbe,... — jedva izgovori Božo, zamjenik komandira. I zaćuta. Izniješe ga iz streljačkog stroja. Grč na licu i posljednji pogled prema Maluši i Foči. A ukočene oči ostadoše otvorene. Da vide kraj bitke...

Sve snažnija borba i kod krilnih četa. Novi juriš. Čuje se Božo puškomitraljezac:

— Naprijed, omladinci! Pobjeda je naša!

Do nas dopire s lijeve strane prodorni glas Steve[9] iz Prve čete:

— Naprijed, proleteri!

Nezadrživ talas omladinskih grudi... Čuo se još jedan rafal Božovog puškomitraljeza, a onda i on ućuta.

---

[9] Stevo Roglić, radnik iz Kragujevca. Zamjenik političkog komesara Prve čete.

— Udri dok teče okvira, prebacuju se naši — doviknu Nikica[10] svom pomoćniku Sremcu, puzeći kroz vlažnu travu i ostavljajući krvav trag. Pucao je Sremac, a s poslednjim rafalom ugasilo se i njegovo srce.

Na lijevom i desnom krilu čete pali su vodnici Lojo i Crni. To im je bio posljednji put da bacaju bombe i povedu svoje vodove u juriš. Neće Lojo vidjeti snijevanu veliku pilanu na Drini, niti Crni moderan rudnik u Miljevini.

Acov puškomitraljez nije zatajio i zasipao je pobješnjele „Friceve“, ali rafal „šarca“ ugasio je i njegov mladi život.

Između Rašida, puškomitraljesca, i Milana, njegovog pomoćnika, stražari zaćutala „Zbrojovka“.

Blizu Boža, puškomitraljesca u samrtnom ropcu, prebijenih nogu i izrešetanih grudi, muči se naš skojevski rukovodilac čete Tonči[11]. Krv mu navire na usta. Jedva izgovara.

— Osvetite nas... Pozdravite mi roditelje i drugove...

Čebo[12] i Ratko, sa dva preostala puškomitraljeza i ostalim borcima, uskaču u njemačke rovove.

Padali su još neosvojeni rovovi. Mnogo lješeva njemačkih vojnika. Razbacano oružje i municija. Bjesni borba i kod ostalih naših jedinica.

Gonimo Nijemce prema Sutjesci i Popovom Mostu. U jednom kamenjaru zastao iznemogao i izbezumljen Nijemac, kao da hoće da se preda prestravljen, vidjeći pred sobom dječaka stisnutih usta, nabrana čela i upaljenih očiju, htio je da se pribere i digne pušku, ali ga je omladinac preduhitrio.

*

Desna obala Sutjeske, odavde do Popovog Mosta, očišćena je od Nijemaca. Na Košuru još juriša Druga proleterska. Kroz prorijeđenu maglu sunce se pojavljuje. Prilično je otskočilo. Njemačka artiljerija već tuče Borovno i ne da da iznesemo poginule drugove. Ostale čete su na položaju.

Mate, naš komandir, sjedi na jednom kamenu s mašinkom na krilu. Netremice posmatra Košur u užasnoj vatri. Ožiljak na usni kao da se dublje urezao u mršavo lice. Ne primjećuje da sam sio pokraj njega. Gledam i ja Košur i mislim na pale drugove. Sjedimo bez riječi. Roje se misli. Ređaju se uspomene na marševe, borbe, pjesme, na sanjarenja i prve susrete s ovim drugovima. Do maločas živi, puni zanosa i ideala, sad

---

[10] Nikica Vuković, radnik iz okoline Prnjavora. Poginuo kao komesar bataljona na Sremskom frontu.

[11] Tonči Vargović, đak iz Foče. Skojevski rukovodilac u četi.

[12] Alija Čebo, radnik iz Foče.

leže kao živi svjedoci pobjede, ovdje na Sutjesci i oni novih koje će doći na putu naše borbe.

— Mate, četa nam je opet manja...

— Da. Teško mi je da shvatim da njih devetorica ostaju ovdje i da neće poći s nama dalje.

— Ipak oni ostaju s nama. A četa... Ojačaće ona opet, s novim omladincima.

— Ostali su željni mladosti i života, majčine i djevojačke nježnosti... Srce me zaboli za ovakvom mladošću. Dok si u jurišu, ne misliš na to. Ali sad... Teško je...

— I kod drugih četa ima dosta gubitaka. Komesar bataljona Mirko[13] teško je ranjen.

— Miloradović[14] i Jerosimić[15] su poginuli, a Dragica je pri pokušaju da iznese Tončija sva izranjavljena... Da se zaklonimo!

Nekoliko zrna zarilo se u zemlju nedaleko od nas.

Grob se teško primjećuje pod suhim lišćem. Stoje drugovi i odaju palima posljednju poštu. Jovče stoji pored Ratka i zaplaka. Ostali ćute stisnutih usana. Oči im govore da su misli devet palih omladinaca, o slobodi i Partiji, pretvorene ovdje još jedanput u granitni zavjet njihovih drugova.

I pošli smo prema Suhoj i Zelengori bez njih i s njima...

Luka BOŽOVIĆ

---

[13] Mirko Jovanović, đak iz Kragujevca. Komesar 3 (Kragujevačkog) bataljnona.

[14] Mladen Miloradović, radnik iz Čačka. Politički komesar 3 čete.

[15] Vladimir Jerosimić, radnik iz Kragujevca. Vodnik u 3 četi.

IZVIĐAČI PRVE PROLETERSKE DIVIZIJE

Nemci su svakodnevno dovlačili nova pojačajna na otsek Sutjeske gde su pretpostavljali da će se probijati naše snage. Trebalo je stalno pratiti njihov rad, prikupljati podatke i otkrivati promene u njihovom rasporedu kako bi se uočili i izabrali najpogodniji pravci za proboj iz obruča. Za izvršenje takvog zadatka bila je formirana i izviđačka grupa od starešinskog kadra 4 (Kraljevačkog) bataljona Prve proleterske brigade. Grupa je radila za potrebe Prve proleterske divizije i Vrhovnog štaba.

Posle napornog marša po kiši i blatu preko Vučeva i šume Perućice, Prva proleterska brigada je izbila noću 4/5 juna prednjim delovima na Sutjesku. Trebalo je probiti nemačke položaje na Borovnu i Popovom Mostu i stvoriti uslove glavnim snagama za proboj ovim pravcem. Podilaženje tim položajima je izvršeno u toku noći, a ujutru 5 juna oko 8 časova otpočeo je napad po magli i sitnoj hladnoj kiši. Posle šestokih borbi Borovno je osvojeno i Nemci su odbačeni u dolinu Sutjeske.

Međutim, dalje se nije moglo. Nemci su doveli nova pojačanja i čvršće zatvorili pravce koji izvode ka Popovom Mostu i Ćurevu. Izgleda da su otkrili naše namere.

*

Oko podne 6 juna pozvali su me u štab bataljona radi prijema novog zadatka. Tu sam zatekao Bogovca, komesara bataljona i Mišu Brezaka-Lalu, obaveštajnog oficira. Rekoše mi da je štab divizije odlučio da, usled jakog otpora Nemaca

u rejonu Popov Most — Mrkalje, promeni pravac proboja i da ga usmeri preko Krekova i Vrbničkih Koliba. Radi toga je trebalo prikupiti najsvežije podatke o neprijatelju, njegovom grupisanju i prebacivanju novih pojačanja na Zelengoru. U tu svrhu naš bataljon je imao da formira jednu izviđačku grupu koja će se provući kroz neprijateljski raspored i izvideti njegove snage na pravcu sela V. i M. Ljubina — selo Vrbnica, a zatim se prebaciti do sela Rataja i utvrditi kakvim snagama neprijatelj tamo raspolaže i da li se na taj pravac prebacuju nove snage od Foče i Kalinovika.

Grupu su sačinjavali Miša Brezak - Lala kao vođa, Ćosović Vuko — komandir voda u prvoj četi, Popović Vlado — komandir odeljenja takođe u prvoj četi, i ja (tada sam bio na dužnosti zamenika komandira prateće čete). Skrenuta nam je pažnja da naoružanje i opremu prilagodimo postavljenom zadatku.

Dok je Lala u štabu divizije, koji se, koliko se sećam, nalazio tada u rejonu Dragoš-Sedla, primao detaljnije podatke o pretstojećem zadatku, mi ostali smo pripremali sekcije, ručne bombe i po jedno civilno odelo tamošnjeg kraja, pošto smo uglavnom bili odeveni u nemačke uniforme. Odlučeno je da od oružja ponesemo samo pištolje i bombe, i to italijanske ofanzivne. Ove bombe su najpogodnije za bliska otstojanja, a jakom eksplozijom demorališu neprijatelja (zvali smo ih „panikerke“).

Lala se vratio i upoznao nas sa zadatkom koji smo dobili od štaba divizije. Trebalo je da izvidimo: da li u rejonima sela Rataja i Jeleča i na prostoru Miljevine ima neprijateljskih snaga, koliko su jake, šta rade i u kom pravcu su orijentisane, zatim da li pridolaze pojačanja ,njihovu jačinu, pravce pokreta i dr.

U pogledu izbora maršrute bilo je više predloga koji su se uglavnom svodili na to da li da se držimo više kosa Košura, Lupoglava, Oštre Glave, itd., ili da idemo dolinama i potocima i da tako izbegnemo susrete i borbe s Nemcima.

Tu nam je mnogo pomogao drug Ćosović koji je pre rata radio više godina u Zelengori kao šumski radnik i dobro se upoznao sa njenim stazama, klisurama i vrletima, čak i sa onim kojima nije prošla ljudska noga. Odlučili smo se za pravac: selo Polje — istočne padine Košura — Lupoglav — Oštra Glava — Glog (severno od sela Vrbnice) — selo Miljevina.

Trebalo je da u toku prve noći pređemo Sutjesku i Košur, uhvatimo vezu sa štabom Druge proleterske brigade i obavestimo se o situaciji pred njenim frontom. Ostatak noći iskoristili bismo za prelazak reke Hrčavke i izlazak na Lupoglav,

odakle bismo izvideli grupisanje neprijatelja i njegove pokrete u pravcu Košura i sela Krekova. Za sledeću tačku zadržavanja odredili smo Oštru Glavu (istočno od sela Vrbnice), stim što bismo se do nje prebacili po danu. Sa ove tačke trebalo je utvrditi gde su neprijateljski položaji, kakav je saobraćaj pravcem Brod na Drini — selo Ljubina — selo Vrbnica, dovodi li neprijatelj nova pojačanja i dr. Pri tome smo računali da će nam seljaci iz sela Vrbnice i Ljubine, među kojima imamo dobrih poznanika još iz 1942 godine, dobro poslužiti.

Poslednji skok bila bi Miljevina koja je pretstavljala glavni objekt našeg izviđanja.

Sunce se već gubilo iza masiva Košura, kada smo se u koloni po jedan spuštali okomitim kosama ka koritu Sutjeske, Lala na čelu, a mi za njim; u seljačkim odelima izgledali smo kao izbeglice. Oprezni smo, iako smo obavešteni da su delovi Druge proleterske brigade na Košuru.

Na Sutjesku izbijamo između izgorelih zidina sela Polje. Nikog živog. Selo su još 1941 popalili četnicici, a narod je otišao u zbegove. Mrak već pada.

Zatišje. Čuje se samo ponegde mitraljez. Rešismo da Sutjesku pređemo ispod ovog sela. Tu nam je izgledala najmirnija, iako je i tu bila brza i valovita. Jedan po jedan, pomažući se štapovima, prebacujemo se na drugu stranu. Bilo je padanja, kvašenja do guše i psovki.

Na suprotnoj obali malo zastajemo, a zatim nastavljamo za Košur.

Bio je već potpun mrak kada smo se sa velikim naporom peli uz Košur. Stazu često skrivaju prastare bukve koje ovde niko ne seče.

Na jednom manjem proplanku Lala oslušnu i reče: „Na kosi ispred nas ima nekog". Utvrdili smo da su to naši iz Druge proleterske brigade. Javili smo im se i zatražili da nas odvedu u štab brigade. Tu smo saznali da su i oni preko sela Tođevca uputili jedan bataljon ka selu Vrbnici radi zatvaranja tog pravca. Rekoše nam i to da rečicu Hrčavku još drže naše snage i da je možemo preći na mostiću oko kilometar i po nizvodno od Tođevca. Veruju da tu Nemci još nisu stigli, ali da nema ni naših snaga.

Polazimo negde oko ponoći i posle teškog i obazrivog kretanja po mrkloj noći izbijamo pred zoru na Hrčavku. Manja je od Sutjeske, ali je tu, u polju, čak i dublja od nje. Nije nam se gazilo u ovoj jutarnjoj svežini, a mosta koji tražimo još nema. Možda su ga Nemci zauzeli i radi toga moramo ići oprezno. Malo lutanja i most je pronađen. Posle osluškivanja

brzo pređosmo preko mosta i nađosmo se u ničijoj zoni: naši pozadi, a Nemci negde tu — ispred nas.

Svima nam je jasno da ćemo se otsad kretati kroz neprijateljski raspored, a sukob se na svaki način mora izbegavati. Idemo u koloni po jedan na otstojanju desetak i više metara. U slučaju sukoba, Lala kao čelni ima da baci nekoliko ručnih bombi, a mi ostali da pojurimo levo i desno i da se što brže prebacimo do određenog zbornog mesta.

Žurimo da do zore izbijemo bar na prve ogranke Lupoglava. I magla nam donekle pomaže. Ćosović je na čelu, on nam je ujedno i putovođa.

Ulazimo sve dublje u šumu. Ništa se ne čuje, samo poneka probuđena ptica poleti sa grane. Na ivici jedne livade zastajemo, Ćosović upozorava Lalu na sveže tragove po travi. Verovali smo da su tragovi nemačkih patrola koje su izviđale dolinu Hrčavke.

Nama se žuri, jer u toku dana moramo stići na Oštru Glavu, a to je za naš način kretanja veoma daleko. Izmenili smo malo pravac, povećali otstojanja i nastavili pokret. Odjedared nas trže promukli glas:

— Halt!

— Švabe! Svaki na svoje mesto! — komandova Lala.

Ćosović je već bacio tri ručne bombe. U našem pravcu se sruči nekoliko kratkih rafala iz „šarca", pa se utiša. Prema ranijem dogovoru, povukosmo se ka mestu prikupljanja. Još nekoliko rafala sa raznih pravaca, pa se sve utiša. Izgleda da i Nemcima nije bilo jasno šta se dešava u toj gustoj, jedva prohodnoj šumi.

U toku prikupljanja čuli smo, malo ulevo od mesta susreta sa Nemcima, još jedan mitraljeski rafal i tresak ručne bombe. Svi smo na okupu sem Ćosovića. Čekali smo ga i dozivali nekoliko puta, ali je sve bilo uzalud. Po drugom pucnju zaključili smo da je ponovo naišao na zasedu i da je ranjen ili poginuo. Tražiti ga nismo mogli, jer bismo doveli u pitanje izvršenje zadatka.

Lala u blok zapisuje: „U 6 časova 7 juna imali smo prvi sukob sa Nemcima na južnim ograncima Lupoglave. Borba je bila veoma kratka. U toj prvoj borbi nestao je drug Ćosović, ne znamo da li je ranjen ili poginuo. Nemci vrše manevar svojim snagama i posedaju svaku čuku na Lupoglavu i svoje dejstvo orijentišu prema Košuru i selu Krekovi. Provlačenje kroz nemački borbeni poredak ide veoma teško".

Osmatramo greben Lupoglava. Njegov zapadni deo je nepošumljen. Tu se ističe jedna izrazito gola, kamenita čuka, na kojoj se ništa ne primećuje. Izgledalo je da je Nemci još nisu poseli i da ćemo se tuda najlakše provući.

Nastavljamo pokret. Sad smo još oprezniji. Povećali smo otstojanje i neprestano osmatramo. Sa Košura se čuje borba.

Pproplanke savlađujemo puzanjem. Lala, iako krupan i razvijen, vešto se prebacuje od jedne humke do druge. Još svega sto metara pa smo na grebenu Lupoglava. Verovali smo da će pozadi njega biti lakše.

Odjednom ugledah Lalu kako se pridiže, oslušnu, kleknu, okrenu se prema nama, podiže desnu ruku u horizontalan položaj i brzo je spusti. Istovremeno skoči u najbliži čestar. To uradismo i mi. Uskoro začusmo govor i korake. Bili smo načisto da su Nemci. Pritajili smo se i budno posmatrali svaki njihov pokret. U neposrednoj blizini ugledasmo grupu nemačkih vojnika u koloni po jedan. Nešto su bezbrižno razgovarali ne obraćajući pažnju na okolinu. Uputiše se pravo kamenitoj čuki pored koje je trebalo da za koji trenutak prođemo. Ako nam zatvore i taj pravac...?

Očekujemo da Lala odluči kuda ćemo. Međutim, on je i dalje ležao ne dajući nam nikakve znake. Odjedared poče puzati napred. Zajedno ratujemo već treću godinu, ali ga nikad nismo videli da tako brzo i vešto puže. Krenusmo za njim puzeći. Trebalo nam je dosta napora da prevalimo nekih stotinu metara, pređemo greben i dograbimo se šume.

Prikupismo se radi kraćeg odmora i dogovora. Lala nam objasni zašto je onako pritajen sačekao da prođe izvesno vreme. Pretpostavljao je da može naići još neka grupa Nemaca, a trebalo je sačekati i da se prva zabavi utvrđivanjem položaja. I zaista, lupa kamenja i zveka ašovčića pomogoše nam da se nečujno provučemo.

Krećemo ka Oštroj Glavi. Kroz gustu šumu jedva primećujemo stazu. Naporno i neprekidno kretanje dosta nas je iznurilo. Pred nama su zaseoci Basarići i Kruševo koje zaobilazimo. Bili smo negde u visini Kruševa, na jednoj kosi obrasloj gustom jelovom i borovom šumom, kad Lala zastade i reče:

— U ovom potoku ima naroda i stoke, to je verovatno zbeg. Treba da odemo i raspitamo se o situaciji.

Ipak nismo mogli sigurno utvrditi da su to naši, jer su bili udaljeni najmanje dva kilometra.

— Čujem blejanje ovaca, — ponovi Lala.

Odlučismo se da pođemo tamo. Preko nekih litica izbismo pred Vrbničku Reku. Da bismo sišli u njeno korito, trebalo je obići jednu okomitu stenu, a to je zahtevalo dosta vremena. Lala se brzo odluči — čučnu i sjuri se u potok. I mi za njim. Uskoro naiđosmo na zbeg iz sela Zaostro.

Seljaci nas ispitivački posmatraju, čudni smo im u ovako šarolikim odelima.

— Vi ste sigurno četnici pa bežite kućama, jer i vas sada ganjaju Nemci, — reče jedan seljak.

— Ne, mi smo izbeglice Sandžaklije, bežimo od Nemaca i želimo da odemo kući. Znate li gde ima Nemaca? — otpoče Lala.

— Ne znamo tačno, ali izgleda da će u toku dana doći i u naše selo; stigli su već u selo Halulovina, — odgovori seljak.

Pošto vremena za duži razgovor nismo imali, nastavismo put i oko 10 časova izbismo na Oštru Glavu. Pozadi u dolini potoka Vlaševca, u blizini jedne porušene vodenice, zatekosmo drugi zbeg. Bio je iz sela Vrbnice. Tu, među seljacima, Lala pronađe starog poznanika čika Ristu, koji nam reče da je jutros video grupe partizana kako sa Kozo Tefsije silaze u selo Vrbnicu. Pretpostavljali smo da se radi o delovima Druge proleterske brigade i Lala uputi Popovića da uhvati sa njima vezu.

— Jesi li kuda hodao, čika Risto? Znaš li šta o Nemcima? — upita ga Lala.

Reče da on lično ne zna, ali da jedan njegov komšija, koji se jutros vratio iz Foče, priča svašta o Nemcima. Posle kraćeg vremena čika Rista dovede toga seljaka.

— Puna je Foča nemačke vojske sa dosta artiljerije i sve to ide uz Drinu ka Šćepan-Polju i prema Ćurevu, — reče seljak.

Na dalja pitanja reče da je video veliku kolonu nemačke artiljerije sa pešadijom kako se kreće cestom ka selu Mješajima; da su putevi prema selu Zakmuru krcati nemačkom pešadijom, da, iako lično nije video, veruje da su Nemci stigli i u selo Ljubinu i, najzad, da, prema pričanju Fočana stižu i u Foču sa svih steana: iz Sandđaka, dolinom Ćeotine, od Goražde, pa čak i od Sarajeva.

Ove informacije imale su za nas veliki značaj. Zaključili smo da Nemci stalno privlače nova pojačanja i da ih sada upućuju prema boku naših glavnih snaga. Njihove snage, koje su dosada dejstvovale na teritoriji Sandžaka, sada se upućuju na Zelengoru. Trebalo je što pre proveriti podatke o pokretima Nemaca ka selu Ljubini.

Stigao je i drug Popović — uhvatio vezu sa 2 bataljonom Druge proleterske brigade koji će tu zatvoriti pravce prema selu Vrbnici.

Uskoro smo izbili na Glog. Dan je bio lep, te se dobro mogla osmatrati cela okolina. Primetili smo da je selo Ljubina puno Nemaca koji se kreću ka selu Vrbnici. Lala je odmah uputio druga Popovića da o tome izvesti štab 2 bataljona. Međutim, bataljon se već kretao prema nama, verovatno sa ciljem da zatvori prolaz između Oštre Glave i Gloga.

Nemci su podilazili Glogu bez naročitog obezbeđenja. Prema našoj proceni, bilo ih je najmanje dva bataljona.

Susret nemačke kolone i 2-gog bataljona Druge proleterske brigade odigrao se na samoj presedlini. To je bila prva susretna borba. Pred jakom vatrom i silovitim jurišem proletera, Nemci se u neredu povukoše ka selu Ljubini, ali se brzo središe i pređoše u snažan protivnapad. Iako daleko slabiji, 2-gi bataljon Druge proleterske pružio je snažan otpor. Međutim, Nemci su jurišali nesmanjenom žestinom i posle duže borbe zauzeli Oštru Glavu i Glog.

Ovaj bataljon odigrao je prvorazrednu ulogu u obezbeđenju desnog boka naših glavnih snaga. Zahvaljujući njegovom otporu Nemcima je onemogućeno da preko Vrbnice izbiju na Vrbničke Kolibe i preseku jedini pravac za izvlačenje naših snaga.

Za vreme borbe nalazili smo se na Stružinskom Brdu odakle je Lala, sutradan uzoru, odneo izveštaj štabu prve proleterske divizije koji se tada nalazio negde oko Vrbničkih Koliba. U toku noći bilo je mirno.

Popodne se Lala vratio i izvestio nas da je štab divizije zadovoljan našim radom. Preko Mrčin-Koliba otišli smo u sastav svoje Prve proleterske brigade, koja se tada nalazila kod Jablanovog Brda.

Milan MAKSIMOVIĆ

PIONIRSKO-MINERSKI VOD PRVE PROLETERSKE U BORBI KOD SUHE

Posle prebacivanja delova naših jedinica gumenim čamcima preko Pive, Pionirsko-minerski vod Prve proleterske brigade, dobio je zadatak da 5 juna prenese nekoliko teških ranjenika od Sutjeske do Centralne bolnice u katune Poljane, pod samim obroncima Maglića.

Zadatak je izvršen i vod se vratio u sastav brigade.

6 jun. Nalazimo se u podnožju Vučeva kod Mrkalj-Klada i odmaramo se posle napornog marša od 20 sati. Ne sećam se da sam ikad u životu bio tako umoran i iscrpen. Ispod nas huči Sutjeska. Povremeno se čuju po koji mitraljeski rafal i pojedinačni pucnji pušaka, dok u daljini odjekuje grmljavina artiljerije. Neprijateljska avijacija danas nije aktivna, jer kiša neprekidno pada. Juče je naš 2 bataljon odbacio Nemce kod Sutjeske, ali su oni protivnapadom uspeli da ponovo posednu iste položaje. Naš vod je u obezbeđenju štaba brigade.

U štab brigade pristižu komandanti bataljona. Stiže i komandant 3 (Kragujevačkog) bataljona Moma Stanojlović. Doveo je i jednog zarobljenog Nemca.

— Gde ste ga zarobili? pita komandant brigade Danilo Lekić-Španac.

— Na Sutjesci — odgovara Moma.

— Iz koje je divizije, puka i bataljona?

— Iz 118 divizije, a za puk i bataljon kaže da ne zna!

— Šta! ne zna? viknu Sremac i obrati se ljutito Nemcu: Govori iz koje si čete, bataljona i puka!

— Ich weiss nicht serbisch!

Prošlo je nešto više od sata kako je počeo sastanak u štabu brigade.

Nande Vidmar: UZ PRUGU (linorez)

Na straži sam. Vršim neposredno obezbeđenje ovog sastanka. Čuju se reči komandanta 3 bataljona: „Neprijatelj je potučen i razbijen. Desna obala Sutjeske je očišćena od neprijatelja. Neki delovi mog bataljona su prešli na levu obalu. Izgubio sam nekoliko najboljih boraca i rukovodilaca. I ovoga puta najbolja je bila Omladinska četa. Vrlo uspešno je izvršila svoj zadatak ...“

Komandanti bataljona polaze na svoje položaje. Komandant brigade se rukuje sa svakim od njih i još jednom ponavlja: „Drugovi, sutra treba razbiti obruč na Sutjesci!“

Na sastanku je bio i naš komandir Mušmula.

Politički delegat Ljuša pozvao nas je i rekao:

— Situacija je teška. Za proboj obruča na Sutjesci naš vod se pridaje 1 četi 4 (Kragujevačkog) bataljona. Gumene čamce, protivtenkovske mine, eksploziv i kazane moramo zakopati. Neprijatelj sve više steže obruč oko naših jedinica, a sa nama je Vrhovni štab — drug Tito i naši najviši rukovodioci — kao i naši ranjeni i bolesni drugovi. Moramo pobediti ...

Komandir Mušmula objasnio je zadatak našeg voda. Počela je diskusija:

— Smatram da ne treba da zakopamo gumene čamce, jer nam mogu zatrebati. Dobro su nam koristili u prelazu Pive. Što se tiče zadatka našeg voda u sastavu 4 bataljona, mislim da ćemo ga izvršiti — iznosi Pero Njego, Bosanac ispod Igmana.

— Svest, saznanje o našoj borbi i hrabrosti su odlike nas proletera, ali ako pokažemo hrabrost kao što si je ti ispoljio pri prevoženju naših jedinica čamcima preko Pive, onda smo gotovi, od izvršenja ovog zadatka neće biti ništa! — dodade više u šali Kosta Stanić, rudar iz Like.

— Kosta, nemoj da vređaš! — sav zajapuren i crven u licu odgovori Pero.

— Drugovi, šta je, zašto se vređamo i ljutimo? To se svakom moglo dogoditi. Piva je kao što ste videli bila nadošla usled kiša, a i brza je, pa je zanela čamac, a drug Pero nije bio dovoljno oprezan, pa mu se čamac izmakao, a on ostao da visi na užetu, ali se on ipak snašao! — staloženo i mirno objašnjava Rudi Krajina, junak rada u našoj radionici za opravku oružja.

— Da, snašao se kad mu je podviknuo Ljuša: „Skoči za čamcem!“, opet će Kosta i svi se nasmejaše.

— Dosta, drugovi, — prekide ih Ljuša. Nismo se sada sastali da pretresamo ono što je bilo. Treba da se dogovorimo kako da što bolje izvršimo postavljeni zadatak.

— Tako je! — čuše se glasovi. Ima reč drug Brka:

— Kao što smo čuli, i sami videli, situacija je vrlo ozbiljna. Moramo se dobro spremiti. Da dobro očistimo i podmažemo oružje, da funkcioniše bez zastoja, kao sat. Bombe se moraju

pregledati, da se vidi da kapsle i upalajči nisu ovlažili. Svaki borac mora da zna svoje mesto i zadatak i striktno da izvršava naređenja desetara i komandira, završi izlganje Milovan Ninkovič — Brka, Obrenovčanin.

— Ja vas uveravam da ću sa ovom mojom „Zbrojovkom" i ovo okvira što imam razbiti sve obruče koje Nemci budu postavili po Zelengori i dalje, a ne samo na Sutjesci...

— O, ho! Vidi ti njega, on će sam probiti sve obruče i pobiti tolike Nemce i izdajnike!... upada u reč stari Pajdo, rudar iz Like.

Opet se razleže smeh.

— Ma čekajte, drugovi! Nisam mislio da ću ja sam sve to uraditi, već svi skupa, u zajednici sa ostalim našim jedinicama... završi svoje izlaganje puškomitraljezac Dragan Mitrović, Valjevac.

Sastanak bi trajao još duže, ali smo ga morali završiti, jer je trebalo da pristupimo ostalim pripremama za izvršenje pretstojećeg zadatka. Na kraju se zaori naša stara partizanska pesma:

Po šumama i gorama, naše zemlje ponosne,
Idu čete partizana, slavu borbe pronose...

Užurbano se vrše poslednje pripreme. Sedimo pored malih vatri koje ne mogu da se rasplamsaju, jer ih gasi kiša. Čistimo oružje i municiju. Rudi obilazi svakog druga i pregleda svaki puškomitraljez i pušku. Svi su ozbiljna lica. Milinko pevuši neku partizansku pesmu, a nekoliko njih živo raspravljaju o prelasku Sutjeske. Glavnu reč vodi Vule Obrenović, splavar sa Drine, rodom iz sela Slatine, kod Foče:

— Ako se Sutjeska ne bude mogla pregaziti, onda treba da napravimo splaviće od dva-tri tanja balvana koje ćemo uvezati konopcima, a može se preći i sa pojedinim brvnima...

— Pravilno je izneo drug Vule. Ako se stvarno ne bude mogla pregaziti Sutjeska, a ne budemo mogli naći potrebne balvane za izradu splavova, onda predlažem da napravimo splavove od šatorskih krila, koje ćemo napuniti senom, ili ćemo u nedostatku sena upotrebiti suvo lišće, koga ima dosta... iznese svoj predlog Vučeta Nikola.

Sve što se moralo ostaviti zakopano je.

— Zbor! — začu se glas komandira.

Posle proveravanja da li je sve spremno komandir naređuje pokret.

Neprekidno pada kiša, prava jesenja. Počelo se smrkavati, a tek je 18 časova. Kiše, gusti oblaci i visoka stabla bukava, smreka i jela donose mrak ranije.

Pokisli smo do gole kože. Šatorska krila su se natopila kišom.

Krećemo se polako. Sa komandirom i puškomitraljescom iz moje desetine odmakli smo u koloni, koja je išla na izvršenje zadatka, umorna od prethornih napornih marševa. Nismo se dobro ni odmorili niti nahranili. Već nekoliko dana hrana je slaba. Dobijamo samo po parče ovčijeg mesa. Nije ni čudo što se kolona ovako sporo kreće. Dok se nije potpuno smrklo, nije bilo opasno da „prekinemo vezu“. Mušmula se koji put okrene i pogleda za sobom da ne odmaknemo suviše daleko.

Idući tako jedan za drugim, ćutimo. Svako za sebe o nečem razmišlja. Poslednjih dana nešto stalno mislim o majci, ocu i braći. Da, oni su daleko, u Srbiji, tamo na domaku Beograda. Kako li je tamo sada? Ovih dana slušao sam glas „Slobodne Jugoslavije“: „Kosmajski partizanski odred u neposrednoj blizini Beograda vodio je teške borbe sa Nemcima, nedićevcima, ljotićevcima i četnicima“. Ove vesti me još više nagone na razmišljanje. Da li su moj otac i braća u partizanima, ili su na drugoj strani? Ta neizvesnost najteže mi pada. Da znam šta je s njima, lakše bi mi bilo. Najviše mislim na majku. Da li je živa i hoću li je ikad videti? Sećam se dobro njenih reči, kad smo se poslednji put videli, u vreme Prve neprijateljske ofanzive, odmah posle spaljivanja mog sela od strane nemačke kaznene ekspedicije: „Ne brini za mene, živeću kako mogu, i ako mi neprijatelj bude dozvolio. Otac i braća su ti otišli put Kosmaja, a ja da sam zdravija, pošla bih s tobom . . .“

Trgoh se iz razmišljanja, jer sam udario u komandira, pošto je on najednom stao. Pogledasmo sva trojica u jednom pravcu. Desno od puta, kraj jedne male vatre koja se gasila, videli smo potresan prizor: gasio se život jedne mlade drugarice koja je umirala od tifusa. Tu pred nama, kao što je kiša gasila vatru, i tifus je gasio život ove devojke, proletera. Svoj mladi život ostavlja tu, na domaku bučne Sutjeske. Ležala je u agoniji; jedva se čula po koja reč: „Drugovi, pomozite mi! Ne dajte me! Osvetite me!“ Najteže nam je bilo što joj nismo mogli pružiti pomoć.

Preneli smo je dublje u šumu, pod jednu veliku krošnatu jelu, pod kojom je bilo suvlje, a i veća vatra je tinjala. Nabacali smo granja na vatru, verujući da će joj biti toplije. Najednom prodoran krik: „Drugovi!“ A zatim blagi osmeh sa očima punim suza i rečima koje prodiru do srca: „Drugovi moji, pustite me, nemojte se truditi oko mene; sa mnom je svršeno. Idite, borite se . . .“ Poslednji trzaj i glava joj klonu; bila je mrtva. Niz lice joj skliznuše dve poslednje suze.

Suvim lišćem i travom pokrili smo njeno mrtvo telo. Cveća nije bilo. Stadosmo mirno sa stisnutim pesnicama na slepooč-

nici i odadosmo poslednji pozdrav devojci koja je umrla dostojno i ponosno kao što dolikuje proleteru.

Srce mi se steglo, ne mogu da govorim. Ćutimo sva trojica. Kolona pristiže. Tišina. Noć osvaja. Komandir naređuje: „Brže, brže!" jer je trebalo pre svanuća doći u sastav čete kojoj smo pridati i kraj Sutjeske posesti položaje za napad.

Kroz tamnu noć izgubili smo put. Idemo levo-desno i probijamo se kroz šumu, tražimo put. Teren je klizav. Padamo i udaramo o drveće. Teško nam je, a najviše se muči Dragan puškomitraljezac. Idem ispred njega, a on se nešto ljuti, psuje i zove me.

— Pridrži mi puškomitraljez.

— Zašto? — pitam ga.

— Ma, ovi opanci su mi se obrnuli naopako, ovo što je dole, otišlo je gore; i pocepali su se po ovom oštrom kamenju. Bolje da idem bos, sigurniji sam, a ujutro će se valjda naći neke gojzerice za mene.

— Biće, samo dobro gađaj!

7 *jun*. Ponoć je prošla, a još se spuštamo niz padine Vučeva ka Sutjesci.

— Stoj! — razleže se oštar i prodoran glas na dvadesetak metara od nas.

— Stali smo.

— Ko ide?

— Partizani.

Najzad posle napornog marša od nekoliko sati stigli smo. Ovaj put bi se u normalnim uslovima mogao preći za nepun sat, a mi smo se gotovo celu noć kretali.

Naš komandir se javio komandiru čete koji ga je upoznao sa situacijom i odredio konkretan zadatak za naš vod: trebalo je da zauzmemo jednu kosu na 100 m od leve obale Sutjeske. Napad će početi u 3 časa.

Čuje se šum Sutjeske. Nemci neprekidno osvetljavaju pojedine delove Sutjeske i pripucavaju iz „šaraca", jer se plaše našeg noćnog napada.

Na Sutjesci smo. Može se gaziti. Za vreme dok neprijatelj ne osvetljava i ne pripucava, prelazimo reku. Voda je hladna i brza. Držimo se po nekoliko za ruke da nas voda ne odnese. S druge strane reke jedva se čuo glas Lepe Marković:

— Drugovi, ja nisam prešla, ne mogu sama!

Vraćam se na drugu stranu. Lepa je bolesna i iznemogla, jedva hoda. Uzimam je na leđa i sa štapom u ruci ponovo u talase Sutjeske. Pazim da me voda ne zanese i pipam po kamenitom dnu, a Lepa se pripila uz moja leđa. Laka je, nema više

od 50 kilograma, ali je teško ići po vodi dubokoj do poviše kolena. Najednom mitraljeski rafal i zrna prohujaše iznad naših glava i tupo udariše u drveće na drugoj strani reke. Dva-tri puta sam posrnuo i umalo nisam pao sa Lepom u vodu. Prešli smo!

Vod je već u streljačkom stroju. Uskoro će napad.

Krećemo se tiho. Neprijatelj nas još nije primetio. Približili smo mu se na 50 metara. Naš vod je na desnom krilu čete.

Neprijatelj je otvorio paklenu vatru. Pošli smo na juriš i složno viknuli: „Ura! Napred proleteri! Napred rudari!"

Na ovom kratkom otstojanju nije se smelo zastati. Mitraljezi su kosili. Nemci su nas počeli gađati bombama. Uskočili smo u prve rovove. Levo, u jednom bunkeru neprijateljski „šarac"... Zalegli smo. Dragan mu se primiče sa puškomitraljezom, a Kosta baca dve bombe. „Šarac" je ućutao. Poklici: „Ura! Napred proleteri!" ponavljali su se svuda oko nas.

Neprijatelj je poseo nekoliko linija rovova. Još jednom juriš proletera-rudara. Nemci odgovaraju žestokom vatrom. Od njihovih bombi zemlja nas zasipa. Odgovorili smo istom merom i zauzimali rov po rov, bunker po bunker. Na ovom položaju neprijatelj nije imao jačih snaga. Povlači se i beži. Po izbijanju na kosu poslednji njegov rafal zakači Vuku Đenadiju, bolničarku. Pade ranjena. Priskoči joj Lepa.

— Šta je, da nije teško ranjena?— pita Ljuša.

— Nije teško, kroz ruku je ranjena. Ne znam da li joj je kost povređena. Biće sve u redu.

Naš vod je uspešno izvršio svoj zadatak.

Ovde je neprijatelj razbijen, ali se desno od nas vodi žestoka borba za prevoj zapadno od Košura kojim vodi staza od Tjentišta za Tođevac.

Nailazi komandant Kragujevačkog bataljona sa komandantom brigade Špancem. Komandir raportira da je četa izvršila zadatak. Ističe minere-rudare da su se hrabro borili.

Španac nas pohvali za uspešno izvršen zadatak i naređuje da se vod vrati u Suhu za obezbeđenje štaba brigade.

Vraćamo se ka Sutjesci u Suhu. U daljini se razležu mitraljeski rafali izmešani sa eksplozijama ručnih bombi, bacačkih mina i artiljeriskah granata. Idemo polako. Umorni smo od neprospavane noći i juriša. Sunce se počelo probijati kroz proređenu maglu i već je visoko otskočilo.

— Bolje bi bilo da je danas oblačno. Uskoro će doći „Štuke" — kaže Kosta.

Ćutimo, slažemo se s njim.

— Situacija je teška. Ako smo u stanju da tučemo Nemce, nemamo mogućnosti da utičemo na promenu vremena — odgovori mu posle dužeg vremena Pera Gračanin.

— Šta ćeš, kad se i bog okomio protiv nas! — dobaci Marijan Rubelj.

Odmaramo se u šumi više Suhe. Neprijateljska avijacija kruži nad položajima naših jedinica i bombarduje. Prenoćili smo u Suhoj.

8 jun. Pokret. Krećemo stazom ka Zelengori. Svuda oko nas tutnji. Na Vučevu, Gornjim Barama i Magliću vode se ogorčene borbe. Nailazi Beogradski bataljon — moj bataljon, sa kojim sam prošao četiri ofanzive. Prolaze poznati drugovi. Na čelu kolone je komandant, Šarac, i politički komesar Vojkan. S njima je i naš stari komandant bataljona Miladin Ivanović, sada operativac u štabu divizije. Nema nekih poznatih drugova. Pitam za komandira 1-ve čete Milutina Tanasijevića. Drugovi smo iz detinjstva, rodom smo iz istog sela. Kažu mi da je poginuo. Ranjeni su i još neki moji dobri drugovi: Bulja i Ljubivoje.

Neprijatelj je primetio našu kolonu i počeo nas tući artiljerijom negde od Tjentišta. Skrenuli smo ulevo, u šumu. Staza nema. Šuma je gotovo neprohodna. Penjemo se uz brdo koje kao da nema kraja. Sunce je visoko otskočilo. Već je 10 časova. Paklena je vrućina. Skidam šinjel i bacam ga. Najzad iziđosmo na stzu i čistinu. „Štuke" i „Dornijeri" kruže iznad nas. Čini mi se da će zakačiti vrhove šume. Bombarduju Milinkladu i dolinu Hrčavke. Otkrili su nas. Tri „Štuke" se ustremile na našu kolonu i ona se u trku skloni u šumu. Bombe padaju. Od dima se zamričila šuma... Nebo se ne vidi. Već pola sata neprekidno traje ovo strašno bombardovanje. Na sve strane oseća se miris zgarišta i sumpora koji nas guši. Uspeo sam da se izmaknem iz ovog „pakla" i dotrčim do jednog usamljenog plasta sena, na proplanku, nedaleko od šume koju avioni i dalje tuku. Ovde se lakše diše. Seo sam u zasenak, zatvorio oči i slušao kako se tu nedaleko od mene sve lomi. „Dokle će ovo da traje?" pitam se. „Ima li izlaza iz ove situacije?" Najteže ti pada drskost nemačkih pilota, jer lete nisko, a ti si nemoćan. Nemaš čime da ih biješ. Puške i mitraljezi su neefikasni.

Avioni odlaze. Kolona izlazi na čistinu i produžava pokret. Ima dosta ranjenih i mrtvih. Poginuo je komandant Šarac.

Produžujemo pokret. Silazimo u dolinu Hrčavke. Odmor. Prenoćili smo u dolini ove reke. Ovde bi se čovek mogao divno i dobro odmoriti, da nije rat. Posmatram prirodu i mislim: „Posle rata, ako ostanem živ, doći ću ovde da se nadišem ovog vazduha i da se napijem ove hladne vode".

9 jun. Prednji delovi naših jedinica već su izbili na Lučke Kolibe. Situacija je i dalje neizvesna. Danonoćno se vode teške borbe.

Danas je dvadeset i šesti dan otkako je počela Peta neprijateljska ofanziva.

Opet pokret. Dan je vedar, sunčan i topao. Neprijateljska avijacija je i danas jako aktivna, bombarduje položaje naših jedinica. Eho eksplozije se širi kroz šumu, doline i klisure. Dani su teški, zauvek će nam ostati u sećanju.

Posle marša od nekoliko sati, koji nas je toliko iscrpao da smo se jedva kretali, stigli smo na Lučke Kolibe. Koliba više nije bilo. Četnici su ih spalili. Kuvari spremaju ručak. Zaklali su konja, jer drugo nemaju šta da spreme. Dok čekamo na ručak beremo sremušu i kiselu travu i time ublažujemo glad.

Zove me komandir i naređuje da sa kurirom Boćom odnesem izveštaj u Vrhovni štab koji se nalazio u dolini Hrčavke.

Vraćamo se istim putem. Srećemo borce Treće krajiške brigade.

Nemačka avijacija neprekidno tuče dolinu Hrčavke i Milinkladu. Prošla su već dva sata otkako pešačimo. Nebo se naoblačilo. Počinje i kiša da pada. Lakše nam je, jer će prestati bombardovanje. Stigosmo u Hrčavku. Tu je veliki broj ranjenika. Pričaju nam da je od bombardovanja mnogo ranjenika poginulo. Pitamo za Vrhovni štab. Rekoše nam da je tu blizu, nizvodno. Produžavamo dalje. Sretosmo kurira Simu iz Vrhovnog štaba i pitamo ga gde se nalazi Vrhovni štab.

— Tu je blizu, nego, znate li da je drug Tito ranjen?

— Šta? — uglas upitasmo Boća i ja. Zanemesmo.

— Drug Tito ranjen? — preplašeno zapitah kurira Simu.

Sima se opet osvrte levo-desno.

— Nemoj da vičeš, polako. Nije teško... Ranjen je u ruku...

Htedoh još nešto da ga pitam ali Boća otrča niz reku. Potrčah za njim. Kad sam ga našao predavao je izveštaj drugu Titu.

Drug Tito stoji, leva ruka mu je zavijena u maramu. Na licu mu se primećuje umor. Pita nas kako smo, da li smo umorni i gladni i šta ima novo na položajima naše brigade. Boća i ja se utrkujemo ko će pre da mu odgovori. Srećni smo što ga vidimo i možemo da s njim razgovaramo.

Primili smo pismeno naređenje za brigadu. Bilo je važno. Treba se žuriti i stići što pre u štab brigade, da bi se na vreme mogao izvršiti zadatak koji drug Tito postavlja.

Milivoje KATIČ

VOD PRATEĆIH ORUĐA DRUGOG BATALJONA PRVE PROLETERSKE NA BORBENIM ZADACIMA

Vod pratećih oruđa 2-og bataljona Prve proleterske brigade formiran je od delova Prateće čete pri njenom preformiranju u Goraždu 14 aprila 1942. Vod je formiran sa ciljem da streljačkim četama omogući što efikasnije vatreno dejstvo u borbi. Akcijama na Livnu, Sitnici, Ivan-Sedlu, Glavatičevu, pri prelasku Drine i kroz druge borbe koje je bataljon vodio, on je postao omiljena jedica čija je vrednost rasla iz borbe u borbu.

Po prelasku Drine i zauzeću Krčina Brda i Kapka na desnoj obali Drine prema Ustikolini, gde su razbijene i uništene jake italijansko-četničke snage, vod je, krajem aprila 1943, popunjen opremom, oružjem i municijom, tako da su tovarna grla bila maksimalno opterećena. Dolaskom u Čajniče imao je u svom sastavu: odeljenje minobacača 82 mm i dva odeljenja teških mitraljeza „Breda" i „Švarcloze."

Od Radnog voda uzeta su dva tovarna grla za minobacačku municiju, tako da je početkom maja Vod pratećih oruđa imao 280 mina i 18.000 metaka za mitraljeze.

U svakodnevnim borbama pri nastupanju kroz Sandžak mitraljeska oruđa su podržavala dejstvo bataljona, a naročito u borbi za selo Grab (5 km zapadno od Čelebića) gde je bataljon 4 maja razbio grupu od 140 četnika. Mitraljeska odeljenja ispalila su tada po 180 metaka, a minobacačko 6 mina.

10 maja 1943, u borbi bataljona protiv neprijateljske autokolone (oko 15 kamiona) koja se kretala pravcem Prijepolje — Bijelo Polje, Vod pratećih oruđa je bio sav angažovan. Mitraljeska odeljenja bila su pridata streljačkim četama, a minobacačko je svojim dejstvom pripremilo i omogućilo juriš na

kolonu, koji je izvršen nakon pola sata vatrenog pritiska. Kolona je formalno uništena. Zarobljeno je 25 italijanskih vojnika, zaplenjeno 10 puškomitraljeza i mnogo drugog ratnog materijala, a naročito puščane i mitraljeske municije. Ovog i narednog dana izvršena je ponovna popuna voda municijom i minama.

Vod je dočekao Petu neprijateljsku ofanzivu sa velikim borbenim iskustvom i materijalno dobro opremljen.

Bataljon se sukobio 15 maja 1943 na severnim padinama planine Cer, između Šahovića i Mojkovca, sa jačim neprijateljskim snagama. Borba je otpočela oko 15 časova i vođena je uglavnom iznad sela Oboda. Minobacačko odeljenje je prvo otpočelo dejstvo na neprijateljske kolone, usporilo im kretanje i prisililo ih na razvoj. Neprijatelj nije uspeo da u toku ovog dana izvrši napad na odbranbene položaje bataljona.

Sutradan, 16 maja, bataljon je produžio borbu, ali je bio prinuđen da se u prepodnevnim časovima povuče na položaje zapadno od sela Brezne (5 km zapadno od Šahovića). Na ovim položajima neprijatelj nas je tukao artiljerijom. Naša teška oruđa morala su nekoliko puta menjati vatrene položaje. Ranjeni su nišandžija i tri poslužioca. Tako je jedno mitraljesko odeljenje izbačeno iz stroja.

Bataljon je oko 16 časova pritisnut na položaju jakom artiljeriskom i pešadiskom vatrom i posle osetnih gubitaka bio prinuđen da se povuče na nove položaje. U toku borbe ovoga dana mitraljeska odeljenja su ispalila po 1.000 metaka.

Bataljon je odatle krenuo na položaje kod s. Čelebić, gde je stigao 21 maja oko 20 časova i iz marša stupio u borbu sa Nemcima i domobranima. Tu je u noćnoj borbi zarobljeno 13 neprijateljskih vojnika, a zaplenjen je jedan minobacač 82 mm, 1 teški mitraljez i drugi ratni materijal.

Sa položaja koje smo zauzeli u toku noći bataljon je 22 maja u 7 časova prešao u gonjenje i do 11 časova izbio u rejon s. Klinci (južno od Zavajita) gde je smelim udarom uspeo da nanese neprijatelju teške gubitke. U borbi prsa u prsa bataljon je izbacio iz stroja preko 180 neprijateljevih vojnika i oficira i naterao ga u panično bekstvo. Zaplenjeno je, pored ostalog ratnog materijala, 30 tovarnih i jahaćih grla. Pri kraju dana (oko 20 časova), pošto se sredio, neprijatelj je, uz jaku artiljerisku podršku, izvršio snažan protivnapad pravcem: Vijenac (tt 1356) — Dubrava — s. Klinci, usmeravajući dejstvo naročito na naša teška oruđa.

Bataljon je stigao 24 maja u 14 časova u rejon Debele Ljutine (k 1678), oko 5 km zapadno od s. Klinci. Tu su odmah otpočele teške borbe s neprijateljem koji se bio utvrdio. U toku

popodneva neprijateljska avijacija je u tri navrata bombardovala naše položaje. U borbi na ovim položajima, koja je trajala do kasno u noć, napad bataljona su podržavali minobacači. Neprijateljska artiljerija i minobacači su, preciznom vatrom po našim mitraljezima i minobacačima, potpomagali svoje jedinice. Posle velikih gubitaka neprijatelj se, padom mraka, povukao severozapadno na sledeće položaje (Pliješ i Gradina).

Bataljon je u ovoj borbi pretrpeo velike gubitke.

U brobi za likvidiranje neprijateljskog uporišta na desnoj obali Sutjeske, u rejonu Borovna, prateća oruđa bataljona uzela su vidno učešće u toku trodnevnih borbi. Trećeg juna je, pri napadu na utvrđene položaje neprijatelja, i dejstvo voda omogućilo bataljonu da uz pomoć 3 (Kragujevačkog) bataljona relativno brzo likvidira neprijateljsko uporište. Vod je učestovao u odbijanju neprijateljskog protivnapada. Zahvaljujući svojoj nadmoćnosti, neprijatelj je uspeo da oko 9 časova povrati izgubljene položaje, te se borba za likvidiranje Borovna produžila i sledeća dva dana. Sutradan, 4 juna, u toku dva pokušaja da se zauzme Borovno, bataljon je, pored Voda pratećih oruđa, podržala i brigadna artiljerija sa položaja od koliba Polje i Plan. Međutim, i pored svih nastojanja i osetnih gubitaka, bataljon nije likvidirao neprijateljski otpor na Borovnu.

Bataljon je 5 juna uzoru dobio naređenje da uz ponovnu pomoć 3-eg bataljona likvidira po svaku cenu neprijatelja na Borovnu. Pre početka juriša iz neposredne blizine na oko 250 m od neprijatelja, minobacačko odeljenje je ispalilo brzom paljbom oko 40 mina. Isto tako i naši mitraljesci tukli su jakom vatrom neprijateljski položaj. Ali juriš ipak nije uspeo. Tek oko 10 časova, uz ponovnu podšku mitraljeske i minobacačke vatre, naše jedinice su zauzele Borovno.

U daljem slamanju neprijateljske ofanzive učešće Voda pratećih oruđa bilo je naročito vidno u borbi 9 juna na severnim padinama Orlovca (k 1956), u neposerdnoj blizini Bijelog Jezera. Ovo je bila susretna borba bataljona (a od 12 časova i brigade) sa jakim neprijateljskim snagama, koje su imale zadatak da posednu položaje na liniji Orlovac —, Balinovac i time zatvore obruč pred našim snagama koje su se u tom pravcu probijale. Oko 10 časova ovog dana otpočela je borba za kosu koja se od severne padine Orlovca proteže pravcem istok-zapad (prema izvornom delu Vrbničke Reke). Prvi juriš koji je izvršen na prednje neprijateljske delove na pomenutoj kosi nije podržan teškim oruđima. Tek na dejstvo neprija-

teljevih minobacača sa udaljenja od oko 1000 m od njegovih prednjih delova, otpočelo je dejstvo i naših mitraljeza i minobacača.

U popodnevnoj borbi za odbijanje neprijateljskog prvog protivnapada učestvovala su oba mitraljeska odeljenja i minobacači. Međutim, nakon prvog časa, ponovni neprijateljski protivnapad bio je uspešan i naš bataljon je zbačen sa kose. Naša minobacačka vatra je bila u toku ovog dana najjača u časovima kad su Nemci radili na utvrđivanju zauzetog položaja. Cilj je bio: naneti što više gubitaka neprijatelju i onemogućiti mu efikasno dejstvo na naš 1 i 2 bataljon, koji su vršili pripreme za protivnapad. Kada su oko 17 časova 1 i 2 bataljon uspeli da zbace neprijatelja sa kose, on je tučen jakom vatrom naših minobacača. Ovim dejstvom su iscrpene i poslednje rezerve u minobacačkoj municiji. Iako je bataljon uspeo da održi kosu, opšta stuacija je bila veoma teška. Predviđeno dalje nastupanje u pravcu Konjske Vode — s. Jelašca (3 km jugoistočno od Kalinovika) nije više dolazilo u obzir.

Oko 21 čas, kada se bataljon pod zaštitom mraka prikupio na kosi, naređeno je uništenje svih teških oruđa i likvidiranje konja za koje je bataljon prolio dosta krvi.

Teški mitraljez u rukama Boja Z. Prelevića nanosio je velike gubitke neprijatelju, kako u ovoj ofanzivi do njegovog ranjavanja, tako i u dotadašnjim borbama. Ovo se isto odnosi i na nišandžije drugog mitraljeza Vlada M. Radevića i Dimitrija Milićkovića, od kojih je jedan ranjen, a drugi poginuo u ovoj ofanzivi.

Naši minobacači ne samo što su nanosili neprijatelju velike gubitke već je njihovo dejstvo značilo i moralnu podršku našim borcima. Sve je to navrlo u misli drugova kada su dobili naređenje da unište oruđa koja su voleli i pazili kao sami sebe. To je govorilo da se naše jedinice, pa i naš bataljon, nalaze u najtežoj situaciji od svoga formiranja. Rastali smo se sa pratećim oruđima uvereni da ćemo ih sopstvenom krvlju ponovno osvojiti. Tako je i bilo.

Miljan JOKANOVIĆ

SEĆANJE NA MARŠ PRATEĆE ČETE PRVE PROLETERSKE DIVIZIJE

U zaštitnici Štaba Prve proleterske divizije, koji se krajem maja 1943 zadržao na kratkom odmoru u selu Rudinama, na Pivskoj Planini, nalazila se Prateća četa divizije. Samo nekoliko dana, pre toga kod Mojkovca, uveliko smo maštali o prelasku na Kosmet i u Srbiju i sastajanju sa srpskim jedinicama, a kasnije i sa Crvenom armijom. Ali, eto, želje nam se nisu ispunile, već smo se ponovo našli u teškoj situaciji, na neprohodnoj teritoriji, opkoljeni sa svih strana jakim neprijateljskim snagama.

Nastavili smo pokret u pravcu Šćepan-Polja. Borbe su se vodile na sve strane, neprijateljski avioni su bombardovali i mitraljirali naše kolone, a dalekometna artiljerija sa Bastasa tukla je kanjone Tare i Pive. U štab divizije svaki čas su dolazili i odlazili kuriri. Levo od nas nalazila se bistra, brza i duboka Piva, desno valovita Tara, a pred nama planine Vučevo, Volujak i Maglić, a dalje Zelengora. Bilo nas je nekoliko u četi koji smo već prelazili preko Tare, Pive, Vučeva i Zelengore posle Treće neprijateljske ofanzive 1942 godine, pa se razgovor vodio o tome i poteškoćama koje na ovom putu možemo imati. Neprijatelj je osetio u kom se pravcu kreću naše snage, pa je neprekidno bombadovao mostove na Tari i Pivi. Bilo nam je svima jasno da je neprijatelj nastojao da nas opkoli i uništi u kanjonima Tare i Pive.

Kretali smo se vrletnim putem u pravcu Šćepan-Polja niz strmine sa kojih su nam kanjoni Tare i Pive postali vidljivi i pregledni. Oko Zlatnog Bora i Čelebića vodile su se borbe čiji smo tok mogli pratiti po mitraljeskim rafalima koji su do

nas dopirali. Jednog momenta došlo je do zastanka kolone i posle čekanja od pola sata, ne znajući zašto se zaostalo, nastavili smo pokret. Najednom je preneto naređenje da se požuri. Ubrzali smo kretanje, ali je kolona opet zastala i najedanput, sa zapadne strane, na Vučevu, gde je domalopre izgledalo sve mirno, čula se jaka mitraljeska vatra i detonacije ručnih bombi. Bilo nam je jasno da su Nemci pokušali da zatvore i taj pravac i tako potpuno zatvore obruč oko nas. Ponovo je naređeno da se brže krećemo u pravcu Pive. Hitali smo ka visećem mostu nagađajući da li je već porušen. Najzad smo stigli... ali, mosta više nije bilo. Neposredno pred naš dolazak „Štuke" su ga porušile i brza Piva ga je odnela u Drinu. Situacija je bila kritična. Našli smo se uklješteni između Tare i Pive i trebalo je po svaku cenu ići napred. Ali kako? Hladna, brza i duboka Piva nije se mogla lako preći. Moralo se žuriti i rešenje je brzo nađeno. Malo niže ispod starog mosta Prva proleterska brigada postavila je čelično uže uz koje su bila privezana dva gumena čamca, koje su naše jedinice pre mesec dana zaplenile na Drini od Italijana. Prebacivanje je odmah otpočelo. Pešaci i laka oprema prebacivani su ovim čamcima, dok smo konje i nešto krupne stoke (volove i krave) naterali da preplivaju Pivu.

Avioni su i dalje kružili iznad nas i eskadrile su jedna za drugom bombardovale naše jedinice uzvodno i nizvodno od mesta prelaza. Uz eksplozije obmbi i huku planinske reke prebacili smo se preko Pive pri čemu, srećom, nismo imali gubitaka.

Po prelasku Pive osećali smo se nekako jačim, snažnijim i hrabrijim, jer smo za sobom ostavili dve velike prepreke — Taru i Pivu, među kojima smo dotle bili uklješteni. Tada je naređeno da se pokret nastavi što brže u pravcu Vučeva, kako bi se do mraka izašlo na njegov plato. Išli smo ubrzanim korakom i peli se uz strmine Vučeva ne osećajući naročit zamor. Na pola puta usledio je kraći odmor kako bismo prikupili snage za brži izlazak na Vučevo. Krenuli smo dalje ali malo laganije, jer nas je zamor već savladavao. Najedanput čusmo u blizini neki potmuli tutanja. Zastadosmo da vidimo šta to može biti i na naše iznenađenje spazismo jednu mazgu, natovarenu jednim delom brdskog topa 76 mm, koja se otisnula sa staze iznad nas i zajedno sa teretom kotrljala u provaliju. Bilo nam je žao životinje, a još više topa, jer smo znali šta znači za nas jedan brdski top u borbi protiv neprijatelja u ovakvim prilikama. Konjska staza kojom smo se kretali vijugala je u cik-cak pa je i najmanja neopreznost mogla učiniti da se svaki teži tovar otisne u provaliju.

Po izlasku na Vučevo osetili smo veliki polet i bili ispunjeni zadovoljstvom, jer smo smatrali da su najveće poteškoće na našem putu prebrođene. Na platou nas je sačekala „veza" i obavestila nas o daljem pravcu kretanja. Zadržali smo se radi kraćeg odmora u planinskim kolibicama i uz pomoć čobana spremili večeru — prvi put posle tolikog vremena. Tu smo saznali o borbi koju su juče vodili sa Nemcima dva bataljona Druge proleterske na Vučevu.

Posle večere krenuli smo u pravcu Sutjeske gde su bataljoni Prve proleterske i Treće krajiške brigade vodili borbu sa neprijateljem oko Popovog Mosta. Noć je bila vrlo mračna tako da druga ispred sebe nismo mogli videti, pa smo se morali pridržavati jedan za drugog kako se kolona ne bi prekinula. Bilo je naređeno da se Sutjeska pređe u toku noći. To nam nije uspelo jer je padala kiša, a put je bio strašno loš, blatnjav i klizav, tako da je svakog momenta dolazilo do zastajkivanja. Na Sutjesku smo stigli izjutra. Pred nama se valjala brza i hučna planinska reka, mutna i jako nadošla od kiše koja je tih dana padala. Prešli smo je preko mosta i ne sluteći šta će se sve tu odigrati. Posle prelaska Sutjeske prošli smo pokraj položaja koje su držali neki bataljoni iz Majevičke brigade, čiji su nas borci upozoravali da požurimo i da u koloni bude što veća tišina, jer su Nemci blizu. Tek što smo odmakli od Sutjeske neprijatelj nas je obasuo jakom artiljeriskom vatrom, no srećom ni 50% granata nije eksplodiralo tako da je svega jedan naš drug bio ranjen[1].

Prvi kraći odmor imali smo, koliko se sećam, u Lučkim Kolibama. Bilo je naređeno da se zakolje konj ili mazga i tu spremi večera, jer nas očekuje još teži i naporniji put[2]. Posle večere krenuli smo dalje preko Zelengore. Kolone su vrvele sve u jednom pravcu. Neprijateljski avioni su nas stalno pratili i bombardovali, a na zemlji je pucalo na sve strane, tako da se jedino po dužini mitraljeskih rafala moglo oceniti gde je neprijatelj a gde su naše snage. Taj dan na Zelengori izgledao nam je najkritičniji. Saznali smo da je toga dana i drug Tito ranjen pa se vodio razgovor o tome kako je ranjen, da li je rana lakša ili teža itd. Štab divizije je stalno bio u pokretu te radiostanica nije radila, već se veza neprekidno održavala preko kurira koji su stizali iz brigada. Jedan kurir iz Vrhov-

[1] Među drugovima se vodio razgovor da su ove neeksplodirane granate rečit dokaz da i kod Hitlera ima sabotaže. Neko je dodao da ako je Hitler postreljao komuniste nije sigurno uspeo pobiti sve poštene radnike.

[2] Iako smo nerado jeli konjsko meso glad i uslovi borbe i života naterali su nas da ga jedemo tvrdo i nekuvano. Sećam se da sam zajedno sa Mikom Mitrovićem i Milom Drozom pržio konjsku krv za večeru.

nog štaba pričao nam je kako je video englesku vojnu misiju koja se padobranima spustila pod Durmitor, našto je neko od drugova dodao: „Sad će bar Englezi lično videti ko vodi borbu protiv neprijatelja a ko je saradnik okupatora".

Sledećeg dana oko podne zadržali smo se u jednoj šumi radi odmora. Bilo je ostalo nešto konjskog mesa i to smo hteli da skuvamo za ručak pa smo u najgušćem delu šume, do samog potoka, postavili kazan, podložili vatru i čekali da se ručak skuva. Sigurni da nas tu avioni neće pronaći, mirno smo sedeli i razgovarali o tekućim i daljim borbama. Najednom, jedna eskadrila neprijateljskih aviona poče kružiti iznad nas. U našoj blizini bio je Filip Kljajić - Fića, politički komesar Prve proleterske divizije, i on naredi da se odmah rasturimo po šumi dodavši: „Izgleda da će nas bombardovati". I zaista, posle kraćeg kruženja avioni su počeli bacati bombe. Kada je bombardovanje bilo završeno izgladneli borci su ponovo pohrlili u pravcu kazana, ali njega više nije bilo. Jedna bomba je pala pored samog kazana i raznela ga u paramparčad zajedno sa ručkom. Iako nije bilo drugih, većih gubitaka, svi smo bili ožalošćeni, jer smo onako gladni, znajući da nas očekuje naporan put, željno iščekivali ručak, pa kada nam je on izmakao bilo je to za nas kao neka mala tragedija. Uskoro je naređen pokret, ali tek što smo krenuli dotrča kurir i izvesti da je pred nama grupa Nemaca, a malo dalje, na jednoj koti primetismo da se leprša nemačka zastava. Četa se pripremila za borbu. Odmah je upućena jedna patrola da ispita jačinu neprijateljske grupe. Međutim, u tom trenutku oko kote na kojoj se vijorila nemačka zastava otpočela je ogorčena borba. To su bili delovi Treće krajiške brigade koji su u snažnom naletu brzo likvidirali neprijatelja, oborili njegovu zastavu i obezbedili prolaz našim jedinicama.

Naša kolona je nastavila put i po silasku u kanjon jedne rečice, kraj mesta čijeg se imena ne sećam, primljeno je naređenje da se izuzev lične opreme i lakog naoružanja (pušaka, automata i puškomitraljeza) sve ostalo pobaca i uništi. Pre nego što se pristupilo izvršenju ovog naređenja održan je kratak partiski sastanak na kome je objašnjena politička i vojna situacija u tom momentu i razlozi koji su nalagali uništenje teškog noružanja i opreme. Pored toga, članovima Partije je predočeno da budu spremni na sve, ali da ne dozvole da živi padnu u ruke neprijatelju. Naša četa nije imala teško naoružanje već samo opremu za vezu koju smo odmah uništili[3]. Bilo nam je žao kada smo uništili telefone koji su nam

---

[3] U mome vodu za vezu je bilo 10 poljskih telefona nemačkog porekla, jedna telefonska centrala od 20 brojeva italijanskog porekla i 30—40 km telefonskog kabla na koturovima.

dotle mnogo valjali i preko kojih smo preneli veliki broj važnih naređenja, naročito pred Četvrtu neprijateljsku ofanzivu. Posle toga je prva grupa održavala vezu sa Vrhovnim štabom jedino pomoću radiostanice, pa je zato bila određena jedna specijalna grupa boraca koji je pratila i čuvala radiostanicu.

U toku daljeg marša uverili smo se da glad koja nas je pratila nije mimoišla ni ostale naše jedinice. Tako smo u prolazu videli da su pojedina bukova stabla pokraj puta oguljena. To su učinili borci nekih jedinica koje su prošle ispred nas. Sok ispod kore poslužio im je kao hrana. Mi to nismo činili, ali smo brali i jeli travu sremušu i divlji luk i time bismo bili zadovoljni samo da je bilo soli. Neki drugovi su imali u rančevima rezervne opanke od goveđe kože, pa su u nedostatku druge hrane počeli i njih da jedu, kuvajući u porcijama za vreme odmora komade kože. Kad je bilo zabranjeno loženje vatri zbog neprijateljskih aviona, oni koji su imali u rančevima nešto sirovog konjskog mesa morali su da ga jedu nekuvano. U toku kretanja uz jedan veliki nagib, iako potpuno zdrav, klonuo sam od gladi i iscrpenosti. Dalje nisam mogao. Kolona je prolazila i čuo sam naređenje da požurimo. Možda bih ovde i ostao da se drugovi nisu povratili po mene[4]. Među nama, a naročito u vodu za vezu, vladalo je veliko drugarstvo. Delili smo i poslednji zalogaj hleba, jedinu cigaretu i sve do čega bi neko došao. Bili smo sigurni: ma šta se kome od nas dogodilo drugovi ga neće ostaviti, a ako neko pogine biće sahranjen. Iako umorni, bosi i neodeveni, moral nam je bio na visini i bez obzira na sve poteškoće uvek se iz razgovora moglo osetiti uverenje da ćemo pobediti. Slično drugarstvo je postojalo i u ostalim našim jedinicama, a naročito u odnosu na ranjenike i bolesnike[5].

Da bi se jedinice učinile što pokretljivijim pri proboju iz okruženja, kao što je pomenuto, bilo je naređeno da se teško naoružanje i oprema (topovi, minobacači, teški mitraljezi, komora i dr.) bace i unište. Na našem pravcu kretanja pored puta bilo je ostavljeno pored minobacača i teških mitraljeza

---

[4] Mića Mitrović, mislim da je bio rodom iz Goražda, imao je u torbici malo sirovog konjskog mesa i jedno parče okorelog hleba koje je čuvao ko zna otkada. Brzo je nožićem isekao meso na parčiće i na plamenu ga malo ispržio. Ovih nekoliko zalogaja me je okrepilo te sam mogao dalje da krenem i uz pomoć drugova stignem kolonu.

[5] Ekonom naše čete čiča Milisav, mislim da je bio rodom iz Kragujevca, čovek oko 50 godina, pre rata lugar, na jednom kratkom odmoru doneo je u štab divizije jedan džak sa hlebom i konzervama što je bila zaplenila jedna naša jedinica, mislim Kragujevački bataljon. Bez obzira što su borci koji su zarobili komoru bili gladni, oni su predložili da se ta hrana pošalje štabu divizije za ranjene i bolesne drugove. Drug Fića je naredio da se ta hrana odmah odnese u bolnicu.

Frano Baće: SUTJESKA

i nekoliko lakih mitraljeza koje su za to određene jedinice imale da unište ili zakopaju. Jedan visok i snažan mladić iz naše čete prišao je gomili oružja i zgrabio jedan laki mitraljez „šarac", isprobao ga i kad je video da je ispravan uzviknuo: „Neću ga ispustiti iz ruku dok god budem mogao micati". Veliku ljubav su naši borci gajili prema oružju i teško su se o dnjega rastajali. Pričali su nam kasnije drugovi da je, i pored suprotnog naređenja, Druga proleterska brigada prenela i jedan protivavionski top kojim je pri prelazu pruge Sarajevo — Višegrad tukla nemački oklopni voz i tenkove. To je pričinilo veliku radost našim borcima iz drugih jedinica koji su mislili da je sve naše teško naoružanje ostalo na Zelengori.

Kada smo se približili drumu Foča — Kalinovik obuzela nas je istinska radost, jer smo osećali da je obruč iza nas i da je došao kraj našim jednomesečnim natčovečanskim naporima. Mislim da je to bilo 10 ili 11 juna 1943. Štab divizije se nalazio u jednoj šumi u blizini Balinovca, kad su stigli kuriri iz brigada i obavestili nas da se na drumu Foča — Kalinovik nalaze jake nemačke snage sa tenkovima. Moralo se ići napred i što pre se probiti iz ovog obruča. Iskoristivši mračnu noć, kada se neprijatelj najmanje nadao, bataljoni Prve proleterske i Treće krajiške brigade izvršili su juriš i prodrli u nekoliko pravaca otvorivši prolaz našim jedinicama za istočnu Bosnu. Probivši i ovaj obruč po prelasku druma Foča — Kalinovik, naše kolone su se kretale u pravcu Jabuke i dalje prema Jahorini. Iako bez teškog naoružanja, bez koga smo se osećali kao razoružani, bili smo svi radosni i krenuli smo na utvrđene gradove u bunkere, rešeni da ovo oružje zadobijemo. Posle svih napora i poteškoća koje smo podneli na putu od Mojkovca do druma Foča — Kalinovik najzad smo odahnuli uvereni da smo prebrodili jednu od najtežih situacija u kojima smo se našli u toku celog rata.

Jovan GOLUBOVIĆ

ARTILJERCI NA SUTJESCI

Na položaju prema Bijelom Polju vodili smo oko 3 do 4 dana borbu s italijanskim i nemačkim divizijama koje su pokušavale da nas iz neposredne blizine odbace od Bijelog Polja prema Šahovićima.[1] Desno od nas bila je Treća krajiška brigada. Vršeći protivnapade na neprijatelja, Prva proleterska i Treća krajiška su u sadejstvu sa našim divizionom odbacile Nemce i Italijane u pravcu Bijelog Polja. Posle prve brobe na ovom sektoru dobili smo naređenje da se usiljenim maršem prebacimo od Šahovića i Slepac-Mosta za Čelebić. Iz Foče je prema Čelebiću nadirala 118 nemačka divizija i napala Šestu istočnobosansku i Majevičku brigadu, na prostoru Kruščica — Ječmište — Zlatni Bor. Naše snage su se, usled velike nadmoćnosti neprijatelja, povukle prema planini Ljubišnji. Na položaju prema Bijelom Polju, Brodarevu i Šahovićima ostala je Treća sandžačka brigada. Sa Prvom proleterskom i Trećem krajiškom stigli smo u rekordnom vremenu na Če-

[1] Bio sam u Brdskom divizionu Prve proleterske divizije. Komandir moje baterije bio je Jovan Cerović, politički komesar Vojo Laković (poginuo u Petoj ofanzivi), intendant Krkelić Marko, a vođe odeljenja: Tomović Jovan, Popović Milan i Stanić Novica (poginuo u Petoj ofanzivi). Topovi su bili brdski i to jedan 65 mm francuskog porekla, zaplenjen na Tesliću 1 januara 1943, dok su ostali bili 75 mm italijanskog porekla, zaplenjeni na Prozoru u Četvrtoj ofanzivi i na Ifsaru i Kapku kod Čajniča. Tovarna grla, konje, mazge i mule, zaplenili smo od nemačke 717 (kasnije 117) divizije na Raduši i od Italijana na Prozoru i Ifsaru. Grla su imala gvozdene samare, podešena za brdsko transportovanje topova. Ishrana konja je bila tada vrlo slaba, a na njih se stalno tovario težak teret — topovi, municija itd. Više smo imali nepotkovanih nego potkovanih grla.

lebić i u zajednici sa Šestom istočnobosanskom i Majevičkom brigadom napali nemačku 118 diviziju koja je iz Foče bila izišla na visoravan Čelebić, razbili je i naterali u panično bekstvo prema Foči. Neprijatelj je imao mnogo mrtvih, ranjenih i zarobljenih vojnika i oficira. Borba na Čelebiću bila je brza i oštra. Naše snage uspele su da potisnu neprijatelja. Došlo je i do okruženja nekih nemačkih jedinica. Nemci su okruženim jedinicama bacali hranu, municiju i ostale potrebe padobranima. Sa Čelebića smo krenuli u pravcu reke Tare ka visećem žičanom mostu da se prebacimo preko ove reke. Išli smo vrlo sporo zbog slabog puta koji se spuštao u kanjon Tare. Danju smo se kretali sa velikim otstojanjem zbog neprijateljske avijacije koja nas je pratila. Niz strme padine do reke Tare grla su se vrlo često stropoštavala desetine metara. Preko visećeg žičanog mosta morali smo sa grla skidati topovske delove koje su borci prenosili na svojim leđima. Na drugoj obali opet smo ih tovarili na grla i produžavali na Rudine pri čemu su tovari opet padali sa grla, a to je umnogome usporavalo kretanje. Često se čulo: „Stoj čelo, pala mula! Stoj čelo, pao lafet". Sa Rudina smo gotovo puna dva dana tukli neprijateljske položaje prema Šćepan-Polju uz dolinu Drine. Tada smo dobili naređenje da što brže stignemo na Vučevo, kuda su bile otišle i jedinice Prve proleterske divizije. Krenuli smo strmim padinama od Rudina prema reci Pivi da izbijemo jugoistočno od Šćepan-Polja, na visoravan Vučevo gde smo imali da posednemo položaje za tučenje neprijatelja u pravcu Šćepan-Polja i s. Čureva. Posle spuštanja niz strmi kamenjar i kozjim stazama do same reke Pive, nismo se mogli na ovome mestu prebaciti, jer nije bilo nikakvih sredstava za prebacivanje, a nabujala Piva bila je hladna, duboka i brza. Morali smo se ponovo vratiti na Rudine odakle smo pošli da se prebacimo uzvodno od sela Mratinja preko visećeg mosta. Ljudi su bili sasvim iznemogli, tovarna grla takođe. Grla su po ceo dan nosila teret, a nisu dobijala nikakvu hranu, sem što su im konjevoci davali mlado lišće. Izgubljeno vreme morali smo nadoknaditi usiljenim maršem. Kretali smo se sa povećanim otstojanjem i maskiranim tovarima kako nas avijacija ne bi primetila. Pri prelasku preko visećeg mosta nismo rastovarili grla, ali smo povećali otstojanje. Nemačka avijacija nas je pratila i stalno bombardovala i mitraljirala. Padali su konji pod tovarom. Čulo se često. „Pao konj sa lafetom!" ili „Kvrgić napred! Bursać neka stane[2]."

[2] Kvrgić je bio jedan od naših poslužilaca, a Bursać potkivač u artiljeriji.

Stigli smo u selo Mratinje. U njemu ima svega nekoliko niskih kamenih kuća. Pored jednog potoka dobili smo kratak odmor i napili se hladne vode. Posle nekoliko minuta polazimo uz strme padine Vučeva. Na Vučevu je sačekao artiljeriju kurir Prve proleterske divizije i pitao da li je stigla artiljerija. „Stigla je", — povikaše naši — i to motorizovana".

— Ne motorizovana, već leteća — dobacuju drugi — „Vidiš da ne trošimo ni hranu ni benzin".

Zastali smo. Jovan Cerovih uputio je jedan deo artiljerije u pravcu Suhe Gore prema Prvoj proleterskoj prigadi, a drugi deo sa Milanom Antončićem - Velebitom desno preko Vučeva u pravcu Treće krajiške, prema Šćepan-Polju i Ćurevu.

Tada se vreme naglo pogoršalo. Na visove Volujaka, Maglića i Vučeva pala je gusta magla, a po nama je osula hladna kiša. Bilo je teško pronaći Štab Prve proleterske divizije. Kurir ga je ipak pronašao i doneo novo naređenje: da se topovi razmontiraju i zakopaju, a ljudstvo i konji sa ovoga položaja što pre dođu u sastav drugog dela artiljerije koji se nalazi kod Prve proleterske brigade na položaju.

Teško nam je bilo da se rastavimo od topova. Stoga smo samo neke razmontirali i zakopali na visoravni Vučeva, a neke smo poneli.

Odatle smo nadalje bili u sastavu Prve proleterske brigade. Kurir David je bio na čelu pošto je poznavao put. Pošli smo u pravcu Suhe Gore. Na jednoj raskrsnici, u kolibi, osetili smo dim. Svratili smo da vidimo ko se nalazi tamo. Nije bilo nikog. Drug Rudi iz Prve proleterske brigade (koji je ostao da upućuje ljudstvo u pravcu Suhe Gore) ušao je unutra i na vatri propržio malo ječma (imao ga je od ranije po džepovima). Sipao je i nama po šaku-dve u džepove.

Kroz gustu maglu na visoravni Vučeva Rudi nam je bio jedina orijentacija. Predveče smo stigli u sastav Prve proleterske brigade, odnosno njene artiljerije. Tu smo se sastali sa starim drugovima od kojih smo samo dva-tri dana bili odvojeni. Šemso Duraković je rasporedio koje će odeljenje zanoćiti pod kojom jelikom.

Velebit je izvestio komandanta Prve proleterske divizije o našem dolasku naglasivši da smo zakopali dva topa, a ostale smo dovukli zato što smo imali nešto municije za njih i posebno što nam je bilo teško rastati se od njih. Prenoćili smo u šumi gustih četinara na padinama Volujaka i Maglića prema r. Sutjesci. Ovo je bila priprema za spuštanje u kanjon Sutjeske kuda smo krenuli sutradan, niz gustu šumu. Dan je bio kišovit i maglovit. To je otežavalo

kretanje, ali nam zato avioni nisu dosađivali. Čim smo stigli na reku otpočeo je napad. Desno od nas bili su Krajišnici.

U ovom napadu proletere nije zaustavila ni hladna i nabujala Sutjeska, ni nedostatak ma kakvog prelaza ili bar brvna. Reku je prelazio kako je ko znao i umeo.

Usledio je istovremeno zajednički napad Prve proleterske i Treće krajiške brigade. Naši vrše juriš. Kanjonom grmi. Upadosmo u prve nemačke linije i zauzesmo ih. Nastade pravo klanje. Tu više nije bilo stroja. Prava mešavina. Po zauzeću prvih nemačkih linija produžismo napad. Trebalo je još u toku noći izići iz kanjona Sutjeske. U toku noći su obe brigade Prve proleterske divizije izišle iz kanjona Sutjeske i izbile na visove prema Zelengori i Lučkim Kolibama. Mi, artiljerci, nosili smo tri topa. Preko Sutjeske smo ih nosili na leđima, pošto konji nikako nisu mogli da se kreću pod tovarom usled velike uzbrdice. Predzoru je stiglo naređenje da i ta tri topa zakopamo. Zakopali smo ih na mestu gde nas je zateklo naređenje. Čim je svanulo „Štuke“ su se okomile na nas. Smenjivale su se u talasima. Tako je trajalo sve do toliko željenog mraka.

Pretstojao nam je napad u pravcu Milinklade. Naišli smo na nemačke bunkere izgrađene pozadi istrurelih stogodišnjih panjeva. Nemci su se tu dobro maskirali i ukopali. U napadu koji je izvršen poginuli su komandir odeljenja Novica Stanić i još dva Krajišnika. Sahranili smo ih u jednu jamu koju je napravila avionska bomba.

Dan nas je zatekao na kosama Lučkih i Vrbničkih Koliba. „Muzika“ nemačkih „Štuka“ i italijanskih „Savoja“ i „Dornijera“ usledila je i ovog puta. Ali sada smo bili u neposrednoj blizini nemačkih položaja pa su njihovi avioni tukli i po nama i po njima. Stoga Nemci nisu ni vršili protivnapade. Približavao se mrak. Svi se radujemo, jer protiv sebe imamo samo neprijatelja na zemlji, a ne i onog u vazduhu. Noćni napad nam je i ovog puta uspeo. Probili smo i ovaj nemački položaj i produžili, ali opet pod borbom, preko Zelengore. U samu zoru izbili smo duboko u nemačku pozadinu. Tu smo zatekli jednu nemačku jedinicu kako prima doručak. Nisu nas primetili. Prišli smo im još bliže i iznenada napali. Zbunjeni, Nemci nisu najpre znali kuda bi ko okrenuo, a odmah potom su se dali u bekstvo. Zaplenili smo dosta municije i oružja, našli smo i hrane. Posle doručka, zaplenjenog od Nemaca, produžili smo u pravcu Ljubinog Groba i s. Jeleča. Kao i uvek i ovog dana su nas „Štuke“ stalno bombardovale i mitraljirale, ali nisu mogle zaustaviti naše prodiranje kroz nemačke položaje. Negde oko podne Nemci su uz pomoć „Štuka“ izvršili protivnapad pri čemu smo imali prilično gubitaka. Poginuo

je Voja Laković, pomoćnik komesara baterije, Mirko Kadijević, jedan Slavonac i dva Krajišnika.

Za sledeći noćni napad morali smo se još pažljivije pripremiti, jer su mnogi drugovi bili fizički iznemogli. „To je poslednja noć proboja“, govorili su nam. Zato treba da prikupimo i poslednji delić snage kako bismo se najzad probili iz Zelengore. Čim je pao mrak, krenulo se u napad u pravcu Jeleča. Zadatak je bio: probiti se preko ceste Foča—Miljevina—Kalinovik. Napali smo prve nemačke bunkere i odbacili posadu. U toku noći smo stigli do Jeleča i produžili dalje. Odjednom se pronese kolonom: „Bombaši napred! Protivkolac napred!“ Taj jedini protivkolac imao je svega tri granate, a nosila ga je Druga proleterska brigada koja je bila levo od nas. Prišli smo do same ceste na kojoj su bili nemački tenkovi i tankete. Nemci nas nisu očekivali tako brzo. Iznenadili smo ih. Tobdžija je nanišanio kroz cev u prvi tenk i uništio ga. Ostale dve granate bile su „sledovanje“ za druga dva. Međutim, oni su otstupili u pravcu Foče. U tom neko povika: „Mušmula napred!“ (to je bio miner Prve proleterske brigade). Trebalo je rušiti most na Bistrici. Pošto nismo imali nikakvih sredstava, izuzev sekire, „Mušmula“ je na mostu naložio vatru od obližnjeg kolja neke ograde, a iz slupanih nemačkih tenkova uzeo je mazivo i gorivo koje se bilo razlilo po cesti i koje smo skupljali i prskali po mostu da što bolje gori. Dok je most goreo, prebacili smo se slobodno preko ceste u pravcu Jahorine.

Ratomir VRANIĆ

IZ DNEVNIKA KOMANDIRA BATERIJE[1]

Petnaesti maj 1943. Dežurni baterije probudio nas je u samo svitanje. Seoce Tustovo još spava. U dolinama Lepešnice, Ljubovije i Lima prozirna magla. Vrhovi Bjelasice i Burenja ne vide se od olovnosivih oblaka. Ako vreme ostane tako u toku celog dana onda ćemo biti pošteđeni dejstva neprijateljske avijacije.

U našem logoru vlada živost. Tiho, bez buke, vrše se pripreme za pokret. Konjevoci hrane i čiste konje i mazge. Ekonom baterije izdaje zob za stoku, naređuje kuvarima da pripreme doručak i nadgleda pakovanje opreme.

Oko četiri časa čuje se borba u pravcu Bijelog Polja i Ribarevine. Izađosmo (Žika Stefanović, politički komesar baterije, i ja) na položaj kod naših topova. Ništa ne možemo da uočimo prema Bijelom Polju i Ribarevini. Ispod nas su brda Kulina i Boroševina pa nam zaklanjaju vidik. U dolini Ljubovije je magla pa se ni tamo ne može ništa videti. Slušamo kako se borba razgara. Sa pešacima nemamo nikakve veze. Ne znamo da li je Prva brigada smenila Krajišnike. Oni su bili na položajima koji se protežu od sela Cerovo do Crne Reke. Trebalo je da Krajišnici prebace do zore neke svoje bataljone na severne padine Bjelasice.

Minuti prolaze, a borba se sve više rasplamsava. Neizvesnost i nejasnost situacije nas muči. Komanda baterije je na okupu. Razgovaramo šta da radimo u ovakvoj situaciji. Prema sinoćnjem naređenju naša baterija treba jutros da krene za

[1] Druga baterija Brdskog diviziona Prve proleterske divizije.

selo Žari i da tamo zauzme položaj za dejstvo. Zadatak nam je da i dalje pomažemo Treću krajišku. Odlučismo da kurira Radomira Bursaća hitno uputimo u selo Žari da potraži Štab Treće krajiške brigade, pošto prema njenoj zapovesti od sinoć već treba tamo da se nalazi.

U četiri časa i trideset minuta u dolini Lima i Ljubovije sve više ključa. Sve se jasnije raspoznaju mitraljeski rafali iz „šarca“. Iznad brda Kuline se rascveta nekoliko eksplozija tempiranih granata. Po tome zaključujemo da su u akciju stupili i Nemci. Po svemu sudeći izgleda da je neprijatelj otpočeo sa napadom kako je to štab naše divizije predvideo u jučerašnjoj zapovesti. Naredismo da se ubrzaju pripreme za pokret. Konjevoci su već bili završili sa hranjenjem konja i mazgi.

— Hajde, rođaci, da doručkujemo. Ne vredi ništa gledati. Neće Nemci da nas puste da idemo za Srbiju pa to ti je, — reče Janko Radulović i nasmeja se na Žiku i mene, hvatajući se porcije sa kačamakom i nešto sira i mleka što su kuvari bili podelili za doručak.

— Nećemo njih ni da pitamo — odvrati mu Žika.

— Bogami, rođače, nešto gusto ključa dole u dolini Lima. Izgleda da danas neće biti šale — ponovo dodade Janko.

Pošto je završen doručak naredio sam bateriji da se spremi za pokret. Posluga stenje pri dizanju topovskih delova koje treba podići i držati na rukama iznad glava. Nije im ni lako. Sve su to još rekonvalescenti koji su pre petnaest dana izišli iz bolnica i došli u artiljeriju. Neki su lečili rane iz Četvrte ofanzive, a neki su preboleli pegavac. Hrana dosta slaba, a napori veliki.

Oko pet časova krenusmo uskim seoskim puteljkom ka selu Žari. Prošli smo ispod Žaljeva. Naiđosmo na Zekića reku i tu smo napojili konje i mazge onako pod tovarom. Tek što smo krenuli — sreli smo našeg kurira Radomira. Izvestio nas je da je kod škole u selu Žari našao Štab Treće krajiške brigade i preneo nam naređenje njenog komandanta da tamo stignemo što brže možemo.

Oko šest i trideset stigosmo u selo Žari. Kod škole naiđosmo na štapsku komoru. Jedan kurir iz brigade nas povede putem ka kosi. Tamo zatekosmo Karanovića, komandanta Treće krajiške brigade; osmatrao je položaje svojih bataljona. Odmah me je upoznao sa situacijom. Reče da borbu vode Prvi i Treći bataljon njegove brigade na položajima na kojima je jutros trebalo da ih smeni Prva proleterska brigada, dok su Drugi i Četvrti bataljon orijentisani prema Bjelasici i drže položaje iznad Mojkovca. Tamo zasad nema neprijatelja, jer

se Sedma krajiška brigada nalazi na padinama Sinjajevine prema Kolašinu.

Dobih naređenje da postavim bateriju na položaj. Izabrao sam ga nedaleko od kote 1159. Za nekoliko minuta baterija je posela položaj i bila spremna da otvori vatru.

Osmatramo dogledima položaje Prvog i Trećeg bataljona. Tamo se vodi žestoka borba. Pravi krkljanac. I levo kod Prve proleterske brigade se čuje prasak bombi i eksplozija granata. Tamo su Prva baterija i Manevarsko odeljenje našeg diviziona.

Oko osam sati stiže kurir od Sava Trikića, komandanta Trećeg bataljona. Poslao je izveštaj štabu brigade u kome piše da su na položaje ovog bataljona rano jutros napali Nemci sa nekoliko hiljada vojnika, tri tenka i nekoliko topova i da jedva uspeva da se održi na položajima ispred sela Bojišta. Od istog kurira smo saznali i puno drugih pojedinosti o podvizima boraca i komandira koji su jutros branili isturene položaje tog bataljona. Za Nemce kaže da jurišaju kao besni ali ih Krajišnici puštaju na blisko otstojanje i onda kose iz mitraljeza.

Naša baterija je spremna za dejstvo. Topovi su upravljeni ka Slepac Mostu. Municija je sortirana i pripremljena za gađanje. Sračunao sam elemente za kotu 700 u Vlaškom Polju ispred Slepac-Mosta. Daljina 8.200 metara. To je skoro krajnji domet za granatu model 32, ali sam se sporazumeo sa Karanovićem da još ne gađamo dok se čvršće ne povežemo sa pešacima iz Trećeg bataljona.

Minuti prolaze. Blizu je devet sati. Borba se vodi nesmanjenom žestinom. Po ispaljivanju raketa zaključujemo da su Nemci izbili na Boroševinu i sada vode borbu za brdo Kulinu iznad sela Jabučne. Tamo je do juče bio Štab Treće krajiške. U dolini Ljubovije vri kao u kotlu. S vremena na vreme se čuje zvrka tenkova putem prema Slepac-Mostu, ali zbog izmaglice i dima od granata i mina ne možemo da ih uočimo.

Borba oko Kuline i Slepac-Mosta još traje. Reklo bi se da tamo niko živ neće ostati. Nemci su dovukli jednu bateriju i postavili je pored puta ispod sela Bojišta. Uočili smo ih po blesku i dimu. Brzo sračunavam elemente. Daljina 7.600 metara. Komandovao sam:

— Desno pedeset hiljaditih, daljinar petstotinapedeset, četvrto punjenje, prvo pali !

— Opaljeno — izveštava Ivan Popović.

— Eno je! Prebačaj ... Skrati malo daljinu — reče Karanović.

Procenismo da prebačaj nije veći od dvesta metara. Popravio sam elemente. Opalismo jedan plotun baterijom. Granate eksplodiraše blizu nemačkih topova.

— Tri plotuna pali!

Ponovo grunuše naši „brđani“. Fijuk naših granata para vazduh. U dolini Ljubovije bleskaju eksplozije. Nemačka baterija se više ne javlja.

— Tako. Ućutkasmo vas — reče Karanović i opsova nešto sočno Nemcima.

Minuti prolaze. Borba se i dalje razgara. Na Kulini se prosu buket prvo belih pa onda crvenih raketa. Po tome zaključismo da su Nemci ovladali ovim bastionom u sistemu odbrane Prvog bataljona Treće krajiške.

— Šta li je s Prvim bataljonom? — zapita se Karanović poluglasno, gotovo za sebe.

Prošlo je deset časova. Nemci sa Kuline ponovo ispališe novu seriju crvenih raketa u pravcu sela Jabučne. Ne potraja dugo a iznad Majne Gore, dosta visoko u vazduhu, blesnu eksplozija tempirne granate. U vazduhu ostade, nošen vetrom, gust pramen dima zatvoreno sive boje. Uskoro zatim nemačka artiljerija obasu plotunima masiv Majne Gore i Gradine iznad sela Tustova. U daljini, negde u blizini mosta na Limu kod Ribarevine, čuju se potmuli pucnji nemačkih haubica.

Blizu je jedanaest časova. Kod Slepac-Mosta žestina borbe dostiže kulminaciju. Nemci su skoncentrisali vatru na položaje Trećeg bataljona. Hoće pošto-poto da ovladaju ovom raskrsnicom.

Stiže kurir brigade, Stevo Babić, sav zadihan i podnese komandantu brigade, Nikoli Karanoviću, izveštaj da su Nemci jednom manjom kolonom izbili u selo Rakitu južno od Slepac-Mosta i da je zbog toga Trikić morao da naredi da se glavnina bataljona povuče na Ramo i Skok, a jedna četa na kosu prema selu Pale.

Oko jedanaest časova borba je kod Slepac-Mosta gotovo sasvim prestala. Čuje se samo poneki pucanj. U severnom delu sela Jabučne prema Šahovićima čuje se minobacačka i artiljeriska vatra. Izgleda da je neprijatelj preneo težište tamo prema Šahovićima. Komandant brigade stalno misli na svoj Prvi bataljon. Zabrinut je jer otkako je borba počela nema nikakvog izveštaja od njega. Priča mi da je to „grom“ bataljon, da ima dobre borce i komandni kadar. Ima on puno poverenje u Milana Atlagića, Josipa Gizdića, Brkljača i ostale.

— Druže komandante, eno neke kolone izbija u selo Tustovo — obratih se Karanoviću, ne skidajući dogled s očiju.

— Vidim, vidim. To je . . . To mora da je Prvi bataljon. Dobro je — reče komandant. Zatim sede, izvadi ratni blok i na kolenu napisa naređenje Trećem bataljonu da čvrsto drži položaje koje je poseo.

Napustismo osmatračnicu i krenusmo nazad ka položaju naše baterije. Posle pređenih stotinak matera ponovo zastadosmo. Dogledima osmatramo selo Tustovo. Kolona koju smo maločas uočili produžavala je kretanje. Njeno je čelo sada na putu preko Majne Gore.

Oko jedanaest i trideset smo bili na položaju baterije. Topovi su maskirani granjem. Pozadi u jednoj uvali nalaze se konjevoci sa konjima i mazgama. Naložili su dve male vatre i greju se. Iako je maj sveže je. Nije ni čudo. Ovde je nadmorska visina preko hiljadu i sto metara. Ekonom baterije je našao sena i već je stoka nahranjena. Podelio je i nešto zobi. S vremena na vreme uzimamo doglede i osmatramo. Kod Slepac-Mosta zatišje. Prema Mojkovcu se ne čuje ništa. Iz daljine preko Sinjajevine dopire neka potmula tutnjava. Levo od nas prema Jabučni i Šahovićima borba se još vodi.

— Zašto Atlagić već jednom ne stane? — reče komandant brigade držeći dogled na očima. Zašto ne posedne položaj? Šta li je njemu? Majna Gora i brdo Rudine se moraju držati!

Osmatramo. Čelo kolone je već ispod kote 1163 (Rudine), kod prvih kuća sela Žaljeva. Kod kuća u Tustovu vidi se kako iz doline Ljubovije izlaze konji sa tovarima. Zabrinut zašto ova kolona, za koju je sigurno pretpostavljao da mora biti Prvi bataljon njegove brigade, već jednom ne stane i ne posedne položaje na Majnoj Gori i koti 1163, Karanović je, očigledno ljut, naredio jednom kuriru da odmah krene ka selu Obod i Atlagiću prenese naređenje da se zaustavi. Istovremeno je naredio da tamo odmah krene baterija i njegov štab.

Posle desetak minuta već smo krenuli. Na čelu kolone je komanda baterije sa komandantom brigade. Pošto smo prešli dve-tri stotine metara sretosmo Štab Drugog bataljona Prve proleterske brigade. Božo Božović, komandant ovog bataljona, objašnjava Karanoviću da sa bataljonom treba da se smesti u selo Žari. Tako mu je naredio štab njegove brigade. Karanović se raspituje za situaciju kod Prve proleterske. Božo reče da tamo vode borbu ostali bataljoni Prve brigade ali da mu ništa podrobnije nije poznato pošto od noćas nema veze sa Špancem[2] i Plavim[3].

Stojimo na jednom brežuljku. Posmatramo dogledima prema selu Žaljevu i kosi Sokolovici. Kolona se i dalje kreće. Čelo je već izbilo na kilometar od kote 1073, a začelje još izlazi iz sela Tustova. Vazduh je nešto čistiji pa već bolje raspoznajemo ljude u koloni.

---

[2] Danilo Lekić, komandant Prve proleterske brigade.

[3] Mijalko Todorović, politički komesar Prve proleterske brigade

— Imaju svi šlemove... Izgleda da su Nemci — rekoh komandantu.

— Nisu Nemci... Imaju i Krajišnici šlemove — odvrati komandant malo zajedljivo.

— Bogami, reče Božo Božović, imaju svi šlemove, sigurno su Nemci.

— Tačno... Svi imaju šlemove... Nije to Prvi bataljon... To su Nemci!

— Gađaj, Pajoviću, čelo kolone! A ti, druže komandante, obrati se Karanović Božu Božoviću, trčećim korakom vrati bataljon i posedni položaj na Šorića Kršu.

— Za borbu stovari! Sprema za paljbu! komandovao sam bateriji koja je stajala u koloni.

Sračunavam elemente. Na karti određujem stajnu tačku i mesto gde se nalazi čelo nemačke kolone. Izmerio sam daljinu. Tri hiljade i dvesta metara. Iz svog notesa očitavam u tablicama daljinar. Komandovao sam elemente, a zatim:

— Prvo, pali!

Osmatramo. Eksploziju ne vidimo. Pozadi kose u potoku prema selu Potrk odjeknu eksplozija... Prebačaj. Smanjio sam daljinar za dvesta metara.

— Pali!

Opet prebačaj. Smanjujem daljinar još za dvesta metara.

— Pali!

— Dobro je... Posred puta — reče Karanović.

— Baterijom, tri plotuna, pali!

Granate obasipaju čelo nemačke kolone. Nemci iznenađeni vatrom naše baterije brzo traže zaklon. Osmatramo put prema selu Žaljevu i vidimo prvo neko komešanje u njihovoj jedinici, a zatim kako hitro posedaju brdo Rudine i kosu Sokolovica.

Okrećemo doglede ka selu Obod. Posmatramo kako Drugi bataljon Prve proleterske trči ka Šorića Kršu. Komandant brigade mi naređuje da nemačku kolonu držim pod vatrom baterije sve dok bataljon ne izbije i ne posedne ovaj važan položaj.

Produžavamo sa gađanjem Nemaca na kosi Sokolovica. Na položaju baterije sve je u pokretu. Na licima artiljeraca vidi se vedro borbeno raspoloženje. Milo im je što baterija ovako uspešno izvršava delikatan zadatak i što svojim očima vide kako granate padaju po nemačkoj koloni.

Šorića Krš, kamenjar iznad puta što vodi za Šahoviće, dobio je danas izvanredan značaj, jer se nalazi u centru rasporeda između Prve proleterske i Treće krajiške brigade. Osim toga, pozadi se nalazi Popunjujući deo diviziona i diviziska bolnica. Zato ne smemo da dozvolimo da ga Nemci zauzmu i posednu.

Oko dvanaest časova i trideset minuta Šorića Krš je bio u našim rukama. Drugi bataljon je izvanrednom brzinom izbio na nj i poseo ga, a zatim otpočeo borbu sa Nemcima koji su se nalazili na Sokolovici. Utrošili smo preko trideset granata.

Posle kratke diskusije o situaciji i daljim zadacima baterije, komandant brigade mi je naredio: „Glavno je da sprečimo Nemcima da ovladaju Šorića Kršem. Zato treba odmah da kreneš sa baterijom tamo i pomogneš Drugom bataljonu Prve proleterske brigade da održi taj položaj".

Pred nama je jedan dobar krčanik, koji preko Oboda vodi za Šahoviće. Ali, na našu žalost, on prolazi između Šorića Krša i Sokolovice, a to je ispred samih nemačkih položaja. Odlučili smo da idemo preko Burenja.

Penjemo se kozjom stazom pravo uz Borovo Brdo. Nagib je preko četrdeset pet stepeni. Mazge i konji se klizaju i padaju pod teretima. Tantalove su to muke. Treba ih rastovarivati i na ovoj strmini ponovo tovariti. Dok su prešli jedan kilometar izgubili smo čitav čas. Naiđosmo na konjsku stazu što vodi udesno iznad kote 1403 (Kape). Krenusmo njome i na Međugvožđe stigosmo oko četrnaest časova i trideset minuta. Tu zatekosmo Treću četu Drugog bataljona na položaju. Njen komandir nas je obavestio da je Prva četa već krenula da protera Nemce sa Sokolovice. Položaj za bateriju bio je izvanredan. Odlučismo da sada ne idemo ka Šoriću Kršu pošto naša intervencija i pomoć ovoj četi može da zatreba svakog minuta. Uputili smo kurira za vezu u štab bataljona koji se nalazio dve-tri stotine metara napred.

Baterija je posela položaj. Nalazimo se blizu nekih pojata. Izgleda da je to katun. Tu su i torovi za stoku.

Ispred nas, dole u nizini, kao na dlanu vide se sela Žari, Obod, Žaljevo i Tustovo. Levo od njih su Majna Gora, Rudine (kota 1163) i Sokolovica. Tamo se sada nalazi jedna oveća nemačka jedinica čiju smo kolonu danas tukli. Zaposeli su brdo Rudine, selo Žaljevo i deo Sokolovice.

Bilo je već petnaest časova kada se Prva četa Drugog bataljona spuštala od Međugvožđa ka koti 1073. Otpočela je borba. Nemci dejstvuju dugim rafalima iz „šaraca". Sa brda Rudine ispališe jednu, a potom nešto kasnije i drugu crvenu raketu. Uskoro začusmo fijuk granata koje aksplodiraju oko puta ispod Šorića Krša. Po zvuku eksplozija zaključujem da su haubice. Gađaju od Slepac-Mosta.

Jedna naša desetina sa puškomitraljezom već je izbila na kotu 1073 i dejstvuje brzom paljbom. Sa Šorića Krša klokoće naš teški mitraljez. Dejstvuju i naše minobacačlije. I mi im se pridružujemo. Jednim topom uzimamo na nišan grupu Nemaca iznad sela Žaljeva.

Oko šesnaest časova na frontu ispred nas borba se stišavala. Samo nemačke haubice od Slepac-Mosta i dalje preoravaju Šorića Krš. Ova kamenita čuka je sva obavijena dimom. Pravi pakao. Crnogorci nisu pretrpeli mnogo gubitaka. Nekoliko ranjenih i ništa više.

Na položaju naše baterije je zatišje. Poslužioci sede oko topova. Nešto dalje na ivici šume konjevoci hrane konje. Ekonom je već uhvatio vezu sa Popunjujućim delom i Radnim vodom diviziona. Doterao je seno, zob i nešto hrane za ljude. Marko Krkeljić, intendant našeg divizona, došao je kod nas i priča nam da su komordžije danas imale uzbunu. Nisu imali pojma da su Nemci blizu. Situacija im je postala jasna tek kad je on sa kurirom istrčao do Šorića Krša da vidi gde to pucaju topovi. Kad je video nemačku kolonu poslao je kurira da naredi uzbunu. Međutim, to je bilo izlišno. Kurir se vratio i saopštio mu da su kuvari i konjevoci po svojoj incijativi natovarili konje i krenuli pravo ka Šljemenima. Kad je Marko video da smo Nemce zaustavili i da na Šorića Krš stiže Drugi bataljon, poslao je kurira i vratio ih ponovo u selo Breznu. Šalimo se s Markom i zapitkujemo ga da li im je bilo gusto kad je otpočela pucnjava. On nam odgovara da čuvamo svoju kožu i da se za njih ne brinemo. Dogovaramo se šta da radimo sa Ivanom Popovićem, nišandžijom kod prvog topa. Ima vrlo visoku temperaturu, preko 39 stepeni. Pretpostavljamo da može bili ili tifus ili zapaljenje pluća. Divan je drug i odličan artiljerac. Razmatramo i mogućnost da ostane s nama još neki dan. Žao nam je da se s njim rastanemo. Ni on ne želi da ide. Odlučismo da je ipak bolje da ga pošaljemo u divizisku bolnicu. Tamo ima lekara i lekova pa će svakako brže i ozdraviti. Na njegovo mesto postavismo Pera Radoševića, Krajišnika iz Vrtoča. I on je dobar artiljerac.

Oko sedamnaest časova dođe kurir. Karanović šalje naređenje našoj bateriji i Drugom bataljonu — da ponovo napadne Nemce na Sokolovici u sadejstvu sa delovima Treće krajiške brigade koji će napadati preko sela Žaljeva; baterija treba da pomaže ovaj protivnapad naših jedinica.

Dogovaram se sa Božom Božovićem o pretstojećoj akciji. Naša osmatračnica je blizu baterije. Sedimo na ogradi i osmatramo prema selu Žari odakle treba da napadnu Krajišnici. Sračunao sam elemente za neke kuće u selu Žaljevu i za kotu 1163 na brdu Rudine.

Bliži se osamnaest časova. Od napada Krajišnika još nema ništa. Čuje se pucnjava kod sela Pale. Zaključujemo da su Krajišnici zaposleni na drugoj strani i da od napada neće biti ništa. Sa Božom se dogovorih da krenemo i da bateriju postavim na nov položaj pozadi Šorića Krša. Osluškujemo. Na

čitavom frontu vlada zatišje. Prestala je borba i kod Krajišnika. Sa nama je i Štab Drugog bataljona. Oko osamnaest časova i trideset minuta stigosmo na neke utrine pozadi Šorića Krša i postavismo topove na položaj. Već je sumrak. Planinski visovi pozadi nas obavijeni su maglom. Pripremamo se za prenoćište. I poslužioci i konjevoci su se dali u prikupljanje drva. Naložićemo vatre u vrtačama čim padne noć. Božo Božović i ja izlazimo na kotu 1290. Tu sračunavam elemente za čuke ispred brda Rudine i za kotu 1163 na tom brdu. Noć se lagano spušta. Na čitavom frontu vlada zatišje. Nemci ispaljuju bele rakete na brdu Rudine i u selu Jabučna.

Noć se već odavno spustila. Sedimo kraj vatre koja se razgara. Vetar raznosi puhor sa žara i posipa nas koji sedimo okolo. Razgovaramo o današnjoj akiciji sa našim borcima i analiziramo rad poslužilaca i konjevodaca. Zaključujemo da su svi bili požrtvovani u izvršavanju svih zadataka. Žika komesar uzima reč i borcima govori o svetloj perspektivi borbe koju vode radni ljudi širom naše zemlje. Njegovo izlaganje prekida dolazak jednog voda iz Kraljevačkog bataljona. Pozdravljamo se sa Milivojem Rakićem i Pajtinom. Poslao ih je Živan da uhvate vezu sa Karanovićem. Pošto smo malo posedeli ispratio sam ih do Šorića Krša i uputio ih ka selu Žari. Tamo treba da je Štab Treće krajiške.

Oko dvadeset jedan čas otpoče u dolini Lepešnice jaka pucnjava. Pokušavamo da bliže odredimo mesto na kome se vodi borba. Prema svetlosti mnogobrojnih raketa zaključih da to Krajišnici vrše protivnapad kod Slepac-Mosta.

Prošla je ponoć. Kurir Radomir me je probudio. Pomrčina je gusta kao testo. Pored naših topova prolazi neka kolona. Ustao sam da vidim ko to prolazi. Po govoru poznadoh Živana Maričića, komandanta Kraljevačkog bataljona. Javih mu se. Srdačno se pozdravismo. Naredio je kratak zastanak. Uskoro dođe i Moma Dugalić, Mile Pavičić, Voja Bojović i Duško Karić. Sedosmo kraj vatre, potstakosmo ugarke i ponudismo drugove duvanom. Pušimo i razgovaramo o današnjim borbama. Pričam im kako se danas razvijala situacija na ovom sektoru. Nešto kasnije kod naše vatre dođoše Moša Lekić, Gajo Šovljanski „Jumba", Jovo Šarenac, Dragi Moravčić, Đerić, Vlado Petrović „Lisac" i još nekoliko drugova iz Prateće čete Kraljevčana. Pozdravismo se i malo porazgovarasmo. Živan naredi da bataljon krene ka Međugvožđu.

Nešto kasnije stigoše kod nas kuriri iz štaba divizije. Nose naređenje Karanoviću. Pitam ih šta ima novo. Rekoše mi da je drug Koča naredio da obe brigade noćas napadnu Nemce i da ih proteraju preko druma Šahovići — Slepac Most. Uputio sam i njih ka selu Žari.

Otišao sam sa Žikom do Štaba Drugog bataljona. Nađoh Boža Božovića. Sedi kraj vatre i razgovara sa Markom Katnićem. Pričam mu šta sam čuo od kurira iz divizije. On mi reče da od štaba svoje brigade nije još dobio nikakvo naređenje.

Blizu je dva časa posle ponoći. Sedim sa Božom na osmatračnici. Nebo je prekriveno niskim oblacima. Naprežemo oči ali ništa ne pomaže. Sve je utonulo u pomrčinu. Naćulili smo uši i osluškujemo. Božo je naredio da čete njegovog bataljona krenu u napad ako budu i drugi naši bataljoni napadali. Vreme sporo prolazi. Po licu nas šiba neki ledeni vetar. Dobro smo ozebli. Dogovorismo se da se odavde povučemo i da negde u zavetrini malo odremamo.

Na položaju baterije tišina. Poslužioci sede kraj dogorelih vatri i dremaju. Sanduci sa municijom pripremljenom za gađanje nalaze se pored topova. Pokriveni su ceradama. Dežurni su budni. Sa Žikom se dogovorih da na osmatračnicu pošaljemo Janka Radulovića, a mi da malo prilegnemo. Ako počne borba brzo ćemo tamo stići. Naredili smo i našem kuriru Radomiru da ide na spavanje jer je on danas dosta trčao.

Šesnaesti maj. Sviće. Ozebao sam i probudih se. Obiđoh bateriju. Sve je budno. Na ugasle vatre poslužioci su nabacali granje. Na osmatračnici zatekoh Janka kako pokriven šinjelom spava pozadi jedne poveće stene. Sastavio je kolena i bradu. Probudih ga. Priča mi da posle ponoći niko nije napadao Nemce. Odoh do Štaba Drugog (Crnogorskog) bataljona. Božo mi reče da ostali bataljoni tek stižu na svoje položaje i da od napada zasad svakako nema ništa. Očekuje novo naređenje od štaba brigade. Dogovorili smo se da baterija ostane na sadašnjem položaju, a da osmatračnicu premestimo na jedan ćuvik desno prema Međugvožđu pošto su Nemci juče gađali Šorića Krš i kotu 1290.

I danas je oblačno. Duva hladan vetar. Naredio sam da se pogase vatre. Kuvari su u jednoj kući na ivici sela Brezne i pripremaju hranu. Konjevoci su odveli mazge i konje pozadi u šumu. Za njih sada imamo dosta hrane. Kurira Radomira poslasmo da uhvati vezu sa Štabom Treće krajiške. Na frontu zatišje. Jutros su Nemci nešto mirni. Nisu poranili kao juče ujutro.

Časovi prolaze. Sedim na osmatračnici kod Štaba Drugog bataljona. Nalazimo se u nekom, izgleda, starom rovu iz Prvog svetskog rata. Levo od nas je baterija. Prošlo je osam sati, a Nemci još miruju. Samo čarke patrola. Kurir Radomir stiže od Karanovića i donese mi njegovo pismeno naređenje da zasad ostanemo ovde. Štab brigade se nalazi na Ceru pozadi kote 1578. Tri bataljona njegove brigade drže položaje od

Razvršja iznad Mojkovca pa preko sela Lepenca i šume Cera sve do kote 1403. Levo je Kraljevački bataljon Prve brigade. Zadatak brigade je da se održi na položajima Kom — Cer — planina Burenj. Prva brigada je noćas posela nove položaje od Međugvožđa pa preko Šorića Krša i sela Lijeske do Borovog Brda.

Oko deset sati nebo je prekriveno niskim oblacima. Vetar i dalje duva i donosi poneku kap kiše. Šćućureni sedimo u rovu i osmatramo. Obaveštajac Drugog bataljona dođe i izvesti Božovića da su Nemci jutros oko devet sati ušli u Šahoviće bez borbe. Naši su se još noćas povukli na brda iznad varošice. Desno u pravcu Mojkovca čuje se žestoka vatra iz mitraljeza. Tamo su Krajišnici. Ne znamo o čemu se radi, jer do jutros tamo nije bilo neprijatelja. U daljini uz Taru prema Sinjajevini čuje se grmljavina artiljerije. A ovde pred nama vlada zatišje. Nagađamo da li je ovo neki lokalni ispad ili početak veće ofanzive.

Bliži se podne. Na većem delu fronta još vlada zatišje. Osmatram dogledom prostoriju koju drži neprijatelj. Ne primećuje se neka naročita živost. Vide se pokreti pojedinaca i patrola u selu Žaljevu. Vidi se i selo Pale. Njega su već poseli Nemci i sada veoma obazrivo nastupaju ka selu Žari. Tamo nema naših delova jer je Štab Treće krajiške jutros povukao svoj Treći bataljon na padine Burenja povrh sela Žari. Danas nisu onako drski kao juče. Naučili su ih Krajišnici pameti. Jedino se na položajima iznad Mojkovca čuje žestoka vatra. Tamo delovi Četvrtog bataljona Treće krajiške još daju žilav otpor neprijatelju koji je prodro od Kolašina.

Na položaju baterije nema nikakvih promena. Komandiri odeljenja koriste ovo zatišje i izvode obuku na oruđima. Uvežbavaju nišanjenje i zauzimanje komandovanih elemenata.

Oko četrnaest časova bio sam pozvan u štab diviziona. Tamo sam našao Jovana Cerovića, komandira Prve baterije, i Novicu Stanića, komandira Manevarskog odeljenja. Pročitali smo zapovest štaba divizije. Naređeno je da Prva proleterska i Treća krajiška brigada izvrše napad na neprijatelja i da ga odbace na položaje sa kojih je juče ujutru krenuo u napad. Naš divizion je dobio zadatak da se postavi na položaj između Šorića Krća i Međugvožđa sa koga će u 3 časa 17 maja moći da tuče prostoriju Rudine—Sokolovica—Žaljevo. Vatra treba da traje 15 minuta, tj. do 3.15 časova. Odlučeno je da Prva baterija i Manevarsko odeljenje dođu na položaj kod Druge baterije radi pripreme za izvršenje dobijenog zadatka.

Tek što sam se vratio na položaj baterije stiže kurir od Karanovića. Traži da se pošalje jedan top na Cer kod

kote 1578. Odredio sam Prvo odeljenje, ono je pošlo oko 15 časova a sa njim i ja. Idemo stazom koju poznajemo još od juče. Levo od nas na udaljenju manje od kilometra otpoče puškaranje. Kod Krajišnika je vatra nešto jača. U dejstvo su već stupili mitraljezi i minobacači. Provlačimo se kroz šumu Cer i oko 16 časova stigosmo na kotu 1578. Jedino mesto za položaj topa bila je sama kota. Neposredno oko nje je mala čistina dubine 20—30 metara. Pozadi je gusta šuma sa stoletnim bukvama i jelama.

Ispred nas se vodi borba. Nemci su ovladali selom Žari i kotom 1159. Sada su se ustremili da ovladaju Borovim Brdom i šumom Cer. Ali tamo su Krajišnici. Treća četa Drugog bataljona je na Ceru, a levo je Treći bataljon. Ne daju Nemcima dalje ni stopu. Oko kote 1159 vidi se grupa neprijateljskih mitraljeza. Izvlačimo top na sam greben i uzimamo ih na nišan. Daljina oko dve hiljade i pet stotina metara. Ispalili smo četiri granate. Ni jedan promašaj. Za tili čas su umukli.

— Za njih je rat završen — reče Karanović.

Oko sedamnaest časova je sasvim prestala borba ispred Treće krajiške. Levo od nas, prema Prvoj brigadi, vatra postaje sve snažnija. Čuje se prasak bombi i cika mitraljeza. Po zvuku ocenjujemo da se borba vodi na Međugvožđu i oko sela Brezne. Kod Karanovića stiže kurir od Save Trikića. Izveštava da su se Nemci povukli između njegovog i Kraljevačkog bataljona pa je zbog toga morao levo krilo bataljona da povuče ka Rasovom Vrhu. I Kraljevčani su otstupili.

Oko sedamnaest i trideset začusmo brzu paljbu naših topova sa Šljemena. Granate padaju po Međugvožđu i selu Brezini. To znači da se i divizion povukao. Valjda je s njim i ostatak Druge baterije, mislim.

Posle osamnaest časova borba se već stišala. Čuje se samo poneki pucanj iz puške. Približava se noć i mrak lagano pokriva zemlju. Sa Karanovićem se dogovorih da top povučemo u šumu i da tamo zanoćimo. Poslao je kurira u štab divizije sa izveštajem o situaciji i postavio pitanje da li ostaje na snazi zapovest da se noćas izvrši napad na neprijatelja. Ja sam takođe poslao kurira da hvata vezu sa štabom diviziona.

Pala je noć. U šumi je potpun mrak. U nekim vrtačama smo naložili vatru. Svi smo zabrinuti za Žiku. Kako li je izvukao bateriju sa Međugvožđa i da li je imao gubitaka?

Odmah pozadi nas su mazge i konji. Nakresali smo im mladog bukovog granja i lišća, jer ništa drugo ne možemo da im damo za hranu. Pospali smo bez večere.

Praskozorje. Sedamnaesti maj. Jutarnja svežina je oterala san sa očiju. Iza položaja, u jednoj vrtači, posluživci su naložili vatru. Nešto dalje i konjevoci su učinili isto. Iza našeg

položaja je živ saobraćaj. To drugovi iz radnih vodova bataljona donose hranu borcima čak do prve vatrene linije. Nisu ni nas zaboravili. Divni su drugovi ovi Krajišnici. Saznali su da se glavnina naše baterije sa Radnim vodom povukla ka Šljemenima i da nema ko da nam donese hranu. Lepo su nas počastili. Skuvali su u jednom kazančetu skrob i meso. Rekoše da nam je to poslao intendant brigade i da nas je pozdravio. Zahvalili smo se i uzvratili pozdrave.

Tek što se razdanilo otpočeo je napad Nemaca. Jutros su nešto poranili. Izgleda da im se žuri. Ustremili se da ovladaju Cerom. Krajišnici su ih spremno dočekali i u borbi izbliza razbili. U šipražju je ostalo nekoliko Nemaca pokošenih plotunima. Ostali su se povukli ka selu Žari.

Na čitavom frontu ponovo je tišina. U daljini između Sinjajevine i Bjelasice čuje se kanonada. Oblačno je. To nas veseli, jer nam je loše vreme saveznik. Nema bar neprijateljske avijacije, a to je velika prednost. U dolini Lepešnice beli se vijugava cesta. Na njoj nema žive duše. U selu Lepencu takođe mrtvilo. Seljaci su sa stokom, ženama i decom još juče ujutru pobegli ka selu Prošćenju.

Oko šest časova Nemci su ponovo preduzeli napad od sela Žari ka šumi Cer i Borovom Brdu. Otvorili su žestoku vatru iz pušaka, mitraljeza i bacača. Krajišnici ćute. Čekaju da im Nemci priđu bliže pa da onda otvore vatru pravo u meso. Kroz šumu krstare patrole. Njihov je zadatak da se obračunavaju sa neprijateljskim grupicama koje bi uspele da se probiju u pozadinu naših položaja.

Kod našeg topa je sve spremno. Stupićemo u dejstvo tek kad Krajišnici bace prve bombe. Naš zadatak je da uočimo gde se nalaze neprijateljski mitraljezi i bacači i da ih ućutkamo.

Minuti prolaze, a neprijateljska vatra ne jenjava. Oko šest časova i petnaest minuta začu se prasak ručnih bombi i štektanje puškomitraljeza. To je znak da i mi počnemo. Naš „brđanin" uzima na nišan jednu grupu nemačkih mitraljeza. Prva granata je pala ispred njih. Popravljamo elemente i ispaljujemo drugu. Dim je obavio njihov položaj. Ispaljujemo još jednu da ih likvidiramo. Ispred nas u šumi pravi krkljanac. Žestoka pucnjava para uši. Šumom odzvanja potmulo prasak bombi i eksplozije mina. Borba dostiže vrhunac. Začu se gromko „Ura". To Krajišnici vrše protivjuriš.

Oko osam časova Nemci su počeli da se ponovo pripremaju za napad ali sada uz podršku svoje artiljerije. Izgleda da su dobili naređenje da nas pošto-poto odbace sa ovih položaja. Od Slepac-Mosta gađa nas nemačka artiljerija. Plotun za plotunom. Prve granate padaju po položajima naše pešadije.

Pronašli su položaj našeg topa. Žestoko su nas obasuli pravom kišom granata. Prestali smo da gađamo i pripijamo se uz stabla stoletnih jela i bukava. Teško je ovde naći zaklon. Naš položaj je prekrio gust dim. Na sve strane lete parčad granata, kamenje i grane sa drveća. U nozdrvama osećamo mešavinu mirisa baruta, zemlje, kamenja i jelovine. Jedna granata je pogodila u naš sanduk s municijom ali granate nisu eksplodirale. Posle nekoliko minuta ove paklene vatre prestala je da nas gađa nemačka artiljerija. Prenela je vatru na Borovo Brdo i Rasov Vrh. Streljački stroj Nemaca ponovo se ustremio na Krajišnike ali su ih oni i ovog puta odbacili. Sa komesarom Drugog bataljona obilazim položaj da vidim ko je živ. Svuda oko nas mnogo polomljenog granja. Nedaleko od našeg topa leži ranjeni borac iz Treće krajiške. Unakažena mu je leva ruka do iznad lakta. Ukazujemo mu prvu pomoć. Podvezujemo mišicu iz koje šiklja krv ... Otišao sam da obiđem i konjevoce. I njih su zakačile nemačke haubice. Komandir konjevodaca Dušan Vuković izveštava da je jedna mazga ubijena, a jedna ranjena u vrat.

Kratko zatišje ... Zatišje pred novu buru. Znamo mi to dobro. Uvlačimo top između dve debele bukve i pravimo zaklon od klada i kamenja. Napravili smo bunker. Čuk, komesar Drugog, i Savo Trikić, komandant Trećeg bataljona, obilaze položaje svojih četa. Tu blizu je i Štab Treće krajiške. Konje i mazge smo poslali dublje u šumu u vrtače. Očekujemo nove napade Nemaca i novu, još žešću, vatru njihove artiljerije i bacača.

Posle kraće pauze Nemci su ponovo krenuli ali sada sa dva pravca: od s. Žari i od s. Lepenca. Neprijateljska kolona od Mojkovca hoće da se spoji sa onom što napada od Bijelog Polja. Ponovo kiša granata. Ponovo nemački juriš. I ponovo Nemci plaćaju ceh, a bogami i mi. Vreme sporo prolazi. Ima minuta koji traju dugo, vrlo dugo. Kazaljka na satu sporo otkucava sekunde, a majski dan nije kratak.

Već je podne. Nad planinu Burenj, obraslu bukvom, jelom i smrekom, nadvili se sivi oblaci kroz koje katkad proviri sunce. Položaj našeg topa je još tu u šumi Cer blizu kote 1578. To je jedini proplanak na čuki sa koje se lepo vidi put Mojkovac—Bijelo Polje i svi prilazi ka ovoj planini. Ujedno, to je i jedini pogodan položaj sa koga se neprijatelj može efikasno tući. Tu, na dvesta do trista metara ispred topa, nalazi se streljački stroj Krajišnika. ljutih boraca i divnih drugova. A ovde ispred topa na pedeset metara nalaze se i njihova dva „šarca“.

Oko četrnaest časova Nemci su uspeli da Krajišnike odbace iz južnog dela sela Lepenca. Kolona koja je prodirala od Mojkovca uspela je da se na putu ispod Slatkog Brda spoji sa kolonom koja je prodirala od Slepac-Mosta... Mnoštvo ljudi i konja pod tovarima prekrilo je put. Počeše da se raspoređuju po livadama između Lepešnice i Slatkog Brda. Konje, pod tovarima, uvedoše u jednu livadu ograđenu žicom i pustiše ih da pasu. Uskoro im dođe i komora. Ljudstvo se okuplja oko kazana da primi ručak... Odličan cilj za artiljeriju. Gledam oko sebe i ispitujem mogućnost gađanja. Muka živa: pozadi nas nepregledna i gusta šuma, a napred, ispod nas ka Lepešnici i Nemcima okomita litica. Visinska razlika blizu osam stotina metara, a horizontalna daljina sasvim mala. Nema druge već da našeg „brđanina" postavimo na samu ivicu šume, na prednji nagib. Da nam se top ne bi otisnuo niz liticu, naredih da ga konopcima vežu za jednu bukvu. Za tili čas je sve bilo gotovo. Top je neposredno uperen na Nemce koji bezbrižno ručaju. Otvorismo vatru. Ispaljujemo granatu za granatom. Gađamo direktno u meso. Kod Nemaca panika. Bezglavo beže na sve strane. Konji pod tovarima jure po livadi. Nasrću i na žicu. Metež i krkljanac.

I Krajišnici iz Drugog bataljona nisu sedeli skrštenih ruku. Čim su videli da je naš top počeo da gađa neprijatelja jurnuli su na njegovo bočno obezbeđenje u selu Lepencu i naterali ga u bekstvo. Otvorili su uragansku vatru iz mitraljeza po Nemcima koji su bezglavo bežali bacajući oružje i opremu.

— Preseo vam je ručak — uzviknu Karanović, očigledno zadovoljan akcijom koju smo izveli.

Oko petnaest časova stigoše kuriri iz Prve i Druge čete Drugog bataljona. Pričaju nam da smo Nemcima naneli dosta gubitaka i da su nam ostavili dosta trofeja. Između ostalog, kod jednog mrtvog nemačkog oficira našli su dogled sovjetske izrade — sa srpom i čekićem, a kod jednog podoficira petokraku zvezdu sa srpom i čekićem. Po tome zaključujemo da su ovi došli sa Istočnog fronta. Radujemo se ovom uspehu. Dogovorili smo se da se dogled pošalje drugu Titu. To smo i učinili.

Ovaj dan nam je bio dug i naporan. Ali smo veseli jer smo izvršili zadatak koji je pred nas postavio štab naše divizije.

Kurir Radomir Bursać uspeo je da nas pronađe. Poslao ga je Žika Stefanović, komesar naše baterije, da uspostavi vezu s nama. Ispričao nam je kakve su sve nezgode imali juče kad su Nemci iznenada napali sa tri strane ka selu Brezni. Jedva su se izvukli ka Šljemenima. Tamo su zatekli Prvu bateriju i Manevarsko odeljenje. Odatle su pod komandom

Velebita (Milana Antončića) gađali Nemce u selu Brezni. Na tom su položaju i prenoćili. Danas ih je Velebit poslao u selo Prošćenje ponovo na front kod Treće krajiške brigade.

Oko sedamnaest i trideset stiže kod nas Stevo Babić, kurir Treće krajiške, i donese naređenje da odmah krenemo u selo Prošćenje u sastav baterije. Brzo smo natovarili i krenuli. U Burenjskom Dolu naiđosmo na Radni vod Četvrtog bataljona Treće krajiške. Ovde nađoh Koču Jančića, komesara ovog bataljona. Tek što je stigao s položaja na Gracu. Na brzinu mi ispriča nekoliko detalja o podvizima i borbama Krajišnika sa nemačkom kolonom koja je juče prodrla u Mojkovac, a danas produžila ka Gracu i Slepac-Mostu.

Posle desetak minuta produžili smo za Radujevu Vodu i selo Prošćenje gde stigosmo u prvi sumrak. Tamo smo, u blizini nekih pojata ispod kote 1688, zatekli našu bateriju na položaju. Susret je bio srdačan. Nismo bili zajedno nešto više od jednog dana i zaželili smo se jedni drugih. Svaki ima ponešto važno da ispriča. Doživljaja i utisaka ima puno u ovakvim situacijama. Pošto smo u slast pojeli kačamak sa mlekom i kajmakom koji nam je spremio ekonom naše baterije, legli smo da spavamo na tavanu jedne štale.

Osamnaesti maj. Na položaju kod sela Prošćenja. Ustali smo rano. Opet oblačan i tmuran dan. Ekonom je opet priredio iznenađenje. Za doručak je spremio kačamak sa kajmakom i mlekom. Ko je hteo bilo je i dodatka. Svi su zadovoljni. Zadirkujemo ekonoma da mu je politički rad bio uspešan, a on nam odgovara da su seljaci sve ovo zaista dali dobrovoljno. I Žika komesar je to potvrdio.

Baterija je na položaju, a konji i mazge u šumi prema Radujevoj Vodi. Na frontu zatišje. Sračunao sam elemente za gađanje. Ispod nas leži selo Prošćenje razbacano po kosama koje se dosta strmo spuštaju ka Donjim Poljima u dolini Tare.

Oko trinaest časova dobismo od Štaba Treće krajiške naređenje za pokret ka selu Prenćanima. Iz zapovesti vidim da će se i glavnina brigade povući na liniju s. Vaškovo—Reljin Kam — Prisoje stim da prema neprijatelju ostavi jake izvidničke delove sa automatskim oruđima na liniji Prošćenje—Meki Do—Šljemena.

Posle završenog ručka i izvršenih priprema krenuli smo (u 14 časova). Penjemo se stazom uz Pavlovo Brdo. S nama je i Štab Treće krajiške brigade.

Tek što smo se popeli na Pavlovo Brdo začusmo žestoku borbu u dolini Tare. Zastadosmo. Osmatramo dogledima. Nemci su se uputili dolinom Tare ka selu Slatini i Prošćenju. Očigledno imaju nameru da izmanevruju i obilaskom ovladaju

kotom Kom i Gradac. Ali, tamo su Prvi i Četvrti bataljon Treće krajiške. Čujemo dugačke rafale naših mitraljeza. I Nemci ne žale municiju. Sa Karanovićem se dogovorih da gađam nemačku kolonu. Za tren oka baterija je bila rastovarena. Nabrzinu sam sračunao elemente i opalio jednu granatu radi provere. Prešao sam odmah na grupno gađanje plotunima. Osmatramo dejstvo granata. Padaju po koloni Nemaca. Odmah su počeli da otstupaju ka selu Stevanovcu. Ispratili smo ih sa još nekoliko plotuna.

Oko petnaest časova produžili smo pokret kroz šumu pored Mrdovićevih koliba za Džukelsku Jamu gde stigosmo u prvi sumrak i tu zanoćismo.

Ljubivoje PAJOVIĆ

DRUGI BATALJON TREĆE KRAJIŠKE BRIGADE NA SUTJESCI

Desetog maja našli smo se na položaju iznad Mojkovca, i to na krajnjem desnom krilu brigade. Prva četa nam je na uzvišenjima severno od Mojkovca, 2-ga u rejonu k 1090 (Razvršje), a 3-ća istočno od nje. Nemamo kontakta sa Nemcima, pa ni sa četnicima koji se posle udaraca zadobijenih u Četvrtoj ofanzivi drže podalje od nas. Brzo smo uspostavili prisan kontakt s narodom. Drugovi iz 1-ve čete su nas obavestili da u zajednici sa omladinom pripremaju priredbu u severnom delu Mojkovca, ali nisu imali vremena da to ostvare. Obaveštenja o pokretima Nemaca ka Mojkovcu i Bijelom Polju ukazivala su na skore borbe.

PREPAD NA NEPRIJATELJSKI LOGOR KOD GILINOGA

Šesnaestog ujutru predali smo položaje iznad Mojkovca 4 bataljonu i pomerili se na severoistok. Oko 11 časova od Mojkovca se čula borba. To je 4 bataljon sačekao i desetkovao nemačku kolonu koja je ulazila u Mojkovac. Prvi i 3 bataljon već drugi dan uspešno odolevaju napadima Nemaca od Bijelog Polja ka Obućni. Našem bataljonu se, međutim, nikako ne pruža prilika da se „upozna“ sa pristiglim delovima nemačke 1-ve brdske divizije. Preostalo nam je da mi njih potražimo.

Predveče 16 maja saznali smo da se jedna neprijateljska jedinica razmestila za prenoćište kod Gilinoga. Odlučili smo da je napadnemo. U tom cilju smo 2 i 3 četu prebacili preko

Razvršja i postavili ih na položaje za napad neprijatelja iz pozadine. Predviđali smo da se sutradan ujutru ponovo nađemo sa celim bataljonom na položajima koje smo branili.

Noć, ni po čemu slična majskoj — hladna, sveža i tamna — otežavala je i usporavala kretanje besputnim i raskvašenim terenom. S mukom smo se verali po Razvršju, strahujući da ne zakasnimo. Hrabrilo nas je to što su se borci osećali svežim, a nevreme koje toliko ometa kretanje biće nam veran saveznik u napadu.

U cik zore 17 juna, znači u poslednjem momentu, izišli smo iz šume i našli se na Gilinogama. Prizor je bio neobičan. Pošto dve kolibe nisu mogle da zadovolje potrebe ove neprijateljske jedinice, Nemci su podigli desetak šatora. Na livadi je paslo tridesetak konja od kojih oko polovine jahaćih sa sedlima. Ovo su bili sigurni znaci da se tu nalazi štab neke jedinice. Nemci su već bili poranili i umivali se, brijali i bezbrižno se šetali pred cevima naših mitraljeza. Stanje u kome smo ih zatekli prevazilazilo je naša očekivanja. Tu na svega nekoliko kilometara od naših položaja oni provode noć bez ikakvog neposrednog obezbeđenja.

Nije se smelo odugovlačiti jer je dan sve više preovlađivao. Treća četa, koja se nalazila pored nas, odmah je upućena u napad. Situacija je bila takva da se ona sama, bez po muke, mogla obračunati s neprijateljem. Privlačenje i 2-ge čete radi jednovremenog uvođenja u borbu bilo bi samo gubljenje dragocenog vremena.

Treća četa pošla. Vešto koristi retko žbunje i oprezno se približava neprijatelju. Kad se našla na stotinak metara od šatora, usledio je rafal iz „šarca“ kao ugovoreni znak za početak napada. Najednom su, iz neposredne blizine, uz gromoglasne uzvike boraca, po šatorima osuli mitraljeski rafal i puščani plotuni izmešani sa potmulim eksplozijama ručnih bombi. Tišina planinskog jutra je narušena. Milan Knežević, Boško Kovačević, Mirko Pilipović, Marko Knežević i još nekolicina izmešali su se sa iznenađenim Nemcima u tuču bombama i kundacima. Nemci su potražili spas u bekstvu. Ostavljali su oružje, opremu, konje i besciljno jurili povećavajući još više gužvu. Čuli su se krici i jauci izbezumljenih ljudi pomešani sa vriskom konja. I komesar 2 čete Skokić jurnuo je sa jednim vodom.

Zaneti borbom nismo obraćali pažnju na plen koji nije bio mali; računali smo da ćemo, pošto proteramo neprijatelja, imati vremena i za to. No, neprijatelj je brzo i energično intervenisao od Jaove Luke (k 678) odakle se pojavila jača pešadiska jedinica, potpomognuta tenkovima i artiljerijom. Nije nam preostalo ništa drugo nego da se povučemo. Za sobom

smo ostavili povelik broj mrtvih Nemaca i oko petnaest konja. Sem 5—6 pušaka, podosta municije i ručnih bombi, tri mašinke (automata) i nešto hrane, sve drugo je ostalo tamo gde je i bilo.

ODBRANA NA BURENJU

Ujutro 17 maja smo sa celim bataljonom na položajima Cer—Lepenac. Prva četa je opet posela svoje stare položaje u južnom delu s. Lepenca, 2-ga levo od nje (jugozapadne padine Cera), dok je 3-ća držala sam Cer.

Jačina nemačke artiljeriske vatre se povećava iz dana u dan. Ovog jutra je naročito snažna. Uz njenu podršku pešadija kreće u napad od s. Žari ka Burenju i visu Cer. Sačekuju ih naša 2 i 3 četa i 3 bataljon koji je levo od nas. Puškomitraljesci 2 čete, Savo Grahovac i Sava Grubar, ističu se hladnokrvnošću. Vatru iz puškomtiraljeza otvaraju tek kad su sigurni da će svako zrno biti pogodak. Svojim držanjem ulivaju poverenje. Mirko Knežević, Dragan Pilipović, Petar Obradović i Dušan Grbić dočekuju bombama jednu grupu Nemaca, a potom prelaze u protivnapad. Njihovom primeru slede i ostali drugovi. U ovom protivjurišu gine Dušan Grbić. Nemci ne žale municiju, a mi je moramo strogo čuvati. Naša je puščana vatra ređa, a rafali automatskog oružja kraći. Gađa se u siguran cilj. Prvi napad je odbijen, ali dolaze novi. Oko podne Nemci preduzimaju napad i sa pravca k 875 ka visu Cer. Treći vod 1-ve čete Mileta Tadića lavovski se bori u južnom delu sela Lepenac. „Šarac„ u rukama Garače[1] pruža mu sjajnu podršku. U popodnevnim časovima morao se i on uz prihvat 2-og voda povući ka Ceru. Na južnim padinama Cera 1-va četa pruža žilav otpor napadima Nemaca. I pored svih nastojanja, Nemci nisu uspeli da izvuku ranjene i mrtve. Ali ni mi nismo mogli lako prići da sa poginulih Nemaca uzmemo oružje. Kada je Milan Majstorović, desetar 3-eg voda 1-ve čete, pokušao da se dočepa oružja dvojice pao je pokošen snopom jednog nemačkog mitraljeza.

Pošto napadi na Burenj sa istoka nisu dali rezultate, Nemci pokušavaju da ga napadnu i s juga. Uočavamo njihov manevar i osujećujemo ga protivdejstvima. Dok uspešno odbijamo napade neprijateljske pešadije, na cesti koja od Mojkovca vodi preko Lepenca ka selu Bojištu primećujemo jednu nemačku kolonu. U visini Slatkog Brda je zastala. Očekivali smo da će preći u napad ka Ceru da bi pomogla delovima ispred naše 1-ve čete. Međutim, razmestiše se za odmor. Izne-

[1] **Rade Zorić — Garača.**

nađuje kako se komotno ponašaju nedaleko od naših položaja. Mi ih nemoćno posmatramo, jer je ceo bataljon već angažovan u borbi. Međutim, komesar bataljona, Čup, videvši našu nemoć, setio se topa koji je bio tu, gotovo u samom streljačkom stroju. Pošao je da predloži da ovaj top nešto učini. Ali, Pajović je već bio počeo da tačnim artiljeriskim pogocima stvara darmar u neprijateljskim redovima. Komešanje se prenelo i na one neprijateljske delove koji su napadali na položaje naše 1 i 2 čete. Bio je to pogodan momenat za protivnapad, koji smo odmah iskoristili i prinudili neprijatelja na povlačenje.

Naše mitraljesko odeljenje, naoružano italijanskim mitraljezom „Breda", rešavalo je u ovim borbama značajne zadatke. Uspešno je gađalo grupe Nemaca koje nisu bile na dohvatu pušaka i puškomitraljeza. Neprijatelj je uočio njegovu vrednost pa bi, gde god bi se pojavio, na njega usmeravao artiljerisku i minobacačku vatru. Ali mitraljesci su brzo menjali vatrene položaje.

Neobarizvost pri ulasku u Mojkovac prethodnog dana koštala je Nemce nekoliko desetina života. Ni noćašnju neopreznost u Gilinogama nisu platili malom cenom. Ovo je već treći slučaj u toku dva dana. Verovatno su ovo formacije koje ranije nisu iskusile udarce naših proleterskih jedinica.

Do 20-og smo uspešno odolevali napadima na Burenj koji je pružao velike mogućnosti za raznovrsna dejstva. Nemci postaju obazriviji.

Situacija kod Foče zahtevala je da naša jedinica pođe tamo. Da neprijatelj ne bi potpuno nesmetano nadirao na dosadašnjem pravcu, ostavili smo na Burenju 3 četu sa zadatkom da zadržava neprijatelja. Četrdeset pet ljudi sa 40 pušaka, 5 puškomitraljeza i pedesetak ručnih bombi trebalo je da zatvori front širok desetak kilometara, bez ikakve veze sa susedima i podrške iz pozadine. Komandir čete, Petar Radić, vešt za ovakva dejstva, a siguran u svoje Cvetnićane, odlično je izvršio ovaj zadatak. Postavljajući zasede, znalački vršeći prepade manjim grupama i dejstvujući celom četom kad je to bilo celishodno, zadržao se na ovim položajima dva dana, a zatim je 22 maja krenuo za bataljonom.

NA DEBELOJ LJUTINI

Noć 23/24 maja proveli smo na putu od sela Suhog Polja za Bebelu Ljutinu na kojoj su se nalazile neprijateljske snage. Treću četu smo uputili napred i ona je uspela da pod-

zaštitom mraka izbije na određene položaje, a bataljon je hitao da se dočepa jakih položaja na Debeloj Ljutini i uspostavi vezu sa našim 4 bataljonom koji se nalazio na Zečjem Brdu. Treća četa je naišla na neprijatelja na južnim padinama Debele Ljutine i odbacila ga na zapad ka s. Lisovići. Međutim, neprijatelj je ubrzo pokušao da povrati izgubljene položaje, ali je odbijen. U podnevnim časovima primetili smo da vrši pokrete u pravcu naših bokova. Izvlačili smo pojedina odeljenja i postavljali ih za obezbeđenje. Misleći da su nam ovim razvukli snage, prešli su u napad sa pravca Pliješa na položaje 1-ve čete, ali ih je ona dočekala vatrom i Nemci su se povukli. U toku ove borbe poginuo je najbolji puškomitraljezac bataljona Rade Zorić - Garača. Pao je smrtno pogođen u momentu kad je dugim rafalima kosio po gustom stroju zelenih uniformi. Pošto je napad odbijen pritrčao mu je mlađi brat Miladin, borac iste, 1-ve čete, ali je bilo kasno. Radovo neustrašivo srce je već bilo prestalo da kuca. Miladin je uzeo još topao „šarac" i još nekoliko sitnica za uspomenu, a zatim je sa drugovima sahranio brata na ivici proplanka. Opraštajući se od njegovog mrtvog tela, zavetovao se i bratu i drugovima da „šarac" neće ispustiti iz ruke do konačne pobede. Nepune dve godine ga je nosio iz borbe u borbu, sasvim dostojno zamenjujući pokojnog Rada. Međutim, ni on nije dočekao slobodu za koju se tako hrabro borio. Poginuo je na Sremskom frontu i proglašen za Narodnog heroja.

Borba se nastavljala. Naročito je bila oštra na delu fronta koji su branile 2 i 3 četa. U jednom protivnapadu zarobili smo nekoliko neprijateljskih vojnika, među njima i jednog oficira. Jednog od zarobljenika prepoznao je Svetko Mandić, pomoćnik politkomesara 1-ve čete. Zajedno su uoči rata radili negde u Zemunu. Bio je „naš Švaba". Susret sa poznanikom teško je Švabi pao i on je pokušao da izigrava „pravog" Nemca. Nije mu uspelo. Pokušavao je i da dokaže da je mobilisan i silom doveden u ove gudure.

Noć 24/25, hladnu i tamnu, proveli smo na položajima koje smo pred mrak na juriš preoteli od Nemaca. Poginulo nam je nekoliko boraca. Došli smo do znatnih zaliha raznovrsne municije. Zaplenili smo i jednu količinu ručnih bombi „repašica", koje smo najviše i trošili.

Posle dvodnevnih neprekidnih borbi napadi Nemaca su spasnuli. U međuvremenu se situacija istočno od planine Ljubišne pogoršala. Da bi pomogla Trećoj dalmatinskoj, naša brigada je 26 maja krenula pravcem Čelebić—Šuplja Stena—Popov Do i pre svitanja prešla u napad. Čete su se neopaženo

privukle neprijateljskim položajima. Komandir voda iz 3 čete, Gojko Knežević, upao je sa svojim vodom u nemačke rovove i u borbi prsa u prsa ubio dva neprijateljska vojnika. Tu je ranjen i on. Ovog dana uveče bataljon se vraćao istim putem i ujutru stigao u Suho Polje, a odatle produžio na levu obalu Tare.

NA OBALAMA TARE I PIVE

Od 28 maja, kada smo prešli na levu obalu Tare, pa do 30 maja, bataljon je držao s. Paprište i Hercegov Grad. Po odlasku 4 bataljona na levu obalu Pive pomerili smo se ulevo ka stavama Tare i Pive. Čete su na položajima iznad same Tare — kontrolišu prelaze. Noću se spuštaju na obalu. Na levom krilu, u Šćepan-Polje, nalazi se viseći most preko Pive koji je izgrađen još pre našeg dolaska. Čuva ga jedno odeljenje 3 čete. Uredili su položaj pod ogromnom stenom i danonoćno dežuraju. Petar Grbić - Žika upravio je svoj puškomitraljez pravo na most. Neprijatelj sa Zlatnog Bora i Vukoša drži naše položaje pod vatrom artiljerije i minobacača. Naročito se okomio na most. „Štuke" na nj pikiraju. Kao da im od ta četiri čelična užeta zategnuta preko Pive i stotinak poređanih dasaka zavisi pobeda. Ono naše odeljenje pod stenom priviklo se na to i kao da ih to više zabavlja nego nervira. Za svaki avion koji bi se spustio niže Žika bi izneo svoj puškomitraljez ispod stene i pustio po jedan — dva kratka rafala.

Iako za ovo vreme nije bilo napada upravljenih na položaje bataljona, intenzivna artiljeriska i minobacačka vatra i neprekidno nadletanje neprijateljske avijacije zahtevali su dobre nerve i izdržljivost, disciplinu i budnost. Zahvaljujući naporima rukovodilaca žrtava nije bilo. Neprijatelj je otkrio i izvor sa koga su kuvari uzimali vodu i ranio nam dva kuvara, jedan je poginuo.

Ishranu smo sveli na jedan obrok koji smo uzimali noću. Bilo je nešto skroba, krompira i kopriva, sa malim parčetom mesa.

Uzoru 3 juna prikupili smo bataljon, bez 3 čete, u rejon sela Paklice (prema Donjem Kruševu) da bismo se prebacili preko Pive i preko Vučeva izbili u rejon Rupe. Za prelazak Pive dodeljeno nam je nekoliko gumenih čamaca, pomoću kojih smo lako savladali nemirnu reku. Konje smo vezali po četiri-pet jedan za drugog, a povodnike su držali konjevoci sedeći u čamcu. Treća četa je prešla preko mosta kod Šćepan-Polja. Da bismo izbegli veće gubitke, na most je nailazio samo po jedan borac i brzo pretrčavao na drugu stranu.

Kako bi koja jedinica prešla na suprotnu obalu upućivana je uz okomito Vučevo. Ovaj marš iz doline Pive bio je, čini mi se, najnaporniji od svih dotada izvedenih. Dovoljna je bila samo mala neopreznost pa da se čovek sa staze usečene u strmu padinu strmoglavi u kanjon reke. Konjevoci su se posebno mučili sa natovarenim konjima. Iz kolona koju su pre nas prošle survali su se mnogi konji. Neki su još živi i polomljenih nogu pokušavaju da se domognu trave oko sebe.

PORED VRHOVNOG ŠTABA

Sedmog juna spuštamo se Perućicom ka selu Suha, gde treba da pređemo Sutjesku. Glad nas sve više muči. Dva dana ranije, dok smo se nalazili u rejonu Koritnika, intendant je pronašao jedno mlado goveče ali ga čuva za teže dane. Međutim, njegov vlasnik se s tim nije mirio i posle kratkog vremena pojavio se sa ceduljicom u kojoj nam drug Fića naređuje da vratimo june seljaku... Sad moramo nešto oteti od Nemaca.

Bataljon je na začelju brigade. U koloni je tišina. Znamo da nas i dalje čekaju borbe, neizvesnost, danonoćni naporni marševi i glad. Municije imamo dovoljno.

Prošli smo pored Vrhovnog štaba koji se za trenutak zaustavio tu na padinama Maglića. To se brzo pronelo kolonom. Borci odjednom živnuše — zatežu odela, popravljaju kape, pritežu opasače, nameštaju oružje u „pravilan položaj", zauzimaju propisna otstojanja i sl. Za tren oka kolona je bez ičijeg naređenja izmenila izgled. Na licu svakog pojedinca čitala se želja da drug Tito baš njega zapazi i da bataljon ostavi što bolji utisak.

Kad je čelo bataljona stiglo u visinu Vrhovnog štaba u susret nam je izišao drug Terzić, i pošto se obavestio o jedinici, reče da su Nemci na samom vrhu Maglića. Naredio je da krenemo uz Maglić, smenimo Zaštitni bataljon Vrhovnog štaba, zatvorimo pravac od Maglića i tako obezbedimo jedinice koje su nailazile. Uputili smo kurira da obavesti štab brigade o novom zadatku.

Videli smo i druga Tita. Stajao je sa kartom u rukama. Odjednom pesma, u početku sasvim tiha, a zatim sve jača i jača da bi na kraju postala ona snažna krajiška pesma. To je, činilo nam se, bila najlepše otpevana pesma koju smo dotad pevali i slušali. Prisustvo Vrhovnog komandanta učinilo je da je pevana sa posebnim osećanjem i time postala snažnija sadržinom reči, jača u tonovima i lepša u melodiji.

Pred nama se uzdigao Maglić sa vrhovima iznad 2300 metara. Za savlađivanje njegovih strmih padina trebalo je snage. Sem toga i noć se primicala. A u komori smo imali samo omanji tovar zobi. Kuvar je pošao na čelo kolone i svakom odmeravao po jednu pregršt i sipao u kapu. Bili smo zadovoljni što se i to našlo.

Penjući se uz Maglić naišli smo na bogate „plantaže" srijemuše. Očuvana je. Ovamo se niko nije dosad peo. Ubrali smo i male zalihe.

U suton, po izvršenom zadatku, žurili smo ka Sutjesci da bismo ušli u sastav brigade.

NA LUČKIM KOLIBAMA

Pred ponoć 8/9 juna stigli smo na Lučke Kolibe. Niko nam na ovom teškom maršu nije klonuo ili izostao. Onaj ko nije upoznao svest, volju i snagu ovih boraca, posmatrajući ih umorne, ogladnele i nesanicom izmučene, prevario bi se u oceni njihovih mogućnosti.

Na ovom napornom putu morali smo se osloboditi teških oruđa Pratećeg voda. Situacija je zahtevala krajnje mogućnu pokretljivost bataljona, a konji, natovareni teškim oruđima i municijom, otežavali su i usporavali kretanje po besputnim planinama. U kanjonu Hrčavke, između Hrčave i k 1001, zakopali smo pažljivo minobacač 81 mm sa 30 mina i „Bredu" sa oko 3.000 metaka. Teška srca smo se od njih rastali.

Očekivali smo da ćemo na Lučkim Kolibama direktno u borbu, a koliko će ona trajati i koliko će biti jak protivnik nismo znali. Nikola Vojvodić, zamenik komandanta bataljona, u intimnom razgovoru sa borcima 1-ve čete u kojoj je ranije bio zamenik komandira, rekao je da smo okruženi sa svih strana, da je situacija kritična i da pretstoje teške borbe u cilju proboja. Borci su ga mirno saslušali spremni da savladaju ove teškoće. Predanak na Lučkim Kolibama. Trebalo je nešto spremiti za jelo. Velikog izbora nije bilo. Raspolagali smo jedino konjima i mazgama. Odlučili smo se da zakoljemo jednu mazgu. Nijedan drug iz bataljona nije dotada okusio konjetinu, te smo se angažovali da pripremimo borce za novu hranu. Neko je proneo vest kroz čete da se u svakom kazanu kuva podjednak broj parčadi mesa od mazge i govedine. Ovo je imalo većeg efekta nego sve ostale pripreme. Jedući kuvano meso od mazge svako je uveravao onog do sebe da je baš on imao sreću da dobije govedinu. Spremljene su izvesne zalihe i za put i podeljene borcima. Time je prestala potreba

i za Radnim vodom bataljona. Kuhinjsko posuđe je zakopano, a Radni vod rasformiran.

Rasformiranjem Pratećeg i Radnog voda bataljon je ostao sa tri čete, sada znatno ojačane ljudstvom ovih vodova. Konje smo zadržali za ranjenike, a i za ishranu, te smo morali odvojiti nekoliko drugova da ih vode. No, oni su i dalje učestvovali neposredno u borbi kao i ostali borci. Već sledećeg dana su sa ostalim pozadinskim delovima brigade uništili jednu grupu Nemaca, u blizini Visa.

Neprekidno su nas nadletali, bombardovali i mitraljirali neprijateljski avioni. Mi im se, uglavnom zbog štednje municije, nismo suprotstavljali. Predveče je naš „šarac“ urakljen na drvetu pogodio mitraljeskim zrnom jedan neprijateljski avion. Avion se srušio u kanjon Hrčavke.

Krenuli smo preko Zamrštena (9 juna uveče). Na putu nas je sačekao komandant brigade Nikola Karanović. Nije imao razloga da ne bude zadovoljan, ali mu isto tako nije promaklo da zapazi na konju dva brdska kazana od kojih se jedan kuvar, i pored naređenja, nije mogao rastati.

BORBE ZA PROBOJ POSLEDNJEG OBRUČA

Naš bataljon je, zajedno sa 3-ćim i 4-tim, krenuo 10 juna ujutru pravcem Balinovac—Pliješ—Vis—Šiljevac—Glavica. Na liniji Balinovac—Bavan, u zajednici sa Prvom proleterskom brigadom, slomili smo odbranu borbene grupe „Hohne“ iz sastava nemačke 369 divizije. Goneći neprijatelja spustili smo se niz besputne padine Mrčin-Planine u dolinu reke Oteša, a odatle se uspuzali uz okomiti Pliješ. Na Repištima, severoistočno od Pliješa, sustižemo delove razbijene borbene grupe „Hohne“. Nekoliko njenih vojnika je ostalo tu zauvek. Zaplenili smo desetak konja natovarenih oružjem i municijom. Tovari, naročito oni sa hlebom, dobro su nam došli.

Uveče je bataljon izbio istočno od sela Govze i razmestio se na severnim padinama Siljevca. Trebalo je da sa 4 bataljonom krenemo preko reke Govze i razbijemo neprijatelja na njenoj levoj obali. U iščekivanju 4 bataljona zaklali smo jednog konja i podelili ga borcima. Uskoro je svaki okretao na vatri parče konjetine nataknuto na štapić. Težak umor i višednevno nespavanje savladali su ih. Ceo bataljon je zaspao. Mnogima je meso gorelo u vatri ili ležalo u pepelu. San i umor su nadjačali glad.

Po pristizanju 4 bataljona komandant brigade nam je naredio da postrojimo bataljon i krenemo. Preneli smo naređenje i čekali da se čete prikupe. Međutim, vreme je pro-

Marjan Detoni: U CRNOJ GORI

lazilo, a čete nisu stizale. Karanović je postajao sve nestrpljiviji. U međuvremenu su nas komande četa obavestile da ljudstvo spava tako dubokim snom da ga je teško razbuditi. Preko dve stotine ljudi je zaspalo dubokim snom. Tek smo se tada setili da borci nisu tri noći spavali. Komande četa i drugovi otporniji prema snu išli su od borca do borca, drmali ih, vukli, dozivali i uspravljali na noge. Došao je i komandant brigade i bataljon je u noćnoj tišini konačno stajao postrojen... Dva druga su nam nedostajala. Uzalud smo pretražili celu prostoriju. Nekoliko mitraljeskih rafala u vazduh isteralo ih je iz nekog grma.

Tri dana smo držali položaje iznad Govze i Jeleča i protivjurišima odbijali napade delova nemačke 369 divizije koji su nastojali da po svaku cenu ponovo zatvore obruč koji je na nekoliko mesta već bio pukao. U tim naizmeničnim jurišima i protivjurišima poginula su nam dva puškomitraljesca 1-ve čete: Mićo Vojinović i Momčilo Đilas. Petar Grbić-Žika i Petar Obradović su za vreme jednog napada Nemaca bili otsečeni od čete, ali su se opet vratili — probili su se upotrebom ručnih bombi. Jedna grupa boraca iz 2 i 3 čete bila je u jednom trenutku ostala bez municije, a neprijatelj je jurišao. Odbili su ga ručnim bombama... I kamenje su koristili. Ova nas je borba po svojoj žestini potsetila na onu kod Prozora kad smo branili ranjenike u Četvrtoj neprijateljskoj ofanzivi.

Drugi bataljon je 14 juna ujutru prešao komunikaciji Kalinovik—Foča.

Nikola PEČANAC i Nikica PILIPOVIĆ

NA MARŠU KA ZEČJEM BRDU

Noć 22/23 maj bila je tako mračna da se ni prst pred okom nije video. Četvrti bataljon Treće krajiške brigade maršovao je kroz neku šumu i proplanke raskaljanim putem. Kiša je neprestano padala. Oputnjaci su se zasukali oko nogu pa borci posrću i padaju. Prekida se veza i kolona zastaje, a kroz noć se čuje šapat „veza, veza, veza ..." Ljubiša Ćurguz — zamenik komesara bataljona — vraća se sa čela kolone, uspostavlja red i viče na borce koji su na čelu prekinutog dela kolone. Vezom se prenosi naređenje da svaki borac okači na leđa nešto belo kako bi ga lakše njegov drug mogao videti. Nekako se najzad uspostavio red. Prestalo je naletanje boraca jednih na druge, pošto se koliko-toliko vidi belo na leđima druga ispred sebe.

Put kojim prolazimo čini nam se poznat, pa Mile Malbašić reče:

— Ma, ovaj mi put izgleda nekako poznat. Zakleo bih se u život da sam pre jednog sata ovde pao.

To potvrdiše i ostali borci, a mitraljezac Kantar otpoče po svom običaju:

— Eto, mesto da smo otspavali jedno dva sata, mi ćemo lutati celu noć i okretati se na jednom mestu. Ovo je već treći dan kako se bez odmora otimamo o ovaj prokleti kamenjar gladni i žedni, a ne znam ni sutra da li me bolje čeka. I to mi je briga za ljude. Ako ne znaju da nas vode, neka uzmu ovaj „šarac", a mi ćemo naći bolje.[1]

---

[1] Mislim da se ovo odnosilo na mene, Gojka i štab bataljona.

— Naprimer, tebe bi mogli uzeti, dobaci bolničarka Stoja.

Kantar opsova i reče:

— Ako te zviznem po toj vižljastoj ćiverici ovim „topuzom“, neće ti više pasti na pamet nikoga da zadirkuješ. I ti si mi neka mustra.

— Bome, jesam bolja od tebe, jer ne harangiram ko ti, odbrusi mu Stoja.

On joj ne odgovori. Izgleda da su mu šapnuli da sam tu. Pravio sam se da ništa ne čujem, ali se ipak uklopih u njihovu kolonu sa namerom da sprečim dalje prepirke.

Putujemo. Svi ćute, samo se ponekad čuje udarac retke cipele o kamen i stenjanje. Gore, negde pred 3 četom, primetih sevanje varnica. To su konji Pratećeg i Radnog voda, verovatno, zagazili u neki kamenjar.

Posle svakog sata kretanja dobijamo po deset minuta odmora. Čim stanemo, borci padaju kao snoplje. Gde se ko nađe tu i zaspi. Zato komesari i vodni delegati otvaraju četvore oči da im ko ne ostane kad se naredi pokret.

Izgleda da će uskoro zora. Poneki borac se zatetura, iziđe iz stroja i krene u sasvim drugom pravcu. Sreća je što se bolje vidi te ga drugovi odmah vraćaju u kolonu.

Sporo odmičemo. Borci se jedva kreću, a oni slabiji posrću, padaju, dižu se i uz pomoć otpornijih drugova nastavljaju marš.

Razmišljam šta su sve ovi ljudi pretrpeli goli, bosi, gladni, žedni, umorni i neispavani, naročito ovih poslednjih nekoliko dana otkako je naša brigada ušla u sastav Drinske udarne grupe[2]. Neprekidno smo u borbi sa neprijateljem koji navaljuje od Čajniča, Foče i Čelebića. Od aviona ne možeš dići glavu. Ali smo juče ipak razbili nemačke prednje delove. Otstupali su u neredu što je malo čudno za Nemce, jer se oni obično, i kad su tučeni, povlače po nekom redu. Ovoga puta mnogo su nas potsećali na njihove saveznike Italijane.

Prelazim sa začelja na čelo čete. Zastajem na sredini 1-vog voda kod vodnog delegata Đure Banjca, koji jedva vuče nogu za nogom. Pored njega je komandir voda Plećaš.

— Jeste li se umorili, upitah.

Banjac mrzovoljno odgovori:

— Eto, gledam kako ću se stropoštati pa da se više nikada ne dignem.

---

[2] Treća proleterska (krajiška) brigada nije u sastavu Drinske udarne grupe. Ona je, zajedno sa Prvom proleterskom brigadom, stigla od Bijelog Polja u pomoć Drinskoj operativnoj grupi, kojom je komandovao Štab Druge proleterske brigade. Treća brigada je primala i dalje naređenja od Štaba Prve proleterske divizije. Prim. red.

Plećaš se samo malo nasmeši i reče:

— Neće da se ugleda na našu Trivunu. Gledaj je! Izgleda kao krpuša, sitna, žalosna, a najotpornija je, mislim, ne samo u našem bataljonu nego i u brigadi. Sva je od čelika. Kada se umorim i malakšem, čini mi se da mi govori: „Kukavico, ugledaj se na Trivunu. Ti, takva muškarčina pa nisi kadar, a pogledaj nju kako đika". Ama, komesare, ovo je četvrti odmor kako je popala Sabljićev puškomitraljez i nosi ga kao da je od perušine. Pet puta sam slao borce za smenu i uvek ih vraća govoreći: „Nisam sustala". A časnoga mi krsta, ako bi je pustili ne bi se pokorila dok ne umre. Čudna je to cura. Baš sam sada ćerao tog moga političara (Banjca) da je on opameti, jer je skoro postala član Partije. Ali, kad si već tu, mogao bi i ti sa njom govoriti. Trebaće joj još snage.

Zaista je to čudna devojka. U moju četu stupila je pre Četvrte ofanzive — kad smo bili u istočnoj Bosni. Ne znam da li je došla od kuće ili se priključila iz neke bolnice ili brigade. Došla je u crnoj izbledeloj suknjici i crnoj bluzi, a na glavi je imala crnu maramu. Bilo joj je otprilike 18—20 godina. Bila je dosta stidljiva. Rado je pevala, a kad su borci bili najumorniji znala je povesti pesmu. Kosu nije otsekla i nije se doterivala kao njene drugarice u četi. Nisam znao otkud je rodom, a ni njeno prezime. Niko je nije video umornu i nikad se nije požalila da joj je teško ili da je gladna. Kad je bilo najteže i kad su borci bili najumorniji, ona je znala uzeti puškomitraljez i nositi ga satima. Bila je drugi pomoćnik puškomitraljesca Boška Sabljića iz 2-ge desetine 1-vog voda. Sabljić je menjao pomoćnike „kao Turčin konje". Kod njega nije mogao opstati slabić. Trivuna je ostala sve do svoje pogibije. Bila je hrabra. Često je Sabljić govorio: „Kad moja Triša (tako joj je tepao) podvrisne: „Nagari, majku im švapsku", onda moj „šarac" ne prestaje do zadnjeg metka. Ali, kad primeti da pucam onako, bez cilja, sakrije municiju i kaže: „Nema više, Boškina! Sve si potrošio, a nisam nijednog Švabu videla da se zakoprca!" Ali zato je znala, kad nastane gusto, da mi ovako reče: „Opletide, Boškina, po njima..."

Svanulo je uveliko. Izgleda da će biti lep dan. Nebo je vedro, samo se vidi pokoja grudvica belih kao sneg oblaka razbacanih po nebeskom svodu. Izbili smo na neki proplanak. Kolona vijuga po njemu prema šumi kao neka zmijurina. „Požurite, drugovi, sad će avioni. Pomlatiće nas na ovoj čistini" povika zamenik komandanta bataljona Jova Puzić[3]. Naređenje preneše borci vezom i kolona krenu življe.

---

[3] Poginuo 14 decembra 1943 kod Travnika kao komandant 3 bataljona Treće proleterske (krajiške) brigade.

Na ivici šume bataljon se zaustavi da bi se skuvala hrana. Posle dva časa dobili smo goveđu supu za doručak, a meso je dato stim da se čuva za ručak. Ali pošto smo bili jako gladni, pojeli smo ga, bar većina, odmah.

Uskoro, čim se komandant bataljona Milan Bosnić vratio iz štaba brigade, izdao je naređenje za pokret. Isturili smo osiguranje i pošli šumom krijući se od avijacije. Kada smo došli naspram štaba brigade, Prateći i Radni vod zadržani su kod brigadne komore, dok su čete sa štabom bataljona krenule dalje.

Usput nas je Bosnić upoznao sa zadatkom: kretati se šumom i, preko sela Borje, izbiti pod Zečje Brdo (tt 1689), a zatim zbaciti neprijatelja s njega. Šumom je bilo vrlo teško maršovati jer u njoj nije bilo puta. Dobro je što s nama nisu Radni i Prateći vod. Njihovi konji samo bi nam smetali. Dugo smo putovali i negde oko četiri sata popodne stigli smo neopaženi u blizinu Zečjeg Brda. Komandant je odmah izdao zapovest i odredio svakoj četi pravac kretanja. Komandir 1-ve čete poslao je svoga zamenika Milu Malbašića sa jednom desetinom da obiđe brdo s druge strane i pomogne komandiru voda Brančilu koji se sa jednom desetinom i 2 puškomitraljesca privlačio brdu. Druga, 3-ća i ostatak 1-ve čete oprezno su se uputili podnožju Zečjeg Brda. Odjednom sa vrha odjeknu:

— Ko je tamo?

Mi se prilepismo uz zemlju, očekujući napetih živaca nemačke rafale. Posle nekoliko uzastopnih pitanja Malbaša poznade Brančilov glas i povika:

— Partizani. Ko će biti? Nije moj ćaća stari Damjan.

Nama laknu. Tačka koje smo se najviše bojali, jer je dominirala ovim terenom, bila je u našim rukama. Brančilo se utvrdio na njoj, a mi smo se rasporedili po četama u podnožju: 1-va četa duž neke vododerine koja je ispočetka uža, a zatim se širi i naposletku prelazi u veliku plećinu obraslu starom bukovom šumom i šipražjem; malo dalje nalazila se 2-ga, a kod čela jaruge 3 četa.

Nije bilo prošlo ni 5 minuta otkako su isturena osiguranja, a mali Blanuša dotrča sav zadihan kod Gojka:

— Evo Nemaca. Idu. Samo što nisu stigli.

Gojko rasporedi borce duž jaruge i reče da pre njegovog metka niko ne sme opaliti. Zatim otrča kod Srećkinove čete i sporazume se s njim da i on ne gađa pre njegove čete. Najzad izvesti štab bataljona, a onda leže između 2-gog i 3-ćeg voda. Pojaviše se Nemci. Idu u koloni po jedan na otstojanju jedan do dva metra. Jedni su zakićeni lišćem, a drugi nose grane u rukama. Idu i ne sanjaju da su im par-

tizani tu ispred nosa. Već je čelo prošlo 3 vod. Idu ćutke. Jedan oficir ponekad zastane, propusti po desetak vojnika pa se opet ubaci u kolonu. Gojko ga gleda i šapuće mi:

— Zrile, ovaj je moj.

Oficir opet izlazi iz kolone, skida kapu, briše znoj sa čela i maše začelju da ide brže. A Gojko će opet:

— Vidiš da me čeka.

Nemac ne sačeka začelje već se opet ubaci u kolonu. Imam tremu kao da se prvi put tučem s Nemcima. Odavno ih nismo puštali ovako blizu. Učini mi se strašno duga ova kolona. Čudim se što već nije izbila među borce Srećkinove čete.

— Pucaj, proći će ovaj tvoj, šapnuh Gojku.

Ali dogodi se nepredviđeno. Nemci su došli na dva metra pred Srećkinovu četu i njegovi borci otvoriše vatru. Gojkov oficir pade. Naši borci, napetih živaca, svaki držeći na nišanu po jednog Nemca, takođe opališe. Nasta pakao. Nemci pružaju očajnički otpor. Neko od njih komanduje „forverc, forverc" i oni poleteše napred iako su bili izloženi unakrsnoj vatri.

Pošto nismo obavestili Brančila o neprijateljskoj koloni i našoj zasedi, on je iznenađen paljbom uputio patrolu da vidi šta se ovde događa. Međutim, patrola umesto da ga izvesti o situaciji, priključi se nama i prihvati borbu, tako da je Brančilo morao sići s brda da bi video šta se to događa kod nas. Ovo nas je moglo skupo stajati, pa je zato patrola docnije kritikovana na četnoj konferenciji jer nije izvršila zadatak.

Nemci pokušavaju da se izvuku putem kojim su došli. Prebacuju se od drveta do drveta. Ali Bosnić upućuje jedan deo 2-ge čete da im spreči otstupanje. Bulajić sa jednim vodom 2 čete prikovao ih je za zemlju. Zrna 1-ve, 2-ge i 3-će čete ukrštaju se nad Nemcima, ali i nad nama. U tom trenutku Gojko komandova što je mogao glasnije:

— Juriš, drugovi!

Boško Sabljić, Kantar i Aćić prvi su se našli među Nemcima, a za njima su se sručili i ostali borci. Kratka borba prsa u prsa i otpor prestade. I dok jedni izvlače preživele Nemce iz grmova, drugi prevrću poginule, pretresaju im džepove, vade hranu iz torbica i halapljivo gutaju.

Zarobljenike smo iskupili na jednoj ledini u podnožju Zečjeg Brda. Bilo ih je 61[4].

Milan ZRILIĆ

---

[4] Upor. Zbornik IV/13 342.

NA ZEČJEM BRDU

Tek što smo sišli niz planinu Ljubišnju i izbili pred Suho Polje, stigoše nas kuriri iz štaba brigade. Kolona je zastala. Zamoreni borci polijegali kraj puta i odmah zaspali. Već petnaest dana 4 bataljon Treće krajiške brigade stalno je u borbi i pokretu.

Zamjenik komandanta bataljona drug Jovo[1] pažljivo otvara naređenje štaba brigade i poluglasno čita:

„IV bataljon će 24 5 1943 u 1 sat krenuti sa prostorije Suho Polje pravcem: Korlat — Klinci — Putišići ka Kunaru i Zečjem Brdu, sa zadatkom: provući se između neprijateljskih položaja i izbiti u njegovu pozadinu, zbaciti neprijatelja sa Kunara i Zečjeg Brda, ako ga ima, zaposesti ih i ugrožavati neprijatelja s boka, desno prema Kumiću i Trovrhu, a levo sa zaleđa uz Drinu i Taru".

— Ozbiljna situacija — reče Jovo i naredi pokret.

Neispavani i iznureni borci mlitavo ustaju i oklijevajući svrstavaju se u kolonu po jedan. Stari Luka, bolničar 1 čete, odmah razvezao priču:

— Sanjao sam neku snašu koja k'o dođe odnekud preda me sa punom zdjelom varenike i pola vruće kukuruzovnice. Ona drobi, drobi, drobi onu kukuruzovnicu, a ja jedem, pa jedem, pa jedem...

U koloni nasta smijeh, a neko dobaci:

— Dobra bi bila i srijemuša.

Približavanjem njemačkim položajima prestao je postepeno razgovor i dobacivanje. Ubrzo je zavladala potpuna

[1] Jovo Puzić, poginuo 14 decembra 1943 kod Travnika kao komandant 3 bataljona Treće proleterske (krajiške) brigade.

tišina. Uspavana i nijema kolona vijugala je krivudavim puteljkom.

Bili smo još daleko od Zečjeg Brda kad je počelo svanjivanje. Zraci majskog sunca prodirali su kroz gusto granje bukovih stabala. Samo cvrkut poneke ptice pokazivao je da ima života u ovoj uskoj i dugoj kotlini.

Do cilja je još daleko. Zato se pokret nastavlja bez uobičajenih odmora. Treba savladati veći uspon.

Na 200—300 metara ispred čela kolone prethodnica se pažljivo provlačila kroz granje, tražeći najpreči put ka cilju. Vodiča nemamo. Teško ga je i naći na ovako slabo naseljenom terenu. Odjednom tišinu prekide jedan, a zatim i drugi pucanj puške negdje u visini prethodnice. Kolona kao po komandi stade, a 1-va četa se nečujno razvi u streljački stroj i za tili čas zauze položaj. Umor, glad i san nestadoše kao da nikada nisu ni postojali. Borci oživeše, a svaki im pokret odjednom postade oštar i brz.

Poslije nekoliko minuta stiže patrola iz prethodnice. Nose dva njemačka ranca.

Naišli smo na dva njemačka vojnika — reče Mile Kokot[2], vođa patrole — igrali su karte nasred puta. Čuli su samo naše šuškanje kroz granje i odmah su pobjegli. Usput su opalili dva metka. Čuli smo i neko dozivanje na njemačkom jeziku.

Kolona je nastavila pokret ali sa nešto izmijenjenim pravcem.

Nešto poslije 10 časova stiže kratak izvjrštaj: „Čelo stiglo, Švaba nema". Uskoro smo zaposjeli Zečje Brdo na kome, sem signalnih platna raznih boja i formata, koja su Njemci postavili radi svoje avijacije, nismo ništa našli.

Odavde odlično vidimo položaje naše prigade. Desno od nje su Majevička i Istočnobosanska. Negdje sa pravca Drine (Pliješ) čuje se paljba i eksplozije ručnih bombi. To napada Prva proleterska.

Njemački „Henšeli" i „Štuke" prelijeću iznad nas, a ispod nas prolazi neka komora. Iznenada primijetismo iza leđa dugu kolonu. Najvjerovatnije četnici ili neka milicija. Nejednako su odjeveni, a i kreću se u neredu. Da bismo se koliko-toliko obezbijedili Jovo naredi 1-voj četi da se okrene frontom prema njima.

Duboko smo u pozadini neprijatelja. Osjećamo se izolovanim. Borci su sve nestrpljiviji. Nisu navikli na pasivno iščekivanje. Zato gunđaju. Neko reče:

---

[2] Mile Kokot, poginuo kao komandir voda 4 bataljnona Treće proleterske (krajiške) brigade 1944 godine u Bosanskoj Krajini.

— Karane[3], Karane, koji ti đavo bi da nas zavlačiš ovdje bez neke naročite potrebe.

Trebalo je dejstvovati. Ali kako? Bilo je više predloga. Jovo se koleba, ali najzad pade odluka: bacačem i „šarcima“ tući komoru i kolonu desno od nas. Bačac je bio precizan. Kod neprijatelja nasta gužva. Zbunjeni neprijateljski vojnici su bezglavo tražili zaklon, a napušteni konji i mazge, natovareni hranom i municijom, vrteli su se oko naših položaja. Oni, izgleda, nisu primijetili odakle su dobili vatru. Najvjerovatnije su pretpostavljali da ih gađaju naše jedinice koje se nalaze prema njihovom frotu.

Poslije prvih rafala borci oživješe — kao da im je skinut nekakav teret s leđa koji ih je cijelo jutro pritiskivao.

Dok smo posmatrali ovu gužvu Jovo napisa kratak izvještaj štabu brigade i posla ga po kuriru Gruboru. Ali poslije nekoliko minuta ovaj se vrati i sav usplahiren i mokar od znoja doviknu:

— Švabe.

Dolazili su istim putem kojim smo se i mi popeli na Zečje Brdo. Imali smo samo toliko vremena da skrenemo pažnju komandirima četa — koji su se nalazili u neposrednoj blizini — da Njemci nailaze i da ih treba pustiti da uđu što dublje u naše položaje. Jovo je naredio da se vatra otvori tek kad on bude opalio metak, a onda baciti bombe, otvoriti kratku brzu paljbu i krenuti na juriš.

Uskoro se pojavi kolona njemačkih vojnika. U sredini na začelju jahali su ranjenici. Tromo i vrlo sporo penju se uz jarugu koju smo već zaposjeli. Nestrpljivo očekujemo ulazak kolone u pripremljenu „klopku“. Kada se začelje primaklo desnom krilu naše čete, jedan od boraca, valjda zato što ga je izdalo strpljenje, opali metak. A onda se sa svih strana otvori paklena paljba. Iznenađeni njemački vojnici brzo su reagovali ali, ipak, isuviše kasno da bi veći broj uspio da spase glavu. Drug Brančilo[4], zamjenik komandira 1 čete, i ovoga puta bio je primjer borcima svojim junaštvom i odvažnošću. Prvi se snašao u sredini njemačke kolone. Držeći pušku objema rukama za cijev, rušio je oko sebe njemačke vojnike koji su se opirali njegovom pozivu za predaju.

Ispod nas na pedeset metara ležao je njemački oficir i precizno okidao iz mašinke rafal za rafalom. Smrtno pogođen pade komandir voda 1 čete Rade Ćurgus, dok je puškomitra-

---

[3] Nikola Karanović, komandant Treće krajiške brigade.

[4] Branko Damjanović, poginuo kao komandir 1 čete 4 bataljona Treće krajiške (proleterske) brigade 29 novembra 1943 pri napadu na Travnik.

ljezac Kečo teško ranjen. Bacio sam malu „kragujevku". Bomba se otkotrljala za oko pedeset metara iza njemačkog oficira. On se odmah, puzeći, uputi još neeksplodiranoj bombi svakako u namjeri da je vrati. Ali ovoga puta mu to nije pošlo za rukom.

Za tridesetak minuta ispred nas je na vrhu Zečjeg Brda, pored puta, stajala grupa preživjelih Njemaca naših zarobljenika iz ove borbe. Došli su, kažu, nedavno sa Istočnog fronta u Jugoslaviju da se „odmore"[5].

Ljubiša ĆURGUZ

[5] O događajima na Zečjem Brdu govori se u dokumentu br. 147, str. 342 Zbornika IV/13.

BOMBARDOVANJE POPOVOG DOLA

Na prostoru sela Šljivensko — Meljak — Šljuke — Bijedići i Popov Do jedinice Treće dalmatinske bragide zatvarale su prilaze ka Velikoj Ljubišinji i puteve koji preko nje vode za Taru i Pivu, kuda su se povlačile naše glavne snage da bi stvorile vreme za evakuaciju ranjenika i jedinica. Sela Polje i Popov Do, kao i severne padine Velike Ljubišnje, zatvarao je Kninski bataljon.

27 maja 1943 upućen je Kninskom bataljonu, kao ojačanje, jedan vod minobacača brigadne čete pratećih oruđa s kojim sam pošao i ja kao komandir te čete. Krenuli smo iz Šljivenskog u sam osvit. Oskudna jutarnja svetlost razgonila je tamu i nisku maglu koja se dizala iznad reke Ćehotine. Nismo se radovali danu zbog nemačkih „Štuka" i italijanskih „Savoja" koje su neprekidno visile nad našim glavama i sejale smrt i pustoš.

Približavajući se položaju Kninskog bataljona, prošli smo kroz malo planinsko selo na padinama Ljubišnje — Popov Do, u kome su bili razmešteni neki delovi brigadne intendanture. Grupa boraca iz intendanture bila se okupila oko mladog vodnog delegata Momira Novakovića koji je nešto objašnjavao. Malo zatim stigli smo na određeno mesto; javio sam se komandantu bataljona, s njim utanačio zadatke i poveo vod na vatreni položaj. Tek što smo postavili oruđa (još nismo stigli ni da ih maskiramo) začu se izdaleka potmulo zujanje od kojeg je zatreperio sveži prolećni vazduh. Zujanje je brzo preraslo u zlokobno zviždanje. Devet aviona sa kukastim krstom ustremiše se na selo Popov Do. Najpre su napravili

dva kruga široko oko sela, a onda počeše pikirati jedan za drugim bacajući bombe. Zaglušan tresak lomio se vazduhom, povećavajući ionako paničan strah i haos među iznenađenim stanovnicima sela. Za tili čas su iz mnogih kuća suknuli visoki stubovi dima, a slabije udžerice rasprsnuše se kao gromom pogođene i na njihovom mestu osta samo gomila crnih ruševina u garu i plamenu. Narod je bežao prema šumi, a preplašeni konji brigadne intendanture jurili su bezglavo u sve strane. Na naš položaj naišli su neki borci iz intendature. Oni nam rekoše da je jedna bomba razorila kuću u kojoj su bili razmešteni, i da je onog mladog delegata, koga smo videli pre jedan sat, smrtno pogodilo parče. Muškarci, žene i deca raspršili su se po okolini noseći ono što im se našlo pri ruci. Napuštena stoka stade se rasturati, a avioni su je nadletali i mitraljirali. Položaj bataljona nisu otkrili.

Posle podne je padala kiša i bilo je maglovito, te nas avioni nisu uznemiravali. Tako je prošao dan pa potom i noć puna napetog iščekivanja, a onda je osvanulo jutro i sa njime Nemci. Oni su očajnički napadali i ponekad uspevali da prodru do ivice šume, ali su tu u samoj šumi bili tako razbijeni da su se u paničnom bekstvu vraćali svojim položajima. Kninski bataljon, jedinstven i čvrst kao uvek, sledeći primeru svog neustrašivog komandanta, sručio bi se na njih kao lavina kojoj je teško bilo odoleti. Tako su se u toku dana neprekidno smenjivali nemački napadi i naši protivnapadi.

Avioni su u nekoliko navrata nadletali naše položaje, bombardovali i mitraljirali, ali kako smo obično bili „prilepljeni" uz neprijatelja, to su i gubici bili neznatni. Sem toga, i kiša je dosta ometala letenje, što nam je išlo u prilog. Vreme je nešto brže prolazilo nego prethodnog dana, verovatno zato što smo bili angažovani borbom i što nismo imali kad da o nečemu drugom mislimo. Tako je došla noć, a sa njom i povlačenje na nove položaje. Sutradan je vod minobacača sačekao svoju četu na Žirovoj Gori i vratio se u njen sastav.

Savo VUKOVIĆ

III

SUHU DRŽATI PO SVAKU CENU

Posle borbe na Javorku (Nikšićkom) gde su 1 maja zajedno sa Petom crnogorskom i Četvrtom proleterskom (crnogorskom) brigadom razbili delove italijanske divizije „Ferara“, 1 i 2 bataljon su u rejonu Šipačno — Lipova Ravan zatvarali pravac Nikšić — Pivska Župa[1].

Tu smo ostali do 16 maja. A noću 16/17 oba bataljona su krenula pravcem Komarnica — Žabljak — Đurđevića Tara. Na ulazu u Žabljak zastali smo radi odmora. Tu su se štabovi bataljona obaveštavali u komandi mesta o situaciji. Saznali smo nešto o koncentraciji jačih nemačkih snaga u Gackom, Foči, Pljevljima, Nikšiću i još nekim mestima i dobili naređenje da se što pre priključimo našoj brigadi koja se nalazila na Šćepan-Polju. U trenutku kada smo izlazili iz zgrade komande mesta, nadletali su avioni i bombardovali grad. Gledali smo kako se ruše kuće u oblacima dima i prašine. U tom haosu primetih i neke ranjenike sa štakama kako pokušavaju da trče da bi se negde sklonili. Sklanjamo se i mi u jedan levak koji je bomba iskopala. Kada je prestalo bombardovanje kre-

[1] U to vreme 1-vi bataljon je imao oko 250 boraca (3 streljačke čete, vod pratećih oruđa, odeljenje kurira, sanitet i bataljonsku komoru). Bilo ih je iz Srbije (iz okoline Požege, Arilja i Ivanjice) Korduna, Bosanske Krajine, Dalmacije, Bosne i Crne Gore. Po četama smo imali po 4 do 5 puškomitraljeza, a odeljenja bombaša, kuriri i komandni kadar čete, kao i odeljenje lakih minobacača bili su naoružani automatima. Svaka četa brojala je prosečno do 60 boraca. Ratni staž boraca bio je godinu i po dana. Prosečna starost drugova u bataljonu bila je 22 godine. Ogromna većina boraca u bataljonu bili su članovi Komunističke partije i članovi SKOJ-a.

nuli smo dalje. Hvata nas noć. U daljini, na planinama preko Tare, u pravcu Zlatnog Bora i Pljevalja, vidi se svetlost od eksplozija bombi i raketa. Stižemo na Pivsku Planinu. U selima: Nikovići, Rudine, Šćepan Polje — pustoš. Kuće su potpuno razrušene, a sela pretvorena u gomilu kamenja i maltera. Taj rejon danonoćno drže pod artiljeriskom vatrom. Ocenili su da su stave Pive i Tare od izvanredne vojničke važnosti za nas. Tu su 3, 4 i 5 bataljon i još neki delovi naše brigade. U jednoj kući nalazimo Slobodana Penezića - Krcuna koji nam priča o dotadašnjim borbama. Reče da je odbrana Šćepan-Polja bila dovedena u tešku situaciju, da se prema Plevljima i Foči nalaze dve naše divizije kojima treba da obezbedimo prelaz preko Tare, da Prva divizija trpi ogroman pritisak nemačkih snaga koje nadiru od Foče te bi naše dejstvo u pravcu Vučeva — Vrbnica trebalo da bar delimično rastereti front ove divizije.

Trebalo je što pre krenuti na Vučevo, bez obzira na umor. Prelazimo preko mosta koji Nemci stalno tuku artiljeriskom vatrom. Noć mračna, ništa se ne vidi. Staze kojima se penjemo dosta su uske i strme. Ujutru stižemo na Vučevo. U rejonu Strmca ostaje 1-vi bataljon, a 2-gi uzima za vodiča jednog seljaka, koga su tu našli, i polazi u pravcu Koritnika. Oko pola sata posle njihovog odlaska začuše se rafali puškomitraljeza. To se 2 bataljon sukobio sa nemačkim izviđačkim odeljenjem, koje je izišlo na Vučevo kad i naša dva bataljona. Posle kraće borbe nemačko izviđačko odeljenje je potisnuto sa Vučeva. Bataljon je u ovoj borbi izgubio, pored vodiča, još dva borca.

KOD POPOVOG MOSTA

Umor nas je potpuno iznurio te borci odmah pospaše. Starešine odlaze da osmotre okolinu Vučeva. U dolini Drine vide se artiljeriski položaji, a u procvetalim voćnjacima oko sela logoruje pešadija sa razapetim platnima za vezu sa avijacijom. Uz Drinu plovi motorni čamac. Raspored Nemaca dobro vidimo. Stižu Nikola Ljubičić i Dragojlo sa topovima. Naši artiljerci uzeše elemente i opališe. Čujemo eksploziju naših granata oko nemačkih topova. Artiljerci beže, a naši prenose vatru na pešadiju. Vidi se da nam se nisu nadali — komešaju se i beže na sve strane. Posle kraćeg vremena nemačka avijacija izviđa plato Vučevo, traži našu artiljeriju. A zatim, poče da gađa i njihova dalekometna artiljerija.

Pošto smo se te noći odmorili dobili smo naređenje da produžimo ka Popovom Mostu i da u sudejstvu sa 2 bataljonom

napadamo Nemce. Krećemo. Izbismo pred neku čistinu ispod Vučeva; vidimo kuće i po voćnjacima rovove iz kojih vire nemački mitraljezi. Odlučismo da ih napadnemo. Pozivamo bombaše i puškomitraljesce. Prilaze neopaženo. Tu su Božo Smiljanić, sa teškim mitraljezom, Stojčić sa „šarcem", Andrija, Bondžula, Cimer, Ante, Djelkapa, Luka, Vagić, Vignjević. Na dati znak zaštektaše naši mitraljezi uz prasak bombi. Nemci su bili iznenađeni. Povukli su se preko Sutjeske. Božo iz teškog mitraljeza obara konje i konjovoce koji vuku mitraljeze i municiju. Posle toga su nas ceo dan tukli minobacačima i haubicama.

Oko brda na levoj obali Sutjeske vodili smo borbu sve do 10 sati uveče, a onda smo se povukli na desnu obalu reke. Nemački položaj se protezao od Popovog Mosta preso Košura ka Tjentištu. Noću se Nemci povlače nešto unazad, a okolni teren stalno osvetljavaju raketama. Pošto je padala kiša naši borci su stavili na glavu šatorska krila nemačkog i italijanskog porekla. Takva šatorska krila nosili su i Nemci. Interesantan je, u vezi s tim, i ovaj događaj: jednog dana za vreme izviđanja borci 2-ge čete sreli su se više Čureva sa jednom nemačkom patrolom. I jedni i drugi su bili u neizvesnosti ko je ko, sve dok Nemci nisu viknuli „Halt". Posle toga osuli su vatru jedni na druge i povukli se.

Bataljon je docnije dobio naređenje da se preko Dragoš-Sedla prebaci u rejon Suhe i da ne dozvoli Nemcima kretanje od Gacka dolinom Sutjeske. Tamo je upućena 1-va četa sa vodom teških mitraljeza i vodom minobacača. Druga i 3-ća četa su od Suhe upućene prema Tjentištu da obezbede rejon Suhe sa tog pravca.

BORBE KOD SUHE

Kad su 2-ga i 3-ća četa s komandantom bataljona, njegovim zamenikom i zamenikom političkog komesara bataljona (politkomesar je ostao u rejonu Suhe sa ostalim delovima bataljona) stigle do izlaza iz klisure prema Tjentištu zastale su u šumi, a jača patrola, sa kojom smo bili ja i Čukić, pođe prema Tjentištu. Pored reke, od žbuna do žbuna, jedan po jedan se prikriveno privlačimo i najednom ugledasmo na oko 100 metara od nas nemački logor. Vidimo zelene šatore, vatre i oko njih kuvari kako se vrte oko kazana. Jedna grupa od oko dvadeset nemačkih vojnika leži na ćebadima. Gledamo ih i razmišljamo da li da ih napadnemo ili da izvestimo štab bataljona pa onda da se donese odluka. Rešismo ovo drugo.

Brzo smo se vratili i podneli izveštaj komandantu bataljona. Posle kratkog dogovora odlučeno je da ih sačekamo u zasedi, pretpostavljajući da će krenuti. Komandiri četa izvršiše u tišini raspored. Čekamo. Prođe nekoliko časova, a njih još nema. Već je 3 časa popodne, borci su nestrpljivi. Počinju verovati da se kolona toga dana neće ni pojaviti. Ali ne potraja dugo, a osmatrač izvesti da Nemci idu. „Idu!" prenosi se šapatom od druga do druga. Baš u tom momentu naiđoše i 2 i 3 bataljon naše brigade. Drugi ide na Bare, a 3-ći na Košur. Sa njima je i drug Lune, zamenik komandanta brigade. Oni skrenuše s puta ulevo i produžiše kroz gustu šumu.

Posmatramo čelo nemačke kolone. Na ulazu u klanac zastadoše, izdvoji se jedno odeljenje od oko 10 vojnika. Za njima prethodnica, a za njom na rastojanju od 40 do 50 metara, ide glavnina kolone. Bila je to jedinica jačine jedne čete sa blizu 100 tovarnih konja. Po svoj prilici prebacivala je hranu iz Gacka za jedinice u dolini Sutjeske. Mi smo se pritajili u klisuri. Tišina je, čuje se samo šum bistre Sutjeske, topot konja i vojničkih cokula. Nemci su vrlo blizu. Kad i začelje stiže do istočnog dela tesnaca, cela je kolona bila ušla u zasedu. Prvi je hitac pogodio Nemca koji se nalazio na čelu kolone. U isti mah zaštektaše naši puškomitraljezi i razlegoše se eksplozije ručnih bombi. Posle nekoliko minuta vatra prestade i ču se sa naše strane „Ura, juriš!" Nemci se rasprštaše: jedni u najbliže zaklone, drugi ka reci, a treći okretoše ka Tjentištu. Naši izleteše na put. Neki preturaju po komori, drugi jurnuše za Nemcima, a najveći broj za onima koji su se povlačili u pravcu Tjentišta.

Oprezno smo pretraživali žbunje i kamenje u paprati. Ugledali smo dva neprijateljska vojnika u nekom žbunju. Kada smo verovali da su gotovi, Bole Simić iz 3 čete ode da pretraži žbun i samo što je prišao, začu se rafal mašinke. Bole se svali, a naši brzo otvoriše vatru i sa nekoliko bombi dotukoše prikrivene neprijateljske vojnike. Smrtno ranjenog Boleta dve bolničarke staviše na nosila i četa ga ponese ka Suhoj ali on je ubrzo podlegao rani. Bole je bio član Partije. U partizane je pošao iz Ivanjice 1941 godine sa mlađim bratom Milošem, koji je godinu dana pre, u Trećoj ofanzivi na Živnju, bio ranjen, pogledao ranama i sahranjen ovde u Suhoj. Sada je 3-ća četa pored Miloševog groba obrasla travom, sahranjivala drugog brata. Ležali su jedan pored drugog na večitoj straži u Suhoj. Pri smiraju sunca četa se oprostila sa Boletom, kao što se pre godinu dana oprostila sa njegovim bratom Milošem.

U ovoj akciji poginulo je i zarobljeno preko 40 neprijateljskih vojnika i zaplenjeno oko 70 konja i nešto hrane i mu-

nicije. Iako više od mesec dana nismo videli hleba, ipak je ono što je zaplenjeno podeljeno ravnomerno na ceo bataljon[1].

Rano ujutru 30 maja stiže kurir iz štaba brigade sa Vučeva sa naređenjem da se hitno uputi deo bataljona, jer su tamo izbili Nemci. Odmah je krenula 2 četa sa jednim vodom 3-će, ali nas je na pola puta stigao drugi kurir sa izveštajem da su Nemci zbačeni sa Vučeva i sa novim naređenjem da se vratimo na stare položaje. Sutradan, 1 i 3 četa su bile u zasedi u klisuri — 1-va na Koljenu, a 3-ća s leve strane puta. Druga četa je otišla na Donje Bare. Tu je i odeljenje teških mitraljeza i minobacača. Ostali bataljoni naše brigade bili su: 2-gi na Gornjim Barama, 3-ći kod Košura, a 4-ti prema selu Mrkalju. Oko 12 časova naišlo je od pravca Gacka jedno jače izviđačko odeljenje (oko 50 Nemaca). Kad je ušlo u zasedu, na dati znak zasusmo ih rafalima i bombama. Slična situacija se ponovila i popodne oko 16 časova. U tim akcijama Nemci su imali oko 17 mrtvih, dosta ranjenih, a trojicu smo zarobili. Jedan je imao čin podoficira. Na saslušanju je ispričao da je rodom negde od Berlina, da je bio u opsadi Lenjingrada, da je tamo ranjen i lečio se u varšavskoj bolnici odakle je prebačen u Jugoslaviju decembra 1942 godine.

U toku noći ostavili smo na položajima jača obezbeđenja dok se gro boraca odmarao do pred svanuće kad smo ponovo poseli položaje. Prvog juna Nemci su nastojali da prolaz kroz Suhu oslobode po svaku cenu. Ali Suha je za nas imala veliki značaj. Drug Tito je naredio Štabu Druge proleterske: „Suhu držati po svaku cenu". Ovo naređenje saopšteno je drugovima rano izjutra za vreme doručka.

Posle saopštavanja ovog naređenja druga Tita 1 i 3 četa posele su položaje jugozapadno od Suhe u rejonu Obodža i Vratara, a 2-ga je uputila jedan vod na Koljeno (k 1177). Oko 10 časova se od Sarajeva pojavio izviđački avion. Leteo je uz i niz dolinu Sutjeske, prema Barama, zatim prema Vučevu, a najviše se vrteo oko Suhe. Oko 11 časova od Sarajeva se pojavilo devet „Štuka". Posmatramo ih i ne izgleda da će na nas. Odjedanput menjaju poredak, prave krug i uz zavijanje sirena počeše jedna za drugom da se obrušavaju na klanac kod Suhe. Nastade strahovita eksplozija u stešnjenom kanjonu Sutjeske od koje nam zagluhnuše uši. Još se ne beše stišalo od prvih eksplozija a već su usledile druge. Izgleda nam kao da se stene pomeraju iz temelja. Parčad zviždi na sve strane i udara o stene. Kad istresoše tovare, „Štuke" zauzeše prvobitni poredak i uputiše se u pravcu Sarajeva. Oni koji su sa strane posmatrali i slušali ovo bombardovanje mo-

[1] **Uporedi: Sredoje Urošević *Druga proleterska*, Sutjeska II, str. 76.**

rali su se pitati da li je u klisuri ostao iko živ? Međutim, mi smo bili nepomični i dobro kamuflirani te niko nije poginuo, sem što je nekolicina ranjena, među njima i komandant bataljona Nikitović.

Nije potrajalo dugo a nemačka artiljerija iz rejona Slano Brdo (tt 1136) poče tući, ali dosta neprecizno. Dejstvovali su i minobacači. Ranjenog komandanta bataljona zamenio je Bogoljub Čukić. Posle kraće artiljeriske i minobacačke vatre prema desnom krilu naše 1-ve čete pojavi se neprijateljska kolona. Primetili su nas. Otvorismo jaku vatru. Razvi se oštra borba. Nemci pokušavaju da nas zaobiđu, ali ih 1 četa koncentričnom vatrom prisili na povlačenje. Posle toga Nemci uspevaju da zauzmu Koljeno. Međutim, 2 četa je predveče izvršila protivnapad i odbacila Nemce sa Koljena. Pod zaštitom mraka Nemci su uspeli da izvuku ranjenike i većinu mrtvih. U klisuri su ostala 2 mrtva oficira, nekoliko vojnika sa oružjem i veća količina municije. (Osmatrači 2 bataljona sa Gornjih Bara primetili su da su Nemci još u toku dana proneli preko 30 nosila.)

Borbe za Suhu imale su vrlo velik značaj za dalje držanje doline Sutjeske, a naročito za odbranu staza i mostova na području Suhe. Iako se ovde tada radilo o relativno slabim neprijateljskim snagama, one bi, da su se dočepale Suhe i okolnih visova, stvorile solidan oslonac za uspešnije dejstvo onih jedinica koje su se kasnije (5—8 juna) angažovale u četvorodnevne borbe kod G. i D. Bara. Time bi se suzio ionako stešnjen manevarski prostor, što bi nateralo naše glavne snage da gube dragoceno vreme oko razbijanja i čišćenja neprijatelja na ovom vrletnom i neprohodnom zemljištu.

KOŠUR

Pred sam sumrak, tek što se stišala borba, dobismo naređenje za pokret prema Košuru. Smenjuje nas 6 bataljon Prve proleterske brigade. Prva i 3 četa kao i ostali delovi povučeni su sa položaja. Toga dana nisu dobili ručak, a za večeru im je podeljeno malo tople čorbe od konjskog mesa bez hleba. Umorni borci brzo su pospali.

Rano izjutra pre pokreta iz Suhe poslat je kurir 2 četi sa naređenjem da se i ona povuče sa položaja. Prva i 3 četa i ostali delovi bataljona krenuli su prema Košuru. Oko 8 časova stigli smo kod česme ispod Krekova i Ozrena. Tu je komora ostala, a Lune, koji nas je tu sačekao, dao nam je zadatak da krenemo uz Usovački Potok i napadnemo Nemce koji

su ovldali Milinkladom. Napad je uspeo. Nemce smo odbacili i zauzeli njihove položaje.

Iste večeri (2 juna) kada je stigla i 2 četa naš 1-vi bataljon i jedna četa 3 bataljona izvršili su napad na ogranke Košura. Po pomrčini i kiši kretali smo se lagano sa polaznih položaja. Činilo nam se da je Košur blizu, jer su se u toku dana Nemci mogli videti kako se prebacuju iz rova u rov. Ali, dok stigosmo prođe više od tri časa. Čim su nas Nemci opazili dočekali su nas jakom vatrom. Kad se malo utiša, sevnuše eksplozije naših bombi. Zatim opet štektanje puškomitraljeza, pa svetleće rakete — i to se tako ponavljalo u nekoliko mahova.

Uspeli smo da isteramo Nemce iz prvih i drugih rovova, ali su se oni povukli u bunkere i odatle nas dočekali jakom vatrom, te dalje nismo mogli. Niko dotada nije znao kako su se Nemci utvrdili ni koliko im je stalo da se tu održe. Bataljon se pred zoru povukao na polazne položaje izgubivši nekoliko drugova.

Rano izjutra 4 juna počeo je ponovo napad na Košur. Naš bataljon je napado od Krekova, a 4-ti od Tjentišta. U napadu sadejstvuju artiljerija Prve proleterske negde od Dragoš-Sedla i naši minobacači sa Krekova. Njihovo dejstvo nam je dosta pomoglo da podiđemo nemačkim rovovima. Oblaci i kiša idu nam na ruku — ne dosađuje nam avijacija. Borba je trajala celog dana i noći nesmanjenom žestinom. Naši osvajaju stopu po stopu Košura, ali Nemci ga grčevito brane.

U toku noći stigla je i Šesta istočnobosanska brigada. Napad se produžio i izjutra. Bosanci su napadali od Tjentišta, a naš 1 bataljon preko Hrčavke. I ovaj napad podržao je artiljeriski divizion od Dragaš-Sedla. Međutim, naš manevar nije potpuno uspeo zbog otežanog kretanja, a i zbog jake nemačke odbrane. Morali smo se vratiti na položaje 4-og bataljona.

U toku ovih napada imali smo veoma teške gubitke. Poginuli su nam najbolji drugovi.

Šestog juna završio se naš peti i poslednji napad na Košur i to opet bezuspešno. Oko 10 časova povukli smo se na polazne položaje, a 2 vod naše 1-ve čete sa svojim vodnikom Bandžulićem zaobišao je Košur sa severozapadne strane, prema Vrbničkoj Reci. Spustivši se nisko naišao je na nemačke šatore, brdsku artiljeriju i neka slagališta, verovatno, municije i hrane. Nemci su bili iznenađeni, ali su se brzo pribrali i pružili jak otpor.

Za celo vreme, od 2 do 7 juna, na Košuru je dan i noć padala kiša. Mutni potoci nose zemlju, a raskaljani putevi i staze veoma usporavaju kretanje jedinica. Ljudi mokri do gole

kože nikako da se osuše. A usto glad — nema ničega sem konjskog mesa.

Noću 6/7 juna počelo se razvedravati. Sedmog juna osvanuo je vedar, sunčan i topao dan, kakav odavno nismo imali. Ali, to nam donese veću nesreću. Kako se razdani počeše da nas nadleću i gađaju neprijateljske „Štuke“ i „Meseršmiti“. Idu pravo prema našim položajima, prema 1-om i 4 bataljonu. Prvo, po običaju, napraviše jedan krug, a kad se vratiše sasuše bombe. Piloti kao da time nisu zadovoljni, već nas uz zaglušujuće fijuke sirena počeše mitraljirati.

Još dok je trajalo ovo bombardovanje i mitraljiranje gusti talasi nemačke pešadije kretoše prema našim položajima. Ali su bili odbijeni. Toga dana Nemci su uz sadejstvo artiljerije, bacača i avijacije sedam puta jurišali na naše položaje, ali su uvek odbijeni uz velike gubitke.

Osmog juna bataljon je povučen sa Košura i upućen na Tisovo Brdo da obezbedi dolinu Hrčavke kojom prolaze naše jedinice i ranjenici. Nemačka avijacija je vrlo aktivna, ali zbog šume avioni najčešće bombarduju bez određenog cilja. Eksplozije izvaljuju drveće, razbijaju klade, lome stene, stvaraju nered u koloni. A u pauzama pokret se nastavlja, i to tako ceo dan i celu noć.

OD TISOVA BRDA DO ROMANIJE

Sa Tisovog Brda smo krenuli 9 juna oko 10 časova. Išli smo dolinom Hrčavke, pomešani sa kolonom Četvrte proleterske (crnogorske) brigade. Usput nailazimo na mrtve i ranjene borce i konje, na izgladnele i iscrpene tifusare. Iscrpeni borci jedva idu. Na gotovo svakih 50 do 100 metara sednu da se odmore. U zalazak sunca stigosmo u rejon Lučkih Koliba. Tu je i Prateća četa, a nešto ispred nas 2 i 3 bataljon; tu su i ostale jedinice naše brigade. Svi smo u velikoj bukovoj šumi sa retkim stablima i velikim brojem odvaljenih klada. Sutradan, 10 juna, vrši se rasterećenje jedinica.

Nemci počinju napad sa Košute i Treskavice na našu brigadu, a sa Orlovače i Kozjih Strana na Ljubin Grob, koji brane jedinice Četvrte proleterske brigade. Prostor na kome se nalaze mnoge naše jedinice i Vrhovni štab nije veći od dva-tri kilometra u prečniku. Svuda okolo čuju se rafali „šaraca“ i eksplozije topovskih i minobacačkih granata. Avioni ne daju mira. Nemci navaljuju uporno.

Na Malu Košutu upućen je 1-vi vod 1-ve čete našeg bataljona. Od bombardovanja i artiljeriske vatre pretrpeo je velike gubitke. Teško je ranjen i vodnik Vlado Nikolić. Zdravih

je samo nekoliko boraca sa puškomitraljescem Miladinom Anđelićem. Oni drže položaj. Nemci su se morali povući i ne znajući da položaj brane samo nekoliko premorenih, hrabrih boraca. Tu je ranjen i Anđelić. Toga dana Nemci nisu više navaljivali na Malu Košutu. Taj podvig je imao velikog značaja za naše snage na tom prostoru. Da su Nemci uspeli da se na Maloj Košuti utvrde, naš proboj u tom pravcu bio bi još više otežan, a možda i doveden u pitanje.

Jedan nemački izviđački avion krstari niz i uz reku i okolo nas, mitraljira i baca male bombe. Leteo je isuviše nisko i kad je pravio zaokret prema Velikoj Košuti naleteo je na brdo koje smo mi držali. Sav se razbio i izgoreo.

Predveče je štab brigade sazvao sastanak štabova bataljona. Komandant izlaže situaciju i prenosi naređenje druga Tita za proboj. Po bataljonima takođe održavamo sastanke sa borcima i dogovaramo se o pripremama, vremenu i pravcu polaska. Pred sam pokret iz bataljona nam ode najbolji bombaš i komandir 1-ve čete Bondžulić. Određen je za komandanta 3 bataljona.

Polazimo u 22 časa. U našoj koloni su i Druga dalmatinska i Šesta istočnobosanska brigada. Mi smo kao desna kolona ove grupe. Naš bataljon je na začelju brigade. U prethodnici je 2-gi. Silazimo kroz gustu, neprohodnu šumu; pomrčina je, borci se drže jedan za drugog. Pred samo svitanje stigosmo u dolinu Vrbničke Reke. Trebalo je da se prebacimo preko jedne čistine. Pade gusta magla te je iskoristimo za prebacivanje. Nemci dejstvuju ali naši odmiču. Bombaši iz cele brigade idu napred i podilaze nemačkom streljačkom stroju na Stružničkom Brdu. Levo od nas je Druga dalmatinska, a desno Šesta istočnobosanska. Razbijamo Nemce na Stružničkom Brdu. Oko podne izbijamo i na plato Mrčin-Planine. I na šumskoj železničkoj pruzi naiđosmo na nemački streljački stroj. Nastade brza, iznenadna borba iz pokreta. Nemci se povukoše. U toku dana smo se sukobili sa više njihovih odeljenja, ali nas to nije zadržalo, jer smo se žurili da što pre izbijemo na komunikaciju Foča — Kalinovik.

Uveče 11 juna cela brigada je u s. Ratkovcu. Tu smo proveli noć i sutradan. Drugovi odmah pospaše. Komora sprema hranu za večeru, ali se niko nije budio do ujutru — ne zna se šta je bilo potrebnije — san ili hrana. Dan smo proveli odmarajući se i izviđajući okolinu. Čujemo avione, „šarce“ i artiljeriju u pravcu proboja Prve divizije, ali smo nekako sigurniji nego dan pre. Uveče nastavljamo pokret prema komunikaciji Foča — Kalinovik od koje nas deli oko 10 kilometara. Oko 8 časova izjutra stižemo blizu komunikacije kod sela Ocrkavlja. Magla je, čuje se pucnjava. Levo su Treća

i Sedma krajiška, a desno Prva proleterska. Nemci kontrolišu put pomoću tenkova. Kroz kolonu se pronese: „Protivkolac Druge proleterske napred!“ Ovaj topčić je opravdao i nagradio sve napore svoje posluge koja ga ni u najtežim trenucima nije htela uništiti.

Po prelasku komunikacije Foča — Kalinovik bataljon se počeo odmarati i bolje hraniti. Održani su partiski sastanci i četne konferencije na kojima su analizirane dosadašnje akcije. Krećemo prema Jahorini. Prolazimo kroz s. Gajtanovići i s. Mazlina i preko Korjena. Avijacija nas svakog dana prati, ali ne tako intenzivno kao dok smo bili u obruču. Žurili smo se da pređemo komunikaciju Višegrad — Sarajevo.

Sedamnaestog juna krećemo preko Jahorine. Prvi i 4 bataljon kretali su se preko Hajdučke Česme, Hadžinog Gaja prema Stambolčiću, sa zadatkom da likvidiraju nemačku posadu i obezbede levi bok naših snaga od pravca Pala i Sarajeva. Na Podvitezu smo razbili nemačku posadu (oko 50 Nemaca i 2 tenka). Zaplenili smo veću količinu artiljeriske municije i benzina koje smo istog jutra zapalili. Naš 1-vi bataljon je poseo položaje na liniji Velika Gradina — Vitez; desno je 2-gi, a levo 3 bataljon. Prema Ustiprači i Sjetlini čuju se borbe. Sa Pala prema našem bataljonu nastupala je nemačka pešadija pod zaštitom avijacije i tenkova. Prema 2 bataljonu kretao se blindirani voz, ali kad je osetio da je tu naš „protivkolac“ nije se makao iz tunela. Po podne je naš bataljon odbačen sa položaja koji je držao, ali ga je kasnije protivnapadom povratio. Međutim, sutradan su Nemci jakim snagama, potpomognuti avijacijom i sa šest tenkova, ponovo izvršili napad, probili našu odbranu i produžili komunikacijom prema Sjetlini i Podgradu. Imali smo i ranjenih. Tu je poginula i drugarica Aleskija Savić, sanitetski referent 1-ve čete.

U sumrak bataljon se povukao sa drugim delovima brigade u selo Hotičina. Počela je kiša i tu smo zanoćili. Intendantura je spremala hranu, ranjenici su previjani, a patrole i straže su budno motrile u pravcu neprijatelja. Desno od nas, prema Sjetlini i Prači, čulo se puškaranje. Ujutru je osvanuo vedar dan koji je pogodovao neprijateljskoj avijaciji. Predveče tog dana peli smo se sa velikim rastojanjem uz kozju stazu koja nas je vodila na plato Romanije. Odmorili smo se, sačekali dok je izišla cela kolona i po mesečini nastavili kroz retku borovu šumu Romanije.

*

Bataljon je upočetku Pete neprijateljske ofanzive imao okc 250 boraca, a u toku jednomesečnih borbi izgubio je oko tre-

činu ljudstva. Tako je, naprimer, iz 1-ve čete poginulo 16 Srbijanaca, koji su 1941 krenuli iz Srbije, i oko 30 drugova iz Like, Banije i Dalmacije koji su kao popuna ušli u sastav brigade, oktobra meseca u Drvaru. I u drugim četama približno je isti odnos.

Pored ostalih, poginuli su: sva tri komandira čete — Luka Stanić, Radoš Bojović i Mira Marinković, politički komesari 1 i 2 čete — Manojlo Smiljanić - Cimer i Miloš Glišić, zamenik komandira 3 čete Milun Ivanović, zamenik komesara 2 čete Neđo Vukotić (ostao na Sutjesci teško ranjen), desetari iz 1 čete Bogdan Ostojić, Miloš Čeliković, Neđa Stefanović i drugi. Teško ranjeni vodnik 1 voda 1 čete umro je nešto kasnije kod Miljevine. Pali su i mnogi drugi, bombaši i puškomitraljesci, borci čijih se imena ne sećam. Svi su oni, kao i hiljade drugih, cenom svojih života obezbedili prodore iz obruča.

Jovan STAMATOVIĆ

NA HUMIĆU I KROZ ZELENGORU

Na Humiću, prošaranom rovovima koje je kopala bivša austrougarska vojska, vodila se 15 aprila 1943 gotovo čitavog dana neravna borba prsa u prsa između našeg bataljona (oko 120 boraca) i nekoliko stotina četnika bandita Pavla Đurišića. Smenjivalo se više naših i neprijateljskih juriša. Najjače udare izdržala je naša 3 četa (oko 35 boraca) koja je branila ključnu tačku na Humiću. U toku ove borbe bio sam sa ovom četom[1]. Često se smatralo osobitim podvigom povratiti neprijateljevu ručnu bombu u njegov stroj. Ovoga puta taj je „manir" našao toliko široku primenu da je postao uobičajen. Svakog časa su četnici izbijali na teme Humića. Srce nam se stezalo... Ginuli su divni borci i drugovi. Samo što sam rekao komandiru čete Matijeviću da se ne „šeće" već da koristi rov, neprijateljsko zrno ga je pogodilo. Imao je još snage da u samrtnom izdahu dovikne: „Ah, badno četnička... izdajnička..." I sad mi je u živom sećanju ta divna i stasita ljudska figura, obučena u prekrojenu italijansku uniformu koju je zaplenio u jurišu na čelu svoje čete na italijanski betonski bunker u s. Drežnici na Neretvi. Pade i Dražević, nezaboravni kurir štaba 2 bataljona. Ranjen je i politički komesar čete Jevtić. Poginulo je 16 drugova iz bataljona — većina ih je iz 3 čete.

Znali smo da se u selu Bastasi, iza naših leđa, nalazi bolnica Druge proleterske divizije i da životi naših ranjenih drugova zavise od naše borbe. Sutradan sam čuo da je jedan drug

[1] Autor je bio zamenik političkog komesara 2 (Čačanskog) bataljona Druge proleterske brigade. — Nap. red.

iz štaba brigade rekao: „Ovako nešto, kao što je borba na Humiću, može se videti samo na filmu". Istog dana bataljon je sahranjivao na Humiću svoje pale drugove. Neke od njih su zverski unakazili četnici koji su se privremeno dokopali Humića. Očiju punih suza oprostili smo se od palih drugova. Uskoro smo ih herojski osvetili u jurišima protiv četnika.

Posle nekoliko dana, kada je na sastanku bataljonskog biroa KPJ podnosio izveštaj o broju partijaca, sekretar partiske ćelije 3 čete Mića Umjenović (metalski radnik) je rekao: „Posle Humića u našoj četi ima samo četiri člana Partije". Zatim se zagrcnu... Nastade dirljiv i mučan trenutak koji nikad neće zaboraviti nijedan preživeli učesnik tog sastanka.

*

Posle Humića otišao sam na partiski kurs pri CK KPJ. Kada sam se posle toga vratio u svoj bataljon koji sam zatekao u s. Rudinama, Peta neprijateljska ofanziva je bila u punom jeku. Naš i 1-vi bataljon naše brigade izbili su, 23 maja, na Vučevo. Ne znam, ali mi se čini da je čitavu noć trajalo penjanje iz kanjona Pive uz istočnu jednokilometarsku, vrletnu padinu Vučeva. Tek što smo izbili na Vučevo, a Švabe iznenada osuše iz šume „šarcima". Bataljon je u koloni, sa štabom na čelu, a Nemci proviruju iza bukava. Napred, Čačani... juriš Grebići", sokoli borce štab bataljona. Za tren oka neprijatelj je razbijen. Otstupio je „navrat nanos" niz padine Vučeva ka Sutjesci. Kasnije sam saznao da smo tom prilikom razbili ojačani izviđački vod nemačke 118 divizije. Čini mi se da tog trenutka ni bataljoni Druge proleterske, a ni ta neprijateljska divizija, nisu znali značaj Vučeva.

Nemci su 24 maja ponovo oprobali sreću na Vučevu jednom ojačanom četom koja nije prošla ništa bolje od njenih prethodnika. Uveče su naši delovi bili u Ćurevu, prema Nemcima koji su se povukli na levu obalu Sutjeske.

Posle tog uspeha 1-vi i naš bataljon čarkaju se sa delovima neprijateljske grupe „Anaker" u dolini Sutjeske u rejonima s. Ćureva i s. Suhe. Tu smo u dolini Sutjeske razbili neku nemačku komoru sa njenom pratnjom koja se kretala iz s. Graba ka Tjentištu i Ćurevu. Kakvo iznenađenje, zaplenili smo, pored ostalog, i hleba, i to „čist somun". Držim ga pod miškom, znam da treba da sačekam i da kasnije podelim sa drugovima, ali gladne oči ne odolevaju... U toku borbe već sam počeo da ga grickam, a za mnom u koloni nekoliko boraca na prepad ga „čemušaju".

Oko 1 juna naš bataljon izbija na D. Bare. Tu je on, posle neuspelog pokušaja proboja na Sutjesci Šeste istočnobosanske

i Majevičke brigade, zaposeo položaj sa ciljem da onemogući prodor neprijatelja niz Sutjesku iz rejona Čemerno i Tjentište. Tih dana neprijateljska avijacija nije dala oka otvoriti. Municije ponestalo — štedimo svaki metak. Zbog toga, ne samo „Štuke", već i „Rode" ispoljavaju krajnju drskost.

Glad, naš stalni pratilac u ratu, ovde dobija snagu aveti. Spazih omiljenog puškomitraljesca bataljona, Krga (Ličanina), isukao nož i seče neku mrtvu kljusinu.

— Šta radiš, Krga? I ti si mi član Partije i to rukovodilac SKOJ-a u bataljonu!

On se samo nemarno okrenu.

— Moram, druže Milojica, ako treba, ubi me, ali ja ne mogu više izdržati...

Nisam mu više ništa mogao reći. I jedan i drugi smo se tog trenutka setili direktive koju je dao Krcun, politički komesar Druge proleterske brigade: „Nedajte, drugovi, da ljudi jurišaju na konjetinu. To demorališe, jer misle da je „spala knjiga na tri slova".

Druga dalmatinska brigada je smenila naš bataljon, posela G. i D. Bare. Popodne 7 juna mi smo u s. Vrbnici; blizu je i naš 3 bataljon. Zadatak nam je da obezbeđujemo desni bok naših snaga koje otpočinju proboj preko Sutjeske pravcem Vučevo—Tjentište—Lučke Kolibe—Vrbničke Kolibe i dalje. Bili smo radosni što ćemo se opet naći u Vrbnici iz koje smo juna 1942 krenuli za Bosansku Krajinu.

Osmog juna, negde oko podne, urakljile su nas dve neprijateljske kolone: jedna od Ljubin-Groba, a druga iz šuma Zelengore koja nas je dočekala u toku otstupanja „s čela". Kritičan trenutak. Šta da se radi? Tu levo, u neposrednoj blizini na Zamrštenu, je naš 3 bataljon. Situacija je teška i ne trpi odlaganje — ili ući u sastav glavnine ili izvršiti samostalan proboj kroz Zelengoru ka komunikaciji Kalinovik—Foča. U otstupajućoj koloni, pod plaštom žestoke naše i neprijateljske puškomitraljeske vatre, konsultuju se članovi štaba bataljona sa komandirima četa. Nisu sva mišljenja ista. Najzad odluka: napred, u sastav brigade. Dobro je, odluka se pokazala pravilnom.

Stigli smo u sastav brigade. Sutra uveče krećemo u proboj. Naša brigada je na čelu desne kolone Druge proleterske divizije, a za njom Šesta istočnobosanska i Druga dalmatinska. Negde uzoru 11 juna prelazili smo Vrbničku Reku i zamicali u šume Zelengore. U sećanju mi je onaj svečani i tajanstveni bat naše bataljonske i brigadne kolone, pomešan sa ratničkim uzdasima za teškim oruđima koja smo morali pokopati tog dana. Ali svi znaju da je brigadni „protivkolac" ostao i dalje s nama. Sudaramo se sa Nemcima i uspešno

krčimo put napred. Nalazim se kod 1-ve čete koja je na čelu bataljona. Odjednom zaštektaše nemački „šarci" s boka, s pravca s. Vrbnice. Padoh teže ranjen. Postepeno se primičem u „mrtvi ugao", jer me je teško izvući ispod neprijateljske vatre. Ipak se to srećno završava zahvaljujući brizi i požrtvovanju drugova. Posle toga našao sam se u ranjeničkoj koloni koja se kretala za Štabom Druge proleterske brigade.

Došlo je do nove drame u dubini Zelengore. Neka naša jedinica je raspršila jednu nemačko-ustašku grupu, koja kao izbezumljena zver nalete baš na štab naše brigade i na nas ranjenike. Štab brigade je dočeka vatrom i ona se najednom sruči na nas ranjenike. Čak se čuju i povici neprijatelja: „Držite ih žive". Nestalo mi je u toj gužvi druga koji je vodio mog konja. Neprijatelj je tu. Imam samo pištolj kod sebe. U taj mah, kao iznebuha, izbi pred mene streljački stroj Šeste istočnobosanske brigade i ja se nađoh pod njegovom zaštitom.

Milojica PANTELIĆ

NA STAVAMA TARE I PIVE

Izveštaj zamenika komandanta Druge proleterske brigade Miodraga Milovanovića - Luneta glasio je: „21 maja 1943 godine Nemci zauzeli sve položaje do Šćepan Polja, zatim: Sutjesku, Bakić, Humić. Borba se vodi u Zavajitu. Mostove brane 3 bataljona II proleterske brigade i 2 bataljona Majevičke. Malo snaga, situacija ne valja".

Treći bataljon Druge proleterske brigade držao je položaj na levoj obali Tare u rejonu Likića Do — selo Šćepan Polje — Lisa Stijena. Njegova 3 četa branila je položaje na samim stavama Tare i Pive, sa zadatkom da spreči Nemcima da pređu reku i ugroze naše ranjenike u selu Rudinama i bok naših snaga koje su prelazile Pivu na visećem mostu iznad Donjeg Kruševa.

Pošto su izbili na desnu obalu Tare kod Šćepan-Polja, Nemci su navaljivali svom silinom, zasipajući uraganskom vatrom naše borce koji su bili u provizornim rovovima na levoj obali Tare. U toku noći 21/22 maja čula se galama na desnoj obali kod kuća u Bukoviku. To su Nemci pripremali sredstva za prelazak reke. Na ovaj način saznali smo pravovremeno njihove namere. Komanda čete održala je kratak sastanak na kome je skrenuta pažnja na spremnost da se uzoru 22 mja odbije napad Nemaca. Bilo je tu raznih predloga. Sekulić, komandir 1 voda i zamenik komandira čete, predložio je da pošaljemo nekoliko boraca na samu obalu kod stava Tare i Pive, kako bi prisluškivali rad neprijatelja. Predlog je usvojen i upućen je Sekulić kao vođa sa patrolom koja je imala da osmatra i dostavlja izveštaje.

U toku noći patrola je izveštavala da se čuje galama i lupa po drvenim predmetima, da se primećuje svetlucanje bateriskih lampi, i dr. Zbog tutnjave Pive i Tare nismo mogli jasno čuti šta radi neprijatelj, pa nam je utoliko bilo dragocenije svetlucanje u rejonu Bukovika koje smo pratili s napregnutom pažnjom.

U toj kišovitoj noći odjekivali su pucnji topova i mitraljeza negde daleko, verovatno na Vučevu. Tamo se bore 1 i 2 bataljon naše brigade. Dok tako napregnuti pratimo rad neprijatelja preko reke i slušamo šta se oko nas dešava, javi se Olga Grbić, zamenik komesara čete:

— Druže komandire, moramo po svaku cenu odbiti napand neprijatelja, ako pokuša prelaz reke.

Na to Vukašin dobaci:

— Neće, vala, preći dok su živi Pomoravci!

Brljević reče da je video neko svetlucanje preko reke. Toliko je tiho govorio da sam ga jedva čuo. Reče mi i to da u jednoj kući ima malo zobenog brašna, možda 2—3 kg, a u kući nema domaćina. Ja mu rekoh da nećemo dirati brašno, jer nema ni za čeljad koja je napustila svoje ognjište da bi izbegla zversku smrt od razbesnelih napadača. On mi dade za pravo jer, kako kaže, možda baš ta kuća ima malu decu, pa ćemo ih ostaviti gladne.

Zora se približava, a na naš položaj tresne poneka bacačka mina. To se ponavljalo čitave noći. Pred samu zoru, negde između 3 i 4 časa, Nemci prilaze obali vukući gumene čamce. Ne potraja dugo, a kanjonima Tare, Pive i Drine odjeknuše plotuni neprijateljskih minobacača i topova praćeni cikom mitraljeza. Skrenuh pažnju da ne otvaramo vatru dok neprijatelj ne priđe samoj obali. Posmatramo ga kako se približava obali po grupama od deset-petnaest vojnika. Borci željno očekuju komandu za otvaranje vatre, Nemci su na samoj obali. „Otvaraj vatru!" ču se glas komandira. Iznenadna vatra stvori paniku i metež kod neprijatelja; mnogi padaju kraj obale, neki se razbežaše po okolnim šumarcima, ostavljajući na obali vezane čamce, čuje se lelek i galama, ali topovi, minobacači i mitraljezi iz Bukovika ne prestaju. Naši ostaju i dalje na svojim položajima i tuku Nemce koji u panici beže ka Bukoviku. Prateći vod 3 bataljona otvara vatru sa kote 922; tamo su naši hrabri mitraljesci Duško i Lazo. Rafali njihovih mitraljeza zadaju muke onima koji se povlače.

Posle sat i po žestoke vatre sa brojnijim neprijateljem, dođoše „Štuke" i sručiše bombe oko nas i mitraljeskog voda. Rovovi, iako su plitki, štite nas od parčadi granata i bombi. Kad „Štuke" odleteše u pravcu Foče priđe mi Vukašin i saopšti da je mitraljezac iz pratećeg voda Dušan Aleksić poginuo, a mali Mata ranjen.

Odbijen je i ovaj napad Nemaca; ostalo ih je mrtvih na stavama Tare i Pive; ranjenike su odvlačili ka Bukoviku.

Petar GRAČANIN

ČETA JE SVAKOG DANA BIVALA MANJA

Posle boja na Javorku (nikšićkom) 4 bataljon Druge proleterske brigade dobio je zadatak da usiljenim maršem krene ka Šćepan-Polju, tamo posedne viseće mostove na Tari i Pivi i čuva ih do daljeg naređenja. Krenuli smo odmah.

Bilo nas je potpuno bosih, pocepanih odela, skoro golih, ali svi smo bili raspoloženi. Usput su se ređale šale. Sećam se, jedan drug sa začelja kolone viče: „Lakše čelo, ostade komora“, a komore zapravo i nemamo — svega jedan konj, koji nosi prazan kazan prevrnut na samaru. Vodič nam je Duško Đurđić, koji dobro poznaje ovaj kraj. U nekoliko kuća smo tražili hranu, ali... ovde su pre nas bili Talijani i četnici. Umorni i gladni stižemo na Šćepan Polje. Nalazimo dva velika viseća mosta, jedan na Pivi a drugi na Tari, udaljena jedan od drugog oko 1 kilometar.

Na Rudine, iznad Šćepan-Polja, ranije je stigla jedan naša jedinica, očistila teren od neprijatelja i sagradila mostove. Komesar Ješa Popović i ja obišli smo teren oko mostova i rasporedili čete na položaje sa kojih će braniti mostove od eventualnog napada neprijatelja koga smo očekivali od Foče.

Posle dva-tri dana stigla je i naša brigada. Preko mosta na Tari prešla su dva bataljona i otišla u pravcu Foče. Sa njima je pošao Lune, zamenik komandanta brigade. Istoga dana sudarili su se sa Nemcima koji su krenuli ka Šćepan-Polju. Razvila se žesotka borba. Lune nije popuštao.

Kod mosta na Tari bio je postavljen telefon. Neko me pozva da se javim. Reče da se zove — broj jedanaest. Posle nekoliko minuta telefon opet zazvrja. Kada sam se javio,

sagovornik me upita da li se čuje borba od Foče. Odgovorio sam potvrdno. Tada mi je naređeno da srušim most čim Lune stigne sa bataljonima. Svakih pola sata broj 11 je pitao da li je stigao Lune. Najzad novo naređenje — da se most odmah sruši, a kada Lune stigne neka ide na Uzlup gde može pregaziti reku. Međutim, čim smo prišli mostu telefon je opet zazvonio — most se ne sme rušiti dok Lune ne pređe.

Smrkavalo se i padala je kiša kada je na most stigao Lune sa bataljonima. Pokisli borci polako prelaze preko mosta. Komesar i ja stojimo kod mosta i razgovaramo sa nekim drugovima iz 1-og bataljona, koji ide na začelju kolone. Pogled nam klizi niz kolonu i, na naše zaprepašćenje, vidimo da preko mosta idu — Nemci. Šta se to dogodilo?

Umorni borci polako su se kretali, ogrnuti šatorskim krilima. Nemci su nadirali za njima, ćutke pristigli kolonu i tako na lak način došli na most. Odmah smo otvorili vatru. Sa suprotne strane Nemci su odgovorili takođe vatrom. Sprečili smo im da zauzmu most. Situacija je, međutim, iz časa u čas postajala više nego kritična. Nemcima stiže pojačanje, most treba srušiti, a ne može mu se prići. Zauzesmo položaj na jednoj steni, sa koje smo mogli tući veći prostor s one strane reke. Dejstvujemo svim automatskim oružjem koje imamo. Nemci se povlače za oko 500 metara, ali i dalje tuku prostor oko mosta. Borba je trajala oko pola sata. Spustila se noć i mi ponovo prilazimo mostu. Telefon zazvoni: javio sam šta se dogodilo i da je Lune prešao sa oba bataljona. Naređeno je da se most sruši. Nemci još uvek tuku ali sada mnogo slabije. Borba se postepeno stišava. Dolazi drug Krcun i oštro kritikuje mene i Ješu što most nije srušen. Mi mu objašnjavamo kako je sve bilo i da ćemo ga uskoro srušiti. Komandir čete, Ostoja Kovačević, ide da to i učini. Nemci sada tuku artiljerijom brdo iznad mosta. Ostoja stiže do mosta i posle nekoliko udaraca preseče užad; most puče po vodi. Pogledasmo se, zadovoljni što Nemci ne mogu više preći, makar navalili i jačim snagama. Njihova artiljerija osu još jače. Jedna granata pogodi u česmu blizu nas i ubi kuvara koji je uzimao vodu da kuva večeru, jer smo te noći dobili nešto malo krompira. U toku noći smo sahranili poginulog druga (ne sećam se njegovog imena). Ujutru su se Nemci povukli još dalje od mosta, na oko dva kilometra, i nastavili da povremeno tuku artiljerijom.

Toga dana sam saznao da se na Rudinama nalaze svi naši teški ranjenici i tek onda mi je bilo jasno od kolike je važnosti bilo rušenje mosta i odbijanje Nemaca.

Drugog dana posle podne bataljon je dobio zadatak da izvidi teren na levoj obali Drine. Prešli smo preko mosta na

Pivi. Išao sam sa 2 četom. Oko tri kilometra od sastava Tare i Pive otkrili smo neprijateljsku artiljeriju, na suprotnoj obali, pored same Drine. Izviđali smo još pet kilometara: Nemaca s ove strane nije bilo. Kada smo se vraćali otvorili smo vatru na one topove koje smo ranije otkrili. Iznenadili smo ih. Posluga je bila skinula bluze i raskomotila se na jednoj livadici pored reke. Po povratku poslali smo izveštaj štabu brigade. Malo kasnije dobili smo naređenje da bataljon krene u pravcu Vučeva. Išli smo okomitom stazom, jedva prelazeći oko jedan kilometar na sat. Borci izvlače naš omiljeni top protivkolac...

...Mrak se navlači. Gotovo svi naši bataljoni već su izišli na brdo. Najedanput, po sredini kolone našeg bataljona zaparaše nemački „šarci". Poče borba. Šta je? Izgleda da su i Nemci imali nameru da te večeri zauzmu Vučevo. Došli su od Vrbnice i sa severne strane ispeli se na njega u isto vreme kad i mi. Kada smo se sudarili u mraku oni su tek izbijali čelom kolone iz neke jedva prolazne jaruge. Uspeli smo da ih odbacimo ka podnožju brda. Dobili smo odmor... do daljeg naređenja.

U naš bataljon je došao komandant brigade, Ljubodrag Đurić. Naredio je da bataljon predam Božidaru Đorđeviću, koji je tada došao sa kursa komandanata bataljona pri Vrhovnom štabu. Ja sam određen za komandira 3 čete. Odmah sam primio tu četu — u njoj sam i ranije bio.

Četa je tada brojala oko 65—70 boraca. Dobili smo zadatak da krenemo preko Vučeva u pravcu Tjentišta. Za nama idu i ostale jedinice bataljona. Posle ponoći stiže nas kurir iz bataljona. Ostaćemo ovde da se malo odmorimo i sačekamo nešto hrane. Pred samu zoru opet su nas napali Nemci. Odbacili smo ih daleko, a gonjenje prepustili nekoj drugoj našoj jedinici. Ubili su nam jednog konja i izbušili kazan za kuvanje hrane.

U našu četu dođe Nikola Ljubičić. Ranjen je. Kritikuje nas što smo dozvolili da ostanemo bez kazana. Objasnili smo mu da je komora išla pozadi našeg bataljona i da su Nemci uspeli da se negde provuku između delova koji su štitili naš desni bok.

Stiže i štab brigade. Izviđa. Dole se vide zidine (Borovna). U njima su Nemci. Druga četa, sa komandirom Radišom Bugarinovićem, dobija zadatak da ih protera. Otpoče napad. Nemci je dočekaše i odbiše, raniše nekoliko naših boraca i komandira Radišu. Po padu mraka u napad pođe jedna četa iz 3 bataljona. Nije uspela ni ona, vraća se sa nekoliko ranjenih drugova. Sva naša četa javlja se da ide u napad. Komandant brigade beše tu, sa našim štabom, i reče komandantu bataljona Božidaru: „Pustite neka idu". Ukratko mi objasniše

zadatak. Shvatih da samo tuda moramo proći, svi mi i sve naše jedinice. To su čuli i svi borci čete. Krenusmo ka zidinama. Usput se dogovorismo da zađemo Nemcima za leđa, jer nam se s čela nadaju, iako je noć. Tako i učinismo. Nečujno se privukosmo do samih zidina i zasusmo Nemce bombama. Oni, iznenađeni, otvoriše vatru u istom pravcu odakle su ih ranije napadale naše čete, te mi lako upadosmo u zidine. Ovladasmo zidinama i nastavismo gonjenje.

Malo kasnije stiže kolona bataljona i mi se uključismo u nju. Četa je prošla skoro bez gubitaka. Samo je Radenku Pavloviću jedan Nemac nožem malo rasekao desnu mišicu. Ostalima nije bilo ništa. Radenko ode u bolnicu, a mi napred.

...Svanjivalo je kada smo stigli u dolinu Sutjeske. Skrećemo zapadno od polja. Desno od nas izdiže se brdo. Saznao sam da se zove Košur. Sa desne strane, prema nama, nastupaju Nemci. Brigada prihvata borbu. Naša četa dobi zadatak da napada na levom krilu bataljona, u pravcu Košura koji su Nemci već bili poseli. Borba je bila žestoka ali nismo uspeli da proteramo Nemce sa vrha Košura. Tukli smo se ceo dan i noć, ali bez uspeha. Neke jedinice prolaze levo od nas, ka Zelengori. Stigle su nam u pomoć još neke jedinice. Napadaju desno od naše brigade. Ipak ne mogasmo zauzeti Košur. Naša brigada dobi drugi zadatak, samo 4 bataljon osta na levom krilu snaga koje su nam došle u pomoć. Borba je vođena svakog dana, na istom mestu, bez uspeha. Tih dana stalno je padala kiša te nas je to, donekle, štitilo od avijacije.

Posle tri dana 1 i 2 četa i štab bataljona odoše u pomoć ostalim bataljonima naše brigade. Ostade samo naša četa, na istom položaju, u jednoj gustoj šumi zapadno od Košura.

Levo od nas bila je jedna provalija — potok, i s te strane nije mogao niko da priđe. Iza potoka bila je naša artiljerija (nekoliko bacača i protivkolac).

Nemci, kojima stiže pojačanje, stalno se ukopavaju na vrhu Košura. Prišli smo im na oko dvesta metara. Nekoliko puta vršimo juriš, ali ništa. Kiša i dalje pada, a u četi samo šest drugova imaju šatorska krila. I tih šest krila najviše koristimo za hvatanje kišnice. Tako dobijamo vodu za piće... Nemci na svakih pola sata vrše juriš, a mi odgovaramo protivjurišima i to tako traje noć i dan.

Pitam jednog borca: „Kako je“, a on mi kaže da bi mu bilo lakše kad bi mogao da omlati košulju o neku bukvu i tako se oslobodi bar najkrupnijih vaški.

Proveravamo koliko ko ima metaka. Malo, vrlo malo. Kažem im da štede municiju. Ali Nemci baš tada ponovo počeše juriš. Sačekasmo da se podignu i pođu ka nama, pa osusmo vatru. Kod poginulih Nemaca nađosmo pune torbice metaka

i po pola hleba. Bila je to za nas radost. Najpre podelismo municiju, pa onda hleb. Bilo nam je to poslednje parče koje smo „dobili“ na Sutjesci. Ostalo je još samo konjsko meso. Ali je i njega nestajalo, jer su sve jedinice živele samo od ubijenih konja, bukovog lišća, sremuše i drugih trava.

... Borba je jednolična, isto se ponavlja svakog dana i noći. Iz čete gotovo svakog dana gubimo po dva do tri druga. Ranjenike noću šaljemo u bolnicu. Opet nemamo municije. Magla je te rešavamo da se privučemo Nemcima i otmemo municiju, jer bez nje nećemo izdržati njihove juriše. Za ovaj poduhvat javljaju se moj brat Ljubiša, Radovan Đokić, Milivoj Perović i Slavko Petrović. Izdvojiše se i počeše da puze uz brdo, ka Nemcima. Sitna gusta šumica pomaže im te se neopaženo privukoše, baciše po jednu bombu i pokupiše nešto municije. Dovukoše i jednog živog Nemca, nekog dugajliju.

Nemci izvršiše juriš ali ih sa brda dočeka naša artiljerija i oni se povukoše u rovove. Sasvim smo blizu Nemaca, te između nas i njih pade nekoliko granata našeg bacača i rani tri borca. Jedan je odmah umro. Od guste magle naše bacačlije ne mogu videti gde padaju granate. Poginule nemamo čime da zakopamo. Samo ih odnosimo dole, do potoka, i tu zatrpavamo lišćem i granjem. Svakog dana i svake noći idem celom dužinom položaja čete, ne većeg od pola kilometra, i pomalo zastanem kod svakog borca. Poneki me upita da li ćemo uskoro dobiti smenu, a kad mu kažem da su sve jedinice na položaju isto ovako kao i mi postaje mu jasno da je nemamo odakle dobiti. Načisto smo s tim da moramo sami izdržati do kraja, pa kako bilo da bilo.

Svakog dana četa je sve manja. Već je poginulo petnaest drugova. I osam ranjenih otišlo je iz stroja. Prošlo je deset dana, a već nema dvadeset i tri borca. A situacija stalno ista. Municiju treba, po cenu života, opet otimati.

Stojim iza jedne debele bukve sa bratom Ljubišom (on je bio komandir 1 voda) i razmišljam kako da od Nemaca opet otmemo municiju. Ljubiša predloži da pođu Slavko Petrović, Radovan Đokić i on. U to vreme stiže Dragojlo, komandir naše baterije. Pričamo mu kako je tukao bacačima po nama. Njemu krivo, žao mu ranjenih drugova i Perice, Ličanina, koji je umro od rane. Kada ču šta nameravamo, reče: „Ajde, i ja ću, da osvetim drugove koji su greškom nastradali“. Dragojlo izvadi odnekud duvan i ponudi nas. U tom trenutku Nemci opet izvršiše ispad ali se ne primakoše suviše blizu. Dođoše do nekih isturenih rovova, a zatim se opet povukoše.

Ljubiša, Radovan, Slavko i Dragojlo pođoše puzeći. Nemci ih primetiše i zasuše bombama, ali nikog ne raniše. Oni se povukoše i promeniše pravac. Perović i Mile Žakula štite ih

puškomitraljezima. Tek što su krenuli kad iza jedne bukve Nemac boci bombu. Ljubiša pade na kolena i samo reče: „Napred“, pa se otkotrlja nizbrdo, do jedne bukve. Slavko je teško ranjen. Nemci ponovo vrše juriš, a i mi. Odbili smo ih i uhvatili dva ranjena Nemca. Kod njih nađosmo po sto metaka koje odmah podelismo. Dragojlo ode u bateriju, Slavka poslasmo u bolnicu, a Ljubišu zatrpasmo granjem i šumom uz jedno debelo stablo, tu blizu.

Prolaze dani i noći. Boraca sve manje, smene nema, ni hrane — sve manja parčad konjskog mesa. I koske tucamo kamenom pa jedemo. Od kurira, koji ponekad uspeju da dođu iz štaba, doznajemo da je situacija svuda slična.

Sada nam svakog dana doleću avioni iznad glava. Jedni odlaze, drugi dolaze, a svi tuku bombama. Istina, od avijacije naša četa nije mnogo trpela. Bili smo blizu nemačkih položaja. Ali je nastradala gotovo sva komora koja se nalazila iza našeg položaja. Pozadi nas, u kotlini, i velike bukve su bile skresane bombama i mitraljeskim rafalima.

Kada sam mogao, izveštavao sam štab bataljona o stanju na položaju, o brojnom stanju čete i o poginulim i ranjenim. Četa se i dalje smanjivala. Od šezdeset i pet drugova, sa kojima sam došao na ovaj položaj, ostalo je svega dvadeset. Naredne noći poslao sam izveštaj da su poginula još tri druga. Ostalo nas je sedamnaest. Kiša malo kada prestaje, od boraca se širi zadah prljavštine. Zaudaraju i leševi poginulih. Jedva prepoznajemo jedan drugog...

...Dolazi nam komesar bataljona. I on izgleda kao senka. Obiđe položaj, malo se zadrža s nama i ode. Sutradan nas smeni jedna četa susedne brigade, jer je komesar Ješa Popović išao kod nje za pomoć. Odlazimo sa položaja i svi plačemo. Ostavljamo više od polovine drugova, najboljih boraca, u ovom potoku, da ih nezakopane jedu gavranovi...

Dođosmo u jednu uvalu usred šume. Svuda oko nas vode se žestoke borbe. Narediše da se sklonimo kod nekih stena; iznad nas je naš bataljon, na položaju. Po nama osu avijacija i rani nam Milu Žakulu. Cepam košulje, njegovu i moju, da ga previjemo. Uskoro će mrak. Dolazi kurir sa naređenjem da uputim deset drugova za nošenje ranjenika. Ostade nas šest. Gledamo se i ćutimo.

U jednom kršu bukovih grana ugledasmo belog konja, spleo se u granje. Branko Čolaković, zamenik komesara naše čete, izvadi pištolj i ubi ga. Navalismo kao vuci te se dobro najedosmo konjetine. Tu i zanoćismo. Oko deset sati u noći borba se potpuno utiša, samo poneki nemački „šarac“ otegne dugim rafalom. Iznad nas odlete nečiji kazan — lupa i zveka po kotlini. Umorni i neispavani zgurismo se ispod jedne stene

sa namerom da zaspimo, kad stiže kurir štaba brigade i reče da su sve jedinice u pokretu. I naš bataljon je, kaže, s njima, a nama je naređeno da odemo na jedno brdo, prema selu Vrbnici, i kažemo našem 3 bataljonu da odmah krene ovamo. Dođe i komesar naše čete, Mileta Milanović, koji je bio pošao do štaba bataljona. Reče da je izvršen proboj u pravcu Rataja i da je naš bataljon već krenuo u tom pravcu. Borba je svuda prestala. Odmah smo pošli da tražimo 3 bataljon. Srećemo se sa nekim dalmatinskim jedinicama. Usput nailazimo na mesto gde je bio štab našeg bataljona.

Noć je bila mračna. Pređosmo preko jedne kose i sa druge strane ugledasmo vatre. Priđosmo im, kad tamo — Nemci. Leže oko vatre. Pokušasmo da se vratimo ali nas opaziše. Bežeći, poskakasmo u jedan jarak. Za nama grunuše bombe. Niz onaj jarak nekako se sjurismo u potok i nastavismo da bežimo. Tako se nađosmo sami u gustoj šumi. Sviće. Nigde se ne čuje ni puška ni avion. Rešismo, na kraju, da krenemo u pravcu zapada, tamo se negde, otprilike, nalazi Kalinovik. Idući kroz šumu naiđosmo na jedan zbeg. Ljudi izmučeni i gladni kao i mi. Imaju svega tri krave i mleko dobiveno od njih dele na oko sto duša. Koža mi se ježi i ne mogu da uzmem čašu mleka koje nam nude. Obradovali su se kad smo im rekli da je proboj izvršen i da je zato borba prestala. Jedan čovek nas isprati do nekog brda i pokaza nam u kom se pravcu nalazi Kalinovik.

Idući jednom kosom naiđosmo na telefonski kabl. Presekosmo ga i produžismo dalje. Pred sam mrak stigosmo na jedno brdo blizu Kalinovika. Tu se odmorismo i kretosmo prema selu Jelašca. U toku noći pređosmo drum koji vodi prema Foči. Prošli smo nedaleko od nemačkih topova ali nas niko ne opazi. Kuda su naši otišli ne možemo nikako da doznamo. Postajemo sve nervozniji i, najposle, rešismo da krenemo prema Romaniji, dobro poznatoj iz 1942 godine, iz vremena Druge ofanzive. Noću putujemo, a danju se, skriveni, odmaramo. Prelazimo prugu Višegrad—Sarajevo i najzad stižemo na Romaniju. Od seljaka doznajemo da u blizini nema partizana, samo četnici, u manjim grupama, lutaju po selima. Krili smo se nekoliko dana oko ravnog Glasinca ne bismo li čuli kakvu borbu. Ali ovde se još ništa ne čuje. Nema ni nemačkih aviona, samo poneka ustaška „Roda" preleti preko nas, i ništa više. Četnici doznadoše da se tu negde krijemo. Počeše sve češće da krstare kroz sela, noću i danju. Traže nas. Zato krenusmo prema Višegradu. Išli smo noću. Sledećeg jutra, sa jednog brda, ugledasmo Srbiju.

Hranili smo se jedino jagodama kojih beše svuda po šumi. Ni u tom kraju ne čusmo borbu. Dva dana smo tu ostali

i tada rešismo da se rastajemo. Neki hoće da idu kući pa da se tamo kriju kako znaju dok ne naiđu partizanske jedinice. Drugi žele u Srbiju, da potraže druga Bradonju — čuli smo da se nalazi tamo. Branko Čolaković ode prvi, kuća mu je bila blizu Višegrada. Mi ostali preplivasmo Drinu kod Zaovine. Ja ću prema Bajinoj Bašti, a ostali prema Užicu. Tu se rastasmo i više se nismo videli. Nastavio sam da se krijem oko Bajine Bašte sve do marta, kada sam ponovo našao svoju jedinicu, Drugu proletersku brigadu, onda kada je nastupala, sa ostalim jedinicama, od Prijepolja prema Valjevu.

Radosav MAKSIĆ

NA KOŠURU

Osvanuo je sunčan junski dan. Kako je prijatan posle prekjučerašnjeg pljuska od koga se nisi imao gde zakloniti! Treći bataljon Druge proleterske brigade je na maršu Zelengorom. Godinu dana ranije prolazili smo ovim istim krajem. Poznati su nam planinski venci, kupole njihovih vrhova, čuke, uvale, proplanci, bistri planinski potoci.

U prethodnici smo. Treba doći do sela Vrbnice, a zatim ispitati neprijateljeve snage oko Kalinovika, kao i saobraćaj putem Foča—Kalinovik. Idemo bespućem, jer su nemačke jedinice zaposele sve poznate staze od Tjentišta i Popovog Mosta prema Vrbnici. Često zastajemo, dok isturena odeljenja ispituju teren.Ovog momenta glavnina se nalazi u okrilju bukove šume. Šapatom se nekako prekraćuje iščekivanje naređenja za dalji pokret. Posedavši po opalom lišću, prepuštamo utrnule udove milovanjima sunčanih zrakova koji se probijaju kroz tek olistale grane. Ne misleći ninašta, mahinalno grebem sa odela po koju gromuljicu sasušenog blata. Ruka mi se iznenada zadrža na dnu levog revera bluze u kome, između čoje, napipah tvrd predmet dug 2—3 santimetra. Prosekoh rever perorezom (skorašnjim trofejom iz borbi sa Nemcima) i na dlan ispade kuršum! Otkuda on tu? Džepovi su celi. Maših se za gornji levi džep, a u njemu polomljene olovke, probijen notes, 100—150 listića hartije, po ivici okrznutih koji su, ustvari moja kartoteka. U unutrašnjem džepu bluze probijena je spoljna strana novčanika. I sve u njemu, otprilike do polovine — neka privremena legitimacija, a slika na njoj — posred „srca“.

A onda se pravac proboja naglo menja nadole i na donjoj ivici novčanika jasno se vidi još jedna rupa. Otuda je skliznuo u rever... Najednom, postaje sve jasno: Košur!

NA DOMAKU FOČE

Od 20 maja 1943 Treći bataljon Druge proleterske brigade vodi ogorčene borbe sa nadmoćnijim neprijateljem. U 2 četi izbačeno je iz stroja nekoliko drugova kod same Foče. Uskoro smo se za taj gubitak dobro osvetili. U trenutku kada su Nemci, ubeđeni da su nas oterali, išli neoprezno kolonom, komandir čete, Milija Zdravković, naredio je da se hitno prekine tek započeti ručak i za nekoliko sekundi puškomitraljesci su bili raspoređeni za njihov doček. Ali, Nemci su ispred svoje kolone terali nenaoružan narod, starce, žene i decu. To nas je primoralo da pričekamo dok kolona Nemaca upadne duboko u zasedu. Tek onda su zaštektala naša četiri puškomitraljeza. Jedan rafal ih je prilično prorešetao, te su izgubili volju da toga dana idu dalje. Ali zato su nas prosto zasipali vatrom artiljerije lomeći nemilice stabla šume koja nas je skrivala. Sav njihov bes svršio se time što je parčetom granate ranjena Milka Višekruna - Tičevka, koja je, kao kurir, održavala vezu između čete i štaba bataljona.

Sutradan su Nemci svoj pokušaj isto tako skupo platili, i pored toga što su promenili taktiku. Naime, upućivali su pojedine vojnike po stotinu metara napred ispitujući naše položaje. Nekoliko takvih pušteno je dublje u naše zasede i onda su uhvaćeni. Tek pred samo veče naneli su nam nekoliko težih gubitaka.

Videći da se neprijatelj već ispeo na Pliješ, naše jedinice koje su bile u zasedi iznad sela Mazoče, pohitale su da zauzmu položaj na koti 1267, niže koliba Močioci, kako bi obezbedile povlačenje. Međutim, Nemci su bili brži i, kad smo poverovali da smo stigli na cilj, zasuli su nas vatrom. Nismo ni primetili kad su se provukli dolinom Drine i došli nam za leđa. Za kratko vreme tu je palo nekoliko naših drugova, među kojima politički komesar 1-ve čete Damjan Maksić i komandir 2-ge Milija Zdravković.

Nedelju dana kasnije, okupan suncem, ozeleneli proplanak stare porušene carinske tvrđave na Suhoj, kraj Sutjeske, dočekao nas je umorne i iscrpene. Ali željeni predah nismo ni ovde imali. Urlik topova koji je odjekivao klisurom počeo

je da nas još više nervira. Ubrzo je stiglo obaveštenje da 2 bataljon vodi tamo pri vrhu ogorčene borbe. Pošli smo po ranjenike.

JURIŠI NA KOŠUR

Treći bataljon dobio je 29 maja zadatak da sa Suhe krene putem niz Sutjesku i obezbedi prelaz jedinica preko reke. Na čelu kolone oprezno ali brzo nastupala je 2 četa. Svakog trenutka mogao se pojaviti neprijatelj. Kad smo prešli most i skrenuli s puta u stenje i šumu, začuo se rezak puščani zvižduk. Jedva da je poslednji naš borac prešao most, a već je sa suprotne strane dolazila kolona Nemaca sa tovarnim mazgama. Imali smo samo toliko vremena da 3 četa neopaženo, nad samim putom, zauzme zasedu i obaspe ih plotunima. Tu je poginulo više Nemaca, a komora je zaplenjena. U plenu se našlo i bonbona kojima su uskoro svi borci počašćeni.

Probijajući se šumom i pronalazeći nove staze, prešli smo vrleti Usovičkog Potoka. Neopaženi od neprijatelja, približi smo se podnožju sela Krekovi. Bataljon je tu zastao, a 2 četa, primivši zadatak, krenula je da ispita snage neprijatelja na Košuru i da ga brzim naletom odatle otera.

Sunce je već daleko bacalo senku Ozrena kada je četa izbila na čistinu kod neke porušene kolibe zaseoka Poštarići. Sredinom kose vodila je utabana široka staza prema Košuru, a leva i desna njena strana spuštale su se u duboke uvale zaodenute zelenilom. Stotinu metara pred nama bio je omanji šumski bokor do koga je terbalo prebaciti se preko uske čistine. Četa se razvila u strelce koliko je zemljište dozvoljavalo i krenula napred.. Oštro fijukanje zrna pokoleba nas i mahinalno se bacismo na zemlju. Posle malog predaha pokušasmo ponovo. Dobro prikrivenom neprijatelju nije se žurilo. Tek kada smo se dovoljno približili, osu nas novom vatrom. Drug Ivan Konstatinović pogođen je u stomak i njegov se život ugasio desetak minuta kasnije daleko od pitome Šumadije i rodnog Kragujevca u kome je pred sam rat završio veliku maturu i među prvima pošao u partizane.

Uvereni da daljim pokušajima ne bismo ništa postigli, pričekali smo noć. Zaštićena prvim mrakom, još dok se mesec nije pojavio, četa je tiho krenula napred, puzeći nečujno u dve kolone samim ivicama staze prema bokoru. Neprimećeno smo se približili cilju i skočili na neprijatelja iznenadivši ga tako da nije imao vremena ni da se suprotstavi, već je pobegao. Pretresli smo položaj zavirujući u svako sumnjivo

mesto, svaki grm. Odjednom Dimitrije Todorović prigušeno dozva druga do sebe: „Evo Nemca, zarobio sam Nemca". Priveo je mladog plavokosog zarobljenika koji je toliko drhtao da je zaboravio da u ruci drži odvrnutu bombu. Zašto je nije bacio? Zašto je zastao? Nismo imali vremena da ga ispitujemo, već smo mu oduzeli bombu i sproveli ga štabu bataljona.

Pripremajući se za dalji napad, jer to još nije bio Košur, i pregledajući zauzeti položaj, postalo nam je jasno zašto nije uspeo naš popodnevni poduhvat. Naime, položaj je s fronta bio dobro kamufliran prirodnim zelenilom šumarka koji je skrivao idealan stenovit zaklon, za koji uopšte nismo pretpostavljali da postoji.

Pred nama, dalje prema Košuru, produžavala se golet, a put se nešto strmije peo. Levo i desno uvala je sve dublje tonula u mrak. Nismo ni najmanje sumnjali u to da nas neprijatelj sada spremno čeka. Opet smo se kretali u dve kolone. Preimućtsvo leve staze bilo je u tome što je sitno šiblje pružalo bar nekakav zaklon. Išli smo oprezno. Vododerina kojom se peo jedan vod najednom je presečena čistinom koja se uvija udesno. Pedesetak metara dalje čistina se završava humkom sa koje je vrlo precizno počeo da tuče „šarac". Bili smo prinuđeni da se pomirimo sa još jednim neuspehom. Ostajući zaklonjeni u vododerini, poslali smo obaveštenje štabu bataljona o novim teškoćama.

Mesec se svojim tankim krajevima zaplitao u vrhove jela kada je stigao odgovor od štaba. Poslali su nam upomoć vod omladinaca 3-će čete sa vodnikom Miloradom Tasićem. Ovaj vod bio je poznat po brzini udara. No, i opet je bila potcenjena snaga neprijatelja te se vod brže vratio no što je pošao. Srećom nije bilo žrtava. Predzoru smo se svi povukli ne ostavivši čak ni izvesne delove na osvojenom položaju koji je pretstavljao tako idealnu polaznu tačku.

Poslednjeg dana maja brigada je reorganizovana. Ukidanjem 5-og bataljona, prva četiri su nešto pojačana. Tridesetak boraca došlo je i u naš bataljon. Popunjen je komandni kadar. Za komandira 2 čete postavljen je Vojin Jovanović, a za zamenika političkog komesara Dragoljub Rabrenović. Tako reorganizovani ponovo smo pošli na Košur. Rečeno je da pretstoji opšti napad u cilju njegovog osvajanja. Jedan bataljon će se spustii prema Sutjesci i Tjentištu i izvršiti obuhvat s desna; 3 četa 3 bataljona napada opisanim pravcem; 2 četa će se spustiti uvalom levo prema potoku Hrčavki i kroz šumu se zabaciti neprijatelju za leđa da bi otuda napadala vrh Košura. Njen put je bio najduži, te je na zadatak pošla

oko 22 časa. Mesec je taman toliko otskočio da je mogao poslužiti kao putovođa. Drugog vodiča nismo imali.

Tražeći putiće kroz šumu, pritajeno smo se kretali. Napred je išla trojka sa desetarom, omladincem iz okoline Drvara, Blagojem Rakićem. Za njima vodnik 1-vog voda Živomir Stojaković, seljak iz pomoravskog Novog Sela, pomalo trom ali vešt i dokrajnosti smeo, pa puškomitraljezac i borci 1-ve desetine. Iza nje je išao zamenik komandira Mića Veselinović, čovek zrelijih godina, rodom Dalmatinac iz okoline Benkovca, nastanjen u nekom selu kod Slavonske Požege. Po okupaciji bio je proteran u Srbiju i našao se u jaseničkom selu Cerovcu, gde je septembra 1941 stupio u Palanačku četu Drugog šumadiskog odreda. Zdrav i snažan, tvrd kao stena, a neustrašiv u susretu sa neprijateljem, bio je omiljen kod boraca. Sledio ga je, po navici iz mnogih borbi, politički komesar čete, pa 2 desetina sa puškomitraljescem Čedom iz pomoravskog Rakinca, 2 vod na čelu sa Milijom Radosavljećem - Đikanom, pre rata radnikom, koji je kasnije proglašen za narodnog heroja. Na začelju su bili novi komandir čete i zamenik komesara. Morali smo se najpažljivije kretati kako se ne bismo previše spustili i nabasali na neprijatelja u zaleđu, kod obale reke. S druge strane, nismo smeli prići ni previše vrhu, da ne bismo skrenuli pažnju onih na Košuru. Dotada smo upoznali konture samog vrha, ali nam konfiguracija zemljišta prekrivenog gustom šumom nije uopšte bila poznata. Znali smo da ćemo se nalaziti negde u sredini između neprijatelja na vrhu Košura i njegovog podnožja prema Hrčavki. Mesec nas je orijentisao ka vrhu Košura. Kad smo ocenili da se nalazimo dovoljno za leđima neprijatelja, okrenuli smo se prema vrhu i počeli da se polako penjemo. Već smo bili odmakli, kad začusmo puščanu vatru od zaseoka Poštarići. Pošli smo brže. Zemljište je bilo takvo da je 1-vi vod bio odvojen od 2-og jednom uvalom. Borci 1-vog voda, da bi sačuvali međusobnu vezu, kretali su se na bližem otstojanju. Uskoro se nebo zabelasa, a stabla se prorediše — bili smo blizu cilja. Pucnjima kod Poštarića pridružili su se i naši. Mićina bomba prva je sevnula u blizini vrha. Naši puškomitraljezi štekću. Osećamo da je neprijatelj potpuno iznenađen. To nam je dokazao i buljuk brzih nogu koje se, poput stihije, sjuriše nizbrdo uvalom između naša dva voda. Pucati u taj buljuk? Nećemo li time naneti gubitke našem 2 vodu? Verovatno da su i drugovi iz 2-og voda to isto mislili pošto nas sa te strane zrna nisu zasipala. Pritom je situacija 1-vog voda postala potpuno jasna: ne očistimo li vrh Košura, nijedan od nas neće izneti živu glavu. Ali, ni neprijatelj na samom vrhu

nije imao izbora. Bio je prinuđen da se bori po svaku cenu. Borci puze i tuku neprijatelja na sve strane, dok sa vrha „šarac“ sipa i ne da glavu dići. Praskozorje nam je pomoglo te smo na desetak metara pred sobom, na samom vrhu, otkrili položaj „šarca“ koji je još tukao nasumice. U njegovoj blizini zapažamo pokoju siluetu neprijateljskog vojnika koga obaramo puščanim zrnom. Verovatno je plamen puške orijentisao njihovog puškomitraljesca i on sada gađa preciznije. Omladinka Stana Stupar, koja je sinoć došla u četu, samo lakim dodirom ruke daje drugu do sebe znak da je ranjena. Drug se dovukao do nje ali uzalud — mogao je samo konstatovati da se ugasio još jedan život pun nade i ideala. U tom trenutku i njega pogodi zrno u levu stranu grudi.

Grunula je još jedna Mićina bomba. Zaćutao je neprijateljski „šarac“. Radosno izlećemo na sam vrh. Sviće. Košur je u našim rukama. Ali gde je Mića? Ubrzo ga spazismo kako trči u pomoć Živomiru Stojakoviću koji se sa nekim rve. Zajednički savladaše Nemca i pojuriše dole pridružujući se svojim borcima koji su gonili Nemce.

Na Košuru... Leševi Nemaca na sve strane. Stvari, oprema, municija, hleb, konzerve, nove cokule, rasuto leže svuda naokolo.

Puškomitraljezac Čeda posustalo se penje ka vrhu noseći „šarac“ kome se zaglavio metak u cevi. Tu je dobio novo naređenje da pokuša prema Poštarićima uhvatiti vezu sa ostalim našim jedinicama. Pošto se videlo da je preterano umoran, a žalio se da mu je mitraljez nažuljio rame, dodeljen mu je za pomoć omladinac Đorem, rodom iz okoline Miljevine. Kad su njih dvojica otišli, na vrhu je ostalo svega nekoliko ljudi — nedovoljno čak ni za održavanje veze s onima koji gone neprijatelja. Čeda je već zamakao, kad primetismo kako se Đorem oslonio na stablo i nešto nišani u vis. Puška prasnu, a nekoliko metara pred njim, sa jednog drveta, stopošta se Nemac. Vidi kako dobro nišani, a mi smo ga svi smatrali za to nesposobnim, jer je razrok!

Od Miće stiže borac sa obaveštenjem da Nemci vrše protivnapad. Šta da se radi? Dokle ćemo se održati ovako sami? Nade gotovo i nema. Skoro u očajanju vičemo koliko nas grlo nosi: „Košur je slobodan, požurite!“ Očekujemo pomoć da bi se zadržalo ono za šta se toliko borilo i ginulo. Žao nam je, na kraju, ostaviti Nemcima toliko hrane, municije i opreme koja bi dobro došla našim borcima. A borci, koji su domaločas jurili za Nemcima, sve su bliže vrhu. Moraćemo da napustimo Košur. Nemci su već tako blizu da se ne možemo spustiti niz onih dvadesetak metara da bismo izneli poginulu drugaricu

Stanu. Ne preostaje ništa drugo nego da se slobodnim putem povučemo. Sem drugarice Stane, tu su svi iz prvog voda: Živomir Stojković, Mića Veselinović, Rakić, Jova Pejić, Miodrag Mirković... Odredili smo zaštitnicu i brzo silazimo vododerinom u kojoj smo proveli pretprošlu noć napadajući Košur. Na steni, gde je u drugom napadu Mita Todorović zarobio Nemca, ostavljamo novu zaštitnicu koja će prihvatiti prvu. Već smo svi na mestu odakle smo pre neki dan krenuli u napad i gde je poginuo drug Konstantinović. Ovde nas stiže i 2 vod sa komandirom čete. Među njima nema vodnika Milije Radosavljevića. Ćuteći se krećemo. Kod jedne izgorele kuće srećemo zamenika komandanta bataljona druga Albina Grabljara rudarskog radnika iz Slovenije. Bio je to vrlo skroman drug, poznat po toplom odnosu prema ljudima. Od njega smo saznali da ostale jedinice nisu bile pripremljene da krenu u akciju, te da je više demonstrativno učestvovala 3 četa, jer je bilo kasno da se 2-ga povuče. Iz 3-će čete je poginuo Rudolf Kalauz, rudarski radnik iz Lozovca. Kiša, koja je počela da sipi, ubrzo se pretvorila u pljusak, sperajući naše tragove sa Košura. Dvadeset i četiri časa kasnije pojavio se nestali vodnik 2 voda drug Radosavljević.

PRELAZ U ODBRANU

U toku prepodneva natmurenog 2 juna primećeni su pokreti kolona Nemaca. Predosećala se njihova namera da nas očiste sa ovih položaja. Sve jedinice naše brigade bile su sada u blizini. Planirao se još jedan napad na Košur. Ali, neprijatelj nas je preduhitrio i otpočeo napad. Brigada ga je spremno dočekala na položajima odličnim za odbranu. Prema Tjentištu 2-gi, do njega, jednim delom prema Košuru, 1-vi, a dalje iznad puta za vrh Košura i ka Tođevcu 3 bataljon, desetkovali su nemačke kolone dok još nisu uspele da se razviju u strelce. Neprijatelj je bio uporan, ali ga je to skupo stalo. Petar Gračanin, komandir 3 čete 3 bataljona, dočekao je sa svojom jedinicom kolonu Nemaca na izlazu iz klisure od Tođevca prema Poštarićima. Ta kolona je prosto uništena. Na levom krilu je novi komandir 2 čete Vojin Jovanović prisilio drugu kolonu Nemaca da se panično povuče. Posle višečasovne borbe odbranili smo položaje. Naši gubici su bili minimalni. No, Nemci su se održali na Košuru odakle su imali odličan pregled i mogućnost za odbranu svojih pozicija. Zbog tog njihovog povoljnog položaja, naše snage nisu mogle da preduzmu gonjenje desetkovanih neprijateljskih jedinica.

Dok su svi raniji napadi na Košur u poređenju s ovom borbom prosto bili čarke, poslednji nas je ubedio koliko će neprijatelj biti uporan u odbrani Košura. Jer i posle odlaska jedinice koja je otpočela borbu za njega, vodilo se 5—6 možda još krvavijih i nemilosrdnijih borbi, ali Košur više nismo osvojili. Neprijatelj ga je branio, napadao nas, trpeo gubitke, ali sa Košura nije otstupao. Sa njega je mogao uspešno da dejstvuje i onemogući nam svaki protivnapad i, što je najvažnije, zatvarao je put kojim bi najlakše prošle naše jedinice i sačuvale se od okruženja.

Brana RADOVANOVIĆ

SUTJESKA ĆE UVIJEK OSTATI U SJEĆANJU

Sjutradan po borbi na Javorku došao sam iz štaba divizije u Lipovu Ravan i tu bio raspoređen u 1-vu četu 1-og bataljona Druge proleterske brigade. Štab divizije se tada nalazio u Miloševićima kod Šavnika. Tada se u jedinicama uveliko diskutovalo o uspjesima i nedostacima pojedinih boraca u borbi na Javorku. Još se osjećaju tragovi borbe. U Lipovoj Ravni, vidjeli smo mnoštvo uništenih motornih vozila. Tu se nalazilo pet komada blindi koje smo mi tada nazivali tenkovima. Italijani nijesu mogli da ih povuku natrag u Nikšić, jer je jedna grupa partizana uspjela da pregradi cestu natrpavši na nju veliko kamenje. Uspjela je da pobjegne samo jedna blinda, u kojoj se nalazilo nekoliko viših italijanskih oficira.

U Lipovoj Ravni smo ostali oko petnaest do dvadeset dana. Stalno smo držali položaj iznad Gornjeg Polja, prema Nikšiću, očekujući ponovni napad Italijana. Za ovo vrijeme prilično smo gladovali. Dobijali smo po jedno vrlo malo parče mesa i po malo skroba. Hljeba smo primali vrlo rijetko, jer ga nijesmo imali otkuda dobiti, s obzirom da je to mjesto bilo vrlo siromašno. Ponekad smo poslom prolazili selima, ali od seljaka nijesmo ništa smjeli uzeti sami. Na ovo nam je bila skrenuta stroga pažnja i rečeno da će svaki onaj koji bi pokušao ili uzeo nešto od seljaka na svoju ruku biti strogo kažnjen. Čak nam je saopšteno da ne smijemo sami ni tražiti ništa, jer se u tome ogledala skromnost i izdržljivost partizanskih boraca. Jedino smo smjeli uzeti ponešto od hrane, ako nas je domaćin kuće ponudio ili ako nas je odbornik sela odredio da svratimo kod nekoga na hranu.

Dobismo naređenje za pokret. Krećemo rano ujutru prema Javorku. Išli smo cestom u pravcu Brezna gdje se uoči 1 maja vodila borba sa Italijanima. Ovaj put, sve dok smo se spustili u Breznu, jedva smo izdržali. Svuda okolo širio se strašan zadah od raspadnutih italijanskih lješeva koji poslije borbe nijesu bili pronađeni i sahranjeni. Iz Brezne smo krenuli preko rijeke Komarnice i negdje pred samu noć stigli u selo Godijelji. Tu smo noćili, a sjutradan krenuli preko Ivice. Imali smo naređenje da idemo preko rijeke Tare te smo tuda i krenuli, ali nas je na putu stiglo novo naređenje te smo promijenili pravac kretanja. Novo naređenje za mijenjanje pravca stiglo nas je u selo Bare. Odatle smo krenuli pored Borove Glave u pravcu Žabljaka. Drugi bataljon je dobio ovo naređenje u Njegobuđi, i on je odatle krenuo u pravcu Žabljaka. Kad smo bili pred Žabljakom, došlo je oko petnaest njemačkih „Štuka" i deset italijanskih „Savoja". Počeli su da tuku Žabljak i okolinu. Bombarovanje je počelo u četiri časa poslije podne i trajalo je oko dva časa. U selu Motički Gaj nalazio se partizanski magacin oružja i municije, pa se pretpostavlja da ga je neko, kome je to bilo poznato, prokazao Njemcima, jer su oni bombardovali baš Motički Gaj. Za vrijeme bombardovanja mi smo se razbježali po obližnjoj šumi. Poslije bombarovanja skupili smo se ponovo. Nekoliko drugova iz našeg bataljona je ranjeno i oni su odmah upućeni i smješteni u bolnicu. Od bombardovanja je poginulo nekoliko drugova iz komande mjesta.

Poslije toga vratili smo se u selo Junča Do i tu prenoćili. Prilikom bombardovanja jedan dio novih boraca, koji su kratko vrijeme pre toga došli u Drugu brigadu, dezertirao je. Već se na veliko pričalo kako se priprema velika ofanziva, da sa svih strana napadaju Njemci, Italijani. Na sve koji su bili malodušni, ova je vijest negativno uticala.

Sjutradan, plašeći se ponovnog bombardovanja, poranili smo prije svanuća i krenuli preko Žabljaka, Pitomine, Bosača, i kada smo se počeli penjati uz Štulac, već je sunce bilo ogrijalo. Odmah se pojavio jedan avion-izviđač. Napravio je nekoliko krugova oko Žabljaka pa se udaljio. Nešto prije dvanaest stigli smo u Sušicu. Tu smo se odmarali do uveče, jer preko Pivske Planine danju nijesmo smjeli putovati. U Sušici su nam spremili i ručak i večeru. Poslije toliko dana dobili smo po jedno parče hljeba.

Kasno uveče krenuli smo iz Sušice preko Pivske Planine i u šumi pri ulazu u selo Polje zatekla nas je zora. Tu smo ostali do noći, jer niz Soko nijesmo smjeli danju zbog aviona i njemačke artiljerije. Za vrijeme odmora u šumi spremana nam je hrana, ali se vatra morala gasiti nekoliko puta zbog

naleta njemačkih aviona. Uveče smo krenuli u pravcu brda zvanog Soko. Kada smo bili na brdu zastali smo da se odmorimo. Komandir čete nam je rekao da moramo ići vrlo polako i da mora vladati tišina. Odatle smo krenuli kolonom niz Soko i to na prilično velikom rastojanju, sve do blizu mosta koji se nalazio na rijeci Pivi. Kad smo bili u blizini mosta Njemci su na nas iz artiljerije otvorili vatru. Granate su padale u našoj neposrednoj blizini. Artiljeriska vatra nije prestajala. Granate padaju oko nas a naša kolona ide dalje i penje se uza strane u pravcu Vučeva. Kad smo se popeli na Vučevo, već je bilo svanulo, pa smo odatle okrenuli lijevo u pravcu mratinjskog katuna. Išli smo stalno kroz šumu. Na samom izlasku ugledali smo jednu kolibu iz koje su istrčali šestorica naoružanih ljudi i počeli da bježe. Otvorili smo vatru iz pušaka, ali nijesmo uspjeli nijednog da ubijemo. Kada smo ušli u katun rekli su nam da su to bili mratinjski četnici. Nas nije bilo mnogo, jer je u ovaj katun došla samo naša četa, dok su ostale čete našeg bataljona pošle drugim pravcima. Na ručak nas je po kolibama raspoređivao odbornik. Ovdje ostajemo do noći. Stiže naređenje da zanoćimo. Ovdje je dobro, hrane ima dosta, pa se radujemo da ostanemo još koji dan.

Na Vučevu smo ostali još nekoliko dana, ali u ovaj katun nijesmo više dolazili. Nema našeg katuna, pa nema ni hrane.

Sa Vučeva smo krenuli u pravcu Sutjeske. Naprijed se kretala izvidnica u kojoj sam bio i ja. Naišli smo na njemački logor smješten na jednoj poljani, okruženoj šumom. Privukli smo se vrlo blizu, tako da nas Nijemci nijesu opazili. Mogli smo lako da vidimo njemačke vojnike kako se vrzmaju oko šatora. Nas nekolicina molili smo vodnika da nam dozvoli da otvorimo vatru, ali on to nije dozvoljavao. Ne znam šta ga je rukovodilo, sem ako nije procijenio situaciju i zaključio da ih je mnogo, ili je imao naređenje da se ne stupa u borbu ukoliko se u toku izviđanja naiđe na Njemce. Vratili smo se natrag i obavijestili komandu čete gdje se nalazi njemački logor.

Naša je brigada imala jedan brdski top koji je stalno išao u sastavu našeg bataljona. Ovim topom smo dva dana gađali sa Vučeva prema Drini njemački logor. Uvijek je išla jedna desetina da bi ga obezbjeđivala kada se nalazio na položaju. Sjećam se da je top, čim je postavljen na položaj, počeo gađati u pravcu Drine i da je rastjerao njemačku komoru. Sjutradan su na taj položaj, koji smo gađali, Njemci doveli četiri haubice i tukli nas na Vučevu. Naš top ni sjutradan nije prestajao iako su ga gađale četiri haubice, jer mu

nijesu mogle ništa, s obzirom da smo ga bili postavili u jedno ždrijelo između dvije grede.

Krenuli smo u pravcu Sutjeske i u Suhu stigli isti dan prije podne. Toga dana 3 četa našeg bataljona sukobila se sa jednom grupom Njemaca na Sutjesci, niže Popova Mosta. Ovom prilikom bilo je ranjeno nekoliko boraca, od kojih teže Bogdan Ćorović. Treća četa rastjerala je ovu grupu Njemaca i vratila je natrag pa je na tom položaju morala i dalje ostati da bi ga obezbjedila. Iz naše čete određena je jedna desetina koja je imala da odnese ranjenog Ćorovića u bolnicu u Pivu. Na samom izlasku na Vučevo Ćorović je umro, tako da su ga oni i sahranili na poljani kod jedne kolibe. Vraćajući se natrag desetina je naišla na jedno ždrebe, zaklala ga i podijelila. Kada su se vratili, neki od drugova su dali i meni od ovoga mesa. To mi je bilo prvi put u životu da jedem konjsko meso.

U borbi koju je 3 četa vodila kod Popova Mosta poginuo je jedan naš borac, rodom iz Srbije. Čudna slučaja, na tom istom mjestu poginuo je 1942 godine i njegov brat. Njegov grob je pronađen i oba brata sahranjena su u jedan grob.

Kasnije je naša četa držala položaj na tjesnacu Sutjeske, da bi onemogućila prolaz Njemcima od Gacka u pravcu Foče.

Poslije podne kroz tjesnac Sutjeske, od pravca Gacka, naišla je jedna kolona Njemaca u jačini od oko 150 vojnika. Trebalo je da prođu položajem koji smo mi već bili posjeli. Čim su nam se približili otvorili smo vatru. Poslije jednoga časa su se povukli. Kada se završila borba, našli smo sedam mrtvih Njemaca i jednog ranjenog koji je na patrolu otvorio vatru, i naši su ga likvidirali. Sve do sjutradan nije bilo jačih borbi i sukoba između Njemaca i naših jedinica. Mi smo imali nekoliko vrlo kratkih sukoba koji su se završavali sa malo žrtava sa obe strane.

Na ovaj položaj, gdje smo prvi dan vodili borbu, stigao je čitav naš bataljon, jer smo pretpostavljali da će Njemci na nas izvršiti jači napad koji naša četa sama ne bi mogla izdržati. Tako je i bilo. Sjutradan su naš bataljon napale jake snage neprijatelja. Tukli smo se skoro cijeli dan. Njemci su u ovom napadu upotrebili sve vrste oružja. Naš položaj bio je tako podesan da nam Nijemci nijesu mogli ništa, iako su bili mnogo jači i brojniji. Koliko se sjećam, sve negdje do popodne napadi Njemaca nijesu prestajali, nego su bivali sve jači, i postojala je opasnost da potisnu bataljon sa položaja. Da bi se ova opasnost otklonila, komandant bataljona naredio je da se jedna desetina povuče sa položaja i uputi preko rijeke uzbrdo, izađe na neke grede i napadne Njemce sa bočne strane. U toj desetini sam se nalazio i ja. Krenuli smo sa dva puškomitraljeza. Mada je put bio veoma naporan, stigli

smo u određeno vrijeme. Uzimajući u obzir glad i borbe, čini mi se da težih časova nijesam imao. Za vrijeme dok smo došli i rasporedili se na ovom položaju, dolje u tjesnacu Sutjeske vodila se sve jača borba. Sa naših položaja mogli smo da vidimo Njemce kako napadaju a i naše drugove kako brane prolaz, jer su se i jedni i drugi nalazili ispod nas. Čim smo otvorili vatru Njemci su se počeli povlačiti. Mi smo ih gađali sve dok se nijesu potpuno povukli i prekinuli borbu.

Iako su se Njemci povukli, mi smo i dalje ostali na položaju, očekujući naređenje za povlačenje u sastav svoje čete. Za ovo vrijeme jedna veća njemačka kolona krenula je iz logora i pošla u pravcu gdje se prije toga vodila borba. Mi smo ih sačekali na mjestu koje nam se učinilo najpodesnije i otvorili vatru te su se odmah povukli u logor. Zatim je na nas otvorena vatra. Sklonili smo se blizu položaja i samo povremeno izlazili i osmatrali da Njemci ponovo ne izvrše napad na naš bataljon. Tu smo ostali do noći. Jedan borac je donio naređenje o povlačenju. Ovaj drug nam je ispričao da je toga dana naš bataljon ubio 75 Njemaca, da je zaplijenjeno nekoliko „šaraca" i minobacača, kao i jedan dio pušaka i dosta municije. Rekao nam je da nijesu pregledali cijeli teren, te se pretpostavljalo da je bilo više mrtvih Njemaca. Naš bataljon nije imao nijednu žrtvu zahvaljujući pogodnom terenu. Imali smo samo jednog lakše ranjenog borca — zakačila ga kugla pored uva.

Ovoga dana nastao je opšti sukob na sve strane po Sutjesci. Avioni su tukli bez prestanka. Gotovo sa svih strana napadale su nas njemačke jedinice, a naši su borci odbijali napade, polagano razbijajući neprijateljev obruč.

Sjutradan je na naš položaj stigla Šesta istočnobosanska brigada. Mi smo odatle krenuli niz Sutjesku. Rijeku smo prešli negdje blizu Popova Mosta, a zatim krenuli lijevo. Išli smo zaobilaznim putem, jer pravim nijesmo mogli, s obzirom da bi nas Njemci primijetili, jer su se nalazili sa desne strane rijeke. Prije nego što smo došli do jedne šumovite kose, sreli smo se sa 2-gim bataljonom naše brigade, koji je tu do tog momenta vodio borbu sa Njemcima. Borci 2-gog bataljona pričali su nam da su u toku dana četiri puta na juriš zauzimali ovu kosu i četiri puta su se morali pod velikim pritiskom povlačiti. Padala je kiša. Počela je poslije podne i to velikim pljuskovima. Pri razmimoilaženju sa 2-gim bataljonom vidjeli smo mnogo ranjenih drugova koji su ležali na nosilima ispod drveća, jer drugog skloništa nije bilo.

Kod 2-og bataljona sreli smo zamjenika komandanta brigade. On nam je tom prilikom rekao:

— A, prvi — sokolovi, da vidimo što ćete vi učiniti.

Bataljon je tada bio dobio zadatak da od Njemaca preotme kosu. Pričali su nam iz 2-gog bataljona da se na kosi nalazi više hiljada Njemaca. To je bilo jedno od njihovih jačih utvrđenja. Krenuli smo u pravcu kose. Naša četa je bila određena u prethodnicu, a ja sa dva druga u izvidnicu. Na putu nađosmo jedan ražani hleb, koji je po svoj prilici ispao Njemcima kada su se snabdijevali hranom. Hljebac se pokvasio i gotovo raspao. Obradovali smo se, podijelili ga i onako trčeći pojeli. Došli smo na jedan brežuljak, kojeg je od kose dijelila velika dolina. Čim smo krenuli sa ovog brežuljka, sa kose je iz mitraljeza na nas otvorena vatra. Zastali smo i uzeli zaklon. Čuli smo i govor koji nijesmo razumjeli. Odmah nas je stigla i četa. Na tom mjestu smo se zadržali sve dok je pala noć, a zatim je došlo naređenje od štaba bataljona da se izvrši napad na Njemce. Uveče smo krenuli u napad. U blizini su se nalazile i ostale dvije čete našeg bataljona. I one su, takođe, dobile naređenje za napad. Napad je trebalo izvršiti noću tačno u deset časova. Ove večeri bombaši nijesu određivani, već je bilo planirano da svaki borac pripremi ručne bombe i da se izvrši masovni nalet čitavog bataljona sa ručnim bombama. Pretpostavljalo se da će se na taj način najbolje uspjeti. Prije polaska podijeljeno nam je još ručnih bombi, tako ih je svaki borac sada imao po nekoliko. Njemci su se prilično utvrdili. Svaki je vojnik bio sklonjen u rov, tako da je bilo vrlo teško stjerati ih sa kose. Privukli smo se rovovima koliko se god moglo. Pripremili smo bombe i ostalo oružje. Tačno u deset časova otvorena je vatra. Bacili smo bombe i pojurili u pravcu rovova. Njemci su nas dočekali jakom vatrom. Koliko smo ih mi munjevitom brzinom napali, još većom su nas dočekali. Nijesmo im mogli ništa. Izgledalo je da ćemo ostaviti mnogo žrtava, ali smo mi bili toliko blizu, da je svaka bomba, koja je na nas bačena, proletela daleko iza nas te nijesmo imali mnogo gubitaka. Njemci su imali prilično žrtava, a to smo mogli da zaključimo po tome što smo čuli na sve strane jauke njihovih ranjenika. Poslije dva do tri časa borbe morali smo se povući na mjesto odakle smo i krenuli u napad. Imali smo nekoliko ranjenih. Prilikom povlačenja poginuo nam je komesar čete. Njemci su nas gađali minobacačima i jedna od ovih granata pogodila je komesara u rame. Okupili smo se na istoj poljanici odakle smo i krenuli i tu ostali sve dok nije svanulo. Donesena je odluka da se ponovo izvrši napad i da se Njemci sa kose obavezno protjeraju. Napad je imao da izvrši naš bataljon, bez ikakvih drugih pojačanja, tačno u deset časova prije podne. Uspjeli smo da se privučemo toliko blizu, da smo ih vidjeli kako osmatraju. Ležali smo na zemlji, iza drveća, i očekivali deset časova. Vidimo tragove borbe od prošle noći.

Tačno u deset časova otvorili smo vatru i počeli se privlačiti njemačkim rovovima. Njemci su se povukli iz rovova koji su nam bili najbliži i mi smo ih odmah zauzeli. U njima smo zatjekli veliki broj poubijanih.

U ovoj borbi poginuo nam je komandir čete Luka Stanić. Bio je dobar, hrabar i u četi omiljen. Iako smo izgubili komandira, od napada se nije odustajalo, četa je i dalje jurišala koliko se to moglo. Naiđosmo na brisan prostor. Nema zaklona, a mi jurišamo. Sada smo Njemcima na meti. Tu nas dosta ostade. Gotovo smo svi ranjeni.

Ranjen sam i ja, i to u nogu i ruku. Tom prilikom kraj mene se nalazio jedan puškomitraljezac, rodom iz Bosne. Poginuo je od iste bombe od koje sam i ja ranjen. Uzeo sam svoju pušku, puškomitraljez i municiju i pošao u pravcu mjesta koje je bilo određeno za previjanje. U jednoj dolinici naišao sam na nekoliko vrlo teških ranjenika koje je čuvao Gojko Grbović. Gojko mi je bio brat od strica i kada smo se razdvajali obojici su nam udarile suze na oči. On je tada ranjen i kasnije je podlegao ranama.

Morao sam pješke do prve naše bolnice, jer drugoga izlaza nije bilo. Nekako sam izdržao do Suhe, gdje se nalazila Šesta istočnobosanska brigada. Tu sam pao. Krv mi je stalno tekla iz rana, pa sam zbog toga po nekoliko časova ležao u nesvjestici. Ranjenici su produžili dalje a ja sam ostao tu. Drugovi iz Šeste brigade našli su zatim jednog konja i njih trojica ispratili su me do bolnice naše brigade. Usput su me njih dvojica stalno držali. Kada sam stigao u bolnicu, jedan drug mi reče da ostanem u brigadnoj bolnici, jer će mi biti ljepše i sigurnije.

Kad me je ljekar previo, rekao je da me upute u Centralnu bolnicu. Bunio sam se, ali drugog izlaza nije bilo. Kad sam video da nikome od ranjenika ne dozvoljavaju da nosi oružje, i ja sam predao svoju pušku.

Krenuo sam ka Vučevu. Dobio sam jednog konja, ali je bio toliko iznuren da je poslije dva časa pao i ja sam povrijedio rane. Odatle sam sa ostalim ranjenicima produžio pješke. Išli smo čitavi dan i pred samu noć došli do nekih koliba gdje je bilo smješteno prihvatilište za Centralnu bolnicu. Tu smo zanoćili i tek su mi tu ljekari zaustavili krv. Nad jednim drugom je izvršena operacija — otsječene su mu obje noge. Mnogo smo ga žalili, a on se, kada se osvijestio, stvarno, držao junački. Sjutradan smo svi odavde krenuli u sastav Centralne bolnice. S obzirom da smo bili teži ranjenici dugo smo putovali i negdje u sam mrak stigli i mratinjski katun gdje je bila smještena bolnica. Čim smo se smjestili pronio se glas da je stiglo naređenje za pokret. I zaista ujutro smo krenuli preko

Vučeva u pravcu Sutjeske. Oni koji nijesu bili ranjeni u noge, kao i oni koji su imali konje, brzo su nam odmakli. Ostao sam sa jednom grupom ranjenika koji su nošeni na nosilima, jer su se i oni morali polako kretati. U toku dana stigli smo do na kraj samog Vučeva prema Sutjesci. Tu smo i zanoćili. Glad nas je užasno mučila, jer čitav dan nijesmo ništa jeli. Tu je bilo desetak ranjenika i oko četrdeset do pedeset onih koji su nosili ranjenike. Među njima je bilo i zarobljenih Italijana. Zanoćili smo na jednoj poljanici i tu se poveo razgovor šta ćemo bez hrane. U našoj neposrednoj blizini nalazili su se djelovi neke brigade koji su tjerali nešto stoke. Ako im se obratimo i zatražimo nešto za hranu znali smo da će to biti vrlo malo, pa smo riješili da pođu dvojica zdravih i da ukradu jednog vola. Tako je i bilo. Vola smo zaklali i to veče pekli i jeli koliko je ko mogao.

Ujutro smo krenuli u pravcu Sutjeske. Veze nijesmo imali ni sa kim. Jedinica od koje smo uzeli vola otišla je u toku noći, ali kuda, nijesmo znali. Čule su se borbe sa svih strana. Blizu rijeke zastali smo da se odmorimo i tom prilikom su se, jedan po jedan, svi koji su nosili ranjenike, izgubili u nepoznatom pravcu. Tako su ranjenici ostali sami. Kad sam ovo shvatio sklonio sam se u gustu šumu i u njoj ostao sve do noći. Riješio sam da se vratim natrag, jer naprijed nijesam znao kuda da idem. Šta je bilo sa grupom ranjenika, ne znam. Sigurno je da su Njemci mnoge poubijali.

Odatle sam krenuo noću, jer danju nijesam smio. Preko dana sam pronalazio šumu i u njoj bih se sklanjao do noći kada sam nastavljao put. Danju sam putovao jedino ako je šuma bila gusta, ali i tada vrlo oprezno. Usput sam susretao ponekog partizana koji zbog iznemoglosti nije mogao nikud dalje.

Kad sam naišao pored jednog gaja, između sela Jerinića i Nikovića, vidjeh kako se dimi vatra. Polagano sam se privukao i tek kada sam na kapi jednog ugledao petokraku, prišao sam. Bilo ih je trojica. Pitao sam ko su i odakle. Rekli su mi da su Banijci i da boluju od tifusa. Govorili su vrlo teško, nevezano, kao kad nastupi duševna poremećenost ili kao ljudi koji imaju visoku temperaturu. Jedva sam ih mogao razumjeti. Ništa im nijesam mogao pomoći, jer je i meni samom trebala pomoć. Nikoga iz tih krajeva nijesam imao poznatog, da bih mu se obratio. Krenuo sam u pravcu Brijega Nikovića. Teren je bio prilično čist, bez šume, a već je bilo i svanulo. Morao sam žuriti kako bih što prije umakao sa čistog terena. Ona trojica ostali su u gaju kod vatre. Kad sam došao u Brijeg, naišao sam na jedan zbjeg u kome je bilo nekoliko porodica iz Nikovića. Obratio sam im se da mi daju

nešto da pojedem. Pomislio sam da ću se tu najesti i spasti ona tri druga koje sam malo prije ostavio. Vidio sam dosta hljeba i mlijeka, a imali su i mesa. Mesto da mi daju da nešto pojedem i da me prihvate kao ranjenika, počeli su me grditi. Prijetili su mi da će me ubiti, ukoliko se što prije ne udaljim, Govorili su da bi me trebalo razmaći konjima na repove. Shvatih da su to sve četničke porodice te se, onako gladan, odmah udaljih. Nijesam smio ništa govoriti o onim Banijcima, jer sam znao da im neće ukazati nikakvu pomoć. Od ranjavanja pa dok sam došao pod Durmitor u svoje rodno mjesto, protjeklo je 29 dana. Za ovo vrijeme hrana mi je bila većinom bukov list, srijemuša i voda.

Milorad GRBOVIĆ

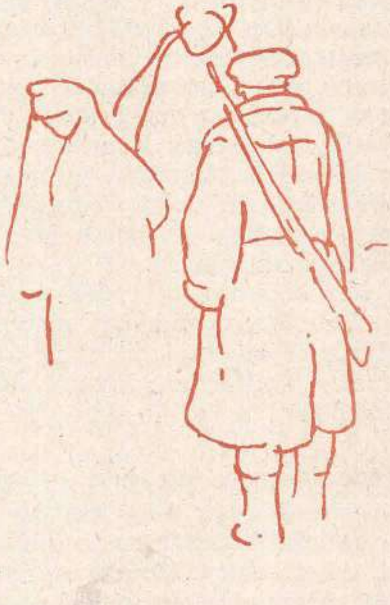

OPKOLJENA ČETA

Poslije nekoliko dana provedenih na Zelengori 3 četa 2 bataljona Druge proleterske brigade trebalo je da se spusti sa planine u pravcu rijeke Bistrice, vjerovatno da se tamo ispita jačina neprijateljskih snaga. Spuštao se prvi sumrak i počela je padati kiša kad su se borci postrojili između visokih bukovih i jelovih stabala. Četa boraca, iscrpenih glađu, nespavanjem, neprekidnom danonoćnom borbom i vremenskim neprilikama, krenu kroz šumu i mrklu noć. Nigdje puta nema, a možda ovim mjestima nikada prije nije ni stupala ljudska noga. Borci su često padali i kolona se svaki čas prekidala. Naročito je teško išla komora: ekonom i dva kuvara koji su vodili jednog konja. Na pojedinim mjestima nije se moglo ići korakom pa smo se kotrljali i klizali mokrim padinama.

Tako je četa išla čitavu noć i pred samu zoru, 6 juna 1943, stigla u selo Vrbnicu, u podnožju sjevernog dijela Zelengore. I glas pijetla, i lavež psa, i muk krave, sve je to bilo neobično za nas poslije dvadesetak dana provedenih negdje na vrhovima Vučeva i Zelengore, bez hrane i krova nad glavom.

— Evo, konačno stigosmo do kuće — reče neko u koloni, kada smo iznad sela čuli glas pijetla.

U selu smo se zadržali desetak minuta. Kuhinja se smjestila u jednu kuću, a borci su pošli na kosu sa sjeverne strane sela i posjeli položaj. Ništa nijesmo znali o neprijatelu, a pretpostaljalo se da se nalazi nekoliko kilometara ispred nas. Još je bio mrak.

Razdanjivalo se, a na kosi iznad sela stajali su borci jedan blizu drugoga, na položaju: neki za debelom bukvom, neki iza nabrzinu napravljenog zaklona od kamenja koje se našlo pri ruci, a drugi za grmljem ili kamenom. Jutro svježe od kiše, a po vrhovima magla. I dolina Vrbničke Rijeke bila je bijela od magle. Zbog svega toga vidljivost je bila slaba. Kad se sunce podiglo i rastjeralo maglu, osmatrači javiše da nam se sa sjeverne strane sela približavaju dvije kolone Njemaca. U kolonama su se mogli vidjeti i natovareni konji. Bili su daleko pa je svako otvaranje vatre na njih bilo beskorisno i štetno. Samo bi otkrili položaje. Borci su se čvrsto priljubili uz tle, osmatrajući teren ispored sebe i prateći neprijateljske kolone koje su se približavale.

Naš ekonom Milinko, rodom iz Gornjeg Milanovca, došao je na položaj da borcima podijeli po komadić kruha i pečenog mesa, što nam je nabrzinu pripremljeno. Dijeljenje hrane ubrzo su prekinuli pucnji pušaka u selu, zatim se čuše rafali sa sjeverne i istočne strane. One kolone još su bile daleko od nas i spuštale se niz brdo. Iznenadili su nas pucnji, jer su se u selu nalazili naši kuvari. Slijedili su rafali sa sjeveroistočne strane, ispred nas, iz šume. Četa je otvorila vatru, ali je ubrzo stiglo naređenje za povlačenje, odnosno rokiranje ulijevo, prema zapadnoj strani. Borci su se brzo povlačili sa položaja. Jedna desetina sa puškomitraljezom ostavljena je da nas štiti. Četa nije načinila više od 200 metara a dočekaše je neprijateljski rafali iz šume. Borci se brzo prilijepiše uz tle i debela stabla. Ne znam zašto, Njemci nijesu jurišali, samo su nas obasuli vatrom sa više strana. Povlačimo se južnije. Kolona se spontano razvila u strijelce i krenula prema neprijatelju, otvarajući vatru iz pušaka i mitraljeza. Četa, bez jednog voda, pokušala je proboj u nekoliko mahova, ali je dočekivana jakom vatrom, te je bila prisiljena da se povuče i krene prema Zelengori, u pravcu Vrbničke Rijeke, ostavljajući vod u zaštitnici.

Četa od oko 60 boraca bila je iznenađena i opkoljena. Zanimljivo je da ni ovoga puta Njemci nijesu jurišali. Vjerovatno zbog toga što smo im se izgubili iz vida, a možda i zbog toga što su bili u nedoumici o tome koliko nas ima. Tako je četa išla u pravcu jedne doline, kroz koju je tekla rječica (vjerujem da je to bila Vrbnička Rijeka). Našli smo se na lijevoj strani rijeke, idući uz njen gornji tok, u potpunoj tišini — samo se čuo žubor vode. Četa, u koloni po jedan, sa velikim otstojanjima između boraca, prelazila je preko teško prohodnog terena. Sa obje strane, na vrhovima, nalazili su se Njemci. Mogli smo ih vidjeti. Išli smo pazeći na svaki korak, da se slučajno ne otrgne kamen ispod nogu. Kolona je često

zastajkivala. Komandir je dogledom pretraživao vrhove ispred nas i davao upozorenja. Borci su bili maskirani granjem i travom, koje su stavljali za pojas, na grudi i na leđa.

Sporo se odmicali, usred bijeloga dana, penjući se uz strane bez ikakvog puta, očekujući na svakom koraku neprijateljski rafal. Tako je četa išla gotovo čitav dan i u kasne večernje sate stigla u Zelengoru, na Košutu.

Neprijatelj je bio zaposio vrhove, ostavljajući dolinu slobodnu i tu dolinu je, slučajno, četa iskoristila za svoje povlačenje. Tom prilikom je lakše ranjen jedan borac, no i on je, zajedno sa nama, išao sve do Košute. U Vrbnici je ostala četna komora, dva kuvara i jedan konj. Njih su Njemci zarobili. Njihovih se imena ne sjećam.

Zvonko ČOVIĆ

NA TROVRHU I KOD POPOVOG MOSTA

Naš 4 bataljon Majevičke brigade formiran je početkom 1943 godine najvećim dijelom od ljudstva sa rejona Semberije i Majevice. To su mahom bili mladići od 17—20 godina, poletni, puni života; borbeni, ali bez iskustva[1].

Početkom maja 1943 godine bataljon se, zajedno sa 2-gim, nalazio na položaju Grabić—Sešin Vrh—Stolac—Previla, gdje su sprečavali proboj Nijemcima ka Foči. U oštrim borbama, koje su naročito bile žestoke na Grabiću, poginuo je, pored ostalih istaknutih boraca, i omladinski rukovodilac Simika Mihajlović iz sela Popovog Polja. Njega je teško ranjenog na rukama vodnika Milana Brkića ponovo pogodilo neprijateljsko zrno.

Glavnina brigade, u čijem je sastavu bio i 2-gi bataljon, pod pritiskom jačih italijanskih snaga (predvođenih četnicima) i Nijemcima koji su iz Goražda (potpomognuti tenkovima i avijacijom) nadirali prema Foči, povukla se 3 maja uveče tako da je desno krilo 4 bataljona (na Grabiću), koji je primio ulogu bočnog obezbeđenja brigade, bilo izloženo bočnom dejstvu neprijatelja. Kasno uveče, poslije vrlo žestokih borbi, u kojima je pretrpjela osjetne gubitke, četa sa Grabića se povukla u pravcu Sešinog Vrha. Tako je prodorom neprijatelja dolinom

[1] Komandant bataljona bio je Vojo Ivanović — Crnogorac, politički komesar Andrija Blagojević, zamjenik komandanta Zarija Kočović, zamjenik komesara Veljko Simić-Veljun, intendant Milan Rabotić (Rabota), referent saniteta Ljiljana Dursin-Prlja; komandir 14 čete Iso Jokić, politkomesar Blažević-Cigo; komandir 15 čete Vojo Stojaković, politkomesar David Perera-Dule; komandir 16 čete Milan Ostojić-Šubašić.

Drine ka Foči, naš bataljon, koji se i dalje zadržao na položaju Sešin Vrh — Stolac—Previla, ostao bez veze sa glavninom brigade. U toku noći 3/4 maja bataljon je krenuo u pravcu povlačenja brigade, preko Kotke, Miljevine ka Zakmuru, gdje je uspostavio vezu sa brigadom.

U Zakmuru se bataljon zadržao kratko vrijeme, odbivši jednu grupu Nijemaca koja se bila probila prilično duboko u naše položaje. Ubrzo su nas smijenili djelovi Sedme divizije (bataljoni Mrkšića i Joke), a naš bataljon je u sastavu brigade produžio uz Drinu do Šćepan-Polja, gdje smo prešli Pivu i Taru i produžili prema Foči. U rejonu s. Krušice, južno od Foče, naša brigada je trebalo da smijeni Drugu dalmatinsku brigadu. U trenutku kada smo ujutru izbijali kod s. Kruševice. Dalmatinci su bili izneiđeni. Neprijatelj je u toku noći uspio da prikriveno podiđe njihovim položajima, a da nekim djelovima zaobiđe položaje i ugrozi ih iz pozadine. Zahvaljujući tome što se baš tada pojavila cela naša brigada, i neprijatelj je bio iznenađen. U kratkoj, ali vrlo oštroj borbi, naše jedinice su odbacile neprijatelja ka Foči nanjevši mu osetne gubitke.

Četvrti bataljon zadržao se nekoliko dana na položajima s. Dragočava — k 896, odbijajući svakodnevno napade neprijatelja. U tom periodu (između 10 i 15 maja) nepriajtelj je, pored čestih nasilnih izviđanja i uznemiravanja sa zemlje, pojačao aktivnost iz vazduha. On je pokušavao da se iz pravca Foče i Goražda probije ka Čelebiću, vršeći sve jače pritisak na položaje Majevičke brigade. Četvrti bataljon je u rejonu s. Dragočava uspješno odbijao napade neprijatelja na tom pravcu. Zbog proboja na desnom krilu položaja Majevička brigada je bila prinuđena da se povuče nešto jugoistočnije.

U toku 17, 18 i 19 maja bataljon je branio položaje na sjevernim padinama Kumića odolijevajući sa ostalim snagama brigade svim napadima neprijatelja. Međutim, 20 maja neprijatelj je usmjerio težište napada na položaj 3 bataljona koji se nalazio sjeverozapadno od Kumića (u visini Četeništa). Privukavši jače snage i uz podršku artiljerije i avijacije, uspio je da odbaci 3 bataljon i ugrozi lijevi bok našeg bataljona. Pošto nismo imali naređenja za povlačenje, posjeli smo Kumić kružno i spriječili sve pokušaje neprijatelja da ga te večeri zauzme. Sjutradan (21 maja) izjutra neprijatelj otpočinje nov napad, i to samo na 4 bataljon, koji je ostavljen kao zaštitnica, dok su se ostale snage brigade povukle u toku noći. Razvila se oštra i neravnomjerna borba u kojoj je bataljon pretrpio teške gubitke. Pada teško ranjen i zamjenik komesara bataljona. Kod boraca nestaje municije, ali ipak odolijevaju. Poslije nekoliko neuspjelih juriša, neprijatelj vrši ponovo artiljerisku i aviopripremu. Sve više se steže obruč oko

Kumića i dovodi bataljon u opasnost da bude potpuno okružen. U takvoj situaciji Štab bataljona donosi odluku da se bataljon izvlači pravcem Zavajit—šuma Lanište kud je ranije odstupila glavnina brigade.

U ovoj borbi ljudstvo bataljona je pokazalo visoki moral. Bombaši i puškomitraljesci su dočekivali neprijatelja na oko 20 metara i omogućavali izvlačenje jedinica. Umorni, gladni i u borbi iscrpeni borci nose teško ranjenog, polumrtvog zamjenika komesara bataljona, a pedesetogodišnjak Kraus Emil, komandir mitraljeskog voda okreće pri naletu neprijateljske avijacije, jedan mitraljez na avione, a drugim odbija juriše neprijatelja.

Nemajući veze sa brigadom ni podataka kuda treba otstupati, bataljon se pod pritiskom neprijatelja povlači više instinktivno preko Laništa ka Zlatnom Boru. Pred samu noć je uhvaćena veza sa brigadom u rejonu s. Hočeva. Nakon 24 sata borbe u zaštitnici, bez hrane, podijeljeno nam je po parče mesa bez hljeba. Nismo stigli ni da ga pojedemo, a več smo zbog neprijateljskog napada morali na nov zadatak — da posjednemo i branimo položaje u rejonu Oštre Glave.

Uveče nastupa obrt u situaciji. Stiže Prva proleterska brigada i iz pokreta prelazi u napad, a sa njom i naša Majevička i Šesta istočnobosanska. U toku noći 21/22 maja naš bataljon je zarobio jednu grupu Nijemaca.

U napadima 22 maja, dok je 1 bataljon sa djelom Prve proleterske brigade napadao od s. Zavajita ka Vijencu, 4 bataljon je napadao na pravcu Kušlat—Trovrh—Kumić. Dakle, istim pravcem kojim je dan ranije otstupio. Ovladali smo rejonom Borić i Trovrh i izbili do samog Kumića sa istočne strane. Međutim, uskoro je uslijedio jak protivnapad svježih snaga neprijatelja koje su nas do pada mraka odbacile čak do s. Zavajita. Sjutradan smo sa ostalim snagama ponovo prešli u protivnapad i odbacili neprijatelja do Trovrha. Bataljon je uspio da presiječe stazu između Kušlata i Trovrha čime je pomogao drugim jedinicama Prve proleterske i Majevičke brigade da unište neprijateljske snage u Kušlatu. Poslije toga produžio je dejstvo ka istočnoj strani Kumića. Neprijatelj je otkrio naše položaje u šumi, i artiljeriskom vatrom nam naneo osetne gubitke, a sem toga, shvatajući značaj ovih položaja za odbranu Foče, preduzeo je vrlo energične mjere te naši juriši na Kumić nisu uspjeli. Čak se nismo mogli održati ni na Trovrhu koji je u toku ovih borbi nekoliko puta prelazio iz ruku u ruke. Tako se završila vrlo oštra borba za ove položaje.

Bilo je dana kada smo po nekoliko puta jurišali na iste položaje. Borilo se bez odmora i smjene, bez hrane i sna.

Sve je to ostavilo tragove na borcima. U ovim borbama bataljon je izgubio što mrtvih, što ranjenih, oko četvrtinu ljudstva.

Negdje oko 27 maja bataljon je u sastavu brigade krenuo na nove zadatke ka Vučevu. Kada je prešao Taru (kod Uzlupa) i Pivu (kod Šćepan-Polja) bataljon je, poslije napornog marša, izbio na Vučevo 28 maja popodne u rejonu katuna Koritnik. Odmah je dobio zadatak da posjedne položaje Javor—Ravna Stena, izbacivši jedno odjeljenje na stazu koja vodi od Pustog Polja ka Stožerima. Međutim, 29 maja, jedna njemačka četa, opremljena i obučena za planinsko ratovanje, zaobišla je ovo odjeljenje kroz neke vododerine i izbila u šumu pred bataljon, koji se nalazio oko 1 km južnije. Iznenađen pojavom neprijatelja bataljon je bio prinuđen da se nešto povuče, ali se ubrzo sredio i prihvatio odbrane. Nastupio je kritičan trenutak. Pošto se nalazio na ivici šume, svako dalje povlačenje preko otkrivenog zemljišta značilo bi velike gubitke, a istovremeno neprijatelj bi ozbiljno ugrozio desni bok glavnine brigade i ovladao Koritnikom. Zbog toga, iako oslabljen i iscrpen, bataljon je pružio ogorčen otpor. Dodir sa Nijemcima bio je toliko blizak da se ručnim bombama dobacivalo iz jednog stroja u drugi. Odmah je poslat izvještaj štabu brigade o ovoj kritičnoj situaciji, naglašavajući da trpimo jake gubitke i da nas neprijatelj potiskuje ka Koritniku, da imamo 10 mrtvih i više ranjenih, među kojima je i komandant bataljona lakše ranjen, da je potrebno da nam se pošalje pojačanje i, najzad, da ćemo položaje uporno braniti.

Poslije višečasovne borbe stigli su djelovi Šeste istočnobosanske, a kasnije i Prva proleterska i odmah iz pokreta prešli u protivnapad, u kome je učestvovao i naš bataljon. Nijemci su uz velike gubitke razbijeni, odbačeni u dolinu Sutjeske, a mnogi su zauvijek ostali na i pod strmim liticama Stožera. U protivnapadu bataljon je uspio da zaplijeni veću količinu municije i nešto hrane. To nam je dobro došlo — popunili smo se municijom i malo osvježili.

Nijemci su 30 maja ponovo pokušali napad manjim snagama u pravcu Koritnika, ali ih je bataljon odbacio. Sjutradan bataljon se spustio u s. Ćurevo i te večeri dobio naređenje da krene pravcem Šadići—Podstijena—Popov Most, sa zadatkom da razbije neprijatelja u rejonu k 706 i stvori uslove za prelaz preko Sutjeske. Prije ponoći otpočeo je napad na položaj k 706—Popov Most. Neprijatelj je već bio podigao nekoliko bunkera i iskopao rovove, te je bataljon u prvom naletu uspio da ovlada samo ruševinama sela i podiđe samoj koti 706, gdje se neprijatelj bio najjače utvrdio. Međutim, i pored nekoliko juriša, neprijatelj je uz jaku mitraljesku i artiljerisku vatru uspio da se zadrži na ovim položajima. Sju-

Marjan Detoni: NOĆ U ZELENGORI — ulje

tradan je izvršio nekoliko protivnapada, koje smo odbili i za držali dostignute linije. Idućeg dana držali smo položaje prema Popovom Mostu i štitili ostale snage naše brigade, koje su se povukle nešto južnije radi sređivanja. Neprijatelj je nekoliko puta pokušavao da nas odbaci sa ovih položaja. Trpeli smo osjetne gubitke od artiljeriske i mitraljeske vatre, dok nas je tijesan dodir sa neprijateljem donekle štitio od bombardovanja iz vazduha. Avijacija je tih dana bila veoma aktivna. Bataljon je skoro čitavih 24 časa vodio blisku borbu. Pa i sljedeće noći, umjesto odmora, u sastavu brigade ponovo prelazi u napad na iste položaje. Ali svi pokušaji da se ovlada k 706 ostali su bez uspjeha. Neprijatelj je bio dobro organizovao i utvrdio položaje, a izgleda da je doveo i pojačanja.

Ovih pet dana i noći neprekidnih borbi za Popov Most, bez hrane, sna i odmora svakako su ostali u živom sjećanju svakog borca. Bili su to krvavi napadi i protivnapadi — mi smo ih vršili noću, a neprijatelj danju uz podršku artiljerije i avijacije. I jedni i drugi smo imali gubitaka. Artiljerija i avijacija nas nisu ostavljale na miru ni za vrijeme kratkih predaha između juriša i protivjuriša. Sjećam se da je jednom za vrijeme odmora u šumi Grablje, granata udarila u drvo i pobila 6 naših boraca koji su sjeli da malo predahnu.

Sa gubicima kod Popovog Mosta i onim ranije na fočansko-čelebićkom pravcu bataljon je bio prepolovljen. Trećeg dana borbi za Popov Most u jednom protivnapadu poginuo je i vodnik voda Brkić Milan, ponos bataljona. Granata mu je, pozadi jedne spaljene kuće, odbila noge i ruke. Još živ zamolio me je da mu uzmem dokumente i da ih kasnije predam njegovoj porodici. Nisam stigao da mu ispunim molbu. Nova granata raznijela je Milanov trup prije nego što sam uspio da mu priđem.

Kada je 4 maja stigla Treća krajiška brigada mi smo kao dobri poznavaoci tih položaja krenuli u napad na k 706 sa jednim njenim bataljonom. Počeli smo rano izjutra. Dok se magla polako dizala mi smo se privlačili njemačkim bunkerima. Njemci su lukavo ćutali i čekali da im se što više približimo, a zatim su odjednom otvorili paklenu vatru po streljačkom stroju. Zahvaćen rafalom pao je bez riječi Marko Anđelić-Jankovac, zamjenik komandira 15 čete. Juriš je slomljen. Bunkere nismo zauzeli. Bataljoni prikovani neprijateljskom vatrom ostali su na dostignutoj linji. Nekoliko boraca sa komesarom čete Davidom Pererom izvukli su mrtvog Jankovca, iskopali grob i sahranili ga. Sljedeće noći Krajišnici su u jednom silovitom jurišu slomili otpor neprijatelja i zauzeli k 706 na desnoj obali Sutjeske, za koju je palo preko stotinu

neprijateljskih vojnika. Međutim, neprijatelj se i dalje zadržao na desnoj obali rijeke.

Sjutradan brigada je krenula za Gornje Bare. Pošto je bataljon bio udaljen od brigade nekoliko kilometara, mi smo naređenje za taj pokret primili kasno. Na pravcu kretanja, na jednom drvetu, ostavljeno je parče hartije na kome je pisalo „Krećite levo". Idući prema Tjentištu sreo nas je neki rukovodilac iz Prve proleterske brigade, čijeg se imena ne sjećam, i kad smo mu rekli iz koje smo brigade i kuda idemo, rekao nam je da ne idemo na Bare, već na Tjentište i da se prebacimo preko Sutjeske sa još nekim našim snagama. Poslije prelaska Sutjeske, skrenuli smo sa staze da propustimo Vrhovni štab i Prateći bataljon. Brzo se kroz kolonu bataljona pronijela vijest da prolazi drug Tito. Pojava druga Tita u ovako teškoj situaciji značila je za umorne i gladne borce mnogo. Još jače se učvrstilo ubjeđenje da će ih izvesti iz teške situacije i dovesti do krajnje pobjede.

Od Sutjeske je, u toku 9 i noći 9/10 juna, usljedio dug i naporan marš preko Krekova i Hrčave ka Ličkim Kolibama. Nailazili smo na teške prizore. Neprijateljska avijacija neprekidno nadlijeće, bombarduje i mitraljira po koloni, ranjava i ubija ljude i konje. Do ubijenog konja odmah dolijeće po nekoliko boraca, otsijeca šta stigne i čime stigne i produžava dalje. Iznemogli i ranjeni iz raznih jedinica zaostaju za kolonom. Pomažu im drugovi, iako su često i sami na izmaku snage.

U rejonu Debele Ravni pristigla nas je, noću 9/10 juna, glavnina naše brigade. Sjutradan smo izbili na Lučke Kolibe. Iako posljednjih četiri-pet dana nismo učestvovali direktno u borbi, ipak smo bili jako iznureni. Neprekidno bombardovanje avijacije nije nam dalo nigdje mira. Borci su gladni i umorni. Osjećaju da je neprijatelj vrlo blizu, sa svih strana steže obruč. Jedinice su izmiješane, svakog dana poneko pogine. Tu u blizini je i Vrhovni štab sa drugom Titom. Pronijela se vijest u bataljonu da je ranjen. Neki drugovi su ga vidjeli sa zavijenom rukom. Titovo prisustvo nas hrabri.

Desetog maja na jednom proplanku Lučkih Koliba poginula su nam četiri borca od neprijateljske avijacije. Bombe su ih prosto raznijele. Skupljamo dijelove i zakopavamo ih u rupe koje su napravile iste bombe od kojih su izginuli. Kraj dana (10 juna) sačekali smo u šumaricama da bismo uveče nastavili pokret prema Mrčin-Kolibama i dalje prema Zakmuru, gdje su već upućeni intendanti da nam obezbijede nešto hrane. Na kratkom partiskom sastanku razveselio nas je izvještaj da je drug Tito odao priznanje našoj brigadi. To nas je potstaklo na nove podvige za koje smo bili spremni da uložimo i posljed-

nje snage. Tu nam je saopšteno da idemo za istočnu Bosnu, pa nam je i želja da stignemo u rodni kraj dala nove impulse. Vjerovali smo da nas tamo očekuju naši drugovi, topao prijem, zatim popuna jedinica, izvjestan, makar i kraći odmor, i novi zadaci.

Pošto smo dobili nešto hrane u Zakmuru, produžili smo prema Trebičini. Bataljon je dobio zadatak da očisti od neprijatelja Trebičinu i u sadejstvu sa 1 i 3 bataljonom Šeste istočnobosanske obezbijedi bok ostalih naših brigada koje su se kod Rataja prebacivale preko ceste Foča—Kalinovik. Ovladali smo zapadnim dijelom sela, ali se u istočnom neprijatelj uporno držao. Borba je trajala cijelog dana. Neprijatelj je dobio pojačanje te ga nismo mogli savladati. Sjećam se nekih detalja iz ovih napada. Komandira 16 čete zvali smo „Šubašić" pa pošto smo ga i u toku borbe često glasno dovikivali, Nijemci su to zapazili, pa su ga i oni počeli tako zvati. Švabo vikne „Šubašić", ovaj se podigne i odazove, a oni puste rafale u njegovom pravcu. Tako su ga prevarili nekoliko puta. Karakteristično je da smo u ovoj borbi pokazali energičnost i odlučnost, onaku kakvu smo pokazivali u početku ofanzive. Ljudi su došli do nešto hrane, pa ih je i to prilično osvježilo.

Ne uspjevši da se probijemo na tom pravcu, krenuli smo uveče ulijevo i preko Rataja izbili na put Foča—Kalinovik, prešli ga u blizini Ocrkavlja i 14 juna izjutra bataljon je bio sjeverno od ove komunikacije.

Bataljon je u ofanzivu ušao mlad i bez većeg iskustva, ali pun energije i mladalačkog poleta. On je izvršio borbene zadatke, mada je pretrpio ogromne gubitke. Dovoljno je naglasiti da je u ofnzivu ušao sa 165 boraca, a na Romaniji, poslije ofanzive, brojao svega 60 ljudi, iako smo poslije rasformiranja 2 bataljona na Vučevu dobili izvjesnu popunu. (Istina, izvjestan broj se nalazio u brigadnoj bolnici, a neki zaostali priključili su se drugim jedinicama.) Tih 60 prekaljenih boraca bilo je spremno da primi u svoje redove nove drugove, koji su nas očekivali na terenu u istočnoj Bosni.

Vojo IVANOVIĆ

OD KOLAŠINA DO KLADNJA

Poslije borbe na Javorku kraj Nikšića, 1-vi bataljon dobio je naređenje da izvrši pokret pravcem: Jasenovo Polje—Gvozd—Šavnik—Krnja Jela—Gornja i Donja Morača—Mrtvo Duboko—Velje Duboko i očisti ova sela od četnika. Zadatak je izvršen bez većih napora i gubitaka. Ranjeno je samo 5—6 drugova.

Pošto smo očistili navedena mesta dobili smo, oko 20 maja, naređenje za dalji pokret pravcem: Velje Duboko—Krnja Jela—Vratlo—Gornje i Donje Lipovo. Drugog dana, po zauzeću Lipova, napali su nas Njemci sa pravca Kolašina. Nekoliko dana su vođene uporne borbe, naročito za Jablanov Vrh, najvišu tačku planine Sinjajevine, a onda smo se pod pritiskom jačeg neprijatelja morali povući na položaje: V. Starac—M. Starac—Vratlo. U borbama za Jablanov Vrh poginula su 3 druga a oko 10 ih je ranjeno. Tu su Njemci docnije postavili i topove kojima su povremeno otvarali vatru. Na novim položajima bataljon se zadržao sve do 27 maja, kada se po naređenju štaba brigade povukao[1] pravcem: Krnja Jela—Boan—Tušinja—Slatina—Mljetičak, a zatim preko rijeke Komarnice, rijeke Pive (viseći most) i sela Mratinja u pravcu sela Brljeva.

Pri prelazu Pive i dalje prema Brljevu 1 bataljon je bio na čelu brigade. U toku noći uhvatili smo vezu sa Desetom hercegovačkom i Sedmom krajiškom brigadom, na položajima oko s. Brljeva.

Sjutradan (31 maja), 2 i 3 bataljon naše brigade razbili su Njemce u rejonu Brljeva, koji su se zatim povukli i utvrdili

---

[1] Kad smo odlazili stavili smo jednu bombu u ognjište kolibe i pokrili je drvima, da bi eksplodirala kada Njemci budu potpalili vatru.

na kamenjaru južno od ovog sela. Njemci su odbili napad 1 bataljona i Sedme krajiške brigade koji je izvršen noću između 31 maja i 1 juna, pošto su ih dočekali jakom bliskom vatrom na brisanom prostoru. Pokušali smo još nekoliko puta da ih likvidiramo, ali bez uspjeha. Tako smo i sljedeće noći izvršili napad jednom četom, a dvije čete odredili u zasjedu da dočekaju Njemce ako bi pokušali da se probiju. U oba napada smo imali samo 5—6 ranjenih, a Njemci mnogo više gubitaka — mrtvih i ranjenih. U toku dana posmatrali smo kako iznose ranjene. 5 bataljon Četvrte brigade ogemogućio je Njemcima koji su nadirali od pravca sela Stabna da priteknu u pomoć ovoj grupi.

Četvrtog juna nastavili smo pokret pravcem Brljevo—Mratinje—Maglić i izbili na rijeku Sutjesku kod Suhe, gdje smo zatekli 1 bataljon Prve proleterske brigade koji je zatvarao pravac od Čemerna ka Tjentištu, dolinom Sutjeske. Naš bataljon je dobio naređenje da smjeni ovaj bataljon Prve proleterske. Prva četa preuzela je položaj oko same Suhe. Drugog dana Njemci su pokušali da se probiju do ovog mjesta, a u isto vrijeme se sa pravca Gusni Put—Varda pojavio jedan njihov vod, prema kome je odmah upućena 2 četa sa komandirom Milom Lubardom. Međutim, Njemci su oba pokušaja platili sa 15—20 mrtvih.

Pošto su nas Njemci bombardovali svakog dana, štab brigade je naredio da se svi rukovodioci stalno nalaze među svojim borcima. Baš u to vrijeme došao je na upražnjeno mjesto komesara bataljona Branko Tacović.

Partisko-politički rad u bataljonu nije prestajao ni za vrijeme marša, ni na položaju. Na partiskim i skojevskim sastancima analizirali smo svaku akciju i držanje svakog pojedinca. Posebnu brigu poklanjali smo ranjenim i bolesnim drugovima.

Trećeg dana dobili smo pismeno naređenje od štaba brigade (koji je bio u neposrednoj blizini) da napustimo položaje oko 2 časa poslije pola noći, dok nam je usmeno rečeno da ih možemo napustiti već oko 23 časa, odnosno kad prođu svi djelovi Četvrte proleterske brigade. Kurir, koga smo postavili kod jedne barake pored puta sa zadatkom da izvijesti kad prođu svi bataljoni Četvrte proleterske brigade izvjestio nas je oko 23 časa da je prošla čitava 4 proleterske brigada, osim trećeg bataljona. Ustvari prošao je i ovaj bataljon, ali ga kurir nije primjetio. Zbog toga smo ostali na svojim položajima do 4 časa izjutra, kada smo prikupili sve tri čete i uputili za brigadom ka Tjentištu[2]. Tek što smo krenuli, naišli smo

[2] Bataljonska komora i bolesnici upućeni su prethodne večeri sa komorom štaba brigade — iza komore Vrhovnog štaba.

na grupu tifusara koji su se grijali oko vatre i pekli konjsko meso. Kada smo im rekli da iza nas nema naših jedinica odgovorili su da vatre neće napustiti. Vjerujem da su tu i ostali.

Devetog juna, oko 6 časova bataljon je prešao Sutjesku u blizini Tjentišta, jugozapadno od sela Krekovi—Milinklada (k 1001), gdje je naišao i Vrhovni štab, a zatim se spustio do koliba Hrčava na potoku Hrčavka. Tu smo izdržali jako bombardovanje iz vazduha. Prije toga Njemci su bombardovali Vrhovni štab i tom prilikom je ranjen drug Tito i naš komandant brigade Vako Đurović, koji je istog dana umro od zadobijenih rana. Poslije bombardovanja bataljon je krenuo uz brdo Debela Ravan (k 1276). U trenutku kad je njegovo začelje prelazilo potok, štab brigade je naredio da se odmah vrati u pravcu Tisovog Brda (k 1739)—Milinklade, jer je Vrhovni štab u opasnosti. Bataljon je odmah krenuo natrag, pregazio potok Hrčavku, a zatim uputio 3 četu prema Tisovom Brdu, 2-gu zapadno od Ozrena (k 1405) i 1-vu prema Milinkladi. Poslije pola časa 3 četa je nakon kraće borbe odbacila neprijatelja sa Tisovog Brda.

Čete su na položajima ostale cijelu noć 9/10 juna, zato što Vrhovni štab još nije bio prošao.

Nalazio sam se, u to vrijeme, kod 1 čete sušeći obuću i pržeći malo ječma u porciji. Negdje oko 23 časa, spuštajući se sa Ozrena, prošla je neka kolona kraj nas. Neko je iz kolone upitao iz koje smo jedinice, a kad je dobio odgovor reče: „Ko vam je naredio da ložite vatru?“ „Idite vi vašim poslom, a mi znamo ko je nama naredio da ložimo vatre“ odgovori mrzovoljno jedan drug. „A gdje vam je komandant bataljona?“ „Suši čarape, jer je danas gazio vodu“, odgovori onaj isti borac. Kad sam doznao da je to drug Tito, na brzinu se obuh i naredih da se pogase vatre.

Sjutradan, 10 juna, u vrijeme kada je 2 četa 3 bataljona već vodila krvave borbe na Ljubinom Grobu, dobili smo naređenje da krenemo pravcem: Milinklada—Katunišće—Lučke Kolibe—k 1627 i da štitimo prolaz između k 1627 i Zamrštena, jer je ovim pracem trebalo da prođu svi djelovi naših brigada i Vrhovni štab. Pošto smo zadatak uspješno izvršili krenuli smo oko 21 čas pravcem: Ljubin Grob—Vrbničke Kolibe—Donja Luka—Vrbnička Reka, i do podne stigli na Mrčin-Kolibe. Kad smo, posle kraćeg odmora, krenuli prema potoku Oteša, bataljon je dobio naređenje da se hitno vrati, te se odmah uputio u pravcu Mrčin-Koliba. Poslije kraćeg marša, 3 četa je primjetila Vrhovni štab u pokretu ka Jablanovom Brdu (k 1353) i neku kolonu koja se od Jablanovog Brda kreće prema Mrčin-Kolibama. Iako je bila najbliža ovoj koloni, 3 četa nije znala da su to Njemci, već je pretpostavljala da je

to neka naša jedinica u zaštiti Vrhovnog štaba, jer su prednji dijelovi te kolone bili udaljeni jedva 200 m od kolone Vrhovnog štaba. Izgleda da je rastinje duž potoka zaklanjalo Vrhovni štab od neprijatelja. Sumnjajući da to može biti neprijateljska kolona, iz čete su pitali: „Alo, ko je tamo? Koja je to jedinica, drugovi". Njemci su nam odgovorili žestokom vatrom. I naš bataljon je odgovorio vatrom i primorao neke grupice Njemaca, koje su stigle na oko 100 koraka ispred Vrhovnog štaba, da se povuku. Puškarali smo se sa njima preko kolone Vrhovnog štaba, sve dok Vrhovni štab nije odmakao. Tada je poginuo puškomitraljezac 3 čete Milan Dragić.

Pošto je zadržao neprijatelja do pred samo veče, bataljon je neprimjetno napustio položaje i krenuo pravcem: Mrčin Kolibe—k 961—Siljevac. U mračnoj noći, zastao je na visini k 961, pored potoka Oteša, gde je dobio zadatak da zauzme Siljevac, na koji je neprijatelj izbio prethodnog dana. Našem bataljonu sadejstvovao je 3 bataljon. U samu zoru, 12 juna, bataljon je napao Njemce i poslije žestoke borbe uspio da ovlada Siljevcem. Ubijeno je nekoliko Njemaca (među kojima i jedan oficir) i zaplijenjeno nešto oružja, municije, jedna radiostanica i 7 konja. Toga dana bataljon je dobio obilan obrok konjskog mesa. Istog dana pretrpjeli smo jako bombardovanje iz vazduha. Oko podne napustili smo Siljevac i predveče, potokom Oteša, u blizini zaseoka Rataj, prešli cestu Kalinovik—Foča i zanoćili u Miljevini. Sljedećeg jutra produžili smo u pravcu sela Mrežice. Tu smo se zaustavili, pošto je dobijeno naređenje da budemo spremni za eventualan povratak, zbog ponovne opasnosti koja je pretila Vrhovnom štabu. Pred sam pad noći doletjela je jedna „Roda" — „špijun" kako smo je zvali — prešla nekoliko puta iznad naših glava i vratila se. Poslije pola časa, oko 10 „Junkersa" bacilo je više bombi većeg kalibra na prostor našeg bataljona. Imali smo oko 20 mrtvih i ranjenih.

Prenoćili smo i 14 juna predanili u Mrežicama, a nekoliko težih ranjenika smjestili u školu. Oko 11 časova Njemci su iznenadili naše obezbjeđenje i jednovremeno napali čitav bataljon. Situacija je bila teška. U tom momentu, sa mnom su bili komesar brigade Vojo Nikolić, načelnik brigade Đukić i pomoćnik komesara 1-og bataljona Mićan Petričević. Kad su počeli da štekću „šarci" i padaju bombe oko nas, komesar i načelnik brigade i pomoćnik komesara bataljona pohitali su u pravcu štaba brigade. Njemci su ih opazili i otvorili vatru. Jedan metak je pogodio pušku na leđima druga Petričevića, ali njemu nije bilo ništa. Idući od zaklona do zaklona jedva su se izvukli. Sa kurirom Jovanom Perovim-Stojanovićem pošao sam u pravcu bataljona i kad smo došli do sredine neke

njive, ograđene koljem i prućem, primijetili smo da su Njemci i ustaše okružili ovu njivu sa tri strane. Mogli su nas odmah ubiti (jer nijesu bili udaljeni od nas više od 150 m), ali su više voljeli da nas žive uhvate. U ovoj, naizgled, bezizlaznoj situaciji nijesam ništa drugo mogao nego da primijenim lukavstvo. Zato sam odlučio da idemo u pravcu jedne grupe Njemaca, koja nam je bila najbliža. Na tom pravcu, lijevo od nas, bila je šuma a zemljište je padalo naniže ka jednom potoku. Kad smo se približili Njemcima na jedno 100 m, a šumi na 10—15 m rekao sam kuriru da bježi u šumu. Njemci su odmah otvorili vatru iz mašinki, ali mi smo već zamakli u šumu. Kad smo preskakali neku ogradu ranili su kurira Stojanovića u pluća. Našem spasavanju pomogao je i bataljon, koji je vatrom zaustavio neprijatelja, čim je ovaj otvorio vatru na nas. Zahvaljujući jednoj vododerini, izvukao sam se sa ranjenim kurirom iz ove opasnosti. Uskoro je naišao drug Dušan Špadijer i pomogao mi da iznesemo kurira, koji je, nažalost, sjutradan umro. Bio je to mlad, hrabar, disciplinovan i neustrašiv borac.

Prilikom ovog napada Njemci i ustaše su zapalili školu u kojoj je izgorjelo i nekoliko teških ranjenika.

Bataljon se borio do pada mraka, a onda se po naređenju štaba brigade povukao i cijelu noć maršovao pravcem: Mrežice—selo Modro Polje—k 1375—Korijen—selo Gornja Prača. Kad je čelo kolone, uzoru, sljedećeg dana izbilo u blizinu Gornje Prače, naišlo je na blisku i jaku vatru od sela Rastovca. Pošto nas je neprijatelj iznenadio na otkrivenom zemljištu situacija je bila veoma kritična. Palo je nekoliko mrtvih i ranjenih drugova i drugarica. I kad je stanje, takoreći, bilo beznadežno navukla se magla i skrila nas od njemačkih nišana. Odmah je naređeno 3 četi, koja je bila na čelu kolone, da napadne Njemce. Pošto je prešla rijeku Praču, ova četa je obuhvatila selo i energičnim napadom protjerala Njemce. Zatim joj je upućena 1 i 2 četa upomoć. Njemci su se povukli i zauzeli nove položaje, na k 948—zaselak Osatnica—zaselak Jasika. Sa Njemcima i ustašama vodili smo borbu cio dan. Imali smo nekoliko mrtvih.

Pred samo veče, došlo je naređenje od štaba brigade da se neprimjetno odvojimo od neprijatelja i izvršimo pokret pravcem: Brijeg (k 1029)—Sanduci (k 1079). 17 juna nalazili smo se u šumi, sjeverno od Sanduka, gdje nam je naređeno da pријеđemo željezničku prugu, zapadno od željezničke stanice Sjetlina. Iz razgovora sa jednom ženom zaključili smo da se prošlog dana u selu nalazio jedan njemački puk sa jednom baterijom i da su otišli u pravcu željezničke stanice Sjetlina. I zaista, na jednom većem proplanku videli su se tragovi

boravka neke jedinice. Tada sam naredio 3 četi da prijeđe put i prugu i iste noći posjedne Rastovac (k 974). Tamo nije bilo neprijatelja, ali su svježi rovovi jasno govorili da su nedavno iskopani. Tu smo se zadržali i 18 juna, dok su se 2 i 3 bataljon borili protiv Njemaca na Graovištu (k 958). Toga dana zauzeli smo željezničku stanicu Sjetlinu i zaplijenili nekoliko konja i nešto materijala. Odmah, zatim, krenuli smo u pravcu sela Hotičine, a i neprijatelj za nama. Tada sam dobio naređenje od brigade da sa bataljonom zauzmem položaj na liniji tt 1188—selo Pribulje. Tu su 1 i 2 četa sačekale neprijatelja na bliskom otstojanju, nanijele mu osjetne gubitke i zaustavile ga. Prenoćili smo 18/19 i pred samo veče, 19 juna, odvojili se od neprijatelja i krenuli pravcem: selo Bogovići—zaselak Dobra Voda. 20 juna izbili smo u visinu Dobre Vode i u toku sljedeće noći produžili za selo Zagrađe i pravcem: selo St. Grad—selo Šahbegovići, gdje su kasnije došli i djelovi Pete brigade. 21 i 22 juna proveli smo u visini Zagrađa, a noću 22/23 krenuli ka selu Drapniću, u koje smo stigli istog dana. Po podne smo se uputili prema selu Petroviću, koje se nalazi na željezničkoj pruzi Olovo—Han Pijesak. Prije našeg izbijanja u Petrović, ustaše su se povukle u pravcu Kladnja. Predveče je bataljon stigao u selo Slivne. Tu i u rejonu Zeravice smo proveli 24 i 25 jun, a čim je pala noć uputili smo se preko sela Konjevići prema Kladnju. Ovaj je napadnut i zauzet, u sadejstvu sa ostalim jedinicama Druge divizije, u toku noći 26/27 juna.

1 bataljon ostao je u Kladnju kao posadna jedinica.

*

Može se slobodno reći da je 1 bataljon u okviru Četvrte brigade u Petoj ofanzivi izvršavao zadatke koji i vojnički i politički prevazilaze normalne zadatke jednog bataljona. Svoje uspjehe bataljon je platio životima najboljih drugova i drugarica. Mi, preživjeli, nikada nećemo zaboraviti: Marković Dušana, Božović Bosu, Aleksić Tomu, Barjamović Mirka, Vojvodić Mila, Vukosavljević Uroša, Vukčević Jelu, Dabanović Iva, Drecun Velimira, Đurović Miša, Janković Milana, Klisić Lj. Dragicu, Klisić Petra, Mijač Blažu, Popović Boža, Radović Jelu, Sjekloća Đura, Stijepović Vasa, Bokan Blaža, Marković Velišu, Aleksić Pavla, Barjamović Jelu, Barjamović Miraša, Vujović Jovu, Vukčević Velišu, Gažević Marka, Dobrković Nikolu, Đukanović Đorđa, Ivanović Đulicu, Jovalekić Blaža, Klisić Milicu, Ljutica Milicu, Petranović Stanu, Popović Daru, Sjekloća Vlada, Sjekloća Steva, Stojanović Slobodana, Vukašević Velišu, Dragića Milana.

Blažo MARKOVIĆ

U BORBAMA KOD KOLAŠINA

Poslije pobjede na Javorku, kraj Nikšića, 2 bataljon Četvrte crnogorske brigade krenuo je prema Kolašinu i usput se popunio sa oko 60 novih boraca iz okoline grada. Kada je stigao u selo Bistricu zauzeo je položaj Jasenovi—Rujevići, očekujući naređenje za napad.

U 1-voj četi nalazili su se i preživjeli borci iz Kolašina i, dok su čekali čas kad će ponovo ući u svoj grad, sjećali su se događaja koji su se odigrali u zimu 1941-42 god. Sjećali su se mučkog četničkog napada i pogibije naših boraca na Mateševu i u Lubnicama — Vukmana Kruščića, Branka Vlahovića, Tala Bulatovića i mnogih drugih. Sjećali su se tih najtežih dana kada su četnici zajedno sa Italijanima hapsili i internirali njihove porodice, kada su silom pokušali da uguše ustanak i slobodarske težnje crnogorskog naroda. Sjećali su se dana kada su morali napustiti Crnu Goru, govora druga Tita prilikom formiranja brigade i susreta s njim u Bosni — u Sjekirovcima pred početak Četvrte ofanzive. Drug Tito je tada govorio o situaciji u Crnoj Gori i obećao da će se partizani vratiti i ponovo rasplamsati ustanak u Crnoj Gori, kao što je i bilo. I evo sada partizana na domaku Kolašina, željnih da pokažu svoju snagu, umješnost i hrabrost. U mislima su već bili u Kolašinu; prepreke su uništili; neprijatelja potukli, razbili i natjerali u bjekstvo.

*

16 maja oko 11 časova jedna njemačka grupa, jačine ojačane čete, koristeći maglu i susnježicu, izbila je na Gornje Vučje (k 1688), u samu pozadinu bataljona. Tek kada je sva-

nuo dan i sunce sinulo, primijetili smo ih. Utvrđivali su se. Pokreti su im uvježbani, hitri i spretni. Bili su to njemački planinci koji su prokrstarili čitavu Evropu, a ovamo su došli sa Istočnog fronta. Iako su nas Njemci iznenadili, reagovali smo brzo. Odmah je protiv njih upućena 3 četa. Naši borci su se kretali uz kamenitu glavicu, korak po korak, od zaklona do zaklona. Pošto su ih primijetili Nijemci su se užurbano pripremali za borbu.

Kada su grunule bombe, mitraljezi i minobacači, naši se privlače smjelo, vješto koriste strminu glavice i kamenjar tako da ih njemačke bombe prebacuju. Po vatri se osjeća sve jača uznemirenost i nesigurnost Nijemaca. Sve je jače komešanje među njima. Imaju mrtvih i ranjenih. Naša vatra je sve jača. Priprema se odlučan juriš. Treća četa je izbila na jurišno ostojanje, predahnula i pripremila bombe. A onda je glavica buknula. Odjeknuše još jednom ručne bombe i rafali mitraljeza i četa krenu na juriš. Nijemci ne izdržaše.

Treća četa je na koti 1688. Pred njom je oko 30 njemačkih lješeva. U njihovim prepunim rančevima, pored hrane, ima i ženskog rublja i mnogo drugih opljačkanih stvari. Bilo je tu čak i „ratnih uspomena“ sa Istočkog fronta.

Preživjeli planinci bezglavo su bježali uz zubate grede Umova. Pred mrak smo ih natjerali na lipovske grede. Nemajući kud, svi su izginuli skačući u provalije dukobe 200 do 300 metara.

„Ovakvu vojsku dosada nijesam vidio“, rekao je jedan kapetan stare crnogorske vojske, koji je posmatrao ovu borbu.

Drugovi koji su došli sa terena u bataljon, mahom članovi Partije, kao da su htjeli da nadmaše junaštvom stare borce — proletere prekaljene u Bosni i Hercegovini.

*

Vjerovatno istog dana, 16 maja, druga njemačka kolona krenula je iz Kolašina put Sinjajevine. Tamo je posjela Jablanov Vrh (tt 2203) i ostale istaknute tačke u njegovoj blizini. Zadatak im je najvjerovatnije bio da zatvore zapadna „vrata“ Kolašina—Lipovsku dolinu ili, kako je narod zove, grlo Vratlo.

Dobili smo zadatak da napadnemo i zauzmemo Jablanov Vrh. Napadali smo noću, a u ovom kraju to nimalo nije lako, jer je orijentacija veoma teška, pošto se na sve strane pruža jednolično zemljište puno vrtača koje se ni po čemu međusobno ne razlikuju. Krenuli smo iz nekih katuna zapadno od „Vratla“. Bilo je lutanja, te nijesmo ni mogli da izvedemo jednovremen napad.

Treća četa — na lijevom krilu — napadala je grebenom: Mali Starac (k 1921)—Rasovat (k 2049)—Jablanov Vrh, dok su ostale snage bataljona napadale pravcem katun Vratlo—Jablanov Vrh, uz strmu stranu planine pokrivenu mokrom i tvrdom planinskom travom. Prva je napala 3 četa. Napad je bio drzak. Uglavnom su samo bombaši uz pomoć puškomitraljeza došli do izražaja. Pod samim vrhom, kad smo imali još da likvidiramo samo jedan kameni bunker, ranjen je komesar 3 čete Radule Popović, pa je napad, za kratko vreme, popustio u silini.

Nijemci su jaču vatru usmerili na našu 2 četu.

Nijesmo uspjeli da potpuno ovladamo Jablanovim Vrhom. Trebalo je još samo jedan juriš ali njega nijesmo izveli, jer smo dobili naređenje za pokret. To je za nas bio početak Pete ofanzive.

Branko TACOVIČ i Milutin PEJANOVIČ

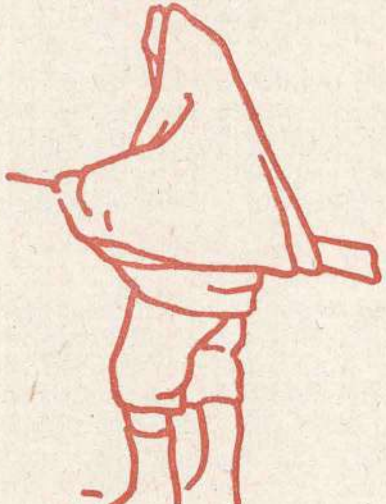

U BOJU NA BUDNJU

Treća planina za tri dana marša. Prvo Jablanov Vrh — najviša tačka Sinjajevine, zatim Durmitor, a danas, 31 maja, evo nas ispod Maglića. Kolona 2-gog bataljona Četvrte crnogorske brigade maršuje vrletnom stazom. S vremena na vreme odjekne tup pad konja i zveket metala — ostali smo opet bez jednog dragocenog tovarnog grla. Ljudi ćutke prilaze, skidaju oružje i tovare ga na svoja leđa, a zatim produžuju uz planinske vrleti.

Kad se sunce pojavilo i magla nestala, pred nama su se ukazale mratinjske livade i krševi. Na čukama, levo i desno od nas, vodila se borba. Nemci su očajnički branili položaje oko sela Brljeva. Napadali su ih bataljoni iz tri brigade. Položaje iznad sela Miloševića i Plužina čvrsto drže nemačke SS-trupe. Naš prodor u pravcu Bosne doveden je u pitanje. Zato tri brigade dobijaju zadatak da likvidiraju neprijateljske snage na ovom prostoru. Napadaće zajedno: Crnogorci, Krajišnici i Hercegovci. Štabovi brigada su na položajima.

Drugrica Dunja Danilović iz 1-ve čete našeg bataljona ranjena je kuršumima iz mitraljeza. Na čelu se vide dva okrvavljena mesta, a sa druge strane glave zjape dve grdne rane. Vidi joj se mozak. Kad su je poneli u hiruršku ekipu Dunja je bila u agoniji. Osećali smo bol za ovom stasitom i plemenitom devojkom, iz sela Morače. Svaki se borac sećao podviga ove hrabre drugarice, njene odvažnosti i spretnosti koje je pokazala pri izvlačenju ranjenika i njene pažnje i ljubavi prema svakom borcu.

Padala je tiha letnja kiša. Odela su nam skroz mokra. Ležimo na raskvašenoj zemlji, a neki i spavaju. Prvog juna u tri sata krenuli smo ka nemačkom uporištu na Budnju. Magla je skrivala ljude, krševite vrhove planine i stare bukove šume. Išli smo preko livada i mršavih seoskih potkućnica. Na jednom puteljku naiđosmo na leš mlađeg seljaka. Zaklan je, a glava mu prostreljena. Ležao je licem okrenut zemlji. Na jednoj je nozi imao opanak, a na drugoj gležnjak. Nosio je crninu na desnoj ruci. Odelo mu krvavo, sem kape od sivog seljačkog sukna koja je ležala podalje od njega.

Izišli smo iz šumice. Pred nama se ukaza izdužen i uzdignut plato — Budanj. Magla se iznenada diže. Ugledasmo šančeve ozidane od kamena i obložene zelenom busikom. A odmah zatim pucanj naruši jutarnju planinsku tišinu. Primetio nas je nemački stražar.

Trenutak kasnije krenuli smo u napad. Budanj je progovorio ubistvenom vatrom. Pred nama je brisan prostor koji treba savladati, a levo šuma. Minobacači su nas snažno tukli. Sa kose, levo od nas, neprijatelj je bočnom mitraljeskom vatrom uspeo da zaustavi bataljone Četvrte crnogorske brigade, iako je ostalo samo još 50 metara do njegovih rovova.

Izvršili smo silovit juriš i izbili na Budanj. U toku juriša poginuo nam je najbolji strelac 2-gog bataljona Manojlo Janković, dok je 37 nemačkih vojnika ležalo mrtvo oko mitralјeza, bacača i automata. Ostali su pobegli. U rančevima smo našli mnogo opljačkanih stvari: od seljačkog konca do svilenih ženskih marama. Na ivici jednog rova ležao je Nemac od oko 20 godina, rodom iz Minhena. Razneo ga minobacač. Samo mu je ostala nerazmrskana glava pokrivena plavom kosom i sa nekim čudnim mirom u plavim očima.

Dok smo se odmarali na prenoćištu, u selu Budnju, Nemci su pripremili uništenje naša dva bataljona. Jednu kolonu uputili su u pravcu sela Miloševića sa zadatkom da spreči naše izvlačenje u pravcu Štirna, drugu preko zaselaka Brijega i Plužina prema Budnju, a treću ka selu Brljevu. Iako su ih skoro potpuno opkolili, Nemci su, zahvaljujući intervenciji delova 5-og bataljona koji su po naređenju štaba brigade izbili iznad sela Miloševića, posle nepunog sata borbe bili prinuđeni da se sa miloševićkih greda povuku u pravcu reke Vrbnice. Na taj način je omogućeno izvlačenje naših bataljona u pravcu Štirna.

U noći 3 juna počeo je marš u pravcu Trnovačkog Jezera. Pre toga smo zakopali zaplenjene mitraljeze i minobacače, a zapljenjene puške stavili na oganj.

Posle jednog sata hoda naređeno je da se uputimo u pravcu sela Mratinja. Duboko, pred nama, u četinarskim šumama

dogorevale su poslednje logorske vatre. Neprijatelj je bacao bele rakete, osvetljavajući prostrane šume. Bledomlečna magla i jaka kiša krile su od nas šumske staze i puteljke. Mokri smo do gole kože. Prolazimo pored nekih premorenih drugova koji leže pokriveni šatorskim krilima a neki spavaju naslonjeni na jelova stabla. Poneki gasi žeđ kišnicom uhvaćenom na nezategnutom šatorskom krilu.

Brigada maršuje bez odmora.

Oko 9 časova otpočelo je spuštanje u Mratinje raskaljanim serpentinama, od kojih su neke potpuno vertikalno jedna iznad druge. Tim putem moraju se spustiti i svi konji, natovareni oružjem i municijom. Najzad smo savladali i ovu prepreku i stigli u Mratinje sa svim oruđima, ne izgubivši ni jednog konja.

Ali tek što smo skuvali skrob, stiže naređenje za pokret u pravcu Trnovačkog Jezera. Put do njega je kozja staza zasečena u kamenitim gredama. Odmah smo krenuli. Kroz maglu vidimo samo dvadesetak metara kamenite staze i ništa više. Niz kamenita korita spušta se noć kišna i maglovita. Kolona polako vijuga. Gore, na 2.000 metara visine, nalaze se Nemci.

Branko TACOVIĆ

IZ DNEVNIKA POMOĆNIKA KOMESARA ČETE[1]

Petnaesti maj 1943 godine. Rano ujutro izvršili smo pokret do sela Liješnja. Naši nijesu otvarali vatru na četnike iz mjesta, a oni su sa položaja iznad sela ispalili nekoliko metaka, u našem pravcu. Nekoliko seljana koji su se sklonili ispred naših jedinica, da se ne bi zamjerili četnicima ako dođu u kontakt sa nama, ipak su sišli u selo i razgovarali sa nama, kada su čuli da smo iz Četvrte crnogorske brigade.

U selu smo ručali i odmorili se.

Na teoriskom sastanku komande 2-ge čete prorađivali smo poglavlje „Partija" — iz „Osnova lenjinizma".

Zanoćili smo u Liješnju.

16 maj. U 5 časova, ujutro, pošli smo za selo Velje Duboko. Iz ovog sela ljudi su, većinom, u četnicima. Sa štabom bataljona pošle su 1 i 2 četa, a sa nama je i komesar brigade. Kad smo došli do sredine sela, gotovo sa svih strana su nas napali četnici. U toj borbi poginuo je drug Mandić, a teže ranjen jedan Pivljanin, koji je kasnije umro. Lakše su ranjeni Lazar Lopičić i Niko Đuranović. Čitav dan smo se zadržali na položajima i prepucavali se sa četnicima koje, zbog teške prohodnosti terena, nijesmo mogli da protjeramo sa strmih i dominirajućih vrhova. Uz četničkog komandanta i zlikovca Vuka Bećkovića, nalazilo se oko dvadeset ljudi, iz sela Dubokog i još toliko Međurečana, dok se većina ostalih već odvojila od njega. Desetak seljana, koji su se odvojili i pošli da nas presretnu,

[1] Pisac je bio pomoćnik komesara 2 čete, 1 bataljona Četvrte proleterske brigade.

dočekala je Bećkovićeva grupa četnika i dvojicu ranila. Uveče smo izvukli sa položaja ranjenog druga, a poginulog Medića sahranili.

Selo je, upoređujući ga sa ostalim okolnim, dosta bogato. Večerali smo nešto i tek od ponoći se malo odmorili.

Obaviješteni smo da su četnici napali i našu komoru, koja je ostala sa 3 četom u Morači. Izgleda da su zarobili u putu i patrolu od tri naša druga, a još se ništa ne zna za političkog delegata mitraljeskog voda našeg bataljona, Mila Vojvodića.

17 maj. Još uzoru smo izašli na položaje, iznad sela i na njima ostali čitav dan. Gotovo cio dan je padala sitna kiša. Uveče smo se, po naređenju, prebacili u obližnje selo Višnju i smjestili po kućama.

Iz ovog sela su svi ljudi, sem četvorica, kod svojih kuća. Narod nas je lijepo dočekao, ali više iz straha nego iz simpatija. Iz Dubokog se oko 50 ljudi vratilo iz šume kućama, a svega ih je oko 20 ostalo u šumi. Nismo imali nikakve borbe u toku dana.

18 maj. Odmarali smo se do podne u Višnji. Tu smo ručali, a onda smo pošli na položaj, koji je već bio posio jedan vod naše 1 čete.

Komanda čete je na sastanku dovršila proradu poglavlja „Partija".

Poslije podne, održali smo na položaju i partijski sastanak naše jedinice i počeli da prorađujemo prvu glavu istorije SKP(b). Prešli smo dva prva poglavlja. Sastanku je prisustvovalo 12 članova Partije i 4 kandidata.

U štabu bataljona saznao sam neke novosti. Jedan zatvorenik iz Kolašina uspeo je da pobjegne Njemcima sa strijeljanja. Priča da su svi politički zatvorenici, koji su se nalazili u zatvoru u Kolašinu, strijeljani. Svega je njih 17 uspjelo da pobjegne. Njemci su, kaže, razoružali oko četiri hiljade četnika, koji su se nalazili u Kolašinu i odvezli ih kamionima negdje u pravcu Bijelog Polja. Po njegovom mišljenju, to je izvršila neka kaznena ekspedicija Njemaca, jačine oko dvije hiljade ljudi, koja je prije nekoliko dana stigla u Kolašin. Vijest o razoružanju četnika primili smo sa rezervom.

Uveče smo, sa 2 četom 5 bataljona, pošli da rastjeramo četnike sa položaja i da uđemo u Duboko, konfiskujemo namirnice i stoku nekim četnicima, pa onda nazad. Putovali smo gotovo čitavu noć.

19 maj. Tek negdje pred zoru izišli smo na položaje iznad Dubokog. Ove strme padine sporo prelazimo.

Pošto smo protjerali četnike, četa 5 bataljona se povukla iz sela, a dio naše čete, sa kojim sam i ja pošao, obezbjeđivao je selo sa zapada. Poslali smo Popića da se poveže sa patrolom koja je bila na položaju iznad nas. Na oko dvjesta metara iznad nas sačekali su ga četnici u zasjedi i iz neposredne blizine pogodili u glavu. Čim smo čuli pucanj skočili smo i pritekli u pomoć. Četnici su odmah pobjegli kroz gustu šumu, a Popić nas je uplašio svojim izgledom. Otvorena rana zjapila mu je ispod čeone kosti, lice i odijelo sve krvavo, a on je bio na nogama i još nam ide u susret. Pitali smo se kako je uopšte ostao živ. Previli smo ga, očistili mu krv sa lica, pa ga odnijeli u bolnicu. Zrno mu je prošlo ispod lobanje i izišlo na potiljak, tako da mu nije povredilo mozak.

Poslije ovoga, povukli smo patrolu sa položaja i produžili za Višnju, u pravcu bataljona. Ni ovdje se nijesmo dugo zadržali, već smo preko jako strmih Moračkih Platija pošli za Gornju Moraču i Dragovića Polje. U putu nas je sa jednog brda napala grupa četnika, ali nijesmo imali gubitaka.

U Dragovića Polje stigli smo tek oko jedanaest sati uveče i tu zanoćili.

Danas mi je dvadeseti rođendan.

Naš 2 bataljon vodio je borbu sa Njemcima, ubio i ranio oko desetak, ali se morao povući sa položaja. Do podne je njemačka avijacija stalno bombardovala položaje naših jedinica iznad Kolašina.

Redovna je pojava da nas četnici, prilikom našeg povlačenja iz jednog mjesta, isprate vatrom, kao što su nas pratili prilikom našeg povlačenja iz Crne Gore za Bosnu, prošle godine u ovo isto doba. I ovdje je narod zaplašen propagandom da ćemo morati da otstupamo i da će ponovo doći Njemci, a pogotovu sada kada je saznao da su u Kolašin došle nove njemačke jedinice.

20 maj. U Dragovića Polju zadržali smo se čitav dan i održali sastanak bataljonskog biroa Partije. Analizirali smo stanje u bataljonu i kritički se osvrnuli na akcije i marševe koje smo imali posljednjih dana.

Dobili smo naređenje da konfiskujemo imovinu od nekoliko četničkih porodica iz sela i da nam vojska ubuduće ne smije gladovati.

U selu, kao i u čitavoj dolini Morače, klima je dosta blaga i, za razliku od planinskih krajeva, šuma je olistala, a voćke cvijetaju. Uveče smo dobili naređenje za pokret i čitavu noć smo marševali u pravcu Vratla na Sinjajevini.

21 maj. Svanulo je u putu. Oko deset časova stigli smo pred Katun Vratlo. Tu se nalazio jedan bataljon Krajišnika, dok je njihov 2 bataljon već otišao u pravcu Boana i dalje na sjever.

Ovo mjesto je na ograncima Sinjajevine, a ispod Vratla se pružaju Gornje i Donje Lipovo i Kolašin. Smjenili smo Krajišnike i produžili do nekih koliba ispod Vratla. Tu smo se odmorili i slušali kako njemačka avijacija bombarduje položaje naših jedinica lijevo od nas, u pravcu Bistrice.

Izvjestan broj drugova koji su rodom iz ovih krajeva, a nedavno su došli kao popuna naših jedinica, potpao je pod uticaj neprijateljske propagande, koja je na terenu dosta jaka i svakog časa poneki od njih dezertira.

Uveče smo sa četom pošli u Gornje Lipovo. Nijesmo imali snaga da se obezbijedimo dublje prema Donjem Lipovu, pa smo se ovdje zadržali. Krajišnici koji su tu bili prije nas, ostavili su u selu jako dobar utisak.

Nešto prije zore izišli smo na Vratlo.

22 maj. Doručkovali smo, pa odmah pošli na položaj iznad Vratla i Gornjeg Lipova. Tamo se već nalazila naša 3 četa. Njemci su se u toku dana pojavili ispred nas, ali nijesu preduzimali nikakav napad. Uveče smo se zadržali na istim položajima, a naša 1 i 3 četa rokirale su se ulijevo.

Sa kurirom Jankom uputio sam se u 1 vod da bih se tamo našao u slučaju napada Njemaca. Vod nije bio udaljen više od 500 metara, ali kako je bila noć, tražili smo ga sve do jedan sat poslije ponoći. Po ovim vrtačama Sinjajevine čovjek lako zaluta. Iako je druga polovina maja, vrijeme je ovdje hladno i noću pada slana, a ima i mrazeva.

23 maj. U samo svitanje Njemci su bili baš ispred naših osmatračnica i napali ih. Jako smo se razvukli po položaju — udaljenost između naših odeljenja i grupa iznosila je i po nekoliko stotina metara. Zato smo se morali povlačiti pred Njemcima. Izmakli smo pod vatrom njemačkih „šaraca", a da nikoga nije ni zakačilo, i otstupili preko Jablanovog Vrha, najvišeg na Sinjajevini.

Jedna četa 2 bataljona naše brigade je zbog jake artiljeriske vatre morala da napusti položaje koje je držala iznad Vratla, pa smo se zbog toga i mi povukli još malo unazad.

Čitav dan padao je snijeg, a povremeno bi ogrijalo sunce. Neispavani smo i umorni, a uz to prozebli i gladni. Po parče hladnog mesa sa skrobom, iliređe parčetom hljeba, dobijamo kao dnevno sljedovanje.

Po naređenju štaba brigade uveče smo pošli u napad. Ojačani jednom desetinom iz našeg 2 bataljona, dobili smo za-

datak da sa četom proteramo Njemce sa Jablanovog Vrha. Lijevo od nas napadao je jedan vod naše 3 čete, a desno, na Vratlo, 1 četa 2 bataljona.

Peli smo se uz strme padine Jablanovog Vrha, od jedanaest časova pa do dva ujutro.

24 maj. Na samom vrhu neprijatelj je na nas otvorio paklenu vatru. Svijetlećim raketama osvjetljavao je teren i dejstvovao „šarcima" i lakim bacačima mina. U prvom jurišu uspjeli smo da protjeramo Njemce sa njihovih položaja, koji su se nalazili na prednjim padinama vrha. Ali sam vrh nijesmo mogli zauzeti. Iako je bila noć, Njemci su automatskim oruđima precizno gađali po ivici zaravni. Naš napad je otežalo i to šti nijesmo mogli da podiđemo neprijateljskim rovovima ni sa lijeve ni sa desne strane. Žestoka borba trajala je nešto više od jednog sata. I još nekoliko uzastopnih juriša nije dalo nikakve rezultate. U desetini 2 bataljona koja je napadala na našem desnom krilu često se čuo glas Dese Baltić, kako potstrekava drugove u napadu. Od mitraljeskog rafala poginuo je, na Jablanovom Vrhu, politički komesar naše čete, Veliša Drecun, jedan od najboljih i najhrabrijih u bataljonu. Uspio sam da mu se privučem i provjerim da li je mrtav još dok je trajao juriš. Puls mu više nije radio i nije davao nikakve znake života. Skinuo sam sa njega pištolj i sat, da bih to predao njegovoj sestri i rođaku koje je imao u bataljonu. Iste noći teže je ranjen i hrabri puškomitraljezac Kukuruzović, i to u glavu.

25 maj. Povukli smo se pred zoru i zadržali na položajima koje smo juče držali. Oni koji nijesu na osmatračnicama, prilegli su i zaspali kao zaklani. Teško nas je pogodio gubitak komesara čete. Mnogi drugovi su prilikom povlačenja niz Jablanov Vrh, posrćući, ili od kamenja koje se pod nogama survavalo, zadobili povrede.

Uveče je naš 2 bataljon ponovo napadao Vratlo i Jablanov Vrh, a naša četa je ostala u rezervi. Do ponoći smo čekali na ugovorenom mjestu da, ukoliko bude trebalo, i mi pođemo u napad. Ali nijesmo dobili nikakve poruke. Tek predzoru, uhvatili smo vezu sa bataljonom i saznali da nije imao uspjeha. Njemce nijesu mogli da potisnu ni ostali bataljoni naše brigade, koji su ih iste večeri napadali. Iz našeg bataljona je poginuo Ivo Dabanović, a četiri-pet drugova je ranjeno.

Pored starješina u četi imamo svega dvanaest boraca.

26 maj. Na položaju smo ostali sve do pred noć, a onda smo se po naređenju povukli do susjednih koliba i u njima odmorili. Čitav dan padala je kiša i bilo nam je hladno.

Razgovarao sam sa nekoliko drugova koji su došli nedavno iz italijanskih logora, u zamjenu za zarobljene italijanske oficire. Od njih sam saznao za stanje u Cetinjskom i Barskom srezu, poslije našeg povlačenja za Bosnu prošle godine. Saznao sam i neke detalje o događajima koji su se odigrali u mom selu Građanima. Četnici su zbog mene maltretirali roditelje, braću i sestre i gotovo se svi još nalaze po italijanskim zatvorima i logorima.

27 maj. Odmarali smo se na Sinjajevini. Čitav dan je padao snijeg. Prozebli smo. Ovo je kraj bez šume, pa nemamo ni drva da založimo vatru.

Čuli smo za raspuštanje Kominterne. Tumačimo to kao jačanje odnosa među Saveznicima i šire mobilisanje progresivnih snaga svijeta, za borbu protiv fašizma.

Čitali smo pred četom članke iz Biltena Vrhovnog štaba o Petoj neprijateljskoj ofanzivi i naredbu Vrhovnog komandanta o uvođenju zvanja oficira u našoj vojsci.

28 maj. Rasporedili smo drugove koje smo dobili kao popunu — njih deset iz logora i sedam Bistričana. Na konferenciji koju smo sa njima održali, govorili smo o karakteru i ciljevima naše borbe.

Čuli smo da je njemački prodor od pravca Foče odbijen, a da su Njemci sa ustašama vršili zločine nad narodom u Nikšiću i okolini, poslije našeg povlačenja sa tog terena.

Na sastanku partiske ćelije čete minutom ćutanja odali smo poštu palom komesaru i diskutovali o stanju i prilikama u četi.

Uveče smo se preko Krnje Jele prebacili do Sirovca i tu se odmorili svega dva sata.

29 maj. Rano ujutro pošli smo preko Boana i marševali preko Tušine i Slatine do Mletička, gdje smo stigli oko deset sati. Tu smo nešto pojeli.

Čuli smo da je avion, koji je sinoć kružio iznad naših položaja, bio engleski i da je kod Žabljaka spustio vojnu misiju od šest Engleza i nešto sanitetskog materijala.

Predveče smo opet krenuli u pravcu sjevera. Putovali smo čitavu noć.

30 maj. Svanulo nam je u maršu kad smo stigli u selo Komarnicu. Sa kraćim zastancima produžili smo čitav dan i tek smo oko devet sati uveče stigli do nekih koliba na Pivskoj Planini. Tu smo malo otspavali. Marševi su nam usiljeni a ljudi su jako umorni.

Ustaše i Njemci izašli su već u Pivu do Budnja i spalili gotovo sve kuće kuda su prošli. Narod je sa nešto stoke izbjegao po okolnim šumama.

31 maj. Produžili smo marš ujutro i kod sela Mratinja prešli Pivu. Kod rijeke smo se malo odmorili i sačekali hranu, koju nam je dotjerao ekonom. Avijacija je čitav dan aktivna. Od Mratinja smo pošli prema Brljevu gdje su se već pojavili Njemci. Kretali smo se vrlo teško prohodnim terenom gdje nas je zatekla noć. Tu smo i sačekali zoru. Hladno je i stalno pada kiša.

1 jun. Produžili smo uzoru marš i stigli iznad Brljeva, u blizinu položaja koje su držali Krajišnici. U šumarku smo održali kratak sastanak bataljonskog biroa Partije, kome su prisustvovali i svi komesari četa. Na sastanku smo zaoštrili pitanje odgovornosti komunista i slabog političkog rada. Taj nerad se, s obzirom na ovako teške prilike, vrlo negativno odrazio na stanje u bataljonu.

Uveče smo i mi učestvovali u napadu na Brljevo. Nastupali smo kad nas je neprijatelj iznenadio i zasuo svijetlećim raketama i rafalima automatskih oruđa. Nekoliko puta smo pokušavali da ga potisnemo, ali nijesmo uspjeli. Uzoru smo se povukli na prihvatne položaje, sa dva ranjena druga iz čete, dok je 2 četa imala trojicu ranjenih. Njemce su, na ovom položaju, napadali istovremeno i Krajišnici, ali su se i oni morali povući sa nekoliko poginulih i ranjenih.

2 jun. Četa se povukla sa položaja i malo odmorila u obližnjoj šumi. Hrana nam je — jedanput dnevno parče kuvanog mesa. Uveče smo se prebacili sa Budnja, gdje je naš 2 bataljon nanio Nemcima prilične gubitke i zaplijenio nešto opreme. Naše jedinice su opkolile Njemce, koji su ostali na Brljevu. Računali smo da će ih u toku noći likvidirati. U napadu na Brljevo učestvovala je pored ostalih i naša 1 četa, dok su 2-ga i 3-ća dobile zadatak da se postave u zasjedu. Čitavu noć nijesmo ni oka sklopili. Napad opet nije uspio.

3 jun. Povukli smo se u šumu iznad Budnja. Jedna njemačka kolona došla je do Stabne u pomoć opkoljenim Njemcima, na Brljevu.

Poslije podne smo se malo odmorili i u prisustvu načelnika štaba brigade održali u bataljonu vojno-političko savjetovanje sa svim rukovodiocima. Analizirajući dosadašnje propuste, on nas je upozorio da moramo sa više odgovornosti

prilaziti izvršenju zadataka, jer se posljednjih dana ne osjeća dovoljno discipline — ni u marševima ni u toku borbe.

Istog dana smo održali i sastanak partiske ćelije naše čete i komunistima prenijeli zaključke ovog savjetovanja.

Stalno je padala kiša, a noćili smo opet u jednoj šumi.

4 jun. Krenuli smo, predzoru, u pravcu Mratinja — čitava naša brigada. Na jednom zastanku dobili smo po parče kuvanog mesa i produžili u pravcu sjevera. Na padinama neke planine zatekla nas je noć. Dalje nijesmo mogli, jer se kroz šumu ništa nije vidjelo. Čitavu noć padala je kiša.

5 jun. Naređenje za pokret dobili smo uzoru i preko neke visoravni prošli lijevo od Vučeva. Sreli smo djelove Prve proleterske brigade. Vidio sam se sa Đanijem i još nekim drugovima iz mog mjesta. Spuštali smo se jedno vrijeme prema Sutjesci i prenoćili u gustoj jelovoj šumi. Sve je vlažno i mokro, kiša ne prestaje.

Održali smo sastanak bataljonskog biroa Partije, na kome smo diskutovali o postavljenju komesara 2 čete i reorganizovanju partiskih jedinica u četama i samostalnim vodovima. Po najnovijoj direktivi brigadnog komiteta, zbog otežanih uslova za rad partiskih jedinica na položajima i nemogućnosti održavanja čestih sastanaka, partiske ćelije u četama smo podijelili na grupe. U svakoj četi su formirane po tri takve grupe, po četiri-pet komunista u svakoj, i to jednu grupu su sačinjavali komunisti komande čete, a po jedna je formirana u svakom vodu.

6 jun. Pokret do Suhe na Sutjesci. Staza kojom smo se spuštali bila je razgažena i jako blatnjava te su nam konji često posrtali. Jedinice, koje su prošle ispred nas, vodile su u kanjonu Sutjeske, borbu sa Njemcima koji su došli od Gackog i naterali ih na povlačenje. Zbog nevremena i niske magle neprijateljska avijacija nije dejstvovala, a djelimično je ograničeno i artiljerisko dejstvo. Razapeli smo šatore i noćili u Suhoj, obezbjeđujući se prema Izgorima.

7 jun. Bataljon je u Suhoj. Po jedna četa stalno je na položaju.

Na sastanku partiske ćelije 2 čete, izvršili smo podjelu članova Partije po grupama.

Osjećam se slabo, jer sam kao i mnogi dobio dizenteriju.

8 jun. U Suhoj smo održali i sastanak bataljonskog biroa Partije, na kome smo analizirali moralno-političko stanje

u bataljonu i izvjesne organizacione probleme partiske organizacije.

Ujutro je jedno zrno zalutalo sa pravca Bara, gdje Druga dalmatinska vodi žestoke borbe i ranilo Jelenu Drecun u nogu. Hrana, ako je uporedimo sa onim što primaju druge jedinice, dosta je dobra, jer još nijesmo počeli da jedemo konjsko meso. Uz komad kuvane govedine dobijemo i pomalo skroba. Velik broj je iznemoglih i bolesnih drugova, ali niko ne izostaje. Niko neće da ide u bolnicu. U ovakvim situacijama čovjek je najsigurniji u jedinici.

Njemačka avijacija neprestano kruži i bombarduje dolinu Sutjeske, jer se vrijeme proljepšalo.

Odlukom bataljonskog biroa Partije prešao sam iz čete i preuzeo dužnost intendanta bataljona. Čitavu noć smo marševali u pravcu Tjentišta.

9 jun. Osvanuo je u maršu, negdje iznad Tjentišta. Komora se kreće vrlo sporo. Staza kojom se penjemo toliko je razgažena, da konji upadaju preko koljena u duboko blato i stalno posrću. Pred nama je komora Vrhovnog štaba. Njihovi konji su natovareni još više nego naši, pa se zato teže i kreću. Za vrijeme čitavog noćnog marša prešli smo stazu koju bismo normalno, po lijepom vremenu, mogli da pređemo za manje od dva časa. Već je uveliko dan, a mi prolazimo terenom koji Njemci tuku mitraljeskom i artiljeriskom vatrom. Ranili su dva-tri druga.

Nastavljamo da se penjemo uz brdo. Mimoišao nas je drug Tito i nekoliko Engleza sa malobrojnom pratnjom. Išli su pješice. Kad je naša kolona stigla baš pod jedan vrh, nadletjeli su njemački avioni. Prvo su izviđači, i to vrlo nisko, bacili neke signalne rakete i odmah za njima pojavili su se bombarderi. Smjenjivale su se eskadrile za eskadrilom i stalno nas zasipale bombama i mitraljeskom vatrom. Čitav ovaj dio planine je zasut vatrom. Imamo mnogo gubitaka. Poginuo nam je komandant Četvrte crnogorske brigade, Vako Đurović. Ranjen je i drug Tito i još jedan Englez, a šef Engleske misije kažu da je poginuo.

Bombardovanje je trajalo čitav dan. Nekoliko puta sam se našao u neposrednoj blizini eksplozija. Djelovi jedinica prikupljali su se uveče u podnožju planine. Mi smo se iznad jednog potoka odmarali do ujutro.

10 jun. Izvršili smo pokret rano i prebacili se do Vrbničkih Koliba na Zelengori. Pored nas stalno prolaze jedinice, kolona za kolonom. Iako se krećemo šumom, avijacija nas ne ostavlja na miru. Stiješnjeni smo na uzanom prostoru pa malo

koja bomba padne naprazno. Oko podne smo zastali i tu sačekali noć. Od bombardovanja smo imali još četiri mrtva iz bataljona, i to dvojicu iz bataljonske komore.

Pored naše brigade, u blizini su još i Deseta hercegovačka, Majevička i Druga dalmatinska brigada sa brigadnim bolnicama.

Drugi i 3 bataljon naše brigade imali su u Zelengori više od dvadeset mrtvih i ranjenih. Veći broj težih ranjenika ostao je u putu.

Njemci na začelju vrše jak pritisak i naše zaštitnice vode sa njima žestoke borbe. Tako je i naš 5 bataljon, dok je bio na začelju brigade, imao dosta mrtvih i ranjenih.

Putem sve češće nailazimo na iznemogle i bolesne koji ostaju iza kolone. Mrtve nema ko da zakopa.

Od uginulih konja ostali su, iza kolone, samo kosturi.

Čitavu noć putovali smo preko Zelengore i prešli dosta dugu stazu. Iz pouzdanih izvora smo saznali da su lakši ranjenici i bolesnici, tj. pokretni dio Centralne bolnice, uspjeli da se djelom probiju, a ostali su stradali.

Putovanje je zamorno, borci gladni, a mesa više nemamo.

11 jun. Osvanuo je u maršu. Krećemo se iza komore Vrhovnog štaba. Padala je gotovo čitav dan kiša i zato smo bili pošteđeni od bombardovanja. Onako izgladnjeli, uslast smo pojeli konjetinu. Bila je jako ukusna.

Predveče se, još prije nego što smo krenuli, stvorila gužva od boračkih djelova bolnice. Tako smo se u neredu kretali čitavu noć, a na putu je veliko blato. Zastali smo u jednoj šumi, negdje između Jeleča i Ljubinja i tu sačekali jutro.

12 jun. Ujutru smo se prebacili do jednog potoka i tu ostali čitavi dan. Za bataljon koji je na položaju ispod Ječeča, u blizini ceste Foča—Kalinovik, skuvali smo i otpremili meso od dva polukrepala konja. Drugo na ovom terenu ništa nema. Ovo je prvo sljedovanje koje sam kao intendant nabavio bataljonu.

Krajišnici su uz znatne sopstvene gubitke potisli Njemce i probili se preko jednog položaja. Čitav dan se smjenjivala avijacija i bombardovala usku dolinu u kojoj se nalazi komora nekoliko brigada. Bombardovali su nas i težim bombama. Kod ljudi se osjeća jaka nervoza, posljedica gladi, umora i nespavanja.

Za noćas se predviđa napad na njemačke snage koje sa tenkovima i drugom motorizacijom krstare cestom, preko koje treba da se probijemo.

Uveče smo krenuli pozadi kolone Vrhovnog štaba i zbog lošeg puta vrlo sporo se kretali.

13 jun. Produžili smo do jedne šume ispod Jeleča. Tu smo morali da zastanemo, jer zbog avijacije i artiljerije nijesmo mogli da pređemo nekoliko stotina metara brisanog prostora. Iz neposredne blizine su nas, iznenada, napali Njemci. Pod vatrom njihovih mitraljeza i bacača povukli smo se i ostavili nekoliko poginulih drugova.

Prelaz preko ceste od sinoć je već osiguran. Iznad sela Miljevine nagomilalo se boraca i komore iz nekoliko brigada. Avioni nas stalno prate i bombarduju.

14 jun. Poslije marša čitave noći ujutru smo nastavili pokret do sela Mrežice. Tu smo se odmorili i kuvali hranu za bataljon. Mesa imamo, ali brašna nigdje ni truna. Predveče su avioni jako bombardovali čitav ovaj rejon. Sedam drugova nam je poginulo, a među njima i zamenik komesara 1 čete, Bosiljka Božović. Šestorica su teže ranjeni. Sklonili smo ih u jednu kolibu, koju su nešto kasnije avioni bombardovali zapaljivim bombama i spalili je zajedno sa ranjenicima. Pored toga, imali smo više od petnaest lakše ranjenih. Teže su stradale i naša intendantura i brigadna bolnica.

Zanoćili smo u Mrežicama.

15 jun. Podijelili smo hranu bataljonu još ujutro i komora je pošla u pravcu sela Kolakovića. Dok je bataljon držao položaje iznad sela, ja sam sa patrolom svratio do sela Osoja, radi konfiskacije stoke. Njemci su nas iznenadili iz obližnjeg šumarka. Jedva smo uspeli da se pod vatrom izvučemo. Ostavili smo pet mrtvih: Jova Vujovića, Dušana Markovića, Velišu Vakševića, Stanu Tomašević i još jednog druga.

16 jun. Pošli smo za bataljonom u Modro Polje i usput svratili u jedno muslimansko selo iz kojeg smo rekvirirali 6-oro goveda. Bataljon smo stigli u susednom selu. Tu smo se odmorili do jutra.

17 jun. Stigli smo u Popuže. U oštroj borbi sa Njemcima naš bataljon je imao više mrtvih i ranjenih. Pored ostalih poginuli su Milan Janković i Milica Klisić. Za vrijeme noćnog marša, zbog blata i teško prohodnog terena, prešli smo vrlo kratak put.

18 jun. Svanulo je u pokretu. Zadržali smo se neko vrijeme u šumi, ispod samih položaja, nedaleko od ceste i pruge Sarajevo—Rogatica. Tu smo predanili i skuvali nešto mesa za bataljon. Moramo da pazimo da se ne primjeti dim zbog avijacije. Blizu nas su i štab naše divizije i još nekoliko brigada.

Sa komorom ostalih bataljona pošli smo i kretali se uveče po vrlo teškom terenu. Najedanput smo u gustoj šumi ostali bez veze i nasumice se kretali bez vodiča.

19 jun. Predzoru smo izišli na neki put i uhvatili vezu sa komorom Vrhovnog štaba. Oni su nam pokazali dalji pravac i u obližnjem selu zatekli smo naš bataljon.

Kiša nas stalno prati, pokisli smo do gole kože. Neočekivano smo, pred noć, dobili naređenje za pokret. Neprijatelj je energično nadirao na našem desnom krilu. Malo smo se zadržali kod komore štaba brigade, pa oko 11 uveče krenuli dalje u pravcu Bogojevića.

Jovo MIHALJEVIĆ

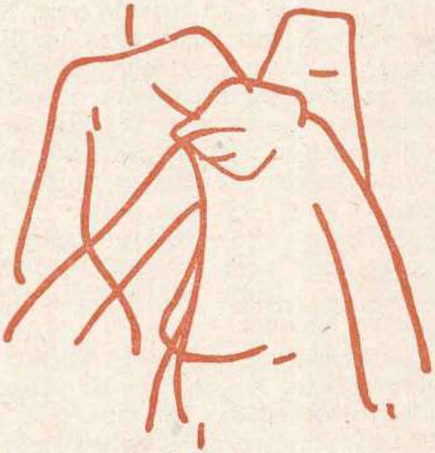

U BORBAMA KOD SELA MILOŠEVIĆA I NA TISOVOM BRDU

Posle teških borbi oko Kolašina protiv delova nemačke 1 brdske divizije 5 bataljon je, čini mi se, 19 maja, upućen usiljenim maršem pravcem: Sinjajevina — Javorje — planina Lola — severno od sela Gvozda — južni ogranci planine Vojnik — selo Mali Orah — selo Šipačno. Posle napornog marša od 24 časa bataljon je uzoru stupio u borbu iznenadivši nemačke jedinice na položaju kod Šipačna. Prišao je nečujno blizu nemačkih šatora i odjednom sručio veliki broj „kragujevki" na Nemce, koji nisu očekivali ovaj napad. Nemci su se brzo snašli i snažnim protivnapadom uspeli da nas u prvi mah odbace za oko 100 metara. Zatim su, uz podršku artiljerije, usledili njihovi stalni napadi, ali sa veoma malo uspeha. Tek popodne su nas potisli, ali jedva nekoliko stotina metara. Naročito jak pritisak vršili su na 2 četu i negde oko 12 časova ranili njenog komesara Danila Grbovića.

Svi pokušaji Nemaca da ovladaju našim položajem ostali su u toku čitavog dana uzaludni iako je bataljon bio popunjen priličnim brojem mladih partizana, među kojima se naročito isticao Rajko Nenezić.

Borci su tek kasno naveče dobili večeru — malo žitkog skroba i po parče hleba. Negde duboko u noć došla je jedna majka da obiđe jedinca. Žena od svojih 50 godina stigla je posle desetak časova putovanja iz sela Bijele i donela svome Blaži hleba i mesa. „Podijeli to sa drugovima" — rekla je. Ovo je bio njen poslednji sastanak sa sinom.

U toku cele noći bilo je mirno, a u jutarnjim časovima neprijatelj je ponova preduzeo napad. Bataljon je pružao

žilav otpor u toku celog dana, a pred sumrak je dobio naređenje da usiljenim maršem preko Krnova, Šavnika i Pivske Planine dođe u selo Mratinje.

Nemci su se takođe užurbano kretali preko Goranskog i Plužina u pravcu Mratinja, ali su se 31 maja kod sela Budnja sukobili sa 2 i 3 bataljonom Četvrte proleterske crnogorske brigade, koji su ih razbili i prisilili na povlačenje u pravcu Plužina. Naš 3 bataljon je okružio jednu grupu od 150 nemačkih vojnika, na koti 1168, koji su pružali očajnički otpor. Njih je avijacija u toku dana snabdevala municijom. Levo od 3 bataljona nalazio se 2 bataljon na položaju koji se protezao skoro do iznad same reke Pive.

Peti bataljon, koji je stigao iz sela Mratinja tek po razbijanju Nemaca na Budnju, poseo je položaj na prilazima sela Miloševića: desno prema Pleću (1519), a levo jugozapadnom ivicom Miloševića. Druga četa držala je najvažniji otsek 5 bataljona, zatvarajući pravac od Miloševića ka Budnju. Pozadi njenog položaja, na oko 500 metara, bila je opkoljena jedna njemačka grupa koja je 2 četu tukla mitraljeskom vatrom. U samo jutro, 2 juna, Nemci su krenuli u napad. Pošto su borci naše patrole, izbačeni ka potoku Vrbnica u selu Miloševićima, zaspali usled zamora u danonoćnim borbama, Nemci su se neopaženo približili, a zatim glavnim snagama krenuli na juriš baš u pravcu 2 čete, jer je tim pravcem vodio najkraći i najpogodniji put za brzo spajanje sa opkoljenom grupom. Da su u ovome uspeli, oni bi ujedno otsekli i naše snage koje su se nalazile levo od 5 bataljona. U isto vreme preduzela je ispad i neprijateljska opkoljena grupa, ali je 3 bataljon osujetio oba napada. Zatim je usledio juriš za jurišem. Nemci su hteli da što pre spasu svoju opkoljenu grupu kako bi dalje produžili dejstva ka Mratinju i presekli prelaz naših snaga preko Pive ka Vučevu. Borci 2 čete su znali da bi 2 i 3 bataljon bili dovedeni u tešku situaciju, ako bi ih Nemci potisli sa ovih položaja, jer bi oba bataljona bila priklještena uz neprolazni kanjon reke Pive. Zato se i u ovoj situaciji ispoljilo ono što je uvek krasilo naše partizane: spremnost da se žrtvuju za spas svojih ugroženih drugova.

Položaj 2 čete bio je u podnožju kote 1178, iznad samog sela Miloševića. Zaklanjao nas je zid kojim su bile ograđene seoske livade. Desno, na nekoliko stotina metara iznad nas držale su položaj ostale snage 5 bataljona. Pod zaštitom žestoke minobacačke vatre, koja je tukla naše položaje, nastupili su Nemci kroz selo Miloševiće. Sigurno ih je bilo deset puta više no nas. Izgledalo je besmisleno ostati tu, jer

je pretila opasnost da isturena četa bude potpuno uništena. Ali niko nije ni pomišljao da otstupi ni za jedan korak, a kamoli da napusti položaj, jer bi se time našle u teškom položaju i ostale naše jedinice. Još u početku borbe na položaj 2 čete došli su komandant Četvrte proleterske crnogorske brigade Vako Đurović i komandant 5 bataljona Boško Janković. Pošto su uočili nameru Nemaca, oni su išli od jednog do drugog borca kroz kišu kuršuma, pohvaljivali pojedince i davali uputstva za dalji rad.

Vuko Vračar — stari borac 5 bataljona — i desetar Dušan Krneta — koji je još 1942 g. došao u naš bataljon kod Livna — bili su na levom krilu čete. Krneta, pravi proleter-borac, hladnokrvno je gađao i bacao bombe. Kada je njegov puškomitraljezac poginuo, on je naočigled čitave čete pretrčao brisani prostor, zgrabio puškomitraljez i otvorio vatru. Svi pokušaji Nemaca da probiju položaje 2 čete ostali su uzaludni. Zato su se Nemci rokirali ulevo i počeli da se penju uz vrleti (k 1519), prema položaju ostalih četa 5 bataljona. Kad su se već skoro popeli na sam vrh, naša vatra sa k 1519 i leđna vatra 2 čete primorala ih je na brzo povlačenje. Jedino je u selu Miloševićima ostalo jedno odeljenje sa „šarcem" da štiti desetkovane Nemce koji su u paničnom bekstvu otstupali prema potoku Vrbnici. Rako Nenezić i još jedan drug prišli su nemačkom puškomitraljezu. Pošto su sa oko 30 m bacili „kragujevke", „šarac" je umukao. Posluga je bila mrtva. Posle četvoročasovne teške borbe 5 bataljon je uspeo da razbije neprijatelja. Njegova 2 četa podnela je glavni teret borbe. Imala je prilično gubitaka, ali je pohvaljena od komandanta brigade za junačno držanje u ovoj teškoj i krvavoj borbi.

Treći bataljon je ponovo osujetio pokušaj opkoljene nemačke grupe da se probije prema s. Miloševićima. Zadatak je bio izvršen. Put za Vučevo bio je slobodan. Peti bataljon je ostao na svojim položajima do naređenja za povlačenje. On je pred samu noć u sastavu brigade nastavio pokret u pravcu Sutjeske. Kod Maglića je vodio nekoliko dana teške borbe, a po prelasku Sutjeske dejstvovao je ka potoku Hrčavki. U toku 9 juna naročito je bila aktivna neprijateljska avijacija. Jedva čekamo da napustimo šumu. Čim bi se ukazao neki proplanak, pomislili bismo da će se ubrzo pojaviti i neko selo. Gladni smo. Hrane već nekoliko dana nema, sem ako se sriješuša i bukova kora smatraju hranom. Konja skoro i nema. Neke smo pojeli, dosta ih je pobila i avijacija, a ostatak prenosi ranjenike. Pa i da imamo hrane, teško bi je pripremili, jer smo stalno u pokretu.

9 juna — pred sam mrak — u trenutku kada se spuštamo prema potoku Hrčavki, 5 bataljon je dobio naređenje da zastane. Svuda oko nas ležali su unakaženi leševi naših drugova pomešani sa lešinama konja. To je bio rezultat užasnog dejstva neprijateljske avijacije. Posle kraćeg vremena, komandant bataljona je naredio da izađemo na Tisovo Brdo (k 1379) da bismo odatle zaštitili prelaz Sedme baniske divizije. Zadatak 5 bataljona bio je delikatan i težak. Trebalo je sprečiti Nemce da preseku jedinu stazu kojom je morala da prođe Sedma baniska divizija da bi se spojila sa Glavnom operativnom grupom. Komandant bataljona naredio je da se odmah krene na Tisovo Brdo. Penjanje je bilo teško, jer su iscrpenost i glad dostigli vrhunac. Zato smo se umesto za jedan sat, popeli na brdo tek posle nekoliko časova. Kad smo stigli na vrh, borci su popadali od iscrpenosti. Teško bi tog momenta jedinica bila spremna za neku ozbiljnu akciju. Noć je brzo odmicala. Čim je svanulo, borci su pošli u potragu za srijemušom i bukovom korom. Avijacija je već u prvim jutarnjim časovima počela sa dejstvom. Oko 9 časova, 10 juna, naše patrole primetile su neprijatelja sa pravca Vilinjaka (1764) i Ozrena (1405). Bili su to delovi 7 SS divizije. Nemci su oprezno, u manjim kolonama, kroz šumu i proplanke, nastupali ka našim položajima. Svi su se borci nalazili na svojim mestima, u zaklonima iza bukava. Između 10 i 11 časova neprijatelj je dočekan iznenadnom, bliskom i jakom vatrom. Prvi juriš je odbijen, ali su Nemci izvršili i drugi. No i ovog puta bili su odbijeni. Mnogi naši borci privlačili su se poginulim Nemcima, da bi iz njihovih ranaca uzimali municiju i hranu. Kad su Nemci, kasnije, sa svih strana izvršili juriš i zauzeli Tisovo Brdo, mi smo se povukli u samo podnožje kote, a zatim, po naređenju komandanta bataljona, krenuli u protivnapad i ponovo ga zauzeli. Prilikom ovog napada poginulo je mnogo drugova, među njima i Vuko Vračar. Proboden je nožem. Nažalost, Tisovo Brdo nismo mogli da zadržimo. Nemci su ga ponovo zauzeli, a bataljon se povukao u potok Hrčavku.

Dok je naš bataljon vodio borbu na Tisovom Brdu, ispod njega je prolazila Sedma baniska divizija, stazom prema Lučkim Kolibama. Da bi zaštitio dalji prolazak Sedme divivije, bataljon je zauzeo nov položaj duž potoka Hrčavke. Ovaj položaj je bio samo nekoliko stotina metara daleko od staze kojom je prolazila Sedma divizija. Komandant bataljona je saopštio da na tom položaju moramo ostati sve dok ne prođe i poslednji borac Sedme divizije.

Nemci su uzaludno pokušavali da nas proteraju sa ovog položaja. Između velikog broja drugova koji su se istakli u ovoj borbi, naročito treba pomenuti drugove Krnetu, Rajka Nenezića i Vuka Vračara. Iznenada čuh ženski glas kako zove i moli za pomoć. Ranjena je drugarica Saveta Mikić, četna bolničarka. Izvukli smo je iz streljačkog stroja. Molila nas je i preklinjala da je ubijemo da ne bi pala u ruke Nemaca. Bila je svesna da u ovoj teškoj situaciji nećemo biti u stanju da je spasimo. Odneli smo je stotinak metara pozadi našeg položaja i stavili na granje, između dve pale bukve, sa namerom da je kasnije ponesemo. Ali, nažalost, usled jakog neprijateljskog pritiska, to nismo uspeli da učinimo. Nemci su je pronašli i ubili. Borba je bila teška. Poginuo je i komesar 3 čete Vuk Žižić, koga su borci voleli i poštovali zbog njegove skromnosti, staloženosti, hrabrosti, brige i ljubavi prema drugovima. Palo je ovde još mnogo drugova, ali Nemci nisu uspeli da preseku stazu.

Peti bataljon izvršio je svoj zadatak. Kod svakog borca i rukovodioca osećalo se zadovoljstvo — iako je bataljon bio prepolovljen — što su uspeli da omoguće prolaz Sedme baniske divizije sa kojom su zajedno, u najtežim danima Četvrte ofanzive, prolivali krv na Vilića Guvnu, prema Gornjem Vakufu, u kanjonu Neretve.[1]

10 juna naveče bataljon je nastavio pokret i kod sela Govze ušao u sastav svoje brigade. Tu je dobio zadatak da se zajedno sa ostalim jedinicama brigade — popne na Kusad-Planinu. Iako se bataljon polako penjao, ipak je bilo drugova koji nisu mogli da izbiju na vrh planine zato što su bili veoma iscrpeni. Ali, većina je ipak stigla. Na samom vrhu bataljon je odmah stupio u borbu. Istureni neprijateljski delovi su odbačeni, a zatim smo naišli na jači otpor Nemaca koji je trajao sve do kasno u noć. Tom prilikom poginulo je i ranjeno nekoliko drugova.

---

[1] Štab Sedme baniske divizije uputio je kasnije pismo 5 bataljonu sledeće sadržine:

Dragi drugovi,

Na našem putu iz Crne Gore za istočnu Bosnu, probijajući se pod najtežim okolnostima kroz neprijateljske linije, vi ste nas prihvatili u najtežim momentima na rijeci Hrčavki. Vaše junačko držanje i drugarska pažnja prema našoj diviziji potstiče sve naše borce i rukovodioce da vam u ime naše divizije izrazimo zahvalnost.

Smrt fašizmu — Sloboda narodu!

Komesar — Komandant
Đuro Kladarin — Pavle Jakšić

Sutradan, bataljon se uputio ka Miljevini gde je proboj već bio izvršen. Tog dana je dejstvo neprijateljske avijacije dostiglo vrhunac. U toku kretanja naišli smo na bolnicu Četvrte crnogorske brigade, koja se, takođe, kretala u pravcu proboja. Tu sam, među ranjenicima, našao Savića Živkovića-Gila, sa kojim sam bio nerazdvojan drug. Poznavali smo se još pre rata. Jahao je na konju, a držala ga je jedna drugarica. Bio je ranjen i imao visoku temperaturu. Čim me je ugledao zatražio je vode. Dao sam mu punu čuturicu. Jedno vreme išao sam s njim, a zatim smo se morali rastati. Uskoro, je, u samu noć, bataljon prešao cestu kod Miljevine.

Mile RADOVIĆ

NE OSTAVLJAJ ME DRUŽE

U svanuće 9 juna našao sam se u dijelu kolone, u kome je bila i intendantura 5 bataljona Četvrte proleterske, u jednom potoku, utonulom u gustu bukovu šumu. Primijetio sam ekipu glumaca — Afrića, Rutića, Međedovića i druge. Ivka Rutić iz glumačke grupe nosila je dijete na grudima. Poslije kraćeg zastoja kolona je nastavila pokret. Čelo je još u toku noći prešlo Milinkladu i spuštalo se u dolinu Hrčavke. Opet je kolona zastala. Sunce je ogrijalo. Gladni smo, iznemogli, prljavi. . .

Na Milinkladi se vodi borba. U neposrednoj blizini su bataljoni Četvrte proleterske brigade i još nekih jedinica. Bore se na život i smrt. Talasi aviona se smjenjuju: „Dornijerijeri", „Meseršmiti", „Rode". Bombe padaju na sve strane, avioni mitraljiraju neprestano. Čuje se prasak pištolja, neko viknu: „Nijemci ubijaju ranjenike!" Osvrnuh se. Nema ih. To, izgleda, neko izvrši samoubistvo. Čuju se glasovi: „Ne ostavljaj me, druže!" Stojim ispod jednog bukovog stabla. Noga me boli, ne previjam je već dva dana. Okrećem se oko stabla i pratim avione — pazim na koju će stranu pasti bombe. Konja sam pustio da pobjegne da ne bi otkrio položaj. „Ako se odavde iziđe živ, biće konja". Ali konj se stalno vrti oko mene, a ja oko stabla. I on osjeća opasnost. Kada je prošao talas aviona, pogledah konja. Bio je ranjen u obadvije kosti donje vilice. Otkopčao sam mu čamparu i uzde i pomilovao ga.

Opet talas aviona. U neposrednoj blizini je hirurška ekipa divizije. Bombe su je gotovo čitavu uništile. Uništen je i sav sanitetski materijal. Čuo se jauk. Okrenuh se. Bila je

to Marta Popivoda. Zove me. Kaže da je ranjena u nogu (u kuk). Bombe prašte, sve miriše na barut. Ne možeš se pomaknuti od mitraljiranja i avionskih bombi. Marta me zove: „Gajo, možeš li mi pomoći, ne ostavljaj me!" Doviknuh joj: „Umiri se, lezi, sačekaj dok ne prođe talas — učiniću sve što mogu!" Kada su njemački avioni izbacili svoje tovare i odletjeli za druge, potrčah do Marte. Ne sjećam se da li sam je previo ili ne. Popeo sam je na ranjenog konja. Krenuli smo.

Kolona je bila iskidana. Ko god je mogao žurio je prema dolini Hrčavke. Prešao sam s Martom oštru kosu Milinklade — vodio sam konja za uzdu. Primjetio sam manju grupu ljudi —, među njima je ležao smrtno ranjen komandant Četvrte proleterske brigade Vako Đurović. Odmah sam potom sreo neke poznate borce. Kažu mi da je ranjen Tito. „Gdje?" „Na Milinkladi." Niko ne zna da li je teže ili lakše ranjen. Velika zabrinutost. Svuda mrtvi i ranjeni. Idemo dalje kroz šumu. Marta ne može da sjedi na konju. Namještam je kako je pogodnije. Rana je boli. Svaki korak konja vređa je. Zastajkujemo. Avioni stalno bombarduju, a borba se i dalje vodi. Zastali smo.

Marti je neugodno što moram da se angažujem čitav dan i da se brinem o njoj. Na licu joj se vidjela zahvalnost. Odjedanput iz svoje torbice vadi malu knjižicu. To je bila istorija SKP(b) — kratak kurs. Zamolila me da primim tu knjigu kao poklon i znak pažnje, zahvalnosti i sjećanja na taj strašan dan. Primio sam. Nisam znao šta da joj kažem, ali sam sve razumio. Stalno sam mislio da li ću negdje pronaći organizovanu bolnicu da je predam i da joj se ukaže pomoć. Kada smo se spustili u dolinu Hrčavke naišlo je, reko bih, najstrašnije bombardovanje. Iz velike visine padale su bombe, dobro smo ih vidjeli. Nalazili smo se blizu jednog stabla. Bombe su ispuštene, rekao bih, tačno iznad naših glava i prelijetale su dalje od nas. Ponovo sam je popeo na konja. Bila je iznemogla, pocrnjela. Nijesmo imali hrane. U sam sumrak, iza doline Hrčavke, u jednoj šumi, nalazila se neka bolnica. Koliko se sjećam, to je trebalo da bude bolnica Druge divizije. Tu sam Martu predao. Pozdravili smo se. Zahvalio sam joj se još jednom na poklonu, pojahao konja i požurio da tražim svoju jedinicu. Borba još nije prestala na Milinkladi.

Gajo DRLJEVIĆ

NA LJUBINOM GROBU

Poslije stalnih pokreta, borbi i bombardovanja, 3 bataljon Četvrte proleterske brigade zanoćio je 9/10 juna u šumi pozadi Ljubinog Groba. Lijevo od nas su pašnjaci sa popaljenim kolibama, a ispred nas gola kosa Ljubinog Groba, duga nešto preko 200 metara. Desno, preko dosta duboke uvale obrasle bukovom šumom, diže se kosa koja nadvišava Ljubin Grob. Kroz uvalu između pošumjenih kosa vodio je puteljak.

Pozadi Ljubinog Groba, na oko stotinak metara, u nekoj vododerini sa bukovim šumarcima, nalazila se bolnica naše brigade, u kojoj je bio priličan broj ranjenika iz našeg bataljona. Neki su bili ranjeni još u prvim borbama kroz Crnu Goru i Hercegovinu. Tu su se pored drugih nalazili i: Savo Živković, komesar 2 čete, Vojin Katnić, komandir 1 čete, Minja Šaranović, vođa mitraljeskog odeljenja bataljona, Pavle Janjević, komesar 3 čete i Jelena Janjević, borac 3 čete. Svi su, pored teških rana iz borbe, dobili nove od bombardovanja.[1]

Bataljon je dobio zadatak da posjedne i brani Ljubin Grob i kosu desno od uvale. Koliko se sjećam, položaj smo posjeli negdje između 8 i 9 časova, i to moja 2 četa, čiji sam tada bio komandir, sam Ljubin Grob, a 1-va kosu desno, zaključno sa uvalom.

---

[1] Vojin Katnić je, prema izjavi Vlajka Đurakovića koji je tada bio sekretar SKOJ-a Četvrte proleterske brigade, predložio Savu Živkoviću i ostalim da izvrše samoubistvo. Smatrali su da bi u ovakvoj situaciji samo povećavali žrtve svojih spasilaca. Po njihovom pristanku Vojin je ubio prvo Sava, pa Minju i najzad sebe.

Druga četa je bila desetkovana u prethodnim borbama tako da nas na položaju nije bilo više od 16. Pored mene, na desnom krilu su se nalazili još Novo Kovačević, vodnik i puškomitraljezac, Jakša Stojković, Miroslava Živković, Vlajko Brajović, rukovodilac SKOJ-a čete (sva trojica su tu poginula) i neki Vorkapić, sa Korduna (imena mu se ne sjećam), a na lijevom krilu Nikola Jelušić, zamjenik komesara čete, Božo Begović, zamjenik komandira čete i ostali drugovi. Obišao nas je Vlajko Đuranović, sekretar SKOJ-a brigade. Saopštio nam je, pored ostalog, da se tu pozadi položaja nalazi i Vrhovni štab sa drugom Titom.

Borba je počela prvo sa njemačkom patrolom. Dočekali smo je snažnom bliskom vatrom. To je za Nijemce bio u isto vrijeme znak da nas otpočnu sistematski tući minobacačkom i artiljeriskom vatrom. Ovaj vatreni uragan trajao je bez prestanka gotovo čitavog dana.

Sve do podne avijacija je uglavnom bombarovala i mitraljirala naše jedinice koje su se nalazile pozadi nas, dok smo mi bili pošteđeni, zbog toga što su se i neprijateljski dijelovi nalazili sasvim blizu naših položaja. Međutim, negdje poslije 12 časova počeli su i nas bombardovati. Dok su „Junkersi" mitraljirali, „Rode" su nas zasipale sitnim bombama, naročito srednji dio položaja koji je bio potpuno otkriven. I „Štuke" su se bile okomile, i to više na krila položaja i šumarke pozadi, gdje su bili rukovodioci i ranjenici. Na položaju nije bilo nikakvih prirodnih zaklona, a nije bilo ni sredstava da se bilo kakvi naprave.

Broj ranjenka koje nije imao ko da previje stalno se povećavao. A u tom haosu teško bismo im i mogli nešto pomoći. Miroslava Živković, iako nije bila bolničarka, pokušala je da izvuče i previje ranjenog Jakšu Stojkovića ali je pala smrtno pogođena. Nije nas poslušala kada smo joj govorili da se skloni, jer je tu bilo nemoguće ostati živ.

Poslije podne naša jedinica praktično nije postojala. Ljudstvo je bilo gotovo uništeno, izuzev onih na krilima koji su našli nekakve zaklone. I municija nam je bila već pri kraju, i to baš onda kada su Nijemci podržani avijacijom krenuli na juriš. Mada su avioni, bombarovanja, rane i smrt bili naš svakodnevni pratilac na koga smo navikli, ipak je, čini mi se, ovo na Ljubinom Grobu prevazišlo sve ranije. Borio se ko god je mogao i dokle god je mogao — do posljednjeg trzaja. Borili su se i teško iskrvavljeni ranjenici. Zaprijetilo je ono čega smo se svi plašili — uništenje ne samo nas nego i našeg rukovodstva.

A kada je izgledalo da Nijemce nema više ko da zadrži, naš mitraljez koji se nalazio desno, preko uvale preuzeo je

dalju borbu. Kosio je one koji su već bili izbili na naš položaj i puzeći nastojali da pređu na zapadnu padinu kose. Da je Nijemcima to uspijelo, vjerovatno bi mitraljeskom vatrom brzo uništili drugove koji su se nalazili u šumarku u uvali. Avijacija im je izgleda dala tačne podatke ko se tu nalazi.

Poslije oko pola časa teške borbe, šest „Štuka„ se u nekoliko navrata okomilo na kosu gdje se nalazio mitraljez. Ali on se poslije eksplozija bombi ponovo javljao kratkim rafalima, ulivajući nam nadu da ćemo izdržati do noći koja nam je uvijek išla na ruku.

Mitraljezac je na kosi izdržao. Nijemci nisu prešli greben. A u prvi mrak uvalom između dvije kose, desno od našeg položaja, pošla je kolona.

Oni koji su svojom krvlju natopili golu kosu Ljubina Groba i večito ostali na tom istoriskom spomeniku, ponijeli su uglavnom teret i slavu te teške i krvave borbe.

Radisav RASPOPOVIĆ

BORBA NA RADOMIŠLJU

Noću 11/12 juna 1943, dok se Vrhovni štab sa glavninom kretao od Lučkih Koliba ka Miljevini, 3 bataljon Četvrte crnogorske brigade upućen je preko potoka Oteša ka Radomišlju sa zadatkom da odbaci njemačke jedinice (koje su otuda ugrožavale glavninu naših snaga) i da kasnije sa ostalim bataljonima i Trećom krajiškom produži ka Jeleču radi proboja preko ceste Foča—Kalinovik.

Jutro je zateklo bataljon uz strmu padinu Radomišlja u koloni po jedan. Iako je čovjek od čovjeka bio na nekoliko koraka, kolona je bila ipak toliko kratka da je bilo teško povjerovati da je tu čitav bataljon. Na čelu je 1 četa — svega desetak boraca. Na bojištu Budnja i pivskog Javorka ostali su njen komandir, komesar i gotovo čitav 1-vi vod, ne dozvoljavajući Njemcima da prodru od Goranskog ka Mratinju i sklope obruč na Pivi. Za 1-vom je 2 četa, koje gotovo i nema: ostala je na Ljubinom Grobu, ne dajući Njemcima da prodru preko njega i sklope obruč kod Vrbničkih Koliba. Treća četa je nešto veća, ali ni u njoj nema više od trideset boraca. Iza nje je još desetak boraca (koji su se vratili iz Prateće čete brigade pošto su zakopali teško oružje) i nekoliko ranjenika koji su mogli da idu pješke. Svega šezdeset do sedamdeset boraca u bataljonu, iako ih je bilo dvaput toliko kad je počela ofanziva.

Dvadeset šesti jun je dan ofanzive. Već smo se dosta umorili i izgladnjeli, a idemo ususret novim borbama. Sjećamo se likova teško ranjenih drugova koje nijesmo mogli iznijeti iz borbe i koje ne možemo nikada zaboraviti. Te misli

kao mora pritiskuju bataljon i sada dok se penje uzbrdicom Radomišlja, kojoj kao da nema kraja. Ophrvani umorom i tim teškim mislima, nijesmo ni željeli da joj procijenimo dužinu. Išli smo pognuti pod teretom pušaka i malog broja puškomitraljeza u čijem smo se nošenju smjenjivali svakih 50 metara. Svu ostalu opremu, čak i one male stvari koje se rado nose sobom, davno smo pobacali, jer nam se činilo da ćemo biti lakši na bespućima i uzbrdicama. Ali u nama je ostajao zamor kojeg se nijesmo mogli osloboditi. I ovog puta ga je svaki čovjek izvlačio uz uzbrdicu sve dok se kolona na kraju nije izvukla na zaravan katuna na Radomišlju. A i tu kamenjar, desno jedna polusrušena koliba, lijevo šumovite glavice u nedogled — sve pusto, utonulo u tišinu. Kako bi se ko ispeo na zaravan, sio bi ili legao gdje stigne. Zastali smo. Neki koji su imali parče sirovog konjskog mesa jeli su ga onako prijesno. A onda neko reče: „Evo kiselice, mnogo je ljepša od srijemuše i ima je dosta". Uskoro smo se svi prebacivali sa mjesta na mjesto, čupali i jeli izreckano lišće. Činilo nam se da ga ima toliko da se možemo svi najesti. Ali „gozbu" je uskoro prekinulo štektanje „šarca". Slijeva, sa kose koja se oko jedan kilometar dalje nadnijela nad ovom površi, gađali su Njemci. „Već su tu" — pomislili smo. „Mogli su nas pustiti da se najedemo" — našali se neko.

Savlađujući umor sami smo se postrojili u streljački stroj i krenuli prema kosi. Prva četa morala se peti zdesna, blagom stranom koja je bila obrasla šumom do ispod samog vrha, a 3-ća slijeva, strmenicom, pravo ka vrhu kose. Taj vrh, sa kojeg su nas Njemci zasipali vatrom, štrčao je iz zelenila šume go i strašan. Svima je bilo jasno da mnogi neće tamo stići. Ali tih dana poginuti nije bilo tako strašno, a niko se nije plašio smrti. Mnogo više nas je uznemiravala misao o ranjavanju koja se stalno i sve upornije nametala u toku ove ofanzive. Biti ranjen, a nemati ni zavoja, ni pomoći, ni drugova koji imaju toliko snage da te izvuku i ponesu, ostati bespomoćan na bespućima ove planine — bilo je strašnije nego poginuti. Iako smo to svi znali, bili smo svjesni i toga da se Njemci moraju odbaciti i ovdje i na bezbroj drugih mjesta gdje se vodi borba za slobodu. Zato je streljački stroj bez žurbe, jer nije imao snage, ali i bez zastajkivanja, nadirao kroz šumu, ka vrhu. Uskoro se 1 četa, koja je napadala zdesna, našla na ivici šume, na pedesetak metara od vrha i tu se zaustavila. Na tom prostoru od 50 metara koji dijeli 1 četu od neprijatelja nalazi se gola padina po kojoj rojevi zrna nisko brišu, a zatim pršte po granama i stablima šume pozadi nas, miješajući se s vremena na vrijeme sa eksplozijama granata iza kojih ostaju izranjavljeni panjevi, izrovana zemlja,

spržena trava i dim koji se polagano gubi u jutarnjoj izmaglici. „Samo da malo predahnemo" — svi željno očekujemo, kao da se time pravdamo sami pred sobom. Čujemo kako se na lijevoj strani paljba naglo pojačava. To 3 četa juriša na sam vrh kose. Ispred nas, obilazeći veliko srušeno stablo, počele su da promiču zelene uniforme. To su stizala njemačka pojačanja odnekud sa desne strane, i žurila se ka vrhu. Obilazeći oborenu jelu ukazala bi se za djelić sekunde, a naše puške su bile prespore da ih zaustave. „Ako ovi stignu na vrh, sve je propalo" — mislili smo. Put neće biti slobodan. A treba preći svega tih pedeset metara. „Možda ta padina izgleda strašnija nego što je; ima na njoj zaklona — panjeva, niskih, istruljelih, ali ipak... ipak moramo krenuti!" I potrčali smo uz padinu, svi odjedanput, poneseni onom zadnjom snagom što se u čovjeku sakupi u momentima krajnje odlučnosti.

Dočekali su nas bombama. Dugovrate, prevrtale su se u vazduhu i eksplodirale ispred, pozadi i oko nas. Smrtonosni snopovi njihovih parčadi prelijetali su nam preko glava ili se zabijali u zemlju iza nas. Mali Đuro „Livnjak"[1] pokušao je da izbjegne, da odgurne jednu koja je letjela pravo na njega, ali je ona eksplodirala čim ju je dotakao. Pokušao je da se podigne, a onda je raširio ruke i zagrlio zemlju. Bio je još dječak. Jedva je izbjegao ustaškom nožu negdje u Livanjskom Polju. Pošao je s nama da se spase. Njegovi su vjerovali da ćemo ga sačuvati. I čuvali smo ga sve do ovih dana. Tada nije htio da ostane, pošao je i stigao samo do ispod vrha Radomišlja.

Produžili smo ka vrhu zasipani vatrom i bombama. Pod samim vrhom, puzeći ka gnijezdu puškomitraljeza koji je unaokolo brisao po padini, poginuo je Lale Begović. Prošle godine, kada smo pošli u udarni bataljon, vratili su ga zbog mladosti i nježnog zdravlja. Pošto nas je čekao godinu dana, provukao se kroz četničke straže i došao u bataljon kad smo se vratili. Htio je da nadoknadi sve što je propustio. Ovdje ga je rafal dočekao i zaustavio.

Tu pod vrhom poginuo je i Pijevac. Ležao je licem zarivenim u zemlju. Pokušavam da se sjetim ko je i otkud je došao. Da li je Bosanac, Kordunaš, Dalmatinac? Došao je sam negdje 1942 godine. Htio je da bude proleter, želja mu se ispunila, ali je ubrzo poginuo. Njegovi možda nikad neće

[1] Đuro Bročeta — borac iz Livanskog Polja.

saznati gdje je ostao. Koliko ih je tako ostalo po brdima Zelengore!

Na desetak metara ispod vrha ranjen sam u desnu nogu. Jedna ručna granata pala je na nekoliko koraka desno od mene. Eksplozija me gotovo podigla sa zemlje, a snažan udar po cjevanici desne noge srušio na padinu. Pridigao sam se i nekako stigao do vrha sa ostalima koji su sad silovito nadirali: Njemci su već napuštali vrh, bježali niz padinu. Naši su ih gonili i borba se prenosila tamo.

Ostao sam na vrhu na kome je bilo i nekoliko mrtvih i ranjenih Njemaca. „Kukavice su oni" — pomislio sam. Da je nama njihovo oružje, da nijesmo ovako strašno iscrpeni, mi nikad ne bismo ranjenike ostavili! A ovako... i ja ću sigurno ostati". Osjetio sam kako krv mili toplim mlazom i puni obuću. Osluškivao sam udaljenu paljbu niz padinu. Vatra je jenjavala. „Znači, pobijedili smo. Put više nije ugrožen, slobodan je". I zaista, akcija je uspješno završena — put je slobodan, a Njemci, pobijeni i natjerani u bekstvo, ostavili su dva „šarca", nekoliko mašinki, dosta pušaka i pištolja. Samo nije bilo hrane, a svi smo bili gladni. Borci su se počeli vraćati na vrh ozareni pobjedom. A kad bi prišli i ugledali ranjenika, lica bi im se ponovo uozbiljila i postala sumorna. Svi su znali da razmrskana noga znači potpunu bespomoćnost. Snage nijesu imali da me nose po bespućima i da sa mnom ulaze u nove okršaje koji ih čekaju u proboju. Osjećajući zbog toga neku grižu savjesti pitali su: „Ne možeš ni koraka? Možda ćemo tebe jednoga moći da ponesemo". Ne vjerujući sopstvenim riječima, umorno bi se spustili na zemlju i utanjali u teške misli o drugu koji će morati da ostane. Taj teški sumor iznenada prekinu jedna grupa boraca koja bučno izbi iz šume, odnekud s desne strane, vukući jednog konja. Jedva dolazeći k sebi od čuda, grupa boraca oko mene reče mi sa olakšanjem: „Spasen si!" Uskoro je pred njima stajao dobro uhranjen, visok i snažan njemački konj, kakav se mogao samo zamišljati tih gladnih dana. — „Od ovoga ovdje čitav bi bataljon bio sit. Samo kad bismo ga zaklali! Kako bi tada lakše išli, kud bi se stiglo!" — nametale su se misli svima, brze, uporne. I učinilo se svakom, postiđenom pred sobom i drugima, da su te misli postale vidljive, vidljive svima, naročito ranjeniku. — Bile su to nametljive misli gladnih, mada su svi od prvog momenta znali da se ne može ni postaviti pitanje izbora između jednog obroka makar i tako strašno pre-

gladjelog bataljona i života ranjenog druga. Tu nema šta da se bira: ranjenik je uvijek bio iznad svega drugog.

Malo kasnije bataljon se svrstao u kolonu i krenuo sa Radomišlja, ostavljajući za sobom nekoliko mrtvih drugova i neugrožen, slobodan put našima. „Ali ranjenik nije ostao“ — sa olakšanjem su mislili svi. Upućen sam u bolnicu, dolje na glavni put koji su stalno bombardovali Njemci — u hiljade neizvjesnosti. Ali, sve što se moglo bataljon je učinio. Umorna i gladna kolona se uputila prema Jeleču na nove borbene zadatke.

Mihailo BRAJOVIĆ

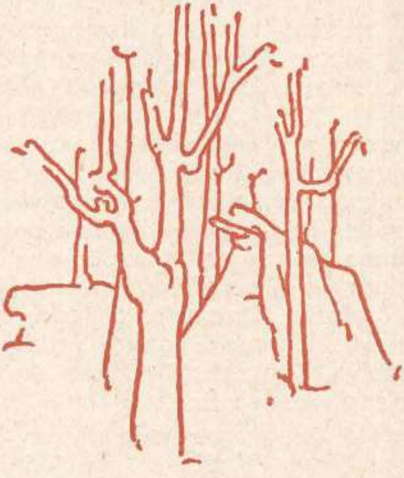

OD SINJAJEVINE DO ZELENGORE

Dvadeseti maj. Treći bataljon Druge dalmatinske brigade poseo je položaje nedaleko od crkve Ružice. Desno od nas se nalazila Četvrta proleterska brigada. Pred nama su Nemci. Vršimo noćna izviđanja u pravcu Kolašina, odakle se neprestano čuje brujanje motora i štektanje teških mitraljeza. Četnici pevaju u selu Trebaljevu i leno ispaljuju metke. Čuje se da Nemci dovlače nova pojačanja u Kolašin i okolinu.

Nebo se natmurilo, a hladan vazduh, inje i magla su pokrili i obavili Sinjajevinu. Nekoliko boraca je promrzlo i već otpremljeno u bolnicu. Jedan od njih je zapevao: „Oj planino, oj planino . . .“ Polovina ljudstva se nalazi na položaju, a druga polovina je smeštena po napuštenim čobanskim kolibama. U magli se susreću naše i nemačke patrole. Nemcima stižu sve nova i nova pojačanja. Oni oštro reaguju na naše noćne demonstrativne napade. Na svaki povik i približavanje bespoštedno sipaju municiju. Već nekoliko dana skoro ništa se ne jede, sem parčeta mršave ovčetine.

Štab bataljona je izdao naređenje da se jedan ranjeni konj ubije i zakopa. Rude Mašče sa još jednim borcem se okuražio, otsekao veće parče konjskog mesa i počeo da ga peče na vatri. Neki drugovi su oštro reagovali, a neki su odobravali, upoređujući to sa primerima iz Prvog svetskog rata o kojima su im pričali očevi.

29 maj — 1 jun. Napustili smo Sinjajevinu. Kiša nas prati sve do sela Krša iz kojeg štrče stare i porušene seoske kuće. U blizini jedne od njih zamenik komesara bataljona Ti-

homir Janjić čita informaciju Vrhovnog štaba o novoj nemačkoj ofanzivi. Pošto ga je pročitao, reče: „Mi se moramo probiti“; a komandant bataljona Bruno Vuletić dodaje: „Narod i partizane je nemoguće uništiti“. Svi su borci pljeskali. Moral je bio, kao i uvek pred velike borbe, na visini.

Pozadi nas ostaje cesta Šavnik—Žabljak, koja se gubi u daljini. Pred nama se izvio gordi Durmitor u čijem se podnožju preliva krasno jezero. Iznenada se pojavila „Roda“, ustremljujući svoje rafale i bombe na poleglu kolonu. Kolona je produžila sa dva ranjena borca po kamenjaru Durmitora. Sunce jako greje. Bataljon se usiljenim maršem kretao od obronaka Durmitora do kanjona Pive. Na maršu su nas neprijateljski avioni obasipali lecima crvene i crne boje. Pozivaju nas da ubijemo političke komesare, bacimo oružje i vratimo se svojim kućama, kako su to, navodno, mnogi učinili. Borci psuju Nemce i pljuju u letke, ali ih zadržavaju, cepajući komadiće da bi savili cigaretu.

2 jun. Tmurno je i oblačno. Strmina se pred nama spušta i gubi u kanjonu Pive. Propuštamo kolonu jakih ali iznurenih konja koji nose delove diviziskih topova. Ispod nas se pojavljuju, stešnjene među brdima, kuće sela Mratinja. Ruše se konji i ljudi, ali se polako ide napred. Most preko reke neprestano bombarduju neprijateljski avioni. Borci i konji hladnokrvno prelaze iako bombe padaju nekoliko metara daleko od mosta. U selu sam video mnogo boraca iz ranije rasformirane Devete dalmatinske divizije, koji pričaju o teškoćama nošenja ranjenika u toku Četvrte ofanzive. Prže na vatri ječam i peku konjetinu.

Kiša je sve jača, kvasi do kostiju, a umorni se borci penju uzbrdo šumom. „Roda“ se spušta do samih grana mitraljirajući kolonu. Zapadno od nas čuju se borbe. Ranjenici prolaze na konjima i odgovaraju na česta pitanja boraca.

3 jun. Nešto posle 12 sati izbijamo na položaj Mrkalj-Klade. Iz jednog kamenjara izlaze komandant Druge divizije Peko Dapčević i komandant naše brigade Ljubo Vučković. Vidi se da žure, da su dobili neke hitne zadatke.

Hvata nas tamna i mrkla noć. Reklo bi se da nema izlaza iz šume, jer se ne vidi prst pred okom. Ne pomažu ni beli papiri obešeni borcima na leđa radi održavanja veze. Mnogi spavaju u pokretu i udaraju druga ispred sebe u leđa, ili u iskrvavljene noge. Viče se i na nedužna stabla bukava „koja ne žure i neće da prenose vezu“. Čovek se nehotično seti kreveta i odmora; toliko smo bili umorni da smo za čitavu noć prešli kilometar i po kroz gustu šumu.

Smenili smo delove Četvrte crnogorske brigade koja je čuvala položaj u jednoj dolini prema Magliću. Konjetina se već redovno kuva u kazanima svih jedinica.

5 jun. Povukli smo se ispod Dragoš-Sedla, gde smo našli i neke delove brigade. Održan je govor o pretstojećim borbama i zadacima. Borci su zapevali samo dve pesme: „Partizane naše" i „Crne horde nas ne plaše".

Istog dana posle podne čelo bataljona ulazi u dolinu Suhe. Dočekuje nas bolesni komesar bataljona Vuko Jović, glave uvijene u zavoje. U blizini šume brza Sutjeska, a iznad nje krivuda staza ka Donjim i Gornjim Barama. Po vrhovima se vode borbe između Nemaca i naših jedinica. Dolinu su pokrile razne pozadinske jedinice, čije komore kuvaju i dele konjsko meso, srijemušu i razne trave ubrane za ishranu.

6 jun. Brda ječe od eksplozija dok se kolona bataljona penje na Bare i ne misleći na to da će sutra voditi jednu od najtežih borbi.

9 jun. Ostatak bataljona povukao se sa položaja Donje Bare, gde je vodio herojsku borbu puna tri dana protiv nadmoćnijih nemačkih lovačkih jedinica. Pred samo veče stigao je u rejon Milinklade — reka Hrčavka.

Borci su opaljeni i crni od baruta, a oči upale u duplje od gladi i nesanice. Malo ih je zdravih. Na Bare je otišlo preko 100 boraca, a vratilo se svega 13 koji nisu bili ranjeni. Veći deo je ostao gore na Barama da kao mrtva straža svedoči o toj velikoj borbi. Poginula su dva komandira i dva komesara čete, kao i veći broj rukovodilaca od desetara do zamenika komandira i komesara (među njima i Dragan Marković[1]).

Skupili su se ostaci (ranjenih, bolesnih i zdravih sa Bara) spremajući se za dalji marš i borbe. „Komore neka bace kazane i ostale nepotrebne stvari, a njihovo ljudstvo raspoređujem po jedinicama. Treba ići dalje i svetiti naše pale drugove", tim rečima komandant bataljona Bruno Vuletić završava svoju zapovest.

10 jun. Lučke Kolibe, sunčan dan. Prolazi naš bataljon i delovi Majevačke brigade, sve momci od 17 do 20 godina. Mnogo su proređeni u borbama, jer im bataljoni izgledaju vrlo mali.

Vicko Krstulović, bolestan od tifusa, ima mnogo muke sa drugaricom i decom. Kod njih je Ljubo Vučković koji hramlje na ranjenu nogu još od Donjih Bara. Pričaju kako bi bilo dobro da Krajišnici udare sada Nemcima u leđa, jer bi nam

[1] Proglašen za narodnog heroja.

to mnogo olakšalo probijanje. Vickova deca su se priljubljivala uz majku. Mlađe dete od 2 godine neprestano plače prilikom pada svake avionske bombe. Poginulo je nekoliko Majevčana.

Kad su avioni odleteli u pravcu Mostara (zapada) za nove terete za ubijanje, jedan borac je sav u gnevu rekao: „Veseli se, Švabo, ali i tebi će doći crni petak".

11 jun. Dan je osvanuo kišovit, ali posle podne oblaci su se razišli i obasjalo je sunce. Avionske bombe neprestano padaju po šumi kojom mile partizanske kolone. Preko 30 metara brisanog terena teško je proći a da ne budeš ranjen ili pokriven prašinom od bombi. Kod jedne bukve leže dva ranjena borca mirno i bez jauka. Jednom je bomba otsekla obe noge iznad kolena. Na postavljeno pitanje jedan odgovara da je rodom iz Lijevna... Kolona se spušta u dolinu Vrbničke Reke.

12 jun. Rejon Jablanovo Brdo—Mokri Do. Prolazimo šumom već puna 3 dana gladni i iscrpeni. Mnogi povremeno peku konjetinu i jedu neki plod sa bukovih stabala. Bombardovanje je teže od svih drugih napada sa zemlje. Prilazi mi Jozo Lučin, zastavnik 3-ćeg bataljona. Tužno, ali uzrujano govori: „Ivane, negde mi je ostala bataljonska zastava, a jutros mi je bila u torbici". Pozadi nas se približava pucnjava nemačkih mitraljeza. Ja odgovorih: „Jozo, dosada si je nosio kroz sve borbe, biće sramota ako je ne spaseš, jer zastava znači mnogo". I on je otišao u pravcu odakle su dolazili Nemci ne prezajući ni od čega. Posle jednog sata vratio se sav zadihan i radostan govoreći: „Iako su me Nemci tukli mitraljezom iz neposredne blizine, uspeo sam je izneti". Pokazao je zastavu, a potom je strpao u torbicu da je više nikad ne izgubi.

Ivan ŠPIKA

DRUGI BATALJON DRUGE DALMATINSKE U BORBI NA BARAMA

Početak Pete neprijateljske ofanzive zatekao je Drugu dalmatinsku bdigadu na prostoru Sinjajevine (Gola Glava—Štitarnica—Gusar—Bistrica). Tu je vodila borbu sa delovima nemačke 1 brdske divizije koji su nastupali od Kolašina ka Šavniku i Žabljaku. Odatle se, u duhu zadatka Druge proleterske divizije, povlačila i iz rejona Njegobuđe, preko Gornje Bukovice, Pive, Mratinja, Mrkalj-Klada, Dragoš-Sedla i Suhe, prebacila na Donje i Gonrje Bare sa zadatkom da spreči neprijatelju dejstvo od Gacka i Čemerna ka pravcu proboja naših glavnih snaga.

Spuštajući se sa Dragoš-Sedla ka Suhoj, umorni borci 2-gog bataljona nisu mislili na teškoće s kojima je bilo skopčano izvršenje zadatka koji ih očekuje. Mnogi su padali od umora duž raskvašene staze, mnogima su oputnjaci ostajali u blatu i marš su bosi nastavljali. Pri kratkom predahu na travi, kamenu ili panju, glave bi klonule od sna. Ali, iako sanjivi, na komandu „Pokret" dizali su se gotovo automatski i nastavljali marš.

Od Ćureva, Popovog Mosta i Tjentišta čula se borba.

U Suhoj smo zatekli 6 bataljon Prve proleterske brigade koji je zatvarao pravac od Gacka. Posle kratkog odmora produžili smo ka Barama.

Popodne 5 juna stigli smo u rejon Gornjih Bara, gde smo smenili 2 bataljon Druge proleteske brigade. Čete su raspoređene ovako: 2-ga u rejonu Boščije Glave, 1-va u rejonu Uglješinog Vrha, a 3-ća južno od kote 1600. Upućene su patrole da izvide gde se nalazi neprijatelj, a manji delovi istureni na položaje, dok su se glavnine smestile u kolibama na juž-

nim padinama Boščije Glave i jugozapadnim padinama kote 1600. I pored umora i gladi, borci su prilično raspoloženi. Lože se vatre, i dok mokro i sirovo granje pišti, a dim ujeda za oči, prepričavaju se doživljaji iz prethodnih borbi na Sinjajevini. Kiša rominja, hladno je, a povremena magla sužava vidljivost.

Hranu ne primamo redovno već nekoliko dana. Stoga se uz vatru priča i o hrani — kako doći do nje.

— Asti gospe, da je sad brudeta, dobaci neko iz 1-ve čete.

Kurir koji je išao kod 2 čete probao je usput sve mogućne trave i naišao na srijemušu. Svidela mu se. Doneo je ostalim da probaju. Odmah je jedna grupa nabrala veću hrpu i podelila je ostalim drugovima. I štab bataljona se pridružio ovoj akciji. Posoljena, mnogo je ukusnija. Ali soli nema.

U jednoj kolibi pokrivenoj granjem komesar bataljona, Đuro Bošković, drži sastanak sa komesarima četa i njihovim zamenicima. Objašnjava im situaciju i važnost našeg položaja.

Predveče sam[1] obišao položaj 2-ge čete na Uglješinom Vrhu. Zatekao sam ljude gde peku puževe. Ponudili su me da se poslužim ovim „specijalitetom". Bilo je teško otpočeti, a kasnije je išlo. Po kiši u ovo doba godine ima ih dosta. Spremanje je jednostavno i brzo. Po desetak ih bacamo na žar. Cvrče i pište. Drvcetom izvlačimo mesnati deo i jedemo.

Svaki čas smo očekivali napad neprijatelja. Međutim, u toku prvog dana i prve noći samo su nas povremeno rafali uznemiravali.

Sutradan, 6 juna, rano izjutra, poseli smo položaje. Pred stivanje iznenadna vatra kod 1-og voda 1-ve čete u rejonu Uglješina Vrha, u pravcu Javorka. Naše patrole naišle su na jačeg neprijatelja i posle oštrije borbe morale su da otstupe u sastav svojih četa. Iznenadni sukob patrola naterao nas je da budemo budniji i preduzmemo najefikasnije mere za odbranu. Stoga smo celokupno ljudstvo rasporedili na položaj za odbranu.

Posle višečasovne borbe prvi vod 1 čete odbačen je sa Uglješina Vrha. Poginuo je vodnik Ante Svetlina sa još nekoliko boraca. Naredio je svojim borcima da se povlače, a on je ostao sa puškomitraljezom štiteći njihovo povlačenje. Napadnuta je i 2 četa na Boščijoj Glavi. I kod nje se vodi žestoka borba. Neprijatelj počinje da tuče sve naše položaje minobacačkom i artiljeriskom vatrom. Napad je otpočeo i na položaj 1 čete u rejonu Barice. Prva i 2 četa su držale svoje položaje do 10 sati, no dalje se nije moglo. Neprijateljske snage bile su nadmoćnije. Jedna veća grupa Nemaca pokušala je da obiđe

[1] Autor je bio zamenik komandanta Drugog bataljona.

levi bok 2 čete. To je primetio njen komandir Pile Popović i, kada je puškomitraljezom pokosio nekoliko Nemaca, ostali su se razbežali. Ni pokušaj druge grupe Nemaca nije uspeo. Međutim, jedan snajperist je video komandira kako gađa iz puškomitraljeza... opalio je i Pile je pao na ruke svog vodnika Stipe Modrića. Pogođen je u glavu. Poslednje njegovo naređenje glasilo je da se zadatak mora izvršiti. Stipe i još dvojica nisu hteli da ostave mrtvog komandira, uzeli su ga na ruke, izvukli malo dalje, nabrzinu iskopali raku i sahranili ga. Četa je još puna tri dana vodila borbe na Barama i časno izvršila i njegovo poslednje naređenje.

Pošto nismo mogli ostati na prvobitnom položaju povukli smo se na liniju Haluge—k 1600, tj. 500 m unazad. Na novom položaju smo se ovako rasporedili: 2 četa u rezonu Haluge—ušće bezimenog potoka u potok Kozač, 3-ća levo od nje do kozje staze, a 1-va kozja staza—k 1600. U takvom liniskom rasporedu 2 bataljon je ostao do povlačenja sa Gornjih Bara. Vodili smo borbu celog dana i neprijatelj nije uspeo da nas pokrene ni za pedalj.

Predveče je stigao 3 bataljon naše brigade i poseo položaj levo od nas (kota 1600—bezimena jaruga južno od nje). Komandant bataljona Bruno Vuletić stupio je u vezu sa nama. Dogovorili smo se kako da organizujemo dalju odbranu i odlučili da će najbolje biti da, pored ostalih mera izbacimo napred i jaka osiguranja. To smo i učinili.

Iako je jun mesec, prilično je hladno. Naložili smo slabu vatru i ogradili je granjem i šatorskim krilima da je neprijatelj ne bi uočio i tako nas otkrio. Kraj vatre razgovaramo o proteklom danu, o borbama, pretpostavljajući da će neprijatelj sutra izvršiti još jači napad na naše položaje. Razgovor prekida artiljeriska vatra, a iza toga došao je i napad. Svi smo na položaju. Došlo je do bliske borbe u kojoj se borimo samo ručnim bombama. Jedna grupa Nemaca pokušala je da obiđe desni bok bataljona, sa namerom da nas iznenada napadne iz pozadine. Međutim, naišla je na zasedu 2 čete u rejonu Haluge, dvojica su ubijeni, a ostali su se povukli. Borba je trajala do ponoći. Nemci su otstupili.

Hranu nismo dobili ni ovog dana. Dobar deo terena na kome je rasla srijemuša ostao je na strani neprijatelja. Odlazili smo po nju samo u sumrak i u toku noći i stvarali izvesne rezerve. Drugoj hrani se nismo mogli nadati.

I ostali bataljoni naše brigade koji su bili levo od nas vodili su borbe ceo dan.

Negde oko ponoći odlučili smo da zajedno sa 3 bataljonom izvršimo protivnapad. Položaj je bio blizu neprijateljskog. Tako je borba počela odmah čim smo krenuli. Neprijatelj je

iz prvih rovova izbačen, ali nismo uspeli da ga zbacimo sa naših ranijih položaja. Mitraljeskom i minobacačkom vatrom neprekidno je obasipao naš streljački stroj. Poginulo je nekoliko boraca iz 1 i 3 čete, dok je priličan broj ranjen. Odlučili smo da se povučemo na polazni položaj.

Treći dan bio je presudan. Dolinom Sutjeske trebalo je da prođe Vrhovni štab sa glavninom i Centralna bolnica. Ovo saznanje davalo nam je još više snage i odlučnosti. Rešili smo da živi položaje ne napuštamo. Zar da dozvolimo da neprijatelj dospe do Vrhovnog štaba, do druga Tita, do ranjenika?

Neprekidni juriši s jedne i druge strane ređali su se u toku celog dana. Artiljerija nas je strahovito tukla, a avioni neprekidno bombardovali. Imali smo više gubitaka. Bio sam sa 3 četom, kod njenog 2 voda. Jedna grupa Nemaca prebacivala se prema 3 bataljonu. Vodnik Milan Popović upozorio je svog puškomitraljesca Nikolu Bajića na ovu grupu. Nikola je opalio nekoliko kratkih rafala i grupa se zalepila uz zemlju. Dvojica su se vratila. Naučio je Nikola od ranijeg mitraljesca Boška Žunića kako treba gađati. Boško je sada komandir 1 čete. Mitraljez je dejstovao celog dana. Ali, negde oko 3 sata posle podne 3 četa je ostala bez toga najboljeg mitraljesca. Granata je pala tačno u zaklon u kome su se nalazili Nikola i njegov pomoćnik. Komandir čete Jovo Četnik naredio je drugom mitraljescu da zauzme položaj gde je bio Nikola.

Borba je bila sve žešća. Negde pred samo veče naleteše dva transportna aviona, napraviše jedan krug i počeše nešto bacati. Upočetku smo mislili da su bombe ili padobrani. Odjednom se stvoriše padobrani. Naši otvoriše vatru na avione i oni su počeli da se dižu i kruže iznad nemačkih položaja. Veći deo padobrana pao je na neprijateljsku stranu, dok su dva pala između nas i njih, na ničiju zemlju. Nemci su pokušavali da dođu do padobrana, ali su im naša 1 četa i 1 bataljon to onemogućili. Dođe tada kod nas komandir 1 čete, Boško Žunić i predloži, da on ide sa grupom boraca po padobrane. (Mislili smo da je sa padobranom spuštena hrana ili municija). Dogovorili smo se da 3 bataljon i 1 četa štite vatrom Boškovo prebacivanje. Sa jednom desetinom Boško je pošao prema padobranima; neprijatelj je to osetio i otvorio vatru. Međutim, to Boška nije omelo. Kada su naši bili već blizu padobrana pojavili su se s druge strane Nemci. Boškova desetina je otvorila vatru i nekoliko Nemaca je ubijeno, a ostali su se povukli. Brzo je Boško dopuzao do prvog padobrana i počeo ga vući. Imao je poteškoća pošto se bio zakačio za panj. Uspeo je da mu se približi i pored jake neprijateljske vatre. Otkačio ga i dovukao do svojih boraca. Drugi je bio nešto dalje.

Boško se puzeći uputio i ka njemu, dohvatio za sanduk i, vukući se natraške, dovukao ga do svojih boraca. Doneli su ih do nas. Očekujući hranu i municiju, okupili smo se da ih otvorimo. Na našu žalost u prvom sanduku smo našli samo mine za mali nemački bacač koje nismo mogli koristiti jer takvih bacača nismo imali. U drugom sanduku bilo je to isto. No, Bošku je sinula ideja da ih upotrebimo kao ručne bombe, pa smo ih tako i koristili. Platno smo iskoristili kao zavojni materijal. Referent saniteta Stipe Grubišić, sa bolničarkama, od ovog platna napravio je dobre zavoje. Ranjenika je bilo dosta, a zavoja nismo uopšte imali. Neki borci su već dali svoje košulje.

U sumrak je neprijatelj izvršio juriš na naš i na 3 bataljon. Prihvatili smo borbu. Do izražaja su došle i minobacačke granate koje smo našli s padobranima. Borci 2 i 3 čete počeli su i njih bacati; neke su eksplodirale, a neke nisu. Ipak su stvorile zabunu kod neprijatelja — nije znao o čemu se radi. U nedostatku bombi bačen je i po koji kamen. Juriš je odbijen.

Dogovorili smo se sa Štabom 3 bataljona da izvršimo protivnapad. U tom cilju izvršen je raspored četa i svakoj dat pravac napada. Prva četa je prva pošla u napad, a sa njom i ostale. Prva četa je, sa komnadirom Boškom Žunićem na čelu, prva upala i u neprijateljske rovove. Boško je prvi, kao i uvek, uspeo da se privuče neprijateljskom rovu i ubaci u nj bombu. Kada je uskočio u rov, jedan Nemac iz drugog rova uperio je na njega puškomitraljez; Boško je bio brži i automatom ga pokosio, oteo mu „šarca" i u stojećem stavu, sa mašinkom oko vrata i „šarcem" na grudima, krenuo napred. Njegovi borci su poleteli levo i desno od njega, 2 i 3 četa nešto pozadi. Neprijatelj je brojniji i daje žilav otpor. Neprekidno nas obasipa vatrom, a raketama osvetljava teren. Boško je shvatio da je nastao momenat da se ponovo izvrši juriš kako bi se olakšalo napredovanje ostalim četama. Gromovitim uzvikom: — „Juriš, drugovi! napred za mnom!" krenuo je četu. Neprijatelj se očajnički brani. Na nekoliko desetina metara ispred njih planuše neprijateljski mitraljezi. Boško polete na njih sa uzvikom „juriš!..." ali ne dovrši — pade pokošen mitraljeskom vatrom. Pritrča Ante da ga prihvati, ali i on osta kraj komandira. U tom momentu neprijatelj je od Uglješinog Vrha izvršio jak protivnapad na bok 1 čete. Nastala je teška borba: kundacima, bombama, automatima, golim rukama. Bataljon je bio prinuđen da se povuče na polazni položaj. Svi pokušaji boraca 1-ve čete da izvuku mrtvog komandira ostali su bez uspeha. Rano uzoru bataljon je zauzeo svoj prvobitni raspored. Sve čete su imale prilično gubitaka. Smrt komandira

1-ve čete Boška Žunića sve nas je potresla. Sećali smo se tolikih junačkih podviga ovog heroja, i to kao puškomitraljesca, vodnika i komandira čete. Nije, čini mi se, bilo uspeha 2 bataljona koji nije bio vezan za njegovo ime. (U borbi na Livnu, Vrdama, Neretvi i Drini, Bakiću, Sinjajevini i ovde na Barama.) Svojim junaštvom, drugarskim ophođenjem, toliko nas je vezao za sebe da smo ga svi podjednako voleli i cenili. Pred svaku borbu obilazio je svoje borce i davao im poslednja uputstva, kako će se kretati, šta će raditi, kako treba podilaziti i slično. Neprestano je išao od jednog do drugog. Njegov svetli lik ostao je nezaboravan među nama — njegovim drugovima.

Tog dana smo prvi put dobili hranu od naše intendature. Komora je najpre bila u D. Barama, pa se kosnije povukla u dolinu Sutjeske, kod Suhe. Bilo je potrebno dosta vremena i truda da se hrana iznese do nas. Dobili smo supu i meso, hleba nije bilo. Ko ga je i mogao tražiti ovde!? Jeli smo nabrzinu. Kasnije sam saznao da je to meso bilo konjsko. U komori je bio ranjen jedan konj, nije mogao da ide i rešili su da ga zakolju i da nas tako bar malo okrepe. Inače, kako je ponestajalo hrane tako su i u naš „jelovnik“ dospevali artikli neupotrebljivi za normalne prilike.

Nemci su u toku Bitke na Sutjesci ubacivali manje, dobro naoružane grupe u pozadinu naših jedinica, da bi stvarali zabunu, a ujedno i dejstva na štabove, hvatanje kurira, ranjenika i slično. Nekoliko ovakvih grupa ubačeno je i u našu pozadinu na Barama, no njihovo je dejstvo bilo parirano i većinom su likvidirane. Međutim, 8 juna, jedna ovakva grupa je dočekala tri naša ranjenika i kurira. Jedino se kurir spasao. Možda bi ova grupa u završnim borbama na G. Barama imala najviše uspeha da je u tome nisu sprečili 3 četa i njen komandir Jovo Četnik[2].

Pri našem povlačenju sa G. Bara na M. Siljevicu primećen je pokret jedne veće grupe Nemaca prema desnom krilu bataljona. Neprijatelj ja nastojao da pre nas zauzme položaje na Siljevici i onemogući ostacima 2 i 3 bataljona da se izvuku. Odmah je upućen 3 četa da što pre zauzme položaj na jednom visu jugozapadno od M. Siljevice. Dok je ona hitala južnom stranom neprijatelj je žurio severnom. Nemci su našu četu primetili i počelo je utrkivanje — ko će pre na vrh. Komandir 3 čete Jovo Četnik, sa jednim puškomitraljezom i nekoliko boraca, prvi je poseo vrh i tako preduhitrio Nemce. Kad su se Nemci našli neposredno pred vrhom, on je otvorio vatru na njih. Trojica su ostala mrtva, a ostali su se pokolebali i po-

[2] Poginuo 1944 kao komandant 3 bataljona Druge dalmatinske brigade.

čeli da se povlače. Utom je na vrh izišla i 3 četa sa štabom bataljona, a zatim i 3 bataljon, koji je bio već poseo položaje istočnije. Komandir 3 čete skinuo je sa ubijenih Nemaca rančeve i oružje. U njima smo našli nešto dvopeka, putera, hleba, jednu konzervu i nekoliko cigareta. Ovaj plen je podeljen svim drugovima, tako da je došlo na svakoga po nekoliko zalogaja.

Na ovom položaju ostali smo do ujutru, kada smo dobili naređenje za povlačenje. Naše snage su već bile prešle Sutjesku sa bolnicom i Vrhovnim štabom. Borba je bila sve jača prema Tjentištu i Milinkladi. S nama su bili delovi Prve majevičke brigade sa načelnikom štaba Vukašinom Subotićem. Dalje povlačenje je pretstavljalo za nas veliki problem. Nije se moglo kuda smo hteli. Svojim strmim i neprohodnim grebenom prema severu i istoku Siljevica nam nije dopuštala da se povučemo pravcem koji je za nas bio najpovoljniji. Neprijatelj je nadirao sve jače. Prvi bataljon je počeo povlačenje sa položaja Ardov—Planinica. Donesena je odluka da se povučemo niz južne padine Siljevice ka Sutjesci, a odatle ka Milinkladi.

Bacili smo poslednji pogled na Bare, na mesto gde smo četiri noći vodili najtežu borbu, na položaje koji su natopljeni krvlju najboljih sinova Dalmacije. Time smo odali poslednju poštu poginulim borcima — herojima ovih velikih borbi. Oprostili smo se od 55 drugova i drugarica — boraca i rukovodilaca bataljona — koji su ostali mrtvi na položajima, među njima i dva komandira čete, tri vodnika, dva pomoćnika komesara.

Branko MIRKOVIĆ

PRVI BATALJON DRUGE DALMATINSKE NA BARAMA

Prvi bataljon Druge dalmatinske bragide sačinjavali su gotovo podjednako Srbi i Hrvati, uglavnom mlađi ljudi koji nisu služili vojsku. Bili su to jaki, izdržljivi radnici — ribari sa plavog Jadrana i seljaci iz Bukovičke Zagore. Svi su još iz mlađih dana navikli na težak život, a od prvih ustaničkih dana bili su spremni na borbu protiv okupatora i njegovih pomagača, kao i na glad i teške marševe. U borbama u Dalmaciji i Lici, još prije formiranja brigade, oni su sa uspjehom izvršavali sve postavljene zadatke[1]. U bataljonu je bila jaka partiska i skojevska organizacija, koja ga je činila čvrstim i jedinstvenim.

Prvog maja 1943 godine 1-vi bataljon se, zajedno sa ostalim bataljonima brigade, našao u Foči. Razbivši četnike na desnoj obali Drine, oko Foče i sela Zavajita, brigada je oslobodila Foču, protjeravši Talijane preko Čeotine i tamo ih sabila u manji dio neoslobođenog grada. Svakodnevno su Talijani bombardovali naše položaje. I 1-vi bataljon je trpeo gubitke.

Dvanaestog maja naređeno je da se bataljon ubrzanim maršem prebaci iz rejona Foče, preko Žabljaka u rejon sela Boana (Crna Gora), gdje je stigao poslije dva dana napornog marša. Tu se bila prikupila cijela brigada.

U toku 16 maja izvršen je naporan marš preko Vratla na vrh Sinjajevine. Išlo se kozjom stazom uz velike nagibe i niz-

[1] Sećamo se petnaestogodišnjeg bombaša, Dušana Vujića, zatim Pera Cvitkovića, Borivoja Orelja, Pera Dragišića, Paja Jarića, Đura Opačića, pa Danka i Popeše, čuvenih puškomitraljezaca, a dalje Iva Mrše, Steva Dvokića, Vinka Mrđana, Steva Opačića i mnogih drugih.

brdice. Odjeća je bila slaba, a vrijeme veoma hladno. I obroci hrane su nam postali mršaviji. U komori je ponestajalo hrane zaplijenjene od Talijana u Foči. No, ipak se sve savlađivalo i bataljon je izbio na najviše vrhove Sinjajevine—Pometenik i Javorovu Glavu. Imao je zadatak da spriječi prodor neprijatelja preko Sinjajevine prema Njegobuđi i Jezerima. Na Pometeniku smo naišli na Nijemce, ali nismo uspjeli da ih zbacimo.

Nikad, čini mi se, Prvi bataljon nije bio tako savladan umorom. Jedino je Pero Dragišić bio, kao i uvijek, spreman za šalu. „Ova će švapska granata sad u tebe, a druga će u mene", dobaci drugu pored sebe. Nije još bio ni dovršio a jedna granata čudnim slučajem, tresnu baš tu i raznese ga. Padoše još nekoliko granata, i mi se još više priljubismo uz kamenjar.

Treća četa koja je isturena nešto naprijed, odbačena je u borbi prsa u prsa na sjeveroistočne padine Opaljenika. I artiljerija, iz rejona sela Trebaljeva, tuče nas sve žešće. Ni noću nas ne ostavljaju na miru. Imamo gubitaka. Poginuli su pored Pera Dragišića još i Marko Stipaničev, Božo Perlaja i Desimir Cvijanović, a teže su ranjeni komesar 2 čete Luka Tanga i još neki borci.

Poslije sedam dana, na vrhu Sinjajevine, dobili smo naređenje da se povučemo u Njegobućsko polje.

Spustili smo se u selo Krš, nedaleko od njegobućskog aerodroma na koji je tih dana trebalo da se spusti prva engleska vojna misija. Jedan vod naše 3-će čete, sa tri mitraljeza i dosta municije, upućen je u Prateći bataljon Vrhovnog štaba, koji je obezbjeđivao njegobućski aerodrom.

Čim smo prihvatili Engleze krenuli smo usiljenim maršem preko Jezera prema Skočkom Omaru, gdje smo zanoćili. Sjutradan, gladni, prokisli i premoreni, a usto pod stalnom pratnjom neprijateljske avijacije, spuštali smo se preko Dubokog Dola, Pišća i Paklišta prema rijeci Pivi. Oko 10 časova prešli smo preko visećeg mosta kod Mratinja i odmah produžili preko Polica i Poljane. Zanoćili smo u kolibama na Mrkalj-Kladama.

Četvrtog juna produžavamo preko Dragoš-Sedla ka Suhi. Što se više spuštamo ka rijeci sve je gušća pomrčina. Hladno je.

Prenoćili smo iznad same Suhe, a ujutru rano, 5 juna, prije pojave njemačke avijacije, izbili na Sutjesku. Prelazimo je dijelom gazeći, dijelom preko brvna, a zatim nastavljamo uskom stazicom preko Crkvine i Gusnog Puta za Donje i Gornje Bare. Stazica se skoro vertikalno penje, a bataljon je morao izbiti na Bare što prije. Od Košura i Popova Mosta čuju se tupi, potmuli topovski pucnji, a povremeno i dugi rafali. I s li-

jeva, ispod klanca Prosječenice i Vratara, čuju se mitraljeski rafali. To 6 bataljon Prve proleterske već danima odbija njemačke napade.

U grupi „Anaker“ koja nadire s juga nalazi se i 2-gi bataljon „Brandenburg“, izvrsno opremljen za planinsko ratovanje. Pošto im ne uspjeva da se probiju direktno dolinom Sutjeske, to 4 i 5 juna kreću ka Barama, kuda je krenula i naša Druga dalmatinska brigada.

U to vrijeme se veći deo naših snaga još nije bio spustio ka Sutjesci. Drugoj dalmatinskoj dat je u ovom času presudan zadatak — odbrana lijevog boka koridora, kojim treba da prođu naše jedinice. Usto preko Bara vodi staza kojom je trebalo da prođe i Vrhovni štab i jedan dio naših jedinica ka Zelengori.

Po veoma ružnom vremenu, prokisli, ozebli i iznureni izbili smo 5 juna oko 11 časova u rejon Donjih Bara, gdje smo zatekli Štab 2 bataljona Druge proletrske brigade. Komandant bataljona i zamjenik komesara upoznali su nas sa situacijom na položaju i počastili parčetom konjskog mesa i porcijom kuhanih kopriva.

Naš bataljon je dobio zadatak da izbije jugoistočno od Donjih Bara i Jezera i da posjedne Planinicu, koju je ranije držala 2 četa 2 bataljona Druge proleterske brigade. Položaj je trebalo organizovati za odbranu i u sadejstvu sa 4 bataljonom uporno ga braniti. Pred sam mrak 3 četa je posjela položaj, dok je štab bataljona sa dvije čete ostao u rejonu Donjih Bara. Pozadi brda naložili smo vatru, grijali se, razgovarali i dremuckali. S vremena na vrijeme doleti poneka granata sa pravca Graba i tresne tu pored nas. Od njih nam pogiboše dva druga i drugarica Biserka.

U ovoj goloj kamennoj pustinji odigrali su se još u toku ove maglovite noći sudari između naša dva bataljona (2 i 3) i Nijemaca koji su po grupama izbijali na Tovarnicu. Oba protivnika su se uz žrtve povukla na svoje položaje i zadržala na bliskom rastojanju. Tako se završio prvi sudar i prvo odmjeravanje snaga u hladnoj i mračnoj noći, punoj neizvjesnosti i napetog iščekivanja. Ostatak noći protekao je u organizovanju položaja i užurbanim pripremama obadviju strana.

Sviće. Mi smo već budni. Razbudila nas rika topova i hladnoća koja je ovdje veća nego što bi se moglo pretpostaviti u ovo doba godine. Cio bataljon izlazi na Planinicu i posjeda položaj. Od guste magle ne vidi se prst pred okom. A usto teren nepoznat. Ne znamo šta se nalazi ispred ove naše grede.

Naš položaj, Planinica—kota 1722 (gola kosa, bez šume, sa nešto kamenjara) dopire do Jezera kod Donjih Bara, a lijevim krilom do litice kanjona Sutjeske. Gotovo prava linija vrlo nepodesna za odbranu. Prilično smo razvučeni. Razmišljamo

što će se dogoditi kad nas napadnu uz podršku avijacije i artiljerije. Brzo će nam probiti ovako plitak borbeni poredak i zbaciti nas u kanjon Sutjeske. Naređeno je da borci naprave što bolje zaklone. Kamenja je bilo dosta, zemlje malo, ali se ipak moramo ukopavati. Nismo imali pionirskog alata, a ipak se radilo i kopalo. Niko ništa nije govorio, ali su neki borci smatrali da suviše savjesno ukopavanje ispoljava kukavičluk. Magla je i dalje bila tako gusta i vlažna da smo se osjećali kao pokisli.

Intendatura bataljona, sa četnim kuhinjama, ostavljena je pozadi položaja, u rejonu Donjih Bara. U njoj nismo imali nikakvih zaliha — već nekoliko dana kuvamo konjsko meso sa koprivom i drugim travama. Brašna ni za ranjeinke.

Oko 7 časova preko Koljena i Vukovih Stijena pojaviše se njemačke kolone. Čujemo bat cokula i galamu koja se približava. Naredio sam komandiru Treće čete da pošalje vodnika Steva Opačića sa još nekoliko boraca da vide što se dolje događa. Stevo, Jandrija Alfirević, Đuro Jovičić i Luka Opačić spustiše se polako nizbrdo. Čekamo, a od njih nikakvog izvještaja. Našao sam ih u kamenjaru, prisluškuju kretanje Nijemaca.

Najednom se diže jedan pramak magle. Ispred nas, na nekih pedesetak metara vidimo kolonu Nijemaca jačine do jedne čete, a druga, jača, kreće se prema našem 4 bataljonu. Komandovao sam „Lezi!“. Srećom, ispred nas je bilo kamenje koje nas je zaklanjalo. Ležimo nijemo i osmatramo.

— Nisu nas opazili — šapnu Stevo.

— Kako vidiš, nisu.

Srećom nas opet zakrili jedan pramen magle. Skočismo i jurnusmo nazad. Obasuše nas rafali neprijateljskih mitraljeza; ali do vrha stigosmo bez gubitaka. Sunce je već otskočilo, a magla se digla. Pažljivo partimo kako se njemački streljački stroj primiče položaju bataljona. Puštamo ih do na pedesetak metara i tada otvaramo vatru. Prasak bombi, štektanje mitraljeza, jauk ranjenika — sve se slilo u zaglušujuću jeku i tutnjavu. Nijemci padaju. Ispred i pozadi nas sve je u plamenu. Parčad granata zvižde nam iznad glava. I Nijemci su polegali, neki se povlače.

Kratko zatišje. Nijemci se sređuju, otvaraju još jaču vatru i ponova kreću ka grebenu Planinice. Puškomitraljezac Miloš Torbica, kao i ostali, hladnokrvno ih gađa i nanosi im osjetne gubitke. A kad se poslije eksplozija granata zemlja pomiješala sa krvlju isječenih nogu, vidjesmo da je i Torbica teško ranjen. Priskočio je Đuro Bursać, sklonio ga i legao za njegov mitraljez. Kosio je Đuro po neprijatelju i ako je i sam bio ranjen. Nijemci i dalje nasrću. Druga četa ih tuče bočnom vatrom,

a 3-ća pušta na jurišno otstojanje, a zatim ih protivjurišem odbacuje.

Iz rejona Graba otpoče jaka artiljeriska vatra i sruči se na položaj bataljona. Izgledalo je kao da niko neće ostati živ. Stotine granata i mina preoravale su uz strahovitu grmljavinu naš položaj, dižući oblake prašine i dima, iz kojih je padala zemlja i pačad gvožđa i kamenja. Od eksplozije granate pogiboše na desnom krilu Paja Jarić, Miloš Veselinović i Herman Maroti. Nikada dotle 1-vi bataljon nije bio pod takvom koncentričnom vatrom. Izgledalo je da niko neće izići živ iz ovoga pakla. Srećom, mnoge granate su podbacivale ili prebacivale. Priljubljivali smo se sve više uz zidove improviziranih zaklona, tražeći od rođene zemlje da nas zaštiti od smrti. Ova artiljeriska priprema trajala je nešto duže od pola časa, a kad ona prestade, pojaviše se avioni i počeše sipati bombe. Ostali smo gdje smo, žaleći što se nismo još dublje ukopali. Ne znam što je teže: bombardovanje, pucnjava ili vijest o poginulim. Kad artiljerija prenese vatru na položaje drugih bataljona, a avioni završiše svoj posao, zasu nas jaka bliska mitraljeska i puščana vatra. Nijemci kretoše na juriš... Pustili smo ih sasvim blizu. Na dati znak bacismo na njih ručne bombe. Dok se kolebaju u tom vatrenom paklu izvršismo protivjuriš. Nijemci iz prvog talasa padaju, ali nastupaju pozadnji talasi. Lijevo krilo nam je ugroženo. Na položaju nastade metež. Uzvici „Juriš drugovi", gušanje u borbi prsa u prsa, borba noževima i kundacima, naša odlučnost da po svaku cenu održimo položaj dovedoše do uspjeha. Odbacismo Nijemce, ali se na nekih stotinak metara počeše ukopavati i ponova otvoriše vatru.

Tek je bilo prošlo podne; nama izgleda da se krvava borba otegla u beskonačnost. Sva četiri bataljona naše brigade su u prvoj liniji. I nov napad Nijemaca završi se kao prethodni. Artiljerija — brdska iz doline Sutjeske i dalekometna od Čemerna i Popovog Polja — tuče nas duž cijelog položaja. Prebira, čini mi se, svaki kamen na njemu.

Ivicom kanjona Sutjeske, prema lijevom krilu 1-ve čete, ponovo kreću sivi njemački strojevi. Osjećajući da im naše brigade izmiču iz ruku, nastoje da, bez obzira na žrtve, zatvore obruč i spriječe proboj. Dolazi nov njemački napad čije je težište usmjereno na lijevo krilo brigade, na položaj našeg bataljona. Tu su grupisali dva bataljona, a druga dva prema našem 2 i 3 bataljonu. I ovog puta se, kao po nekom utvrđenom planu, smjenjuju dejstva artiljerije, avijacije i pješadije. Svako ima svoje vrijeme, a isti cilj. Neprijateljska artiljerija raspolaže preciznim elementima i dobrim osmatračnicama, a za orijentaciju aviona Nijemci koriste razna platna i svijetleće

signale. Odbijamo i ovaj napad. Nijemcima pristižu pojačanja i ponavljalu napade. Odbijamo ih vatrom i protivnapadima. Tako odmiče i ovaj dan u kome su „Štuke" i bombarderi u grupama zasipali naše položaje tovarima eksploziva.

Sa nestrpljenjem dočekujemo noć. Na položaju ostavismo jedan dio boraca, dok smo druge povukli pozadi, na pedesetak metara, radi odmora. Uskoro nas poče gađati artiljerija iz rejona Graba. Da bih se zaštitio od parčadi granata zavukao sam se u jedno sklonište, koje sam još u toku dana pronašao. Unutra je toplo i suho. Legao sam potrbuške. Do mene je dopuzio i referent saniteta bataljona Zdenko Crvlje. Smatrali smo da smo dovoljno zaštićeni. Zaklon je bio takav da se u njega nije mogla iz neposredne blizine ubaciti ni bomba. Ali, jedna granata tresnu pred sam otvor. „Izlazimo napolje" — rekoh Zdenku.

Nijemci su preduzeli najsilovitiji noćni napad za koji sam dotle znao. Oko 21 čas, pod zaštitom dugotrajne artiljeriske vatre i mraka, privukli su se neprimjećeno i izvršili juriš na cio položaj bataljona. Ali nas nisu zbunili. Dočekali smo ih vatrom iz pušaka i mitraljeza, bombama, noževima, kundacima. Cio položaj bio je jednog momenta u plamenu, a onda u jednom grču u kome su se između kratkih rafala „Šmajsera" i eksplozija bombi čuli tupi udarci kundaka i zveket noževa.

Izašlo se iz ove paklene noći. Osvanuo je sedmi jun. Dan čist i vedar. Tek što se razdanilo a evo opet aviona. Komandir 2 čete Dušan Vladušić naređuje da se niko ne pokreće. Gledamo u nebo kojim kao da se navlačio gradonosan oblak. Avioni prave dva kruga iznad položaja, a zatim počinje mitraljiranje. Slušamo sirene „Štuka". Čelni aparat se izdvaja i pikira, a ostali mu sljeduju. Jeziv zvižduk bombi koje padaju koso i strelovito. Nešto se sručilo i pored nas. Usta su nam puna prašine. Zatvorili smo oči i prislonili čelo uz razrivenu zemlju koja miriše na barut. Avioni nadlijeću tako nisko da vidimo lica pilota kako munjevito prolijeću iznad samih naših glava. Zrna iz pušaka nekih boraca nisu ih pogodila. Otpoče dejstvo i neprijateljske artiljerije. Krenuše i njihovi streljački strojevi. Mnogi „štepuju" iz automata. Nijemci su izgleda pretpostavljali da su avioni i artiljerija potpuno rastrojili našu odbranu. Zato su išli nešto komotnije. Prema zaklonu Steva Opačića uputilo se desetak njemačkih vojnika sa oficirom na čelu. Oficir je u hodu mahao pištoljem i, upola okrenut, nešto naređivao. Vojnici su ga prešli i potrčali. Stevo je uzeo oficira na nišan i opalio. Očekivao je da će pasti, ali ovaj produži kao da ništa nije bilo. „Ta, pijan je taj pas!" — pomisli Stevo i stavi nov okvir u pušku. Dok je punio pušku, puškomitra-

ljezac Popeša sa dva rafala obori oficira i tri vojnika. Ostali naglo legoše iza kamenjara i otvoriše vatru.

Na cijelom položaju bataljona, kao i na susjednom otsjeku, gdje je bio uperen glavni udar, njemačka pješadija polegla po zemlji i puzeći, pod zaštitom vatre minobacača, mitraljeza i pušaka približava se našim položajima. Poslije kratke, ali snažne vatre Stevo i njegovi „Plavljani" iskaču prvi iz zaklona i uz snažno „Ura", koje se prenese duž cijelog položaja, krenuše naprijed, a sa njima i ostali borci. Nijemci se hitro povukoše. I tako se bezuspješno završi i ovaj njihov juriš.

— Vjerovatno danas više neće biti juriša, reče komandir 2 čete Dušan Vladušić.

Želja mu se nije ispunila. Oko 22 časa ponovo otpoče snažna artiljeriska vatra, a zatim podilaženje Nijemaca. Naša hrabrost nadjačala je njihovu mnogobrojnost. Odbili smo ih i ovog puta.

Naši gubici ovog dana su oko 20 boraca i rukovodilaca izbačenih iz stroja. Neprijateljski gubici nam nisu poznati, a vjerovatno da su bili mnogo veći.

Osmi jun — četvrti dan borbe na Barama. Još oko 6.30 otpoče vatra artiljerije. Ranjeno nam je nekoliko boraca.

Hrane nemamo ni ovog kao ni prethodnog dana. Ali, nama je neophodnija municija za puške i mitraljeze. Snabdijevamo se ponekim metkom od poginulih Nijemaca, ali je to isuviše malo. Od velikih kiša koje padaju poslednjih dana i vlage dosta nam je stradalo oružje.

U borbi učestvuju i ranjenici. Kurir štaba brigade Stevo Dvokić donosi naređenje da se položaj mora održati do noći, da će uskoro stići smjena ili pojačanje.

Oko 7 časova neprijateljska pješadija, ne znam već po koji put, krete prema našem položaju. Na pedesetak metara dočekasmo ih bombama. Ali, oni poslije kratke vatrene pripreme ponovo kretoše na juriš. Dočekujemo ih vatrom i protivnapadom. Poginuše nam tri druga, ali je pred našim položajima ostalo i njemačkih lješeva. Nijemci su i ovog puta odbačeni.

Ne potraja dugo kad ponovo otpoče ubrzana topovska paljba. Nijemci se po grupama prebacuju ka položaju 1-ve čete. Ponova krkljanac. Dok je Đuro Četnik uznemireno dotrčao do ove čete, ona je već bila odbila neprijateljski napad. Nešto kasnije i 1-va četa sa komandirom Bogdanom Šijanom izvrši protivnapad, ali je Nijemci dočekaše i odbiše. Revoltiran neuspjesima, komandir traži odobrenje za ponovni napad; naređeno mu je da zasada to ne preduzima.

Negdje oko podne pojavi se nekoliko aviona. Opet bombe, eksplozija, potres, dim i prašina. Ležimo i zaklanjamo oči ru-

kama. Milan Novaković je ranjen, a tri druga nam poginuše. Sahranili smo ih ispod tankog sloja zemlje i grobove ogradili kamenjem.

Na lijevom krilu našeg položaja, nešto naprijed, uzdiže se ogromna stijena sa strmim stranama, odakle se mogao flankirati njemački stroj. Ivan Ninić, komandir 3 čete, upućuje tamo jedno puškomitraljesko odjeljenje sa vodnikom Stevom Opačićem. Ispod stijene su dva njemačka prazna ranca. Vjerovatno su i Nijemci pokušavali da se popnu, ali su bili spriječeni našom vatrom. Ni našima nije upočetku uspjelo. Nije se imalo zašto uhvatiti da bi se popelo na stijenu. U toj nedoumici Stevo predloži da pokušaju da se popnu jedan drugom na ramena pa onda na stijenu. Tako se i popeše sva trojica. Pozadi su duboki ambisi kroz koje teče Sutjeska, a na kosi Nijemci. Leže i čekaju naređenje za juriš. Odjednom ih sa stene poče rešetati bočna vatra našeg puškomitraljeza. Iznenađeni pokušavaju da se povuku, ali ne uspijevaju. Padaju pokošeni. I naš pritisak sa fronta je sve žešći. Prisiljeni su da se povuku na polazne položaje kod same jaruge. Shvativši opasnost od bočne vatre, Nijemci obasuše stijenu. Uskoro otpoče i artiljerija. Jedna granata prohuja iznad glava, druga udari u gornji hrid stijene, a treća eksplodira u njenom podnožju. Ali puškomitraljez i dalje dejstvuje. Granate nastaviše da riju po stijeni i oko nje. Pogibe nam jedan borac, ali su ostali nastavili da tuku sve dok im nije naređeno da se povuku.

Štab bataljona je na deset metara pozadi vatrene linije. Gladni smo. U štab bataljona dolaze komesar 1-ve čete Slavko Stupin i komesar 2 čete Božo Čuk i prigovaraju da se borci već tri dana i tri noći divovski bore, a žive samo na porciji kuhanih kopriva i komadiću konjskog mesa.

— Mi razumijemo sve. Za hranu se ništa ne može. Ko zna da li dolje u komori ima ikog živog? Ovdje nam je svima jednako. Na smjenu ili neko pojačanje ne može se uopće računati. Ko da nas smijeni i pojača? Sve je angažovano. Sve je u streljačkom stroju ... sve do poslednjeg borca. Malo prije dobili smo naređenje od štaba brigade da smjene nema i da se neprijatelju mora davati otpor do poslednjeg — završi Đuro Četnik.

Noć je. Nijemci su potisli ostale bataljone naše brigade i zauzeli Bare. Naređeno je da se i naš bataljon povuče.

Poslije četiri dana i četiri noći natčovječanskih borbi na Barama, umorni, gladni i proređeni spuštamo se prema Sutjesci, s bolom za palim drugovima, ali i ponosom što smo izvršili zadatak. Prenoćili smo u jednoj jaruzi ispod Bara. Noć je bila hladna, ali smo onako iscrpeni ipak pospali.

Osvanuo je 9 jun, čini nam se najteži dan u Petoj ofanzivi.

Poslije napuštanja Bara ostala je još samo jedna staza za izlazak iz doline Sutjeske — ona ispod Košura i preko Milinklade. Nijemci naprežu sve snage da i nju presijeku. Pošto im je bilo onemogućeno da se od Bara probiju u kanjon Sutjeske, upućuju kolone direktno u pravcu Tisovog brda, Hrčave i Milinklade. I grupa „Gertler" s Košura upinje se da odlučnije krene u tom pravcu.

Poslije dvočasovnog pješačenja uz Sutjesku, staza nas je izvela na Usovički Potok. Trebalo je da produžimo prema Tjentištu, međutim, na potoku nas je dočekala baražna vatra „šaraca", minobacača, pušaka, artiljerije. U tom paklu pored mene pade Mirko Bogdanović, Šibeničanin, divan mladić devetnaestih godina. Mina iz bacača slomi mu lijevu nogu.

Prihtavio sam ga i pokušao da mu pomognem, ali pored nas pade ranjen i Glišo Opačić, zamjenik komandira 3 čete. Pomaže mu komesar čete Đuro Alfirević. Pade i treći borac. Pokušavamo pomoći svima. Priskoči mi i komesar bataljona Vaso Prlja:

— Spasavaj ti bataljon, ono što se da spasti, a ja ću se brinuti za ranjenike.

U koloni je nastala pometnja. Jedni se skrivaju po šumi, a Božo Čuk, Luka Opačić, Luka Vještica i još neki borci, pokušali su da prebacivanjem na desnu obalu Sutjeske izbjegnu smrtnu opasnost. Đuro Alfirević pokušava da ih vrati, ali ne uspjeva. Oni će stradati.

Nijemci ne prestaju sa vatrom. Članovi štaba bataljona trude se da ljudstvo prikupe, da ga održe u ruci, kako bi bataljon skupno izišao iz ove šume.

Ka Tjentištu se nije moglo, te smo krenuli lijevo uz Usovički Potok. Staza se sve više sužava i vodi nas na divlje ogranke Pleća i Ozrena. To je bio jedini slobodan prolaz, kroz koji smo se morali provlačiti. Krećemo uz planinu, a Nijemci stalno tuku sa Košura. Pucnji se čuju i negdje ispred nas.

Kad smo izbili između Pleća i Ozrena pred nama se ukaza mali proplanak. Teško je shvatiti što se na ovom vrlo malom proplanku odigralo. Iskidana tijela boraca, pobijeni konji, razbacana oprema i municija, polomljeno drveće, a usto desetine teških ranjenika. Avijacija je napravila svoje.

Neko reče da je malo prije tu nedaleko ranjen od avionske bombe i drug Tito. Nešto kasnije čusmo da je rana lakša, u ruku.

Sve se odvijalo vrlo brzo, kao na filmu. Iznad glava, povrh samog drveća, zagrmeše avioni i sručiše bombe. Jedna pade među ostatke bataljonske komore — nekoliko ljudi raznese, a više njih teško rani. Kolona je prekinuta. Nastade metež, jauci ranjenika, psovke, dozivanja. Na nekoliko metara, opet

tri mrtva. Nekoliko tifusara popadalo gdje je stiglo. Jedva uspijevamo da nešto ljudi održimo pod komandom. Naprijed se ne može. Skrećemo i penjemo se prema Tisovom Brdu. Gore je paklena vatra. Hvatajući se za granje i pomažući se koljenima, uspjeli smo se izvući pod same strmine brda. Na njemu Crnogorci vode borbu sa Nijemcima.

Tu nam je naređeno da zakopamo teško naoružanje. Rastali smo se od dva teška mitraljeza koji su, čini nam se, još užareni od borbi na Barama. Moralo se, konji su nam bili potrebni za prenos novih ranjenika — a i kao posljednja rezerva hrane.

Spustili smo se besputnim padinama Tisovog Brda, zapinjući za granje i spotičući se preko oborenih stabala. Silazimo ka Hrčavki. Iako je to samo potok, spuštanje niz okomite strane bilo je pogibeljno. Ipak smo se spustili. Ali kako dalje?

— Da je izići iz ove jaruge, pa nek bude šta hoće — reče Pajo Mrkić, zamjenik komandira 2 čete.

Pred mrak krećemo dalje umorni i iscrpeni. Ovdje se ne može žuriti ni kad je čovjek zdrav i sit, a kako li se tek penju tifusari, kako ranjenici na štakama i nosilima?

Približavali smo se vrhu brda Debela Ravan. Bosonogi i iznureni borci padaju od umora. Bilo ih je koji se više nisu digli. Pored staze teški ranjenici, neki mole da ih prije ubijemo nego ostavimo neprijatelju na milost. Nemoćni smo da im pomognemo, a ne možemo ni molbu da im ispunimo.

Bolničarka Milica Martić klonula uz bukvu. Kad me ugleda vrisnu:

— Druže komandante, dalje se ne može. Molim te, ne ostavljaj me živu ovdje.

Teško mi je da je ostavim, a i sam jedva idem. Ulažem sve napore da ne klonem. Uzeo sam od Milice torbicu i još neke stvari, a zatim je uhvatio ispod ruke i polako krenuo s njom. Poslije teških napora naiđosmo na jednog napuštenog konja, te je popeh i tako spasoh sigurne smrti.

Težeg i tragičnijeg puta nismo imali nego što je od Sutjeske dovdje. Nijemci su sa svih strana pucali i pritiskali.

Već smo na vrhu brda. Pada mrak. Sjedamo da se za časak odmorimo. Borci po grupicama lože vatre, poneki bacio komadić konjetine, koji je usput otkinuo sa nekog ubijenog konja. Čim bi ga malo na dimu zagrijao, strpao bi ga u usta da kolikotoliko utoli glad.

Noć je. Ne vidi se prst pred okom. Spuštamo se niz strmo Katunišče. Đuro Alfirević ne može da nosi ranjenog Glišu, već ga vuče nizbrdo na talijanskom ćebetu. Neki se sjedeći spuštaju niz vododerinu.

Ismet Mujezinović: BITKA NA SUTJESCI — ulje i tempera

Tek je svanulo a „Rode“ već stižu. Naišli smo na ubijenog bijelog konja. Oni ispred nas otkinuli su mu desni but. Borci otkidaju po komadić i stavljaju u torbice ili džepove.

Izbili smo u rejon Lučkih Koliba. Sada su ostaci sva četiri bataljona na okupu. Nadlijeću nas talasi aviona i preko dva sata drže nas pod vatrom. Bombe padaju na sve strane, čupaju, lome i ljušte okolna stabla. Ranjena su nam tri borca. Ponavljaju se teški trenuci sa G. i D. Bara. Sa velikim nestrpljenjem čekamo mrak da nas zaštiti od avijacije.

Da bismo bar nečim založili prazne stomake, jeli smo list tek prolistale bukve i razne trave na koje smo nailazili. Predveče je indentant bataljona Milan Marčetić naredio da se zakolje jedno ždrijebe. Meso je podiljeljeno po četama, a za štab bataljona spremio je džigericu i krv.

Oko 22 časa krenuli smo sa Lučkih Koliba između Košute i Treskavca na kojima su se nalazili Nijemci. Situacija je teška. Morali smo po svaku cijenu preći Vrbničku Rijeku i izbiti prema Jablanovom Brdu. U ovim naporima trebalo je da prednjače starješine i članovi Partije. Silazak prema Vrbničkoj Rijeci bio je gotovo nemogućan, nije bilo ni staze. Neka raskaljena vododerina još više je otežavala silazak. Sa svih strana smo opkoljeni Nijemcima.

Opet smo se po tamnoj noći našli u gustoj šumi gdje ne pomaže ni karta ni busola. Neispavani i umorni od borbe i puta, jedva se krećemo. Na Vrbničkoj Rijeci stigli smo 11 juna oko 6 časova. Trebalo je što prije preći — i to bez nagomilavanja. Iznad nje na Stružinskom Brdu su Nijemci. Nije duboka, ali su prelazi pod neprijateljskom mitraljeskom vatrom.

Nismo mogli mimoići tučeni prelaz. Morali smo ići kroz vatru. Trkom po jedan prebacili smo se na drugu stranu. Tu nam je ranjeno nekoliko drugova i nekoliko konja. Produžili smo sjeverozapadnim padinama Stružinskog Brda, opet kroz šumu. Na čelu je 1-vi bataljon.

Brojao sam koliko je ranjenika u bataljonu. Sa radošću sam konstatovao da su tu čak i oni ranjenici koji su se tamo, na Barama, brojali u teže.

Trebalo je što prije izići iz šume koja nas zaklanja od aviona i neprijatelja, da bismo se orijentisali. Nad nama je samo nebo. Sada je tišina, ali joj se niko ne raduje. Znalo se da je neprijatelj tu, čak vrlo blizu. Stižemo do jednog proplanka. Tu je nekad bila šumska željeznica. Evo i mjesta gdje su se tovarili balvani. Iznemogli borci složiše se kao klasje jedan do drugog na vlažnu zemlju i odmah pospaše. Oni koji su domaločas glasovito vikali „Ura, drugovi!“ sada su nijemi. Niko nije mogao očekivati da će ovu tišinu prolomiti nova jeka. Jedva sam dočekao da sjednem i malo se odmorim. Ali tek što

sam bio pozvaše me u štab brigade. Teško mi je bilo onako iznemoglom vraćati se i to samo zato da bi mi saopštili kuda ćemo dalje. U sebi sam negodovao: „Zar mi to nisu mogli napisati?"

Tek što sam se vratio u bataljon pripuca sa svih strana. Iza debelih bukava i zaklona sive njemačke uniforme. Bilo ih je po čitavoj šumi. Našli smo se u veoma teškoj situaciji. Na Barama smo utrošili skoro svu municiju. Kod boraca samo poneki metak i rijetko koja bomba. A eto sada, kad smo se najviše osjećali umornim, iscrpenim od dugih marševa, gladi, nespavanja, danonoćnih borbi, bez municije i kad nam je bio najpotrebniji makar i mali predah — opet borba. Komandovao sam: „Treća četa lijevo, Druga i Prva pravo — juriš na neprijatelja!" Zapraštaše puške i pokoja bomba s naše strane. Iako iscrpeni i brojno slabiji (u bataljonu sad ima oko 70 boraca), za oko pola sata razbismo Nijemce. Zaplijenili smo i nešto municije.

U tom opštem jurišu našao sam se između dvije bukve. U šupljini jedne ugledah Nijemca. Kad je vidio da sam ga primijetio, uperi mašinku na mene. Istrgao sam mu je prije nego što je uspio da opali. Baš kad sam ga izvukao iz bukve iza mojih leđa iskoči drugi Nijemac sa zamahnutim kundakom. Ali, u zadnjem času priskoči pomoćnik komesara 1 čete Dmitar Tišma i ubi ga.

Od naših su teže ranjeni Luka Torbica i Jandrija Alfirević. Među zarobljenim Nijemcima bio je i jedan podoficir. Tražili smo da nam nešto kaže o njihovim snagama — pravcima dejstva, jačini, zadacima i dr. On je u početku ćutao, a zatim reče:

— Nemate kud! Svuda se po šumi nalaze jaki njemački bataljoni, sa dovoljno hrane i municije. Vi ste brojno mali, bez hrane i sa velikim brojem ranjenika.

Kasnije smo saznali da se tada u istoj situaciji nalazio tu u blizini i Vrhovni štab.

Dva zaplijenjena „šarca", dvije radiostanice, 15 pušaka, 5 mašinki, 7 pištolja, oko desetak hiljada puščanih metaka, rančevi, čizme, nekoliko opustelih kaciga prislonjenih na stablo debele bukve i 40 ubijenih Nijemaca govore o posljednjem jurišu boraca Druge dalmatinske brigade u Petoj ofanzivi. Ovo je bio dobar znak, znak da se možemo još boriti i u borbi istrajati. To smo dokazali i u istočnoj Bosni.

Predveče smo po kiši izbili u rejon Jablanovog Brda. Na povećem proplanku na kome se ranije nalazilo nekoliko koliba bilo se sakupilo nekoliko naših jedinica. A i koprive je bilo dovoljno. Ispod bukava smo naložili vatre, sušili dotrajalu

odjeću i obuću, grijali se i drijemali. Od velike hladnoće nije se moglo spavati.

Osvanuo je 12 jun, kišan i tmuran. Svi beremo koprivu za ručak. Intendant bataljona dobio je sljedovanje — čitav konjski but.

Za popunu bataljona dobili smo iz rasformirane Treće dalmatinske brigade: Branka Perišu, za komesara 2 čete, Zlatana Sažunića, za pomoćnika komesara 3 čete, a zatim Uroša Dobrijevića, Nedu Miloš, Jovu Mažibradu, Martu Samardžić, Mariju Matić, Milku Borić i još nekoliko boraca. Podijelili smo ih po četama. Radi lakšeg i bržeg pokreta odbacili smo neke nepotrebne stvari, a neki su bacali i ćebe i šatorsko krilo. Triput sam pretresao svoju torbicu i džepove i svakiput sam našao nešto za odbacivanje. Toliko smo bili oslabili i iznemogli da nam je i najmanja sitnica bila teška. Čuvali smo samo lako oružje.

Cijelog dana padala je kiša. Pa ipak je bolja i kiša nego avijacija.

Oko 19 časova dobili smo po porciju kuhanih kopriva i komad konjskog mesa, a potom je naš bataljon određen u prethodnicu brigade. Trebalo je u toku noći probijati se kroz gustu šumu pravcem Zagorica—Rataj. Radi sigurnijeg i lakšeg pokreta i orijentacije noću u šumi, dodijeljen nam je Anton Hribar, oficir-topograf bivše jugoslovenske vojske. Ali smo se i pored topografa i „stručnjaka" za orijentaciju izgubili u gustoj šumi. Čitav sat smo se vrteli u mjestu. Bez sna i odmora, po kiši, klizajući se i padajući išli smo prema selu Rataju. Tek ujutru smo izbili na neki puteljak. Tu nam se priključila i pratnja Vrhovnog štaba, oko njih tridesetak. Vodio ih je Anđelko Gančević.

Trinaestog juna oko 10 časova bataljon je izbio u selo Rataj. S lijeve obale rijeke Bistrice čuli su se njemački „šarci", minobacači i poneki top. Očekivala se ozbiljna borba na cesti Foča—Kalinovik.

Krećući se pognuto kanalom pored same željezničke pruge, bataljon se približavao mostu na Bistrici. Sa Nozdre, s lijeve strane ceste Foča—Kalinovik, Nijemci su nas tukli mitraljeskom i minobacačkom vatrom. Oko 13 časova približili smo se mostu i baš kada smo htjeli da ga pređemo pojavi se 12 „Štuka" i poče ga snažno bombardovati. Povukli smo se natrag u voćnjake i šumarke.

Desno od mosta, na nekoliko stotina metara nizvodno, pokušao sam da se sa grupom boraca spustim do korita rijeke i preplivamo na lijevu obalu. Međutim, sa Nozdra su nas primijetili Nijemci i obasuli mitraljeskom vatrom. Gledamo mutnu riječicu. Nakon kraćeg razmišljanja tri do če-

tiri borca, mislim iz Desete hercegovačke brigade, skočiše u šinjelima i uz velike napore preplivaše na lijevu obalu. Rješavam se da i ja to uradim, ali sam na kraju odustao — ostao bi mi bataljon, pomislio sam. Kad sam se peo uz stijenu, primijeti me neki Nijemac i pripuca. Prašte zrna po kamenju, a ja se pribio uz stijenu, pa ni naprijed ni nazad. Grlim je, utiskujem se u nju. Očekujem svakog časa da me za nju zalijepi. Tek kad prestade izvukoh se na vrh.

Sa tridesetak boraca približio sam se kroz šumarke mostu, koji je bio stalno pod mitraljeskom i minobacačkom vatrom. Pridolaze neke druge jedinice, ali nijedna uslijed vatre ne prelazi. Poslije kraćeg razmišljanja odlučismo da pretrčimo preko mosta. Kada smo bili na sredini, od Sarajeva se pojavi nekoliko aviona i u niskom letu poče bombardovati most. Raniše nam dva borca, ali most nisu pogodili.

Teško ranjenog komesara brigade Matu Ujevića nosili su borci na smjenu, na primitivnim nosilima.

Na cesti kod Miljevine, primijetismo tri oštećena njemačka tenka. Onesposobile su ih jedinice Druge proleterske brigade.

U Miljevini mnogo naših jedinica. Avioni nas ni ovdje ne ostavljaju na miru. Na sve strane porušene i popaljene kuće. Ima i lješeva.

Intendant je spremio večeru, ali oko 21 čas, kad ju je trebalo dijeliti, stiže naređenje da se podijeli samo meso i odmah krene prema Jahorini. Mnogo je lakše nego kroz Zelengoru. Ima i hrane, već smo se malo okrijepili.

Drugog dana marša oko podne bataljon je izbio u selo Pijevce. Smjestili smo se u obližnju šumu. Ni ovdje nemamo mira. Najpre „Roda“, a negdje oko 15 časova ponova „Roda“ sa 4—5 bombardera „Meseršmita“. Leteći nisko iznad samog drveća bombarduju i mitraljiraju šumu u kojoj smo se pritaliji. Kada je ova grupa istresla bombe, došla je druga. Članovi štaba bataljona koji su se nalazili ispod jednog velikog i debelog hrasta, vrte se oko stabla i prate kako padaju lakše i teže bombe. Više je bilo težih. Za sreću nemamo ni mrtvih ni ranjenih.

Intendant je u selu spremio dobru večeru. Ne jede se više konjetina i kopriva, već se ponegdje nađe i svinjetina sa krompirom ili grahom. Ima i palente sa mlijekom. Kako ljudi brzo ožive kad se malo odmore i nahrane!

Poslije večere produžili smo prema selu Jamiću i Gornjoj Prači. Na začelju kolone četiri borca jedva nose komesara Matu.

Poslije dva dana marša, 19 juna, izbili smo na željezničku prugu i put Sarajevo—Višegrad, u rejonu između Podgraba i

Stambolčića. Prešli smo ih u rejonu Sjetline. Prilikom prelaska pojavio se oklopni voz, ali nismo imali žrtava. Po prelasku pruge i puta dohvatili smo se Romanije.

Bez borbe smo izbili u selo Dugandžiće i razmjestili se po kućama na odmor.

Dvadeset petog juna približavali smo se Kladnju. Padala je sitna kišica kada smo ispod sela Kovačići zastali radi kraćeg odmora. Umorni borci su pospali pored puta. Odjednom se sa začelja kolone prenese „Dolazi Tito!" I zaista Tito se pojavi na konju, a iza njega pratnja od nekoliko boraca. Na nekoliko metara pozadi jahalo je 4—5 Engleza (Vojna misija). Tito malo zastade i upita nas: „Koja je to jedinica?" Odgovorili smo da je to Prvi bataljon Druge dalmatinske brigade. Dao je znak rukom da se sjedne i reče: „Pustite ljude nek se malo odmore, jer su mnogo iscrpeni. Još samo malo pa će biti puno lakše". Tito je produžio, a ubrzo i mi — odmorniji i svežiji.

Obrad EGIĆ

OD SINJAJEVINE DO RATAJA

SINJAJEVINA — JAVORAK (PIVSKI)

Prvih dana Pete neprijateljske ofanzive 1 bataljon Sedme krajiške brigade nalazio se na sektoru Sinjajevine, oko crkve Ružice. Smještajne prilike bile su vrlo rđave. Kroz trule daske polurazvaljenih koliba u kojima smo bili smešteni, dva dana nas je zasipala kiša i snijeg. Tek 20 maja vrijeme se nešto proljepšalo.

Noću 20/21 maja dobili smo naređenje za pokret. Štab brigade, sa ostalim bataljonima i prištapskim jedinicama, već se nalazio na maršu. Krenuli smo 21 maja izjutra za Pivski Manastir. Već sljedećeg dana morali smo da stignemo u Pivski Manastir, a to je značilo maršovati cio dan i cijelu noć bez odmora.

Usvanuće 22 maja stigli smo do Bezuja. Odatle do Pivskog Manastira nije bilo daleko. Tu smo zatekli i sve ostale jedinice brigade. Sunce je već počelo da grije kad smo stigli u Pivski Manastir. Dvadeset i četiri časa skoro neprikndnog kretanje učinilo je svoje. Po livadama oko manastira borci su prosto popadali i odmah zaspali.

Međutim, vremena za odmor nije bilo, trebalo je ići na izvršenje zadataka. Prema Gacku, oko sela Ravno, nalazila se Deseta hercegovačka brigada. Sedma joj je hitala u pomoć. Njemci su sa tog pravca pokušavali da ovladaju lijevom obalom Pive. Njihova akcija bila je usklađena sa nastupanjem sjeverne grupe koja se kretala uz Pivu, ka Vučevu. Naša Operativna grupa, Sedma krajiška i Deseta hercegovačka brigada, trebalo je da osujeti namjere južne neprijateljske grupe.

U toku 22 maja bataljoni naše brigade izbili su na Goransko. Tu smo i zanoćili. Sljedećeg dana stigli smo u rejon

bataljona Desete hercegovačke brigade, oko sela Orah. Istog dana Operativna grupa (7 i 10 brigada) trebalo je da krene u akciju. Njemci su sve jačim snagama nadirali prema Pivi. Hercegovci su se junački borili, ali je neprijatelj bio daleko nadmoćniji. Donesena je odluka da se dejstvuje prema Lebršniku, Šejtan-Kuli i dalje prema jugu i zapadu.

Pred noć, 24 maja, naš bataljon je dobio naređenje da napada prema Ledeniku i Jablan-Dolu. Kasno u noći sukobili smo se sa Njemcima na Ledeniku, a manje borbe vođene su i na Jablan-Dolu. Uzoru 25 maja jedna naša četa uspjela je da potisne Njemce sa Ledenika, ali su ga oni snažnim protivnapadom povratili. U prvim jutarnjim časovima čete koje su učestvovale u ovim borbama povukle su se prema Šejtan—Kuli. Ova noćna akcija izvedena je jer se nije znalo da je Štab Operativne grupe (brigada) izdao naređenje da se napad obustavi. Kurir iz štaba nije nas mogao naći da nam ovo naređenje saopšti. U toku dana Njemci su stalno pojačavali pritisak. Čitava grupa bila je prinuđena da se povlači pod borbom u pravcu sela Goransko.

Predveče, 29 maja, Njemci su uspeli da zauzmu južne prilaze selu Goransko. Naš se bataljon, bez jedne čete i komore, nalazio u selu[1].

U toku noći nastavili smo pokret. Noć je bila tamna, pa smo na stazi izgubili trag. Komandant bataljona naređuje da se zapali jedan lišnjak kako bismo mogli da se orijentišemo. Svjetlost nam je omogućila da se spustimo nekoliko stotina metara. Ali ona se ubrzo ugasi, a sa njome i trag koji treba da nas odvede na Krstac. Komesar bataljona, koji je ovuda prolazio pre godinu dana, pokušava da otkrije stazu, ali bez uspjeha. Komandant bataljona pokušava da dozove Batara, komandira 3 čete, koji se spustio na Pivu drugim putem(to je ona četa koja je bila otsječena od bataljona u rejonu zaseoka Stolac). Tražimo vodiča. Čekamo. Vodič je najzad stigao, negdje oko ponoći i tako uspjevamo da se spustimo do mosta. Bila je već skoro zora kad smo stigli na Pirni Do.

Borci su polijegali po stajama, ispred kuća, po kamenju. Niko ne bira mjesto. Obrok je spremljen na brzu ruku — parče mesa i čorba, hljeba nema. Sljedećeg jutra stiže novo naređenje. Opet pokret. Dok se spremamo da krenemo, pogledamo prema Goranskom. Čini nam se da nam je na dohvat ruke. A mi smo pješačili skoro cijelu noć.

Maršujemo pored kanjona Pive. U selu Vojnovićima izlazi pred nas komandant brigade. Poziva članove štaba da im

---

[1] Jedna četa bila je, nadiranjem Njemaca, otsječena od bataljona u rejonu zaseoka Stolac.

objasni nov zadatak. Zadatak je: kod sela Mratinja prebaciti se na lijevu obalu Pive, a zatim se popeti na plato u rejonu sela Brljevo, štiteći ovaj pravac od nadiranja Njemaca prema Mratinju.

Mratinje je, pored Kruševa, jedini prelaz na Pivi koji je još slobodan. Preko mratinjskog mosta treba da prođu Vrhovni štab, bolnice, komore i mnoge jedinice. Od Gacka nastupa neprijatelj. Najvjerovatnije je da će on težiti da posjedne grebene iznad kanjona, ovlada našim prelazom, i tako onemogući prebacivanje.

U BORBAMA NA JAVORKU

Ponovo smo u pokretu. Treba se spustiti do mosta, a onda se ponova penjati. Znamo šta znači ako je neprijatelj već krenuo prema grebenima iznad mosta i koliko će trebati napora da ga sa njih zbacimo.

U Mratinje smo stigli 30 maja oko 10 časova. Odmah su upućene patrole ka Previji (k 1341) i uz Mratinje. Borci su bili iznureni do te mjere da je, takoreći, bio posljednji momenat da se odmore i nahrane. Kad se patrola koja je izviđala prema Previji vratila u štab pjena se već hvatala povrh vode u kazanima u kojima se kuvao ručak. Vodila je jednog četnika. Mlađi čovjek, zarastao u bradu, nosio je na ramenu balu nekakvog platna, koje je usput opljačkao. Priznao je da su ga u pravcu Mratinja uputili Njemci koji su se, po njegovim riječima, već nalazili u Brljevu. On je imao zadatak da ih obavijesti o položaju naših snaga.

Bilo je očito da se Njemci kreću prema Mratinju. Štab bataljona je održao kratak sastanak. Ako Njemci idu prema Mratinju, zatvoriće prolaz. Iznad Mratinja je greben koji dominira mostom. Samo nekoliko puškomitraljeza postavljenih na vrhu grebena bilo bi dovoljno da onemoguće prolaz naših jedinica. A most je morao ostati slobodan. Uhvaćeni četnik je izjavio da se Njemci kreću vrlo oprezno. Stoga smo povjerovali da ćemo, ako ubrzamo kretanje, izići na Previju prije njih. Odluka je da se odmah krene.

Jovo, komandant bataljona, objasnio je situaciju i saopštio da se mora krenuti. Borci nisu odgovarali, ali je malo koji ustajao. Meso je, skoro sirovo, izvađeno iz kazana i podijeljeno. Borci su nevoljno uzimali komade koje im je kuvar dijelio, lijeno se svrstavajući u kolonu.

Bataljon lagano kreće. Iznad nas, prema padinama kamenitih planina, objesila se strma, krivudava staza. Da li ovo uopšte liči na pokret, na marš? Borac napravi dva koraka,

pa zastane i nasloni se na pušku. Poneki, iako je tek krenuo, sjeda da odahne. Kurir odlazi preko Pive da odnese izvještaj štabu brigade. Obavještavamo ih o izjavi koju smo dobili od četnika i o našoj odluci da usiljenim maršem krenemo prema Brljevu.

Prolazimo naprijed uz kolonu koja je zastala. Mnogi su, iskoristivši ovaj zastoj od svega nekoliko minuta, položili glave na torbe i odmah zaspali. Posmatram lica boraca. Blijeda su i ispijena. „Drugovi", govorim skoro šapatom, „ustajte... moramo žuriti". Ljudi pokušavaju da ustanu, ali ih san opet povuče na kamen na kojem su počivali. „Drugovi", viče komandant prodornim glasom, „pokret... Nema spavanja, neprijatelj nam je nad glavom". Kod zadnjih riječi trgli su se i oni koje je san jače pritiskivao.

Uz krajnje napore štab bataljona (Jovo, Šego, Šefik i ja) izbija na čelo kolone. Tamo zatičemo komandira 3 čete kako se objašnjava s jednom grupom boraca koji su posijedali. „Kako je Milane", pita Medić komandira. „Slabo", odgovara mrzovoljno Batar, „noge prosto neće". „Ali moraju", kažem ja. „Znam", veli Milan. „To i ja objašnjavam ovoj mojoj vojsci, ali oni kao da ne čuju šta im govorim". „Onda treba da im neko posluži za primjer", kaže Šego. Šego je to rekao spontano, misleći na njega kao komandira, ali nije imao namjere da mu prebacuje, jer svi mi dobro znamo na kakve je poduhvate on spreman. „Ne brini, druže Šego, ipak ćemo mi kako treba sresti neprijatelja. Nismo se ni dosada nikad obrukali. Ljudi će se preporoditi kad zapuca", odgovara mjesto komandira zamjenik komesara čete.

Komandira 1 čete, sa desetak boraca upućujemo kao prethodnicu na Previju. Ustvari, svi smo mi prethodnica. I iz 3-će čete kreće za nama desetak boraca.

Najzad se formirala mala kolona koja mili prema grebenu. Ostali sjede ili se lagano kreću oslanjajući se na puške. Koloni se priključuju i djelovi 2-ge čete. Zamjenik komandanta bataljona, koji je ostao da pokrene pospane borce, stiže sa jednom manjom grupom. Komandant naređuje da teški mitraljez iziđe na čelo kolone. Prethodnica sa puškomitraljezom i bombašima izišla je na greben. Neprijatelj se ne primjećuje. Od grebena se proteže Košara, pokrivena gustom šumom. Put je već bolji. Grupice boraca primiču se grebenu. Na ravnom putu sačekujemo one koji pristižu. Komandant bataljona broji: jedan komandir čete, dva komesara, dva pomoćnika komesara, vodnici, nekoliko desetara, borci. Sa štabom bataljona ima nas svega 41. Znači od 160 ljudi uspjelo je da na greben iziđe samo jedna četvrtina.

Uskoro prednji djelovi izbijaju na ivicu šume. Sve je tiho. Između debelih bukovih stabala naziremo prve kolibe. To je katun Javorak. Vrata na kolibama su otvorena, ali se ne vidi živa duša. Naselje izgleda prazno. Stigli smo na ivicu katuna. Za trenutak zastajemo. Komandant bataljona osmatra i na kosi iznad Brljeva otkriva kolonu u pokretu. Proplanak na kosi je dosta uzak i primjećuje se samo kako promiču djelovi kolone prema nama. Na jednom ćuviku, neposredno iznad staze kojom se kreće kolona, vidi se grupica ljudi, najvjerovatnije osmatra u našem pravcu. Njemci, očito, idu prema katunu, treba preduzeti nešto.

Komandant bataljona poziva komandira 1 čete i daje mu zadatak da pođe putem koji od katuna vodi prema Brljevu. Komandir uzima dvadesetak boraca i brzo zamiče iza katuna. Stazom iza nas čuje se topot. Stiže teški mitraljez. Ispred katuna se nalazi nekoliko podzida naslonjenih na ivicu šume, a od njih pa do prvih koliba protežu se krompirišta u širini od oko tridesetak metara. Kolibe su rasute na golom prostoru okruženom sa svih strana gustom šumom. Prema zapadu vodi jedan proplanak. Na toj čistini odvaja se od katuna jedna staza koja vodi uz planinu. Malo južnije put se odvaja za sela Štirno i Brljevo. Iznad katuna izvili se visovi planine Bioč, sve sam sivi kamen.

Komandir 1 čete sa prethodnicom već je zašao u šumu. Osluškujemo. Sve je tiho. Prosto je nevjerovatno kako su utonule one kolone koje neprekidno mile iznad Brljeva. Možda su i Njemci zastali — nastupaju oprezo. Uskoro utvrđujemo da je ova pretpostavka tačna. I oni su se kretali oprezno kroz šumu i „biskali" teren. Najzad su se oglasili.

U šumi južno od katuna odjeknu najprije nekoliko rafala. Zatim se začu eksplozija bombi. Prethodnice su se srele. U šumi već krklja. Jovo gleda oko sebe, ostalo je još dvadesetak boraca sa teškim mitraljezom koji je skinut s konja. Vrijeme je dragocjeno, ne sme se oklevati. Komandant izdaje naređenje da se borci rasporede u polukrug, iza podzida. Rasporedivši borce, Jovo pokazuje rukom prema jednoj čukici koja se sa zapada nadnijela nad katun i kaže mi skoro na uho: „Ja bih ondje postavio teški mitraljez".

Sa mitraljezom trčimo ka koti 1473. Glavičica dominira katunom i prostorom južno od njega. Nepirjateljska vatra bila je sve jača, zrna iz njemačkih „šaraca" već su počela da prelijeću preko naših glava. To znači da su naši potisnuti. Jedna grupa iznad katuna, kojoj kolibe ne zaklanjaju vidik, takođe počinje da dejstvuje. Prethodnica na čelu sa Stuparom, prebacuje se preko čistine iza koliba, do sjeverne strane katuna, gdje se nalazi „glavnina".

Njemce je ohrabrio prvi uspjeh i već nadiru ka prvim kolibama s juga, a mi još nismo stigli na kotu. Najzad, uz krajnji napor mitraljezac sa pomoćnicima iznosi oruđe na vrh. Nekoliko minuta kasnije mitraljez priređuje neprijatelju iznenađenje. Grupa Njemaca, koja pokušava da se domogne jaružice ispod katuna, prikovana je za kamenjar. Grupa koja je prodrla među kolibe takođe zastaje.

Njemci se prikupljaju na južnoj ivici katuna. Odjekuje njemačka komanda, i oveća grupa, jačine oko jedne čete, pojuri preko čistine, između koliba, prema sjevernoj ivici šume. Prethodnica našeg bataljona već se vratila u sastav „glavnine" koja je isto toliko jaka koliko i prethodnica. Naši otvaraju paklenu vatru. To je odgovor na urlikanje i rafale njemačkih vojnika. Vidimo Njemce kako se preskačući ograde prikradaju kolibama. Drže se istočne strane katuna, jer ih sa našeg desnog krila tuče teški mitraljez. Već su na pedesetak metara od nas. Ima ih, vjerovatno, dva-tri puta više nego nas. Četrdeset boraca prvog bataljona zaleglo iza kamenja i bukava i tuče. Jedna grupa od dvadesetak Njemaca pokušava da na juriš zauzme naše položaje, ali je prinuđena da se povuče.

Tokom borbe stigla je od Mratinja još jedna grupica boraca. Ima ih pet-šest. Grupa sada iznosi oko 45 ljudi, u koju su uračunati i štab bataljona i kuriri. „Drugovi", odjekuje glas komandanta bataljona, „ostaje nam jedino juriš, bombe i — napred". Kao odapeti sa kakve opruge, borcu su sjurili u katun, prema prvim kolibama. „Zamnom! Naprijed!" odjekuje glas komandanta. Kod prvih koliba zapraštaše bombe. Njemci su se već ušančili iza koliba i zidina u katunu. Naši borci neodoljivo jurišaju. Njemci tuku sa ivice šume, štite svoje, ali ne mogu da ih zaštite. Kundacima se naši borci tuku s Njemcima i ovi nadvladani uzmiču prema šumi. Naš teški mitraljez bije po njemačkoj zaštitnici koja se prilijepila uz ivicu šume, s južne strane katuna.

Njemci su potisnuti iz katuna, ali su se učvrstili na ivici šume. Teški mitraljez sprečava neprijatelja da manevruje prema zapadu, da zaobiđe katun. Pucnjava je skoro prestala. Mi smo se takođe zalijepili iza ograda i zidova oko južnih koliba. Sada je između nas i Njemaca čistina, tako da nam je lakše da kontrolišemo njihov pokret i onemogućimo njihove eventualne juriše.

Komandant leži iza zida jedne kolibe i proviruje. „Neće nas ostaviti na miru" kaže. „Ocijenili su da nas je malo. Treba biti spreman". Zadnje njegove riječi zaglušili su plotuni s južne ivice šume. Njemci prelaze ponovo u napad. Ovoga puta juriša nekoliko stotina vojnika. Zaustavljamo ih bom-

bama, ali već imamo nekoliko mrtvih i polako uzmičemo. Teški mitraljez stalno drži Njemce prikovane na njihovom lijevom krilu, tako da mogu jurišati jedino sa centra. Njemački nalet je nezadrživ. Opet se naši borci iza zidova i ograda tuku kundacima sa njima. Dok se postepeno povlačimo između koliba, otpočinje da dejstvuje jedan puškomitraljez ispod šume, na našoj strani. To je stigla nova grupa boraca, koja odmah ulazi u borbu. Djelovi bataljona prebacuju se do sjeverne ivice šume prihvatajući one koji se, uzmičući, bore sa Njemcima prsa u prsa. Njemci su ovladali jednim dijelom katuna, ali se ne usuđuju da idu do njegove sjeverne ivice. Boje se našeg protivnapada, jer je otstojanje od naših položaja do koliba veoma malo. Ubrzo i oni napuštaju kolibe i idu na „svoju“ ivicu šume.

Sada je katun ničija zemlja. S jedne i druge strane, sa dvije ivice šume, vire puščane i mitraljeske cijevi. A iza njih čekaju napregnuti pogledi. Ko će koga?

Stazom od Previje stalno pristižu male grupe boraca. Već nas ima oko 60. Neprijatelja procjenjujemo na oko jedan bataljon, a možda i više. Borce raspoređujemo duž zida, iza bukava, s obje strane puta kojim smo došli. Oko 14 časova smo stigli na Javorak, a sada je već 17 časova. Već tri sata neprekidno vodimo borbu.

Nešto poslije 17 časova pojavljuje se na putu od Previje manja kolona. U pomoć nam ide 4 bataljon. Sad se osjećamo daleko sigurnije. Ali nas komandant 4 bataljona nije mnogo obradovao — stigao je sa svega 25 boraca. Prišao je našem komandantu, i rekao: „Ja vodim samo pola čete. Situaciju ne poznajem. Zato se stavljam pod tvoju komandu. Daj mi zadatak“. Dogovorili smo se da djelovi njegovog bataljona zauzmu položaj lijevo od puta, prema istoku.

Njemci neprestano tuku glavicu iz minobacača i teških mitraljeza, ali bez naročitog uspjeha. Naši mitraljesci su se takoreći zazidali u kamenjar i tuku tačnom vatrom. Poslije kraćeg savjetovanja donosimo odluku za izvršenje protivnapada, jer ne smijemo dozvoliti da Njemcima stignu pojačanja. U tom slučaju mogli bi nas preduhitriti. Komandant 4 bataljona slaže se sa nama.

Mitraljez na našem desnom krilu ponovo je počeo da dejstvuje. Otuda javljaju da se kod Njemaca, duž ivice šume, osjeća neko kretanje. Možda se i oni pripremaju za napad. Zato ne smijemo čekati. Počinjemo napad s jednom četom, ustvari sastavljenom od svih četa, jer su od Previje stalno pristizale nove grupe. Već smo okupili blizu dvije trećine bataljona. Pristižu i borci 4 bataljona. U trenutku kad je trebalo da četa krene, Njemci počinju napad. Međutim, uspije-

vamo da ih potisnemo. Oko 18 časova odlučili smo da krenemo u napad.

Naši prodiru naprijed, kroz redove zbunjenog neprijatelja. Njemci ne izdržaše pritisak pa se povukoše. U trku izbijamo na kose iznad Brljeva, ali je kontakt sa Njemcima izgubljen. Neprijatelj se ne pojavljuje. Izgleda da su njegovi zadnji djelovi zamakli iza Suvodola. Jedno jače odjeljenje upućujemo prema Brljevu. Otuda obavještavaju da u kućama nema nikoga. Već se hvata sumrak. Jednim vodom zatvaramo prolaz prema selu Budanj. Četvrti bataljon obezbeđuje se od Vrbnice i Gornjih Plužina. U ovakvom rasporedu dočekali smo jutro 31 maja.

Upućujemo jake patrole ka kosama iznad sela Budanj. Uskoro je odjeknulo nekoliko rafala. To je znak da Njemci nisu daleko. Po vatri zaključujemo da su se zaustavili negdje u vrtačama iznad Budnja i zapadno od Brljeva. Bataljon se okreće prema njima. Naši istureni djelovi „prepucavaju" se sa njemačkim patrolama. Dobijamo i neka obavještenja o jačini neprijatelja. Navodno, na ovom sektoru nalazilo se oko 1200 njemačkih vojnika 738 puka 118 divizije.

Na brljevskim položajima ostajemo do 2 juna, a zatim odlazimo na položaje kod sela Štirno. Njemci se nalaze u selu Stabna, a manje djelove šalju za vezu sa svojim snagama koje su se učvrstile iznad Budnja. Ispod nas je poširoka visoravan, tako da su uslovi za osmatranje dobri. Vidimo neprijateljske vojnike kako se muvaju oko izvora u polju. Upućujemo im nekoliko rafala, našta oni odgovaraju snažnom vatrom, uglavnom, po kamenom vrhu oko Kamenitog Pleća (k 1519). Izgleda da su iznenađeni našom pojavom ovdje. Djelovi našeg bataljona protegli su se sve do Katinog Kuka. Desno od nas, prema Oštroj Glavi i Pamučnici, nalaze se bataljoni Desete hercegovačke brigade. U toku noći jedna manja grupa izvršila je prepad na neprijatelja i zaplijenila 13 konja sa hranom. Nije bilo municije, a ona nam je bila itekako potrebna.

Ujutro, 3 juna, Njemci, poslije snažne artiljeriske pripreme, otpočinju sa napadom na naše položaje. Jedna granata udara u zid ispod „Brede" i ona leti preko nas, kao da je bačena rukom. Komandant bataljona neprestano opominje: „Štedite municiju, čekajte ih na cijev".

Ispod nas se pruža kosa, pokrivena šumom. Iz podnožja čujemo viku. Između stabala primjećujemo zelene siluete kako se prebacuju od drveta do drveta. Grupišu se na ivici šume za juriš. Vatru još ne otvaramo. Kad su se primakli, zasipamo ih bombama. I oni gađaju ručnim granatama, ali uza stranu ne mogu da dobace. Tuku nas i iz automatskih oružja

— sve prašti oko nas. Ispred nas, na pedesetak metara, napravila se zavjesa od dima. Kad se zavjesa digla otvorili smo snažnu vatru. Njemci se povlače u šumu, njihova artiljerija se takođe utišala, vjerovatno se boje da ne tuku po svojima.

Prvi napad je odbijen, ali smo skoro sigurni da će ponovo pokušati da zauzmu glavicu. Municije je sve manje. I bombe su na izmaku. Poslije pola časa ponovo napadaju. Ovoga puta njihova artiljerija tuče precizno. Pošto „Bredu" naročito traže, stalno mijenjamo njen položaj. Jedna granata ranila je mitraljesca i pomoćnika, te ih zamenjujemo. Za mitraljez imamo najviše municije te, pored ostalog, i zbog toga moramo ga posebno čuvati. Puškomitraljezi su ostali sa jednim ili dva okvira. Sa tom zalihom sačekujemo drugi napad, koji takođe odbijamo. Sada su se Njemci umirili, vjerovatno su ocijenili da nas malim snagama ne mogu otjerati. Negdje predveče dobijamo 5—6 stotina metaka od Desete hercegovačke. Sa tom municijom odbijamo i treći napad. Ali zadnji, koji počinje jedan sat prije noći, nismo mogli da izdržimo. Bilo ih je mnogo, a mi nismo imali municije. Morali smo da uzmaknemo. Njemci su ovladali glavicama Štirna. U međuvremenu smo dobili naređenje da još iste večeri predamo položaje jednom bataljonu Četvrte crngorske brigade, a mi da u toku noći 3/4 siđemo na Brljevo. Ali kako ćemo predati položaj, kad smo ga izgubili?

Otstupili smo svega nekoliko stotina metara. Naši istureni djelovi skoro se dodiruju sa njemačkim lijevim krilom. Razmatramo novonastalu situaciju. Ako Njemce pustimo da se učvrste, prekinuće se veza između naših jedinica, poremetiće se naš sistem odbrane. Komandant bataljona predlaže kao najcjelishodnije da se izvrši napad i to odmah.

Borce smo morali buditi. Oprezno, skoro puzeći, prvi djelovi prikradaju se položaju. Uskoro se kroz noćnu tišinu zaori glas komandanta: „Naprijed, Krajišnici". Prvi redovi bacili su bombe na neprijateljske položaje. Zaštektali su i naši i neprijateljski mitraljezi. Uraaa! odzvanja od litica ispod Volujaka. Čujemo kako se niz padinu roni kamenje, ispod nogu iznenađenih Njemaca. Povložaj je povraćen.

U toku noći položaj smo predali jednom bataljonu Četvrte crnogorske, a mi se vratili na Brljevo. Na Brljevu treba da pokušamo da pređemo preko uvale koja dijeli našu teritoriju od neprijateljske i da posjednemo položaje sa istočne strane sela. Još u toku noći prešli smo u napad. Vodili smo borbu nekoliko sati, ali bez naročitog usjeha. Zbog toga se povlačimo i odlazimo na Javorak, na odmor. Odmor traje samo do 15 časova 4 juna, kada ponovo dobijamo zadatak da idemo na Brljevo. Zadatak je da obuhvatimo njemačke položaje sa jugo-

istoka. Sitžemo na Brljevo. Krećemo se ispod ivice kose, jer nju kontrolišu Njemci. Dovoljno je da se pomoli ruka, pa da oni otvore paklenu vatru. Kosa se postepeno spušta i postaje sve strmija. Na kraju se naglo sužava i pretvara u uzan greben. Pred nama se isprriječila jedna litica. Ispod nje se nalazi prolaz, širok svega nekoliko metara, izložen snažnoj vatri njemačkih mitraljeza. Ipak, moramo pokušati da prođemo. Pri prvom pokušaju ginu tri borca, a jedan je ranjen. Zato odustajemo od namjere da posjednemo kosu cijelom njenom dužinom.

Sjeverno i sjeverozapadno od njemačkih položaja nalaze se bataljoni Četvrte crnogorske brigade. Nekoliko stotina njemačkih vojnika nalazi se sada u našem obruču. Mi smo u njihovom — širem, a oni u našem lokalnom obruču. Opkoljeni Njemci oslanjaju se jedino na jednu isturenu kotu iznad sela Budanj. Ali od toga nemaju praktične koristi, jer se brdo spušta prema kanjonu Vrbnice. Ljudska noga ne može da nađe oslonca na njegovim stijenama.

Udaljeni smo od neprijatelja oko 700 do 800 metara. Između nas i njih provlači se jaružica široka nekoliko stotina metara, a dugačka oko pola kilometra. Na kraju, prema istoku, jaruga se gubi i pada strmo prema Plužinama. Njemci su se utvrdili u vrtačama. Koncentrisani su na vrlo uzanom prostoru i trpe velike gubitke od naših minobacača. Već šesti dan vodimo borbe na padinama Volujaka i Bioča. Sa hranom smo dosta slabo, dobijamo svega po jedan oskudan obrok dnevno. Borci su premoreni. Naš bataljon je imao, od dolaska na Javorak, preko 10 mrtvih. To su za nas teški gubici. Zajedno sa ostalim jedinicama mi i sa ovih položaja izvršavamo zadatak — ne dozvoljavamo Njemcima da se primaknu mostu kod Mratinja.

Obilazeći položaj tražimo komandira 3 čete, rekli su nam da je na lijevom krilu. Međutim, tamo ga nismo našli. Vodnik nas je obavijestio da je Batar uzeo 13 boraca i provukao se nekako u jarugu koja vodi prema jugoistoku. Uskoro se sa kote 1204, južno od Brljeva, na vrhu brda, čula vatra. Zapraštale su ručne granate. Kroz dogled se moglo vidjeti kako grupa Nijemaca bježi vrtoglavo niz glavicu, prema selu Budanj. Naših snaga nije bilo na toj strani. Znači, mogao ih je samo Batar napasti. Ali kako je stigao na glavicu?

Borba je trajala oko pola sata. Gledamo kako se Njemci grupišu i spremaju za protivnapad. Pripreme su trajale desetak minuta i oni pođoše uzbrdo. Zabrinuto smo posmatrali kako se njihov streljački stroj privlači vrhu. Ali nismo mogli ništa da uradimo, bili smo daleko. Neprijatelj je išao oprezno. Na glavici se nije niko javljao. Za to vrijeme Batar je, sa

svojom grupom, zamicao mrtvim uglom prema jaruzi. Poslije jedan sat već je bio kod nas.

Sa sobom je doveo jedanaest boraca. Dvojica, oba puškomitraljesci, poginula su na koti. Batar je takođe bio ranjen. Komandant bataljona stajao je bez riječi, nije znao da li da ga grdi, ili da mu čestita. Najzad je po dužnosti rekao: „Ipak, nisi smio da ideš bez naređenja i da žrtvuješ ljude". Batar je ćutao. Kad je previjen, podnio je izvještaj. Izgubili smo dva borca, a Njemci su imali desetak mrtvih, bili su iznenađeni.

Pred sumrak, 4 juna, dva laka njemačka aviona bacila su nekoliko paketa sa padobranima. To je bilo namijenjeno neprijateljskoj opkoljenoj grupi. Međutim, paketi su pali na ničiju zemlju — livadu koja nas je dijelila. Njemci su dvaput pokušali da se domognu paketa, ali im nismo dozvolili. Bili su vrlo uporni, jer se u paketima nalazila municija. U sumrak je jedna naša četa izvršila juriš i zaplijenila pakete sa municijom.

Noću 4/5 juna izvršili smo nekoliko prepada na neprijateljske položaje. Uspjeli smo ponovo da zauzmemo kotu 1204 i sahranimo poginule borce iz Batarove čete. Držali smo kotu nekoliko sati, ali pred zoru Njemci su uspjeli da je povrate. Izgleda da su im, pod zaštitom mraka, došle u pomoć svježe snage.

Dan nas je zatekao na starim položajima. Sada su Njemci pokušavali da nas potisnu. Borba se vodila od Volujaka, duž cijelog vijenca ispod planine Bioč. Ostali smo na položajima sve do pred mrak. U međuvremenu smo dobili naređenje da u toku noći krenemo prema Mratinju. Njemci su osjetili naš pokret i prešli u napad, ali su ih naše zaštitnice uspješno zadržavale. Noć je prekinula ovaj napad i oni su ostali iznad Brljeva, a mi smo, po gustoj pomrčini i kiši išli prema Mratinju.

Zora 7 juna zatekla nas je u Mratinju. Morali smo da žurimo na Vučevo, da bismo se izvukli iz rupe. Penjemo se polako, drijemajući. Uskoro smo na Vučevu, u jednoj šumici gde imamo kratak zastanak.

OD SUTJESKE DO RATAJA

Brdski top sa Maglića neprekidno tuče po platou Vučeva. Ali, gotovo i ne obraćamo pažnju na to: utonuli smo u šumu i već počinjemo da se spuštamo stazom prema Mrkalj-Kladama.

Oko Mrkalj-Klade, gdje je do sinoć boravio Vrhovni štab, ima još nekih naših jedinica ali to su uglavnom komore koje se rastjerećuju: naređeno je da se baci sve što je suvišno. U sumrak i mi dobijamo naređenje da zakopamo bacače i teške mitraljeze. To nam je teško: šta je samo za nas značila „Breda" na Javorku; a sad je, eto, moramo ostaviti...

Pala je noć. Rominja kiša. Krećemo niz korito Perućice. Ubrzo izbijamo na stazu koja se spušta u Suški Potok, ka Suhoj. Trebalo je, kako su nam rekli, da uzmemo učešća u napadu na Košur, ali nijesmo stigli. Zato ćemo vjerovatno, sjutra (8 juna)...

Ispod Kazana, odmah iznad rijeke, vodi uska staza. Najprije ide kroz šumu, a onda izlazi na čistinu. Naš bataljon kreće se na začelju brigade. Čelo je bilo stiglo tek do sredine kose, kad zapraštaše zrna. Brzo polegasmo, a onda se kolona, u trku prebaci u šumu. No tuku i po ivici šume, misleći da se i tuda krećemo. Daleko ne možemo da se rokiramo, ne daju nam grebeni ispod Kazana. Svuda okolo su naše jedinice. Ispod nas je, na Krekovima, Šesta istočnobosanska brigada, naprijed, sjeverno od Košura, Druga proleterska, a gore, na Barama, bitka neprekidno bjesni.

Već je prevalilo podne. Njemačka avijacija danas ne može da dejstvuje: oblaci su niski i gusti, iz njih sipi sitna, ledena kiša. Osim staze koja vodi za Bare i preko njih za Lučke Kolibe, a koja je sada praktično zatvorena, ostala je samo ova, koja pored Krekova vodi na Milinkladu i dalje, preko Hrčave, na Lučke Kolibe.

Njemci su na Popovu Mostu, Košuru i dalje, prema Zamrštenu. Košur, koji je napadan već nekoliko puta, ostao je u njihovim rukama. To je najisturenija i najbliža tačka našem prolazu. Iznad njega, sa zapada, drže položaj bataljoni Šeste istočnobosanske i već drugi dan sprečavaju Njemcima da ga zatvore. Prolaz ne smije biti zatvoren! Naše kolone, bolnice, naši ranjenici, Vrhovni štab — sve to sada mora proći ovom uskom stazom, između dvije vatre, kao kroz plamen.

Mi smenjujemo bataljone Druge proleterske brigade. Predveče, na položajima iznad Hrčavke, Njemci vrše napad, ali ih mi odbijamo. U međuvremenu dobijamo zadatak da po padu mraka, napadamo Košur. Ne znamo da li će sa nama u napadu učestvovati i druge jedinice.

Zaštićeni mrakom spuštamo se prema Košuru već dva sata, dok sa Košura svjetlucaju zrna. Oko ovog prokletog Košura vode se od 5 juna bezuspješne borbe.

Košur napadamo podilazeći, jer se treba penjati isto onoliko koliko smo se spuštali do sedla ispod njega. Nekoliko sati vodimo borbu sa utvrđenim Njemcima, zauzimamo neko-

liko bunkera. Već je ponoć prevalila, a sviće rano. Nećemo moći još dugo da se održimo. Njemci vrše protivnapad i istjeruju nas iz zauzetih rovova. Uskoro dobijamo naređenje za povlačenje.

Ujutru posijedamo položaj prema Košuru, iznad korita Hrčavke. Naš bataljon naslanja se na jedan bataljon Šeste istočnobosanske, koja je u Krekovima. Položaj je organizovan na nekim čukama, sa čije se istočne strane grebeni spuštaju okomito, prema rječici i selima Todjevcu i Okruglici. Od ranog jutra, 9 juna, Njemci postaju aktivni na svim pravcima...

Bataljoni Šeste istočnobosanske obrazuju vijenac odbrane — sve do Tjentišta, na Sutjesci. Dok zauzimamo položaje i raspoređujemo čete, počinje borba na platou iznad nas, na Donjim Barama. Iako je to udaljeno nekoliko kilometara, čuje se svaki rafal. Čini nam se da se borba približava. Oko 9 časova jenjava. Tada i na našem sektoru počinje da dejstvuje artiljerija. Imamo utisak da tuku sa svih strana. Ustvari, tuku sa istoka i sjeveroistoka.

Svanuo je sunčan dan. Prve „Štuke" počinju da „rade" od samog jutra. U jatima, po pet-šest, stalno nadlijeću stazu koja od Krekova vodi ka Milinkladi, bacaju bombe i mitraljiraju vrlo precizno. Ispod Milinklade, koju štitimo sa istoka, nalazi se Vrhovni štab. U dolini Hrčavke, ka s. Hrčavi, zamiču kolone: dijelovi Četvrte crngorske, komore i saniteti Desete hercegovačke, Šeste istočnobosanske, Majevičke, Sedme krajiške, Druge dalmatinske. Sve su te kolone, sa konjima, ranjenicima i kazanima zakrčile stazu pored Hrčavke i kao da su se, tamo pri vrhu, gdje počinje uspon uz Debelu Ravan, zaglavile i ne mogu da se odlijepe. Debelu Ravan, koja je otvorena, stalno nadlijeću „Štuke" i „Dornijeri". Ovaj dan je najteži po obimu bombardovanja: ne zna čovjek da li eksplodiraju granate ili avionske bombe. U krugu čiji prečnik ne iznosi više od 4 km nalazi se sada šest brigada, sve njihove komore i saniteti puni ranjenika, diviziske komore, sanitet VŠ pa i sam Vrhovni štab. Njemci vjerovatno imaju jasnu pretstavu o toj ogromnoj masi koja se nalazi u krugu od Tjentišta, preko Krekova, ispod Milinklade, preko Hrčave, iznad Tisova Brda, Vilinjaka do Kazana. Svaka bomba koja padne, svaka granata koja eksplodira, pronaći će cilj.

Pred podne počinje napad Njemaca od Košura i Todjevca. Napadu pešadije prethodi bombardovanje. Ovoga puta preko 20 aviona tuče Milinkladu, koja nam se nalazi za leđima. Nas ne tuku. Jedino poljske haubice, koje biju od Drine, gađaju naše položaje. Na čitavom sektoru bataljona bjesni borba. Idemo od čete do čete. Zamjenik komandanta Šefik i zamjenik komesara bataljona Šego kreću se zajedno ispred čete, ivi-

com proplanka. Neko ih je opomenuo da proplanak kontroliše njemački „šarac", ali oni nijesu obratili pažnju na to. Desetak minuta kasnije dotrčao je jedan borac:

— Šego i Šefik ranjeni.

Trčim do njih. Nalazim ih kako leže u jednoj uvalici, zaklonjeni.

Šefik je ranjen u butinu, a Šego u koljeno. Rane su sasvim ozbiljne.

Odlučujemo da odmah odvojimo dva konja i uputimo ih ka Hrčavi. Jedan član štaba brigade zahtijeva da ih uputimo u brigadni sanitet. Oni, opet, žele da idu sa bataljonom. Mogu jahati, i mi smatramo da će im biti bolje ako idu s nama. Najzad, i oni kreću s nama.

Njemci su izvršili ozbiljan napad. Malo je još trebalo pa da zauzmu položaje naše 3 čete. Grupa alpinista uspjela je da se pomoću konopaca uspne uz liticu i iznenadi osmatrače sa puškomitraljezom. Tri naša druga: puškomitraljezac, pomoćnik i desetar pala su u prvom naletu. Nekoliko metara iza njih, na jednom kamenjaru, sedjeli su komandant Medić i zamjenik komandira Ždero. Ždero je skočio:

— Komandante, viknuo je, Njemci!

Jovo je zalegao iza kamena, a Ždero je kao mačka skočio u pravcu Njemaca, čije su se kacige već pomaljale. Iz mašinke je pokosio sva tri Njemca. Kad se bolje zagledao primijetio je uže koje se bilo obavilo oko jednog kamena. Uz to su se uže, besumnje, peli njemački izviđački dijelovi, a ovo je bila samo prethodnica. Ne oklijevajući, Slavko je izvadio nož i prerezao konopac. Na položaj je brzo ubačeno jedno odjeljenje, ali se Njemci nijesu pojavljivali. Za to vrijeme kiša bombi padala je oko Milinklade i uz Hrčavku. Čitav prostor kojim vodi staza ka Hrčavi bio je obavijen dimom od granata i avionskih bombi. Kad se na čuki umirilo, Slavko i Jovo su prišli poginulim drugovima. Među njima se nalazio i brat zamjenika komandira, Ždera. Iako smrtno ranjen, još je bio pri svijesti. Pogledao je Slavka i izgovorio:

— Brate . . .

Za to vrijeme čula se borba prema Krekovima, nekako se naglo približavala. Njemački „šarci" već su dejstvovali sa Krekova, skoro iza leđa našem bataljonu.

Njemci su činili sve da se domognu Krekova. Izgleda da su u tome najzad i usjeli. Sišli smo iza grebena, do štaba brigade. Dočekao nas je komandant brigade, pozdravio se sa nama i rekao skoro šapatom:

— Prije nekoliko minuta obavješteni smo da je ranjen drug Tito. Parče granate udarilo ga je u lijevu ruku. Da nije bilo psa, koji je ležao pored njega, geler bi ga vjerovatno pogodio

u glavu ... Poginuo je jedan član engleske misije. Mi držimo prilaze Milinkladi. Moramo izdržati dok se sve naše snage ne prebace ...

Riječ mu je prekinula nova eksplozija, na desetak metara od nas. Popadali smo od jakog pritiska, ali nije niko ranjen. Snajper sa kote 928 i dalje je kontrolisao prelaz preko proplanka. Nekoliko boraca već je izgubilo živote. Jedan puškomitraljezac iz susjednog bataljona, imao je zadatak da ga ućutka, ali mu ništa nije mogao: Njemac se ogradio kamenjem, iza kojeg je neprestano tukao. A mi bacača nijesmo imali.

Prošlo je podne. Njemci su ovladali Krekovima, a naše jedinice, koje su bile na tom prostoru — Šesta istočnobosanska i bataljoni Desete hercegovačke — povlače se sada improvizovanom stazom, između Ozrena i Pleća. Obruč postaje sve tješnji. Jedino „grlo" kojim se izvlače naše kolone — to je staza koja od Hrčave preko Debele Ravni vodi prema Lučkim Kolibama.

Intendantura brigade, sanitet i čitava komora već su odavno prošle naprijed. Ima nekoliko sati do noći. U dogovoru sa štabom brigade nekoliko nas komesara krenulo je da pronađe komoru. Borcima treba obezbijediti obrok. Ovo je drugi dan kako nijesu ništa jeli. Ali gdje je komora? Mora biti ili negdje na putu ili gore, na Lučkim Kolibama.

Uskoro izbijamo na stazu koja ispod Milinklade vodi ka Hrčavi. Svuda okolo lješevi ljudi, konja, razbacani dijelovi komore. Silazimo u dolinu Hrčave. Tu, u tom uzanom grotlu, počinje krkljanac: konji zakrčili prolaz, ljudi se dovikuju, vuku, psuju, ali kolona stoji kao prikovana. Čeka se otvaranje tijesnog „grla". Ali to ide sporo, jer avioni neprekidno tuku proplanak iznad Hrčave, na Debeloj Ravni. Poslije teških bombi od 500 i 1.000 kg dolaze one za žive ciljeve, „tepisi".

Kolona polako kreće, gužva u Hrčavi se smanjuje, ali kad naiđe nov talas „Štuka", borci i konji se razlete na sve strane. Što prije u šumu! To je želja svih.

U mrak stižemo na Lučke Kolibe. Tek poslije nekoliko sati nailazimo na brigadnu komoru. Moramo žuriti sa spremanjem hrane kako bi do jutra sve bilo gotovo, jer svaki dim, koji se diže iz ovih stoljetnih grozdova, znači nov pljusak bombi.

Stiže i naš bataljon. Tek u svanuće borci dobijaju obrok. Nekako odmah poslije obroka doživljujemo prvo jutarnje bombardovanje. A treba odmah ići dalje, po čistini ...

Jedinice se drže ivice šume kako bi se koliko-toliko izbjeglo ubitačno dejstvo avijacije. Ovdje smo od artiljerije uglavnom pošteđeni, ali nas avioni stalno prate.

Pred podne stižemo u jednu šumu. Ovuda su već prošle naše jedinice. Šuma kroz koju prolazimo potpuno je razrovana. Bukve, debele pola metra u prečniku, leže, izvaljene iz korijena. Oko staze vide se lješevi. Najednom pred nama zapuca. Nalazimo se u šumi, ali naziremo neke čuke. To su kote južno od Zamrštena. Dok ležimo iza bukava, komandant gleda u sekciju.

— Izgleda da smo krivo upućeni, ili smo mi pogriješili. Otišli smo na sjeveroistok. Ovo nije put ka Vrbničkim Kolibama.

Pogriješili smo, besumnje. Vraćamo se kojih stotinu metara i izbijamo na stazu koja vodi ivicom između šume i pašnjaka, na Lučkim Kolibama. Staza se proteže između dva grebena i koritom jednog potoka. Lijevo od nas, pašnjaci i popaljene kolibe, sve do Orlovače.

Desno je Mala Košuta, koja je u našim rukama. Prostor kroz koji se provlače naše snage širok je najviše 2,5 km. U ovom času na Lučkim i Vrbničkim kolibama, do Ljubina Groba i Košute, nalazi se sedam brigada. Tu je Vrhovni štab, saniteti, komore i ostali dijelovi u sastavu ove grupacije. Sedma banijska divizija, koja je u toku noći prešla Sutjesku, takođe se već penje na Zelengoru.

Još jedna karika na njemačkom obruču pukla je ovoga jutra. Prva proleteska brigada napravila je brešu u njemačkom obruču, koji je dan ranije bio zatvoren na Balinovcu. Naša se brigada kreće iza Prve i Treće proleterske. Ali te dvije brigade već su davno zamakle preko Mrčin-Planine, ka Rataju i Miljevini.

*

Zadana smo se primakli Vrbničkim Kolibama. Avioni su bacali svoje posljednje zalihe bombi. Na lijevom krilu, ka Ljubinu Grobu, čuo se samo po koji pucanj.

Niz strmi proplanak, ispod Vrbničkih Koliba, kolone uviru u šumu. Sumrak već zahvata Rudine i polako se penje ka Košuti. Jedan tifusar leži blizu staze — oko njega se okupila grupa boraca i neki bolničari. On, iscrpen bolešću i glađu, čini posljednje pokrete. Komesar ešelona, i sam ranjenik-rekonvalescent, traži da se nađe nešto hrane ili mlijeka. Pokušavaju da ga povrate vještačkim disanjem. Drugi jedan bolesnik, pribraniji, govori:

— . . . Kažem ja njemu: ne jedi to, to je otrov. Nije to srijemuša. A on ne sluša, već čupa i guta!

Čuo je da se srijemušom može trenutno utoliti glad, ali je nije poznavao: umjesto srijemuše ubrao je čemeriku, koja raste svuda po Zelengori i otrovao se.

Naređeno je da se ne pale nikakva svjetla. Njemci su lijevo od nas, na otstojanju 700—800 metara. Krećemo prema uvali, ka Donjoj Luki. Najednom, neko pomjeranje kolone ulijevo. Znamo, prema karti, da se kolona mora spuštati pravo. Jovo uzima busolu i gleda prema svjetlosti džepne lampe: krećemo prema jugu, devedeset stepeni od glavnog pravca.

— Stoj, čelo!, viče Jovo. Njegov glas odjekuje negdje u uvalama ispod D. Luke i naređenje se prenosi dalje, dok ne stigne do čela. Jurimo pored kolone osvjetljavajući put Jovovom lampom, ali baterija već dogorijeva. Najzad stižemo do čela kolone. A na čelu, sa upaljenim lučem, stoji — tifusar! Prije pola sata naišao je na raskrsnicu i, pošto je izgubio vezu sa kolonom ispred sebe, a pošao je ovom stazom koja izvodi na njemački logor. Poslije kraćeg objašljavanja se okreće na lijevokrug i kreće prema uvali. Samo ovoga puta bez luča!

Stigli smo na glavnu stazu, gdje nas je čekao bataljon. Nastavljamo spuštanje. Komandant povremeno pali lampu da bi pogledao u kartu. Više nikome ne vjeruje!

Maršujemo skoro čitavu noć. Pored presušenog potoka, na zaravni, posijedasmo po oborenim bukvama. Komandant pokušava da na karti uz slabu svetlost, nađe pravac kojim treba da iziđemo na Balinovac. Rečeno nam je da lijevo od nas, preko Sremačke Luke, idu bataljoni Četvrte crnogorske. Mi kao prethodnica ovog dijela kolone treba da izbijemo na Balinovac, kamenitom stazom kojom se juče penjala Prva proleterska. Jednu četu šaljemo uz kosu, sa njom ide i komandant. Zora još nije zarudila, ali se kroz krošnje bukava nazire prvi bljesak. Sedim sa načelnikom štaba brigade na jednom oborenom stablu. Nailazi grupa boraca. Jedan između njih, sa lijevom rukom obješenom o vrat, staje ispred nas.

— Koja je ovo jedinica?

— Sedma krajiška, odgovara dremljivo načelnik.

— Pa zašto ste stali? nastavlja čovjek tihim glasom, kao da ne želi da naruši tišinu, koju jedino remeti krckanje suvih grana pod konjskim kopitama.

— Djelovi jednog bataljona pošli su u prethodnicu. Ispitujemo teren... Uostalom, još ima vremena, ne treba biti nestrpljiv, kaže načelnik.

Dok oni razgovaraju, zagledamo bolje i kroz polumrak prepoznajemo lik Vrhovnog komandanta. Provjeravam: ruka visi u marami preko grudi. Naginjem se načelnikovom uhu i šapućem: — Tito.

Načelnik skoči kao oparen, stade mirno i reče:

— Druže Vrhovni komandante, zastoj je učinjen samo zato da bi se ispitao teren. Pred nama je jedan bataljon na čelu sa komandantom...

Drug Tito i dalje ostaje miran i govori malo glasnije:

— Treba ipak požuriti, da što prije iziđemo odavde. Kolona je isuviše dugačka...

Načelnik i ja pokrećemo ostale čete i uskoro stižemo prethodnicu.

U svitanje, 11 juna, naši prednji djelovi stižu na Balinovac. Neke njemačke jedinice, koje su u međuvremenu stigle sa zapada, bile su ponovo zaposjele visove zapadno od uvale. Na njih su, u rano jutro, naišli bataljoni Četvrte crnogorske. Mi smo takođe naišli na grupe Njemaca, koje su pokušale da nas zaustave. Razvila se borba koju smo vodili ne zastajući. Lijevo i desno od travne doline, prema Jezeru, neprekidno je pucarlo. Zrna su se ukrštala iznad doline kojom se kretala kolona. Niko nije zastao. Borba se pomicala naprijed, u pravcu Njemaca koji su se povlačili. Na kotama, zapadno od Balinovca borba je vođena sve do podne. Bilo je žestoko, jer su se Njemci žilavo branili, a i dovukli su nove, svježe snage, pokušavajući da ponovo zatvore obruč. Tek oko podne, pod neprekidnom borbom u koridoru širokom svega 700—800 metara, stigli smo pred Jezero. Bataljoni Četvrte crnogorske i Sedme krajiške progonili su razbijene grupe Njemaca, koje su se povlačile prema Radomišlju i Jablanovu Brdu. Dok su naši bataljoni obezbjeđivali bokove, lagano se pomičući naprijed, kolone ostalih jedinica, komore, saniteti, sve je to kuljalo uskim prolazom između njemačkih i naših rafala.

Zastali smo tek iza Jezera. Trebalo je nešto skuvati. Goveda više nije bilo. U intendanturi su zaklali dva mršava konja i uspjeli da pripreme obrok.

U popodnevnim časovima nastavljamo marš šumskom stazom koja ispod Mrčin Planine vodi prema koritu Oteše. Najednom po granama bukava zapraštaše zrna. Kolona stade. Sa čela trči kurir štaba naše brigade, sa naređenjem da bataljon hitno krene naprijed. Dok glavna kolona stoji, mi grabimo prema čelu ostavljajući djelove duge kolone koja je izložena zrnima sa Visa. Taj Vis, kao ono Košur iznad Sutjeske, nadvišava ovu stazu. Možda je od puta udaljen i kilometar vazdušne linije, ali to nije daleko za neprijateljske snajpere i njihove „šarce". Zato ih treba otjerati. I zato su nas maloprije zvali.

Odozgo, od Sokoline, Vis će napasti djelovi Četvrte crnogorske brigade. Mi treba da pređemo potok Otešu, da se popnemo uz strmu kosu i da ga prije svitanja napadnemo s istoka.

Dok kolona polako kreće niz jarugu, prema Rataju, naš bataljon se spušta prema sjeverozapadu, u uvalu koja dijeli Vis od Jablanovog Brda i Mokrog Dola. Za vidjela se ide dobro, jer je staza široka. Ali je po mraku kretanje teže i znatno sporije. Odvojili smo se od staze koja se proteže između Visa i Siljevca. Komandant neprekidno pali lampu i gleda u sekciju, orijentišući se busolom. Stalno idemo, a nigdje grebena ispod kojih treba da se nalazi staza prema Visu. U međuvremenu počinje da sviće. Najzad ustanovismo da smo se dva sata vrtjeli oko jedne glavičice. U istom trenutku na Visu počinje borba. Izdajemo naređenje da čelo kolone u trku krene prema grebenu, uz koji vodi kozja staza. Čujemo pokliče: Naprijed, proleteri! To jedan bataljon Četvrte crnogorske napada čuku koja se strmo spušta prema šumi kroz koju se krećemo. Kad smo mi sligli pod greben borba je prestala. Crnogorci su ovladali Visom. Izlazimo na uzani kameniti plato, na kojem leže desetine mrtvih njemačkih vojnika. Oni koji nijesu imali hrabrosti da sačekaju proletere skakali su niz litice. Nijedan od njih nije ostao živ. Jedan drug i drugarica iz Četvrte crnogorske jurnuli su za onima koji su bježali. Uslijed zaleta nijesu mogli da se zaustave, pa su se strmoglavili za Njemcima.

Odnekud stiže i jedna veća grupa boraca Treće krajiške. Treća se probila negdje oko Govze i sada kontroliše put Kalinovik—Foča, na kojem stalno vodi borbe. Djelovi jednog njenog bataljona, koji su osiguravali bok brigade, uzeli su učešća u ovoj borbi.

Poslije nekoliko sati, pošto smo pomogli Crnogorcima da očiste teren oko Visa, krećemo natrag, u sastav brigade.

Spuštamo se prema Rataju. Dan je sunčan, pa je njemačka avijacija vrlo aktivna. Njemci su još jednom pokušali da zatvore obruč. Ovoga puta na liniji Foča—Kalinovik. Prva proleterska brigada, poslije žestokih borbi na Rataju i Miljevini, preksinoć i juče, probila je i taj obruč. Već je i Druga proleterska, zajedno sa Drugom dalmatinskom, izbila na komunikaciju Kalinovik—Foča. Njemci nijesu mogli da spriječe naš prodor.

Silazeći prema Rataju, prolazimo pored diviziskog saniteta. Iz kolone se izdvaja jedan drug, član Vrhovnog štaba, i kaže bolesnicima i ranjenicima da ne smiju ložiti vatre.

— Samo još minut, kaže tifusar bezvoljno. Brzo ću biti gotov, vidjećeš . . .

Grančice koje lože pune su vode, pa se puše i stvaraju gust dim. Nailazi grupa njemačkih „Dornijera“ i zasipa bombama uvalu ispod puta. Poslije prvog naleta čuju se glasni jauci ranjenika. Bombe su poubijale desetine ranjenika i bolesnika.

Naš bataljon ubrzava kretanje kako bismo izbjegli „opasnu zonu“. Uskoro stižemo u Rataj, gdje je dan ranije Prva proleterska napravila brešu u njemačkom rasporedu.

Djelovi Sedme krajiške dobili su zadatak da obezbjeđuju prilaze od Govze, a naš bataljon treba da čuva most kod Rataja. Rataj leži u rupi, okružen brdima po kojima se već treći dan vode borbe. Kad nijesu uspjeli na Sutjesci, na Lučkim Kolibama i Balinovcu, Njemci čine još jedan očajnički pokušaj da nas „zatvore“. Ali je prolaz već napravljen i kroz njega kuljaju naše jedinice. Najveći dio komora i neboračkih djelova prelazi u toku noći, preko mosta kod Rataja. Taj most Njemci su pokušali već nekoliko puta da osvoje, ali im to nije pošlo za rukom. Sada, dok naš bataljon obezbjeđuje ovaj most i neke prilaze sa zapada, Njemci primjenjuju drugu taktiku: tuku most avionskim bombama u namjeri da ga sruše, dok ga njihova dva tenka, sa ceste, stalno drže pod vatrom.

Noć između 12 i 13 juna provodimo u Rataju. Nijesmo imali mnogo odmora, jer je veći dio bataljona bio angažovan.

Ujutro, 13 juna, Njemci vrše posljednje pokušaje da se domognu mosta i ovladaju onim dijelom druma Foča—Kalinovik koji drže naše snage. Navaljuju sa pravca Jeleča i Borija, prema krivinama koje se spuštaju u Miljevinu. Ali pješadija ne može da se probije. Zato su na jednu okuku postavili još dva tenka, i odatle kontrolišu put koji iz Rataja preko mosta vodi glavnom drumu. Kao i juče, tako i danas sa tenkova — iz teških mitraljeza i topova — neprestano zasipaju prilaze mostu. Jedna naša četa nalazi se oko mosta, pored same rijeke. Korito rijeke je na tom mjestu duboko usječeno, a obale se dižu strmo. Dovoljno je samo da borac podigne glavu i osmotri, pa da tenkovi ospu paljbu. Nailaze bombarderi. Prvo dejstvuju „Štuke“, koje iz obrušavanja pokušavaju da pogode most. Kad naiđe talas bombardera borci poskaču ispod pećina, a izvlače se kad se avioni udalje. Neprestano se prebrojavamo. U Rataju, pod brežuljcima u šumi, čekaju neborački djelovi i jedinice Sedme krajiške divizije da se prebace preko mosta. Ali je to za vidjela nemoguće.

Pred podne dotrča do mene kurir iz štaba bataljona: zove me hitno komandant. Usput mi saopštava tešku vijest: gotovo čitava četa, koja je bila u rezervi, izginula je od jedne avionske bombe. Komandant je već tamo.

Kuća na koju je pala bomba više ne postoji. Preživjeli borci vade iz ruševina poginule i ranjene. Tu se našla i grupa boraca iz neke druge jedinice, koja im pomaže. Na kraju izbrojismo: 18 mrtvih i 7 ranjenih. Više od pola čete. Komandant sjedi na jednom kamenu ispred ruševine sa glavom među rukama. Onda naglo skoči i kaže:

— Užasno! Ovakva pogibija. A dobro su znali da avijacija neprekidno tuče. Tolika neopreznost — nekoga bi trebalo strijeljati... Ne mogu da razumijem!

Komandir čete, koji se nalazio ili u susjednoj kući ili pred njom, ne pokušava da se opravda. To sad i ne bi koristilo mnogo.

U zajedničku raku spustili smo tijela osamnaest naših drugova, koji su se do maločas, poslije odmora, smijali, šalili — i spremali da prime ručak. Taj ručak je, u neku ruku, i uzrok ovoj nesreći. Borci su bili napolju, ispod drveća. Onda su pozvani da prime obrok. I baš u trenutku kad su se, poslije toliko dana borbi i gladovanja, radovali toplom ručku, njemačke bombe ugasiše tu radost... Unaokolo, razbacane i polupane porcije. A kazan se, sav smrskan, zalijepio za jedan ugao koji nije zasulo kamenje.

Ovo je naš drugi teški gubitak u toku Pete ofanzive. Prvi je bio za vrijeme borbi na Javorku, ali nam je nekako lakše pao: bilo je to u borbama koje su trajale nedjelju dana. I nije bilo toliko mrtvih... Koliko ovih divnih mladića i djevojaka, koji su po dubokom snijegu i žestokom mrazu u februaru napustili Janj i Hrbljine, neće nikada više vidjeti svoj Janj i Blagaj, Pljevu i Jezera! I da se to desi baš sada, kad izlazimo iz posljednjeg njemačkog obruča.

Cijelo to popodne pod utiskom smo ove teške nesreće. Došli su k nama i neki drugovi iz štaba brigade. Htjeli su da se nađu uz nas, da nam kažu koju riječ. Ujedno nam je izdato naređenje da se u toku noći prebacimo preko mosta i posjednemo Nozdre, brdo koje se nalazi sjeverno od druma Foča—Kalinovik. I druga dva bataljona Sedme krajiške nalazila su se, od ranije, na tom pravcu. Trebalo je da obezbjeđujemo prelazak onih djelova grupacije koji su se još nalazili južno od ceste. Međutim, bili smo prinuđeni da veći dio bataljona prebacujemo po djelovima još za dana, i to ne preko mosta nego zapadno od Rataja, pošto su Njemci pokušali da prodru sa zapada. Borba se vodila sve do noći. Njemci su bili odbijeni. Tenkovi su i dalje ostali na drumu, da kontrolišu most. U toku noći između 13 i 14 juna prešli smo komunikaciju Kalinovik—Foča i poslije jednodnevne borbe, sjeverno od druma, krenuli za Jabuku. Dalje su se kolone već kretale uz Jahorinu, prema pruzi Sarajevo—Višegrad. Tamo nas je čekao nov, a ujedno i posljednji obruč ove ofanzive...

Jovan BOŽOVIĆ

NA JAVORKU I KOD BRLJEVA

Poslije borbi na nekoliko uzastopnih odbranbenih položaja, koje su branile Sedma krajiška i Deseta hercegovačka brigada, zatvarajući pravac Avtovac—Gacko—Goransko—Pivski Manastir, neprijatelj ih je 29 maja potisnuo na liniju Goransko—Smriječno—Panos—s. Stabna.

Istog dana, 29 maja, obadvije su se brigade povukle na desnu obalu Pive. Treća četa i Četa pratećih oruđa 1 bataljona iz Sedme krajiške prebacile su se na desnu obalu Pive pravcem Šume—Krstac, a 1 i 2 četa ostale su na položaju u rejonu Šume (k 1051) i k 1134 do kasno u noć. Neprijatelj je do prvog sumraka zauzeo s. Goransko i Pivski Manastir i izbio uz dolinu Vrbnice, na plato sjeverno od Goranskog i time onemogućio Prvom bataljonu da se sa 1 i 2 četom povuče pravcem: Šume (k 1051)—Zavorovi (k 1349)—Drače—Krstac, već ga je nabacio na neprolazan pravac k 1051—Valovica.

Bataljon (1 i 2 četa) je otpočeo povlačenje tek poslije prvog mraka i stigao do kraja kozje staze, koja vodi ka Valovici, tek oko 21 čas. Ovdje je morao da zastane, jer je dalje kretanje u ovoj tamnoj noći bilo nemogućno. Bataljon se našao na strminama obale Pive, ne mogavši da se prebaci na desnu obalu. Patrole su poslate u sve pravce na kojima je postojala vjerovatnoća da se može produžiti pokret.

Komesar bataljona Jovan Božović, poznajući nešto iz ranije ovaj teren, i sam je išao u izviđanje, ali je, udaljivši se samo desetak metara od kolone, pao sa jedne stijene visoke nekoliko metara. Pukom slučajnošću zaustavio se u nekom žbunju, tako da se nije survao u provaliju. Pred nama se

nalazio jedan stog lisnika, koji je seljacima služio, preko zime, za ishranu stoke. Zapalili smo ga kako bismo na taj način pronašli neki put ka rijeci Pivi. No, ni ovo nije pomoglo. Ostalo nam je još jedino da nekoga zovemo. Vikao sam koli-kogod sam mogao, i u jedan mah izgledalo mi je da do mene dopire glas Milana Batara, komandira 3 čete. Ponovio sam dozivanje nekoliko puta, što sam jače mogao. On se nalazio na Krscu, na desnoj obali Pive. Shvatio je našu situaciju i sa Krsca nam uputio dva seljaka sa fenjerima i jednom patrolom. Duboko u noć patrola je stigla i sprovela nas preko pivske doline na Krstac.

Bataljon je (sa dvije čete) tek u praskozorje, preko Krsca, stigao na Pirni Do, gdje se nalazio i štab brigade. Ovdje je u sastav bataljona ušla 3-ća i Prateća četa. Komandant brigade je izdao naređenje bataljonu da hitno krene pravcem: s. Boričje—Ždrijelo—s. Pišće—s. Vojinovići—s. Paklište—s. Mratinje. Dok je štab bataljona primao zadatak od koman-danta brigade, umorni borci, naslonjeni na stijenje, pospali su. Možda je i taj kratki san, takoreći od nekoliko minuta, doprinio njihovoj natčovečanskoj izdržljivosti u izvršenju slje-dećeg zadatka.

Bataljon je krenuo. Kolona je išla bez zastanka. Brzo smo stigli do Paklišta, gdje se nalazio VŠ NOV i POJ. Štab brigade koji je išao pozadi bataljona svratio je u VŠ i tu ostao. Ni u Paklištu bataljon nije zastao, nego je usiljenim maršem nastavio pokret kozjom stazom niz rijeku Pivu. Natovarenim konjima, koji nisu nosili hranu nego kuhinjsku opremu, pu-cali su kolani, a samari se preturali preko konjskih glava. Konji su padali, ali je kolona išla dalje nesmanjenom brzi-nom. Borci su se klizali po valjutku, posutom po kozjoj stazi, padali, ozleđivali se. No, pored svih ovih teškoća bataljon je već oko 10 časova bio u Mratinju — na Mratinjskoj rijeci (k 755), nedaleko od mratinjskih mlinova. Ovdje je zastao poslavši patrole u tri pravca da ispitaju mogućnost izlaza iz Mratinja. Mesar Ilija je zaklao konja ili vola, ne sjećam se tačno, a kuvari su naložili vatru pod kazane.

Patrola koja je bila poslata u pravcu Javorka uhvatila je jednog četnika i dovela ga u štab bataljona. Na saslušanju je ovaj priznao da je uhodio za račun Njemaca, koji su 30 maja krenuli iz s. Brljeva ka Javorku. Bataljon je o ovome poslao izveštaj štabu brigade koji se nalazio u selu Pišću, preki-nuo odmor i odmah krenuo za Javorak. Borci su se teško odva-jali od kazana koji je tek zapjenio. Nastalo je negodovanje ne samo kod boraca nego i kod rukovodilaca četa. Oni su predlagali štabu bataljona da se sačeka samo pola sata, dok se bar meso obari. Štab bataljona nije usvojio ovaj prijedlog

i, ne obazirući se na negodovanja, donio je odluku da se odmah krene na Javorak. Ne uspjevajući da sprovedem ovu odluku, bio sam primoran da preturim kazan i na taj način pokrenem bataljon na zadatak. Vrijeme je ovdje imalo odlučujuću ulogu. Batalojn je morao da po svaku cijenu izbije na Previju (k 1341) prije Njemaca. Ako Njemci posjednu Previju, mratinski prelaz biće ugrožen.

Imajući ovo u vidu, računao sam da neprijatelj od Brljeva do Javorka ima da pređe oko 3 km, a naš 1-vi bataljon od Mratinja do Javorka oko 5 km. Neizvjesnost da li će neprijatelj možda prije nas izbiti na Previju bila je neizdržljiva. Napori od prethodnih dana i mratinjska strmina zahtijevali su od boraca natčovječanske napore. Iscrpenost i premor su dostigli vrhunac: borci su padali, za časak predahnuli i opet nastavljali pokret. Napori su prešli granicu ljudske izdržljivosti i kolona je počela da se osipa. Od čitavog rukovodstva bataljona na Previju je izišao samo komandir 1-ve čete Milan Stupar i štab bataljona (četiri člana štaba). Kad nas je Stupar prebrojao bilo nas je svega 41. Ostali borci i rukovodioci ostali su po putu. Sa ovom su grupom na Previju izišla i dva konja, koji su nosili teški mitraljez „Bredu" i 2 sanduka municije. Ostali konji ostali su na kozjoj stazi, a neki su se i survali niz strme padine mratinjske klisure.

Predah na Previji trajao je vrlo kratko. Ne čekajući prikupljanje ostalih boraca, krenuli smo u pravcu Javorka. Sada smo se osjećali mnogo sigurnije, jer neprijatelj nije izbio prije nas na Previju.

BORBE NA JAVORKU

U ovoj grupi nalazili su se borci iz čitavog bataljona. U ovakvoj situaciji članovi štaba bataljona primili su ulogu običnih boraca. Ja sam se osjećao samo kao vodnik voda, a Milan Stupar, komandir 1 čete, bio je u ulozi desetara. U toku pokreta od Previje preko pošumljene Košare ka katunu Javorak nastupilo je sasvim drugo raspoloženje. Što smo se više približavali katunima sve nam je bilo lakše, jer je prostor za manevrovanje i vođenje borbe po dubini bio sve veći i pogodniji. Teren koji je bio dosta ravan i put pogodan za kretanje donekle su nam povratili fizičku snagu. Kad smo stigli na Javorak očekivalo nas je još jedno ohrabrenje — nigdje ni žive duše. Napuštene kolibe bile su pune sira, kajmaka, slatkog i kiselog mlijeka. Borci su se nahranili, a dva kurira su u kablovima nosili mlijeko do zaostalih drugova.

Osmatrajući predteren primjetio sam na jednom proplanku na k 1382 (Stolovi) grupu od desetak neprijateljskih vojnika. Zaključio sam da je to neprijateljska prethodnica. Naredio sam komandiru 1 čete Milanu Stuparu da uzme 20 boraca i likvidira je. Drugih 20 boraca rasporedio sam na ivici šume ispred katuna Javorak. Teški mitraljez postavio sam bočno od Javorka prema k 1473, na jednoj čuki, odakle smo imali dobar pregled čitavog Javorka. Milan Stupar, sa svojim borcima, jedva da je odmakao stotinak metara i već se susreo sa neprijateljem. Milan je prije primijetio neprijatelja i naše su puške zapucale iznenadivši ga. Međutim, neprijatelj se brzo pribrao i odbacio Milana preko čistine javorskih katuna. Dobrom organizacijom prihvata on se povukao bez naročitih gubitaka. Teški mitraljez je odigrao veliku ulogu, uhvativši s boka neprijateljski streljački stroj.

Ovo je bio početak dramatične borbe koja je tek pretstojala. Iskusni njemački vojnici pribrali su se i otpočeli ponova juriš koji je odbijen i neprijatelj se pretrpivši osjetne gubitke povukao na ivicu šume. Borba se odvijala na jednom platou širine 50—80 metara, a dužine 150—200 metara. S jedne strane je kanjon Pive dubok 800—1000 metara, a sa druge su visoki obronci Maglića i njegove neprohodne stijene. Riješili smo se da i mi izvedemo juriš, ali moralo se jurišati preko čistine i on se završio neuspjehom. Sada je uslijedio treći jurlš njemačkih vojnika, propraćen snažnom pripremom iz ručnih bacača. No, i ovoga puta jaka puščana i mitraljeska vatra i riešenost naših boraca da izginu a da ne otstupe, učinili su da neprijateljski juriš pretrpi neuspjeh.

Nestašica municije mnogo nas je zabrinjavala. Jedino je za teški mitraljez bilo dovoljno municije. Teško je bilo, na nekoliko metara ispred sebe, gledati mrtvog njemačkog vojnika sa punim rancem municije, a da se ona ipak ne može upotrijebiti. Kiši kuršuma, koja nas je obasipala, prkosili smo ćutanjem, jer smo opaljivali metak samo onda kada je bio siguran pogodak. Vjerovatno je naše ćutanje unosilo i zabunu u neprijateljske redove, jer im je otežavalo da procijene našu jačinu. Borba je trajala cijelo poslije podne. Negdje predveče pojavio se komandant 4 bataljona Dukljan Vukotić, sa oko dvadesetak boraca. Kad sam ga ugledao radosti nije bilo kraja. Dva komandanta iz iste brigade zagrlili su se. Jedan očekuje pomoć, a drugi zadatak. Mislio sam da je to samo prethodnica bataljona u kojoj se nalazio i komandant. Međutim, odmah poslije pozdrava Dukljan mi kratko reče da mu dam zadatak. „Ne“, odgovorio sam. „Ti imaš svoj bataljon, posjedni položaj i komanduj“. Iznenadilo me je kad mi

je rekao da on nema više od 25 ljudi, a drugi su, iznureni, ostali na putu.

Dukljan je pojačao lijevo krilo našeg bataljona. Njemački vojnici, sa nešto pojačanom puščanom, mitraljeskom i minobacačkom vatrom, ponovo su izvršili juriš. Po odbijanju ovog juriša prešli smo u protivnapad. Bio je već sumrak. Ovaj protivnapad je uspio i neprijatelj je odbačen u pravcu sela Brljeva. U toku noći nije bilo borbi, a zaostali borci iz 1-vog i 4 bataljona počeli su da pristižu na položaj.

Poslije odbacivanja njemačkih vojnika, pred mrak 30 maja, od 41 borca ostalo je sposobno za borbu oko 23 čovjeka. Šest boraca je poginulo, a ostali su bili ranjeni. Po prestanku borbe, referent saniteta bataljona drugarica Živadinka Divac pozvala me je u jednu kolibu, gdje su donosili ranjenike sa položaja. Iznenadio sam se tolikom broju za koje u toku borbe nisam znao. Ni lakši ni teži ranjenici nisu u toku borbe napuštali položaj. Samrtnički bolovi od zadobijenih rana nisu mogli da pokolebaju njihov borbeni moral. Oni su i u poslednjim časovima života sijali smrt neprijatelju. Jedan omladinac, čijega se imena ne sjećam, rodom iz sela Vukovsko sa Kupresa, gorštačkog uzrasta, crne razbarušene kose, u odjeći od vukovskog sukna, ležao je kraj vatre na jednoj dasci. Još na vratima kolibe Živadinka mi je rekla da je ranjen još u drugom jurišu, rana je smrtonosna, zrno mu je prošlo od vrata niz kičmu i razbilo cijeli desni kuk, a krvarenje je jako. Zaželio je na samrti da vidi svoga komandanta. Kad sam mu prišao nije mogao da govori, samo je pokretima ruku izrazio želju da me zagrli. Umjesto mladalačkog crnpurastog lica ostala je samo kosa, koja je krasila glavu, a lice je bilo blijedo-žuto, smrtničke boje. Pri slaboj svjetlosti vatre u kolibi sagnuo sam se i poljubio ovog heroja, a on je kao malo dijete ispružio obje ruke, stegao me preko pleća i sa posljednjim pokretom ruku privukao sebi. Tog trenutka ugasio se život ovog omladinca-heroja. Prestalo je da kuca mlado srce Kuprešaka, čije je ime krivicom svih nas preživelih ostalo nepoznato.

Sjutradan, 31 maja, na Javorak je izišla Sedma krajiška i Deseta hercegovačka brigada. Od kakvog su značaja bile borbe u toku 30 maja i kakvu je ulogu u ovim borbama odigrao 41 čovjek našeg bataljona, sagledao sam tek kad je 31 maja na Javorak došao štab brigade. Pored čestitanja, komandant brigade mi je rekao da je, kada su naše puške zapucale na Javorku, drug Tito naredio da jedinice i bolnica idu na rijeku Pivu. Zatim je i Vrhovni štab sišao u dolinu Pive i zanoćio u s. Mratinju. Tek tada mi je bilo potpuno jasno od kakvog je značaja mratinjski prelaz.

BORBE NA BRLJEVU I ŠTIRNU

31 maja, oko 9 časova, Sedma krajiška brigada, sa sva tri bataljona, krenula je sa Javorka u napad prema Brljevu. Na ivici šume naišla je na dobro organizovanu flankirnu vatru neprijatelja. U toj borbi prsa u prsa brigada je odbijena na polazne položaje. Juriš se pretvorio u pravi metež. Visoka šuma je ograničila vidljivost, a glasovi su se utapali u huku uraganske vatre, te je sporazumijevanje bilo jako otežano. Šuma je onemogućila jednovremen i povezan juriš, iako je u početnoj fazi bio dobro organizovan. Jedinice su u dubini šume u talasima jurišale, ali je neprijatelj, sa manjim snagama, uspio da se održi. Izgleda da je neprijatelj ocjenio da su sada naše snage mnogo veće nego prethodnog dana, te se organizovano, pod zaštitom vatre, povukao u s. Brljevo.

Prvog juna je 1 bataljon Sedme krajiške brigade povučen na Javorak u brigadnu rezervu, sa namjerom da se malo oporavi i odmori. Međutim, istog dana predveče bataljon je dobio nov zadatak i krenuo pravcem Javorak—Štirno, da posjedne položaje Kamenito Pleće (k 1519) i k 1722 i da ne dozvoli neprijatelju nadiranje od rijeke Vrbnice prema Magliću i Volujaku. Držanjem ovih položaja sprečava se zaobilaženje Javorka i Mratinja i izbijanje na Maglić i Volujak dok još naše snage nisu prešle preko rijeke Pive. Desno od nas nalazili su se neki dijelovi Desete hercegovačke brigade još od 29 maja.

Kamenito Pleće (k 1519) i k 1722 stavljeni su pod jaku artiljerisku vatru od strane neprijateljskog brdskog diviziona, koji se nalazio na platou Suvodola, južno od s. Brljeva. U rejonu Brljeva su Sedma krajiška brigada i 2 bataljon 138 njemačkog lovačkog puka naizmjenično napadali u toku cijelog dana — 2 juna.

Trećeg juna neprijatelj je pokušao da iziđe iz doline Vrbnice na Kamenito Pleće, ali ga je u tome osujetio 1 bataljon. Bataljon je jurišem odbacio neprijatelja u dolinu Vrbnice i zaplijenio, koliko se sjećam, 13 konja natovarenih sa buradima za vodu. Ovo planinsko zemljište je siromašno vodom, a to je pričinjavalo znatne teškoće i nama i neprijatelju. Neprijatelj je u ovom pogledu ipak bio u povoljnijem položaju. U njegovim rukama bila je rijeka Vrbnica i lijeva obala Pive. Mi smo se vodom snabdijevali iz snježnih dolina sa padina Maglića i Volujaka.

Četvrtog juna je Četvrta proleterska (crnogorska) brigada prije podne stigla na Štirno i cio dan ostala u katunima Burev Do. Ona se nije pojavljivala na položaju, jer je imala zadatak da u prvi sumrak 4/5 juna smijeni naš bataljon na po-

Đorđe Andrejević-Kun: PRELAZ PREKO REKE — crtež

ložajima Kamenito Pleće (k 1519). Po predaji ovih položaja bataljon je imao zadatak da preko s. Budanj napadne s. Brljevo sa jugozapadne strane, a druga dva bataljona naše brigade da napadnu Brljevo sa sjeverne strane i da ga obuhvatnim dejstvom likvidiraju. No, ni ovoga dana (4 juna) neprijatelj nije mirovao. Od ranog jutra je vrlo jakim snagama napadao iz doline Vrbnice na Kamenito Pleće. Jaka artiljeriska vatra, južno od s. Brljeva, podržavala ga je čitav dan. Sudeći po oštrini napada i jačini snaga, izgleda da su ove napade vršile neke druge jedinice, najvjerovatnije bataljoni 7 SS divizije koji su se nalazili na lijevoj obali Pive, južno od rijeke Vrbnice. Međutim, neprijatelj je, tek u sumrak, snažnim jurišem uspio da zauzme Kamenito Pleće. Tu je poginulo i ranjeno nekoliko boraca među kojima i zamjenik komandira čete, drug Roljić[1] rodom iz Manjače od Banje Luke. Kamenito Pleće neprijatelj je zauzeo poslije borbe prsa u prsa. Upravo pred smjenu bataljon je bio primoran da se povuče nešto unazad, izgubivši položaje koje je trebalo da posjedne Četvrta proleterska. Bilo bi to vojnički necjelishodno kada bi Četvrta proleterska brigada morala da pod borbom posjeda svoje polazne položaje. Pored ovoga, neprijatelj bi ovakvim postupkom otkrio i naše namjere i dosta pouzdano zaključio kakve su naše snage na Štirnu.

Prikupljen u jednom udolju nešto sjevernije od Kamenitog Pleća, jednim munjevitim jurišem, bataljon je borbom prsa u prsa, zbacio neprijatelja sa Kamenitog Pleća i Četvrtoj crnogorskoj brigadi predao čiste položaje. Te noći su Sedma krajiška, Četvrta crnogorska i djelovi Desete hercegovačke brigade izvršili napad na jako utvrđeno s. Brljevo, ali se ovaj napad završio neuspjehom.

Naš bataljon, jako umoran i iscrpen, povukao se noću 4/5 juna sa Štirna na Javorak, a izjutra rano krenuo je ponova sa Javorka u pravcu Brljeva, gdje su se nalazila i ostala dva bataljona naše brigade. Negdje oko 9 časova bataljon je stigao u katune, na k 1270 (Stolovi).

Bataljon je dobio zadatak da se provuče iza fronta 3 i 4 bataljona, i samom ivicom Pivskog kanjona neopaženo dođe u rejon gdje se Vrbnica uliva u Pivu, zatim da svojim dejstvom sa južne i jugoistočne strane od Brljeva potpomogne napad naših jedinica na Brljevo, koji će se obnoviti 5 juna uveče. Smatralo se da je ovaj otsjek terenski izuzetno težak i da će ga zbog toga neprijatelj najslabije braniti. Međutim, Kulinu (k 1204) je neprijatelj isto tako jako utvrdio kao i Brljevo.

[1] Proglašen za narodnog heroja.

Bunkeri su bili napravljeni na brzu ruku od ljutog crnogorskog kamena.

Od Stolova (k 1270) do polaznih položaja za napad ima nešto manje od dva i po km. Bataljonu je trebalo punih šest i po časova da pređe ovaj put — od 9 do 15.30 časova. Moglo se ići samo puzeći, ili skačući sa stijena na stijenu, ali pod uslovom da glave boraca ne smeju da nadviše ivicu kanjona Pive. Neprijatelj je sa Kuline (k 1204) i Brljeva imao vrlo dobru preglednost i jako brisan prostor, tako da je pomoliti glavu značilo izgubiti je. To je bio veliki zamor za borce. Oni su se lomili čitav dan po ovim stijenama a nisu prešli više od dva i po km, iako su za isto ovo vrijeme savlađivali desetine kilometara masiva Sinjajevine, Durmitora i pivskog kanjona. Čelo bataljona se zaustavilo ne mogavši dalje da nastavi pokret. Pred njim se našla jedna velika stijena. Preko nje se nije moglo, a lijevo prema Pivi bila je urvina dubine nekoliko stotina metara. Krećemo se skoro cio dan, a tek smo se probili do lijevog krila 3 bataljona, čiji je streljački stroj takoreći visio na lijevoj obali Pive.

Komandir 3 čete Milan Batar inicijativno donosi odluku da prebaci jednog po jednog borca oko stijene na drugu stranu, sa koje put produžava dalje. Ovu stijenu su zaobišli Batar i njegov zamjenik Slavko Ždero. Sa njima se prebacilo oko 13—14 boraca. Međutim, neprijatelj je primjetio ovaj pokret. Jedan borac koji je počeo da se prebacuje za Milanovom grupom pao je pokošen vatrom iz neprijateljskog mitraljeza. Poslije malog zastanka otpočelo je ponovno prebacivanje. Pokušaj još trojice boraca da se prebace nije uspio — dvojica su ovaj pokušaj platili životom, a treći je ranjen. „Šarac" sa k 1204 onemogućio je svaki dalji pokret. U ovakvoj situaciji nije nam ništa drugo preostalo nego da sačekamo noć; Njemci nisu ni slutili da se živa duša može naći u ovom rejonu između Pive i Vrbnice. Možda je onaj čiji su rafali uništili živote naših boraca mislio da je to bio samo neuspio pokušaj. Akcija koju će Batar sa svojih 13 boraca izvesti kroz sat i po potpuno potvrđuje ovu pretpostavku.

Oko 17 časova Batar je sa svojim ljudima organizovao napad na k 1204. Privukavši se neopaženo bunkerima, izvršio je napad na neprijateljeve bunkere, zasipajući ih ručnim bombama. Iako iznenađeni, ovu su borbu prihvatili i 3 i 4 bataljon Sedme krajiške brigade jakom puščanom i puškomitraljeskom vatrom. I mi smo bili iznenađeni. Neki su čak mislili da to sami Nemci izvode neke demonstracije. Tek kad se iza jednog žbuna pred njemačkim bunkerom pojavio Slavko Ždero, bilo nam je svima jasno da je to Batareva grupa. Slavko je na sebi imao crni šinjel koji se lepršao pri bacanju

bombi. Oni su upali u rovove i bunkere na k 1204 i u munjevitom naletu zauzeli ih. Neprijatelj je protivnapadom odbacio malu ali junačku grupu Batarevih boraca. U tom naletu poginuo je puškomitraljezac i njegov pomoćnik, a sam Milan je ranjen u lijevu plećku. Ostali borci povukli su se na svoje položaje.

Po padu mraka cio bataljon se prebacio oko stijene u rejon između kanjona Pive, rijeke Vrbnice i Brljeva. Oko 22 časa otpočeo je napad. U sadejstvu sa 3 bataljonom naš bataljon je zauzeo k 1204 i držao je sve do predzoru. U nemogućnosti da likvidira Brljevo, povukao se uzoru preko brisanog prostora u pravcu Stolova. Puškomitraljezac i njegov pomoćnik, koji su poginuli u Batarevoj grupi pri napadu na k 1204, izneseni su i sahranjeni u rejonu Brljeva.

Šestog juna izjutra otpočelo je postepeno povlačenje u pravcu s. Mratinja. Ponovo je nastupilo lomljenje u savlađivanju teškog Mratinjskog kanjona. Sedma krajiška brigada nalazila se u zaštitnici i štitila je otstupanje naših snaga koje su prolazile kroz Mratinje. Pri ovom povlačenju nailazili smo na potresne i nezaboravne prizore. Ranjenici su dozivali jedan drugog: „Đuro, Pero, Stojane, odi ovamo, našao sam dobru špilju". Mnogi su od njih molili: „Druže, ubi". Ovi glasovi i ove molbe nikada se ne mogu zaboraviti. Vidio sam borca bez obje noge i bez obje ruke, gdje puzi na patrljcima i skriva se u špilju. Sva pomoć koju smo mu mogli pružiti toga momenta bila je da ga donesemo do špilje gdje je želio i prikrijemo ulaz sitnim šibljem. Da li mu je imao ko makar vode da doda i donekle ublaži bol u ovim njegovim, najvjerovatnije, posljednjim časovima?

Sedma krajiška brigada izišla je iz kanjona Mratinja i prenoćila u rejonu oko katuna Suha Gora. Tu je naređeno da se rasteretimo kako bismo bili što pokretljiviji za pretstojeće borbe na Sutjesci. Teško nam je rastati se od pratećih oruđa, koja su još u borbama u Bosanskoj Krajini oteta od neprijatelja i vjerno nas pratila kroz sve borbe. Veći dio konja uzet nam je za prenos ranjenika. Kuvari su isto tako dobili zadatak da izbuše kazane i zakopaju ih negdje u stijenama, a borci Prateće čete da „sahrane" svoje minobacače.

U praskozorje, bataljon je krenuo u pravcu Suhe. Odjedanput su se u koloni pojavili kuvari malo neobičnog izgleda. Svaki je od njih imao na leđima veliki tovar pokriven ćebetom. Kada smo se zainteresovali kakav je to okrugao tovar, otkrili smo kazane. Oni su se bili dogovorili da ih ne ostave, sem jedan veliki, koji bi mogao da služi za čitav bataljon. Nisu htjeli da se rastanu od kazana i odlučili su da ih nose — dokle god im to bude mogućno. Pri proboju na Sutjesci, kada smo

došli u nešto povoljniji položaj i imali malo vremena za pripremu hrane, vidjelo se da su kuvari bili u pravu.

U podnošenju ovih, takoreći, natčovječanskih napora učestvovalo je u bataljonu i 54 drugarice. To su bile omladinke, koje su u pozadini šile, plele i radile za NOV, njegovale ranjenike u bolnicama i radile u prvim našim omladinskim radnim brigadama. One su pred najezdom neprijatelja morale da ostanu u jedinici. Sada su to prekaljeni borci, potpuno osposobljeni u rukovanju oružjem. Osposobljene su i za četne i bataljonske bolničarke i sa uspjehom su obavljale svoju dužnost. Među ovim ženama-borcima ipak je posebno mjesto zauzimala drugarica Đuja zvana Đuro. Zbog preboljenog tifusa nije imala duge pletenice, koje su je nekad krasile, već potpuno ćelavu glavu. Kasnije joj je kosa izrasla, te je ličila na omladinca i zbog toga je dobila ime Đuro. Bila je bolničarka 3 čete. Nikada, pa ni u najtežim danima, nije prošla nedelja, a da ona ne napravi cijeđ od pepela, „mitilo", kako je ona to zvala, i omogući svakom borcu u četi da opere glavu. U vrijeme zatišja svu svoju pažnju posvećivala je njezi boraca. Neumorno je obavljala poslove bolničarke, a u slobodnim časovima pjesmom i igrom zabavljala drugove. Ona je bila inicijator svakog veselja. Imala je lijep glas i dobro je pjevala. Drugovi su se skupljali oko nje, uživali u njenoj pjesmi, a pjesma ih je osvježavala. No, kada otpočne borba, Đuro se više nije mogla ukrotiti kao bolničarka. Uvijek je neko iz čete morao za njom da nosi njen sanitetski materijal. To je već postala obična stvar. Kad prve puške zapucaju, ona sva ustreperi, pri jurišu je među prvima.

Negdje oko Travnika, 1944 godine, ranjena je sa još jedanaest drugova. Previla je svih jedanaest, a kada je i sebi trebalo da pomogne bilo je već kasno. Drugarica Đuro pala je mrtva preko posljednjeg previjenog borca.[1]

Jovo MEDIĆ

[1] Podatke o junačkoj smrti drugarice Đuro dao mi je drug Stipe Bilan, komandir čete u borbama na Javorku i Brljevu.

POSLEDNJI ZADATAK ČETE

Predveče 12 juna 1943 godine komandant Sedme krajiške brigade Rade Marjanac izdao je naređenje komandi 3 čete 4 bataljona i ukazao na veoma veliku važnost njegovog doslednog izvršenja. Padom mraka četa je imala da krene iz sela Rataja preko Širokih Njiva na brdo Stolovi (k 860) i da posedne položaj prema selu Jeleču, sa zadatkom da spreči prodor Nemaca ka Rataju. Komandant brigade je rekao da se četa mora po svaku cenu održati na tim položajima u toku sutrašnjeg dana i da će je u toku sledeće noći prihvatiti delovi brigade na drumu Foča—Kalinovik. Četa je brojala oko 45 do 50 boraca.

Već dva dana se na nekoliko kilometara oko Rataja vode žestoke borbe. Nemci navaljuju sa svih strana krajnjom upornošću da bi postigli ono što im nije uspelo na Tari, Pivi i Sutjesci. Pucalo je i oko Ocrkavlja, Jeleča i Stolova. Izgleda da su toga popodneva Nemci izbili na Stolove, jer su se otud čuli mitraljeski rafali. Ali to niko nije znao tačno.

Četa je krenula iz Rataja putem ka Širokim Njivama. Bio je već mrak. U prvim kućama u Širokim Njivama naišli smo na Nemce koji su spremali večeru. Verovatno su u prvi mrak sišli sa Stolova (k 860). Vatrom sa bliskog otstojanja i bombama četa ih je iznenadila. Oni koji su ostali živi razbežali su se po šumi. Ostavili su večeru, 4 do 5 „šaraca" i dosta municije. Četa se tu, posle 25 dana, prvi put dobro nahranila. Bila je to uredna švapska „gebira" — hleb i konzerve. Borci su napunili svoje gotovo prazne fišeklije municijom, pa smo po grupama krenuli na Stolove. Ubrzo smo naleteli na Nemce koji su držali sva tri visa na vrhu brda. Razvila se bliska

noćna borba. Napadajući delom snaga s fronta, a delom se povlačeći kroz šumu i napadajući s leđa, uspeli smo da zbacimo Nemce sa Stolova. U svanuće smo zauzeli određene položaje frontom prema selu Jeleču.

Čim se razdanilo otpočeli su nemački napadi. Ređao se juriš za jurišem. Nemci su hteli da po svaku cenu što pre ovladaju Stolovima i odatle prodru ka Rataju i Miljevini, kako bi zajedno sa snagama koje su prodirale od Kalinovika ka Foči ponovo zatvorili obruč oko onih delova Glavne operativne grupe koji su još bili na Zelengori.

Prve protivnapade četa je odbila oslanjajući se na povoljnije položaje. Nemci su ubacivali nove snage i obasipali visove na Stolovima artiljeriskom i minobacačkom vatrom. Četa nije mogla da izdrži napade nadmoćnijeg neprijatelja, pa se povukla sa najvišeg visa Stolova. Međutim, uspeli smo da se zadržimo na dva preostala manja visa. Brojno stanje čete postepeno se smanjivalo. Komanda čete naredila je da se ranjenici izvuku pozadi čete, na stazu koja vodi ka drumu Foča—Kalinovik i selu Ocrkavlju. Smatrali smo da ćemo predveče, kada se budemo povlačili, naići na njih i obezbediti njihovo prebacivanje na drugu stranu druma, gde su se nalazili delovi naše brigade.

Pošto su zauzeli najviši vrh, Nemci su stvorili povoljne uslove za produženje napada. Ako bi im se dozvolilo da mirno prikupe snage i produže organizovan napad, uz podršku artiljerije, četa bi teško odolela. Ceneći ovako situaciju, došli smo do zaključka da nikako ne smemo dozvoliti da se Nemci srede na osvojenom visu — moralo se brzo reagovati. Odluka je bila jednostavna — izvršiti protivnapad. Borci su brzo krenuli u napad i, obuhvatajući izgubljeni vis, energičnim jurišem zbacili s njega Nemce. U tom jurišu je poginulo nekoliko drugova, među kojima: Branko Mačkić, Sava Bajić i drugi.

Uskoro su Nemci ponovo izbili na vis, ali ih je četa protivnapadom opet zbacila. Nemci su uvodili nove snage, a mi smo izvlačili nove ranjenike, tako da je brojno stanje čete sve više opadalo. Tu je poginuo Jovo Kizo, Simidžija i još neki drugovi. Nemci su i po treći put obnovili napad i uspeli da najzad zauzmu vis. Borba se prenela na dva manja visa koje je četa držala.

Do ovog vremena komanda čete je uputila dva kurira sa izveštajem u štab bataljona ili brigade. Nijedan se od njih nije vratio. Najzad smo odlučili da pošaljemo političkog delegata 1-vog voda Mitra Jandrića, jer smo želeli da upoznamo drugove o nepovoljnoj situaciji u kojoj se četa nalazi i da tra-

žimo pomoć ili saglasnost za povlačenje. Delegat je našao zamenika komandanta brigade Sinišu Nikolajevića. Njegov odgovor je bio nedvosmislen — zadržati položaje do pada mraka bez obzira na žrtve.

Negde po podne, posle nekoliko napada i protivnapada, četa je izgubila i drugi vis. Već više od polovine brojnog stanja čete bilo je izbačeno iz stroja. Odlučili smo da pošaljemo ranjenicima kurira da im objasni situaciju u kojoj se četa nalazi i da pozove sve lakše ranjenike — svakog onoga ko može da drži pušku i puca — na položaj. Na ovaj način je desetina preostalih boraca bila ojačana sa otprilike još toliko ranjenih.

Noć se bližila kada su Nemci, u poslednjem jurišu, uspeli da zauzmu i poslednji vis na Stolovima. Četa se povukla kada je bila već skoro okružena. Nemci su nam bili zašli za leđa prodirući ka Ocrkavlju i Širokim Njivama. Time su nam onemogućili povlačenje na sever ka drumu. Preostalo nam je jedino da se niz istočnu strminu Stolova spustimo u potok i odatle izvučemo ka Rataju. Bili smo prinuđeni da na položaju ostavimo teške ranjenike. Njih nije više bilo moguće spasti ne samo zato što su se Nemci probili na severnu kosu Stolova, gde su se oni nalazili, već i zbog toga što četa nije imala ljudi koji bi ih nosili. Nas desetak preostalih boraca, koliko nas je bilo u momentu kada je četa otpočela povlačenje, već smo nosili 3 borca koji su bili teško ranjeni u poslednjoj borbi. Četa se povlačila pod jakom neprijateljskom vatrom. U povlačenju je poginuo teški ranjenik Vojin Zeljković, a pored njega pao je i njegov drug Martić koji ga je nosio.

Kada smo se izvukli ispod neprekidne i snažne neprijateljske vatre, zastali smo u šumi dok nije pao mrak, pa smo onda krenuli u Rataj. Tamo smo zatekli delove 1 bataljona naše brigade. Oni su sahranjivali svoje drugove, koje su toga dana izgubili prilikom bombardovanja Rataja. Bilo je tu boraca i iz Sedme baniske divizije. Tu smo našli i našeg kurira Rašića koji je bio teže ranjen. To su bili poslednji delovi Glavne operativne grupe koji se još nisu prebacili preko druma Foča—Kalinovik.

Četa je zajedno sa drugim borcima pošla noću ka Miljevini. Trebalo je prebaciti se preko druma Foča—Kalinovik i naći svoj bataljon. Situacija na drumu bila je sasvim neizvesna. Do mosta na Bistrici nismo naišli na neprijatelja i prešli smo ga bez borbe. Ali čim smo se našli na drugoj strani uleteli smo u blisku unakrsnu vatru. Nije se moglo ustanoviti odakle se sve puca. Nastala je opšta pometnja, ali smo svi

znali da je jedini mogućan pravac — samo napred za svojim snagama. Tako smo se izmešani izvlačili na sever. Po prelasku preko druma otpočeli smo se dozivati i prikupljati. Nije prošlo dugo a već su se i preostali borci naše čete iskupili. Bilo nas je ukupno 10 zdravih i 5 lakše ranjenih, koji su mogli da se kreću. Trojica teških ranjenika ostala su na nosilima kod mosta na prelazu druma Foča—Kalinovik, kod sela Miljevine, jer ih nije bilo moguće izneti. Tako je 3 četa 4 bataljona Sedme krajiške brigade izvršila svoj poslednji zadatak u Petoj okupatorsko-kvislinškoj ofanzivi.

Spaso KALABA

OSMATRAČ JE POGINUO[1]

Nakon napornog marša iz rejona Kolašin pa preko Sinjajevine i reke Komarnice, dugog preko 70 km, 3 četa 1 bataljona Sedme krajiške brigade izvršila je 24 maja napad na neprijatelja u rejonu Mramora zapadno od s. Zukve. Zatim smo dobili naređenje da se povlačimo ka Goranskom, dajući otpor na uzastopnim položajima. Iz tog rejona kontrolisali smo okolni teren, a zatim se definitivno povukli na desnu obalu Pive, u s. Krstac. Ostali delovi bataljona spuštali su se u mrkloj noći od Zavorova (tt 1349) kozjom stazom ka s. Krstac. Da bismo pomogli spuštanju bataljona uputili smo jednog meštanina sa fenjerom koji im je osvetljavao usku stazu niz kršne i strme padine kanjona Pive. Spuštanje je trajalo oko 2 sata.

Iz s. Krstac četa je nasltavila usiljenim maršem uz kanjon preko Pirnog Dola i Pišća. Nakon kratkog odmora u Pirnom Dolu produžila je ka Mratinju. Borci su bili premoreni i gladni, pa je bilo slučajeva da su pojedinci izostajali, jedni samo da se odmore, a drugi da u obližnjim kućama potraže hrane i slično. To je bio jedan od najtežih marševa koje je naša četa imala dotada. Dvaput spuštanje u kanjon Pive i dvaput penjanje iz njega u toku jednog dana i noći! Iako je to prilično iznurilo borce četa je, sem manjeg broja izostalih boraca, izišla gotovo cela kod katuna Javorak.

---

[1] U to vreme su rukovodioci (3-će čete 1 bataljona Sedme krajiške) bili: komandir Milan Batar, komesar Babić (imena se ne sećamo — još u početku se razboleo od tifusa), zamenik komandira Slavko Ždero, zamenik komesara Dušan Šaban, zatim komandiri vodova i desetari: Spiro Stupar, Rade Savatić, Đuro Savatić, Đuro Janjić, Mile Mršić i Mirko Peno.

Na katunima nije bilo meštana; verovatno su ih napustili zbog blizine Nemaca. Po izlasku na Javorak jedan vod je upućen da ispita teren u pravcu Brljeva, a ostatak ljudstva se odmarao kod planinskih koliba, gde smo zatekli dosta mleka i napili se do mile volje. U međuvremenu je sa pravca Brljeva počelo puškaranje te se i ostatak čete uputio u tom pravcu i zajedno sa ranije upućenim vodom odbacio Nemce ka kolibama Smederevo. Tu smo naišli na jak otpor i svi pokušaji da zbacimo neprijatelja s položaja ostali su bezuspešni. Neprijatelj je, pored jake mitraljeske vatre, koristio masovno i tromblonske bombe od kojih smo imali nekoliko ranjenih.

Kasnije, kad su pristigle i ostale naše jedinice, neprijatelj je zbačen sa ovih položaja opštim jurišem cele brigade. Posle toga četa je posela položaj negde u rejonu Kamenito Pleće. Neprijatelj je tukao naše položaje brdskom artiljerijom. Tom prilikom su nam ranjeni jedan desetar (čini mi se Peno Mirko) i jedan borac (Nišić Krsto). Jedan borac koji je bio rodom od Kupresa poginuo je.

Posle toga naš bataljon je prebačen u rejon Krstače (istočno od Brljeva). Na oko 500 m ispred nas, na brdu Kulini, Nemci su imali organizovane položaje za odbranu. U jednom bunkeru nalazio se jedan nemački snajperist, dok se ostalo ljudstvo odmaralo. Prilikom pokušaja da zauzmemo njihov položaj, morali smo preći dolinu samo na jednom mestu koje je nemački snajperist držao pod vatrom. Tom prilikom ranjena su tri naša borca. Prolaz je bio slobodan tek kada smo, posle više pokušaja, najzad uspeli da smaknemo snajperistu.

Štab bataljona je zahtevao da naša četa što pre napadne neprijatelja. Komandir i zamenik pomandira krenuli su sa grupom od 15 boraca u napad. Usput su naiši na jednu pećinu u kojoj su se nalazili delovi seljačke odeće i hrane, te su se zadržali sve dok nisu pojeli hranu. Nakon toga grupa je izvršila napad i uspela da odbaci neprijateljevo odeljenje, ali je on izvršio protivnapad i ponovo zauzeo položaj. Tom prilikom poginuli su puškomitraljezac Žornja Pero i njegov pomoćnik Jovičić Nedeljko, a komandir čete je ranjen. Po padu mraka gotovo čitava brigada je izvršila napad na neprijateljske položaje, ali bez rezultata. Na položaju, pred cevima neprijatelja, sahranjeni su poginuli drugovi i odata im je poslednja pošta. Pošto je ovaj teren kamenit, a nije se raspolagalo nikakvim sredstvima za kopanje, golim rukama su odvaljivane kamene ploče i od njih je napravljena grobnica.

Sutradan smo se povukli u pravcu Javorka gde smo ostali do noći, a potom smo dobili naređenje za pokret prema Mratinju. Noć je bila tamna, a nebo pokriveno gustim oblacima, tako da se nije video prst pred okom. Teren je bio blatnjav,

a borci umorni, gladni i sanjivi, te se teško kretalo po bespućima ove planine. Negde pred zoru stigli smo u Mratinje gde smo imali kratak odmor koji smo iskoristili za prikupljanje i sređivanje jedinica. Četa je ipak stigla kompletna u Mratinje. Trebalo je tokom čitave noći bdeti duž kolone da neko ne zaostane, hrabriti borce i potsticati ih da izdrže.

Iz Mratinja smo produžili uz Vučevo i dalje u pravcu Suhe. Zadržali smo se u rejonu Aluga (kod nekih koliba), gde je podeljena zadnja rezerva hrane. Svaki borac je dobio dobru porciju pečenog mesa. To je trebalo da nam traje nekoliko dana, jer nije bilo izgleda za snabdevanje u dogledno vreme. Međutim, gladni borci su to sledovanje likvidirali još u toku dana. Sva upozorenja i ubeđivanja da treba ekonomisati, jer nas čekaju teški napori i borbe sa slabim izgledom za nabavku hrane, bili su uzaludni. Tu su radi rasterećenja polupani i bačeni kazani. Jedino je ekonom čete zadržao jedan kazančić koji je nosio na leđima tokom proboja.

Od Aluge do Suhe marševali smo kroz gustu, gotovo mračnu šumu. Pa i tu smo doživeli nekoliko uzastopnih bombardovanja. S obe strane staze kojom smo se kretali mogla su se videti polomljena stabla i iskidani delovi tela boraca.

Po prelasku Sutjeske naš bataljon je smenio neku jedinicu (delove Druge proleterske brigade) i zauzeo položaj prema Košuru odakle je u toku noći izvršio napad na ovaj vis koji se nalazio u neprijateljskim rukama, ali nije uspeo, te se morao vratiti na polazni položaj.

Sutradan pre podne doživeli smo strahovito bombardovanje. Grupe boraca su se sklonile u zaklone, a jedino je osmatrač ostao na položaju. Kako nam je već jedan osmatrač bio ranjen od nemačkog snajperiste, ovog smo upozorili da se čuva. Međutim, i on je bio pogođen za vreme bombardovanja, tako da je četa ostala bez osmatrača. Za čitavo vreme bombardovanja, pa ni kasnije, niko nije primetio da je osmatrač poginuo. Koristeći podršku avijacije neprijateljski pešadiski delovi iz potoka približili su se kroz šumu našim položajima i kad je prestalo bombardovanje našli smo se licem u lice s neprijateljem. Iako su na uzvik „Nemci“ gotovo svi borci poleteli iz zaklona i otvorili blisku vatru, morali smo se, usled neprijateljske nadmoćngosti i njegovog bočnog dejstva, povlačiti na nov položaj. Tom prilikom dva-tri borca nisu uspela da se izvuku iz pećine u koju su se bili sklonili od bombardovanja, te su tu izginuli. Situacija je bila kritična. Od komandanta brigade koji je bio došao kod nas saznali smo da drug Tito i Vrhovni štab još nisu prošli, a pozadi našeg položaja bila je jedina staza kuda se moglo proći.

Neprijatelj je u više mahova pokušavao da nas odbaci s položaja, ali u tome nije uspevao. Imao je običaj da za vreme napada imitira razne životinjske krike, verovatno pretpostavljajući da će to imati na nas demorališućeg efekta. Nakon uzaludnog pokušaja da nas zbaci s položaja i preseče stazu kojom je trebalo da prođu ostale naše jedinice, neprijatelj se povukao na polazne položaje.

Na položajima u šumi ostali smo do mraka. Koristeći povremena zatišja, gladni i umorni borci su savijali bukove grane da bi lišćem utolili glad. U toku noći dobili smo naređenje za pokret preko potoka Hrčavke. Na ovom delu puta s leve i desne strane staze nailazili smo na strahovite prizore. Bilo je i potpuno unakaženih leševa boraca koji su stradali od avionskih bombi. U šumi smo naišli na jednog neprijateljskog vojnika sa konjem natovarenim municijom i nekim torbama. Dobro su nam došli i konj i hrana i municija.

Negde u rejonu Radomišlja naša četa je dobila zadatak da smeni neke delove Treće krajiške brigade. Iz potoka Oteša kretali smo se u streljačkom stroju padinama i, kad smo izbili na greben, naišli smo na veliki broj poginulih neprijateljskih vojnika duž čitavog grebena.

Na čitavovm putu do sela Rataja nismo jeli ništa sem jedne mazge koju smo ukrali iz diviziske komore i napola skuvanu podelili borcima.

U Rataju smo dobili naređenje da posednemo i branimo položaj na ivici sela, u neposrednoj blizini kule, frontom prema Kalinoviku. To smo vreme koristili i za nabavku hrane. Pohvatali smo u šumarku van sela nekoliko ovaca, zaklali ih i ispekli na ražnju u samoj kuli.

U Rataju su bombardovani mnogi objekti, ali je kula bila najmarkantniji cilj na koji su se „Štuke" u više mahova obrušavale. Zbog toga što se u kuli peklo meso, gde je trebalo da bude i podeljeno, gladni i radoznali borci su češće tamo dolazili što je i neprijatelj svakako zapazio, naročito „Rode" koje su nas neprekidno izviđale i pratile u stopu u vrlo niskim letovima. Odmah je usledilo bombardovanje od čega je poginuo komandir voda Rade Savatić. Četa je, inače, u okviru bataljona pretrpela najmanje gubitaka. Iz celog bataljona je tada izbačeno iz stroja 20—25 boraca i rukovodilaca.

Pošto se ljudstvo odmorilo i nahranilo, padom mraka smo nastavili pokret preko ceste Kalinovik—Foča u pravcu sela Jabuke i dalje ka selu Renovici gde smo izbili na komunikaciju Rogatica—Sarajevo. Na tom putu neprestano nas je pratila neprijateljska avijacija prisiljavajući nas često da za vreme mitraljiranja i bombardovanja ležemo kraj puta. Može se zamisliti sa kakvom smo napetošću slušali štepovanje zrna

avionskih mitraljeza koji su nam se približavali ili udaljavali, očekujući da li će nas tako pritajene neki rafal zauvek prikovati za zemlju.

Na Renovici smo zajedno sa 3 bataljonom porušili železničku prugu na dužini oko 3 km. Po izlasku iz šume naša zaseda je onesposobila neprijateljski kamion pun hleba, šećera i masti, koji je iz Sarajeva bio upućen ustaškom garnizonu u Rogatici. To je bio najdraži plen ne samo za našu četu već i za ostale.

Na ovom terenu ostali smo nekoliko dana, iskoristivši ih za intenzivan partisko-politički rad, odmor i sređivanje jedinica. Održano je nekoliko partiskih sastanaka, a jednom je kod nas u četi prisustovao i Krsto Popivoda.

Milan BATAR i Dušan ŠABAN

POSLEDNJE POSTROJAVANJE BATALJONA

Ispred ljute hercegovačke grede (Nekudina—Pandurica — Resina — Jelovi Vrh — Javorove Glave) koja dominira Slatskim Poljem kod Nevesinja stoji visoko izdignuti Glog, sa ozidanim zaklonima i bunkerima, koje su napravili četnici, vješto obučavani od svojih instruktora Italijana. Na njemu se sada nalazi naša 3 četa. Snažan je pritisak na nju. Jedva odoljeva. Prva i 2-ga se nalaze od Resine do Jelovog Vrha. Očekuju odlučnu borbu.

„Povući ću se sa četom", izvještava komandir 3 čete Radomir-Rako Mirković, „vjerujem da će ovi za mnom jurnuti".

Tek što je četa prispjela na Nekudinu i Resinu, a Slatko Polje prekriše četnici i Italijani. Snažan plotun 1 bataljona prikovao ih je za ravnu i čistu ledinu.

— Srećni bi oni bili kad bi se mogli povući odavde, a od njihovog juriša nema ni govora, kaže mali Rajko Višnjevac, sipajući ubitačnu vatru iz mitraljeza. Dobro ih je navukla Bilećka četa, mislili su da bježe, a za nas nisu ni znali.

— Ovo je gađanje u stojeću metu, Rajko, dobaci mu Mićo Grković . . . samo dobro nišani.

— Znam, Mićo, ali ja više uživam kad oni idu, a ja ih kosim. Ovo, brate, ne vidim da li sam pogodio ili ne, svi leže kao klade, možda trošim municiju na mrtve.

U tom je kurir donio naređenje iz štaba brigade da bataljon u toku noći 27/28 aprila izvrši pokret pravcem Šipačno—Ljeskov Dub—Fojnica, odakle će evakuisati dio bolnice Vrhovnog štaba do Avtovca, a potom zatvoriti pravac Vrba—Čemerno. Desno od nas, na Suhom Vrhu i Živnju, nalaziće se

5 bataljon. Štab brigade i ostali bataljoni kretaće se pravcem selo Plužine—Morine (16 km sjeveroistočno od Nevesinja) — selo Ulog—Konjske Vode—selo Vrbnica.

Zadatak je važan. Treba pozvati komande četa i objasniti im ga. Pitaće se borci: „Zar ponovo napuštamo hercegovački krš, a tek smo u njega došli? Opet ostavljamo nezaštićene domove, a jedva smo ubijedili narod da smo se iz Bosne vratili jači no ikada i da nas više niko ne može pobijediti".

Druga i 3 četa krenuše za Fojnicu preko Ljeskova Duba. Uzoru tamo moraju stići, pomoći evakuaciju bolnice, a zatim preko sela Miholjača da posjednu Pleće i Lebršnik. Prva četa zadržaće neprijatelja 28 aprila od Mangropa (k 1668), a potom se, u pogodnom momentu, odlijepiti od njega i preko sela Gradine, Rude Glavice i Bahora preći u selo Čemerno.

Komande četa pažljivo su saslušale nov zadatak, a komesar bataljona je objasnio zadatak komunista i nagovjestio da nas čekaju još teži zadaci.

— Neka idemo, druže komesare, i iz Gacka i Nevesinja kad nijesam mogao da dođem u moju Bileću, nasmija se Rako.

— Doći ćeš, Rako, i u Bileću i u Trebinje, a i u Dubrovnik ćeš umarširati.

Brzo je kolona stigla u Fojnicu. Bolnica se užurbano spremala za pokret. Neki se bolesnici kreću, neki se sporo i tromo spremaju. Osoblje bolnice traži pomoć. Sve smo učinili što smo mogli.

Stigli smo na određeni cilj 1 maja. Čete su zauzele položaje. Prva još nije stigla. Čuje se borba od s. Rude Glavice. Ona sigurno tamo vodi borbu, treba u pogodnom momentu da se odlijepi od neprijatelja.

Na Suhom Vrhu sastao sam se sa Danilom[1]. Reče mi da jedna njegova četa vodi borbu na Dobrom Dolu i kod sela Bodežišta. Dogovorili smo se kako ćemo sadejstvovati na ovom pravcu, u slučaju našeg povlačenja. Zatim sam otišao da obiđem ranjenog zamjenika komandira Prateće čete Milimira Kovačevića. Leži u s. Čemernu, slabo se osjeća. Ali mi reče: „Molim te, sve mi drugove u četi pozdravi. Ja sam dobro, nadam se da ću ubrzo u četu". Suze mi se otiskoše niz obraze. Krijem ih da ih ne vidi.

Drugog maja duga neprijateljska kolona krenula je iz Gacka i preko Ponikava izbila čelom na liniju selo Ulinje—Dražljevo. Snažna artiljeriska vatra čistila je teren ispred nje. Dejstvuju topovi i sa Ponikava.

---

[1] Danilo Komnenović, komandant 5 bataljona.

Nezaboravne uspomene vezuju me za borce Prve omladinske čete iz Gacka. Sjećam se ovih mjesta i sličnog dejstva artiljerije — od 1 do 7 maja 1942 godine — kada su tukli tu malu četu, koja je držala selo Dražljevo, a kasnije, ovaj isti položaj koji sada drži 1 bataljon. Sjećam se malog Radomira Vukajlovića „Trnjaka“ koji je ljubio zaplijenjenu pušku kad je iz nje opalio prvi metak u svom životu, a drugoga dana zajedno sa njom bio raznesen od italijanske artiljerije. Nema ovde ni vodnika te čete Veljka Glogovca, koji je četu snabdijevao zaplijenjenom municijom. Nema ni Miladina Vukovića, tog živahnog snalažnjilog i uvijek nasmijanog puškomitraljesca. Nema omladinca Milisava Babića, koji nije znao nikada za umor i tegobe. Nisu tu ni Radovan Šuša i Gojko Grković, dva hrabra mladića koji ne odadoše svoje drugove ni kad su im ustaše u Širokom Brijegu skidale kožu s leđa. Nema komesara te hrabre omladinske čete Obrada Petkovića, tog junaka i omiljenog druga. Cela četa je sa suznim očima primila vijest da je na Ratkamenu teško ranjen u glavu. Srećne ti rane — kao u jedan glas — četa je svom komesaru poželjela. Možda je još živ, možda će se ponovo vratiti? Možda će se opet njegov prisni glas čuti na partiskim i četnim konferencijama? Možda će opet svoje savjete četi davati? A možda će ponovo sa nama i na juriš poći?

*

Lebršnik, Pleće, Suhi Vrh i Živanj su pod dejstvom artiljeriske vatre. Borci prave zaklone, mirno osmatrajući duge kolone koje se primiču.

— Doći ćete vi, kao i na Slatskom Polju, pod vatru mog „drugara“, kaže mali puškomitraljezac Rajko, tapšući rukom svoj puškomitraljez.

Prva četa je kod Dobre Vode, ostaće tu kao rezerva. Ubrzo se očukeje snažan napad. Neprijatelj teži prvo da zauzme Pleće i Ravnu Gredu (k 1655). Glavninom se kreće u gustim kolonama u vidu češlja. Već je na Igrištu i kreće prema Babića kolibama i Kalevcu.

Među borcima je tišina, neko se pomjera i zauzima bolji položaj, neko zaklon dovršava.

Već je dva sata po podne. Gledam ih kako se sporo kreću.

— Izgleda da se i njima ne žuri, kaže Vlado Ivković. Strmina je velika, kamenje otežava pokret, treba im još puna tri sata pa da priđu i krenu na juriš.

— Dočekaćemo ih, Vlado, bićemo se do mraka, a onda ćemo preći u juriš. Sutra će oni ponovo osvanuti na Igrištu, ako ne i dalje. Naredi kuriru da četa priđe bliže, pozadi Ravne

Grede. Ne znaju oni za nas tačno gdje smo, nismo se otkrili. Možda će zapucati na kose ispod Babića Koliba i iznad Kalevca, tamo su prvo tukli artiljerijom.

Četama je naređeno da otvore vatru tek sa bliskog ostojanja. Naprijed su dvije zasjede, otvoriće vatru, pa će se povući jarugom.

Tresak bombi, dugi rafali mitraljeza i brza puščana paljba prolomi se na našu zasjedu. Naši se još ne povlače, dobra mjesta im omogućuju da se duže zadrže.

— Uputio sam tamo desetara Miša Miloševića sa još šest drugova, imaju dosta municije i bombi, pa sumnjam da će se lako povući, kaže zamjenik komandira 1 čete Bogdan Tepavčević.

Već je pet sati a patrole su još na svojim mjestima. Mali predah pa ponovo snažni juriši, jedan za drugim. Bombe su obasule položaj zasjeda.

— Eno se zasjede povlače, a Italijani izbiše na njihove položaje!

Gledam kako se borci prebacuju, nišane i ponovo podešavaju svoje zaklone. Italijani ne kreću dalje, valjda čekaju da svi iziđu. Njihove neprekidne kolone pristižu od Ulinja, a vide se i od Dražljeva, u pravcu 5 bataljona. Izgleda da danas neće dalje. Odmah se ukopavaju. Pođe neka grupa pa se vrati, neki ostaju gdje su stigli. Prenose artiljerisku vatru na nas. Prebačaji su česti, daleko na Čemerno, preko grebena. Ponovo se kreću, ali samo do pola puta. U prvi sumrak izvršismo protivnapad i brzo ih stjerasmo niz Igrište. Čuje se borba i kod 5 bataljona, sigurno i Danilo vrši noćni napad.

Osvanuo je 3 maj. Sa komandantom i komesarom ovoga bataljona Kostom[2] i Obrenom[3] obišli smo položaj i razgovarali sa borcima.

Ponovo se neprijatelj prikuplja, dejstvuje artiljerijom i kreće jačim snagama. Opet čarke. Sad se opreznije kreće, čisti put minobacačima, a artiljeriska vatra ne prestaje da dejstvuje po našem položaju. Naše zasjede su na starom mjestu, ali su nešto pojačane. Cio dan su vodile borbu. Vidi se pokret jačih snaga u pravcu sela Pod Lazima. Rokiraju se ka našem desnom krilu. Tamo će ih, pored 3 čete, dočekati i 2-ga koja će ih bočno tući pri podilaženju sa Ravne Grede.

Stigao je i kurir iz sela Smriječna. Štab brigade je naredio da Komanda područja i Komanda mjesta, bataljonska komora i četa rodoljuba odmah krenu preko sela Izgora na Pivsku Planinu i ka selu Donji Unač. Brigada se nalazi na položaju prema Ravnom. Vodila je borbu sa četnicima i Italijanima

[2] Kosta Bjelogrlić.
[3] Obren Starović.

prema selima Lipniku i Jasenku. U bataljonu se brzo pronijela vijest da se Rade Hamović i Vlado[4] nalaze sa brigadom lijevo od nas. To se pozitivno odrazilo na moral boraca.

Duga kolona krenula je sa Čemerna prema Kuku i Pivi. Tu je četa staraca, starih rodoljuba, kako smo ih nazvali, a ovdje mi, njihovi unuci, sinovi, mlađa braća i rođaci. Ostajemo da se borimo na vratima Hercegovine, između Zelengore i Volujaka. Naprijed je neprijatelj koji pali kuće i zlostavlja nezaštićeni narod. A narod upire oči na Pleće i Lebršnik, na nas. Želi nam uspjeh. Ponosi se svakim našim uspjehom, a ne klone od manjih neuspjeha. Tu su stari ratnici koji su 1915 prešli Albaniju, tu su borci sa Solunskog fronta i Kajmakčalana, navikli na ratne teškoće, glad i umor. Tu su starci od 60 do 70 godina. Tu je sedamdesetpetogodišnji Četko Okiljević, stari solunac, koji je i na Zelengori prolio krv. Slomi mu ruku bomba iz „Štuke". Tu su Stevan Vuković i Spasoje Govedarica, koji svoje živote hrabro dadoše prelazeći valovitu Sutjesku.

Ode i bojna komora bataljona.

Štab brigade hoće da rastereti bataljon, da ga učini pokretljivijim. Znaju da će biti teških borbi i dugih marševa. Bataljon je imao da drži sadanji položaj i ne dozvoli neprijatelju da se neometano kreće dalje, a potom da zatvori Vratar (8 km sjeveroistočno od s. Čemerna) i prolaz za Zelengoru.

Neprijatelj se prikuplja i priprema za nov juriš. Napada na pravcu 2 i 3 čete, ali bez uspjeha. Ponovo se čuje artiljeriska vatra.

Cio dan 4 maja vodi se borba, noću vršimo protivnapad, a ujutru neprijatelj izvodi juriš jedan za drugim. Treba izdržati do mraka, iako smo iscrpeni i neispavani. Ranije česte borbe na Kobiljoj Glavi, Glogu, Lipniku i Grepku, a potom dugi i naporni marševi iscrpli su bataljon. Nema one živosti kao ranije i bojim se da li ćemo izdržati do mraka. Teško bi bilo da nas danju protjeraju sa ovog položaja i nabace u kanjon Sutjeske, jer bi nas mogli u stopu goniti. Sada je jedan sat poslije podne, naše zasjede su se povukle, a neprijatelj kreće u gustom streljačkom stroju. Treća četa je odbila jedan juriš od sela Pod Lazima. Kroz koji minut očekuje se juriš na 2 četu, na Ravnu Gredu i Pleće. Tuče je jaka artiljeriska vatra.

Jaka borba vodi se i na Živnju, kod 5 bataljona.

Snažan juriš na obje čete i obostrani dugi rafali i tresak bombi. Malo smo rokirali 2 vod 2 čete, istočno od Pleća na Ravnu Gredu. Prva četa je oko 15 časova kroz šumu izvršila

[4] Vlado Segrt, komandant Desete hercegovačke brigade.

protivnapad preko Ravne Grede i natjerala neprijatelja da otstupi ka Babića kolibama. Malo mi laknu, održaćemo se do noći.

Prenijeli smo novo naređenje komandama četa. Moramo napregnuti sve snage, u prvi sumrak izvršiti protivnapad, odbaciti neprijatelja što dalje, naložiti veliki broj vatri na dostignutoj liniji i na sadanjem položaju, a potom se preko Čemerna i Suhe povući do sela Zamrštena, gdje ćemo se vjerovatno odmoriti bar jedan dan.

Daleko smo odbacili Italijane i četnike. Zatim se greben Pleća — Ravna Greda i kose istočno zasijaše kao da su zapaljeni. Krenusmo preko Čemerna niz Izgorsko Osoje na Vratar. U selo Zamršten stigli smo 6 maja oko 11 časova. Borci su pospali, niko se ne kreće, samo kuvari užurbano pripremaju jelo. Intendant bataljona Žarko Popović obezbijedio je dobru hranu. Borci su pet dana na položaju primali samo po mali komad mesa i malo hljeba.

Moramo kontrolisati pravac od Borča, da nam neprijatelj ne bi spriječio odmor. Zato na Zelengoru šaljemo jedan vod 1 čete.

Sedmog maja vod na Uglješinu Vrhu (8 km jugozapadno od s. Zamrštena), na Tovarnici, izvijestio nas je da je primjetio kako se manje neprijateljske kolone sa Živnja i Grede, sjeverno od sela Bodežišta, spuštaju u Borač, u pravcu sela Luke i Šipovice. Odmah je upućena cijela 1 četa na taj pravac, stim da pošalje jače patrole po potrebi i do Borča.

— Kad sam bio u zasjedi, iznad Igrišta reče Obrad Grković, čuo sam kako neko pjeva:

Pobjegoše partizani
Pro Vratara ko' i lani.

Sjetio sam se kako je prošle godine naša Omladinska četa istim putem otstupila za Vrbnicu. Obasuo sam tada mitraljezom, pa su četnici odmah prekinuli pjesmu, kao da sam im usta zatvorio. Desetar me grdio što otvaram vatru, ali, nijesam mogao odoljeti.

Osmog maja pozvao me je Danilo u Suhu, gdje se nalazio njegov štab bataljona.

— Dobio sam naređenje, reče Danilo, da sjutra krenem sa bataljonom prema Nikšiću. Ti preuzmi i ovaj pravac, pa 12 maja i ti kreni; tako je naređeno.

Jedva sam čekao da krenem i izvučem se iz ove kotline. Uputio sam 2 četu u Suhu da zatvori taj pravac.

Pretstoji nam nov zadatak i marš, preko 120 km. Treba preći rijeku Sutjesku kod Popova Mosta (sjeverno od Tjentišta) i Pivu kod Šćepan-Polja, popeti se na Pivsku Planinu,

maršovati njome do Borkovića (istočno od Pivskog Manastira), ponovo se spustiti niz veliku strminu do Pivskog Manastira, preći Komarnicu, preko sela Bajova Polja izbiti na Javorak i u Dugi zatvoriti pravac od Gacka. Možda ćemo odmah u borbu, sigurno nas ne vode tamo da se odmaramo.

Dvanaestog maja, sa Tovarnice, Graba i iz sela Zamrštena krenuli smo na ovaj dugi marš. Kod Popova Mosta treba da se slijemo u jednu kolonu. Oko ponoći 12/13 maja stigli smo na Šćepan-Polje. Odavde nam pretstoji još teži put do Pivske Planine. Strmina je velika a put slab. Borci su umorni pa smo odlučili da ovdje predanimo.

— Obišao sam Milimira, kaže Sveto, eno ga u agoniji, nije me ni poznao, nema od njega više ništa, neće dugo. Šteta, mlad je a već iskusan vojnik, izgubićemo u njemu dobrog rukovodioca.

Rano izjutra, 14 maja, krenuli smo za Rudine. Dan ranije pred nama je ovim putem krenula bolnica. Usput smo naišli na jednog bolesnika koji tek što je izdahnuo. Lijepo smo sahranili tog neznanog junaka. Noćili smo u Rudinama, a 15 maja krenuli za Pivski Manastir. Oko podne stigli smo u Barni Do, gdje smo naišli na naše stare rodoljube. Odmaraju se, a kad nas opaziše, istrčaše nam u susret.

— Jeste li svi živi? Kako je bilo? Kuda idete? Nemojte im dati dalje da prodiru. Znamo da je teško, ali izdržite, i mi smo nekad tako ratovali pa smo izdržali.

— Šteta što nijesam mlađi pa da sa vama krenem, kaže strani Lazar Kapor iz Zaloma.

— Daj mi, komandante, pušku i postavi me za vodnika pa da vidiš kako će me slušati, a za položaj koji mi dodijeliš ne brini, traži stari Spasoje Govedarica.

— Zašto ti, tata, ne bi išao za borca? Čini mi se da nijesi skroman, hoćeš odmah da se zaglavariš. Treba zaraditi čin vodnika, dobaci mu sin Đorđe.

— Meni se čini da si ti, Spasoje, kad smo došli u tvoju kuću iz Bosne, rekao da ne žališ umrijeti kad si nas vidio žive. Svašta su o vama govorili, te vas pobili tu, te uhvatili toga tu . . . Šta sad misliš?

— Sad bi se, druže komandante, tukao slađe nego na Solunskom frontu. Malo poćuta, pa se popravi: bolje ćete živjeti. Ja sam već star čovjek. Dao sam ti dva sina, jedan je komandir čete, a drugi nosi puškomitraljez, ne znam ni koji čin ima, — i poče da se smije, gledajući onako ispod oka sina Đorđa.

Pošto se popunio municijom iz bataljonske komore, koja je tu bila smještena, bataljon je produžio pokret preko sela D. Unča, Boričja i Borkovića, odakle se spustio vrlo strmom

padinom i gotovo neprohodnom stazom do Pivskog Manastira, a potom preko sela Miljkovca i Bajovog Polja izbio na Javorak.

Poznato nam je bilo da su na Javorku razbijeni Italijani. Mnogo jakih i vješto napravljenih bunkera sa iskopanim i ozidanim saobraćajnicama, dobrim brisanim prostorom u sve strane i preprekama, nije te hrabre borce i njihovog proslavljenog komandanta Savu zadržalo od juriša.

Još se jasno vide tragovi borbe. Ostaci razbijenih bunkera, zapaljeni tenkovi, razbacani vojnički šlemovi i drudi ratni materijal.

— Ovo je drugo Kosovo, kaže Šukrija Ćimić.

— Jeste, Šukrija, samo s tom razlikom što su na Kosovu stradali Srbi, a ovde Italijani, odgovori mu Milovan Starović.

Bataljon je 17 maja kasno u noć preko Šišmana izbio sa 2 četom u Nozdre (20 km sjeverozapadno od Nikšića), sa 3-om na Oštru Glavicu (jednim vodom na k 1334), a sa 1-vom (u rezervi) kod koliba Visoke Glavice.

Osamnaestog maja oko 11 časova jedna njemačka kolona izbila je preko Krsca i Duge pred bataljon, a druga, preko Čardaka (7 km sjeverozapadno od Nozdre) na našu 1 četu, na Visokoj Glavici; treća kolona koja je od Bileća krenula preko sela Zanugline (16 km sjeveroistočno od Bileće) i sjeverno od planine Njegoša, izbila je u Presjeku (6 km južno od Nozdre).

Srednju kolonu, koja se kretala dosta uskim i krivudavim putem u pravcu Presjeke i Gornjeg Polja, dočekala je 3 četa iz zasjede, s jedne i druge strane puta. Dugi rafali i tresak bombi prekinuli su tišinu, a nešto kasnije odjeknuo je rafal njemačkog „šarca". Njemačka lijeva kolona je iznenadila 1 četu, a ubrzo se razvila i njemačka glavna kolona. Bataljon je odmah prihvatio borbu, iako iznenađen dejstvom lijeve kolone. Prva četa se brzo razvila i prihvatila borbu iz neposredne blizine. Druga je izvršila oko 14 časova protivnapad preko Visoke Glavice, i odbacila Njemce nešto unazad, ali se 3-ća morala povući sjeverno od sela Nozdra. Jedan njen vod koji je sa k 1334 odbačen u pravcu Crnog Vrha (k 1134), više se nije vraćao u sastav bataljona.

Ređali su se juriši jedan za drugim. Oko 17 časova čuli smo jaku borbu u pravcu Presjeke, ali još nema kurira koji je otišao da uhvati vezu sa Danilom. Ubrzo smo i na pravcu Presjeke primijetili rakete kojima su Njemci obeležavali liniju do koje su stigli. Vršili su naročito jak pritisak na 1 i 2 četu, u pravcu Tisove Glavice i Šišmana. Treća četa zadržala ih je kod sela Nozdre.

Ovog dana je u 1 četi poginuo Rajko Višnjevac i ranjen Ilija Manojlović sa još tri druga. U 2 četi su ranjeni Vlado Davidović i Ivan Starović.

Kad sam čuo da je Rajko poginuo, sjetio sam se teške sudbine njegove majke. Ovdje joj ostavismo tog hrabrog mladića, a njenog drugog sina Zdravka smo ostavili na Kamenom Brdu. Težak udarac za bataljon, a kamoli za majku koja je imala samo njih dvojicu. I muža su joj ubile ustaše.

Bolnica je daleko. Ko će se brinuti o ranjenicima?

— Soka je sa njima, ona će im ukazati pomoć. To je iskusna bolničarka, reče Radovan[5] komesar bataljona.

Zanoćili smo 18/19 maja na istim položajima. Niko se ne odmara, a sjutra pretstoje teške borbe, jer neprijatelj teži da se što prije spoji sa snagama u Presjeci. Kod 5 bataljona do kasno u noć čuje se jaka borba i dejstvo artiljerije sa Uzdomira.

U toku 19 i 20 maja bataljon je vodio borbu na liniji Tisova Glavica—Šišman i na Javorku. Pošto mu je komandant brigade naredio da zatvori pravac Javorak—Brezna—Bajovo Polje, on se 22 maja povukao kroz šumu na položaje Stražnica (k 1127) — Medeno Brdo (3 km jugoistočno od Bajovog Polja).

Uslijed teških marševa i stalnih borbi šest drugova iz Gacka i Bileće vratiše se preko Golije svojim kućama. Zbog toga smo održali sastanke sa komunistima, a kasnije i četne konferencije na kojima smo izložili teške i naporne borbe koje bataljon očekuje ubuduće. Tu su borci oštro osudili one drugove koji su nas napustili.

Nešto pred mrak 22 maja Njemci izvršiše nov napad manjim snagama ali su brzo odbijeni. Pošto smo očekivali da će sjutradan žešće napasti, jer se pozadi nas nalazio duboki, strmi i neprohodni kanjon Komarnice, predočeno je komandirima četa da ne smijemo dozvoliti da nas na ovaj kanjon nabace.

U toku 22 i 23 maja bataljon je vodio teške borbe sa mnogo nadmoćnijim neprijateljem, povlačeći se u pravcu Miljkovca. Pored velike nadmoćnosti neprijatelja, padala je i jaka kiša, a potom je duvao hladan vjetar, pa se bataljon, pritješnjen na Ilinu Brdu i Miljkovcu, prebacio preko Komarnice, 1 km južno od k 615, i izbio u Bezuje.

Komarnica je bila nadošla i mutna uslijed velike kiše. Zbog toga smo uputili naprijed dva dobra konja za koje su se u dugom lancu pohvatali borci jedan za drugog. Prijelaz

[5] Radovan Stijačić.

je štitio jedan vod iz 2 čete. Tek što je bataljon prešao rijeku i krenuo uzbrdo, susrela nas je kolona 5 bataljona.

— Ura... živeo Peti, a zatim se začu pjesma.

Sastao sam se sa njegovim štabom i iznio mu stanje u bataljonu. Odlučili smo da se vratimo i izvršimo protivnapad sa oba bataljona. Borba se čuje u pravcu Smriječna, gdje brigada vjerovatno vodi borbu.

Vod 2 čete je još na lijevoj obali. Samo je jedna desetina počela da se spušta ka rijeci. Zbog huke rijeke ne možemo da ga dozovemo i tamo je ostao dok ga nisu stjerali sa položaja.

Ponovo gazimo Komarnicu. Opet duge povijene kolone prelaze rijeku. Brzo smo se popeli uz kanjon, a zatim se, uz jaku kišu i hladan vjetar, ređalo nekoliko juriša jedan za drugim — 5 bataljon lijevo, preko Ilina Brda i Bukovca, a 1 bataljon desno, preko Miljkovca i Ograda. Dvadeset petog maja 5 bataljon je izbio na Stražnicu, a 1-vi na Medeno Brdo. Oko 10 časova pojavilo se oko 60 njemačkih konjanika preko Polja Pejovića cestom za Donju Breznu. Naredili smo da se ne otvara vatra dok ne stignu u polje tog sela. Dok je jedna četa 5 bataljona imala da im onemogući povlačenje u pravcu Toplog Prisoja, ostale snage oba bataljona imale su da ih napadnu u polju.

Kad su se Nijemci približili, iznenadili su ih brzi rafali iz puškomitraljeza i nanijeli im velike gubitke. A uspjeh u borbi, makar i manji, uvijek podigne moral boraca i uliva im vjeru u pobjedu.

Nov jak napad Nijemaca, uz snažnu podršku artiljeriske i minobacačke vatre, uslijedio je 26 maja. Bataljoni su odbili nekoliko njihovih juriša, ali su se 27 maja morali povući u pravcu Miljkovca. Jedna četa 5 bataljona ostala je na lijevoj obali Komarnice da štiti naše prebacivanje.

Bataljon je 28 maja u Dubljevićima kontrolisao prijelaze preko Komarnice od sela Radinica i Miljkovca, a 29 maja se prebacio u selo D. Unča, gdje je zanoćio. Sjutradan je po naređenju štaba brigade izvršio pokret za Mratinje i dalje preko Previje za Javorak. Pošto su neke odbjegle četničke grupe, prilikom našeg pokreta iz D. Unče, napale štab brigade, očistili smo taj teren i izvršili rekviziciju stoke. Svu oduzetu stoku (ovce i goveda) dotjerali smo u Mratinje i predali je brigadnoj intendanturi. Sjećam se da je Čedo Kapor zbog pretjerane rekvizicije išao na razgovor kod druga Moše Pijade.

Na mratinjskom pravcu bataljon je uveden u borbu 31 maja, a 1 juna preko Konjske i Televića Lastve (k 2195) izbio je na Oštru Glavu (k 1680), stim što se oko podne, zbog jakog dejstva neprijateljske artiljerije i minobacača, rokirao

udesno, na Krvava Brda. U toku dana odbio je napad jedne njemačke kolone na pravcu Brda—Smrekovica. Zbog izloženosti bočnom dejstvu sa Brštevca i Smrekovca, imao je više mrtvih i ranjenih. Između ostalih poginuli su Vidak Nenadić, Mićo Grković, Obrad Skoko, a među ranjenicima bili su Sveto Kovačević, zamjenik komesara 2 čete, Milan Bjelogrlić, Momčilo Mandić, Saša Zelenović i drugi.

Dva dana bataljon je u vrhu klina, na Krvavim Brdima, danju i noću odbijao napade i jurišao. Čini nam se da smo dospjeli do granice fizičkih mogućnosti. Desno od nas bio je naš stalni ratni drug — 5 bataljon. Svuda smo jedan drugog potpomagali. Sada je prikovan na Velikom Vitlu (tt 2396), gdje ga obasipaju plotuni neprijateljske artiljerije. Crne eksplozije, gusto raspoređene po streljačkom stroju, visoko se dižu ka niskim oblacima, a na zemlji leže ljudi. Čudim se što se ne pomjere udesno, pa da sa sjeverne strane izvrše juriš na kosu. U tom grunuše bombe, baš s tog pravca. Nijemci otstupaju. Eno i naši borci ustaju i kreću naprijed. Pozadi njih ostaje pjegava, od eksplozija granata, pusta ledina.

Zbog jakog pritiska neprijatelja od sela Brljeva brigada se povukla na Konjsku Lastvu i Javorak, sa jednim bataljonom na Presjeci. Trećeg juna, u prvi sumrak, i 1 bataljon je otstupio sa Krvavih Brda. Sada se treba dobro ukopati, vješto postaviti mitraljeze i stvoriti jaku vatrenu zapreku, jer se ni koraka dalje ne smije — naredio je štab brigade.

Bataljon je užurbano uređivao svoj dio položaja. Radovao sam se što se 5 bataljon opet nalazi desno od nas. U prvoj liniji je i štab brigade. Svi su borci shvatili ovaj zadatak. Naša 3 četa je pod komandom Raka Mirkovića na pretstraži na Oberu (1,5 km jugozapadno od Javorka).

Rafali iz automatskih oruđa nagovjestiše napad neprijatelja. Zatim odjeknuše plotuni puščane vatre i poče napad Nijemaca na cijelom frontu. Nekoliko juriša, ali bez uspjeha. Svakome je jasno naređenje štaba brigade. Ni koraka dalje! Još nema 3 čete, ali se i kod nje čuje borba. Rako je iskusan borac, neće se povući bez teške muke. Vratila se kasno u noć, pošto je izvršila zadatak.

Stari Četko koga smo slali u četu rodoljuba nije htio ići. — Ja sam član ove velike porodice od 1941 godine, rekao je, i hoću do kraja rata u njoj da ostanem. Ako poginem, imam dosta djece da me sahrane. Bio je jedan od rijetko bistrih i omiljenih drugova u bataljonu.

Četvrtog i 5 juna uporno smo držali položaje, odbivši nekoliko juriša. Ni jedna borba, pa ni ova, ne prođe bez žrtava. Poginuše omladinci Milutin Vukomanović i Milivoje Zelenović, a ranjen je Špiro Bjelogrlić.

Noću 5/6 juna bataljon je krenuo preko Mratinja za Prepeličje. Odlučeno je da se rasformira, stim da 3 četa ide u sastav 5 bataljona i da se od 1-ve i 2-ge formira 1-va četa koja će ući u sastav 4 bataljona. Ta vijest mi je kao kamen pala na srce. Moj bataljon je bio formiran tu, na domaku Vrbnice, a imao je dug i trnovit put. Učestovao je u mnogobrojnim borbama: kod Kupresa, Posušja, Prozora, Gornjeg Vakufa, u okolini Livna, Mrkonjić-Grada i Žepča, u čuvenoj zasjedi kod Marića Pećine pri likvidaciji Prozora, zatim u borbama u Gornjoj Bijeloj kod Konjica, kod Ratkamena, Prijevora, Nevesinja, Kobilje Glave i u mnogim drugim. Preko 73 odabrana borca, od kojih oko 28 Bilećana, izgubiše živote u ovom bataljonu. Zar ga sad rasformirati i ugasiti njegovu slavu? Zar da ne pređe Sutjesku i vrati se u kraj gdje se nekada orila njegova pjesma? Čudim se ovoj odluci.

Obren me pozva na sastanak. Iako sam mu prisustvovao moje misli su kružile borbenim putem 1 bataljona — ko je i gdje poginuo i gdje smo koga ostavili. Bataljon se posljednji put postrojio. Treća četa je otišla, a 2-ga se priključila 1-voj. Dugo sam gledao za njima.

Sedmog juna, rano izjutra, bataljon (sada 4-ti) je sa ostalim krenuo na položaje prema Prijevoru. Pošto smo zanoćili blizu ovog mjesta, 8 juna izjutra smo se vratili na položaj kod Mrkalj-Klada, a uveče krenuli na Sutjesku. Jaka kiša, bespuće i slaba vidljivost otežavala nam je pokret. Sjećam se da smo lutali i da je drug Rade vodio kolonu pomoću busole. Uzoru smo sišli na Sutjesku.

Desnom stranom Usovičkog Potoka peli smo se na sedlo između Ozrena i Pleća. Uočili smo grupu Nijemaca, koja je posjedala položaj na kosi ispred nas. Prva i 2 četa, onako umorne, jurnuše i odbaciše ih.

Cio dan bataljon je trpio bombardovanje. Pogiboše Zora Dragić, zamjenik komesara 2 čete, Stevan Vuković, Spasoje Govedarica i Kosa Pušara, a ranjen je Ćetko Oklijević

Predveče 9 juna — drug Tito se zavijenom rukom dođe u bataljon. Ranjen je. Borci podešavaju opremu, hoće da vojnički dočekuju Vrhovnog komandanta na bojnom polju.

— Hercegovci, dajte mi vode, reče drug Tito.

Nažalost, u bataljonu niko nije imao vode. Priđe mu neko iz pratnje i pruži mu čuturicu.

U prvi sumrak uz svog Vrhovnog komandanta kolona je krenula niz strme padine Ozrena ka kolibama Hrčave. Uzoru, 10 juna, Tito je prešao kod Četvrte proleterske brigade, a bataljon je preko katuna Presedla izbio na Lučke Kolibe (3 km zapadno od s Zamrštena).

Mali odmor a zatim pokret za Ljubin Grob. Cio dan nas tuče neprijateljska avijacija. Osmotrena je i jedna kolona sa pravca Orlovca. U prvi sumrak bataljon je u sastavu brigade krenuo za Mrčin Kolibe (2,5 km sjeverozapadno od s. Vrbnice). Osvanuli smo na Balinovcu. Odmaramo se. Intendant bataljona Žarko spremio je malo konjskog mesa. Brzo je vatra naložena. Kuvari se žure. Sve oči uprte su u kazan.

— Ko je ovdje komandant, začu se odjednom glas nepoznatog druga što je sa mašinkom u ruci dotrčao tog trenutka.

Javismo se Vojo[6] i ja, pošto komandanta momentano nije bilo tu.

— Nijemci su pred nama, treba ih odbaciti pa makar svi izginuli, pozadi su drugovi... Juriš!

Krenuše na juriš i naše dvije čete. Začas smo izbili na greben. Nijemci su bili iznenađeni i odbačeni preko grebena i jaruge. Uskoro zatim ugledah Tita i drugove oko njega. Pozadi njih dva borca vode starog Vladimira Nazora, držeći ga ispod ruku. Kažu da ga je izgubila Sedma banijska divizija, te se Tito strašno ljutio i više ga nikud ne pušta od sebe.

Tek što je stigla 3 četa sa komandirom Danilom Šarencem, primijetismo kako nam u susret ide kolona Nijemaca. Obostrani plotuni prikovaše i nas i Nijemce za zemlju. Rafal njemačkog „šarca“ pokosi političkog komesara Voja. Brzo se pronese vijest da je komesar poginuo. Svi su ga žalili. Žalili su svog uvijek veselog i nasmijanog druga, koji je i u najtežim momentima unosio vedrinu i raspoloženje kod umornih i gladnih drugova. Kada bi bilo vrijeme doručku, ručku ili večeri, a znajući da od toga nema ništa, on bi govorio: „Sad ćemo mjesto ručka „konferenciju“. Njegov otac, stari Lazar, koji je sa dva sina pošao u ovu slavnu bitku, rekao je:

— Više volim što je slavno poginuo, nego da je živ među izdajnicima.

Oko 14 časova Nijemci su nas potisnuli u pravcu Jablanovog Brda (tt 1353) gdje smo stigli rano ujutru 12 juna. Odatle je Četvrta brigada već bila potisla Nijemce.

Zamjenik komesara drug Vlado podneo je informacije o stanju na frontovima. Zauzeta je Pantelarija. Rusi guraju naprijed, a Amerika je izjavila da je spremna za desant.

— Gdje mu je sad ta Pantelarija? pita Hamid Bašić.

— To je, Hamide, jedno talijansko ostrvo u Sredozemlju, blizu Sicilije. Brzo će Saveznici zagaziti u Italiju.

— Sada naša brigada treba da se odvoji za Hercegovinu, saopšti nam u štabu Vlado.

---

[6] Vojo Gušić, politički komesar 4 bataljona.

— Nema mi Mladena i Dejana Košutića, bojim se da nisu poginuli, reče komandir Veljko Govedarica.

Uveče, 12 juna, krenusmo da se što prije prebacimo preko rijeke Bistrice. Bataljoni su je prešli 13 juna oko 15 časova, kod mosta. Prebacivali su se u koloni po jedan na velikom otstojanju. Prilikom prelaska nastradala je jedna dalmatinska jedinica od bombardovanja iz vazduha. Tu je više drugova poginulo, a parče granate presjeklo je grkljan zamjeniku komesara Vladi.

Bataljon je zanoćio u selu Sokola. Otišao sam da obiđem staroga Četka, slomljena mu je ruka pri prelasku preko Sutjeske. Rana mu se ucrvljala, a Soka mu je čisti i previja. Noću 14/15 juna oko 1 čas stigli smo u Vujnoviće, a zatim ujutro u Popoviće (14 km sjeveroistočno od Kalinovika), gdje smo se odmarali cio dan. Tu je za političkog komesara 4 bataljona postavljen Pero Gušić, a za zamjenika Salko Fejić. Drug Uglješa Danilović saopštio je Vladu Vujoviću da će ići u Oblasni komitet.

Bataljon je uveče u sastavu brigade krenuo ka Rogoju sa zadatkom da se prebaci preko puta Kalinovik—Sarajevo i izbije na Meždru.

U toku čitavog dana 17 juna padala je jaka kiša. Bataljon se pomjerio u gustu šumu južno od Sirove Gore (9 km sjeverno od Kalinovika). Salko je održao sastanak bataljonskog biroa, a poslije podne počela je bataljonska partiska konferencija. Ovoj konferenciji, koja se produžila i 18 juna, prisustvovao je i drug Uglješa Danilović. On je govorio o međunarodnoj situaciji, o ulozi naše borbe i o bliskom slomu fašizma. Kritikovao je partisku organizaciju što je dozvolila da izvjesni borci samovoljno napuste naše redove i objasnio odluku Vrhovnog štaba da se Deseta brigada vrati u Hercegnovi radi mobilizacije novih boraca i rasplamsavanja borbe protiv okupatora i domaćih izdajnika. Posebno je objasnio ulogu Partije u pretstojećim zadacima, naglašavajući neke greške koje su 1941 učinjene u Hercegovini.

Uveče 19 juna krenuli smo u pravcu Oblja i 20 juna osvanuli u selu Jelašca, odakle smo 21 juna poslije podne prešli u katunište Šaruše.

U borbama za vrijeme Pete neprijateljske ofanzive naš bataljon je imao 24 poginula i 14 teže ranjenih drugova. Prolili su svoju krv od Duge preko Pivske Planine, Vučeva, Sutjeske i Zelengore do Kalinovika, i dali svoj skroman udio slavnoj pobjedi na Sutjesci. Zato će nam zauvijek ostati u svježem sjećanju.

Milinko OKILJEVIĆ

U ODBRANI PRAVCA NIKŠIĆ—JAVORAK

U našim dosadašnjim publikacijama o Petoj neprijateljskoj ofanzivi događaji na pravcu Nikšić—Javorak nijesu tačno i potpuno rekonstruisani. Zapravo, tim prikazima se odbrana ovog pravca pripisuje jedinicama koje to nijesu činile, barem ne neposredno. Ove greške prouzrokuju i dalja otstupanja od pravilne ocjene dejstva pojedinih jedinica, kakav je slučaj i sa Desetom hercegovačkom brigadom.

Glavni uzrok ovome leži u nedostatku dokumenata. Zbog toga ću, kao neposredni učesnik u ovim borbama, iznijeti svoja sjećanja. Uzgred navodimo da mi je tada bila povjerena dužnost komandanta 5 bataljona Desete hercegovačke brigade, koja je od 15 do 25 maja dejstovala na pravcu Nikšić—Javorak. Moj bataljon je, koliko se sjećam, stigao na položaje kod sela Gornje Polje (9 km sjeverozapadno od Nikšića) 15 ili 16 maja (kao što se to vidi i iz jednog dokumenta italijanske jedinice u Nikšiću, u kome se govori o sukobu naših i italijanskih snaga kod sela Brezovika, na putu Nnkšnć—Gornje Polje, 16 maja.) Tu smo, sjutradan, razbili jednu slabiju italijansku četu, koja je vjerovatno bila upućena sa nekim izviđačkim zadatkom. Naime, naš bataljon je dobio zadatak da smijeni jedan bataljon Druge proleterske brigade na položajima kod Gornjeg Polja i brani dostignutu liniju. Smjena je izvršena čim smo stigli u to mjesto, a smijenjeni bataljon je odmaršovao u pravcu sela Jasenovo Polje na nov zadatak.

Po preuzimanju položaja naš bataljon je zauzeo sljedeći raspored: jedna četa u rejonu sela M. Brezovik, glavnina i štab

bataljona u selu Gornje Polje (jedan vod na Virovštaku, tt 1119) i komora u selu Šipačno.

Pošto smo obaviješteni da se Peta crnogorska brigada nalazi na položajima kod sela Lukova, povremeno smo slali patrole u tom pravcu i na taj način uspostavili vezu sa njom. U početku na desnom krilu nijesmo imali neposrednog susjeda, jer su bataljoni Desete brigade tada bili angažovani na pravcu Gacko—Goransko. Tek 17 ili 18 maja stigli su 1 i 6 bataljon. Jedan dio 1 bataljona posio je položaje u rejonu sela Nozdre u Dugi (11 km sjeverozapadno od s. Gornje Polje), dok je 6 bataljon bio na odmoru u rejonu sela Lipova Ravan —Jasenovo Polje.

Ne očekujući veća neprijateljska dejstva, odlučili smo da preduzmemo napadne akcije. To nam je u prvom redu nametala potreba za municijom[1].

Jednog dana po podne, vjerovatno 18 maja, primjetili smo nekoliko stotina njemačkih vojnika koji su se sa tovarnim grlima odmarali na jednoj poljani kod zaseoka Šume, oko 2 km od našeg bataljonskog komandnog mjesta. Malo smo bili iznenađeni prisustvom ovih neprijateljskih djelova ovdje. A kad smo vidjeli da je neprijatelj neopaženo izbio i ispred 1 bataljona na našem desnom krilu, bilo nam je jasno da je otpočeo ofanzivu. Učinili smo griješku što se nijesmo osiguravali i od pravca Duge, jer se neprijatelj pojavio i tamo gdje ga nijesmo očekivali. U toj situaciji koncentrisali smo vatru iz 3—4 puškomitraljeza i mitraljeza sa otstojanja od oko 400 metara. Ovaj vatreni prepad, koji je trajao nekoliko minuta, imao je, po svemu sudeći, izvanredan efekat. U neprijateljskim redovima nastala je panika. Oni koji nijesu bili pokošeni našim rafalima razbježali su se u najbliže zaklone. Neprijatelj zadugo nije otvarao nikakvu vatru, jer je svakako bio iznenađen i dezorganizovan. Nijesmo mogli ustanoviti njegove gubitke, jer se događaj odigrao predveče, a neprijateljske kolone su i dalje kuljale iz Duge. Jedino nam je preostalo da se što prije izvučemo iz kritičnog položaja.

Dok smo organizovali pokret stigao je izvještaj da su njemačke snage, pod zaštitom mraka, iznenada napale bataljonsku komoru u Šipačnu i takoreći je uništile. Samo nekoliko drugova je uspjelo da se spase. Napad je izvršila lijeva pobočnica neprijateljske glavnine, čije smo čelne jedinice nešto ranije dobro proredili.

---

[1] Bataljon je tada imao štab, četiri čete (od kojih jedna prateća) i komoru, a od naoružanja: oko deset puškomitraljeza i mitraljeza, vod bacača i dovoljnu količinu pušaka i automata. Od ukupno oko 220 boraca u bataljonu je bilo do 10% žena.

Pojavom neprijatelja i u našoj pozadini situacija se komplikovala. Postojala je opasnost da Nijemci prije nas ovladaju najvažnijim položajem—nebranjenim—Surdupom ispred Jasenovog Polja. Zbog toga je bataljon po gustoj pomrčini i najvećom brzinom, obilazeći selo Šipačno sa istočne strane, još u toku noći zauzeo Surdup i time preduhitrio neprijatelja. Istovremeno je 6 bataljon posio odbranbene položaje na Gnezdacu i Brezovom Vrhu, desno od 5 bataljona, čime je na vrijeme bila uspostavljena stabilna odbrana.

Sljedećeg dana u ranim časovima osmatrali smo predteren na pravcu Šipačno-Gornje Pojle. Neprijatelj je organizovano nastupao prema našim položajima, podržan vjerovatno jednim artiljeriskim divizionom, ali sa nepreciznom i neefikasnom vatrom. Očekujući napad, naše jedinice su se rasporedile na pošumljenim stranama Završja, na liniji Surdup—selo M. Orah. Ocijenjeno je da se ispred nas nalazi oko 2—3 neprijateljska bataljona, od kojih su neki djelovi odlazili u prancu Lukova. To je bio jedan od pukova SS divizije „Princ Eugen".

Naša brojna i vatrena inferiornost iziskivala je takve borbene postupke kojima bismo se mogli najefikasnije suprotstaviti napadaču. Predviđala se duga i teška borba, a sasvim male zalihe municije zabrinjavale su naše borce i komandire. Odlučili smo da dejstvujemo iz zasjede i da vatru otvaramo samo na bliskim otstojanjima, kako nijedno zrno ne bi bilo ispaljeno uzalud. Time je trebalo slomiti snagu i volju napadača i zaplijeniti municiju, vodeći računa da se svakako izbjegnu teški gubici umješnim određivanjem stepena upornosti odbrane pojedinih linija. Kasnija petodnevna vrlo uspješna odbrana na pravcu Jasenovo Polje—Javorak potpuno je potvrdila veliki uspjeh naših borbenih metoda.

Na položajima Surdup—M. Orah naše prikrivene jedinice sačekale su neprijatelja na bombaško otstojanje na strmim padinama Završja. Neprijatelj je nastupao prilično neoprezno, u grupama po 7—8 vojnika, očekujući, valjda, da će do sukoba doći tek na vrhu brda. Prve njemačke grupe bile su pokošene uz istovremene bočne protivnapade, ali je neprijatelj i pored svega bio uporan. Ubacivao je nova ojačanja, jedno za drugim. Ipak smo se sve do pada mraka održali na položaju Završje—M. Orah, a zatim smo se u toku noći povukli na sljedeći položaj Oštro Brdo — sjeverno od Jasenovog Polja, tim prije što naše jedinice nijesu punih 30 časova dobile nikakvu hranu niti su imale odmora i što je neprijatelj prijetio da ih obuhvati preko V. Oraha.

Sljedećih dana Nijemci su u pomoć dovukli i tri do četiri tenka koji su, krećući se cestom, „čistili" teren pored puta.

Na mnogim uzastopnim položajima do sela Brezne danonoćno su se odvijale bliske borbe, u kojima se situacija često mijenjala. Dolazili smo u okruženje ili poluokruženje, a često se dešavalo da su se naši i neprijateljski redovi tako izmiješali, da je situacija bila sasvim nejasna. Neprijatelj je skupo plaćao svaki pedalj zemlje — njegove snage u toku ovih petodnevnih borbi bile su takoreći prepolovljene, dok su gubici 5 bataljona za ovo vrijeme bili relativno mali — oko desetinu poginulih i teže ranejnih drugova.

Posljednja borba na ovom pravcu vođena je oko 25 maja, kad je 5 bataljon izvršio protivnapad na Toplo Prisoje (2 km južno od sela Brezne). Ovdje je uzeo učešća i jedan dalmatinski bataljon pod komandom druga Dimitrija Vojvodića. Iako je taj noćni protivnapad upočetku bio vrlo uspješan, ipak je neprijatelj uspio da povrati izgubljeno zemljište. Sljedećeg dana bataljon je kod sela Gornje Brezne u potpunom redu i organizovano prešao na desnu obalu Komarnice sa novim zadatkom.

Danilo KOMNENOVIĆ

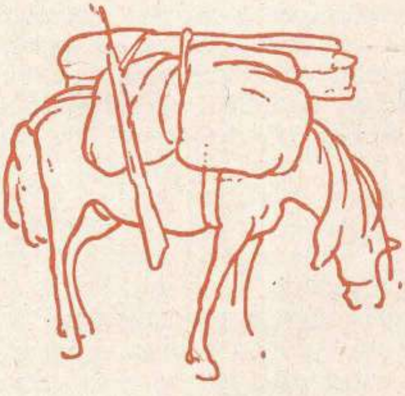

OD NIKŠIĆA DO MILJEVINE

Prvi kontakt s nemačkim snagama iz sastava SS divizije „Prin Eugen" bio je za naš bataljon neočekivan. Izviđanjem smo saznali da se jake nemačke snage u toku 17 i 18 maja (iz pravca Trebinja i Bileće) prikupljaju u rejonu Nikšića. Procenili smo da će najverovatnije krenuti na sever, prema našem bataljonu, i na severoistok, ka jedinicama Pete crnogorske brigade, koje su bile na položajima južno od sela Lukova i dalje ka Nikšićkoj Župi. Suprotno našim očekivanjima, njihovi delovi su se pojavili i od Duge — sa pravca Gacko—Krstac, tj. iza borbenog rasporeda našeg bataljona. Glavnina bataljona je prihvatila borbu, ali nije uspela da naredi povlačenje obezbeđujućim delovima. Oni su, čim su čuli da se vodi borba, samoinicijativno počeli da se probijaju kroz neprijateljski raspored i povlače ka glavnini bataljona — orijentišući se jedino po grmljavini neprijateljske artiljerije. Naši borci (oko dva voda odvojeni po grupama), usput su napadali i zbunjivali neprijatelja i time umanjivali njegov pritisak na frontu prema glavnini, a zatim su se u toku sledeće noći po grupama spojili sa glavninom.

O prisustvu neprijateljskih snaga u rejonu Nikšića odmah je obavešten štab brigade, koji se u to vreme nalazio negde u rejonu Pivskog Manastira. Odmah je na pravac Gornje Polje—Javorak iz rezerve upućen 6 bataljon. On je 20 maja popodne prihvatio borbu sa neprijateljem, na položajima južno od sela Lipove Ravni, i popunio prazninu između 5 i 1 bataljona, jer je ovaj poslednji bio severno od sela Pištete. Sa 6 bataljonom je došao i komandant brigade Vlado Šegrt, na-

meravajući da na ovom važnom pravcu objedini komandu nad grupom bataljona Desete brigade.

Ostala tri bataljona Desete brigade, 2, 3 i 4 branili su pravac Gacko—Goransko. Između ove dve grupe bataljona nije bilo moguće ostvariti tešnje sadejstvo, jer su bile prostorno udaljene — u prvo vreme 45—50 km, a u međuprostoru nije bilo naših snaga. Jedino su duboko u međuprostor slate manje patrole radi izviđanja, ali je postojala mogućnost da se neprijatelj, i pored teškog tereta, neopaženo (od sela Krstaca prema Goranskom) uvuče u naš raspored.

Sadejstvo sa jedinicama Pete crnogorske brigade ostvareno je, na liniji Gornje Polje—Lukovo samo u početku borbe, dok je kasnije, u toku 20 maja, održavana veza patrolama na liniji Veliki Orah—Rađevo, jer je Peta brigada branila pravac ka Šavniku.

Pošto je 5 bataljon u četvorodnevnim borbama od Gornjeg Polja do sela Bukovca, sa 1 i 6 bataljonom, uspešno zadržavao mnogo nadmoćnijeg neprijatelja (po našoj oceni oko jednog SS puka ojačanog tenkovima), on se 22 maja pod borbom povukao do reke Komarnice, na liniju Jasenov Vrh—Ilino Brdo—Runjava Glavica. Ovi položaji su više puta prelazili iz ruku u ruke. Neprijatelj je znao da je iza nas dubok kanjon divlje planinske reke Komarnice, koja neštedimice nosi sa sobom sve što joj se ispreči na putu. I naši borci su to znali. Zbog toga su se ređali uzastopni obostrani juriši na položajima južno od sela Bukovca, Ograde i Miljkovca i vrha Runjave Glavice. Težili smo da te položaje zadržimo do noći i da severoistočno od Miljkovca pređemo duboki i gotovo neprelazni kanjon Komarnice. Bataljon se spuštao ka reci, pod zaštitom manjih delova koji su se nalazili na okomitim stranama kanjona. Neprijatelj je već izbio prema reci i zasipao nas vatrom, ali je ova postojala sve bezopasnija, jer nas je noć štitila. Brzu i preko 1 metar duboku reku pregazili smo po četama, držeći se za ruke. Jednog borca iz livanjskog kraja vodena stihija je istrgla iz ovog živog zida i odnela. Pokušali smo, po ovoj mračnoj noći, da mu priteknemo u pomoć ali bez uspeha. Dugo smo pretraživali obale reke kako bismo ga bar mrtvog pronašli.

Pošto smo samo jedan dan predahnuli, na desnoj obali Komarnice, u selu Dubljevićima, morali smo se već sledeće noći vratiti preko mosta na Komarnici (kod njenog ušća u Pivu) i da ponovo napadnemo neprijatelja koji se zadržao na Jasenovom Vrhu i Runjavoj Glavici. Uzoru, 24 maja, naše bombaške grupe iznenada su narušile jutarnju tišinu i odmor nemačkih vojnika. Prvi položaji su brzo zauzeti. Nemci su ostavili desetinu poginulih i povukli se na sledeće položaje,

prema selu Bajovom Polju. Posle upornih borbi čitavog dana, pred noć su se povukli na položaj južno od sela D. i G. Brezne, prema Javorku. Po izvršenom zadatku naši bataljoni su se noću 25/26 maja ponovo prebacili na desnu obalu Komarnice, južno od sela Duži. Ovog puta pregazili smo reku po jakoj kiši i veoma tamnoj noći, tako da nam je sevanje munja iz crnih niskih oblaka, samo za trenutak dozvoljavalo da se orijentišemo.

Iako se neprijatelj nalazio na drugoj obali reke, mi smo se ovde malo odmorili, okrepili hranom, ocedili odeću i obuću, pa predveče nastavili marš prema Bezujama, Dubljevićima i Borkovićima — u pravcu ostalih naših bataljona. Sa nama je 6 btaljon, — a 1-vi je ponovo upućen ka selu Seljanima i ušću Komarnice, da štiti bok bataljona Desete brigade, koji se povlače na desnu obalu Pive.

Sutradan, 27 maja, smo predanili u Bezujama i nešto više saznali o situaciji u kojoj se nalazimo. U kući, u kojoj je pre našeg dolaska bio smešten štab neke naše jedinice, često je zvonio telefon. (Telefonska veza bila je postavljena preko sela na desnoj obali Komarnice). Jednom prilikom podignem slušalicu i čujem kako neko poziva Štab Desete hercegovačke brigade. Posle nekoliko trenutaka sa druge strane javlja se komandant brigade Vlado Šegrt, negde iz rejona Pirnog Dola. Slušam kako mu Velimir Terzić, zamenik načelnika Vrhovnog štaba, izdaje naređenje, koliko se sećam, sledeće sadržine:

„Neprijatelj jakim snagama od Gackog nadire ka izvornom delu Pive, selu Brljevu, a verovatno i ka Mratinju, dok su druge njegove snage od Foče upućene ka reci Sutjesci i Vučevu. Odmah prikupiti brigadu i najhitnije krenuti preko sela Pišća i Unča ka Mratinju, a odatle prema Štirnu, i u sadejstvu sa jedinicama koje će tamo biti upućene sprečiti neprijatelja da preko Štirna izbije u rejon Mratinje, jer će tim pravcem krenuti i ostale naše jedinice. Prvoj proleterskoj diviziji je naređeno da preko Mratinja izbije na Vučevo i njime ovada". Tom prilikom date su još i neke informacije o neprijatelju.

Posle toga, usledili su hitni pokreti svih bataljona ka jedinom mostu na Pivi, ispod Mratinja.

Posle marša koji je trajao čitav dan i noć kolona se približavala mostu, stim što je usput, u rejonu Barnog Dola, imala kratak zastanak. Tu smo naišli na kulturno-pozorišnu ekipu Vrhovnog štaba. Poče pesma i igra, tako da smo se u ovoj divljoj Pivskoj Planini 2—3 časa prijatno razonodili. No, trebalo je hitati jednom teško prolaznom stazom, koja se niz strme strane kanjona Pive spušta ka mostu. Pred nama su jedinice Prve proleterske divizije i neke krajiške brigade.

Neprikadna kolona se vrlo sporo kretala preko Visećeg i uzanog mosta na Pivi, koji se njihao kao ljuljaška. Mnogim je bila neugodna ta igra mosta koji je iznad nabujale reke poigravao pod teretom ljudi i konja. Drugovi iz pratećih četa i komora imali su teži posao od nas, jer neki plašjjivi konji nisu hteli preko mosta, a preko brze i nabujale reke još manje. Ali su se partizani ipak snašli. Oni su ih rastovarili i opremu preneli na svojim leđima, a takve konje zavezanih očiju preveli preko mosta. Istina, to je usporavalo prelaz.

Tek što smo prošli kroz Mratinje i skrenuli jedinom stazom ka Javorku i Štirnu, počela je da pada kiša. Put je sada postajao sve teži tako da su ljudi, a pogotovu konji, posrtali, a neki su i padali niz strmu nizbrdicu. Trebalo je pešačiti celu noć da se pređe svega 6—7 km, i svanulo je, tek što smo se preko Previje i Javorka približili Štirnu.

Ostali bataljoni naše brigade, koji su se ispred nas kretali, kao i jedinice Sedme krajiške i Druge dalmainske brigade, stupili su u ranim jutarnjim časovima u oštre okršaje sa neprijateljem koji je preko sela Miloševića i Sedlara već izbio na položaje kod sela Brljeva i na greben Kamenitog Pleća i Suvobora, a manjim delovima na liniju Stolovi—Ober. Deseta brigada je napadala preko Štirna na Kamenito Pleće i Suvobor, a zatim i na Katin Kuk.

Naš bataljon je posle ovih prvih borbi ostao u rezervi, u rejonu Štirna. Dobili smo izveštaj da pomenuti položaji po nekoliko puta dnevno prelaze iz ruku u ruke. Iako je neprijatelj uporno nastojao da ih zadrži radi daljih napada prema Javorku i Mratinju, ipak su naše snage, posle dvodnevnih borbi, uspele da ga odbace preko reke Vrbnice na Panos. Prema pripremanom planu za opšti napad naših snaga na nove neprijateljske položaje, a s ciljem da se neprijatelj odbaci preko Ravnog i oslobodi put od sela Stabna, preko M. i V. Jezera, ka selu Izgorima, neki bataljoni su poslati na desnu obalu Vrbnice. Šesti bataljon je izbio čak u rejon sela Stoca, radi napada na Panos sa istočne strane. Međutim, od tog plana se odustalo, tako da su se upućeni bataljoni još u toku noći vratili na svoje polazne položaje. Dalmatinske jedinice su se morale hitno prebaciti preko Mratinja i Vučeva ka reci Sutjesci. Pored Desete brigade na položajima na levom krilu, južno od sela Brljeva, ostala je i Sedma krajiška brigada.

Osetivši naš slabiji pritisak, neprijatelj je ponovo preduzeo napad, šireći ga preko Knez-Strana ka Velikom Jezeru i Krvavim Brdima. Nastale su ogorčene borbe. Napad je bio dobro pripremljen i podržan artiljerijom iz rejona sela Krivog Dola i Oraha. S naše strane uvedene su u borbu sve rezerve. Naš bataljon je bio na Katinom Kuku. Desno od nas nalazio

se 2 bataljon prema Krvavim Brdima i Smrekovcu, a levo 4 bataljon na Suvoboru. Pošto su se Nemci uklinili na pravcu Krvavih Brda, morali smo da odvojimo veći deo snaga sa Katinog Kuka i tako da sprečimo prodor neprijatelja ka Krvavim brdima. Iako se nalazimo pod unakrsnom vatrom neprijatelja, bataljon je sve do noći zadržao položaje na Katinom Kuku, i naneo neprijatelju znatne gubitke, dok je sam imao samo nekoliko mrtvih i ranjenih[1]. Najzad je, uz sadejstvo 2 bataljona sprečen prodor neprijatelja i povraćen deo izgubljenog zemljišta.

Petog i 6 juna neprijatelj je zadržan na položajima ispred Konjske Lastve, iako je nastojao da nas zaobilaženjem preko Maglića okruži ili prinudi na povlačenje. Zato je 2 bataljon upućen sa zadatkom da spreči njegov prodor preko Presjeke ka Ulobićima i Vučevu.

Predveče, 6 juna, napustili smo položaje i sa glavninom brigade neopaženo krenuli preko Javorka ka Mratinju, i Vučevu, jer su naši zaštitni delovi zadržavali neprijatelja.

Trebalo je hitati da u toku noći pređemo pomenuti prostor, ali se kolona zbog mračne i kišne noći jedva kretala. Iako su neki borci sa mokrih i umornih nogu skidali gumene opanke, palili gumu i osvetljavali put, marš je i dalje nastavljen uz velike napore.

U toku odmora, 7 i 8 juna, na prostoriji Rupe—Jezerine (Vučevo) izvršena je reorganizacija Desete brigade. Usled smanjenog brojnog stanja, rasformirani su 1 i 6 bataljon, a njihovi borci raspoređeni po ostalim bataljonima, od kojih je nekoliko došlo i u naš bataljon. Rezerve su bile skoro sasvim iscrpene, jer je većina boraca pojela ono što im je dato još pre početka marša ka Sutjesci. Ovo je verovatno prvi put da se bez hrane polazi na ovako duge i naporne marševe, i to, preko planinskog i nenaseljenog terena. Trebalo je hranu od Nemaca oteti ili gladovati.

Verovali smo da smo van neprijateljskog dejstva. Međutim, čim smo prešli Pogledalo i Dragoš Sedlo, neprijatelj nas je zasuo artiljeriskom vatrom, negde iz rejona Jelova Dola (oko 1,5 km zapadno od vrha Maglića). Neposredno ispred nas kretao se i Vrhovni štab. Kad su se Nemci približavali, s namerom da preseku kolonu koja se od Dragoš-Sedla kretala preko šume Perućice, počeli su nas tući i mitraljeskom vatrom.

---

[1] Između ostalih, u tim borbama poginuo je i komandir čete Gojko Đurić, ali je njegova četa, i pored više neprijateljevih juriša, uspela da zadrži položaje na Katinom Kuku. Tu je, 3 juna, smrtno ranjen i Vlado Tomanović, zamenik komandanta Desete brigade, koji je došao na položaj da organizuje odbranu kako bi se sprečio prodor neprijatelja ka Mratinju i Magliću. Noću 3/4 juna podlegao je ranama u brigadnoj bolnici, u rejonu Javorka.

Naš bataljon je dobio zadatak da obezbedi slobodan prolaz jedinicama. Komandant je krenuo u napad sa polovinom bataljona, a usput mu se pridružio i jedan deo Pratećeg bataljona Vrhovnog štaba. Napad, koji je izvršen u popodnevnim časovima, trajao je do pred samu noć, kada se neprijatelj morao povući ka Magliću i Trnovačkom Jezeru. Neprijateljski top sa Maglića prestao je da dejstvuje.

Pošto je neprijatelj u borbama prethodnog dana i u toku noći uspeo da odbaci delove Druge dalmatinske brigade sa Vratara i da ugrozi rejon Suhe, kolona nije mogla nastaviti pokret ka svome marševkom cilju — Suhoj i Tjentištu. Zato smo od k 1294 niz Prijevor i Ploču, krenuli ka Priboju, gde se nalazi mali drveni most na Sutjesci. Uz veoma velike napore uspeli smo da se sa konjima i oruđima spustimo u kanjon reke. Ispred nas su se i dalje kretali Vrhovni štab i još neke jedinice. Žurili smo da pređemo ovaj kanjon, pre dolaska neprijateljske avijacije (osvanuo je vedar dan), tako da smo u ranim jutarnjim časovima prešli most kod Priboja. Kolona je hitala ka Tjentištu, gde se čula žestoka borba. U trenutku kada je čelo kolone izlazilo iz tesnaca u potpuno pusto Tjentište (koje su ustaše i četnici spalili i raselili) neprijatelj nas je dočekao jakom vatrom, naročito iz vazduha, jer su avioni — grupa za grupom — stalno bacali mnoštvo bombi različite težine. Otsečene grane drveća i parčad bombi stalno su nas zasipali. Međutim, samo nekoliko boraca je ranjeno.

Marš smo nastavili, i pored toga što nas avijacija ne napušta i što nas neprijateljske snage stalno napadju sa bokova i vrše snažan pritisak od Zamrštena ka Milinkladi. A kad je neprijatelj predveče od D. Bara izbio na Vilinjak i neposredno ugrozio pokret kolone pored Ozrena ka reci Hrčavki, naš bataljon je, uz sadejstvo još nekih jedinica Desete brigade, zauzeo Pleće i k 1349, i sprečio njegov dalji prodor. Pošto je držao ove položaje do pred noć, bataljon se uključio u kolonu, s tim što su na položaju do kasno u noć ostale neke druge jedinice, sprečavajući neprijatelju nastupanje ka Ozrenu. Kretanje, noću, kroz besputnu i gustu šumu i spuštanje u kanjon Hrčavke bilo je veoma teško, tako da smo konje morali rastovariti i ostaviti ih. Samo su neki drugovi iz pratećih četa uspeli da uz velike napore prevedu svoje konje niz opasni deo puta, noseći oruđa na svojim leđima. Na Vilinjaku se i dalje vodila borba — meci su nam fijukali iznad glava i opominjali nas da žurimo napred. Trebalo je što pre izaći na greben Zelengore. Do svanuća nije bilo dugo. Sačekali smo ga na mestu zastanka a onda nastavili pokret kako bi izbegli najteži deo puta pre dolaska neprijateljske avijacije, koju smo sa sigurnošću očekivali, jer je bio vedar prolećni dan.

Kada smo se preko Balinovca i šume na Mrčin-Planini približili Mrčin-Kolibama, na položajima iznad Konjskih Voda, a naročito na Pliješu, vođene su ogorčene borbe. Vidimo kako se smenjuju juriši naših proletera i neprijatelja. Morali smo zauzeti Plieš jer je sa njega ugrožavana i glavnina koja se kretala pomenutim pravcem. Pri prolazu kroz Mrčin-Planinu, od dejstva neprijateljske vatre sa Plieša, pored ostalih, poginuo je i Vojo Gašić politički komesar 4 bataljona. Plieš je konačno zauzet pred samu noć, a neprijateljski „šarci", koji su nas tako jako zasipali vatrom, prestali su da dejstvuju. Stvoreni su uslovi da se u rejonu Jeleč—Zakmur—Ljubina—Mrčin Planina napravi manji predah i pripremi razbijanje novog neprijateljskog obruča na komunikaciji Foča—Kalinovik.

Pored svoje velike nadmoćnosti u ljudstvu i naoružanju, neprijatelj je, izgleda, računao i na glad. Zato je stalno nastojao da nam spreči da dođemo do naselja gde bismo eventualno došli do hrane. Koliku je brigu zadavala glad vidi se i po stalnom interesovanju druga Tita — kako je borci izdržavaju. Evo jednog primera. Kada su se bataljoni Desete brigade prikupljali u rejonu Mrčin-Koliba, radi odmora, posle dugog i napornog marša, naišao je drug Tito, pridržavajući ranjenu ruku vezanim zavojem preko ramena. Brzo smo se skupili oko njega da ga izbliže vidimo. On nas je toplo pozdravljao, rukovao se sa mnogim od nas, i interesovao se kako podnosimo napore i kako je sa ishranom. Dirnuti ovakvom brigom, sa zadovoljstvom smo izjavili da je večera obezbeđena, pokazujući na mladog konja komandanta brigade Vlade Šegrta. Drug Tito se nasmejao i rekao: „Od mladog konja, ako je još i debeo, dobro je meso", a zatim se obratio drugovima iz svoje grupe — koliko se sećam drugu Vasiću — i pitao da li ima još nešto hrane da nam dodele. Takva njegova briga ispunila nas je takvim zadovolstvom da smo potpuno zaboravili na glad. Posle toga se čulo da je intendantura Vrhovnog štaba pozvala našeg ekonoma Mirka Mihića da primi nekoliko kilograma goveđeg mesa.

Pre no što se odvojila od ostalih snaga u rejonu sela Mrežice, naša brigada je morala izdvojiti sve borce nesposobne za napore koji su je očekivali u njenim budućim samostalnim dejstvima. Bilo je dirljivih trenutaka, jer su se borci teško odvajali od svoje brigade. Ona je, trećeg dana po odlasku, u blizini sela Oblja uništila četnički štab za istočnu Bosnu i Hercegovinu. Iako oslabljena i malobrojna, stupala je u sve žešće borbe, ali se u isto vreme sve više omasovljavala i učvršćivala, tako da je posle četiri meseca prerasla u diviziju.

Jovan ANDRIĆ

TRI SJEĆANJA NA BORBENI PUT ŠESTOG BATALJONA DESETE HERCEGOVAČKE

I

Naš 6 bataljon Desete hercegovačke brigade formiran je aprila 1943, posle oslobođenja Nevesinja, uglavnom od boraca bivšeg odreda „Sloboda" iz Šume trebinjske i boraca iz Dabra, Stoca, Ljubinja i Bileća. Prilikom povlačenja iz Hercegovine kretao se u onoj koloni brigade koja je marševala pravcem Morine — Lelija — Zelengora — Tjentište — Mratinje — Župa Pivska, a po dolasku u Župu Pivsku otišao je sa drugom grupom brigade prema Nikšiću. U prvoj polovini maja odmarao se 5—6 dana u selu Sinjci (2 km zapadno od Pivskog Manastira) i obezbeđivao Štab Treće divizije, koji se nalazio u Pivskom Manastiru. Zatim se, kad je štab brigade iz Treće divizije dobio prve vesti o pokretima neprijatelja, preko Bajova Polja i Javorka (k 1277), usiljenim maršem prebacio u Jasenovo Polje. Govorilo se da će tu biti poduži odmor. Tu su tri bataljona Desete brigade smenila bataljone Druge proleterske brigade. S njima smo se sreli još kod sela Lipove Ravni, jer su povučeni pre no što smo mi tamo stigli.

Sa grupom bataljona prema Nikšiću, od članova štaba brigade nalazili su se komandant Vlado Šegrt i zamenik političkog komesara Vaso Miskin-Crni. Razmestili smo se po kućama, jer je većina seljaka još ranije bila izbegla ispred Italijana. Bili su lepi i sunčani prolećni dani. Težili smo da iskoristimo odmor u ovom selu za politički i kulturni rad, za pranje, dezinsekciju, krpljenje itd. Upravo smo pripremili drugi broj lista „Sloboda" koji je bataljon izdavao. Držali smo

stalne osmatrače na vrhovima severno od Gornjeg Polja, naročito oko ceste koja se penje preko Surdupa i kroz uski klanac izlazi na Javorak. Jedan naš vod nalazio se na Jelovom Vrhu, koji dominira cestom Jasenovo Polje—Javorak. Nije postojalo neko strogo naređenje za budnost, ali se i pre dolaska na ovaj položaj govorilo o mogućnosti nove ofanzive.

Jednog dana, čini mi se 18 maja, komandant brigade je, po dolasku u štab bataljona oko 10 sati pre podne, sa kuririma pošao u obilazak položaja koje je bataljon držao i odakle je osmatrao pravac ka Nikšiću. Pošto je otišao na cestu, negde ispod Jelovog Vrha, i odatle osmatrao dogledom, iznenada u štab bataljona dojuriše uznemireni kuriri. Komandant naredi da ceo bataljon, zajedno sa štabom, odmah iziđe na položaj. Odjurili smo svi. Cestom ka selu Šipačnu išla je nemačka kolona čiji se kraj nije video. Komandant brigade, pošto izdade potrebna naređenja i rasporedi bataljone požuri u štab brigade. Naš bataljon je poseo položaje s desne strane ceste. Borci su se ukopavali i izgrađivali kamene zaklone. Dobili smo strogo naređenje da ne otvaramo vatru dok se neprijatelj ne približi klancem na nekoliko stotina metara. Kad je neprijateljska dugačka kolona oko 13 časova izbila do sela Šipačna i zastala na samoj cesti, nemački vojnici su počeli da silaze u selo. Ubrzo su planule prve kuće. Gledali smo kako Nemci sa zapaljenim bakljama trče između kuća. Za pola sata čitavo Šipačno bilo je u plamenu. Dim se dizao uvis, a lagani vetrić ga je nosio prema našim položajima. Popodne smo već bili obavijeni dimom.

Kad je čelo nemačke kolone stiglo na nekih 400 m pred nas, komandant naredi da mitraljezi otvore vatru. Neprijatelj se brzo pribrao. Odmah je usledilo dejstvo njegove artiljerije koja se nalazila u neposrednoj blizini Nikšića. Izgubili smo dvojicu boraca, a bilo je i nekoliko ranjenih. I 5 bataljon, koji se je nalazio levo od nas, imao je nekoliko gubitaka. Odmah posle artiljeriske vatre nemačka pešadija je u nekoliko kolona krenula u napad.

Predveče smo napustili neke položaje i počeli da se povlačimo. Peti bataljon, na našem levom krilu, takođe se povlačio. Desno nismo imali nikog. Međutim, od komandanta brigade, koji se nalazio u Lipovoj Ravni u nekim kućama uz cestu, stiže naređenje da po svaku cenu povratimo izgubljene položaje. Bataljon je uspeo da zbaci Nemce sa Jelovog Vrha, na kome smo dočekali sledeće jutro. Nadali smo se da će se neprijatelj zaustaviti, ali smo ubrzo primetili da nas Nemci obilaze drugim pravcima. Na tom području vođene su borbe čitav dan. Pošto je bilo očigledno da su rešeni da po svaku cenu idu na-

pred i da raspolažu daleko nadmoćnijim snagama, bataljon je napustio položaj, jer ga je dalje bilo besciljno držati.

Prebacili smo se prema Javorku i utvrdili se na nekoliko čuka. Uzoru, sledećeg dana, naše isturene patrole srele su se s Nemcima koji su nastupali samom cestom i prodirali okolo. Odjednom, jedno nemačko odeljenje iznenada iskrsnu pred naše mitraljeze, a ispred njega oficiri sa psima. Jasno smo čuli komande i lavež vučjaka, koji su išli našim tragom. Dok smo se mi čitav dan nalazili na Velikoj Glavici (k 1257), Nemci su nas obilazili jakim snagama. Pošto smo pretpostavljali da žure da se spoje sa kolonom koja je prodirala iz Gacka, naređeno je da se povučemo prema Vojniku, gde smo se povukli posle nekoliko manjih okršaja. Tako je neprijatelj mogao neometan da izbije na Javorak i u selo Breznu, ali se nije žurio. Na Vojniku smo proveli čitav jedan dan i tu dobili nešto hrane od naroda koji se sklonio po šumama i planinskim kolibama. Vladala je potpuna neizvesnost, tim pre što se nije znalo šta je sa drugom polovinom Desete brigade, kao ni sa jedinicama na koje smo se oslanjali.

Tada smo iz štaba brigade dobili naređenje da se prebacimo preko Javorka, zađemo neprijatelju za leđa i napadnemo Šišman, koji je bio ostao daleko za nama, na drugom pravcu. Izgleda da je štab brigade imao nameru da zauzimanjem Šišmana onemogući spajanje ove nemačke kolone sa onom koja je prodirala od Avtovca. Kad je jedna naša četa zauzela Šišman, neprijatelj nas je odmah napao ispred Šišmana i naneo nam osetne gubitke. Predveče je stigao kurir sa naređenjem da se povučemo istočno od Javorka, na jedan prostrani proplanak sa izvorom Živa. Zauzeli smo položaje na samoj ivici šume, a Nemci su izbili na Javorak i smestili se u nekadašnje italijanske kameno-zemljane bunkere. Dva puna dana smo se gledali, oči u oči. Svi su se čudili zašto Nemci ne kreću dalje. Štab brigade je pravilno uočio da ovde očekuju ostale snage, koje treba da stignu iz Gacka. Izvidničke patrole našeg bataljona sretale su se sa Nemcima koji su takođe duboko zalazili u našu pozadinu. Bili smo gladni, ali još više žedni, jer su naši borci samo noću silazili na proplanak i prelazili preko na izvor Živu. Pošto su i Nemci noću tamo dolazili, vodila se borba za vodu. Ali su oni bili u povoljnijem položaju, jer su imali redovno snabdevanje, iz polazne baze u Nikšiću.

Pod Javorkom smo se sutradan sreli sa nekim bataljonima Sedme krajiške i Prve dalmatinske brigade. Štab Treće divizije izradio je plan napada na nemačke položaje na Javorku. Govorilo se: „Priredićemo im drugi Javorak, kao Sava pre mesec dana Italijanima." Sledeće noći, verovatno 25/26 maja, više bataljona je jurišalo na nemačke bunkere.

Dalmatinci su imali najviše uspeha. Zauzeli su bunkere na svom otseku. I naši su delimično uspeli, ali se niko nije zadržao više od nekoliko časova u zauzetim bunkerima. Ipak je izvučeno dosta plena, pre no što smo se povukli. Prva dalmatinska brigada je imala najviše gubitaka. Morali smo se hitno povlačiti, jer su nas s leđa već ugrožavale nemačke kolone koje su preko Župe Pivske dolazile iz Gacka.

Bataljon se spustio u selo Gornju Breznu. U školi smo imali kraći odmor. Padala je kiša. Snabdevanje nije funkcionisalo već nekoliko dana. Odavde smo jednog popodneva krenuli na reku Komarnicu. Nemci su nas pratili u stopu. Prešli smo rečicu i krenuli uzastranu, a oni su izišli na litice iza nas. Izvukli smo se srećno, zahvaljujući provali oblaka, oluji i sumraku koji se spuštao. Čitava Deseta brigada se prebacila na Pivsku Planinu. Župa je ostala prazna. Međutim, ni u Borkovićima i Boričju nismo se dugo zadržavali. Pošli smo ka Mratinju. Za dva dana stigli smo na Barni Do, iznad Pive. Dok smo išli usiljenim maršem, primetili smo nemačku kolonu kako s druge strane kanjona Pive takođe žuri prema Mratinju. Očigledno, hteli su da što pre zauzmu Javorak (mratinjski) i planinu Bioč i da držanjem Mratinja zatvore ovaj pravac. Sve je zavisilo od toga ko će pre zavladati rejonom Mratinja i visećim mostom na Pivi. Da je Nemcima to pošlo za rukom naše snage bi ostale izolovane na pustom, siromašnom i bezvodnom području između Tare i Pive.

Usiljenim maršem sišli smo noću na Pivu, prešli preko visećeg mosta i pošli ka Mratinju, a sledećeg jutra već smo stigli blizu prevoja, iznad ove kotline. Ispred nas je išla Sedma krajiška brigada, a uporedo s nama Četvrta crnogorska. Iza Previje (k 1541) Krajišnici su se sukobili sa Nemcima, a odmah zatim i mi i Crnogorci. Približavajući se mestu borbe, sretali smo grupice Krajišnika koji su evakuisali ranjene drugove. Dok su oni i Crnogorci imali velike gubitke, mi smo prošli mnogo srećnije. Neprijatelj je u toku jednog dana odbačen daleko iza koliba na Štirnu (3 km junžo od Javorka) prema selu Miloševićima. Na Štirnu se smestio štab brigade, a u blizini je bio i Štab Sedme krajiške — videli smo komandanta Radu Marjanca, političkog komesara Ljuba Babića i druge. Prema planu štaba Desete brigade hitno smo upućeni na položaj Suvobor (k 2017) — Katin Kuk (k 1552). Pošto je kiša opet padala, kretanje šumskim stazama bilo je veoma otežano. Na polasku i drug Vaso Miskin, partiski rukovodilac, rekao mi je: „Morate odmah svakog partijca posebno upoznati sa naređenjem štaba. Zapamtite, Nemci ovamo mogu proći samo preko vas mrtvih. Moramo izdržati ovde po svaku cenu, dok se glavnina sa Vrhovnim štabom i Centralnom bolnicom ne

prebaci preko Pive i Mratinja..." Takva je bila situacija tih poslednjih dana meseca maja.

Na Suvoboru smo ostali nepuna dva dana. Prvi bataljon je držao Katin Kuk (2,5 km jugoistočno od V. Jezera), pokraj nas. Nemci su uz podršku artiljerije, nadirali od Izgora prema Velikom Jezeru. Tada smo dobili naređenje za napad na nemačke položaje Miloševići—Budan—Brljevo, s tim da se 6 bataljon preko sela Stabne prebaci na Panos i odatle napadne neprijateljske baze u selu Stocu (2 km jugozapadno od ušća Bukovice i Vrbnice) i Plužinama. Dok Četvrta crnogorska brigada i naši bataljoni s Krajišnicima napadaju s fronta, mi smo imali da napadnemo nemačke položaje s leđa. Međutim, kad smo izbili na Panos, iza nas se pojavila nemačka kolona koja je dolazila od Avtovca. Nemci su išli ubrzanim maršem u nekoliko manjih kolona, od kojih je jedna već izbila u naš bok, a druga iza leđa. Našli smo se potpuno okruženi. Pošto smo poslali kurira da se nekako provuče i obavesti štab brigade i naše snage na Katinom Kuku, odlučili smo da se izvlačimo najkraćim pravcem. Tako smo besputnom strminom sišli niz šumovitu Žagricu na reku Vrbnicu. Tu su nas Nemci u poslednji čas primetili i otvorili vatru. Sačekali smo mrak kako bismo se mogli izvući preko sela Stabna, jer su Nemci već bili u njemu. Gledali smo kako besni borba kod sela Budan i Brljevo. Uspeli smo da se izvučemo između nemačkih straža i uzoru se ponovo našli na Suvoboru. Istog jutra Nemci su počeli žestoki napad na naše položaje. U toku snažne artiljeriske pripreme naročito su tukli Katin Kuk. Izjutra je naš bataljon obišao zamenik komandanta brigade Vlado Tomanović, a zatim je otišao u 1 bataljon. On je za vreme nemačkog juriša na Katin Kuk pogođen komadom granate i teško ranjen u slabinu. Iako je iza podne prenet na Štirno u našu bolnicu, i pored operacije podlegao je ranama. Istog dana Nemci su zauzeli Katin Kuk, a zatim su napali i naše položaje. Bataljoni su se planski povlačili. Pojas naše odbrane se sve više sužavao. Dok je 2 bataljon uz teške borbe i velike gubitke napustio Krvava Brda, mi smo se povukli na Televića Lastvu (k 2195). Peti bataljon, koji je negde pored nas vodio krvave borbe, sreli smo pri povlačenju sasvim iscrpenog i oslabljenog velikim gubicima.

Na novim položajima dva dana smo branili pristup Mratinju kako Nemci ne bi ugrozili osnovni pravac povlačenja naše udarne glavnine. Na Televića Lastvi, koja je bila pod snegom, nismo imali nikakvog snabdevanja. Kurirska veza je slabo funkcionisala. Drugi bataljon je vodio borbe negde desno od nas. Računali smo da je potpuno otsečen i da može biti izgubljen. Držali smo jedan klanac kojim su Nemci namera-

vali da prođu. Pošto smo ih odbili dva-tri puta, malo su zastali. Tada je stigao kurir iz štaba brigade sa naređenjem da se hitno povučemo, tako da još u podne istog dana stignemo na Javorak. Ali nismo mogli stići na vreme jer je kurir zakasnio nekoliko sati. Požurili smo ovim jedinim pravcem. Uhvatila nas je mrkla noć. Negde u ponoć stigli smo na Javorak, gde smo očekivali sukob sa Nemcima. Srećom, oni još nisu zauzeli ove položaje. Kad smo iz šume izbili na proplanak, primetili smo nekoliko vatri koje su naložile neke grupe Četvrte crnogorske brigade.

Sledećeg jutra stigli smo u Mratinje. Malo smo predahnuli i dobili nešto hrane. Kroz Mratinje su prolazili i peli se na suprotnu stranu poslednji delovi Glavne operativne grupe. Vrhovni štab je već prošao. Išli su i neki ešeloni bolnice. To je bila nezaboravna slika: iscrpeni borci raznih brigada, posle više od petnaest dana neprikidne borbe, hitali su da se probiju kroz preostale obruče. Kad smo bili već na vrhu strane, Nemci su silazili u prve mratinjske kuće i palili ih. Štab brigade nas je čekao negde kod koliba na Prepeličju.

Pošto su se naši bataljoni prilično proredili, štab Desete brigade, koja se u to vreme već nalazila pod komandom Druge divizije, pozvao je na savetovanje štabove bataljona. Saopštio nam je odluku o rasformiranju 1 i 6 bataljona, s tim što je njihovo ljudstvo raspoređeno u druge jedinice — naši borci uglavnom u 2-gi i delimično u 5-ti bataljon. Tada sam određen za pomoćnika političkog komesara čete u 5 bataljonu. Četu su sačinjavali uglavnom borci iz stolačkog kraja. Moj 5 bataljon, koji je sa 2-gim bataljonom ostao u zaštitnici, negde na Mrkalj-Kladama, sukobio se sa nekim nemačkim delovima koji su nastupili sa Maglića. A kad smo napustili ovaj položaj i već prilično duboko sišli prema Sutjesci, stiglo je naređenje da se opet vratimo i zadržimo položaj do noći. To smo i izvršili. Iste noći našli smo se blizu Sutjeske, koju smo sledećeg jutra u poslednji čas prešli iznad Tjentišta, pre no što su Nemci zatvorili i ovaj pravac. Odmah po prelasku došli smo u dodir sa neprijateljem. Sledeće noći nestao je dobar broj boraca moje čete. Zatim smo kao obezbeđenje držali jedan kameniti vis iznad položaja, na kome se nalazio Vrhovni štab. Tu smo imali gubitaka od nemačke avijacije. Zatim smo učestvovali u borbi kod Ljubina Groba (5 km zapadno od s. Zamrštena). Do sela Miljevine (na putu Foča—Kalinovnik), kroz koje smo prošli sa ostalim snagama, uglavnom Dalmatincima, nismo imali teških borbi.

Milenko ŠOTRA

II

Posle napuštanja Nevesinja bataljon se preko Uloga, Zelengore i Vučeva prebacio do Mratinja, gde je stigao 8 ili 9 maja. Pošto je ovaj marš, posle jednomesečnih borbi oko Nevesinja sa italijanskim i četničkim snagama, bio jako naporan, u Mratinju je dat odmor od dva-tri dana. Tu su bili još neki bataljoni Desete brigade. Lepi, sunčani dani, pored odmora, korišćeni su za održavanje četnih konferencija i sastanaka komunista, na kojima je govoreno o dotadašnjim uspesima i slabostima, o situaciji na frontu kod drugih jedinica u Crnoj Gori i pretstojećem zadatku. Bilo je govora i o mogućnosti da cela brigada krene na sektor prema Gacku, ali je bataljon zbog narednih događaja, već 11 maja krenuo na drugi pravac, čime je otpočeo njegov kružni put od Mratinja preko Pivskog Manastira i Javorka do Surdupa, i odavde nazad preko Javorka i Pivske Planine do Mratinja.

Posle odmora, bataljon je 11 maja krenuo iz Mratinja i levom obalom Pive stigao u rejon Pivskog Manastira, gde je dobio zadatak da obezbeđuje Štab Treće divizije. Tu smo se zadržali oko 4 dana. Za to vreme saznali smo da su 2, 3 i 4 bataljon upućeni prema Gacku, a 1 i 5 bataljon prema Nikšiću. Već tada se govorilo o mogućnosti nove neprijateljske ofanzive. Bili smo radoznali šta će biti sa našim bataljonom. Kuda li će biti upućen? Konačno smo dobili naređenje za pokret prema Javorku, kod Nikšića. U toku marša štab bataljona nam je saopštio da ćemo najpre stići u rejon Jasenovog Polja, a zatim zajedno sa 1 i 5 bataljonom zatvoriti pravac koji od Nikšića preko Javorka izvodi u rejon D. i G. Brezne. Prisustvo komandanta brigade Vlada Šegrta i pomoćnika komesara Vasa Miskina-Crnog u našem bataljonu nagoveštavalo je da naš zadatak neće biti lak.

Kad smo stigli na Javorak dobili smo kraći odmor. Razgledali smo utvrđenja u kojima su pre 15 dana Peta i Četvrta crnogorska i tri bataljona Druge proleterske brigade do nogu potukli Italijane i četnike koji su štitili prilaze Nikšiću. Još stoje olupine neprijateljskih tenkova i drugih vozila, razrušeni bunkeri i poneki zaostali leš — prava pustoš. Posle odmora smo produžili marš. U rejonu Lipove Ravni sreli smo bataljone Druge proleterske brigade kako žure prema Javorku. Verovatno su to oni borci koje je ovog ili prethodnog dana smenio naš 5 bataljon, negde u rejonu sela Gornjeg Polja.

Ispred nas, na nekoliko kilometara, je Jasenovo Polje u koje smo stigli 17 maja negde oko podne. Deo štaba brigade se smestio u rejon Lipove Ravni i odmah po dolasku u ovo mesto uputio manje delove na položaje Brezovi i Jelovi Vrh

radi obezbeđenja, osmatranja i povezivanja sa 1 i 5 bataljonom. Glavnina bataljona je zanoćila u Jasenovom Polju. U toku dana saznali smo da se naš 1-vi bataljon nalazi na položaju Pišteta—Presjeka, delom snaga orijentisan prema Dugi, a 5 bataljon negde u rejonu Gornjeg Polja, orijentisan prema Nikšiću.

Sledećeg dana, 18 maja, odmarali smo se u Jasenovom Polju. Dan je bio lep i sunčan. U četama su održane konferencije radi upoznavanja boraca sa radiovestima i crticama koje je donosio bataljonski list „Sloboda". Toga dana posle podne čula se borba na položajima našeg 1 i 5 bataljona. Izjutra, 19 maja, bataljonski osmatrači iz rejona Brezovog Vrha izvestili su da je u toku noći 18/19 maja iz pravca Vilusa stiglo u Nikšić nekoliko neprijateljskih motorizovanih kolona. Istovremeno smo obavešteni da je uoči toga dana zarobljena komora našeg 5 bataljona i da je ovaj bataljon negde u rejonu Gornjeg Polja potukao jednu manju nemačku kolonu. Negde oko 11 sati ceo naš bataljon je izišao na položaje Brezovi i Jelovi Vrh. Već u to vreme jedna neprijateljska kolona stigla je čelom do Gornjeg Polja, dok je njeno začelje još bilo u Nikšiću. Borba se čula ispod Surdupa i negde u Dugi i istočno od Nikšića u rejonu Kablena Glava—Prijevor, gde se kako izgleda, nalazila Peta crnogorska brigada. Bilo je jasno da je počela nova neprijateljska ofanziva. Na nikšićkom pravcu glavnu ulogu imale su nemačke jedinice iz sastava SS divizije „Princ Eugen".

Devetnaestog maja posle podne, neprijatelj je podišao Brezovom i Jelovom Vrhu. Dočekali smo ga sa kratkog otstojanja iznenadnom i jakom puščanom i mitraljeskom vatrom. Levo od nas, na padinama Završja, branio se naš 5 bataljon. Tamo je neprijatelj nastupao nešto opreznije, dok je komunikacijom prema Surdupu napadalo i nekoliko tenkova. Borba se razvila na celom frontu V. Orah—Brezovi Vrh—Pišteta—Duga. Do pada mraka na položajima našeg bataljona ređali su se obostrani juriši. Nemci su delimično uspeli da ovladaju Brezovim i Jelovim Vrhom, ali su imali više poginulih i ranjenih. Mi smo, međutim, imali samo dva poginula i nekoliko lakše ranjenh. Po padu mraka uspeli smo da u jednom protivnapadu delimično povratimo svoje položaje. Ne smemo da ih napustimo jer bismo u protivnom izgubili i sam Javorak. Sa 5 bataljonom ćemo uspostaviti čvršću vezu — kaže komandant bataljona Dušan Grk. Međutim, u toku noći 19/20 maja snaznajemo da je situacija teška i kod 5 bataljona, u rejonu Završja.

Izjutra, 20 maja, neprijatelj je uz pomoć snaga i podršku artiljerije produžio napad na celom frontu. Juriši su se naizme-

nično smenjivali na pravcu našeg bataljona. Borba se vodila za svaki pedalj zemljišta. Glavne snage SS divizije napadale su u zahvatu komunikacije — preko Brezovog Vrha i Završja, težeći da po svaku cenu ovladaju Jesenovim Poljem. Peti bataljon je iz sela Prage vršio jak pritisak u desni bok neprijateljskih snaga, dok sa 1 bataljonom toga dana nismo imali dodir. On je bio napadnut od Nikšića prema Dugi i od Gacka ka Dugi. U takvoj situaciji naše snage, razvučene na širokom frontu i brojno znatno slabije, nisu mogle da održe položaje, tako da je neprijatelj do pada mraka ovladao rejonom Brezovi Vrh—Jasenovo Polje—Oštro Brdo, gde je i zanoćio. U toku noći glavnina 6-og bataljona nalazila se na položaju Lipova Ravan—Pistelička Glavica — rejon koliba na stazi koja iz Jasenovog Polja izvodi ka Plavči i Štirnom Dolu, a 2 četa na položaju u rejonu Bratuljevog Vrha, orijentisana prema neprijateljskim snagama koje su grebenom napadale u pravcu Šišmana. Peti bataljon je bio negde na južnim padinama planine Vojnika, severno od Jasenovog Polja, a sa 1-vim bataljonom ni te noći nije uspostavljena veza. U toku ove noći naš bataljon je rušio komunikacije između Lipove Ravni i Javorka.

Sutradan, 21 maja ujutro, delovi SS divizije preduzeli su napad, uz podršku jedne motorizovane italijanske kolone koja je toga dana uzela učešća u borbi za Lipovu Ravan i Pisteličku Kosu. Ova kolona se krajem dana vratila u Nikšić, a naš bataljon je, pored odbrane na položajima koje je poseo u toku noći, vršio i dva bočna ali neuspešna protivnapada na neprijatelja koji se bio uklinio od Lipove Ravni ka Javorku. Iako nisu dali željene rezultate, zato što nisu bili vremenski usklađeni, kao i zbog teško prohodnog zemljišta i nedostatka tehničkih sredstava za vezu, oni su ipak bili od značaja, jer neprijatelj nije uspeo da ovlada Javorkom. Toga dana 5-ti bataljon je vodio borbu negde na planini Vojniku, severno od Jasenovog Polja, a sa 1-vim bataljonom još nismo bili uspostavili dodir.

Noć je neprijatelja zatekla ispod samog Šišmana, Javorka i Gole Strane. Situacija je bila dosta teška. Naše bataljone razvučene na širokom frontu, napadale su znatno nadmoćnije neprijateljske snage. Pored toga, bili smo već fizički iscrpeni — tri dana snabdevanje nije funkcionisalo, a ni vode nismo imali. Jedino nam je sneg, koji se ponegde zadržao, služio kao okrepljenje. Takva situacija je zahtevala posebnu izdržljivost i upornost svakog borca i starešine, jer se prodor preko Javorka ka Pivskoj Župi nije smeo dozvoliti.

U toku noći 21/22 maja rokirali smo se ka samom Javorku. Druga četa je iz rejona Javorka izvršila noćni marš i posela Šišman, odakle je 22 maja ujutru odbačena ka Javorku, koji

neprijatelj tog dana nije napadao. Njegova aktivnost se svela na izviđanje i ubacivanje manjih grupa, kroz međuprostore, u našu pozadinu. Ova pasivnost neprijatelja može se dovesti u vezu sa sporim napredovanjem njegove kolone koja je nastupala preko Golije ka Dugi. U svakom slučaju, ovo nam je išlo u prilog, jer je i najmanji predah dobro došao.

Sledeće noći, 22/23 maja, neprijatelj je uspeo da ovlada Javorkom, a u toku 23-eg njegovi delovi su izbili na proplanak Živu, gde su se zadržali. S druge strane ovog proplanka glavnina našeg bataljona je posela položaj za odbranu. Na njemu je i 24 maja ostala u neposrednom dodiru sa neprijateljem. Bilo je jasno da na ovim položajima neprijatelj očekuje ili ojačanje ili kolonu koja mu je preko Golije pošla u susret. Pošto je Šišman za nas bio od posebne važnosti, 2 četa je dobila zadatak da ga noću 22/23 maja ponovo zauzme. Ona je i krenula čim je pao mrak, ali su borci, zbog pomrčine i teško prohodnog zemljišta, išli držeći se za ruke, tako da su od Javorka do Šišmana izgubili celu noć. No, i pored toga, četa je iznenadila neprijatelja i ovladala Šišmanom, ali je istog dana pred podne ponovo odbačena prema Javorku. Sledeće noći, 23/24 maja, ojačana još nekim delovima, četa je opet krenula ka Šišmanu sa istim ciljem i pod istim uslovima i rezultatima kao i prethodne noći i prethodnog dana. U borbama za ovlađivanje Šišmanom naročito su se istakli bombaši Spasoje Mihić iz Pređolja, Vojo Soldat i Veljko Šutić iz Dabra i drugi.

U toku 24 maja vršene su pripreme za napad na Javorak u kome je trebalo da učestvuju 1, 5 i 6 bataljon i neki bataljoni iz Prve dalmatinske brigade. Međutim, ni ovaj napad, koji je izvršen noću 24/25 maja, nije dao željene rezultate. Pošto bataljoni, zbog teško prohodnog terena, nisu u isto vreme preduzeli napad određenim pravcima, neprijatelj je manevrom svojih snaga mogao da pojačava odbranu, naročito u bunkerima (koje su ranije izradile italijanske jedinice). Naš bataljon, koji je napadao sa pravca Jablan-Brda, postigao je samo delimičan uspeh, dok su Dalmatinci skoro izvršili postavljeni zadatak. Međutim, u toku prepodneva, 25 maja, u pozadini našeg bataljona, pojavile su se nove nemačke snage sa pravca Golije. Istovremeno su i ojačane nemačke snage na Javorku prešle u protivnapad. Pošto nam je pretila opasnost od okruženja, naređeno je da se bataljon što pre odvoji od neprijatelja i prikupi u rejonu sela G. Brezne. Toga dana po podne, snage SS divizije pratile su nas u stopu i, samo zahvaljujući otporu naših zaštitničkih delova i 5-og bataljona, uspeli smo da se odvojimo od neprijatelja i u toku noći prikupimo u G. Brezni.

Nikolaj Pirnat: IZ CIKLUSA — Linorez

Idućeg dana bataljon su u G. Brezni ponovo napali delovi SS divizije. Da bi izbegli potpuno okruženje, trebalo je da što pre pređemo reku Komarnicu. U tome smo i uspeli pred mrak, zahvaljujući boljoj pokretljivosti, jakoj kiši i mestimičnoj magli. A kada je naše začelje izišlo na vrh litica prema selu Duži, prednji delovi SS divizije prelazili su reku na istom mestu gde smo je i mi prešli.

U Dužima smo zanoćili 26/27 maja. Izjutra, 27-og produžili smo pokret prema Pivskoj Planini, gde smo do 29 maja sa ostalim našim bataljonima zatvarali prelaze preko Komarnice i Pive. Tridesetog maja smo izvršili pokret prema Barnom Dolu, a u toku noći 30/31 maja prešli reku Pivu, našavši se 31 maja izjutra ponovo u Mratinju. Time je bio završen naš kružni put. Istog jutra bataljon je hitao prema Javorku (mratinjskom), na nov zadatak. Narednih pet dana uzeli smo učešća u odbrani na Javorku, Štirnu, Katinom Kuku, Konjskoj Lastvi i drugim položajima, sprečavajući prodor neprijateljskim snagama u Mratinje i prema Magliću.

Lazar DOMAZET

III

Posle višednevnog napornog marša, koji je započeo upravo sa vrha Veleža, bataljon je polovinom maja stigao u Jasenovo Polje (13 km severno od Nikšića). Umorni i gladni borci jedva su dočekali dan odmora. Sem jedinica na neposrednom obezbeđenju, sav je bataljon na okupu. Borci se odmaraju, čiste oružje, popravljaju obuću i odeću — ono što danima nisu imali vremena. Tu su i kuvari, spremaju ručak i najavljuju da će biti obilat — pura sa goveđim mesom.

Devetnaesti maj, lep prolećni dan. Svi smo na livadi, ali vodimo računa da nas ne otkriju nemačke „Štuke". Tu je i komandant brigade Vlado Šegrt. Tek što smo završili kratke sastanke komunista i skojevaca, iznenada naredište da se posedne položaj prema Gornjem Polju. Duž komunikacije Gornje Polje—Jasenovo Polje kreće se dugačka nemačka kolona. Bataljon je dobio zadatak da je dočeka i spreči njeno napredovanje.

U 10 časova nalazimo se na položaju u rejonu Jelovog Vrha, Brezovog Vrha (k 1160) i nešto južnije, prema komunikaciji. Desno od nas vodi borbu 1-vi, a levo 5 bataljon.

Spremni čekamo neprijatelja. On je blizu, vidimo ga sasvim dobro. Glavnina nemačke pešadije sa nešto tenkova i motorizacije kreće se lagano drumom. Već je stigla u visinu sela Šipačna, ali ne žuri, jer čeka da pobočnice dostignu određene linije i osiguraju joj dalje nastupanje. Nije prošlo mnogo vremena, a neprijatelj nas je uočio i počeo tući artiljerijom. Rasprskavaju se granate i zasipa nas kamenje. Naređeno nam je da ne otvaramo vatru bez naređenja. Treba se dobro maskirati, osmatrati i pustiti neprijatelja na što blije otstojanje, pa onda otvoriti vatru. Politički komesar čete Božo i desetar Vasilj zovu me da se zajedno smestimo u jedno udubljenje na grebenu kose, u idealan zaklon, kad ne bi bilo artiljerije. Kad im rekoh da to mesto na ivici grebena ne valja, jer ga tuče artiljerija, spustili smo se niže ustranu. Nije prošlo ni 15 minuta, a minobacačka granata pade tačno na ono mesto gde su Božo i Vasilj predlagali da se smestimo.

Neprijatelj sporo nastupa. Tuku ga s boka naš 1-vi i 5 bataljon. Pošto ne sme i ne može da uđe u klisuru Surdup dok ne ovlada Završjem i položajima koje držimo, on popodne otpočinje opšti napad na položaje našeg bataljona, a u isto vreme jenjava borba na desnom krilu, kod 1-vog bataljona. Nemci podilaze našim položajima, koristeći netučeni prostor i pošumljen teren. Prašte mitraljezi i s jedne i s druge strane. Pod zaštitom jake artiljeriske vatre, koja zasipa naše položaje neprijatelj prilazi sasvim blizu, naročito na desnom krilu. Bataljon se postepeno povlači, prvo ka Brezovom Vrhu, a zatim prema Bratuljevom Vrhu (k 1138). Do zalaska sunca napustili smo Brezovi i Jelovi Vrh, a nešto kasnije i Bratuljev Vrh. Dok krećemo dalje prema cesti preneo sam naređenje komandanta brigade zameniku komandanta bataljona Slavu Skenderu da bataljon po cenu života ne napušta položaj i predložio mu da se vratimo i ponovo posednemo Bratuljev Vrh. Iako je komandant brigade tog momenta bio u rejonu sela Lipove Ravni i zaista izdao takvo naređenje (jer smo neposredno posle toga sreli kurira koji je komandantu bataljona preneo naređenje da se ponovo vratimo i posednemo položaj koji smo napustili), Skender mi to u početku nije verovao. Postupili smo po naređenju bez pogovora, s tim što je Prateća četa dobila zadatak da posedne položaj na cesti, u rejonu Lipove Ravni. Razvili smo se u streljački stroj i podišli Bratuljevom Vrhu, uvereni da je neprijatelj na njemu. Međutim, pošto ga tamo nije bilo zauzeli smo položaj prema Brezovom i Jelovom Vrhu, pretpostavljajući da nas Nemci neće napadati pre zore. Komandant bataljona me je poslao komandantu brigade sa izveštajem o situaciji na položaju i objasnio mi gde ću ga otprilike naći. Pošao sam prema Lipovoj

Ravni. Ali, idući niza stranu, naišao sam na Nemce i skoro upao u njihovu zasedu. Skrenuo sam ulevo i produžio svojim pravcem. Pošto sam našao komandanta brigade i predao mu izveštaj, vratio sam se istim putem. Na Bratuljev Vrh stigao sam kad je već bilo svanulo. Nešto kasnije Nemci su nas potisli i u pravcu Velike Glavice (k 1257) i Javorka. Pri povlačenju sa Bratuljevog Vrha poginuo je Milan Rogan. U rejonu Javorka ostali smo oko dva dana, organizovali položaj i porušili cestu na velikoj okuci, istočno od Velike Glavice.

U to vreme počeli smo pripremati napad na neprijatelja koji se uklinio duž komunikacije prema Javorku. Bilo je predviđeno da u napadu učestvuje više bataljona. Naš bataljon je dobio zadatak da napada neprijatelja sa Jablan-Brda i Šišmana (tt 1508). Taj marš sa Javorka, čini mi se, nikad neću zaboraviti. Bez vodiča smo se probijali kroz neprohodni teren i sa nešto zakašnjenja stigli na određeno mesto. Pored naših bataljona, u napadu je trebalo da učestvuju, koliko se sećam, neke jedinice Prve dalmatinske i Pete crnogorske brigade i još neke druge. Ali, zbog nejednovremenog stupanja u borbu napad nije uspeo. Na ovim položajima ostali smo negde do posle podne, kad smo dobili naređenje da se bataljon što hitnije prebaci preko ceste Gornja Brezna—Javorak. Odmah smo krenuli i produžili dalje preko Javorka, sela Gornje Brezne i reke Komarnice za selo Duži (10 km severoistočno od Javorka). Na desnoj obali Komarnice držali smo dan-dva položaje prema Brezni, a zatim je bataljon nastavio marš prema Mratinju i Štirnu (3 km severno od Mratinja). Nas nekoliko je ostalo sa intendantom Treće divizije u selima Bezuje, Dubljevići i Borkovići, a zatim smo, posle izvršenja zadatka, pošli preko sela Boričja i Pišća i ušli u sastav svoje jedinice. Kad smo se preko visećeg mosta na Pivi prebacili u Mratinje, stigli smo komoru svog bataljona i jako se obradovali. Tu smo našli svoje drugove i spremljenu hranu, koju smo toliko očekivali. Kuvari Rinda i Vukan skuvali su meso i spremili konje za bataljon koji će biti, kako im je rečeno, negde u rejonu Javorka. Krenuli smo zajedno i čim smo izišli iz Mratinja, počesmo se penjati klizavim putem uz jednu veliku strminu, tako da smo posrtali i mi i konji. Ipak smo se nekako popeli, ali nam se dogodio neobičan slučaj. Kad smo došli pod sam vrh — okliznuo se konj i počeo se kotrljati niza stranu zajedno sa tovarom. Svi smo to netremice gledali, naročito kuvari. Vukan kuka, a Rinda psuje. Za veliko čudo konj se u podnožju strane zaustavio, podigao na noge i stao pasti, ali bez tovara. Kazan se otkotrljao pravo u dolinu Pive, a vreća sa mesom je još ranije pala i prosula se. Nije bilo druge nego vratiti se po konja i kazan. Konj je bio gotovo nepovređen, a kazan

izlupan, ali neprobijen. Pokupili smo nešto mesa, ali manje od polovine. Bataljon očekuje večeru (po parče mesa), a ona se prosula. Vukan grdi Rindu što nije vodio konja, a ovaj mu kaže: „Krive su Švabe, jer se zbog njih ovuda moramo verati". Prepirka prestade čim naiđe Četvrta proleterska brigada (nije lepo da proleteri slušaju kako se svađamo). Pošto smo nastavili put zajedno sa njom tek sutradan smo došli u sastav bataljona.

Na ovim položajima bataljon je pod nepovoljnim okolnostima vodio borbu nekoliko dana, čas na jednom, čas na drugom pravcu. Pored stalnih borbi i marševa i slabe ishrane, snežna kiša nas je zasipala na visoravni iza Volujaka. Uza sve to doznajemo da je poginuo zamenik komandanta brigade Vlado Tomanović. Jedno posle podne, bataljon je iz rejona Kamenitog Pleća (k 1519) krenuo preko reke Vrbnice ka selu Stocu i Kragujevu Brdu na Panosu, ali ne znam sa kakvim ciljem. Pošto se spustio niz brdo, prešao je reku Vrbnicu, popeo se na Žagricu i dospeo nešto severnije od sela Stoca. A kad su nas dve nemačke kolone, od sela Zabrđa i Oraha, ugrozile s boka, komandant bataljona je doneo odluku da se drugim putem vratimo na prvobitne položaje. Kolona se kreće bez zadržavanja i grabi nizbrdo, da bi bila što dalje od Nemaca. Prethodnica izveštava da se konji ne mogu spustiti ka Vrbnici. Zato komandant naređuje da se konji ostave, a mitraljezi nose. Ali komandir Prateće čete ne pušta konje, jer zna da će mu kasnije biti potrebni. Ostaje na začelju kolone i, na čuđenje svih nas, uspešno se spušta sa njima, vrletima kuda sigurno nikad nijedan konj nije prošao. Zbog toga smo svi zadovoljni jer, ko bi — pored svih napora i teškoća — nosio mitraljeze na leđima da smo konje ostavili? Reku je pregazio kako je ko stigao. Kad smo se prikupili, uveliko je bila noć. Bataljon je bez zadržavanja krenuo ka selu Sedlarima i Kamenitom Pleću, upravo tamo gde smo juče bili. Međutim, kolona zastaje. Komandant me šalje da izvidim ko se nalazi na ivici grebena ispred nas. Pošao sam sa drugom iz ilegalstva Jovom Miletićem. Žurili smo, jer smo znali da bataljon mora do zore preći greben ili se neće izvući. Kad smo stigli pod samu ivicu grebena, zora se već nazirala. Puzimo dalje i nedaleko na grebenu vidimo siluete vojnika, ali se još dobro ne vidi da li su partizani ili Nemci. Osmatramo i pogađamo ko bi mogao biti. Pošto smo zaključili da su naši, odlučismo da se javimo. I zaista to su bili borci 2 bataljona. Srećni, vraćamo se svom bataljonu koji nas strpljivo očekuje i izveštavamo komandanta da je put slobodan.

Posle je usledio marš, opet preko Mratinja i reke Pive, prema Katunskom Polju, gde je naš bataljon rasformiran,

a njegovi borci i starešine raspoređeni po ostalim bataljonima Desete brigade. Sa nekolicinom boraca i starešina raspoređen sam u 5 bataljon. Posle toga nastaje period brzih i stalnih marševa, a i sve veće gladi, jer su i poslednje zalihe hrane istrošene. Kuvari su ostali bez posla i skoro nemaju šta da rade. Komora se prepolovila, neki konji su iznemogli i ostali, a zajedno sa njima i kazani. Kuvar Jovan iz torbice koju nosi o vratu daje mi šaku sirova ječma. Dani prolaze, a marševi i borbe ne prestaju — čak su duži i naporniji nego ranije. Glad sve više iscrpljuje organizam. Šest dana jedemo samo sirovu srijemušu i obarenu neslanu koprivu. Noge izdale i teško se hoda, a pred očima se vrte zeleno-plavi krugovi. Drugovi padaju od umora i iscrprenosti i ostaju pored puta, ali ne traže pomoć od onih koji prolaze pored njih, jer su svesni da im je ne mogu pružiti. No, bez obzira na sve teškoće, išlo se napred, borilo i pobeđivalo.

Đorđe ŠARENAC

OSAMNAEST DANA BORBI I MARŠEVA

Posle Četvrte neprijateljske ofanzive, po prelazu Neretve i borbi oko Konjica, Ratkamena, Čelopeka i Nevesinja, 2 bataljon je dobio zadatak od Štaba Desete brigade da se poveže sa partizanskim snagama, koje su se pod komandom Petra Milidragovića nalazile u rejonu Sitnica—Vranjska—Zvijerina, i da dejstvom u pravcu Dobra ka južnoj Hercegovini razbije četnike.

Po izvršenom zadatku, bataljon je južno od Veleža zatvorio pravac prema slobodnom Nevesinju, a zatim se 27 aprila, po naređenju štaba brigade, povukao na Vilenjak, jugozapadno od Nevesinja. Pošto se sutradan, preko Šehovine i Miljevca povukao u selo Bratač, gde se zadržao jedan dan, neprijateljske snage su od Mostara ušle u Nevesinje. Tridesetog aprila prebacio se u selo Kolaško, a 1 maja se nalazio u brigadnoj rezervi, na Javoru. Posle podne štab bataljona je dobio naređenje da se povučemo u selo Obrnju, gde smo (blizu Uloga) ostali 3 i 4 maja, a zatim smo, noću 4/5 maja, preko sela Uloga izbili u selo Tmuše. Šestog maja bataljon je bio u Mrčin-Kolibama, a sledećeg dana na maršu preko Vrbnice za selo Popi, 8 maja je preko sela Sadića izbio u katun Duži, a 9 maja preko katuna Prepeličja (blizu Mratinja) — na Previju i Oblik. U toku 10 i 11 odmarali smo se u Mratinju. Sledećeg dana 2 i 4 bataljon su se razmestili u selima Gornji i Donji Budanj, s tim što je 2 bataljon, 13 maja, smenio delove Prve dalmatinske brigade na položajima Završje—Rudova Gora.

Četrnaestog maja dobili smo naređenje od Štaba brigade da ovladamo položajima Knez Strane—Treštenik. Pred nama

su se nalazile četničke snage sa terena Gacka i Bileća, čija nam jačina nije bila paznata. Na ovim položajima ostali smo 16 i 17 maja i bezuspešno pokušavali da ih potisnemo prema Gacku, jer su njihovi položaji bili utvrđeni. Sutradan smo dobili izveštaj od izviđačkih patrola da je četnike zahvatila panika i da su noću 17/18 maja napustili položaje.

Uzoru, 19 maja, Štab bataljona je uputio jedan vod prema Gacku, da ispita zašto su se četnici povukli i da li ima neprijateljskih snaga na tome pravcu. Pošto nas je komandir voda izvestio da se od Gacka, u pravcu naših položaja, kreću nemačke snage[1], odmah smo zauzeli položaje Treštenik—Ledenik i Knez Strane. Borbe sa njima počele su oko 11 časova, ispod sela Jasenika i Kovioca (tt 1517). Tek u samo veče uspeli su da ovladaju našim položajima Treštenik (koji je ovog dana tri puta prelazio iz ruku u ruke) — Ledenik.

Noću 20/21 maja bataljon je obišao Nemce i napao ih s leđa, na Dedu, ali se uzoru povukao na svoje položaje. Ove noći ranjen je puškomitraljezac Šarenac, zvani „Pop", i još nekoliko drugova.

Dvadeset drugog maja naši prednji delovi su nas izvestili da Nemcima stižu pojačanja iz Gacka[2]. Sledećeg dana, sukobili smo se sa njihovim snagama koje su vršile nasilno izviđanje. Toga dana bataljon je imao gubitke od dva mrtva.

Prema predviđenom planu trebalo je da dva bataljona Sedme krajiške brigade i 2, 3 i 4 bataljon naše brigade, 24 maja, izvrše protivnapad i potisnu Nemce ka Gacku, s tim da dva krajiška bataljona vrše obuhvat desno, 3 i 4 bataljon levo, a naš 2-gi da napada sa fronta. Međutim, započeti protivnapad je obustavljen zato što krajiški bataljoni nisu stigli na vreme, a 2 bataljon se povukao na svoj položaj Knez Strane — Šejtan Kula.

Kada je sutradan, neprijatelj ispoljio naročito jak pritisak na 3 bataljon, koji se nalazio na našem levom krilu, podržali smo ga snažnom mitraljeskom vatrom. Pošto smo se pred samu noć, usled jakog neprijateljskog pritiska, morali povući prema selu Kovačima (izgubivši druga Mija Čuka i drugaricu Pavu Milićević), prenoćili smo u selu Orahu i uzoru poseli položaje više sela Kovača, puškarajući se ceo dan sa Nemcima. A kad su Nemci ovog dana izbili i na Razvršje, povlačili smo se ka reci Pivi iza brigadne intendanture.

U devetodnevnim borbama od 19 do 27 maja 2 bataljon je sa oko 22 iskusnih i dobro naoružanih boraca uspešno odolevao napadima mnogo nadmoćnijih nemačkih snaga, ali se,

---

[1] Drugi bataljon 13 puka SS divizije »Princ Eugen« (Prim. red.).

[2] Drugi bataljon (bez jedne čete) 738 puka 118 divizije (Prim. red.).

kao i ostale snage Desete brigade, morao povući na desnu obalu Pive, u Pivsku Planinu.

Posle prelaska Pive, 27 maja, preko mosta kod sela Krstaca, odmarali smo se dva dana u selu Pirni Do, a zatim smo 30 maja, rano ujutro, krenuli u pravcu Mratinja. Naš bataljon je sa 4 bataljonom Desete i Sedmom krajiškom brigadom prešao Pivu preko visećeg mosta (kod Mratinja) i ubrzanim maršem izbio na Javorak, gde je već vodio borbu 1 bataljon Sedme krajiške brigade. On je sutradan krenuo za Štirno, a zatim prema Katinom Kuku, i poseo položaj Trnovačke Kolibe—Vilište—Smrekovac, gde je ostao do 1 juna. Levo od nas nalazio se naš 1 bataljon.

Drugog juna, koristeći maglu, neprijatelj je prešao u napad na položaje našeg 2 bataljona, ali je njegov prvi pokušaj ostao bez uspeha, jer je ovaj bataljon držao pogodne položaje za odbranu i vrlo dobro postavio svoje mitraljeze. Pošto je zatim preneo težište napada na 1 bataljon, neprijatelj je oko 10 časova uspeo da ga potisne sa položaja i, nastupajući preko Oštre Glave prema Krvavim Brdima i V. Vitlu, naterao i naš bataljon da se povuče prema Magliću. A kada je neprijatelj, posle zauzmianja Krvavih Brda, pokušao da što pre izbije na Presjeku — kako bi 2 bataljonu onemogućio povlačenje — počela je trka za Presjeku, u kojoj je 2 bataljon, pred samu noć, uspeo da zagospodari ovim vratima za ulazak u Mratinje i tako onemogući Nemcima dalje napredovanje.

Trećeg juna, deo bataljona se nalazio na položaju Presjeka—Siljeva Glava, a ostatak u kolibama prema Mratinju. Kad je neprijatelj, uveče, zauzeo klance levo od nas koji vode u Mratinje, štab bataljona je po kuriru Savi Goluboviću (zvanom „Golub") poslao pismo „ma kome štabu koji se nalazi u Mratilju" sledeće sadržine: „Izveštavamo da će Vas Švabe preko Javorka iznenaditi upadom u selo Mratinje. Mi sa bataljonom zatvaramo ulaz u Mratinje preko Presjeke. Sa brigadom nemamo veze danas od 8 časova". Na pismo je odgovorio zamenik načelnika Vrhovnog štaba Velimir Terzić: „Upućujem četu iz Pratećeg bataljona Vrhovnog štaba da zatvori pravac otkuda nastupaju Nemci. Stavlja se pod Vašu komandu, dok je ne smeni druga jedinica. Sa Šegrtom mi ćemo uhvatiti vezu. Vi držite te položaje".

Četa iz Pratećeg bataljona Vrhovnog štaba ubrzo je stigla i levo od našeg bataljona zatvorila ulaze koji vode prema Mratinju. Ona se noću 3/4 juna povukla u Mratinje, pošto ju je smenio 2 bataljon Četvrte crnogorske brigade. U toku iste noći, pod pritiskom Nemaca, povukao se i naš bataljon na položaje Maglić—Klekovo Pleće—Veliko Pleće, na kojima se zadržao i u toku dana, dok se 2 bataljon Četvrte crnogorske

brigade povukao sledećeg dana (6 juna), kad je ovde stigla jedna četa 5 bataljona.

Bioč i Maglić su vrletne, teško prolazne i bezvodne planine. Dotur hrane preko njih je gotovo nemogućan. Selo Mratinje je već od ranije bilo popaljeno, a njegova uža okolina je veoma siromašna. Nastupila je glad. Hranili smo se uglavnom srijemušom i konjskim mesom. Kad je jednog popodneva na položajima kod Maglića pao grad, a zatim dunula jaka mećava, slabo odeveni i obuveni borci su samo uz krajnje napore izdržali na položajima.

Šestog juna bataljon je dobio naređenje da se prebaci na Klekovu Glavu, istočno od Mratinja, sa zadatkom da zatvori pravce prema Magliću i Crvenim Prljagama. Levo od nas se nalazio naš 4-ti, a desno 5 bataljon. Kada su toga dana rasformirani 1 i 6 bataljon, Štab brigade je u naš 2 bataljon[3] rasporedio Stočane. Sutradan je neprijatelj izbio na Maglić i Veliko Pleće i preko Klekovog Pleća pokušao da se spusti u Mratinje, ali se, zahvaljujući uspešnom dejstvu naše mitraljeske vatre morao povući, pretrpevši gubitke. Nemci su na Maglić izvukli i jedan mali protivtenkovski top. Iako smo uveče prema naređenju, krenuli ka Suhoj, ponovo je oko 21 čas naređeno da se što brže vratimo na položaje koje smo držali i da na njima ostanemo sve dok Banijci[4] ne pređu Sutjesku.

Osmog juna, bataljon je bio na položajima od prošlog dana. Njegove patrole uhvatile su vezu sa Banijcima. Kasno uveče dobili smo sledeće naređenje:

„Most na Sutjesci preći do 7 časova, jer će tada biti porušen. Ukoliko ne možete stići do ovoga vremena, pronađite sekire i prebacite balvane preko Sutjeske, kako bi obezbedili prelaz bataljonu. Čim pređete Suhu, zaposednite položaje Mali i Veliki Siljevac, koje sada drže Dalmatinci".

Rade[5]

Krenuli smo 9 juna u 3.30 časova, ali smo na mostu pri prelasku Sutjeske dobili naređenje da ne idemo na Mali i Veliki Siljević već za Tjentište. Kako nas je posle prelaska Sutjeske tukla neprijateljska artiljerija, rokirali smo se levo, u šumu, a zatim krenuli prema Vrbničkim Kolibama.

Sutradan smo držali jednu čuku kod Vrbničkih Koliba, a uveče krenuli prema Mrkalj-Kolibama, gde smo i zanoćili.

---

[3] Štab 2 bataljona obrazovali su: komandant Nikola Ljubibratić, politički komesar Peko Papić, zamenik komandanta Dušan Grk, zamenik političkog komesara Slobodan Šakota, obaveštajni oficir Petar Milidragović — »Violina«.

[4] Delovi Sedme (baniske) divizije (Prim. red.).

[5] Rade Hamović, načelnik Štaba Desete hercegovačke brigade (Prim. red.).

Dvanaestog juna bataljon je napredovao svega nekoliko kilometara. Komandant brigade Vlado Šegrt nam je istoga dana saopštio naređenje Vrhovnog komandanta da će naša brigada ponovo ići u Hercegovinu. Ovu smo vest nerado primili, jer se sa ovako iznurenim borcima bilo teško ponovo naći među četnicima i voditi sa njima neprekidno borbe.

Krenuli smo 13 juna u pravcu sela Miljevine. Dok je neprijateljska avijacija počela izviđanje rano ujutro, pred drumom Kalinovik—Foča bila je velika gužva. Nije se znalo ko prvi treba da pređe. Stalno su padale komande: „Napred Dalmatinska", „Npared Hercegovačka", „Napred Crnogorska" itd. Posle izviđačke avijacije naiđoše bombarderi. Bombardovanje je trajalo ceo dan. Naročito su tukli drum Kalinovik—Foča i sela Miljevinu, Rataj i Ocrkavlje. Drugi bataljon se sklonio desno od sela Rataja, uz samu železničku prugu, ispred mosta na reci Bistrici. Zamaskirani travom i ostalim zelenilom, bili smo pošteđeni od avijacije. Uveče smo stigli u zaselak Sokola, gde smo ostali i sledeći dan.

Petnaestog juna, oko 15 časova, krenuli smo preko sela Bujakovine, zaseoka Varize i Rogoja i kod sela Bojanovića prešli drum Sarajevo—Kalinovnik. Na Sirovoj Gori (planina Treskavica) ostali smo tri dana, a zatim smo se prebacili u selo Obalj, u kome smo se odmarali više dana pre nego što smo nastavili put u Hercegovinu.

Nikola LJUBIBRATIĆ

TRIDESET DANA U OBRUČU

Iz dnevnika Slobodana Šakote, zamjenika političkog komesara 2 bataljona Desete hercegovačke brigade

Petnaesti maj, Rudova Gora. — Prije dva dana došli smo iz Mratinja i smijenili Prvu dalmatinsku. Pred nama su hercegovački i bosanski četnici na položajima Javorov Vrh—Ledenik—Treštenik—Knez Strane.

Naš bataljon je na prostoru Kućetine—Rudova Gora — selo Jasen. Lijevo od nas je Treći (Mostarski) oko Šejtan-Kule i sela Lisine. Četvrti u rezervi u Zabrđu, a Šesti u Goranskom. (Prvi i Peti bataljon otišli su prema Nikšiću.) Štab brigade se smjestio u selu Kovači.

Sinoć smo dobili naređenje da Treći i mi izvršimo napad na četnike i protjeramo ih prema Avtovcu. Na naše položaje dolaze brigadna baterija i štab brigade.

Poslije ponoći Mostarci sa bombama smjelo iskaču na Ledenik i Treštenik. U noći bez mjesečine vide se krijesovi i čuje potmula detonacija. Bitka je riješena. Neprijateljski front se zaljuljao i četnici se dali u bjekstvo. Čete našeg bataljona gotovo bez borbe izlaze na Mramor, Knez Strane i Orlovac.

Uzoru manjim odjeljenjima gonimo neprijatelja, a intendant u obližnjim selima vrši rekviziciju hrane.

Ležimo na položajima. Planinsko sunce škrto nas grije.

Četnicima su od Gacka pristigla pojačanja i poslije podne prelaze u protivnapad. Čuje se ono njihovo uobičajeno puškaranje i podvriskivanje. Tuku nas bacačima. Nismo im se tako brzo nadali . . . Mi odgovaramo „Bredama“. Vidimo kako neki padaju, a iz uvale od Jasenika u talasima pridolaze novi.

Pred zalazak sunca povlačimo se na naše ranije položaje. Za nekoliko dana smo snabdjeveni hranom. Večera je dobra. Borci raspoloženi.

16 maj, Rudova Gora. Izjutra dođe Tinka Romano[1] iz politodjela brigade. Čete su na položaju, pa se dogovorismo da održimo sastanak bataljonskog biroa SKOJ-a.

Poslednjih mjesec dana izvršene su znatne izmjene u sastavu našeg bataljona. Mnogi koji su prošli kroz Bosnu otišli su u novoformirani Četvrti, a neki i u Šesti bataljon. Od stotinu i osamdeset boraca, koliko ih sada ima u bataljonu, više od polovine su novi. Najviše ih je iz Bilećkog sreza, iz Vranjske. Dobri su to drugovi. Većina ih je prošlo kroz četničke zatvore. Na nekima se i sad vide tragovi mučenja. Ima ih koji su uspjeli da se održe u ilegalstvu od juna prošle godine, kada smo se mi povukli iz Hercegovine. Međutim, suviše je kratko vrijeme da su se mogli privići na život kojim mi živimo, evo, već godinu dana. Do juče smo imali vrlo malo hrane, a u posljednje vrijeme duvana uopšte nemamo. Pušimo bukovo lišće. Neki od njih govore:

— Koliko mi duvana ostade kod kuće! Da sam znao šta ću morati da pušim, samo bih njega nosio.

Koristimo svaku priliku za politički i vojni rad po četama. Ali i za to je malo vremena. Kako smo 27 aprila počeli da se povlačimo sa položaja koje smo držali na Busku prema Mostaru, do dolaska na ove, stalno smo u pokretu. Zaštitne borbe iscrpljuju i stare borce, a novima posebno teško padaju.

Tinka mi reče da u agitpropu brigade pripremaju novi broj „Hercegovačkog borca". Sigurno se postavlja da ćemo se na ovom mjestu malo duže zadržati. Tako ćemo i mi imati vremena da bolje sredimo stanje u bataljonu.

Stigli su skojevci. Sjedimo ispod bukve, nedaleko od kućice u kojoj je smješten štab bataljona. U zubima im nevješto napravljene lulice i svaki čas ih prebacuju s jednog na drugi kraj usta. Gledam ih i smijem se. Risto Karadeglije[2], sekretar biroa, vadi jednu iz džepa i daje mi je.

— Probaj. I ovo lišće liči na nešto kad se puši na nju.

Prije kratkog vremena rukovodstvo SKOJ-a se izmijenilo. Ali svi su oni stari i iskusni borci. Risto, Ragib Ljubinčić i Pava Miletić su radnici, Đulaga Islamović učenik, a Anđelko Vujović[3] kao dijete je pošao s nama u Bosnu. Pored „Goluba" i „Sička" sad je, sigurno, najbolji kurir u brigadi.

---

[1] Poginula u istočnoj Bosni neposredno poslije Pete ofanzive.
[2] Poginuo u Hercegovini 1943 godine.
[3] Poginuo prilikom zauzimanja Bileće, oktobra 1943 godine.

Od sedamdeset osam omladinaca u bataljonu, njih trideset devet su članovi SKOJ-a. Pretresamo njihov rad, govorimo o zadacima i političkoj situaciji. Pava se žali kako u njezinoj četi, koja ima najmanje omladinaca, skojevci uvijek ne služe za primjer. Kao da je to njezina krivica, kaže: „Znate, kod starijih drugova u našoj četi SKOJ nije mnogo popularan".

Poslije podne idemo na partiski sastanak 1-ve čete, koja se smjestila u pojate oko trista koraka daleko od štaba. Iznose se nedostaci, a zbog propusta se kritikuju i drugovi iz komande čete. Okomili se na ekonoma tvrdeći da neispravno vrši podjelu hrane. Donose odluku da Radoslava Biberdžića kazne strogim partiskim ukorom, jer je prije dan-dva zaspao na mrtvoj straži.

17 maj, Rudova Gora. Sinoć oko 23 časa probudi nas paklena vatra na sektoru Trećeg. Dugi mitraljeski rafali, eksplozije bombi. Nikako da prestane. Onako bunovan pitam Nikolu:[4]

— Šta bi ovo moglo da bude?

— Četnici rastjeruju strah. Ne misliš valjda da će i oni noću da napadaju.

Vatra postaje sve jača. Nema se baš utisak da je pucanje uprazno.

— Ipak da pođemo — reče Nikola.

Šaljemo kurire do četa i odlazimo na položaj. Poslije dva sata se vraćamo, jer vidimo da nema nikakve opasnosti. Neka patrola Trećeg primakla se četničkim položajima i zapucala. Oni, bojeći se novog napada, odgovorili snažnom vatrom. Ipak je ovo bilo dobro. Vidjeli smo da nam čete nisu spremno dejstvovale. Između dijelova koji noću ostaju na položajima nema nikakve veze. Na ovaj način teško bi nam uspjelo da odbijemo neprijateljski napad.

U toku dana bez promjene. Tinka se vratila u štab brigade.

Održavam sastanak bataljonskog biroa. Poslije izmjena u bataljonu u birou su Mirko Ignjatić, Sava Brenjo[5], Danilo Štaka i Obrad Pašajlić[6]. Pravimo plan rada kako bismo bolje iskoristili ovo relativno zatišje. Iz politodjela nam traže da im dostavimo spiskove poginulih i umrlih članova Partije, podatke o zvjerstvima četnika i Italijana u Hercegovini, a i članke za „Hercegovačkog borca". Dogovaramo se da po četama održimo priredbe na koje bi okupili i mještane.

---

[4] Nikola Ljubibratić.

[5] Poginuo poslije izlaska iz Pete ofanzive u Nevesinjskom srezu.

[6] Poginuo 1943 godine.

Patrole i neki seljaci nas obaviještavaju da su čuli da Nijemci posjedaju Crnu Goru i Hercegovinu. Navodno su već stigli u Nevesinje i vrše pokret prema Gackom. Među četnicima zavladala panika. Bježe ispred Nijemaca i sklanjanju se kod „tetkića"[7].

18 maj, Rudova Gora. Izjutra odlazim u selo Jasen. Partiska jedinica 2-ge čete drži teoretski sastanak. Iz teorije KP prorađujemo poglavlje o klasnoj čistoti Partije. Sekretar jedinice se razbolio i otišao u bolnicu, pa ću do njegovog povratka drugovima u ovoj četi morati više da pomognem. Poslije idem na sastanak jedinice u Pratećoj četi. Oni su prorađivali „Ekonomski razvitak društva".

Vijesti koje smo sinoć čuli danas su se potvrdile. Četnički front pred nama se raspao. Razbježali su se na sve strane, najveći broj svojim kućama. Nijemci su već stigli u Gacko i vršili pokrete prema Vrbi i Izgorima.

Sad nam sigurno sa njima pretstoje borbe. Ipak pretpostavljamo da se ne radi o ozbiljnijim ofanzivnim namjerama. Prije će biti da je između njih i Italijana došlo do neslaganja oko četnika. To se moglo zaključiti i po nekim četničkim dokumentima koje smo zaplijenili prilikom prodora u Hercegovinu.

Od štaba brigade dobijamo naređenje da se Treći i mi pomjerimo na liniju Ledenik—Mramor—Orlovac.

19 maj, Podmramor. Rano izjutra sa čitavim bataljonom vršimo pokret. Jedan vod upućujemo u pravcu Djeda i dalje, sa zadatkom da ispita stanje prema Gackom i Izgorima. Štab bataljona treba da se smjesti u Podmramor.

Vod koji je otišao u izviđanje izvještava nas oko 9 časova da se jedna njemačka kolona, u jačini od pet do šest stotina ljudi, sa velikom komorom, kreće prema nama. Sa čitavim bataljonom izlazimo na položaje. Pošto Treći još nije stigao, 1-vu četu upućujemo na Treštenik. Prateća zaposjeda Mramor, a 2 i 3 četa Knez Strane i Orlovac.

Sa Mramora osmatramo dogledom. Od pravca Berušice primjećuje se kretanje komore. Konji i mazge su sa velikim tovarima pokrivenim bijelim šatorskim krilima. Imamo utisak da se kreću bez ikakvog obezbjeđenja. Idu uvalom a na kosama ne vidimo bočne kolone. Po svemu sudeći propustili smo pogodan trenutak za napad.

Naš izviđački vod je oko 11 .časova samo pripucao na njih kod Milinkovića Koliba.

---

[7] U ono vrijeme izraz »tetkići« odnosio se na Italijane.

Sad je već kasno i ne možemo ništa da preduzmemo. Čelo njihove kolone izbija na plato ispod Trešterika. Naše nišandžije uzimaju otstojanje i otvaraju vatru iz „Breda“. Među njima za trenutak kolebanje, i uz veće otstojanje nastavljaju pokret. Mitraljesci se ljute, provjeravaju otstojanje, ponovo nišane i tuku. Više nema kolebanja, iako vidimo da neki padaju. Dok jedni nastupaju na plato, drugi se prestrojavaju u manje kolone i kreću prema Trešteniku. Prema nama, na Mramoru, okrenuti su bočno i „Brede“ ne prekidaju gađanje. U nastupajućem poretku kolone se cijepaju u manje grupe i ima se utisak da izviru iz zemlje. Neko ogorčeno reče:

— Ovi kao da su na poligonu i vrše egzercir!

Upućujemo kurira do 1-ve čete sa naređenjem da položaj moraju održati. Od Trećeg tražimo da hitno uputi pojačanje.

Nijemci se razvili u streljački stroj i počinju sa podilaženjem. Sa Treštenika dejstvuju i naši puškomitraljezi. Neki padaju i ostaju da leže, stroj se za čas povije, ali nastavljaju sa nastupanjem. U jednom trenutku naša ih je vatra prikovala za zemlju. Sad oni odgovaraju „šarcima“. Vrh Treštenika su pritisli vatrom, pojedinačno skaču, potrče do desetak koraka i opet liježu. Izbacuju rakete prema kamenjaru, u koji su se ukopali naši borci. Malo poslije po vrhu Treštenika eksplodiraju minobacačke bombe. Oni najbliže izbacuju tromblone.

Među našim borcima kolebanje. Nikola savio dlanove oko usta i viče:

— Lezi i ne miči se!

Čak i da nema ove pucnjave, teško da bismo ga čuli. Mašemo rukama i dajemo im znake da ne otstupaju. Uspiju li da sačuvaju hladnokrvnost, održaće položaj ... A oni, kao da ne znaju kako da se namjeste, svaki čas se miču sa jednog na drugo mjesto. Vidi se da gube prisebnost. Inače u ovakvim prilikama borac se prikuje za zemlju i kao da je srastao sa njom.

Ne vjerujem da će se održati.

Ponovo raketa. Minobacačke bombe prebacuju vrh Treštenika i rasprskavaju se iza kose. Grupa Nijemaca juriša na kamenjar. Naše ih „Brede“ tuku dugim rafalima. Padaju, dižu se i opet trče.

Četa se povlači. Stojimo i bespomoćno gledamo.

U trenutku kada se Nijemci spremaju da uskoče u kamenjar, kosom od pravca Ledenika pojavljuje se desetina Mostaraca. Jedan za drugim trče koliko ih noge nose. U isto vrijeme i jedni i drugi izbijaju na sam vrh. Detonacije ručnih bombi, pa se i jedni i drugi povlače. Sad grupno dovikujemo četi da se

vrati na položaj. Ali oni niti nas čuju, niti više mogu da vide šta se događa u kamenjaru.

Skoro istovremeno i Mostarci i Nijemci prelaze u novi napad. Ponavlja se ista slika. Udar prsa u prsa, bombe i otstupanje. Kamenjar je još uvijek „ničija zemlja".

Treći napad. Nijemci su samo za jedan trenutak krenuli prije naših. Bez daha očekujem ishod borbe. „Brede" ćute. Ni Nijemci ne pucaju. Tu se ništa ne može da učini, jer ako treba tući po neprijatelju, mora se pucati i u svoje. Obje grupe prepuštene su same sebi. Sad sve zavisi samo od njih... Oprezno, gotovo puzeći, korak po korak, jedni i drugi prilaze kamenjaru. Trenuci se pretvorili u vječnost. Kao da gledamo usporen film. Mi ih vidimo kao na dlanu, a oni se međusobno ne mogu vidjeti. Svaki savlađuje svoj strah i neodlučnost... U kamenjaru eksplodiraju bombe i dižu se oblačići dima. Ponovo detonacije bombi. Dok su naši neodlučno zastali, Nijemci uskaču u kamenjar. Čuje se isprekidani rafal mašinki. Naši se povlače. „Bredama" zasipamo kamenjar i štitimo im otstupnicu. Polegli njemački stroj se diže i penje na Treštenik.

*

Sad smo mi na Mramoru izloženi njihovoj vatri. Iz kamenjara nas tuku „šarcima„. Jedva uspijevamo da izvučemo „Brede" i sklonimo se u uvalu kojom vodi put prema Zukvi.

Šaljemo izveštaj štabu brigade i čekamo dalja naređenja.

20 maj. Rudova Gora. Skoro pred zoru stiže kurir sa naređenjem da izvršimo prepad i povučemo se na ranije položaje. Na Ledeniku je Treći uspio da iznenadi neprijatelja. Pomlatili su nekoliko Nijemaca, zaplijenili jedan „šarac" i mali bacač.

Poslije prepada se povlačimo, a 3 četu ostavljamo na Orlovcu. Na položajima na Šejtan-Kuli Četvrti je smijenio Treći. U toku dana neprijatelj pokušava da ovlada Šejtan-Kulom, ali mu naši nanose gubitke i prisiljavaju ga da se povuče na Ledenik.

Četa sa Orlovca nas izvještava da na platou, iza Ledenika i Treštenika, Nijemci podižu šatore i kopaju rovove. Ta nas vijest nimalo ne raduje. Izgleda da su njihove namjere drugačije od onoga što smo mi pretpostavljali.

Predveče dobijamo naređenje štaba brigade za napad. U napadu učestvuje Četvrti, jedna četa Trećeg i mi. Početak napada u dva časa poslije pola noći.

21 maj, Rudova Gora. Krećemo na zadatak. Naš bataljon udara u bok i leđa neprijatelja. Prva četa između Treštenika i Mramora izbija na plato, a druga preko Djeda napada neprijatelja u pozadini. Čete dejstvuju energično i prodiru do samih neprijateljskih šatora. Među Nijemcima panika, ali na Ledeniku zadaju osjetne gubitke našem Četvrtom (14 mrtvih i ranjenih) i on se povlači. To prisiljava i nas da se povučemo prije zore. U povlačenju je 1-va četa imala tri ranjena. Teško je ranjen vodnik Lazar Šarenac-„Pop"[8].

U toku dana nalijeće devet „Štuka" i u dva navrata bombarduju i mitraljiraju naše položaje. Na sektoru Četvrtog neprijatelj ponovo vrši prepad, ali ga naši odbijaju.

Predveče Nikola, Rajko[9] i ja idemo do štaba Trećeg u selo Lisinu, gdje je štab brigade zakazao savjetovanje. Kad smo došli rekoše nam da je odgođeno.

22 maj, Rudova Gora. Na položaju zatišje. Održavamo sastanak bataljonskog biroa. Stanjem u bataljonu nismo zadovoljni. U poslednjim borbama ispoljile su se mnoge slabosti. Posebno nas zabrinjava nedovoljna borbenost, kao i neki slučajevi nepravilnog odnosa prema mještanima. To je u prvom redu posljedica popustljivosti, neaktivnosti i nebudnosti rukovodećeg kadra u četama. Smatramo da ni štab bataljona ne drži stvari čvrsto u rukama.

Pravimo raspored sastanka po četama.

Ja odlazim na sastanak partiske jedinice Treće, a Rajko u Prateću četu. Predveče su u ovim četama održane četne konferencije. U Pratećoj prorađuju iz „Proletera" članak druga Tita „Borba protiv okupatora naš najvažniji zadatak".

Oko 23.30 časova iz Četvrtog nas izvještavaju da su Nijemcima pristigla pojačanja u jačini 700—800 vojnika. U toku sjutrašnjeg dana očekuju napad. Vršimo pripreme i izdajemo naređenja četama.

23 maj, Rudova Gora. Na položaju su 1 i 3 četa. Neprijatelj manjim snagama vrši izviđanje na sektoru Četvrtog. Imali su dva mrtva. Naši jednog mrtvog i jednu ranjenu drugaricu.

Štab brigade nas izvještava da se, po svemu sudeći, radi o ozbiljnim ofanzivnim namjerama neprijatelja na čitavu našu grupaciju. Pred nama su dijelovi divizije „Princ Eugen". Njihova jačina se procjenjuje na oko 2.000 vojnika.

Čitav je dan ispunjen održavanjem sastanaka. Bio sam na sastanku partiske jedinice 2-ge čete i sastanku bataljon-

---

[8] U toku Pete ofanzive podlegao ranama.

[9] Rajko Milošević, politički komesar bataljona, poginuo septembra 1943.

skog biroa SKOJ-a. Održan je teoretski sastanak u Pratećoj. U obje čete održani su sastanci aktiva SKOJ-a. Uveče Rajko u Drugoj drži četnu konferenciju.

Nijemci hvataju i razoružavaju četnike. Bosanski četnici, koji su nedavno bili pred nama, njih oko hiljadu, sklonili su se u Sominu, pa sad preko Borča bježe kućama. „Ko vjetar sije, buru žanje..." Za Jevđevića pričaju da se sklonio u Dubrovnik i da se sprema na put u Rim.

24 maj, Rudova Gora. Danas je 1-va četa u bataljonskoj rezervi. Odlazim na sastanak partiske jedinice. U poslednje vrijeme u četi nije bilo gotovo nikakvog rada. Već duže vremena nisu održali ni četnu konferenciju. Mjesto da u tome vide razloge slabosti u četi, pokušavaju da traže opravdanje u „novim" borcima.

Od štaba brigade dobijamo naređenje za pretstojeći napad. Treba da napadamo sa pet bataljona. Treći i četvrti napadaće preko Javorovog Vrha i Kovilca na neprijateljski desni bok i leđa, 1 i 4 Sedme krajiške brigade preko Knez-Strana i Đeda na neprijateljski lijevi bok, a naš bataljon frontalno na liniji Ledenik—Treštenik. Raduje nas ovako zamašna akcija. Noćas ćemo morati nešto da učinimo, iako je pred nama brojno jak i žilav neprijatelj.

25 maj, Rudova Gora. Od noćašnjeg napada nije bilo ništa. Krajišnici nisu stigli na vrijeme te napad nije izveden kako je bilo zamišljeno. Treći i Četvrti postigli su početne uspjehe, ali kako je izostao udar Krajišnika, poslije prvog iznenađenja Nijemci su uspjeli da se srede i organizuju odbranu.

Uzoru se povlačimo.

Bude nas kuriri koji su stigli sa položaja. Na čitavoj liniji neprijatelj je prešao u napad. Već se čuju eksplozije topovskih granata.

Štab hitno odlazi na položaj, a ja ostajem radi veze.

Napolju kiša i vjetar koji svaki čas nanosi maglu.

26 maj, Smriječno. Bolestan sam i ostao sam u selu, gdje se nalazi i bataljonska komora. Bataljon je na položajima Crvena Greda—Razvršje. U toku jučerašnjeg dana vođene su ogorčene borbe. Nijemci su svim snagama krenuli u napad. Mnogima je pomogla gusta magla. Gotovo neprimijećeno su podišli našim položajima. Sa Trećim, na lijevom krilu, pomiješali su se u magli i vodili borbu prsa u prsa. Manja odjeljenja su ubacili iza linije naših položaja, Zbog neopreznosti jednog voda 2 čete malo je trebalo pa da nam bude zarobljena bataljonska komora. Pod jakim pritiskom na čitavoj liniji mo-

rali smo da se povučemo. Predveče držimo položaje na Rudovoj Gori. Ali Nijemci i dalje energično napadaju. Tuku nas artiljerijom.

Desno od nas granata pogađa jednu bukvu i stablo se sa treskom ruši. Kiša sve jača. Osjećam da su mi leđa već mokra. U našoj blizini rasprskava se granata. Čujemo ječanje. Teško je ranjena Pava Miletić. Geler ju je udario u kičmu. Stavljaju je na nosila. Iz 1-ve čete na nosilima donose Mirka Čuka. I on je ranjen — sad je bez svijesti.

U prvi mrak se povlačimo i otstupamo prema selu Kovačima. Kiša ne prestaje. Pomrčina. Ne vidiš druga pred sobom. Spuštamo se niz strmu kosu po raskvašenom puteljku. Svakičas se neko oklizne i padne. Pokisli smo do gole kože. Pokret nam još više usporavaju dvoja nosila. Ne mogu da shvatim kako ranjeni izdržavaju da ni glasa ne puste od sebe.

Kasno unoć dolazimo u selo Orah. Prepješačili smo svega nekoliko kilometara. Tu smo zanoćili. Prilazim Pavi i pitam kako joj je. Gleda me i pokušava da se nasmije.

— Dobro . . .

Bježi pogledom negdje ustranu.

— Znaš, ja sam potpuno oduzeta. Ne mogu da pomjerim ni ruke, ni noge . . . Nije mi do toga što ću ja da se patim, ali teško mi je da se zbog mene muče drugi. Kako je bilo drugovima dok su me samo dovdje snijeli! Pa i ovo naše otstupanje . . . Možda će biti još gore. Pa, eto, mislim zašto . . . Da mogu sama, ja bih to učinila. Nije to kukavičluk . . .

Oči joj ovlažiše suze. Meni se steglo grlo. Ne mogu da progovorim. A moram . . . Samo, šta reći da bi ona tu pomisao odagnala od sebe?

Mirko Čuk je podlegao ranama.

Rano jutros smo krenuli iz sela i preko Kovača došli na sadašnje položaje.

U toku dana sa neprijateljem samo pripucavanje.

U Smriječno se smjestio i štab Četvrtog. Zakazali su sastanak partiske jedinice, pa pozvali i mene da dođem. Raspravljaju o svojim nedostacima i propustima. Jedan od drugova govori da u njihovom bataljonu, a kako je mogao da zaključi i u Trećem, vlada uvjerenje da se naš bataljon u zadnjim borbama nije dobro ponio i da se „izvlačio" iz borbe. Ovako postavljena stvar, kad bi u tome i bilo istine, može da ima samo štetnih posljedica. To vodi stvaranju nepovjerenja među jedinicama, a iz toga se rađa niz drugih slabosti. Kažem to drugovima, a napominjem da ni mi ne zatvaramo oči pred svojim slabostima.

Spušta se mrak. Idem u štab na Crvene Grede. Komore se prebacuju u selo Donji Stolac.

Iz 1-ve čete nas izvještavaju da su u jučerašnjoj borbi nestali Ragib Ljubančić i Muharem Vugdalić. Komanda čete ih uputila da uhvate vezu sa Trećim, ali se više nisu vratili. Sigurno su u onoj magli naleteli na Nijemce i stradali. Na zadnjem partiskom sastanku, prije dva dana, jedinica je donijela odluku da se Ragib primi u Partiju. Nije se stiglo da mu se to saopšti.

27 maj, Krstac. Jutros su Nijemci ponovo krenuli u napad. Borbe su vođene čitav dan, ali nam nije uspjelo da održimo položaje. Nenadnim izbijanjem na Razvršje, Nijemci nam zajahaše na leđa. Treći i Četvrti su se povukli prema Goranskom, a Krajišnici i naš bataljon preko Plužina na Krstac. U Plužinama su brigadna intendatura i bolnica. Prihvatamo ih i prebacujemo preko Pive. Odlaze sa Krajišnicima za Pirni Do. Mi ostajemo na obezbjeđenju mosta u Krstacu.

Pri otstupanju sretoh se sa Radom Marijancem, komandantom Sedme krajiške. Jedno vrijeme bili smo zajedno u internatu „Prosvjete" u Sarajevu. Prošlo je već deset godina od kada se nismo vidjeli. I da se nađemo baš danas, u ovoj gužvi! Nas nekoliko, u svoje vrijeme, svakodnevno smo zadavali glavobolju upravniku internata. Gotovo nije bilo dana da ponekog nije zvao na odgovornost. Jednom se Rade vratio iz njegove kancelarije i nosi ključ od ulazne kapije. Priča nam: „On se po običaju razgalamio . . . Na vješalici visi zimski kaput, iz džepa viri ključ. Pomislih da će nam dobro doći, pa ga uzeh". Poslije se upravnik satro tražeći taj ključ. Sad ga potsjetih na to. Nasmija se i odmahnu rukom.

— Ako bude vremena još ćemo se popričati. Samo ne znam hoće li nam dati Nijemci. Vidiš ih kako navaljuju.

Pozvaše ga i ode naprijed.

28 maj. Pirni Do. U toku noći sve naše jedinice prešle su na desnu stranu Pive. Jutros su nas Krajišnici smijenili kod mosta. Mi se smještamo u Pirni Do. Na tom prostoru sad se nalazi cijela brigada.

Sa hranom smo opet u oskudici, ali imamo dovoljno duvana. Nikad dva dobra sastaviti! Kod Nikšića, u borbi sa Italijanima, Peta crnogorska zaplijenila veće količine, pa smo i mi dobili jedan dio. Poslije bukovog lišća, pravo je zadovoljstvo zapaliti cigaretu.

Juče su nam u povlačenju dezertirali neki borci. To nas zabrinjava. Početkom ovog mjeseca, kad smo otstupali iz Hercegovine, iz sela Koleška su pobjegla trojica „novajlija". Sad se to ponovilo. Šta da se preduzme u sadašnjim prilikama, da se opet ne dogodi? Situacija je teška. Ove defanzivne borbe

iscrpljuju. Na borcima se primećuje zamor. Ako Nijemci ovakvom upornošću nastave dalje da nadiru, sigurno će biti još teže.

Kod boraca je događaj izazvao revolt. Neki u ogorčenju kažu:

— Ko ne može da izdrži i čiji se pupak svezao za Hercegovinu, neka otvoreno iznese. I neka ide. Bar ćemo znati na čemu smo.

Samo ovim se stvar ne rješava. Svaki se od njih prije bjekstva hrve sam sa sobom. I njima samima je teško da se odluče. Oni ne znaju u kom će trenutku da prevagne jezičak. To je instinkt samoodržanja, stihija ... Zato imam osjećaj da se moramo boriti protiv nečeg što ne može da se zgrabi i stegne. I nikad nismo sigurni jesmo li pobjedili.

U preduzimanju mjera moramo se čuvati nesmotrenih istupa i sumnjičenja. Time možemo da postignemo samo suprotno dejstvo.

29 maj. Pirni Do. Bataljon je na odmoru. Borci koriste predah — pare odjeću, peru se i briju, krpe, popravljaju i prave nove opanke. Svi se dali na neki posao. Ponegdje šala i smijeh. Samo da nije ovih njemačkih aviona. Svakičas osmatrači upozoravaju:

— Avioon ...

Život najednom zamre. Borci se sklanjaju. Zalegnu oko kamenih ograda, padnu na mjestu gdje su se zatekli, ili se uvlače u kuće. Nekoliko puta su nas nadlijetali. U dva-tri navrata osmatrači alarmiraju, svi se sklanjaju, a avioni prolete negdje daleko od sela. Dosadilo Obrenu Milojeviću, zamjeniku komandira Prateće, trčkaranje i sklanjanje „uprazno", pa sjeo na nekakav tronožac ispred kuće i popravlja gumenjake. Osmatrači viču, drugi se sklanjaju, a on sjedi. Dovikuju mu:

— Skloni se, Obrene!

Brecnu se:

— Neću. Kujišu odozgo k'o hodža u ićindiju. A nisam ja klanj'o i kad sam vjerov'o u boga.

Poslije nam to priča komandir Prateće Danilo Šarenac. Smijemo se. Nikola ne može da, ne znam već po koji put, ne pomene Obrenov „slučaj" kod Travnika.

Prošle zime brigada napala Turbe. Naš bataljon na obezbjeđenju prema Travniku sa zadatkom da demonstrira napad. Obren postavio svoj „Švarcloze" na jednu glavicu poviše druma. I mi iz štaba došli tu. Naši pripucali, ustaše odgovorile topovima. Lupaju i ne prestaju. Obren se umotao u šatorsko krilo i legao kraj mitraljeza. U jedan mah granata pade nekoliko

koraka od nas. Zazvizdaše geleri. Mi polegali. A Obren lagano izvlači glavu ispod šatorskog krila pa pita svog pomoćnika Bogdana Pikulu:

— Pikula, gdje to puče?

— Tebi u vrh glave — ljutito odgovori Bogdan.

Obren se iskašlja i opet pokri šatorskim krilom.

30 maj. Javorak. Sinoć smo dobili naređenje štaba brigade za pokret. Pokret počinjemo jutros u 3 sata. Čitava brigada je na maršu, osim Trećeg koji se privremeno izdvaja iz sastava brigade i ostaje na prostoru Pive. Naš bataljon ide na čelu kolone. Ispred nas su 1 i 4 bataljon Sedme krajiške. Idemo pravcem Pišće—G. Unač—Bešići—Paklište pa na viseći most kod Mratinja. Žurimo da bismo što veći dio puta prešli prije dana i tako izbjegli neprijateljskoj avijaciji.

Poslije podne, dok smo se kretali od Bešića prema Paklištu, nenadno počinje borba na Javorku. Osmatramo dvogledom. Vidimo manje grupe Nijemaca i naših. Imamo utisak da je do borbe došlo u pokretu jednih prema drugima. Primijećujemo da se naši u manjim grupama izvlače preko Previje i odmah ulaze u borbu. Nastupaju hrabro i energično. Četvrti krajiški nam javlja da se njihov Prvi bori sa Nijemcima i da se oni hitno kreću na Javorak. Koliko se dogledom može da primijeti, naši su zaustavili Nijemce i počinju da ih potiskuju.

Dobijamo naređenje da i mi ubrzanim maršem krenemo na Javorak. Spuštamo se u kanjon Pive. Nikad stići do mosta. A onda penjanje prema Previji. U nogama olovo. Svaki čas ponestaje daha.

Umorni, večeras smo stigli na Javorak. Krajišnici su protjerali Nijemce prema Brljevu, a sa manjim dijelovima se nalaze u pravcu Štirna.

31 maj. Smrekavac. Rano jutros krenuli smo preko Štirna i Rupa za Smrekavac. Idemo oprezno, na otstojanju i sa isturenim bočnim obezbjeđenjem. Nailazimo na napuštene kolibe. U njima ispreturani škipovi za mlijeko. Vidi se da su ih mještani na svu prešu napustili. Usput ni žive duše.

Od pravca Javorka ponovo se čuje borba.

Sa bataljonom posjedamo položaj Smrekavac—Vilište, a 2-gu četu upućujemo na Trnovičke Kolibe.

1 jun. Smrekavac. Stigli su i ostali naši bataljoni. Lijevo od nas Prvi posjeda Oštru Glavu. Šesti je na Katinom Kuku. Četvrti i Peti sa Krajišnicima i dijelovima Četvrte crnogorske vode borbe prema Budnju i Brljevu.

Danas smo dobili hranu. U toku jučerašnjeg dana, kada su Nijemci krenuli u ponovni napad na Javorak, mi smo ostali otsječeni. Tek kada su naši uspjeli da ih odbace, na konjima su nam dotjerali kuhano meso i hljeba.

Naš vod, na položaju prema Izgorima vodio je borbu sa jednom njemačkom kolonom i natjerao je na povlačenje. Istovremeno u dvije kolone Nijemci nastupaju preko Knez-Strana i od sela Stubice. Podilaze položajima našeg i Prvog bataljona.

Vršimo razmještaj „Breda" i puškomitraljeza. Nikola izdaje naređenje da se ozidaju kamenjem.

Nijemci su zanoćili ispred naših položaja.

2 jun. Presjeka. Kiša, oštar vjetar i magla. Nijemci su već u 4 sata krenuli u napad. Puštamo ih da nam se približe, pa ih zasipamo vatrom. U isto vrijeme kreću prema Prvom na Oštru Glavu.

Tuku nas bacačima.

Dočekujemo i odbijamo njihov ponovni nalet. Poslije neuspjelih pokušaja pomjeraju se prema Oštroj Glavi i svim snagama napadaju na Prvi. Sad nam je njihovo lijevo krilo, na udaljenosti od nekoliko stotina metara, gotovo okrenuto leđima. Gađamo ih i svaki čas po neki pada. Ali kako ih prikujemo za zemlju, tako naleti magla i zakloni nam vidik. Nijemci to koriste i prebacuju se naprijed. I minobacačka vatra skoncentrisana je na Prvi. Naši se žilavo brane. Nijemci trpe gubitke, ali uporno nadiru.

Oko 10 sati Prvi je prisiljen da otstupi. Zauzimanjem Oštre Glave Nijemci su prokrčili put prema Krvavim Brdima. Mi smo ponovo otsječeni od naše glavnine.

Neprijatelj nas manevrom prisiljava da otstupamo sa naših položaja. Za povlačenje nam ostaje uvala koja se usjekla između Krvavog Brda i Vilišta. Nijemci u koloni nastupaju preko Krvavog Brda. U visini nas ide im prethodnica. Jedni od drugih smo udaljeni najviše pet stotina metara. Lijepo se možemo vidjeti. Mi u uvali, a oni na kosi koja gotovo okomito pada prema nama. Na čelu kolone ide Nijemac sa vučjakom, iza njega puškomitraljezac sa pomoćnikom.

Po svemu sudeći naš Prvi je otstupio negdje u pravcu Kranjske Lastve, jer Nijemci ne nailaze na otpor. Otvoren im je put prema Presjeci, a time i za Mratinje. Zato nemamo vremena ni mi ni oni da pucamo jedni na druge. Nastaje međusobno utrkivanje ko će od nas prije da stigne na Presjeku. Mi smo ipak u povoljnijem položaju, jer idemo kakvom-takvom stazom, a oni po vrleti.

Posjedamo položaje i zatvaramo put za Mratinje. Na visini smo od preko dvije hiljade metara. Nevrijeme je takvo

da je gotovo nepodnošljivo. Kiša svakičas prelazi u grad i snijeg. Vjetar reže. Zaklanjamo se za blokove stijena, sabijamo u grupe, ali sve to slabo pomaže.

Izgleda da su i Nijemci, zbog ovakvog vremena, morali da zastanu u svom napredovanju. Ispred nas ih nigdje ne vidimo.

Predveče dolazi i 2 četa od Trnovačkih Koliba. U toku dana su vodili borbu i ubili 6-7 Nijemaca. Od naših je ranjen Danilo Vujović. Ovo mu je već četvrti put.

U sumrak primijetismo nekoliko srna ispod Vrste. Jedan puškomitraljezac zalegao i gađa. Jedna pade, druge se razbježaše i začas ih nestade među stijenama. Sada je spremaju, i to će nam za danas biti jedina hrana. Drugovi iz 2-ge čete nam pričaju da su patrolama održavali vezu sa dijelovima Prve proleterske prema Sutjesci i da oni nemaju gotovo nikako hrane. Moraju ubijati konje da bi jeli.

Na putu za Mratinje pronašli smo dvije kolibe. U njih ćemo noćas da se sklonimo.

3 jun. Presjeka. Trošne kolibe noćas su nam bile slaba zaštita od hladnoće. Kroz pukotine se uvukla studen, tako da ni vatre koje smo naložili nisu mnogo pomogle. Nabili se jedan pored drugog, a dim nam grize oči.

Prošle noći je opet nekoliko njih dezertiralo. Borci ćute. Mnogi od njih to preživljavaju na isti način... Osjećaju se kao da su pokradeni. Do juče smo bili zajedno, vjerovali smo u njih, a oni nam ćutke okrenuli leđa i nestali. I ono ukradeno povjerenje kao da je stvorilo prazninu u grudima.

Poslije gotovo neprospavane noći jutros rano smo posjeli položaj na Presjeci, a manjim dijelovima i Siljevu Glavu.

Sa brigadom i intendanturom našeg bataljona nemamo nikakve veze. Lijevo i desno od nas nema ni drugih naših jedinica.

Šaljemo „Goluba"[10] u Mratinje sa kratkim obaviještenjem na kojim se položajima nalazimo, upozoravamo na opasnost od pravca Javorka i tražimo da nas povežu sa štabom brigade. „Golubu" kažemo da izvještaj preda štabu jedinice koja se bude nalazila u Mratinju.

Na položajima je neizdržljivo hladno. Nijemce nigdje ne možemo da primijetimo. Pretpostavljamo da nas u toku dana neće napadati, pa ostavljamo samo manja odjeljenja, a sa bataljonom se povlačimo do koliba.

Predveče se neprijatelj nenadno pojavljuje pred našim položajima. Dok smo mi stigli on je već posjeo neke čuke na

[10] Kurir Sava Golubović.

samom klancu. Baš u to vrijeme stiže „Golub" sa jednom četom Pratećeg bataljona Vrhovnog štaba. Zamjenik načelnika VŠ Velimir Trzić naređuje nam da položaje prema Mratinju čvrsto držimo i privremeno kao pojačanje šalje nam četu Pratećeg bataljona. Javlja nam da će on obavijestiti štab naše brigade gdje se nalazimo.

Pala je noć i opet smo kod koliba. Drugovi iz Pratećeg kažu nam da kroz Mratinje prema Vučevu prolazi Vrhovni štab. Od njih saznajemo da su se prije nekoliko dana na Žabljaku padobranima spustila šestorica Engleza, koji su upućeni kao vojna misija pri VŠ. Sad se očekuje da će nam Saveznici pružiti pomoć. Ima izgleda da nam i teške ranjenike prebacuju avionima. Samo, to će biti moguće tek kad prođe i ova ofanziva.

4 jun. Mratinje. U toku noći od pravca Mratinja došao je 2 bataljon Četvrte crnogorske, a četa Pratećeg se povukla. Uzoru smo sa oba bataljona posjeli položaj Veliko Pleće—Klekovo Pleće—Maglić. Nijemci su izašli na Presjeku, ali sa Velikog Pleća mi dominiramo putem koji vodi za Mratinje.

Pada kiša. Pravi pljusak. Svi smo opet pokisli, iako smo još od juče mokri. Najednom se kiša pretvori u grad. Krupni komadi leda dobuju po nama. Kad udare po licu i ušima ima se osjećaj da gule kožu. Navlačimo kape preko ušiju, zaklanjamo rukama lice, ali sve to mnogo ne pomaže. Mi na Velikom Pleću nemamo gdje da se sklonimo. Pokušavamo da se zaštitimo podvlačeći se pod koru od snijega, na mjestima gdje se još zadržao i od zemlje otopio.

Već skoro šezdeset sati nismo ništa jeli, osim po jedan komadić mesa od one srne.

Odlazim u Mratinje da tražim našu bataljonsku intendanturu i organizujem doturanje hrane.

Našao sam ih u jednoj kući na samom ulazu u selo. Pitam Ristu[11] šta je sa hranom, a on mi se žali kako niko nije znao da im kaže gdje se nalazimo.

— Evo, čekamo sa tri obroka mesa i pure...

Gledam ga i ne vjerujem ušima. Imamo toliku hranu, a mi gotovo skapali od gladi.

Kako je već pala noć tek u svanuće ćemo krenuti na položaj. Noćas bi sigurno zalutali, a u selu nema nikoga da bi nam bio vodič.

Sušim se kraj ognjišta, a spavaću u krevetu.

Kako će ovu noć provesti drugovi na položaju kad nemaju ni one dvije trošne kolibe!

---

[11] Intendant bataljona Risto Gaćinović.

5 jun. Veliko Pleće. Jutros sam po gustoj magli krenuo iz Mratinja na položaj bataljona sa jednom četom našeg Petog i tovarom hrane. U isto vrijeme intendantura je pošla za Prepeličje na Vučevo.

Neprijatelj je potisnuo bataljone naše i Sedme krajiške brigade, koji su se nalazili na sektoru Javorak—Štirno, a u toku dana i noći naše snage će napustiti Mratinje i prebaciti se na Vučevo.

Sinoć sam saznao da je u borbi, koju smo vodili 2-og ov. mj., na položaju Prvog na Oštroj Glavi teško ranjen zamjenik komandanta naše brigade Vlado Tomanović. Kad je bataljon pod pritiskom Nijemaca počeo da otstupa, on je potrčao sa namjerom da ga zadrži i povrati na položaj. U tom trenutku bomba ga je smrtno ranila. Dok su mi ovi pričali sjetih se kako je pred naše otstupanje iz Nevesinja, na Mukinjači zadržao naš bataljon na položajima. Četnici nam već zašli na bokove, zrna zvižde sa svih strana, a on trči preko jedne goleti izložen neprijateljskoj vatri i dovikuje da se položaj ne napušta . . .

Magla se nikako ne diže.

Borcima je podijeljena hrana. Među njima je odmah nastala živost.

Drugi bataljon Četvrte crnogorske dobio je naređenje da napusti položaj i da ide u sastav brigade.

Sa nekoliko odjeljenja vršimo izviđanje neprijateljskih položaja, jer zbog magle nemamo nikakve preglednosti i dodira sa neprijateljem. Dok ovo pišem već je trebalo da naši izađu na klanac. Ako se Nijemci tamo još nalaze onda je moralo doći do borbe. Međutim, ništa se ne čuje.

Kurir koji je nosio naređenje za Crnogorce, donese mi pismo od Saše Magazinović koja je sad ljekar u bolnici Druge divizije. U prvi mah se iznenadih. Kome u ovoj gužvi pada na pamet da piše pisma. Nismo se videli već niz godina. I dok ga čitam naviru mi uspomene na godine koje sam, kao učenik petog i šestog razreda gimnazije, proveo u njezinoj kući u Beogradu. Bila je to mala kućica sa baštom. U ovo doba godine bašta je bila puna sunca i cvijeća. Njezina mati, sestre i brat uvijek su bili predusretljivi prema meni, a ona se odnosila sa pažnjom starije sestre. Možda je meni onda takav njen odnos, u danima kad sam gutao marksističku literaturu i u mladićkoj mašti sebe smatrao velikim konspiratorom, pomalo smetao. Sad mi je tako drago što me je svojim pismom potsjetila na te dane.

6 jun. Katun Poljana. Noć smo proveli u šumi između Velikog Pleća i Previje. U zaklonima smo ložili vatre, grijali se,

a ponekom je uspjelo i da malo zaspi. Zarasli u bradu, svi smo još crnji od dima. Nijednoga nema da mu od vatre nije progorio neki komad odjeće. I u ustima osjećamo ukus dima pijući vodu od snijega, koji topimo u porcijama na vatri.

Jutros je opet gusta magla. Na Veliko i Klekovo Pleće šaljemo manja odjeljenja, a sa bataljonom ostajemo u šumi. Po ovoj magli u ovim gudurama nikako da stupimo u dodir sa neprijateljem. Sigurno se ni on sad ne kreće.

Trebalo je već da nam se donese hrana. Vjerovatno su i drugovi iz komore zalutali pa ne mogu da nas nađu.

Dobijamo naređenje od štaba brigade da zauzmemo nove položaje i zatvorimo puteve koji od Klekova Pleća i Stubice vode prema Vučevu. Desno od nas naš Peti zauzima položaj oko Crvene Prljage, a Četvrti lijevo zatvara put koji od Mratinja vodi prema Prepeličju.

Prvi i šesti bataljon su rasfomirani. Borci iz Šestog treba da uđu u sastav našeg bataljona. Brigada ostaje sa četiri bataljona, od kojih su tri na okupu, a Treći, Mostarski, nalazi se na Pivi u sastavu Treće divizije. Mi smo sad pod komandom Štaba Druge divizije.

Na novim položajima ostavljamo dio bataljona, a sa drugim odlazimo na katun Poljanu. Poslije pet dana opet smo se našli sa našim.

U štabu bataljona izvršene su izmjene. Za zamjenika komandanta postavljen je Dušan Grk, za političkog komesara Peko Papić, a za intendanta Milan Krunić[12]. Dosadašnji zamjenik komandanta Petar Miodragović postavljen je na dužnost obaveštajnog oficira bataljona, politički komesar Rajko Milošević za ob. oficira Petog, a intendant Risto Gaćinović na istu dužnost u Četvrti.

Održavamo kratak sastanak novog štaba, a zatim zbor bataljona. Prva četa sastavljena je od boraca dosadašnjeg Šestog; borce iz 1-ve i dijelom iz Prateće čete raspoređujemo u 2-gu i 3-ću; Prateću četu preformiramo u Mitraljesku sa tri odjeljenja, a bacač upućujemo štabu brigade. Za nepuna dva mjeseca ovo je drugi put da su u bataljonu izvršene ozbiljne izmjene. Iako u nezgodno vrijeme ovo je moralo da se učini, jer su mnogi izbačeni iz stroja, neki su dezertirali, pa se broj boraca u bataljonima znatno smanjio.

Idući jednom poljanom prema šumi u kojoj se smjestio naš bataljon, sretoh se sa Vukašinom Mićunovićem. U prvi mah ga ne prepoznah. Zajapureno mladićko lice (uvijek se ljutio kad bi mu rekli da su mu obrazi kao u djevojčice) sada se izdužilo i potamnilo, nad usne mu se nadnijeli gusti crni

---

[12] Umro 1945 godine kao kapetan JNA.

brkovi. I prije je nastojao da bude ozbiljan i odmjeren. Sada je to stvarno postao. Gledam ga.

— Vule, jesi li to ti?

Brk mu se malo podiže.

— A ti li si, Mujo! (U gimnaziji me je on prvi nazvao tim imenom, pa su me poslije i drugi tako zvali.)

Zagrlismo se i poljubismo. Reče mi da je došao u politodjel naše brigade. To me posebno obradova. Sad ćemo opet biti zajedno... Posljednje godine pred rat proveli smo skupa. U isto vrijeme su nas zbog rada u srednjoškolskom pokretu istjerali iz osmog razreda Sedme beogradske gimnazije, zajedno smo maturirali u Nikšiću i upisali se na Filozofski fakultet. Najljepše što nam je vezano za mladost proveli smo zajedno. Posljednji put smo se vidjeli ujesen četrdesete. Kad su se prošle godine naše snage iz Crne Gore i Hercegovine povukle za Bosnu, on je kao ilegalac ostao na partiskom radu. I sreli smo se poslije svega što je protutnjalo za ove tri godine.

Na ivici šume pod jelom napravili smo šator, a ispred njega naložili vatru. Oko nas, opkoljavajući poljanu, duž ivice šume gori stotine drugih vatri.

7 jun. Katun Poljana. Dan vedar i topao. Da i nas jednom ogrije sunce!

Rano izjutra na položaje šaljemo 2-gu četu i jedno odjeljenje Mitraljeske. Na naše napuštene položaje, na Veliko i Klekovo Pleće izašli su Nijemci. U toku dana prepucavaju se sa našima, ali ne pokušavaju da pređu u napad.

Sa suncem došli su i avioni. Odjutros su nas nadlijetali, izviđali, a poslije podne bombardovali.

Prije podne smo držali sastanak bataljonskog biroa. Sastanku su prisustvovali politkomesar brigade Čedo Kapor, rukovodilac politodjela Vojo Kovačević i Vule. Poslije mog izvještaja o stanju u bataljonu, detaljno smo pretresli međunarodnu i unutrašnju vojno-političku situaciju. Vojo je sistematski i pregledno, kako on to umije, izložio najnovije događaje i prokomentarisao ih. Govoreno je o stanju na frontovima, perspektivi drugog fronta, aktivnosti savezničke avijacije, sastanku Čerčila i Ruzvelta, raspuštanju Treće internacionale, proglasu Gebels—Gering, kao i stanju u pojedinim zemljama u Evropi — Italiji, Mađarskoj, Rumuniji i dr. Dolazak engleske vojne misije znak je iskrenosti i spremnosti Saveznika da nam pomognu, a da ne pokušavaju da se miješaju u naše unutrašnje stvari. Trenutna naša situacija je vrlo teška, što od nas zahtijeva manevar, brzinu i izdržavanje najvećih napora. Ali ovaj period biće kratak. Događaji u zemlji i svijetu znatno su se izmijenili u našu korist.

Odmah poslije sastanka biroa održani su sastanci partiskih jedinica 1-ve, 3-će i Mitraljeske čete. Ja idem na sastanak u Prvu. Vule održava sastanak bataljonskog biroa SKOJ-a. Kasnije Čedo drži četnu konferenciju u 1-voj.

Poslije dužeg vremena dobili smo i radio vijesti. Na tankim listovima hartije i s jedne i s druge strane upozorenje: „Ne upotrebljavaj za pušenje! Indigo otrovan!" U prvi mah ljudi povjerovali, ali sa čuđenjem komentarišu tu otrovnu vrstu indiga. Neki ipak nisu mogli da odole iskušenju, izrezali hartiju i savili cigarete. Za čas su planule sve radio vijesti. Ni ova obmana nije pomogla da se vijesti sačuvaju pošto se pročitaju.

Brigada je dobila naređenje da hitno izvrši pokret u pravcu Suhe. Marševski poredak: Peti, štab brigade sa prištapskim dijelovima, Četvrti, a mi na začelju. Iako nas svaki čas nadlijeću i mitraljiraju avioni, brigada vrši pokret. Nijemci su izašli i na vrh Maglića i iznjeli protvkolski top. Dok se kolona kreće prema Crvenim Prljagama, oni je tuku na mjestima koja nisu zaštićena šumom. Čekamo da prođe Četvrti, pa da i mi krenemo.

8 jun. Katun Poljana. Po zalasku sunca krenuo je i naš bataljon. Idemo kroz šumu i zaobilazimo čistine da nas Nijemci ne bi mogli gađati sa Maglića.

U sumrak naiđosmo na grupu boraca i dva teška ranjenika na nosilima iz Druge divizije. Sjede i odmaraju se. Kažemo im da krenu.

— Mi smo zaštitnica i na Vučevu više nema naše vojske.

— Da se još malo odmorimo . . .

Na njima se vidi da su ih nosila potpuno iscrpla. A i ove su riječi izgovorili kao da se sa tog mjesta uopšte ne misle micati.

Mi iz štaba uzesmo jedna nosila, a drugovima iz Mitraljeske kažemo da ponesu druga. Drug koga nosimo je Dalmatinac. Priča nam da je teško ranjen u nogu koja mu je prije nekoliko dana amputirana.

— Kaže meni doktor: „Moraćemo da je siječemo". A ja njemu: „Kad se mora a vi sjecite".

Slušamo ga. Stalno pronalazi nešto novo o čemu bi mogao da govori. Pomalo tepajući i pjevušeći dalmatinski naglasak mekano odzvanja u ušima. Na mahove te zanese svojom pričom i ne osjećam kako grubo otesano drvo gnječi rame.

Njegovo raspoloženje nagne me na pomisao: Da li je on, bez noge, sa još živom ranom, svjestan u kako se teškom po-

ložaju sad nalazi? I kao da je znao o čemu razmišljam, tiho pa sve glasnije zapjeva prijatnim tenorom:

Život, mladost
ne žalimo mi...

Noć. Samo se čuje korak kolone i njegova pjesma. Tijelom mi prođoše trnci.

Spuštamo se glibavom stazom prema Sutjesci. Pomrčina, ništa se ne vidi. Klizamo se i padamo.

Oko 21 čas, kad smo stigli do vatri oko kojih su se okupili ranjenici i bolesnici, ususret nam dođe kurir iz štaba brigade. Naređuje nam se da se odmah vratimo nazad, zauzmemo napuštene položaje i uhvatimo vezu sa Sedmom divizijom, koja se sa Pive prebacila na Vučevo. Borci su umorni. Pomrčina. Blato. Pozivamo komandire i komesare četa. Donosimo odluku da tu zanoćimo i prije zore krenemo nazad.

Jutros u samo svanuće izašli smo na katun Poljana. Stigli smo bez predaha. Mokri od znoja i umorni. Prva četa je na položajima prema Ulobićima, a 3-ća prema Magliću. Šaljemo patrolu prema Katunskom Polju i Prepeličju da uspostavi kontakt sa Sedmom divizijom.

Treća četa nam javlja da je grupa Nijemaca sa Maglića bila krenula prema njihovim položajima. Povratili su ih nazad, a jednog ubili. Oko podne se vratila i patrola koja je kod Prepeličja došla u dodir sa Banijcima.

Održavamo sastanak partiske jedinice 2-ge čete. Poslije konferencije 1-ve i Mitraljeske.

U toku konferencije stiže nam naređenje za hitan pokret. Naša brigada treba da smijeni Drugu dalmatinsku na M. i V. Siljevici. Sutjesku ćemo preći kod Priboja i preko Zabrđa izaći na određene nam položaje. Rade[13] nas posebno obavještava da će most sjutra izjutra poslije sedam časova biti porušen. Treba da požurimo da ga do tog vremena pređemo, a za svaki slučaj da osiguramo sjekire ako bude potrebno da pravimo brvno.

Kurir nam reče da je na putu za Sutjesku zakopano sve teško oruđe brigade.

9 jun. Milinklada. Juče smo krenuli gotovo u isto vrijeme kao i dan ranije. Put kojim smo se prošle noći spuštali prema Sutjesci sad je toliko glibav da s mukom izvlačimo noge. Pomrčina je gusta kao i ovo blato po kome gackamo.

---

[13] Rade Hamović, tada načelnik Štaba Desete hercegovačke brigade.

Negdje na pola puta opet nailazimo na vatre i ljude oko njih. I mi smo pali s nogu. Zastajemo da bi se bar malo odmorili i zaspali. Sad i mi ložimo vatre.

Jutros u tri i po vršimo pokret prema mostu. Nastojimo da idemo ubrzanim maršem, ali to je nemoguće. Po blatnjavoj stazi s naporom se krećemo, a vrijeme prolazi. Što smo bliže Sutjesci sve više nailazimo na grobnicu konja i bačene opreme. Na nekoliko mjesta, pored neugašenih vatri lješevi iznemoglih. Prolazimo pored nekih koji još spavaju ili prže meso otkinuto sa mrtvih konja. Budimo ih i požurujemo da idu. Govorimo da će most biti porušen. Neki se dižu i polaze, drugi nas bezizrazno i otsutno gledaju.

Kraj jedne vatre iznemogao borac šara prstom po pepelu. Zovemo ga. On se zagledao u pepeo i glavu ne diže. Ako još išta osjeća, njegove misli su negdje daleko.

Kako nas je ovog puta neprijatelj čvrsto stegao! Ranjeni i od gladi iznemogli borci nam ostaju, a ne možemo da im pomognemo... Ni mi ne znamo da li ćemo uspjeti da stignemo na Sutjesku prije rušenja mosta.

Ispod jele njih nekoliko. Na rukavu jednog komandirski znaci. Kasnije mi rekoše da je iz Druge proleterske. Oči nam se susretoše. Ni bolest ni glad nisu mogli da potpuno izbrišu lijepe crte lica. Gleda me uporno. U jednom trenutku mi se učinilo da je u tim očima sve njegovo biće. One nisu ni tražile, ni molile. Ni iskrica straha nije izbijala iz njih... Bila je to mladost koja je kratko živjela.

Nisam mogao da izdržim. Skrenuo sam pogledom. I kad smo ih prošli, nisam smio da okrenem glavu. (Dok ovo pišem opet vidim one oči. Da li ću ih ikad zaboraviti?)

U zadnji čas smo stigli na most. Na drugoj strani sretosmo drugove iz štaba brigade. Situacija se izmijenila. Mjesto ka Siljevici upućuju nas putem koji vodi za Tjentište. Neprijateljska artiljerija brzom paljbom tuče brisani dio puta koji je otvoren prema Tjentištu. Doletjeli su avioni i bombarduju. Na sve strane eksplozije bombi i granata. Kao da smo u kotlu.

Brigada se odbila lijevo od puta u šumu. Idemo bespućem. I koza bi se ovuda teško pentrala. Avioni nalijeću u talasima i ne prestaju da bombarduju i mitraljiraju. Neprijateljska avijacija nas do sada nikad nije ovako tukla.

Mokri smo od znoja. Otvorenim ustima gutamo vazduh, pa ga je opet malo. Oko nas se rasprskavaju bombe. Ali idemo bez zastoja. Ispred nas čujemo Vladu[14] kako viče:

— Brže, brže... Razvijte se u strijelce!

---

[14] Komandant brigade Vlado Šegrt.

Potrčasmo. Zapraštaše puškomitraljezi. Prednji dio kolone već se sukobio sa jednom grupom Nijemaca. Izlazimo na jednu zaravan i zauzimamo položaje. Mi smo na jednoj, a Nijemci na drugoj ivici šume. Dijeli nas jedna poljana. Izgleda da se radilo o nekom manjem neprijateljskom odjeljenju, koje se probilo od Zamrštena i pred nama se povuklo nazad.

Nad naše položaje doletješe izviđači. Spustili se poviše same šume i vrte se kao čigra. Mitraljiraju nas i bacaju snopove bombi za žive ciljeve. S njima je teže izaći na kraj nego sa „Štukama" i „Dornierima". Skoro čitav sat su nam nad glavom. Ja se zavukao u jednu račvastu bukvu, a Nikola se zaklanja za njezino debelo stablo. Iskrivili vratove i pratimo ih pogledom.

— Zakači i mene, — ljutito procjedi Nikola.

Pogledah ga a on već skinuo opanak i zavrnuo nogavicu od čakšira. Skočih iz one račve. Kuršum ga udario u prevoju koljena, ali ni jednu od žila nije povrijedio. Prije godinu dana, kod Mrčin-Koliba, kuršum mu je prosvirao s lijeve strane nosa kroz desno uho. Rana je zamirila za deset dana. Neki od drugova u šali reče da ni hirurg to ne bi mogao da izvede. Izgleda da je i ovaj Nikolin kuršum vještiji od hirurga. Lakše je ranjeno još nekoliko drugova.

Odahnuli smo kad su odletjeli.

Predveče naš Peti interveniše prema Ozrenu. Na tom pravcu pojavila su se neka neprijateljska odjeljenja, koja su se probila od pravca Bara i Siljevice.

Putem ispod naših položaja prolaze kolone prema Hrčavki. Javiše nam da će tuda proći i Vrhovni štab. U noćašnjem maršu naša brigada biće u njegovoj pratnji.

10 jun. Ljubin Grob. U sumrak silazimo na put. Brigada se formira u kolonu. Tokom noći treba da pređemo preko Hrčavke i izbijemo na Vrbničke Kolibe.

Kad smo bili u pokretu Crni[15] mi reče da je drug Tito ranjen u ruku od avionske bombe i da je jedan od Engleza poginuo. Malo poslije, pred samo spuštanje u kanjon Hrčavke, pored kolone naiđe drug Tito. Išao je brzim i žustrim korakom. Oko vrata mu zavoj, u njemu lijeva ruka. Ispred nas Đoko Bulajić[16] objesio pušku, pa oni iza njega svaki čas mogu da se nabiju na cijev i mušicu. Prolazeći, drug Tito mu reče:

— Druže, vojnički nosi pušku.

Đoko nabusito odbrusi:

---

[15] Vaso Miskin-Crni, tada zamjenik politkoma brigade. Umro 1945.

[16] Poginuo u avgustu 1943 kod sela Ivice u Hercegovini. Bio omladinski rukovodilac u bataljonu.

Sava Nikolić: PROBOJ NA SUTJESCI — skica, akvarel

— Našao si vrijeme da me učiš.

Kad su mu rekli ko je to bio, pokunjio se i neprijatno mu. Neki ga zadirkuju:

— A ti onako svom Vrhovnom komandantu.

Niz strmu stranu, bespućem se spuštamo prema Hrčavki. Oslanjamo se o puške, pridržavamo se jedan za drugog da se ne okliznemo. Sa konja padaju tovari. Otkačio se nekakav sanduk pa lomeći se sa treskom nestade u provaliji. Iza nas viču:

— Skloni se . . . Čuvaj!

Jedan jahaći konj se strmoglavio i skliznuo pored nas. Udari u debelo stablo i osta ležeći. Neko mu priđe i opali metak iz pištolja.

Sa obje strane Hrčavke gore vatre. Ranjenici. Komore. Ljudi se dovikuju da bi nadjačali šum vode. Gazimo i prelazimo na drugu stranu. Oko jedne vatre se okupili Englezi i suše obuću. S nama su, ali po shvatanjima i navikama drugi svijet. Kako oni doživljavaju ove dane, od kojih težih nismo imali?

Penjemo se uz Debelu Ravan i Katunište. Uzoru stižemo pred Lučke Kolibe. Više od dvadeset i četiri sata smo bez sna i zalogaja hrane. Povaljali smo se po zemlji. Kuvari pokušavaju da uhvate vodu u kazane na potočićima, koji se kao nit provlače ispod lišća i mahovine. Lože vatre kako bi nabrzinu bar nešto skuvali za jelo.

Tek što smo zaspali dobijamo naređenje da krenemo prema Ljubinom Grobu. Svugdje oko nas vojska i ranjenici. Izdaju se naređenja da se gase vatre. Dim iznad nas biće najbolji znak neprijateljskoj avijaciji gdje se nalazimo. A avioni svaki čas mogu da dolete. Jedni gase, drugi ih zaklanjaju šatorskim krilima. Neki kao i da ne čuju šta im se naređuje. Naši kuvari su uspjeli da spreme židak skrob začinjen sa malo loja. To je posljednja rezerva brašna koju smo imali.

Ljubin Grob već je posjeo jedan bataljon Četvrte crnogorske. Mi zauzimamo položaj na njegovom desnom boku u jednoj rijetkoj šumi, a jedan vod šaljemo na golu, špicastu čuku pozadi nas. Položaji su nam na domaku puške od šume u kojoj se nalazi naš bivak.

Avioni ne prestaju da nadlijeću, bombarduju i mitraljiraju. Bacaju bombe na bivak, ali najviše na položaj koji drži bataljon Četvrte. Sa ovog položaja vidimo naše kako su se prikovali za zemlju i ne miču se. U isto vrijeme napali su ih Nijemci. Oni se uporno i ogorčeno brane. To je borba na život i smrt. Tučemo iz puškomitraljeza pokušavajući da vatrom bar donekle zadržimo Nijemce i pomognemo našima. Ali Ni-

jemci uz pomoć aviona žestoko nasrću. Avioni se spustili nad same položaje i vidimo kako se iz njih naginju da što preciznije bace snopove bombi. Naši otstupaju na nove položaje, ali je i pritisak neprijatelja popustio. Skoro u sumrak avioni ponovo naletješe i Nijemci nasrnuše na naše. Ali bez uspjeha. Crnogorci su se junački borili i održali položaj.

11 jun. Mrčin Kolibe. Sinoć, čim je pao mrak, duga kolona je izbila iz šume i putem pored naših položaja krenula prema Mrčin-Kolibama. Ide se što je moguće tiše. Položaji Nijemaca udaljeni su svega četiri do pet stotina metara.

Mi smo u zaštitnici i ostajemo na položajima dok ne prođe čitava kolona. Noć odmiče, a kolona u neprekidnom lancu prolazi. Uzoru nailaze Banijci. Nijemci su primijetili njihove zadnje dijelove i osuli ih mitraljeskom vatrom.

Povlačimo se i idemo na začelju.

Zastajemo u šumi blizu Mrčin-Koliba. Dan je tmuran i avioni nas mnogo ne uznemiravaju.

Oko četiri sata poslije podne vršimo pokret. Naša brigada ide iza Četvrte crnogorske. Kad smo izašli na jednu poljanu, sa svih strana okruženu šumom, najednom nastade pometnja. Niko ne zna šta je, a trči se bezglavo. Marševski poredak se izlomio, pomiješale se boračke jedinice, ranjenici, komore. Za sve to vrijeme nedaleko od nas kružio je jedan avion. Dobro je da nismo bili primijećeni.

Pokret se obustavlja i ovdje ćemo da zanoćimo.

U komori je ostalo nešto ječma koji ranije nisu stigli da samelju, pa je večeras svaki borac dobio po pola šake. Sada sjedimo oko vatre, u porcijama pržimo ječam, a na žaru tanke komade konjskog mesa.

Jutros, u povlačenju sa Ljubinog Groba, poginuo je politički komesar našeg Četvrtog Vojo Gušić. Prije godinu dana ovdje je poginuo i Drago Papić. U to vrijeme jedan je bio komesar a drugi komandir 1-ve čete našeg bataljona. Obojica su bili radnici i istakli su se već prvih ustaničkih dana u nevesinjskom kraju.

12 jun. Mokri Do. Jutros smo izvršili pokret i prešli svega nekoliko kilometara.

Drugovi iz štaba brigade nam rekoše da je Vrhovni štab donio odluku da naša brigada krene za Hercegovinu. Pokret će biti izvršen čim to prilike dozvole.

Tokom posljednje godine dana u Hercegovini se situacija znatno izmijenila. Naročito poslije prodora naše grupacije preko Neretve i odlučnog udarca koji smo u tim borbama zadali četnicima. To smo najbolje vidjeli u martu i aprilu, dok

smo se nalazili u tim krajevima. Za to vrijeme u brigadu je došao veliki broj boraca, popunili smo postojeće i formirali Šesti bataljon. Četnici su se svojom saradnjom sa okupatorom, ubijanjem, masovnim hapšenjem i premlaćivanjem diskreditovali kod većeg dijela naroda. Organizovanim političkim radom u Hercegovini će ubrzo da oživi uktanak. Zato je VŠ i postavio brigadi zadatak da stvori uslove za široku mobilizaciju sa perspektivom formiranja divizije.

Baš ovih dana juna prošle godine mi smo pod pritiskom Italijana i četnika napustili Hercegovinu. Ali za čitavo vrijeme našeg boravka i borbi koje smo vodili u drugim krajevima, uvijek smo mislili na dan kad ćemo se vratiti u svoj krš. Evo, sad je i to došlo.

Kakav bi zaključak za sebe izvukli Nijemci, kad bi znali da mi, u trenutku kad čine sve što mogu da nas unište i vjeruju di su na domaku cilja, pravimo planove o onom što će biti sjutra i formiramo nove jedinice naše vojske gdje ih nema danas?

13 jun. Sokola. Po blatnjavoj stazi i u gustoj pomrčini čitavu noć maršujemo u pravcu Miljevine. Prva divizija je razbila njemački obruč i otvorila put preko komunikacije Foča—Kalinovik.

Jutros smo stigli pred Rataj. Izlazeći iz šume pod nama se prostro pitom kraj sa šljivicima i njivama mladog žita pored riječice Bistrice. Poslije dvanaest dana prvi put vidimo selo.

Pred nama maršuje Druga dalmatinska. Sa čela se vezom prenosi naređenje:

— Dalmatinska stoj, Deseta naprijed.

Mi ubrzavamo korak i već prolazimo začelje Dalmatinaca. Ponovo se prenosi naređenje:

— Deseta stoj, Dalmatinska naprijed.

I samo što su oni krenuli, dolazi naređenje da mi pođemo naprijed. Marševski poredak se poremetio. Jedan dio kolone je u selu, a najveći dio na otvorenom prostoru. Utom naletješe prvi avioni i zasuše nas bombama i mitraljeskom vatrom.

Tokom čitavog dana avijacija ne prestaje sa bombardovanjem.

Koristimo trenutak kad su se avioni udaljili i preko njiva se sa bataljonom sjurismo na Bistricu poviše željezničkog mosta. Borci legli u žito, maskirali se i ne miču se. Sa druge strane rijeke, dovikujući, kuriri prenose naređenje štaba brigade da se ide prema Miljevini. Most je pod stalnom topovskom vatrom sa pravca Ocrkavlja. Mi se odlučujemo da gazimo rijeku. Prelazi nekoliko boraca 1-ve čete. Voda do po-

jasa, brza i hladna. Drugu grupu gađaju iz protivkolskih topova. Oko njih se dižu vodoskoci. Moramo da prelazimo pojedinačno. Vlado Vujović[17], tek što je zagazio u vodu, bio je ranjen u vrat. Na ovakav način prelaženje će nam dugo trajati. Dogovaram se sa Nikolom da naprijed idemo intendant i ja.

Kroz sitnu šumu izlazimo na drum na mjestu gdje je uništen njemački tenk. Grdosija od gvožđa. Prikupljamo borce koji su prešli i krećemo u selo.

U toku borbi mještani pobjegli iz sela. Po kućama vojska. U jednoj nađosmo suhih krušaka. Čujemo zvuk avionskih motora i istrčasmo napolje. Nismo odmakli ni pedeset metara a posred nje pade bomba. Začas je bila u plamenu.

Ležimo u mladom žitu i gledamo kako „Štuke" lete jedna za drugom, pobodu se na krilo i poniru prema zemlji. Zaspao sam... Kad sam se probudio bio je sumrak i avioni su nestajali iza vrhova šume.

Sad smo u selu Sokola. U kazanima se kuva svinjsko meso. Čekamo dolazak bataljona.

15 jun. Kolakovići. Juče smo danili i odmarali se u Sokoli. Rano izjutra izašli smo iz kuća i sklonili se od aviona po jarugama i u šumarcima. Pokret je trebalo da vršimo tek uveče. Međutim, neprijatelj je sa pravca Miljevine potisnuo djelove Treće krajiške, izašao na kose nedaleko od sela i oko tri sata poslije podne morali smo da krenemo. Pokret vršimo u pravcu Mrežice. Da bi se lakše zaštitili od aviona idemo po bataljonima u nekoliko pravaca. Naš bataljon se kreće kosama. Ubrzo se pojaviše „Štuke" i počeše da bombarduju selo ispod nas. Najjače su bombardovali Vojvodiće. U selu se zatekla brigadna bolnica i bilo je dosta žrtava. Poginuo je i profesor Danilo Vukajlović.

Ovdje smo stigli duboko u noć. Ušli smo u neke kuće i umorni odmah zaspali.

Sve naše jedinice prešle su drum Foča—Kalinovik. I posljednji njemački obruč ostao je iza nas. Naši odlaze za istočnu Bosnu. Mi se odvajamo od njih. Noćas ćemo kod Rogoja preći drum na putu za Hercegovinu.

Slobodan ŠAKOTA

[17] Tada zamjenik političkog komesara čete.

U BORBAMA KOD KRIVOG DOLA, NA ŠTIRNU I BUDNJU

Posle pada Nevesinja 27 aprila, 4 bataljon se povukao na položaje ispred Kifinog Sela i Krekova, a 2 bataljon levo od njega, ispod sela Bratača, gde su ostali i 28 aprila. Noću 28/29 4 bataljon se izvukao na položaj Plužine—Krečko Brdo, a bataljon se povlačio levom stranom druma Nevesinje—Gacko[1].

Dvadeset devetog aprila oba bataljona su odbačena od komunikacija Nevesinje—Gacko i Nevesinje—Ulog na položaje ispod sela Koleška i Slivlja. Sledećeg dana 4 bataljon je preko Morina krenuo u pravcu Uloga i isto veče zanoćio u selo Porije. Prvog i 2 maja vodio je borbe sa četničkim snagama na kosama iznad Porija i na Golom Brdu koje su proterane u pravcu Plužina.

Posle jednog dana odmora, bataljon se 4 maja prebacio preko Neretve u pravcu Zelengore i zanoćio na Bijelim Vodama, ispod Klinjskih Stena, a 5 maja izvršio pokret pravcem Bijele Vode—Masna Bara—Štirine, gde je dat odmor. Pošto je sledećeg dana nastavio marš i zanoćio na Zelengori, bataljon je stigao do Videža, gde je i predanio.

Osmog maja bataljon je do mraka stigao u selo Popi, gde mu se priključila Komanda mesta iz Nevesinja, koja je posle pada Nevesinja otstupila preko Gacka sa našim 2 bataljonom. Oko 20 boraca iz zaštitnih jedinica, koji su se povlačili sa Komandom mesta uključeno je u sastav 4-og bataljona.

Devetog maja prešli smo Sutjesku kod Popovog Mosta i preko Pogledala i katuna Mrkalj-Klada, Suhe Gore, Rupa

[1] Članak je pisan na osnovu ratnih beležaka i sećanja.

i Prepeličja izbili u selo Mratinje, gde je dvodnevni odmor iskorišćen za održavanje vojničkih i partiskih sastanaka. Tu je Štab Desete brigade održao savetovanje i jedan kratak seminar sa komandantima bataljona kojim je rukovodio načelnik štaba Rade Hamović. Zatim smo 12 maja krenuli pored reke Pive prema selu Budanj, gde smo isto veče zanoćili, a 13 maja nastavili pokret levom obalom Vrbnice, preko sela Miloševića, Stabne i Oraha na prostoriju između sela Kovača i Radojičića, gde je bataljon obrazovao brigadnu rezervu.

Četrnaestog maja Štab Desete brigade naredio je da se bataljon što pre prebaci u selo Lisinu i sačeka novo naređenje. Istog dana naređeno mu je da izvrši pokret prema Šejtan-Kuli, s tim da preuzme deo položaja od sela Krivog Dola do sela D. Lipnika od 3-eg bataljona koji će se rokirati udesno od Krivog Dola.

Šesnaestog maja bataljon se nalazio na položaju isključno Krivi Do—Šejtan Kula—k 1682—Jablan Do. Pred njim su se bili utvrdili četnici Bilećke brigade na položajima od sela Žanjevice preko sela Doderovića i Miletića, Treštenika, Ledenika, Kovioca i Stražnice do sela Lipnika i u pravcu sela Samobora. Iako smo u toku dana dobro izvideli njihove utvrđene položaje sa bunkerima u kamenu, ipak naš noćni napad nije uspeo, samo smo ih potisnuli sa Ledenika. Pošto su četnici protivnapadom uzoru ponovo ovladali Ledenikom, morali smo otstupiti na svoje ranije položaje. Noću 16/17 opet smo ih napali, zbacili sa položaja i gonili sve do sela Lipnika, odakle smo se povukli, jer nam nisu odgovarali položaji kod ovog sela, tako da su četnici noću 17/18 ponovo poseli ranije položaje. Međutim, oni su se 18 maja oko podne razbežali zbog pojave Nemaca na pravcu Gacko—Avtovac, tj. istog dana kada su naše patrole, koje su bile upućene prema selima Lipniku i Samoboru, javile da Nemci iz pravca Avtovca kreću prema našim položajima, pravcem Lipnik—Begluci—Ravno. Sutradan, 19 maja, imali smo prvi sukob sa nemačkim prethodnicama. Borbe sa Nemcima na ovim položajima trajale su sve do 27 maja.

U ODBRANI NA PRAVCU GACKO—GORANSKO

Pred Desetom brigadom nalazili su se ojačani 2 bataljon 13 puka SS divizije „Princ Eugen“ i 2 bataljon 738 puka iz borbene grupe „Anaker“ (iz 118 lovačke divizije).

Devetnaestog maja 4 bataljon je držao položaje od sela Krivog Dola do Jablan-Dola. Desno od njega se nalazio 2 ba-

taljon, dok je 3 bataljon bio povučen u brigadnu rezervu, u selo Lisinu.

U sastavu bataljona nalazile su se tri streljačke (od po tri voda, a vodovi od po tri desetine) i jedna prateća četa. Streljačke čete, jačine 70—90 boraca, bile su naoružane puškama, puškomitraljezima i sa nešto nemačkih „šaraca". Prateća četa je imala dva voda mitraljeza „Breda" (ukupno 4 mitraljeza) i vod od 4 minobacača 81 mm. Municije je bilo vrlo malo i sa njom se moralo najstrože ekonomisati. Čete su imale po 50—60 metaka na borca i dovoljno ručnih bombi.

Brojno stanje bataljona iznosilo je oko 300 boraca,[2] od kojih se izvestan broj nalazio u batalzonskoj komori ili u kuhinjama. Bataljon je formiran 11 aprila 1943 u Kuli Fazlagića. Pored Hercegovaca i većeg broja Dalmatinaca u njemu se nalazio i izvestan broj Bosanaca, većinom muslimana, kao i oko 60 boraca iz Mostarskog i Stolačkog sreza.

Većina boračkog i starešinskog sastava bataljona stekla je viloko borbeno iskustvo u borbama sa Italijanima, četnicima, ustašama i domobranima, ali nije imala skoro nikakvog iskustva u borbi sa Nemcima. Položaj 4-og bataljona prolazio je ivicom šume, ali su borci na ovom veoma krševitom zemljištu kao zaklon većinom koristili škripove — odlične prirodne zaklone, naročito za vreme dejstva neprijateljske artiljerije i avijacije. Zahvaljujući njima gubici su bili minimalni. Dubina naše odbrane postignuta je na taj način što je centar položaja povučen sve do Šejtan-Kule, tako da je neprijatelj, ukoliko bi prodirao ka Goranskom, morao da prelazi brisan prostor u vidu džaka, između Šejtan-Kule i Treštenika. Na bokovima džaka nalazila se glavnina bataljona, a Štab bataljona na desnom krilu, u blizini sela Krivi Do. Sa osmatračnice na k 1682, prema Ledeniku, imao je punu preglednost ispred položaja.

---

[2] Starešinski sastav četa bio je sledeći: komandir 1 čete Čedo Vuković (poginuo 1944 kao komandant terenskog bataljona »Nevesinjska puška«), zamenik komandira Dušan Kešelj, politički komesar Vojo Čolović, pomoćnik političkog komesara Dušan Brenjo, komandir 1 voda Vlado Tamindžija, 2 voda Stevo Drinjak, 3 voda Mijo Belopavlović; komandir 2 čete Đoka Pašajlić, zamenik komandira Vule Vujnović (poginuo 2 juna 1943 u selu Miloševićima), politički komesar Pero Trutin, pomoćnik političkog komesara Sava Brenjo (poginuo u Bosni), komandir 1 voda Mile Soldo (ne sećam se imena komandira 2 i 3 voda); komandir 3 čete Milan Papić, zamenik komandira Martin Čule, politički komesar Mirko Brenjo, pomoćnik političkog komesara Zora Dragić (poginula 9 juna na Milinkladi), komandir 1 voda Rako Dabić, 2 voda Gojko Vukajlović (poginuo 31 maja na Štirnu, pred Sivom Kljusinom), 3 voda Stevo Govedarica; komandir Prateće čete Vule Vukalović, zamenik komandira Milan Spremo, politički komesar Amo Brkić, pomoćnik političkog komesara Pero Gušić.

I neprijateljevi položaji, visinski nešto niži od naših, nalazili su se na delimično krševitom terenu, ali su naši položaji bili znatno povoljniji zato što se iza njih nalazila šuma i što su njegovi bili potpuno otkriveni. Međutim, dok je neprijatelj još više utvrdio bivše četničke bunkere (ozidane na pojedinim dominirajućim čukama) na desnom i levom krilu, a u centru, na Ravnom, gde nije bilo kamena, izgradio zemljane bunkere i streljačke zaklone, dotle mi nismo vršili gotovo nikakvo utvrđivanje.

Još 18 maja, posle podne, jedna naša izviđačka patrola sa pravca sela Lipnika javila je da se nemačka kolona od Avtovca kreće prema selu Ravno. Sledećeg dana naše patrole, koje su se sukobile sa prethodnicom ove kolone, posle kraće borbe povukle su se u sastav bataljona. Neprijatelj je u toku dana manjim snagama ovladao Koviocem i grupisao glavne snage na platou Ravna, dok su mu od Gacka i Avtovca stalno pristizala ojačanja (naročito je uočen veliki broj tovarnih konja i mazgi). Pošto je glavne snage razmestio na otvorenom prostoru i isturio jača obezbeđenja na dominirajuće položaje, ne preduzimajući nikakve mere utvrđivanja. Štab bataljona je došao do zaključka da će neprijatelj u toku sutrašnjeg dana pokušati da se probije prema Goranskom ili prema selu Stabni. Ovoga dana neprijateljska leva kolona — 2 bataljon 738 puka — još nije bila izbila u visinu našeg 2 i 3-eg bataljona.

U toku 19 maja Štab Desete brigade obavestio je štab bataljona da neprijateljske snage na pravcu Gacko—Ravno verovatno imaju ulogu bočnih osiguranja glavnih neprijateljskih snaga (koje preko Gacka i Bileća idu prema Crnoj Gori) — i naredio mu da ih u toku noći napadne i protera prema Avtovcu. Zato su 4 i 3 bataljon noću 19/20 maja napali nemačke položaje na Trešteniku i Ledeniku i uspeli da izbace Nemce iz bunkera, ali su ovi jednim protivnapadom predzoru naterali naše bataljone da se povuku na svoje polazne položaje.

Neprijatelj je 20 maja, oko 10 časova, počeo da tuče artiljerijom položaje našeg bataljona, a oko 11 časova krenuo je u napad duž puta, preko Hadžića Poljane prema Šejtan-Kuli. Posle kraće borbe i jakog otpora sa pravca Šejtan-Kule, a naročito zbog našeg bočnog dejstva sa položaja Javorovi Vrh, neprijatelj je bio primoran da se vrati na svoje ranije položaje. Ovoga dana neprijateljska leva kolona obavestila je štab SS divizije da je zadržana kod sela Ravnog, ali da će u toku 21 maja izbiti na pravac Goransko—Nikšić, pošto ima dovoljno snaga.

Neprijatelj je iz Gacka krenuo 18 maja. On je verovatno računao da će još 20 maja izbiti na pravac Goransko—Nikšić i zatvoriti deo obruča oko naših snaga od izvora Pive do Nikšića. To se vidi iz izveštaja koji je leva kolona 20 maja uputila štabu SS divizije. Neprijatelj verovatno nije očekivao da će na ovom pravcu naići na tako jake naše snage i na tako snažan otpor naša tri bataljona, koji su omeli izvršenje njegovog zadatka.

Mada smo se posle noćnog napada 20/21 maja povukli predzoru na svoje položaje, neprijatelj je 21 maja samo u više navrata dejstvovao avijacijom i tukao artiljerijom i minobacačima prednji kraj naše odbrane. Ali to dejstvo — zahvaljujući našim dobrim zaklonima u škripovima — nije imalo nikakvog efekta (imali smo svega dva ranjena borca).

Dvadeset drugog maja leva kolona SS divizije ojačana je 2 bataljonom 738 puka. Ali neprijateljski napad u pravcu 3-eg i 2-og bataljona takođe nije imao uspeha samo je prinudio 2 bataljon da svoje desno krilo povuče nešto unazad.

Pošto su sutradan, oko 12 časova, u selo Orah stigla tri bataljona Sedme krajiške brigade, Štab Desete brigade je izdao naređenje da se uz pomoć Sedme brigade noću 23/24 izvrši napad s ciljem da se Nemci obuhvate sa severa i juga i tako unište ili proteraju u pravcu sela Berušice i Gacka. Četvrti i 3 bataljon su napadali preko Ledenika i Kovioca u pravcu Stražnice (k 1272) i dalje prema Jaseniku, a Sedma brigada sa severa. Međutim, ovaj napad nije dao željene rezultate zbog nejednovremenog napada svih bataljona, a nešto i zbog iscrpenosti ljudstva i nedostatka municije.

Dvadeset četvrtog maja ponovo smo osvanuli na ranijim položajima.[3] Oko 12 časova jedan do dva voda Nemaca uspela su zahvaljujući kiši i magli, da se neopaženo privuku jarugom između Ledenika i s. Krivi Do i da iznenade četu na desnom bataljonskom krilu. Zbog toga je došlo do izvesne pometnje, ali su Nemci odbijeni uz osetne gubitke zahvaljujući prisebnosti nišandžije mitraljeza „Breda", koji je u pravi čas otvorio vatru na njihov streljački stroj. Na položaju ispred „Brede" ostala su mrtva tri neprijateljska vojnika, dok je više ranjenih uspelo da pobegne, bacivši rančeve i oružje. U četi na desnom krilu, koja je bila iznenađena, poginuli su jedna drugarica[4] i dva druga, a tri su teško ranjena. Uveče smo manjim snagama uznemiravali Nemce na njihovim položajima.

---

[3] Ovde treba ispraviti navode na str. 141 u knjizi P. Tomac »Peta neprijateljska ofanziva«, Beograd 1953, pošto je 4 bataljon i pre ovog napada držao položaj Krivi Do — Šejtan Kula i Jablan Do.

[4] Milka Soldo, rodom iz Nevesinja.

Sutradan, 25 maja, dok je jedan nemački vod krenuo u izviđanje, Nemci su artiljeriskim dimnim granatama tukli naš prednji kraj, a 11 „Štuka" je, posle bacanja bombi, počelo mitraljirati one ciljeve na našem prednjem kraju koje im je artiljerija označila dimnim granatama. Na osnovu ovog sinhronizovanog napada pešadije, artiljerije i avijacije, štab bataljona je zaključio da će u toku sutrašnjeg dana neprijatelj verovatno preduzeti još jače napade radi prodora u pravcu Goranskog.[5] Kako se intenzitet dejstva neprijateljske artiljerije i avijacije nije smanjivao ni u toku 26 maja, zaključak da pretstoji odlučujući pokušaj proboja naših položaja bio je još uverljiviji.

Pošto neprijatelj nije ispoljavao gotovo nikakvo dejstvo prema levom bataljonskom krilu, u pravcu Meke Dole i Dobrelice, štab bataljona je u toku 26 maja povukao delove dveju četa koji su bili na pravcu prema Jablan-Dolu i time skratio front, prikupivši snage na pravcu verovatnog neprijateljevog napada.

Kao što se vidi, u borbama od 21 do 26 maja leva kolona SS divizije „Princ Eugen" (2 bataljon 13 puka) nije uspela da izbije u Goransko i da se spoji sa srednjom kolonom koja je nadirala iz pravca Nikšića, pa čak ni posle njenog ojačanja svežim 2 bataljonom 738 puka, i pored upornog bombardovanja naših položaja avijacijom (redovno sa 9 ili 11 „Štuka") i snažnog dejstva artiljeriske i minobacačke vatre.

Zahvaljujući takvoj odbrani, Vrhovni štab je dobio devet dragocenih dana. Ističem da 4 bataljon dolaskom Sedme krajiške brigade nije osetio neku naročitu olakšicu, kako se to u dosad objavljenim materijalima ističe. Da li se to olakšanje osetilo na položajima 2-og i 3-eg bataljona, nije mi poznato.

Dvadeset sedmog maja oko 8 časova neprijatelj je preduzeo energičan napad uz snažnu podršku artiljerije, pošto avijacija nije mogla dejstvovati zbog slabe vidljivosti. Posle vrlo žestoke borbe bili smo prinuđeni da se pod borbom povlačimo preko Šejtan-Kule i sela Lisina u pravcu Goranskog. Do mraka smo stigli u visinu sela Kovača i Radojčića i Vučje Bare (k 1660), gde smo zanoćili. Ovog dana su završene devetodnevne uporne borbe na pravcu Gacko—Goransko, u kojima su naši borci pokazali da, iako slabije naoružani, slabo obučeni i gladni, mogu uspešno da odole brojnijem i bolje naoružanom neprijatelju.

---

[5] I ovde treba ispraviti navode P. Tomca u pomenutoj knjizi na str. 146. On kaže: »Leva kolona SS divizije potisla je Desetu hercegovačku brigadu na Panos«. Međutim, mi smo 25 i 26 maja odoleli svim napadima i pokušajima neprijatelja da probije naše položaje. Možda je na Panosu toga dana bio samo Štab Desete brigade.

IZVLAČENJE NA DESNU OBALU PIVE

Dvadeset sedmog maja uveče Štab bataljona je primio zapovest od štaba brigade da se još u toku noći prebaci na Ledenice, na M. Kovioc i V. Kovioc, Obljaj i Ružicu sa zadatkom da ne dozvoli neprijatelju da preko ovih masiva izmanevriše naše jedinice koje su se branile na pravcu Lisina—Smriječno—Goransko—Pivski Manastir, s tim da krene samo sa lakim oružjem, a komoru i teška oruđa još u toku noći prebaci na desnu obalu Pive.

Bataljon je 28 maja osvanuo na navedenim položajima i ostao na njima očekujući neprijatelja. Vreme je bilo vrlo hladno i maglovito, a povremeno bi se magla podigla i ukazali položaji ostalih jedinica. Oko 8 časova počela je da pada jaka kiša sa gradom, a u 10 časova grad je napadao 10 do 20 sm. Pošto je bilo neizvesno da li ima neprijateljskih snaga i na našem levom krilu, štab bataljona je oko 11 časova uputio 1-vu četu prema Osječenici da izviđa u pravcu sela Višnjića Dola i Krstaca, jer bi nas pojava neprijatelja sa te strane dovela u vrlo tešku situaciju.

Na našem desnom krilu nalazili su se naš 3 bataljon i dva bataljona Sedme krajiške brigade. Gusta magla je onemogućavala gotovo svaku preglednost. Tek oko 9 časova čuli smo žestoku borbu na pravcu našeg 3-eg bataljona koja se brzo utišala, a magla je bivala sve gušća. Kada se oko 12 časova magla digla, konstatovali smo da su se bataljoni koji su branili pravac prema Goranskom povukli prema izvoru Pive i da Nemci već pale prve kuće u Goranskom. Nešto kasnije, između 14 i 15 časova, zaključili smo da su i druge nemačke kolone, koje su napadale iz pravca Nikšića, izbile u visini sela Miljkovca i da kreću prema izvoru Pive i Goranskom — ususret nemačkim kolonama koje su napadale od Gacka.

Prva četa, koja je upućena prema selu Višnjića Do, još ništa nije javljala, niti je štab bataljona sa njom uspostavio bilo kakvu vezu, iako je slao dva kurira.

Magla je postojala sve gušća, počeo je da pada i mrak, a od štaba brigade nisu stizale nikakve vesti (kasnije smo doznali da je bio upućen kurir, ali se nije mogao probiti). Pošto je bataljon bio potpuno otsečen od ostalih naših snaga, kojih nije više bilo na levoj obali Pive, Štab bataljona je uputio i trećeg kurira (komandira Prateće čete) sa zadatkom da pronađe i što pre vrati 1-vu četu u rejon Crtovog Dola, gde su se imale odmah povući i ostale čete kako bi još u toku noći izbile na izvor Pive i preko mosta na Komarnici prešle na desnu obalu Komarnice i Pive. Štab bataljona je imao u vidu

da se taj zadatak može izvršiti samo ako se dejstvuje brzo i enegično.

Neizvesnost je bila velika sve dok nije posle izvesnog vremena stigla 1-va četa (koju je treći kurir pronašao) sa jednim meštaninom — vodičem. Posle kraćeg savetovanja i izdavanja potrebnih naređenja, bataljon je u koloni po jedan krenuo po bespuću kroz gustu šumu. Zbog gustog mraka i magle pokret je bio vrlo spor i naporan. Posle kraćeg hoda vodič je izjavio da ne može da se orijentiše. Vremena nije bilo mnogo i moralo se brzo odlučivati. Postojao je samo jedan put, a taj je vodio pravo u Gornsko, u kome su bili Nemci. Situacija je bila vrlo kritična. Na novom kraćem savetovanju štaba bataljona odlučeno je da se ipak produži tim putem, s tim da se skrene udesno, prema izvoru Pive kad se izbije na domak neprijatelju, koji je zanoćio na kosama iznad Pivskog Manastira.

Posle ubrzanog i vrlo napornog noćnog marša (zbog teškog zemljišta borci su posrtali i padali, a put kroz šumu se pronalazio paljenjem šibica) bataljon je, u prvo svitanje, neopaženo od Nemaca izbio iznad samog izvora Pive, pod Vardu (k 1324) preko puta nemačkih položaja. Trebalo je brzo izabrati jednu od dve mogućnosti: ili se spustiti prema izvoru Pive i naći se između nemačkih položaja levo i desno na kosama sa obe strane Pivskog Manastira, i rekom Pivom i Komarnicom (sa neispitanim mostom) ispred nas, ili se zadržati na posednutim dominirajućim i lako branjenim položajima i sačekati razvoj situacije u toku dana.

Pošto Nemci nisu davali znake da su nas primetili, izabrali smo prvu mogućnost i odlučili da se što pre spustimo prema izvoru Pive i putem oko reke izbijemo na most s tim da ga napadnemo i na juriš zauzmemo, ukoliko bude branjen. Zato je u prethodnicu određen jedan vod iz 2-ge čete sa zadatkom da što pre i bez obzira na gubitke ovlada mostom na Komarnici, dok je na položaju ispod Varde ostavljen jedan vod 3-će čete u zaštitnici. Moralo se raditi vrlo brzo, jer je svaki minut mogao biti presudan. Prilikom procene situacije štab bataljona je računao da se Nemci u toku noći neće usuditi da se spuste do mosta, pošto su se na desnoj obali Komarnice i Pive, na isto tako dominirajućim položajima, nalazile naše jedinice. Treba napomenuti da ni jedna od ovih reka na tom mestu nije bila gazna, tako da bi njihovo forsiranje pod borbom bilo veoma rizično. Dakle, trebalo je koristiti ono još malo mračnog vremena što je ostalo na raspolaganju.

Mada borci u toku prethodnog dana nisu ništa jeli ni noću spavali, i pored toga što su ceo dan bili na kiši i zimi i celu noć maršovali, oni su svojski pristupili izvršenju ovog zadatka.

Kada je prethodnica izbila na most i kada je glavnina bila izdužena u koloni duž dosta maskiranog i dobrog puta od izvora Pive do ušća Komarnice u Pivu, čuo se prvi nemački pucanj. Dolazio je sa naše leve strane, sa položaja prema Goranskom. To je značilo da smo otkriveni i da ćemo se naći u kotlu ukoliko ne budemo radili munjevitom brzinom. Tada je došla do izražaja snalažljivost nižih starešina, a i svakog borca pojedinačno. Prethodnica se vrlo brzo prebacila preko visećeg mosta na desnu obalu Komarnice i odmah zauzela najpovoljnije položaje za odbranu, a bataljon je trčećim korakom krenuo prema mostu. Nemačka vatra je još bila slaba, jer je naš poduhvat bio iznenadan, a ni mi nismo otvarali vatru (komanda da se ne otvara vatra vrlo brzo je preneta duž kolone) da bi se Nemci što sporije budili i izlazili na položaje, koji su se levo i desno od nas gotovo vertikalno uzdizali.

Iako je disciplina pri prelazu bila primerna, ipak je prelazak bio vrlo težak, jer se preko visećeg mosta zbog jakog ljuljanja, nije moglo trčati. Odluka da se ne otvara vatra bila je pravilna. Prvi nemački puškomitraljez počeo je dejstvovati po mostu i duž navedenog puta tek posle 10 minuta, tako da smo za to vreme prebacili na desnu obalu tri „Brede" i više puškomitraljeza i sa dobro izabranih položaja otvorili efikasnu vatru po nemačkim položajima. Još u toku noći štab brigade je uputio 3 bataljon prema nemačkim položajima u blizini mosta, jer je pretpostavljao da će 4 bataljon u toku noći pokušati da pređe Komarnicu. Prilikom prebacivanja na desnu obalu imali smo male gubitke — tri poginula i šest ranjenih drugova, od kojih tri teško. Pored toga nestala su i tri druga iz sastava voda koji je kao osiguranje ostavljen ispod Varde, jer nisu uspela da se prebace preko mosta.

U BORBAMA NA ŠTIRNU

Posle prebacivanja na desnu obalu Pive, bataljon se noću 29/30 maja zadržao u selu Boričju, odakle je 30 maja ubrzanim maršem krenuo u pravcu Barnog Dola, gde je štab bataljona imao da primi zadatak. Pokret preko Pivske Planine izvršen je bez borbe i uznemiravanja. Padom prvog mraka čelo bataljona je izbilo u visinu katuna Paklište, gde je dat kratak zastanak, a štab bataljona se javio štabu brigade. Još za vreme pokreta bili smo svedoci ogorčenih borbi na levoj obali Pive između naših jedinica i nemačkih kolona koje su žurile da preko Štirna i Javorka što pre izbiju na kose iznad sela Mratinja i tako preseku otstupnicu našim snagama prema

Vučevu i Sutjesci. Po intenzitetu vatre smo zaključili da se tamo vode presudne borbe i da će i naš pretstojeći zadatak verovatno biti usmeren u tome pravcu. I zaista, u štabu brigade primismo zadatak: „Bataljon će još u toku noći preći preko visećeg mosta na Pivi i sutra, 31 maja, do 10 časova, preko sela Mratinja, Previje (k 1341) i katuna Javorka izbiti na Štirno, gde će od bataljona Sedme krajiške brigade preuzeti i braniti položaj između Štirna i sela Brljeva“.

Pokret od Paklišta prema reci Pivi bio je vrlo naporan — konjskom stazom, koja se gotovo okomito spušta prema rečnom koritu i visećem mostu preko reke. Naročito se teško kretala komora, jer se nekoliko konja zajedno sa tovarom survalo u duboki ambis.

Prvi jutarnji zraci zatekli su nas na ulazu u selo Mratije. Danas smo po drugi put u ovom planinskom selu (koje liči na kotao), jer smo kroz njega prošli i pre 20 dana. Posle kraćeg odmora krećemo prema uzanoj stazi koja se iz jugozapadnog dela sela okomito penje u pravcu Previje. Ova staza je teža i napornija od one kojom smo se prošle noći spustili u kanjon Pive. Pored velikih napora, javljaju se i druge teškoće. Susrećemo mnoge lakše ranjenike koji sa položaja kreću prema Mratinju i bolnici. Neki idu pešice, a drugi jašu na konjima. Mimoilaženje sa onima koji jašu vrlo je teško. Naš pokret naročito usporava nekoliko teških ranjenika iz Sedme krajiške brigade, koje nose njihovi drugovi, sa kojima je mimoilazak gotovo nemogućan. Borci koji nose ranjenike većinom su vrlo mladi, iscrpeni i jedva se kreću. Pod teretom im klecaju kolena, te izgleda da će se svakog momenta zajedno sa ranjenicima srušiti u duboki ambis.

Kod boraca 4-og bataljona tek sada dolazi do izražaja iznemoglost. Mnogi nisu u stanuju da savladaju uspon kojim se staza penje i zastaju pored puta da bi se odmorili. Sa bataljonom je i komesar Desete brigade. On je došao i zajedno sa štabom bataljona čini sve da što pre izbijemo na brdo i stupimo u borbu. Gore, na Štirnu i prema Brljevu, vodi se borba nesmanjenom žestinom. Svesni smo da je svaki čas dragocen, ali nas snaga izdaje. Samo oni najjači odmiču. Štab bataljona naređuje da se kreće pojedinačno — ne insistira se više da se maršuje po četama, a čete po vodovima, već onako kako ko može i dokle može.

Mada u komori ima još nešto brašna i nešto sitne stoke, ne stižemo da kuvamo hranu. Sve se kreće prema položajima. Počinje da pada jaka kiša sa gradom, što još više otežava ionako tešku situaciju. Ipak, posle pešačenja od puna 3 časa,

čelo kolone uspeva da se popne na brdo i posle kraćeg odmora kreće prema Javorku.

Izbivši na Javorak, naišli smo na delove Sedme krajiške brigade koji su u toku dana u nekoliko mahova odbili napade Nemaca, potisli ih sa položaja i sada ih gone prema Štirnu. Pošto se bataljon ni do pada mraka još nije bio prikupio, rešeno je da se zadržimo u kolibama na Javorku da bi se pripremila topla hrana i borci odmorili i osušili odeću i obuću. Pokret prema Štirnu nastavićemo sutra ujutru. U toku ovog kratkog predaha od jedne noći po četama su održani kratki vojnički i partiski sastanci na kojima su proanalizirani situacija i dosadašnje borbe, a naročito zadatak koji bataljonu pretstoji u toku sutrašnjeg dana.

Zorom 31 maja bataljon je krenuo prema Štirnu i već oko 10 časova stupio u borbu sa neprijateljem, koji je ponovo zauzeo Štirno i preko Sive Kljusine krenuo prema s. Pandurica i M. Gradac (k 1796) da bi nas obuhvatio sa severozapadne strane.

Kad smo u koloni po jedan izbili iz šume u visini k 1294 i na Burev Do, našli smo se na desnom boku nemačkih snaga (verovatno jačine do jedne čete) koje su u razvijenom streljačkom stroju nastupale prema Pandurici. Naš pritisak sa tog pravca prisilio ih je da se povuku na Sivu Kjusinu, ali ni naš napad nije uspeo, već smo se zadržali na dostignutim položajima. Nešto kasnije, ponovo smo primetili kako se uzbrdo prema Sivoj Kljusini dosta neoprezno kreće nemački streljački stroj jačine oko jednog voda. Dobili smo utisak da nije znao ni za naš dolazak ni za naše sadašnje položaje. Pustili smo ga da što više odmakne prema vrhu brda, ka potpuno brisanom prostoru. A kad je nastupio momenat, otvorili smo vatru. Iznenađenje je bilo potpuno. Nemački streljački stroj se zaustavio i posle kraćeg kolebanja pobegao u pravcu šume i jaruga ispod Kamenitog Pleća, odakle se i pojavio. Iznenadili smo ga i obasuli vatrom na potpuno ravnoj strani, obrasloj onom glatkom planinskom travom na kojoj se obuća toliko uglača da se na svakom koraku posrće i pada. Koliko je imao ranjenih nismo mogli ustanoviti. Jedina prepreka koju je neprijatelj pri povlačenju imao da pređe bio je plot od pruća na ivici šume, za kojim smo sutradan našli osam mrtvih Nemaca. Na našoj strani poginuo je komandir 2-og voda 3-će čete Vukajlović, a dva borca su ranjena.

Posle pada mraka na ovaj pravac je stigao i 3 bataljon Četvrte crnogorske brigade, sa kojim smo organizovali napad i na one položaje koje u toku dana nismo mogli zauzeti. Posle kraće borbe, zahvaljujući sigurnosti i energičnosti boraca Četvrte crnogorske brigade, Nemci su se morali povući u pravcu

sela Budnja. Mi smo se zadržali na položaju Katin Kuk — Suvobor—Kamenito Pleće, odakle je trebalo da u toku noći, zajedeno sa Četvrtom crnogorskom i Sedmom krajiškom brigadom, napadnemo utvrđene neprijateljske položaje kod sela Budnja. Međutim, do ovog napada je došlo tek sutradan, 1 juna.

U dvodnevnom maršu od sela Boričja do Štirna, 4 bataljon je i pored ogromnih napora uspeo da savlada sve teškoće i da na pravac Budanj—Štirno izbije u pravi čas. Zajedno sa ostalim bataljonima Desete i Sedme brigade, a docnije i Četvrtom brigadom, on je, vodeći žestoke borbe, uspeo da odloži prodor Nemaca preko Štirna, sela Brljeva i Javorka prema selu Mratinju. Da smo 27 maja, posle povlačenja sa Ravnog, odmah otstupili na ove položaje, izbegli bismo ogromne fizičke napore prebacivanja na desnu obalu Pive, ubrzanog marša preko Pivske Planine, spuštanja u kanjon Pive i savlađivanja vrlo strmih padina od Mratinja do Javorka.

BOJ NA BUDNJU

Nemački položaj u selima G. i D. Budnju, iznad sela Miloševića, bio je dobro izabran i solidno utvrđen. Na dominirajućem platou Nemci su izgradili zemljane bunkere i povezali ih saobraćajnicama. Imali su dosta vremena za utvrđivanje i potreban alat i opremu. Ovaj položaj im je služio kao oslonac za napad preko sela Brljeva i Štirna u pravcu Mratinja.

Napad na Budanj imao se izvršiti zajedno sa ostalim bataljonima Desete hercegovačke brigade, Četvrtom crnogorskom i Sedmom krajiškom brigadom. Po zauzimanju Budnja trebalo je preći reku Vrbnicu i produžiti nadiranje prema Plužinama, Goranskom i Pivskom Manastiru. Bataljoni Desete brigade imalu su da napadaju preko Kamenitog Pleća (k 1519) i dalje iznad sela Miloševića u pravcu levog krila neprijateljskog položaja, a bataljoni Četvrte crnogorske brigade levo, preko Ždrijela. Međutim, ovaj noćni napad nije uspeo pošto su u toku noći zapali u gustu šumu i zalutali tako da bataljoni Četvrte crnogorske brigade nisu stigli na vreme za napad na nemačke položaje. Isto tako nije imao uspeha ni napad jednog bataljona Sedme krajiške i jednog bataljona Četvrte crnogorske brigade na selo Brljevo.

U svanuće, 1 juna, bataljoni Desete brigade su se već bili razvili za borbu pred neprijateljskim položajima, dok su bataljoni Četvrte brigade tek izlazili iz šume i polako se peli prema Budnju. U tom trenutku je stiglo naređenje Štaba De-

sete brigade (u kome se doslovno prenosi naređenje Štaba Treće divizije) da u toku dana Budanj mora pasti. Posle kraćih priprema odlučeno je da se nemački položaji napadnu koncentričnom vatrom svih pet bataljona. Bataljoni su dejstvovali takoreći samostalno, jer nije bio formiran poseban štab koji bi koordinirao njihove akcije. Baterija minobacača (iz sastava Četvrte crnogorske brigade) privučena je u blizinu k 1178, na nekoliko stotina metara od nemačkih položaja. Prvi napad koji je izvršen bez podrške minobacača nije uspeo, a imali smo i dosta gubitaka. A kada su naši minobacači osuli preciznu i ubitačnu vatru po glavnom bunkeru, čvoru neprijateljske odbrane, Nemci su bili iznenađeni i pretrpeli su velike gubitke u ljudstvu. Istovremeno sa minobacačkom vatrom izvršen je žestok napad sa fronta i levog krila. Posle jednočasovne borbe nemačka odbrana je počela da popušta. Bataljoni Četvrte crnogorske brigade, koji su napadali preko Suvodola, uspeli su da upadnu u prve zemljane bunkere. To je bilo presudno za ceo sistem odbrane, jer su se Nemci u neredu i uz velike gubitke počeli brzo da povlače prema kosama iznad Donjeg Budnja i dalje prema dolini reke Vrbnice i selu Plužinama, ostavljajući u poluokruženju oko 150—200 vojnika oko Brljeva, na položajima Kulina, Brezovi Rt, Krstača i Stolovi. Pošto su ovi položaji dominirali Budnjem i bili vrlo pogodni za odbranu, Nemci su uspeli da se održe na njima preko celog dana i noći 1/2 juna, jer su ih avioni u toku borbe snabdevali hranom i municijom. Ove nemačke snage igrale su sutradan, 2 juna, važnu ulogu prilikom ponovnog odbacivanja naših snaga sa Budnja i iz sela Miloševića prema Štirnu i Suvoboru.

Posle pada glavnog bunkera (u kome je nađeno preko 30 mrtvih i teško ranjenih neprijateljskih vojnika) zauzeli smo ovaj dobro utvrđen i odlučno branjen nemački položaj. Neprijateljski gubici u mrtvim i teško ranjenim iznosili su oko 60 vojnika i oficira. Zaplenili smo dva topa (bez cevi, jer su ih Nemci odvukli u dolinu Vrbnice), oko 20 automatskih oruđa i veću količinu municije. Naši gubici su iznosili 15 mrtvih i oko 20 ranjenih.

KORISNA SAMOINICIJATIVA

Posle uspeha u borbama za Budanj, 4 bataljon se spustio u selo Miloševiće, ispod k 758, gde je posle pola noći primio zapovest da odmah krene pravcem Miloševići—Sedlari—Stabna—Katin Kuk i zauzme položaj prema Čemernu. U zapovesti je naznačeno da će bataljon verovatno produžiti

dejstvo prema Knez-Stranama i Čemernu. Pošto je zapovest stigla prilično kasno, bataljon se u svitanje zatekao u sredini sela Miloševića. Napred je bila isturena prethodnica (jedna desetina sa puškomitraljezom), dok je jedan vod iz 2-ge čete određen u zaštitnici. Na ulazu u selo Sedlare dat je kratak zastanak da bi se glavnina prikupila i uhvatila vezu sa prethodnicom. Za vreme kratkog zastanka (bilo je već oko 7 časova) iznenada se čula jaka vatra u pravcu sela G. Budnja i nemačkih položaja koji nisu bili zauzeti u toku jučerašnje borbe. Po intenzitetu puščane, a naročito puškomitraljeske paljbe, štab bataljona je zaključio da se ne radi o našem napadu, već o napadu Nemaca na naše snage koje su se nalazile oko Budnja i Brljeva. Jedna kamenita kosa sa naše desne strane nije nam omogućavala da osmatramo šta se tamo dešava, a vezu sa susednim jedinicama nismo imali. Istina, iznad nas, na Kamenitom Pleću i k 1722, nalazili su se neki delovi naših jedinica, ali ni sa njima nismo imali vezu niti smo znali kome pripadaju. Tek kasnije smo saznali da nam je 2-ga četa 5-og bataljona Četvrte crnogorske brigade svojom upornom odbranom omogućila de se izvučemo iz klopke koju su nam Nemci bili spremili. Od prethodnice koja se kretala u pravcu sela Stabne, na oko 500 metara ispred bataljona, nije bilo nikakvih vesti. Nešto kasnije štab bataljona je konstatovao da su se aktivirali i ostaci nemačkih snaga koje su juče bile potučene i proterane preko reke Vrbnice. Čak je i artiljerija sa toga pravca počela da tuče položaje naših jedinica koje su ostale na Budnju. Napad su otpočeli i onih 150—200 Nemaca što su sinoć ostali u okruženju na levoj obali Vrbnice. Pretpostavljajući da se radi o koordiniranoj akciji neprijatelja u pravcu Budnja, s ciljem da se odbace naše snage, deblokiraju okruženi Nemci na levoj obali Vrbnice i produži napredovanje prema selu Brljevu i Mratinju, štab bataljona je zaključio da bi se bataljon verovatno sukobio sa nepriajteljskim snagama koje iz sela Stabne nadiru prema Budnju ako bi produžio pokret prema selu Stabni. U datom momentu ove neprijateljske snage su bile vrlo opasne, jer bi došlo do borbe u susretu pod vrlo nepovoljnim okolnostima, pošto je neprijatelj tukao začelje bataljona iz pravca Plužina, dok mu je desni bok bio izložen dejstvu neprijatelja koji se svakog časa mogao spustiti preko Budnja na kose iznad sela Miloševića.

Pošto od štaba brigade nije bilo novih naređenja, u takvoj situaciji trebalo je brzo i samoinicijativno odlučivati, jer je svaki minut bio dragocen. Posle kraćeg savetovanja odlučeno je da se odustane od izvršenja dobijenog zadatka i da se promeni pravac kretanja, tako da čelo bataljona (gde su se nalazila i tri člana štaba) skrene iz severozapadnog dela Miloševića

udesno, putem između Kamenitog Pleća i Budnja, prema Štirnu. Tako je bataljon ubrzanim pokretom, ne čekajući izveštaj prethodnice, krenuo navedenim pravcem.

Napad Nemaca iz oba pravca postajao je sve jači,a kada se veći deo bataljona već bio izvukao iz sela Miloševića i kretao netučenim prostorom između Budnja i Kamenitog Pleća prema Štirnu, iznenada je iz pravca sela Sedlara otvorena žestoka vatra po začelju bataljona i zaštitnici. U tome momentu je u štab bataljona stigao kurir iz štaba brigade s naređenjem da se postupi baš onako kako je štab bataljona već učinio. Zahvaljujući tome, bataljon se na vreme izvukao iz vrlo kritične situacije u kojoj bi, da nije bilo ove samoinicijativne odluke, svakako imao velike gubitke.

U zaštitnici je bio vod 2-ge čete. Kada je zamenik komandira čete Vule Vujnović osetio neprijateljsku vatru i sa pravca Sedlara, zgrabio je puškomitraljez od svog ranjenog puškomitraljesca i njime štitio otstupnicu svojih drugova iz čete i zaštitnog voda. On nije hteo da otstupi i da se povuče sve dok i poslednji borac nije prošao pored njega. Pao je pokošen neprijateljskim rafalom na samom izlazu iz sela Miloševića.

Noć 2/3 juna naš bataljon je proveo na položaju Krvava Brda—V. Vitao, a desno od njega 5 bataljon iste brigade. Posle napornih borbi u toku dana, na sastanku štabova bataljona uveče odlučeno je da se sutradan povučemo pred nadmoćnijim neprijateljem u pravcu Javorka, i da na povoljnijim položajima pružimo otpor. Noć je bila vrlo hladna, padala je jaka kiša sa gradom, a ujutru je bila magla. Zbog toga se naša 1-va četa iznenada sukobila sa jednom kolonom Nemaca, koja je odbačena posle kraće borbe prsa u prsa. Oko podne bataljon se spustio uskom stazom preko s. M. Gradac u šumu i dalje putem prema Javorku, gde je desno od puta poseo položaj sa desnim krilom na Konjskoj Lastvi. Njegovo levo prilo oslanjalo se na 1-vi bataljon, a levo od ovog bataljona nalazili su se bataljoni Sedme krajiške brigade, koji su svoje levo krilo povili naniže i vodili borbu negde oko katuna Smedereva i Stolova. Kiša je neprekidno padala, a magla nije dozvoljavala dejstvo neprijateljskoj avijaciji. U takvom rasporedu ostali smo nekoliko časova, s tim što se borba vodila samo na našem kranjem levom krilu, kod Krajišnika. Pošto ta borba nije bila žestoka, zaključili smo da ćemo na tim položajima u toku noći biti mirni. Štab brigade se nalazio u šumi iza našeg bataljona, u visini k 1344. Predveče smo primili zapovest da se ovi položaji moraju održati, jer se ne sme dozvoliti da Nemci izbiju na kose iznad Mratinja i preseku jedini put za povlačenje naših jedinica, Vrhovnog štaba i ranjenika.

Nešto pre sumraka, na levom krilu se naglo razvila žestoka borba. Po brzini njenog primicanja moglo se zaključiti da su bataljoni Sedme krajiške brigade potisnuti i da ih Nemci u stopu prate. Kako se sve to odigravalo u vrlo visokoj šumi, veoma jaka pucnjava se nepovoljno odražavala na borcima koji nisu bili navikli na borbu u šumi, a mnogi su bili i iznureni. Uskoro je borbu primio i naš levi sused — 1-vi bataljon, čiji su borci vrlo brzo počeli masovno da otstupaju, a i borci krajiških bataljona, pošto su ostali bez municije. Štab 4-og bataljona se prebacio na levo bataljonsko krilo i naredio da se na levo krilo prebace dve „Brede" i tri puškomitraljeza, s tim da borci ne otvaraju vatru pre komande. Dok borci 1-vog bataljona otstupaju u neredu prema stazi koja se od k 1341 spušta u Mratinje, mi držimo odlične položaje sa brisanim prostorom do šume, u kojoj se čuje vika i pucnjava Nemaca. A kad su Nemci izbili iz šume na brisan prostor ispred našeg položaja otvorili smo jaku vatru. To ih je tako iznenadilo i zbunilo da su se ubrzo dali u panično bekstvo u pravcu katuna Smedereva i Stolova. U tome momentu stigao je i kurir štaba brigade sa naređenjem da se ni po koju cenu ne sme ni koraka nazad i obaveštenje da se i štab brigade nalazi iza nas u borbenom rasporedu i da se neprijatelj mora zadržati i odbaciti. Tako smo, zahvaljujući disciplini boraca i pravovremeno koncentrisanoj vatri u bok neprijatelja, uspeli da odložimo izbijanje neprijatelja na Mratinje još za jedan dan.

*

U toku opisanih borbi bataljoni Četvrte (crnogorske) proleterske brigade su pružili znatnu pomoć 4 bataljonu naročito u borbi na Štirnu i za Budanj, kao i prilikom izvlačenja 4-og bataljona iz sela Miloševića (2 juna). Pokretljivost i odvažnost boraca i rukovodilaca ove brigade služili su nam kao primer i potstrek. Pobedu u borbi na Budnju, u kojoj su, pored 4 i 5 batajlona Desete brigade, učestvovali i bataljoni Sedme krajiške, treba pripisati Četvrtoj (crnogorsko) proleterskoj brigadi.

I posle prelaska Sutjeske, a i docnije, kada se Deseta brigada vraćala u Hercegovinu, 4 bataljon je nastavio uspešne borbe[6].

Dušan BRSTINA

[6] Mnogi borci ovog bataljona poginuli su u Bici na Sutjesci i u kasnijim borbama. Spomenuću samo drugove iz štaba bataljona koje sam dobro poznavao: Danila Šarenca, zamenika a docnije komandanta 4 bataljona, poginuo u borbi sa četnicima posle povratka bataljona u Hercegovinu posle Pete ofanzive; Voja Gušića, komesara bataljona, poginuo 11 juna 1943 na Zelengori, Sava Čolovića, intendanta bataljona, poginuo 1944 kao obaveštajni oficir 29 divizije.

„MOSTARSKI NAPRIJED"

Sredinom maja 1943 Treći (Mostarski) bataljon Desete hercegovačke brigade branio je položaje na Ledeniku (16 km jugoistočno od Avtovca) na kojima je povremeno vodio manje borbe sa četničkom grupom Milorada Popovića. Jednoga dana (oko 15 maja) u rano jutro, primijetili smo da su četnici napustili svoje položaje. Naše izviđačke patrole su utvrdile da se većina četnika razbježala kućama i da su Njemci neke razoružali i odveli u nepoznatom pravcu. Ubrzo zatim smo primijetili nekoliko njemačkih kolona kako se kreću od druma prema našim položajima.

Naređeno nam je da čvrsto branimo položaje i zadržimo neprijatelja. Dvadesetog maja otpočele su prve borbe sa njemačkim jedinicama. Zadržali smo i odbili njihove prednje djelove, a zatim su se neprijateljski napadi i naši protivnapadi smenjivali sve do mraka. U toku noći povukli smo se na nove položaje do sela Zukve (14 km istočno od Gacka), na kojima su se sljedećih dana ponavljali slični sudari, a zatim kod sela Radojčići, sela Kovači (15 km istočno od Avtovca) i kod Crvene Grede. U ponovnim protivnapadima imali smo nekoliko mrtvih i ranjenih drugova. Lijevo od nas 3 bataljon Sedme brigade vodio je uporne odbranbene borbe na pravcu Crvene Grede.

Poslije dva dana dobili smo naređenje (donio ga kurir brigade Sićko Vuković) da se prebacimo preko Pive u Pirni Do (4 km jugoistočno od ušća Vrbnice u Pivu). Poslije prelaska Pive kod Pivskog magastira, došli smo u selo Boričje (Pirni Do), ali smo jednu četu vratili preko mosta da bi omogućila prelaz našem 4 bataljonu koji nije uspio da pređe Pivu uslijed jakog neprijateljskog pritiska.

U toku dana posijedali smo položaje pored same rijeke i čuvali prelaze preko visećeg mosta kod Krsca (6 km sjev. od Pivskog manastira). Njemci su takođe posjedali položaje duž obale ili na visovima iznad rijeke, ali nas u toku prvih nekoliko dana nisu naročito ometali, izuzev minobacačkom vatrom na položaju kod mosta.

Naša ishrana je bila neredovna, a obroci hrane sve mršaviji. Pišće i Boričje, siromašna i ratom iscrpena planinska sela, nisu nam mogla pružiti ništa sem malo stoke i mlijeka. Poneka kuća imala je nešto zobi, tako da smo za sljedovanje dobijali po parče mesa i po kutlaču zobnog neslanog skroba. A kad smo sa četom pošli na obezbeđenje mosta kod Krsca, ostali smo bez ičeg. Onda je dolazilo ono: „Druže, snađi se!"

Zbog velike širine položaja na rijeci, četa je raspoređena po desetinama na velikim međusobnim rastojanjima, tako da je neki — obično najsnalažljiviji borac u desetini primao ulogu „intendanta".

— Hajde Bomba (kako smo gazivali borca Ombašića), deder sad ovdje proklјuj nešto! Lako je bilo snaći se u Nevesinjskom Polju, dobacio bi neki ćutljiviji borac.

— Ma, kako ćeš se ovdje snaći, kad nema ni kuće ni kolibe? — odgovarao bi Bomba, a već bi pritezao opanke i birao najprostraniji ranac u desetini.

Poslije njegovog odlaska tišina bi zavladala ponovo na položaju... Napetost uslijed očekivanja prelaska Njemaca preko Pive povećavana je očekivanjem Bombe. Podne je. Pužeći kroz travu — iz koje mu je virio jedino ranac — on se približavao našem položaju.

— Eto ga, nosi pun ranac, moći će se izdržati i danas.

— Tišina! — čuo se glas desetara — otkrićete položaje, pa ode glava za komad sira.

— Ode ionako, već mi se prilijepio stomak za hrbat — dobaci Nama Zagorac, vječito gunđalo.

— Daj, Bomba, ovamo taj ranac; ja ću dijeliti, Bomba će vam dodavati, a ostali ne mrdajte!

I sunce nas ovdje brzo napušta. Uskoro će nas obuhvatiti hladnoća sa rijeke. Željno očekujemo da se što prije spusti noć, kako bismo mogli da se uspnemo do Boričja, gdje je četa obično logorovala, čekajući svoj red za ponovni odlazak na položaje pored rijeke.

Ponoć je već davno prošla, kad smo se umorni od napornog marša uzbrdicom od Pirnog Dola dokopali Boričja. Tu smo zatekli dio Centralne bolnice. Gotovo sve kuće su zauzeli bolesnici i ranjenici, tako da je za nas bilo mjesta jedino pod

vedrim nebom. Ovaj kraj je bio već potpuno iscrpen. Više nije bilo ni stoke ni zobnjače. Bataljonska rezerva bila je minimalna. I ono malo što se moglo prikupiti, davalo se za bolnice. Tu smo se sreli sa doktorom Papom, koji je 1942 godine bio ljekar našeg bataljona, i preuzeli ulogu zaštitnice Centralne bolnice, jer se pritisak Njemaca s leđa već sve jače osjećao. Svakodnevno se čula borba od Maglića i Zelengore.-Avijacija nas je neprekidno uznemiravala ne samo u pokretu, nego i na položajima na Rudinama. Poslije dva dana, u toku kojih smo vodili manje zaštitničke borbe, krenuli smo zajedno sa bolesnicima i ranjenicima Centralne bolnice. Teže ranjenike su nosili zarobljeni Talijani i mještani, većinom žene.

Prolazeći pored kolone teških ranjenika, koje je nosila grupa italijanskih zarobljenika — kurir Mostarskog bataljona Alija Kreso je sasvim slučajno otkrio da se na 6 nosila, umjesto ranjenika, nalazi zeleno granje vješto pokriveno ćebadima. Pošto je situacija bila sve teža, talijanski zarobljenici, fašisti, kojima smo poštedjeli živote, vidjeći slabu kontrolu u toku prethodne noći, mučki su udavili 6 naših težih ranjenika i umjesto njih stavili granje. Kad je Štab bataljona sproveo kratku istragu, fašisti su jednostivno dali odgovor da su ranjenici bili „morto", ali su se uzvrpoljili kad je trebalo da kažu zašto nose kamuflirana nosila. Počeli su da okrivljuju jedan drugog da bi najzad priznali svoj teški zločin.

U svitanje hladan planinski vazduh steže nam umorne udove. Zatim se nad okolnim uzvišenjima ove visoravni probijaju prvi sunčevi zraci, obasjavajući brojna nosila, ranjenike na konjima i lakše ranjenike i bolesnike duž staza. Dobija se utisak da polovinu vojske čine ranjenici i bolesnici. Doktor Papo nam je rekao da smo već ostali i bez lijekova, a previjanje ranjenika se gotovo nije više ni vršilo. Stigli smo u selo Podosje (5 km jugoistočno od Šćepan-Polja), gdje su sve kuće već bile zaposjednute ranjenicima i bolesnicima — tifusarima.

Dobili smo kraći odmor i tek što je iz četnih kuhinja zamirisao proključali skrob iz obližnje kuće navali grupa tifusara na vreo kazan. Četni ekonom je bio prisiljen da zatraži pomoć.

Ovu situaciju prekinulo je opet naređenje za pokret. Ovog puta je trebalo da pomognemo drugovima iz Centralne bolnice da teže ranjenike i bolesnike posakrivaju po raznim gudurama i pećinama ove planinske vrleti. Međutim, neki od ranjenika nisu dozvoljavali da se iznose iz kuća. Nisu shvatali situaciju, a nije im se mogla reći istina. Nikada nam u toku rata nije bilo teže. Zar moramo ostaviti ranjene drugove za

koje smo u Četvrtoj ofanzivi vodili najljuću bitku? — pomislio je svaki od nas, duboko potresen i ne vjerujući svojim vlastitim očima. Drugog izlaza nije bilo. Posljednje zalihe hrane ostavili smo ranjenicima, sa kojima je dobrovoljno ostalo i nekoliko bolničarki.

Ranjenici koji su bili svjesni situacije stoički su podnosili ovaj teški rastanak sa najdražim drugovima, dok su nas neki nagovarali da ih na bilo koji način nosimo. Tako je teško ranjeni drug Irfan Ćatović na štakama pokušao da slijedi kolonu i da sa nama dođe bar do rijeke Pive.

Jutro nas je zateklo na Halugama, čije se strme strane preko hiljadu metara okomito spuštaju ka rijeci. U toku kraćeg odmora dotrča jedan bolničar, koji je dobrovoljno ostao kod teških ranjenika, i uzrujano ispričao da četnici namjeravaju da pobiju ranjenike u jednoj pećini, nedaleko odatle. Odmah je upućena patrola od dvanaest drugova da spriječi taj zločin. Drugarica Lepa Dobričanin, koja je ostala dobrovoljno kod te grupe, pričala nam je da ih je ta patrola zaista i spasla.

Iako smo bili umorni i gladni, pomagali smo topdžijama da pomoću konopaca spuste bateriju topova 75 mm, niz padine Haluge do blizu sela D. Kruševo. Stazom prema Pivi kretali su se s nama i ranjenici na konjima, ali je većina, zbog velike strmine, morala produžiti pješke. Oko 8 časova pojavio se prvi talas od 12 „Štuka" nad improvizovanim mostićem preko Pive, uzvodno od Kruševa. Pokret je prekinut. Posmatrali smo kako „Štuke", uz zaglušan zvuk sirene, uzalud pikiraju na mostić, jer je većina njihovih bombi pala u vodu ili po koloni ranjenika i boraca. Ni posljednji napad „Štuka" toga prijepodneva nije uništio most. Pred samim mostićem pade komanda: „Trčećim korakom preko mosta! Rastojanje pet metara!"

Nastaje naporan marš padinama Vučeva. Vedro je. Planinsku tišinu prekida samo pokoji kratak mitraljeski rafal na pravcu Sutjeske. Kad bataljon izbi na zaravan Vučeva, dat je odmor. I opet otpoče bombardovanje. Spustila se najzad noć. Borci su polijegali pored staze. U samu zoru drhtaj tijela i cvokot zuba prekida naređenje: „Pokret dalje".

— Evo, drugovi, jutarnjeg zagrejavanja. Bolje je da što prije odemo sa ove zaravni — kaže Orman Enes, da nas „Štuke" ne uhvate. Kada dođemo u šumu moći ćemo da založimo vatru, pa da ovu ovčetinu obarimo.

— Vala ti, Enese, nikad svoj trbuh ne zaboravljaš — dobacuje mu Bora Radan.

— Nije bolan, nego neću da gladan poginem!

— Uto im se primače i Predrag Škrobić, poznat po svojim uvijek duhovitim upadicama:

— Ta hoćemo li u proboj, ili nećemo? Naći ćemo kod Švaba i sutlijaša u porcijama!

— Sigurno si poželeo slatkog — dobacuje mu neko iz kolone.

Naveče, pošto smo u kraćoj borbi razbili jedan prednji njemački odred, stigosmo iznad desne obale Sutjeske. Poslije kraćeg odmora vezom se prenosi naređenje da Mostarski bataljon krene naprijed.

Pošto više nismo mogli da nosimo nekoliko drugova ranjenih u posljednjim borbama, ostavili smo ih na kosama na desnoj obali Sutjeske. Skrili smo u grmlje Ristu Marića koji je bio ranjen u grudi i ostavili mu čuturicu vode i komad prijesnog mesa. Molio nas je da ga ubijemo, jer je znao da će ubrzo naići njemačke trupe. Međutim, nijesu ga pronašli, jer smo ga dobro zamaskirali. Posakrivali smo i ostale ranjenike sem lakših, koji su iza nas pregazili Sutjesku.

Kad smo se spustili stazom do same rijeke, prolomio se snažan glas Save Kovačevića-Mizare:

„Je li stigao Mostarski? — Neka Čemalović, sa štabom bataljona i komandirima četa, dođe kod mene da primi zadatak!“

Štab bataljona je primio kratko naređenje: „Njemci su se utvrdili na lijevoj obali Sutjeske gdje su, poslije proboja glavnine naših snaga, zatvorili brešu i organizovali odbranu. U najvećoj tajnosti pređite rijeku, izvršite juriš na njihove položaje i produžite borbu u pravcu Tjentišta“.

Ne skidajući obuću i odjeću, čete su u najvećoj tišini prelazile hladnu, brzu i od kiša i istopljenog snijega nabujalu Sutjesku. Držali smo se za ruke da nas ne bi matica odnijela i bez gubitaka prešli smo na lijevu obalu. Njemački izviđači, poslije dva-tri pucnja, otstupiše na glavni položaj. Cik zore. Mokra odjeća i oprema pritiskuje umorna tijela. Prigušenim dozivanjem održavali smo međusobnu vezu i polako podilazili njemačkim položajima. Iz doline Sutjeske dizala se magla i lagano obavijala padine. Odjednom ispred našeg streljačkog stroja njemački „šarci“ osuše snažnu vatru. Zvižduci zrna parali su planinsku tišinu.

— Naprijed, drugovi! — začuo se glas komandira. Streljački stroj jurnuo je na neprijateljske rovove. Neprijatelj je pružio ogorčen otpor. Teškom mukom i uz velike žrtve osvajali smo poneki rov. Ponestalo nam je bombi, dok ih je neprijatelj imao u izobilju. Hvatali smo njegove bombe, zvane

„kašikare“, i ponovo mu ih vraćali u rovove. Cijela dolina ječi od eksplozija granata, ručnih bombi i mina, dok mitraljeski rafali stvaraju zaglušnu, paklenu jeku. Neprijatelj počinje da kotrlja okrugle ručne bombe „jajare“ kroz gustu i visoku travu. Napredovanje je zaustavljeno. Gubici su veliki. Naša desetkovana i iskrvavljena jedinica je zatražila pomoć. Svjesni smo da možemo očekivati samo podršku diviziske baterije i popunu nekim lakšim ranjenicima iz diviziske bolnice. Naš bataljon je bio na pravcu glavnog udara. Juriš treba da se produži. U tom najtežem momentu komandant Sava staje na čelo svojih jedinica da bi pojačao elan boraca.

— Juriš, drugovi! Naprijed, partizani! — čuo se njegov krupan glas uz naš bataljon.

Bombe su počele ponovo da prašte. Artiljerija je otvorila snažnu vatru, a mitraljezi su punim rafalima podržavali grupe bombaša. Signalne rakete su letjele i s jedne i s druge strane. Sve je vrilo kao u kotlu. Samo jedna misao je prožimala borce: Probiti se naprijed.

Podne je, a mi se još nismo probili. Žrtve su velike. Jedinice su se prosto topile. Pronio se glas da je komandant Sava poginuo. Daha je nestajalo. Krv je točila iz mnogih rana. Poginuli su komesari: Obad Šefik, Salko Pezo i Mino Belša; komandiri vodova i delegati: Predrag Škrbić, Miha Hačan, Ahmet Hadžiomerović, Omer Sadiković, mali Dragan Trkulja, Meho Krpo. Bio je veliki broj teže i lakše ranjenih drugova. Umirali su na rukama još živih. Smrtno ranjen mitraljezac Omerica Sadiković umirao je na rukama svoga komandira voda Alije Delića i u ropcu je tražio da mu bar rukom zatvori izlaznu ranu na grudima, kako bi mu produžio život još koji trenutak.

Desni bok nam je ostao potpuno nezaštićen, jer su sandžačke jedinice gotovo nestale. Zato nas je još smrtonosnija vatra tukla sa utvrđenih položaja Košura. Veći broj ranjenih i poginulih bio je pogođen u trbuh. Prenosili smo ih ili su sami puzali u potok, iza nas, gdje im je bataljonska ambulanta pružala prvu pomoć. Broj boraca na položaju sve se više smanjivao dok je broj mrtvih i ranjenih u potoku sve više rastao. Tako je trajalo do tri sata poslije podne. Nestalo je boraca, nestalo je udara i juriša, bili smo prikovani za zemlju. Bilo nam je jasno da se preko ovih položaja ne možemo probiti. Donesena je odluka da se ostatak bataljona i ranjenika što hitnije prikupi i pokuša da kroz međupoložaje iziđe iz ovog pakla u slobodan prostor. Pridružilo nam se i nekoliko boraca i rukovodilaca Pete crnogorske brigade, među kojima i komandant Savo Burić. To nam je i uspjelo poslije neprekidnog noćnog marša.

Drugi dan smo vršili izviđanje za povratak preko Sutjeske u pravcu Maglića i Volujaka. Poslali smo patrole u više pravaca da utvrde gdje su neprijateljski položaji. A kad su na naše patrole odjeknule bombe, kolona je skrenula ulijevo i produžila ka vrhu Maglića. Neprijatelj je otvorio paklenu vatru u našem pravcu, osvjetljavajući nas mnogobrojnim raketama. Mi smo nepreikidno žurili. Neprijatelj je počeo da se razdvaja na oba svoja krila, ostavljajući nam nehotice prazan prostor, kroz koji smo se konačno probili. No i to nije prošlo bez žrtava, jer je zadnji dio kolone prekinuo vezu i ostao dalje u okruženju. To smo utvrdili ujutro, kad smo se okupili na Trnovačkom Jezeru. Od čitavog bataljona, koji je pre ofanzive brojao 320 boraca, ostalo je svega oko sedamdeset.

Omer MRGAN i Ljubo SEMIZ

PREPAD UDARNE GRUPE

Polovinom juna 1943 godine Deseta hercegovačka brigada stigla je na potpuno pusto Gvozno Polje, na pitomu poveću zaravan na istočnim padinama Treskavice iznad Kalinovika. Tu su hercegovački stočari, koji ovamo izlaze na ljetovanje, bili sagradili desetinu koliba na mejstima koja su im se učinila najpogodnijim.

Ovaj predeo, ako bi se posmatrao očima turiste — planinara, mogao bi izgledati kao kutak pun romantike, čistog vazduha i blještavog sunca, prepun zelenila i stogodišnjih šuma. Čovjek bi se mogao očarati ljepotom koju pružaju beskrajni horizonti plavetnila i opojni dah planine. No, tu stranu života u planini kao partizan nikad nijesam mogao dublje doživjeti u vrtlogu borbe, koja je svojim teretom uvijek nametala druge utiske i oduzimala čovjeku sposobnost da zapazi ili osjeti sve ono što pružaju čari planine. I više od toga, tada sam planinu mrzio, jer je iziskivala vanredne fizičke napore i mnoga odricanja pa i ona najelementrnijih životnih potreba. Ali bez obzira na sve to, ona nam je ipak bila neocjenjivi saveznik i borbeni oslonac, jer je u svojoj, iako divljoj prirodi često pružala posljednju zaštitu iznemoglim i ugroženim jedinicama. I zaista, Treskavica je tom prilikom, poslije proboja nepriajteljskih obruča u Petoj ofanzivi, korisno poslužila bataljonima Desete brigade. Svi se naši borci dobro sjećaju Gvoznog Polja kao pojma za koji je vezan njihov prvi predah u toku jednomjesečnih strahovitih borbi. Ovdje smo konačno doživjeli priliku da van neposredne opasnosti predahnemo i da se malo oslobodimo one premorenosti koja muti razum, neutrališe čula i svodi normalnu ljudsku

želju za životom na neku tupu ravnodušnost koja se samo doživljavanjem može u potpunosti pretstaviti.

Nedaleko od našeg logora, na putu Kalinovik—Ulog, još su se nalazile ili kretale njemačke jedinice.

Pošto su postavljeni osiguravajući dijelovi, prva je briga bila da se ljudima osigura najnužniji oporavak. To je i učinjeno. Za dva ili tri dana, koliko je trajao odmor, previjene su skorjele rane mnogih ranjenika, vršena je dezinsekcija odjeće, pravljena je obuća za bose i iskorišćeno vrijeme za san od kojeg se neki borci naprosto nijesu mogli otrgnuti. Brigadna intendantura pribavila je u okolnim naseljima nešto stoke i hljeba, tako da je ovdje bila ublažena ona duga i hronična glad iz dana ofanzive.

Za vrijeme odmora prikupljeni izvještaji pružili su dokaze da se u rejonu Ulog—Obalj nalazi četnički štab za Hercegovinu i istočnu Bosnu sa svojim zaštitnim jedinicama. Ove razularene bande hvatale su i ubijale osamljene ili zalutale partizane i sprovodile pakleni program težeći da unište svakog, u Petoj ofanzivi, preživjelog partizana.

Na osnovu toga Štab Desete hercegovačke brigade donio je odluku da se likvidira četnički štab. Zadatak je povjeren Štabu 5 bataljona. Štab brigade bio je ubijeđen da će zadatak biti izvršen pod uslovom da akcija bude dobro organizovana i odlučno izvedena.

Plan je bio ovakav: udarna grupa od 45 izabranih boraca, naoružana i opremljena najboljim oružjem i opremom iz čitavog bataljona, pod voćstvom komandanta bataljona, imala je da se prikriveno prebaci u rejon sela Oblja (na putu Kalinovik—Ulog), da otkrije i napadne četnički štab sa ciljem da ga zarobi. Iza udarne grupe, na otstojanju 3—4 časa marša, kretaće se ostale jedinice brigade.

Sa nama je krenuo politički komesar brigade Čedo Kapor i terenski radnik Savo Govedarica, kao vodič i dobar poznavalac teritorije na kojoj će se izvesti ova akcija. Grupa je krenula na put 2—3 sata pre pada mraka, kako bi se za videla što više približila Oblju i kako bi se kratka junska noć što bolje iskoristila za pronalaženje banditskog gnijezda, i kretala se padinom Treskavice sve do sela Romana (na putu Kalinovik—Obalj), preko vrlo teško prohodnog zemljišta. Bilo je predviđeno da se grupa pod zaštitom noći, prebaci kod ovog sela preko ceste Kalinovik—Obalj, koju su kontrolisale njemačke trupe, a zatim da produži pokret ka Oblju.

Tako je otpočeo jedan marš, jedna naporna noć koja će u sjećanju učesnika ostati nezaboravna i vezana za njihov

najveći zamor koji su ikad doživjeli. Besputni vrletni krš, planinsko rastinje i lutanje u mrkloj noći zahtijevali su ulaganje neopisivih napora da bi se savladao takav put za nekih 9 do 10 časova koliko nam je preostalo za izvršenje dobivenog zadatka. Povremeno smo puzili niz točila, gazili potoke i verali se uz kamenjare. Iako nas je oblivao hladan znoj ipak smo napredovali. Stenjali su polubosi borci, krvarili su stučeni nokti i drhtale iznemogle noge, ali je njihov moral bio iznad svega toga. Išlo se naprijed neodoljivo i uprkos tome što je 7—8 iznemoglih popadalo na bespuću. Pa i oni su dobili naređenje da slijede našim pravcem čim se malo odmore. Nije bilo drugog rješenja, jer se udarna grupa nije smjela odreći svoga cilja ni po koju cijenu.

Sat prije svitanja izbili smo na Suvo Polje kod sela Oblja. Sada je tek nastao odlučujući trenutak, a snage su bile pri kraju. Trebalo je otkriti tačno mjesto četničkog boravka i neopaženo mu prići još u toku noći. Naše predviđanje da četničke straže kontrolišu sve prilazne puteve, kasnije se potvrdilo. Komesar Čedo i komandant bataljona su na jednoj poljani, u pokrivenom ležaju za čuvara stoke, probudili seljaka. Bio je veoma uplašen kad smo ga probudili. Oni su mu se, prema ranije utvrđenom planu, pretstavili kao dva četnička kurira koji u najkraćem roku moraju predati važnu poštu „vojvodi" Baćeviću i odlučno zahtijevali da im kaže gdje se „vojvoda" nalazi. Pošto su ovi „kuriri" prethodno dobro prikrili sve znake i simbole Narodnooslobodilačke vojske, čobanin je povjerovao i pokazao mjesto i kolibe za koje je bio upitan. Seljak je bezvoljno pošao s nama, a kada je poslije nekoliko trenutaka upao u kolonu partizana i shvatio o čemu se radi počeo je da se izgovara kako ne umije da nam pokaže prikriven put do četničkog štaba koji se nalazio nekih 3—4 km dalje u kolibama Boljuni (5 km istočno od Uloga). Pošto su naši borci, dok smo tražili vodiča, skrhani umorom, pospali na poljani, buđenje je bilo mogućno samo uz snažno i pojedinačno drmusanje.

Drug Rako Mirković iz Baljaka vezao je ovog vodiča svojim opasačem i čvrsto ga držao da ne bi pobjegao. A ovaj kada je vidio s kim ima posla, počeo je da preklinje da ga ne vodimo. Izgledalo je kao da se osjeća krivim i očekuje da pred nama odgovara za neki grijeh. Možda je bio i aktivni četnik, saradnik ili učesnik u nekom nedjelu. No tada nijesmo imali kad da se za to interesujemo. Čak smo mu i obećali da ćemo ga pustiti čim nas dovede na domak cilja, upozoravajući ga i na sve teške posljedice po njega ako nas navede na četničke

straže. Vodič je ocijenih situaciju i nije imao kud, već je pošao da nam pokaže put.

Počelo je da sviće. Svuda je vladala tišina koju mala kolona naše grupe nije ničim narušavala. Nije bilo ni zveketa oružja, ni razgovora, ni kašljanja ili ma kakvog drugog šuma. Već je bilo prilično vidljivo kad smo oprezno prišli grupi koliba u Boljunima ispod brda Siljevca (tt 1468). Četničke starješine spavale su u tri kolibe. Prema ranije sastavljenom planu svaki borac je znao svoj zadatak. Dijelovi za osiguranje koliba istovremeno su se i brzo rasporedili. Straže se nijesu pojavile ni onda kad smo se dokopali vrata na kolibama. Naš plan za upad u četnički štab uzoru — kada obično popusti budnost stražara koji, izmoreni noćnim bdenjem, zaspe ili napuste svoju dužnost, kao i ovog puta, bio je dobro zamišljen. Tada smo pustili vodiča — održali smo datu riječ. Štaviše od njega nijesmo zahtijevali ni svoje ime da kaže. Tako je ostao nepoznat čovjek koji je mnogo doprineo uspjehu udarne grupe.

Potom se sve odvijalo vrlo brzo. Četnike je probudio snažan glas Rake Mirkovića koji im se podrugivao. Vrata jedne kolibe su se otvorila istovremeno sa pucnjem puške. Bradati četnik iskočio je pokušavajući da ponovo gađa. U tome ga je spriječio naš proslavljeni puškomitraljezac Jusuf Borčilo, radnik iz Glamoča. Kasnije smo konstatovali da je pucao zaspali četnički stražar koji je, svjestan svoje krivice, pokušao da još nešto učini, ali je to platio najvećom cijenom.

Ostali četnici, ocijenivši da se nalaze u kolpci, nijesu pružili nikakav otpor. Predali su se uzdignutih ruku i pognute glave.

Iz koliba je privedeno 13 članova „vojvodinog“ štaba, među kojima, vodeće ličnosti: major Pantić, zamjenik Baćevića, sreski poglavar M. Jojić i zloglasni policiski žbir F. Musakadić, dok su ostali imali sporednije uloge u štabu. Četničke glavešine, većinom sa dugačkim bradama, bile su dobro ugojene, kicoški obučene i njegovane. Na upućena pitanja smušeno su mucale. Iznenadila ih je naša posjeta. Njihova zgrčena lica još su više o tome govorila.

Kada smo zapitali gdje je Baćević, prvi se pribrao Pantić. Počeo je da izlaže kako je „vojvoda“, tobože, otputovao na Romaniju da bi konačno sa drugom Titom ostvario saradnju na kojoj oni u posljednje vrijeme odlučno rade i koju iskreno žele. Neko od prisutnih drugova ne mogaše da izdrži ovu drskost pa dodade u podrugljivom tonu da tu nema šta da se sumnja, da su za te želje dali mnogo dokaza kao, na-

primjer, i posljednja svirepa ubistva partizana. Pantićeva teza bila je očito sračunata na stvaranje atmosfere u kojoj bi svoj nezavidan položaj koliko-toliko popravio. Kako se kasnije ustanovilo, Baćević je dan-dva ranije otputovao u Dubrovnik kod komandanta italijanskih okupacionih snaga. Zbog čega, bilo je svakome razumljivo. Tako se pukim slučajem veliki zlikovac ovog puta izvukao od kazne.

U četničkom štabu zaplijenjeno je raznog novca u vrijednosti oko 10,220.000 dinara među kojima i 484 zlatne funte sterlinga, radiostanica i arhiva kojom su u potpunosti dokumentovani podla igra i njihova zločinačka djela. Pored ostalog, pronađen je originalan dokument kojim se naređuje ubijanje svakog partizanskog borca bez ikakvog postupka. Bilo je i mnoštvo priznanica četničkih starješina kojima su potvrđivali prijem milionskih svota za svoju sramnu rabotu. Novac su nabavljali i prodajom stoke rekvirirane od naroda za koju su od Italijana primali 140 kuna po kilogramu. Za sva ta i mnoga druga nedjela četnička grupa odgovarala je kasnije pred narodnim sudom.

Ovaj podvig udarne grupe mnogo je koristio daljem uspješnom razvoju Oslobodilačke borbe u Hercegovini i olakšao zadaću Desete brigade koju je povjerio drug Tito poslije Pete ofanzive. Obezglavljeni četnici u Hercegovini dugo poslije toga nijesu mogli da se srede pa su lakše dotucani sve snažnijim udarcima oslobodilačkih snaga naroda Hercegovine.

Danilo KOMNENOVIĆ

TREĆI BATALJON SEDME BANISKE

U prvi sumrak 8 juna napustili smo položaje, prikupili se i nastavili žurno pokret. Kolona se rastezala, a sa čela stalno opominjali: „Drži vezu i brže!". Pred zoru se prenosilo i „Tišina!". Prešli smo neke pašnjake i uzoru ušli u šumu. Poslije kratkog odmora nastavili smo dalje kroz visoku crnogoricu i bjelogoricu bez puta. Prolazili smo kuda možda nikad čovječija noga nije prošla. Stalno su se prenosila naređenja: „Brže! Pazi na vezu! Tišina! Priđi začelju!" Na ovom putu, u koloni, pao je Dušan Čović a kada smo hteli da ga podignemo bio je mrtav od prevelikog napora. Sa začelja kolone prispio je nov zahtjev preko veze: „Lakše čelo!" Kolona je i dalje išla ubrzanim korakom. Nismo ni znali da je neprijatelj za nama i da smo ga izbjegli, a naročito ovim prijekim putem, gdje smo mu zameli trag kroz visoku šumu. Krenuli smo nizbrdo, ka dolini Sutjeske. Znali smo samo da će biti još okršaja, jer u pravcu našeg kretanja avioni neprestano bombarduju. Naišavši na trasu nekadašnjeg puta, kolona se spustila prema rijeci i oko 18 časova stigla na oko 1 km od Sutjeske. Tu, pred njenim koritom dat je mali odmor, dok su komandiri četa i komandanti bataljona pozvani naprijed. Borci su posjedali po grupama i tiho razgovarali o situaciji. Bilo je i šala na račun ukusa i hranljivosti sirovih opanaka, bilo je sanjarenja o svežem hlebu, raznim jelima i cigaretama. Umorni drugovi, sjedeći ili ležeći pratili su ovakve razgovore. Mile reče da su mesari već oderali nekog konja i spremaju nam večeru. Na to jedan od drugova dobaci: „Znači, da je sada najteža situacija. Od intendanta sam čuo da se jedan čuva za najtežu

situaciju". Drugi dodade: „Kud će teža, gladan si, Švabe desno — Švabe lijevo, ispred tebe bombarduju".

Razgovor prekide komanda: „Priprema za pokret u najvećoj tišini, u koloni po jedan". A večera? Mesari nisu hteli da ostave skoro gotovo meso, već su ga sijekli na komade i na brzinu davali drugovima. Starješine požuruju jedinice. Kolona za kolonom kreće ka rijeci. Naš 3-ći bataljon krenuo je niz desnu obalu Sutjeske, razvijen za borbu. Na samom mjestu prelaza zagrmeše eksplozije topovskih granata i mina, a u isto vrijeme poleteše svjetleće rakete, ali van mjesta prelaza. Na rijeci smo. Hvatamo jedan drugoga za opasač i stvaramo neprekidni lanac. Meni dopade mjesto negdje oko desetog sa čela, a ispred nas je neko vodio konja kome se za rep držao čelni u koloni. Voda je brza, do iznad koljena, korito je neravno i noge se ne smiju dizati puno od tla, jer voda zanosi. Mora da se ide u raskorak i polagano. Ljudi posrću, kolona se trza, kida. Neke slabije, voda je odnijela i bili su uzaludni svi pokušaji da im se pruži pomoć, jer je nabujala Sutjeska bjesnila takvom brzinom da se nisu mogli stići. Neki su ipak spaseni, naročito oni koji su se dohvatili stijena i na njima zadržali.

Popeli smo se na jedan put koji vodi nizvodno, a zatim krenuli lijevo pravo uzbrdo. Sjećam se samo toliko da smo na vrh brda izbili negdje ujutro oko 8 sati (a u prvi sumrak smo počeli sa prelazom Sutjeske). Po izlasku na brdo, dat je odmor. Tu smo se najeli srijemuše, bez kruha i bez soli. Meso koje je dato nekolicini boraca, već je bilo pojedeno prijesno, nekuhano. Toga puta sam se i ja najeo srijemuše. Sa jednog uzvišenja na oko dvjesta metara lijevo od nas, posmatrali smo na jednoj kosi koja se proteže sever-jug, udaljenoj oko dva kilometra neprijateljsku kolonu. Uskoro sam zadrijemao. Drug koji se nalazio pored mene pozvao me da krenemo, a ja sam mu onako bunovan odgovorio da idemo. Međutim, znam da treba da pođem, čujem kroz san kako odlazi, odgovaram na njegova dozivanja, ali nemam snage da se probudim. Pozvao me je i poslednji put. Najzad sam se trgao i pošao. Kada sam pogledao na brdo lijevo od mene, primetio sam komešanje, a zatim čuh kako neko viče: „Partizani su, pucajte!" Nastade pucnjava i ja se kroz šumu sjurih do bataljona. Tu je već sve na nogama. Istrčali smo prema vrhu, desno od pravca našeg kretanja i odgovorili mitraljeskom vatrom. Borba je sve žešća. Trebalo je paziti da nas ne presijeku, zato smo pod zaštitom vatre produžili pokret. Ubrzo je stigla avijacija i otpočela bombardovanje staze kojom smo se kretali. Uspjeli smo da odmaknemo od neprijatelja.

Što smo dalje odmicali, vatra je sve više slabila. Spustili smo se u dolinu Hrčavke. Ovdje smo naišli na skorašnja logorišta, gdje se neprijatelj zadržavao, možda još koliko juče. Lijevo od nas vodila se žestoka borba. Poslije smo čuli da je jedan bataljon Crnogoraca više nego prepolovljen, ali je održao svoje položaje i nije dozvolio neprijatelju da prodre uz ovu dolinu. Prešli smo preko doline i posjedali s namjerom da se odmorimo, ali nam i ovog puta nepriajtelj nije dao mira. Digli smo se i opet nastavili. Kako sam išao posledniji, čujem da neko, desno u jarku, zove i traži pomoć. To je bio borac, koji je zadužen da na konju vodi Uroša Krunića, komesara brigade, jer je tada bio teško bolestan. Spustio ga sa konja da se malo odmori, a sada ga je trebalo popeti na konja i krenuti dalje. Digosmo Uroša i izvedosmo ga na vrh uvale, i sustigosmo kolonu, koja se jedva micala korak po korak, pa opet odmor. Ljudi su opterećeni, nose po dve puške i puškomitraljez, jedva dižu umorne noge, koje pomažu rukama sad desnu sad lijevu. Čuo se glas: „Drugovi, uzmite oružje samo za sebe, ostalo bacite!" Ovo je potreslo svakog od nas. Teško smo se odlučivali da bacimo svoje oružje. Ovo je drugi put kako se rastajemo sa onim što nam je najdraže ali je situacija to nametali. Tužnim pogledom se oprostismo govoreći: „Biće oružja".

Produžili smo putem i negdje oko četiri sata poslije podne stigli na vrh, gdje ćemo se odmarati. Razmjestili smo se po šumi, dobro maskirani, ali ni ovdje nam neprijateljska avijacija neda mira. U blizini oko jedan kilometar vodi se borba lijevo od nas. Od bombardovanja avijacije bilo je nekoliko drugova ranjeno. Pružena im je prva pomoć i sve je u redu. Pored ovih teškoća, koje su ljudi preživljavali i krize koja ih je morila glađu, otpočeo je razgovor gdje se sada nalazimo i tko to zna? Neki su mislili da se nalazimo pod Bukovikom, dok je jedan drug rekao kao iza sna: „Mi se sada nalazimo ispod avionskih bombi, valjda se neće više vratiti! Još malo pa će mrak! Istina jedna tura opet dolazi, pa neka, ali ako dođu i ja zaspim — probudi me! Legni na trbuh da ti ne spusti konzervu u zube!" Avioni su zbilja došli i do kasno uveče bombardovali naše položaje i izviđali.

Kod vatre Štaba brigade vodio se oštar razgovor. Komesar, iako bolestan, žustro se objašnjava s nekim. Nisam prilazio k njima, ali sam čuo nekoliko oštrih riječi. Štab je donosio odluku o daljem pokretu. Tako je uvijek kad se donose presudne odluke — mislim da nije lako ovim našim drugovima rukovodiocima. Oni nemaju odmora.

Put je naporan i treba strogo voditi računa... Čuje se glas starješina: „Požurite, spremajte se, krećemo odmah!"

Oko 21 čas smo krenuli odavde kroz Zelengoru, preko Vrbničkih Koliba, na kojima smo i osvanuli, a lijevo od nas, na Tisovom Brdu je bio 5-ti bataljon Četvrte (crnogorske) brigade gdje je vodio žestoku borbu. Rano u zoru prelazila je kolona preko ovog prevoja i zalazila u šumu zasipana zrnima puščane i mitraljeske vatre. „Daj otpor, pa onda naprijed!" To je bilo po djelovima i starješine su izdvajali poneko oruđe za zadržavanje neprijatelja. U tom je počela i kiša. Sišli smo u dolinu, razmjestili se ispod jela, naložili vatru i počeli da se sušimo, a oko 8 sati 11 juna — podijeljeno je po grupama nešto sirovog mesa. Uskoro smo krenuli i odavde i kada smo se popeli naviše, naišli smo ponovo na jaku vatru. Ovdje je, naš 3-ći bataljon bio kao pobočnica. Zadržavanja nije bilo, ali ni ovaj put neprijatelju nije uspjelo da nam zatvori i presječe put. Zasipala su nas mitraljeska zrna kroz šumu, a jedinica se kretala kao bočno obezbeđenje u borbenom rasporedu. Prošli smo. Nastala je tišina, nigdje se više nije pucalo. Borci govore da je prošla opasnost.

U daljem kretanju sve smo se više udaljavali od ovog položaja i skoro ušli u prostor gdje se ništa nije čulo. Ponovo smo naišli na stari put kuda su naše jedinice prolazile i naš bataljon je produžio za njima. Predveče, oko 16 sati, izbili smo iz šuma Zelengore u selo Rataj. Komandant brigade Nina Maraković u pokretu je dao zadatak komandantima bataljona da što prije izbiju na vrh, zauzmu jedan vis na koji su i Švabe pošle. To je ubrzo bio naš položaj.

Komandant brigade pratio je stalno razvoj situacije, pri čemu nije prezao ni od rafala mitraljeza, ni od eksplozije avionskih bombi, koje su oko njega padale. Po desetak aviona se vilo u zaduhu nad ovim prelazom. Spuštala se grupa za grupom i neprekidno obasipala položaj i kolone. Komandant je stajao i odjednom se spustio na zemlju... Izgubili smo najomiljenijeg borca i komandanta iz svoje sredine. Ovdje smo ga i sahranili, ali je njegov lik i komandantsko herojsko držanje i dalje ostalo kod svih boraca i starješina.

Pred sam sumrak napad neprijatelja je ponovo odbijen. Lijevi bok je slobodan i komotno se sada krećemo. Avioni odlaze i njima je već vrijeme. Suton se hvata. Prošao je i ovaj dan. Nastavili smo kretanje prema železničkom mostu uskog kolosjeka dosta visokom i prilično dugom (oko 100 metara); žurno se prelazilo u koloni po jedan. Kada smo prešli most izašli smo na cestu i produžili njom, naišli na drugi razrušeni most, prešli ga i dalje opet jedan razrušeni most. Skrenuli smo prijekim putem, popeli se naviše preko ser-

pentina i naišli na jedan tenk, a pozadi ovoga, na oko 100 metara, stoji i drugi — obadva uništena, ostali bez posade i oružja na cesti, više neupotrebljivi, gomila željeza. Znali smo da je to djelo proletera. Odvojili smo se od puta, skrenuli ulijevo u selo Miljevinu u Podgorini i zastali radi odmora. Jutro je brzo došlo i mi smo se našli na položaju. Naš 3-ći bataljon je bio na obezbeđenju desno od pravca našeg kretanja, prema Foči. Oko deset sati smo se prikupili na objed, ali su neprijateljska artiljerija i minobacači nastavili ponovo bombardovanje, a kroz nekoliko minuta naišli su i avioni. Ovaj smo vatreni nalet izbjegli i produžili uz potok ka sjeveru, nastojeći da se sklonimo od osmatranja iz vazduha. To je bio poslednji udar neprijatelja u toku Pete ofanzive po našim položajima.

Dušan KENTRIĆ

PRVI BATALJON ŠESNAESTE BANISKE

Uoči Pete neprijateljske ofanzive, koju nismo ni naslućivali, 1 bataljon[1] se nalazio u rejonu sela Boljanovići—Dobro Polje, na položajima: Rogoj (k 1312) — Videš (tt 1382) i sa 2 bataljonom zatvarao je komunikaciju od Trnova prema Kalinoviku. Očekivali smo druga Vladu Popovića, člana Vrhovnog štaba, jer je on tih dana trebalo da dođe iz Zagreba. S njim bi došlo i nekoliko naših drugova iz raznih ustaških logora jer je za njih izvršena zamena. Posle preležanog tifusa borci bataljona su se tek počeli oporavljati.

Četvrtog maja naređeno je da bataljon krene pravcem s. Dobro Polje — s. Jabuka, u rejon severozapadno od Ustikoline, na položaj Sešin Vrh (k 1091) — Okresnica; tamo da smeni delove Majevačke brigade i obezbedi njen levi bok.

---

[1] Prvi bataljon Šesnaeste baniske brigade formiran je juna 1942 u s. Borojevići, bivši srez Kostajnica. Najveći broj boraca i rukovodioca bio je sa tadašnjeg Glinskog i Petrinjskog, a manji broj sa Dvorskog i Kostajničkog sreza. Brojno stanje bataljona, na dan formiranja, bilo je 180 boraca. Bataljon je sa još jednim kordunaškim i dva lička bataljona ušao u sastav Prve ličke brigade. Imao je tri čete i radni vod, a kasnije je formiran prateći vod od tri »Fijat« mitraljeza. Početkom decembra 1942 ušao je u sastav Šesnaeste brigade u s. Klasniću.

U Četvrtoj ofanzivi (kod Glamoča) brojno stanje bataljona bilo je oko 280 ljudi, među kojima 23 žene, dok je uoči Pete ofanzive bilo oko 100 boraca. Kako su skoro svi preboleli tifus, borbenost bataljona nije bila povoljna. Položaje smo držali sa 40 do 60 boraca, dok su se ostali tek oporavljali. Samo u bataljonskoj ambulanti imali smo 45 tifusara, a ostali su se nalazili u raznim ambulantama i bolnicama višeg stepena. Pored toga, iscrpenost od gladi, borbi i marševa do dolaska na ove položaje, kao i gubitak većeg broja drugova u Četvrtoj ofanzivi, nepovoljno su uticali na borbenost i na jače angažovanje u novoj ofanzivi.

Osim toga, da ne dozvoli prodor neprijatelju u pravcu sela Miljevine i presecanje komunikacije Foča—Kalinovik.

U pokretu od s. Jabuka prema Stolcu (tt 1519), sukobili smo se severno od s. Paleži sa neprijateljskom kolonom jačine oko jedne čete, koja je, verovatno, bila desna pobočnica snaga koje su napadale na Stolac. Tek stupanjem u dejstvo našeg 2 bataljona, koji se kretao sa nama da zaposedne Stolac, neprijateljska kolona je odbijena i vraćena u pravcu sela Trudanj. Dolaskom bataljona na položaj Sešin Vrh—Okresnica odmah smo stupili u borbu, jer su se delovi „Vražje divizije“ nalazili u neposrednoj blizini i nadirali u pravcu Šopeta (k. 937). Nismo imali vremena za organizovanje i posedanje položaja što nam je samo povećalo gubitke. Oko 14 časova 5 maja, zbog neuspelog napada 2 bataljona na vrh Stolca i njegovog povlačenja, bataljon je prisiljen da napusti položaje i da pod borbom otstupi pravcem Šopeta—Kolunska Reka—s. Miljevina. On je 6 maja ujutro zaposeo položaj Nozdre (k 757), sprečavajući presecanje pomenute komunikacije.

BORBE U DJEDJEVU

Sedmog maja bataljon je dobio zadatak: da zajedno sa 3 bataljonom[2] smeni dva bataljona Majevačke brigade u s. Djedjevu, da ne dozvoli neprijatelju prelazak preko mostova na Drini i Brodu i na reci Bistrici u s. Oplazić i s. Rijeka, kao i da zaštiti evakuaciju ranjenika i bolesnika Centralne bolnice iz Belena (12 km uzvodno od Foče) na desnu obalu Drine.

Čim su Majevčani otišli, neprijatelj je 8 maja obasuo naše položaje snažnom vatrom. Uz podršku dva aviona uspeo je da preko mosta na Drini prebaci oko 20 vojnika, dok je 2 bataljon 750 puka 118 divizije uspeo da preko mosta na Bistrici, u rejonu s. Oplazića, prebaci oko jedan vod (dvadesetak ih je ostalo pokošeno). Borba je trajala ceo dan, jer se neprijateljski vojnici nisu mogli povratiti nazad, a naši položaji, kao i jačina neprijateljske vatre, onemogućili su njihovo zarobljavanje. Komandir 1 čete, drug Ranić Damjan[3], izvršio je juriš sa četom, ali je odbijen uz osetne gubitke.

U toku noći 8/9 maja neprijateljski vojnici su uspeli da se prebace nazad, na polazne položaje, i odvuku sve svoje mrtve i ranjene.

---

[2] Komandant 3 bataljona Čakalo Jovo nalazio se u bolnici.
[3] Poginuo u borbama na Baniji 1944.

Neprijatelj nije uspeo da se u toku noći 9/10 maja prebaci preko mostova, iako je to pokušavao više puta. Pošto su neprijateljski položaji dominirali nad našim, naročito na obalama reke Bistrice, to smo noću isturali veći broj boračkog sastava na samu desnu obalu i pred mostove. Danju smo ostavljali samo manji broj boraca sa nešto automatskog oružja, dok se veći deo bataljona povlačio na ćuvike, u dubinu odbrane. Isturene delove morali smo smenjivati noću, jer se preko celog dana nismo smeli s mesta pomaći.

Ujutru 10 maja neprijatelj je obasuo snažnom vatrom naše položaje i uz sadejstvo 4 aviona otpočeo prebacivanje na sva tri mosta. Međutim, naši bataljoni su ga i taj put odbili. Oni što su pokušali da se prebace ostali su na mostovima ne mičući se sve do mraka, kad su se uz gubitke povukli. U toku dana neprijatelj je pokušavao nekoliko puta prebacivanje, ali nije uspeo. To je ponovio više puta i 11 i 12 maja.

Ujutru 13 maja oko 3 časa čuo sam pozadi naših položaja, u dubini oko 2 km u s. Risjaku, eksploziju bacačkih mina i duge rafale automatskog oružja. Onako bunovan probudio sam komesara bataljona Peru Svrabića.[4] Znajući da naš 2 bataljon, koji je bio tamo, ne raspolaže minobacačima i da mi nikad nismo u borbama upotrebljavali tako duge rafale (zbog nedostatka municije), zaključili smo da je to neprijateljska vatra i da situacija za naš 2 bataljon nije povoljna. Odlučili smo da 3 četu povučemo u rezervu radi svake sigurnosti. U međuvremenu, borba je počela i na našim položajima. Neprijatelj je davao signale raketama. Štab 3 bataljona, zbog malog prostora za smeštaj, nije bio sa našim štabom u istoj kući, već se nalazio udaljen oko 300 metara. Odmah smo uputili kurire 3 bataljonu da bez jedne čete krene u pomoć našem 2 bataljonu, a da ostavi jednu četu koja će uz pomoć naše 3-će braniti prelaz preko mosta. Na našem položaju borba je postajala sve žešća i pokušaji prebacivanja neprijatelja sve češći. Međutim, 3 bataljon nije ostavio četu, već je ceo krenuo u pomoć 2 bataljonu. Pošto su Nemci, nadirući od Rataja, uspeli da razbiju 2 bataljon pre dolaska 3-ćeg i produžili u dubinu naših položaja, iznenadili su i 3 bataljon nateravši ga preko Bistrice. Ne poznavajući situaciju kod 2 bataljona, a ni to da 3-ći nije ostavio svoju četu, jer se kuriri koji su upućivani prema 3 bataljonu nisu vraćali (bili su pohvatani i poklani), naš bataljon je ostao sa 1 i 2 četom u istom rasporedu do 8 časova.

---

[4] Poginuo u borbama u s. Kraljevčani (kod Petrinje) 1944.

Djedjevo je većim delom pokriveno voćnjacima, sa niskim tek olistalim krošnjama, pa se ni sa 100 metara nije mogla raspoznati uniforma niti vojnička oprema. Zbog sve češćeg bacanja raketa na položaj 3 bataljona, uputili smo tamo i poslednjeg kurira Mirlovića radi izveštaja. Ali zaglušujuća puščana i mitraljeska vatra se stalno pojačavala zbog aktivnosti nepriajtelja na našem delu položaja. Zbog toga, a naročito zbog opasnosti koja nam je pretila sa položaja 3 bataljona, pošao sam sa komesarom bataljona i komandirom 3 čete Janjaninom Milanom, u pratnji nekoliko boraca njegove čete, u pravcu Štaba 3 bataljona. Pretpostavljali smo da je tamo ostala njihova četa i neko od štaba bataljona. Međutim, nov blesak raketa u neposrednoj blizini izazvao je sumnju kod nas i počeli smo se kretati oprezno. Dva aviona stalno su izviđala i mitraljirala naše položaje. Nismo stigli ni do polovine puta, a već smo susreli desetinu neprijateljskih vojnika. Trčali su u pravcu ćuvika u kome se nalazio štab našeg bataljona. Bili smo iznenađeni i jedni i drugi. Ali mi smo prvi otvorili vatru i tako im naneli gubitke. Zadržali su se do nailaska pojačanja, a tada je stupila u dejstvo i naša 3 četa. Dok se sve ovo odigravalo, došlo je do strahovite borbe u međurečju Drine i Bistrice. Kurir Mirlović je zbog povoljnijeg terena uspeo da umakne ispred Nemaca, u pravcu naše 2-ge čete i da komandira Iliju Bjelajca[5] obavesti o situaciji, jer je ovaj uspeo da sa 3 vodom zaustavi grupu Nemaca, koja je trčala za njim. Oko 10 časova pošto je neprijatelj uspeo da se u većim grupama prebaci na ostala dva mosta i zauzme pojedine ćuvike, počelo je uzastopno povlačenje bataljona pod teškom borbom i uz osetne gubitke. Olakšavalo nam je situacij to što Nemci nisu odmah, pošto su razbili 2 bataljon, brzo nadirali već su se mnogo zadržavali na položaju 3 bataljona. Prvi bataljon držao je položaj u obliku trougla. Da su Nemci izbili u donju osnovicu našeg rasporeda pre nego što je izvučena u rezervu 3 četa, sudbina 1 bataljona bila bi zauvek zapečaćena.

Jedan vod 1 čete, koji je branio prelaz preko mosta na Drini, uspeo je da se pod borbom probije uz samu levu obalu Drine i nakon pola sata da dođe u sastav bataljona.

Sutradan smo saznali od mesnog stanovništva da je neprijatelj poklao sve naše zarobljene ili ranjene drugove.

U nekim dokumentima stoji da je Vrhovni štab naredio 10 maja u 22 časa Štabu Sedme divizije da Šesnaestu i Osmu brigadu rasporedi u selu Djedjevu i da zatvori pravac prema selu Trbušću. Međutim, Osma brigada uopšte nije držala polo-

---

[5] Poginuo u borbama na Baniji (s. Delanovici) 1944.

žaje u Đeđevu sve do 13 maja, a posle je usledilo povlačenje. Prema tome, Šesnaesta brigada je držala sama te položaje od 8—13 maja.

Napuštanjem položaja u selu Djedjevu nastalo je teško povlačenje. Hrane je nestajalo, a i ono što je ostalo spremalo se neredovno i nabrzinu, bez soli i ostalih začina. Borci su bili sve iscrpeniji i sve više su malaksavali. Gledali smo kako poneki, koji su breboleli tifus i tih dana se vratili u jedinicu, onako iscrpeni od temperature i gladi, jedu razne otpatke hrane. To je ostavljalo mučan utisak na borce i starešine koji su već potpuno ozdravili. Sve smo mislili na odmor i hranu. Prolazili smo kroz siromašni kraj, sa razbacanim naseljima, u kojima se ništa nije moglo naći za hranu. Mučnu situaciju još više su pogoršavali naši stalni pratioci — vaške; pocepani i bosi borci su bili sve više utučeni. Pa ipak, postojala je vera u pravednost naše borbe i to je pokretalo ljude napred. Tako je bataljon stigao do Meljaka.

POLOŽAJ U SELU KRUŠEVU

U pokretu od Meljaka, 16 maja, bataljon je dobio naređenje da produži marš do s. Kakmuži i tamo zanoći, a da 17 maja ujutru nastavi za s. Kruševo (jugozapadno od Pljevalja) i tamo na položaju smeni dalmatinske jedinice. Koju jedinicu i sa kakvim zadatkom nije nam saopšteno, niti su nam dati znaci raspoznavanja. Tek u toku 17 maja dobili smo konkretan zadatak. Ispred nas su prošli prištapski delovi štaba naše divizije, a pred njima razne jedinice. Iz svake jedinice zaostajao je poneko, na ovom tegobnom putu.

Nepoznat teren. Nemamo sekcija niti pribora za orijentaciju. U s. Kakmuži pravac nam je pokazao jedan starac koji je čuvao dve krave — rekao nam je koliko je približno daleko selo Kruševo.

Od sela Ćureva pa sve do dolaska u s. Kakmuži stalno su nam se priključivali pojedini borci, koji su otpušteni iz bolnica. Bilo ih je i iz jedinica Sedme divizije. Većinu smo već poznavali, tako da se svako priključivao onoj jedinici u kojoj je imao više poznatih, i gde je smatrao da će mu biti bolje. Tako se brojno stanje bataljona uvećalo na oko 200 boraca. Teško je utvrditi tačno brojno stanje po jedinicama, jer se ono menjalo skoro svakog dana.

U Kruševu nije bilo nikakvih jedinica. Od seljaka smo saznali da su se Dalmatinci uzoru istoga dana nekuda povukli. Nemajući određenog zadatka, bataljon je raspoređen u borbeni poredak koji je uglavnom odgovarao samoodbrani. Ka-

snije, kada smo dobili određeni zadatak, videli smo da nismo mnogo pogrešili u rasporedu.

Držeći položaje u samom Kruševu i zatvarajući pravac od Pljevalja prema Levertari, prvog i drugog dana nismo imali borbi. Za treći dan, 19 maj, dobili smo naređenje da napadnemo neprijateljske isturene delove, na položajima jugozapadno od Pljevalja i rasteramo miliciju (mesno stanovništvo naoružano raznim oružjem) u okolnim selima. Uzoru smo napali i potisli neprijateljske isturene delove sa položaja Pusto Pauče (k. 1079) za oko 2 km i rasterali miliciju koja je bila slaba i neorganizovana. Ali nas je neprijatelj posle toga stalno uznemiravao — napadao manjim snagama.

Položaj u Kruševu nije za naš bataljon značajan po nekim većim borbama, ali će ostati u sećanju svih preživelih boraca i rukovodilaca po tegobama. U bataljonu smo imali pet potpuno bosih boraca, oni su išli uz komoru, jer se uobičajilo da se bosi drugovi zbog nemogućnosti upotrebe u borbama i po hladnom vremenu pridaju komori. Dvadeset prvog maja lično mi je naredio komesar brigade, drug Uroš Slijepčević, da ga do 10 časova 23 maja izvestim da su navedeni borci obuveni. Istog dana dobili smo od jednog seljaka mršavu kravu, sa prebijenom nogom i odmah je zaklali. Dali smo da se za bose drugove naprave oputnjaci koje pre Četvrte ofanzive, dok nismo prešli u Bosnu, nismo ni videli a kamoli nosili. O tome smo izvestili komesara brigade. Međutim, kada je istog dana došao da se uveri, našao je drugove bose. On se, ljutio, smatrajući da smo ga obmanuli. Našli smo se u nedoumici, — gde su oputnjaci. U tome je došao u štab bataljona dežurni oficir i saopštio nam da je prošle noći video te drugove kako na žaru peku oputnjake, i kako ih dele sa nekoliko drugova, koji su sedeli sa njima oko vatre — zajedno su ih pojeli.[6]

BORBE NA UZLUPU, BOŽUREV-DOLU I PRELAZAK PIVE I SUTJESKE

Drugog dana bataljon je smenio 1 bataljon Treće krajiške brigade na položajima Božurev Do—Uzlup. Smena je izvršena nabrzinu, jer je ovaj drugi hitao na novi zadatak. Od Krajišnika smo saznali da su Nemci pokušavali da se pomoću gumenih čamaca prebace na levu obalu Tare. Upozorili su nas da se danju uopšte ne krećemo, jer neprijatelj odmah obasipa minobacačkom i puščanom vatrom. Nemački položaji su domi-

[6] Kad je jednom na mitingu u selu Hašanima, posle povratka iz Pete ofanzive u Baniju, o ovome govorio komesar divizije, drug Đuro Kladarin, svi prisutni su plakali.

nirali nad našim, kao i u Djedjevu. Levo od nas u selu Liječevina, nalazio se naš 3 bataljon. Štab brigade sa prištapskim delovima i 2 bataljon koji je bio u rezervi nalazili su se u selu Rudine. U toku cele Pete ofanzive morali smo položaje preuzimati ili posedati nabrzinu, jer su neprijateljevi položaji nadvišavali naše. Mogao nas je uvek blagovremeno otkriti, napasti pre našeg sređivanja ili, pak, obasuti žestokom vatrom i naneti nam gubitke. Tako je bilo i ovde. Istog dana Nemci su nekoliko puta obasipali vatrom naše položaje. Ovo im je bila praksa za sve vreme dok smo se ovde nalazili. Trećeg juna pod jakom vatrenom zaštitom Nemci su pokušali da se prebace na levu obalu pomoću četiri gumena čamca u rejonu Uzluna i sa dva čamca u rejonu Božurev Do. Jaka vatra je trajala oko jedan sat. Mi nismo imali dovoljno municije pa smo zato gađali samo sigurne ciljeve, dok su oni tukli nemilosrdno, ali ipak nisu uspeli da se prebace na našu stranu. Oko 16 časova istog dana Nemci su ponovo pokušali da se prebace na istim mestima, ali su opet bili odbijeni. Ovakve pokušaje ponavljali su svakodnevno, ali u različito vreme, a samo jednom u toku noći bez upotrebe vatre.

I ovde kao i u Djedjevu hrana se delila isključivo po mraku, u najvećoj tišini. Tada se i raspored (borbeni poredak) menjao. Hleba nije bilo, a ni soli, pa je i ono hrane što se kuvalo bilo neukusno. U rejonu Likića Do nalazilo se nekoliko vodenica. Njih su pozadinski organi koristili za mlevenje žita. Noću 4/5 juna našli su se u vodenicama drugovi iz diviziske intendanture i iz ambulante Šesnaeste brigade. I pored upozorenja na opasnost od nemačke minobacačke vatre, jer su nas Nemci na svaki šum, pokret ili najmanji signal obasipali strahovitom vatrom, komordžije su svezale konje (na kojima su doterali žito) oko vodenica, naložile vatru i pekle pogače. Nemci su ih obasuli jakom vatrom, tako da su njih i sve konje poubijali, a vodenice porušili. Koliko se sećam, dvojica su se bežanjem jedva spasla. Žito i brašno koje se moglo pokupiti podelila su naša dva bataljona. To nas je mnogo okrepilo, jer smo imali hleba sve do dolaska na Vučevo.

Petog juna predveče, bataljon je dobio naređenje da preuzme i položaje 3 bataljona i sačeka delove Prve dalamatinske brigade, koji će ga smeniti, a zatim da krene za brigadom preko Pive na Vučevo. Tog momenta bilo nam je vrlo neugodno, pošto smo na tom sektoru ostali usamljeni i bez ikakve veze ma s kim. Pored toga; položaj je bio vrlo širok i za jači bataljon a kamoli za naš onako iscrpen i desetkovan. Dalmatinci nisu došli celu noć, pa nam je zbog toga situacija bila još neizvesnija. 6 juna ujutro prekrila je gusta magla dolinu Tare, pa i naše položaje. Vidljivost je bila vrlo ograničena. Oko

9 časova došla su dva bataljona Prve dalmatinske brigade i počelo je smenjivanje našeg bataljona. Tada sam se upoznao sa drugom Lagatorom Markom, vršiocem dužnosti komandanta 3 bataljona. On nam je saopštio da se odmah moj komesar i ja javimo u štab njihove brigade. Ostavili smo zamenike da završe smenu i prikupe bataljon, a potom da krenu za selo Rudine. Odjahali smo i javili se u Štab Prve dalmatinske. Komandant brigade Gligo Mandić saopštio nam je: „Naređenje je Vrhovnog štaba da se obustavi svako prebacivanje preko Pive, da se ne zna kako će proći Sedma divizija na Vučevu i da se vaš bataljon priključi našoj Trećoj diviziji". Iznenađeni ovim saopštenjem zapitali smo da li je to jedini razlog za naše priključenje Trećoj diviziji i ako jeste, da mi to ne želimo. Izjavili smo da ćemo produžiti za našom divizijom na svoju odgovornost. Naše priključenje smatrali smo kao rastanak sa Sedmom divizijom. Odgovorio nam je da se samo zbog opasnosti da ne izginemo stavljamo pod njihovu komandu i da zbog toga ne krećemo za našom divizijom. Ali, pošto smo to uzeli na svoju odgovornost, rekao nam je da možemo krenuti.

Iz Rudina smo krenuli pred sam mrak i ujutro 7 juna stigli u kanjon Pive. Bilo se već lepo razdanilo. Naišao sam na Živka Smoljenovića koji je bio teško ranjen. Pored njega, a pred nama, prošla su i njegova dva brata, koji nisu mogli ništa da mu pomognu. Čini mi se da nam je ovo bila najteža situacija za vreme Pete ofanzive, jer drug drugu ili brat bratu nije mogao pomoći. Situacija je tog momenta bila nejasna. Neprijatelj pritiskuje sa svih strana, veliki uspon, konji i ljudi malaksali, pobacano teško oružje, mnogo mrtvih i ranjenih, a pored toga ostavljeno dosta drugova koji su potpuno iznemogli i koje bi trebalo spasavati kao i ranjenike.

Na levoj obali našao sam Adama Dupalu iz Osme brigade, od koga sam saznao da je cela divizija već prešla i da se nalazi na Vučevu, da je prilikom prelaska mnogo naših izginulo od neprijateljskih aviona, da je štab divizije naredio da se sve teže naoružanje i rezervne puške pobacaju u Pivu, i da su naše brigade to učinile. Naredio sam bacanje „Fijata" i rasterećenje komore. Iako smo „Fijate" ljubomorno čuvali i pod teškim uslovima preneli preko brda i planina Bosne, Hercegovine, Crne Gore i Sandžaka sad smo ih ovde morali sahraniti. Kada smo bacili mitraljeze u vodu, priđoše mi vodnik Aleksa Nišavić i delegat voda Stevo Momić i zapitaše: „Šta ćemo mi sada, druže komandante? Bolje da i nas bacite". Nisam im mogao ništa odgovoriti.

Ostavljeno je nekoliko boraca i rukovodilaca da izvrše pokopavanje mrtvih i da prikupljaju one koji su iole mogli da

idu. Taj zadatak, mislim, imao je i drug Dupalo. Mnoge je od ovih drugova neprijatelj zarobio, a neki su uspeli i da pobegnu.

Penjući se na Vučevo nailazili smo sve češće na pojedine drugove koji su zaostali iza svojih jedinica. Prikupljali su poslednji delić snage, da krenu dalje, kako ne bi pali u ruke neprijatelju. Borci bataljona delili su im po parče hleba ili šaku žita donesenog sa Uzlupa. To je mnoge okrepilo i omogućilo da produže pokret za kolonom. Nekima smo davali i konje od pobacanih mitraljeza, kako bi se bar malo odmorili, iako smo i mi u bataljonu imali iznemoglih i ranjenih.

Na Vučevu, na jednom platou pod šatorom, našao sam štab divizije. Obradovali su se kad su nas videli. Prvi me je video načelnik štaba Milan Pavlović i uzviknuo: „Pavle, evo Mrkšića!" (dajući do znanja da je bataljon stigao). Odmah su me upitali gde je bataljon i da li je iko ostao živ. Posle podnetog usmenog izveštaja uputili su nas u sastav naše brigade, koju smo stigli 9 juna ispod Dragoš-Sedla. Za vreme marša Nemci su nas tukli sa Maglića, a bili smo tako blizu da smo im videli topovske cevi.

Na jednoj zaravni ispod Dragoš-Sedla, predveče, štab divizije održao je sastanak sa svim komandantima i komesarima bataljona i užim štabovima brigada, na kome su izvršene pripreme za prelazak preko Sutjeske. Na tom sastanku komandant divizije, drug Jakšić, pored ostalog, rekao je, koliko se sećam, i ovo: „Drugovi, situacija je nejasna, pred nama su Prva i Druga proleterska divizija. Mi nemamo veze sa njima, niti znamo gde se nalaze. Nemci su sa one strane Sutjeske. Da li su potpuno zatvorili obruč, ni to ne znamo. U toku noći i sutra ujutro trebalo bi da pređemo Sutjesku. Ako Nemci zatvore obruč, rukovodioci neka uzmu automatska oružja i u streljačkim strojevima da vrše proboj.

Posle ovog sastanka izvršene su pripreme po brigadama i bataljonima. Rukovodioci su uzeli puškomitraljeze, a za pomćnike su uzeti dotadašnji puškomitraljesci. Formirane su grupe od fizički jačih boraca, koji će zajedno sa puškomitraljescima vršiti proboj, dok će se iscrpeni kretati pozadi ovih grupa. Imajući iskustva iz prethodnih priprema sa ljudima koji su bolovali tifus i preživeli natčovečanske tegobe koje čovek u normalnim uslovima ne može da shvati, moralo se, pored kolektivne pripreme i upozorenja na ozbiljnost situacije, i pojedinačno razgovarati sa mnogim borcima. Ovakve pripreme su vršene ne zbog toga što su ljudi izgubili svaku nadu za dalji opstanak ili što su shvatili da je situacija bezizlazna. Naprotiv, većina njih je govorila: „Stići ćemo mi do avgusta u našu Baniju". Te pripreme su vršene zbog toga što posle

prebolelog tifusa ljudi slabije čuju i slabije vide, a pored toga iscrpenost od gladi i ostalih tegoba još više ih čini ravnodušnim.

Za vreme ovih priprema, sve do pada mraka, nemačke „Štuke“ stalno su bombardovale i mitraljirale dolinu Sutjeske, tako da se uvek po jedna eskadrila nalazila u vazduhu. Od njihovih sirena i eksplozija bombi drveće se, čini mi se, do zemlje savijalo. Mnogim borcima toliko se spavalo da smo jedva uspevali da ostanemo budni.

Padom mraka otpočelo je spuštanje bataljona preko Dragoš-Sedla, u najvećoj tišini. Borbene grupe su raspoređene po celoj dužini kolone. Zbog velike nizbrdice i prelaska Sutjeske između borbenih grupa raspoređeni su iscrpeni drugovi i drugarice jer, ako bi se posebno kretali, mnogi bi ostali ili bi se u Sutjesci podavili. Još na samoj obali, pre početka prelaska, skrenuta im je pažnja da se čvrsto drže za ruke i da se noge mnogo ne dižu već da se vuku po dnu korita, jer je voda bila nabujala, brza i oborila bi i najjačeg čoveka. Ovakva organizacija je omogućila da bataljon pređe bez ijednog gubitka. Čak smo spasli tri drugarice iz 3 bataljona koje je voda otrgla.

Penjući se ka platou između Ozrena i Vilinjaka ljudi su ostajali, a konji padali. Nismo se smeli mnogo zadržavati, već smo žurili kako bi što pre izbili na greben vododelnice. Odjednom nas je zasula mitraljeska i artiljeriska vatra sa pravca Krekova, Ozrena i Vilinjaka. Načelnik štaba brigade, drug Nikola Kajić - Kole, naredio mi je da sa bataljonom posednem desnu obalu Usovičkog Potoka i da ne dozvolim neprijatelju prelazak, dok se naši delovi ne izvuku iz doline Sutjeske. Vatra je bila žestoka, ali Nemci nisu bili mnogo nasrtljivi. Računajući da je brigada već izbila na plato, povukli smo se bez naređenja, jer nam kuriri nisu dolazili. Kad smo izbili na plato, kolona je već prelazila reku Hrčavku.

Na Hrčavki zasula nas je mitraljeska i puščana vatra sa Tisova Brda (k 1379). Tada je obruč već bio skoro zatvoren. Nikakav otpor nismo mogli dati, niti smo pokušavali, jer smo se nalazili u dolini, već smo hitali da što pre izbijemo na Debelu Ravan. Kolona je bila izmešana. Bilo je tu boraca iz svih jedinica naše divizije, kao i iz ostalih jedinica. Avioni su strašno tukli tako da se moralo skakati od drveta do drveta. Tu je šuma bila gusta i sa debelim stablima pa se moglo naći zaklona. Bilo je tu gubitaka gotovo iz svih jedinica. Najviše su stradali drugovi koji su bili iznemogli i sporo se kretali. Na Lučke Kolibe izbili smo kada je već padao mrak. Pozvaše me u štab brigade i komesar saopšti: „Ovde ćemo zanoćiti. Treba da zakoljemo jednog konja, jer druge hrane nemamo . . .

Neka se borci bataljona odmaraju dok ne bude skuvana hrana — konjetina." Kad sam se vratio, saopštio sam ovo komesaru i odlučismo da zakoljemo njegovu jahaću kobilu „Žuju", jer je ona bila najdeblja od svih konja u bataljonu. Tek što smo naložili vatru, stiže jedna bolničarka, sva zadihana i saopšti nam da su bolnice i ostali drugovi koji nisu prešli plato između Ozrena i Vilinjaka zarobljeni.

U bolnici smo imali mnogo poznatih. Cela naša divizija je bila, uglavnom, sa teritorije — Banije, koju su sačinjavala četiri sreza i većina smo se poznavali. Pored toga, u bolnici i među iznemoglim koji su ostali imali smo i bližih rođaka.

Tada smo čuli da je drug Tito ranjen i to nas je strašno pogodilo.

Većina boraca, samo što se spustila na zemlju, odmah je pospala, dok su neki pržili konjetinu na žaru i onako je polupečenu jeli. U toku noći stiglo je naređenje za pokret. Kuvari su uspeli da, uglavnom, skuvaju hranu i neki drugovi na brzinu pre polaska srkali su čorbu a skuvano meso borci su usput jeli. Nije nam bilo jasno zašto smo morali krenuti u toku noći. Neko je iz kolone gunđao što nas jednom već ne puste da se bar jednu noć odmorimo. Drugi ga opominje: „Sada si se okrepio, valjda možeš još 500 metara".

Sutradan nam u rejonu Mrčin-Koliba objasniše zašto smo morali da krenemo u toku noći. Neprijatelj je nastupao te noći prema Ljubin-Grobu i pretila je opasnost da se spoji sa onim svojim snagama koje su nastupale sa pravca s. Vrbnica. U tom slučaju bio bi nam put presečen i mi bismo se našli u obruču. Krečući se u pravcu Rataja dobili smo naređenje da bataljon zaposedne položaje u rejonu Siljevca (tt 1214). Jedan drug me upita: „Dokle ćemo mi, druže komandante, biti pastorčad?" Poznavajući ga kao dobrog borca i rukovodioca, začuđeno sam ga upitao: „Zašto?" „Pa mi nikada da se odmorimo, niti smo bili kada u rezervi!" Nisam mu ništa odgovorio na to pitanje, već samo: „Kreći napred!" Tačno je da je 1 bataljon u toku cele Četvrte i Pete neprijateljske ofanzive samo jednom bio oko dva sata u rezervi brigade, i to u selu Krstac više sedla na Prenju.

Bataljon je zaposeo položaj. Desno od nas bio je naš 3 bataljon. Delio nas je jedan potočić. Magla je bila gusta, a vreme vrlo hladno. Nije se videlo na stotinak metara. Pred nama se čuje povremeno puškaranje. To su Nemci čistili teren. Oni nisu znali gde se mi nalazimo.

Pucnjava se približavala. Komandir 3 čete Jovo Brkić[7]

---

[7] Zamenio je dotadašnjeg komandira Janjanina Milana, koji je bio ranjen i upućen u bolnicu.

Boža Prodanović: RANJENIK SA SUTJESKE — ulje

izveštava da se Nemci nalaze ispred njegove čete. Otpočela je borba. Oko 10 časova magla se digla, ali Nemce ne vidimo pred sobom. Začudilo nas je zašto su se sami povukli. To nam je, međutim, ubrzo postalo jasno kad je doletelo osam „Štuka" koje su odmah tukle naše položaje. Onda nas obasu artiljeriska i minobacačka vatra, ali je većina granata padala pozadi nas. Još jedan nalet avijacije i onda mitraljeska vatra. Razvila se snažna borba na celom položaju. Nemci jurišaju, ali se naši ne miču. Čuje se dovikivanje od našeg 3 bataljona. Mi im odgovaramo. Nemci nisu uspeli da potisnu naše ni za jedan korak. U 11 časova nastade zatišje. Imamo gubitaka. Ranjen je i drug Bojčić — pevač u bataljonu, koji je u najtežoj situaciji razveseljavao bataljon. Oko 13 časova Nemci su ponovili snažan napad. Naš 3 bataljon tada nije bio mnogo angažovan, pa smo zatražili pomoć. Uz sadejstvo 3 bataljona odbacismo Nemce. Čuje se vika komandira 2 čete Milana Crnojevića.[8] Ne znam šta se dešava. Stiže njegov kurir i izvesti nas: „Nemci beže uz potok, naša četa vrši juriš! Komandir traži da 1 četa zalomi desnim krilom i da ih opkolimo u jarku". Opet zatišje.

Oko 17 časova obasu nas jaka mitraljeska i puščana vatra s desne obale rečice Oteše. Iznenađeni počeli smo dozivati, misleći da nas je zabunom napala naša Osma brigada. Bilo nam je saopšteno da ona treba da prođe grebenom Zavraćeni Do — Jaukovine. Međutim, ona je zalutala i nije išla ovuda. Dakle to je bila neprijateljska vatra. Istog momenta Nemci su nas posle prikupljanja napali i s fronta. Zbog ove situacije bataljon je dobio naređenje da se povuče na k 967 više sela Zagorice, i tu zauzme položaj. Svaka četa ostavila je po jedan puškomitraljez sa nekoliko boraca kao zaštitničke delove, a ostali su hitali da što pre izbiju na određene položaje. Nemci su nastupali oprezno. U toku dana su više puta pokušavali da nas odbace, da bi ovladali grebenom Siljevca. To bi im omogućavalo brži prodor u više pravaca ka selu Rataju. Bili smo veoma umorni.

Celog dana smo vodili borbu. Još od Lučkih Koliba ništa nismo jeli, izuzev ako je neko sačuvao nešto konjetine. Nemajući ništa drugo, jela se sremuša i mrezga (donja kora od bukovog drveta).

Računali smo da je prelaskom preko Sutjeske rešena kriza i da eventualni dalji okršaji neće za nas pretstavljati naročite teškoće. Poznavali smo Rataj. Znali smo da dolazimo na teritoriju koja je više naseljena. Svaki naš korak prema severu ulivao je snagu kod boračkog i starešinskog sastava.

[8] Zamenio Bjelajca Iliju koji je bio ranjen.

Mislilo se da maršujemo u pravcu Banije i to nas je još više bodrilo. Koliko nam je stalo do nas, toliko nam je stalo i da vidimo naše najbliže, ukoliko je neko ostao u životu, jer se ranije govorilo da je neprijatelj potpuno uništio Baniju.

Više Zagorice ostali smo do pred mrak, a odatle smo produžili za Rataj, gde smo stigli oko 22 časa. Bila je mesečina. U toku noći bataljon je u sastavu brigade prešao preko železničkog mosta na reci Bistrici za selo Miljevinu. Tu smo dobili naređenje da posednemo položaje prema Foči na liniji Debelo Brdo (k 769) — Ostragnjača (k 728) i da ne dozvolimo neprijatelju da prodre u pravcu Miljevine. Nemci su nas ovde tukli jakom artiljeriskom vatrom kako bi nas prisilili da napustimo ove položaje. Imajući naređenje da spreči svaki pokušaj prodora Nemaca, bataljon je na tim položajima ostao do 10 časova, a potom se povlačio pod borbm preko Turjaka (k 1327) u pravcu Jabuke, štiteći desni bok brigade. Pošto je bilo lepo vreme, Nemci su upotrebili i nekoliko aviona koji su u brišućem letu mitraljirali i bombardovali naše položaje. U ovoj zaštitničkoj borbi bataljon je stigao 15 juna naveče u selo Jabuku, gde je i zanoćio.

Prvi bataljon je izišao iz Pete ofanzive sa oko 120 boraca. Jula 1958 godine prilikom proslave 15-godišnjice bitke na Sutjesci ostalo nas je iz bataljona živih 34, dok su ostali, boreći se od Banije preko Bosne, Hercegovine, Crne Gore i Sandžaka, kao i na drugim mestima, svoje kosti uzidali u temelje naše nove socijalističke Jugoslavije.

Đuro MRKŠIĆ

U ZAŠTITNICI DIVIZIJE

Početkom juna 1943 godine Šesnaesta brigada je vodila teške borbe u rejonu Uzlupa braneći prelaze preko Tare. Kad sam tih dana, kao rekonvalescent posle preležanog tifusa, došao da primim dužnost komandanta 2 bataljona, on se nalazio u brigadnoj rezervi u rejonu Gradina — s. Rudine. Na njemu su se osećale posledice teških borbi koje je vodio u Četvrtoj ofanzivi: od Sunje i Kostajnice, preko Banije i zapadne Bosne do Crne Gore. Nedovoljna i neredovna ishrana iznurila je borce do te mere da su bili veoma neotporni prema tifusu koji je baš tada bio uzeo maha.

U bataljonu je bilo oko 150 boraca, od kojih 30% rekonvalescenata, još nedovoljno oporavljenih, ali su ipak prebrodili krizu. Oseća se nasušna potreba za dužim odmorom i boljom ishranom, pa da se situacija izmeni. Međutim, događaji su nam onemogućili oporavak boraca i sređivanje bataljona. Zato bataljon i nije bio onakav kao ranije.[1]

Šesti jun 1943 godine. Užurbano se pripremamo za marš. Nabrzinu se kuva ručak, treba se nahraniti pre polaska.

Formiramo marševsku kolonu. Sve se odvija bez galame, sem što neki borci tiho pevuše. Kuriri bataljona pitaju neće

---

[1] Formiran je u decembru 1941 kao 2 bataljon Banijskog partizanskog odreda. Njegov borački i starešinski sastav činilo je ljudstvo iz Sreza Dvor na Uni. Imao je solidno borbeno iskustvo, jer je većina učestvovala u borbama od 1941 godine.

Teške borbe skoro su ga prepolovile, iako je u toku IV ofanzive bio dvaput popunjavan izbeglicama sa Banije — jednom u okolini Drvara, a drugi put kod Prozora.

li se možda prema Baniji. Ćutim i ništa im ne odgovaram. Jedan drug dobacuje iz kolone:

— Ne mora se ići na Baniju, ja bih tamo gde nema bukove šume. Volim ravnicu pa makar svaki dan vodili borbu sa neprijateljskim tenkovima. Dosadiše mi ove planine i krš.

Dugačka kolona kreće sa Rudina ka D. Kruševu da bi se što pre dohvatila Vučeva. Marš je počeo, koliko se sećam, oko podne. Vreme je bilo oblačno i prohladno. Povremeno je duvao hladan vetar. Velika užurbanost na maršu nije govorila o ničem dobrom. Osim toga, maršujemo danju iako su dnevni marševi izbegavani zbog aktivnosti neprijateljske avijacije. Na čelu sam kolone.

Vidim ispred i iza sebe na rudinskoj uzvišici ogromnu zmijoliku kolonu jedinica Sedme divizije. Ima nas dosta. Vraća mi se samopouzdanje i vera da smo čvrsti kao pre 7 meseci dok smo bili na Baniji.

Dobili smo naređenje da se ostave ili zakopaju topovi, minobacači i mitraljezi. Činilo mi se da je to naređenje nepravedno pa mi ga je teško izvršiti. Ljutim se zbog toga i pomišljam da ne bi trebalo baciti ovo oružje koje je u bataljonu. Razgovaram sa političkim komesarom bataljona Tomom Ugarkovićem.[2] On je bio mišljenja da naređenje ne izvršimo sada, a posle ćemo videti.

I dalje razmišljam o tom naređenju. Stavljam se u ulogu pretpostavljenih i pomišljam da ih je teška situacija na to naterala. Znam da nisam u pravu. Islabili su nam konji i neće izdržati noseći teško oruđe. Zar mogu narediti borcima da ga oni nose? Ne, ne mogu. Plan je napravljen. Baciti oružje u Pivu.

Ovaj plan saopštavam komesaru Tomi. Slaže se. Izdajem naređenje. Ono je bilo vrlo brzo preneseno.

Kolona maršuje dalje. Počinjemo da se spuštamo niz istočne vrleti pivskog kanjona. Vreme se nešto prolepšava. Ogrejalo je i sunce. Ali, kakve koristi od lepote dana, jer odmah se pojavljuju avioni. Bombardovanje počinje.

Marko[3] i ja posmatramo kako avioni bacaju bombe, malo niže od nas, u kanjon. Posle nekoliko minuta avioni nadleću iznad nas i otkačinju bombe. Imam osećanje da padaju pravo nama na glavu. Legli smo. Bombe su pale na oko 100 metara više i udesno od nas. Od udara bombi i eksplozija lomi se i otiskuje kamenje niz litice prema Pivi.

I pored toga što smo zastajali i legali za vreme bombardovanja ipak maršujemo dosta brzo.

---

[2] Poginuo posle Pete ofanzive.

[3] Marko Milanović zamenik komandanta Sesnaeste brigade, poginuo posle Pete ofanzive.

Počinje da se smrkava, a sa mrakom nastupaju nove teškoće: zamor, dremanje, zastajkivanje, kidanje kolone, pa onda posrtanje niz litice. Očajno sporo maršujemo. Čitave sate trošimo a vrlo, vrlo malo puta prevaljujemo. Mučimo se. Jednog momenta čujem galamu i svađu ispred sebe. Kolona je zastala. Probijem se ka čelu i doznajem da je, pri kratkom zastanku, jedna drugarica zaspala i tako se prekinula veza. Teško je ponovo je uspostaviti, jer je noć tamna iako imamo tu jednu jedinu stazu kojom se krećemo. Svetlo je zabranjeno paliti. Palim šibicu i nekako nalazim stazu. Neko izgovara sočnu psovku, preti zbog paljenja svetla. Ćutao sam i pokušao da se snađem u tami. Hvatam vezu i dalje se spuštamo po stazi. Čuje se hučanje reke, bližimo se Pivi. To me nekako oraspoložilo iako sam brzo uvideo da se nisam imao čemu radovati. Jer, silazak na Pivu nije značio odmor, nego još naporniji marš od njenog korita ka vrhu Vučeva i dalje. Počinjalo je penjanje teškim besputnim planinskim zemljištem.

Prelazimo Pivu. Očekivao sam zastanak i kraći odmor, no od toga ništa ne bi. Negde iz kolone stiže Marko Milanović. Pitam ga što ne bismo malo zastali da se odmorimo. On mi reče da se ne smemo zadržavati, jer Nemci znaju mesto prelaza i mogu nas bombardovati.

Te noći je prema planu teže oružje bačeno u Pivu. Sada u rukama imamo jedino puške i puškomitraljeze. Tužni su to i teški časovi bili za sve nas. Osećali smo se kao da sahranjujemo svoje najmilije.

Počinjemo da se penjemo prema Vučevu. Oseća se velika iznemoglost. Bodrimo iznemogle borce da ulože i poslednji napor da ne zaostaju iza nas. Određujemo zdrave koji će im pomagati pri kretanju. Zraviji nose i oružje iznemoglih.

Imamo tri jahaća konja. Njih na smenu jašu oni koji su najviše iznemogli.

Sviće. Jutro je sunčano i toplo. Znojimo se i to nas još više zamara. Velika je uzbrdica. Na jednom mestu zastajemo da se malo odmorimo i da nešto pojedemo. Juče, pre pokreta, skuvali smo nešto mesa i svakom borcu dali po jedno veće parče. To je trebalo podeliti za večeru i doručak. Za ručak ćemo valjda nešto obezbediti.

Pitam neke drugove zašto ne jedu. Odgovaraju mi da nemaju šta, jer su sve pojeli još sinoć. Oni koji su sačuvali dele s njima. Odjednom, dok smo još jeli i odmarali se, naišli su avioni. Sklonili smo se pod drveće. Počelo je strahovito bombardovanje po prelazu na Pivi. Avioni su leteli u talasima. Nama je dobro došlo ovo bombardovanje da se malo odmorimo. Zaspali smo. Kada je prestalo bombardo-

vanje, krenuli smo, ali tada smo tek osetili zamor. Na ovoj stazi ima leševa ljudi i konja. Neki su izginuli od bombardovanja, neki su zauvek ovde ostali od iznemoglosti i iscrpenosti.

Na Vučevo smo izbili negde oko 10 časova 7 juna. Zaobilazimo proplanke, stalno se držimo ivice šume da nas ne bi otkrila avijacija. Ali avioni, ipak, dolaze. Bombarduju i mitraljiraju.

Iznemogli drugovi ne poštuju marševsku disciplinu i izlaze na čistinu. Ljutim se zbog toga, nekim sam vrlo oštro skrenuo pažnju. Teško je, ljudi su jako zamoreni. Na nogama su puna 22 časa.

Nastavljamo marš dalje prema Suhoj Gori. Tu dobijamo novo naređenje da krenemo na položaj Prepeličje—Katunište i da obezbedimo taj pravac od Mratinja do dolaska jedinice Treće divizije. Još iz daljine na položajima koje treba da posednemo primećujemo neku jedinicu. Bio je to jedan bataljon iz Desete hercegovačke brigade. Mi za njih nismo znali. Misleći da su to četnici, jer ih je tada bilo u tom kraju, počeo sam razvijati bataljon za borbu. Preko patrola uspeli smo da se sporazumemo. Naš dolazak Hercegovci su jedva dočekali.

U Mratinju nije bilo Nemaca te smo ostatak dana i noći proveli bez borbe, sem što nas je avijacija stalno uznemiravala.

Noć nam je dobro došla da se malo odmorimo. Skuvali smo po dva parčeta mesa: jedno za doručak a drugo za ručak. Hleba nemamo, ni soli. Osim toga svaki je borac dobio nešto živog mesa za put.

Ujutru napuštamo položaje i vršimo pokret preko Suhe Gore, Mrkalj-Klade i dalje, prema Sutjesci.

Na vrhu Maglića vidimo Nemce. Čak i cevi topova se jasno vide. Maršujemo jedino kroz šumu, proplanke zaobilazimo da nas ne bi otkrili, a to nam usporava kretanje.

Idemo dosta brzo iako nam smeta to što moramo da preskačemo ili zaobilazimo debela stabla na koja nailazimo. Lakše je i to nego da nas avioni, koji su stalno iznad nas, otkriju.

Naređeno je da se komore rasterete od suvišnog materijala. Bacamo arhive jedinica, pisaću mašinu i još neke stvari.

Pred noć izbijamo u rejon Ravno Borje iznad Sutjeske. Dat je zastanak. Dolina Sutjeske ječi od bombardovanja. Avioni naleću u talasima tako da je jedna grupa uvek u vazduhu. Pored avijacije odnekud bije i artiljerija. Od ovoga je naš bataljon pošteđen. Zovu nas, komandanta i komesara,

u štab divizije. Nismo išli ni oko 200 metara a na jednoj uzvišici našli smo štab. Bili su tu svi komandanti i komesari bataljona i brigada, a iz divizije komandant Pavle Jakšić, politički komesar Đuro Kladarin i načelnik štaba Milan Pavlović. Drag mi je bio ovakav sastanak, jer se ne sećam da smo se ikada, od formiranja divizije, okupili na sastanak u ovakvom sastavu. Da je bio u drugo vreme i negde na drugom mestu bio bi mi još draži, ali baš ovde nisu se mogli očekivati dobri glasovi.

Komandant divizije nas upoznaje sa situacijom, koja je bila nedovoljna jasna, ali i po onome što se znalo vrlo teška. Skrenuta nam je pažnja da može doći do borbe odmah pri prelasku Sutjeske, jer se računalo da je neprijatelj zaposeo njenu levu obalu. Izdato nam je naređenje za mesto i vreme prelaska, poredak i ostalo. Usto još, da se borci i rukovodioci snabdeju sa dovoljno bombi.

Već treći put u ovo nekoliko dana kako se rasterećujemo: najpre smo bacili mitraljeze, minobacače i topove, zatim štapsku arhivu, a evo sada treba baciti i lične stvari: sveske, razne brošure, itd.

Shvatam da je situacija vrlo ozbiljna. Posmatram komesara divizije. Nikad ga nisam video takvog. Ranije, kad god smo se sretali s njim, nalazio je načina da se našali. Ovog puta nije toga bilo.

Sa nama je veliki broj ranjenika i bolesnika. Neki od njih se kreću peške, a neki na konjima. Sve je to podišlo Sutjesci i čeka na pokret.

Dobijamo naređenje da bataljon ostane na Sutjesci u zaštitnici divizije. Nisam zadovoljan što ostajem u zaštitnici, jer je to uvek bila teška stvar, a ovde u ovoj neizvesnosti naročito. Zadatak mi daje komandant divizije, a prisutan je i komandant brigade Ante Banina.

Jedan bataljon iz Osme brigade dobio je zadatak da pređe preko Sutjeske u izviđanje.

Po povratku u bataljon izdao sam potrebna naređenja na osnovu kojih je zauzet raspored za odbranu.

*

Noć je. Levo od nas negde iz daljine strahovito tuče artiljerija, a granate se rasprskavaju daleko ispred nas.

Prilegli smo malo ne skidajući obuću. U pripravnosti je jedna četa (Jove Tomaševića). Brzo smo zaspali.

Probudio sam se. Negde na levoj obali Sutjeske čuju se mitraljezi.

Kretanje svih jedinica divizije i bolnice preko Sutjeske je u toku. Patrole koje sam slao unazad nisu se sukobile sa neprijateljem.

Jedna veća grupa ranjenika i bolesnika je ispred nas, na visovima iznad Sutjeske, a neki se kreću niz stazu i padine ka Sutjesci.

Vreme je toplo i lepo. Duva blag planinski povetarac, stvarajući prijatnu svežinu.

Pogledam na sat — tačno 1 čas posle ponoći 9/10 juna. Sedim i razmišljam o svemu što se dešava: o ratu, o nama koji smo ovde i želji za slobodom. Sa tom željom smo prispeli ovde u ovu planinsku divljinu, zbog nje i bijemo ovu krvavu bitku protiv fašista. Juče sam posmatrao sve u koloni. Izgledamo prilično stari, iako među nama niko nema preko 30 godina. Najviše nas je između 18 i 25. U tom razmišljanju prekinuli su me kuriri koji su došli iz štaba divizije. Doneli su naređenje, na parčetu hartije bez koverte. Saginjem se, palim šibicu i čitam. Poznajem rukopis načelnika štaba, druga Pavlovića.

Dobro se sećam tog naređenja, verujem da ću ga se sećati do god budem živ. Unjemu je stajalo: „Najhitnije se prebacite preko Sutjeske sa ljudstvom koje se može kretati. Po spajanju sa nama dobićete novo naređenje".

Nabrzinu smo proučili naređenje. Ne znamo kakva je situacija napred, ali znamo da je Treća divizija daleko i da smo mi jedina zaštita ovoj grupi ranjenika koja nije prošla sa divizijom, nego je ovde s nama. I mi ih napuštamo. Vršim odmah pokret. Oni su na toj jedinoj stazi kojom treba da prođemo.

Neki su na štakama bez noge, poneki opet zavijene glave, a ima dosta teških bolesnika i rekonvalescenata od tifusa.

Saopštili smo im da smo dobili naređenje za pokret i da smo mi ovde poslednji. Savetujemo im da krenu za nama, ako imaju imalo snage.

Jedan broj njih, ko je mogao, pridigao se i ide. Izmešali smo se. Pravimo novu stazu pored postojeće, ovo nam usporava hod. Sviće, a mi smo još na padinama iznad desne obale Sutjeske.

Ranjenici i bolesnici su iz svih naših jedinica: Srbijanci, Crnogorci, Dalmatinci, Banijci i Krajišnici. Srce mi se steže kada prolazim pokraj njih. Neki nam se pridružuju. Padaju i ponovo se pridižu. Pitaju nas da li ih ostavljamo. Svestan sam da ostavljamo deo sebe. Znam, ako ih pronađu Nemci, pobiće ih, ali isto tako znam da im ne možemo pomoći. Nesrećan sam. To mi je najteži dan u životu. Da li da osta-

nemo s njima? Ostali bismo kad bi bilo i malo nade da ih sačuvamo, ali nje nema.

Svanulo je kad smo izbili na Sutjesku. Reka je brza i duboka, nešto preko pojasa. Neki borci su pokušali da je pređu, ali ne mogu, zanosi ih i obara. Zaustavljam bataljon. Uzjahao sam konja i prelazim reku. Vraćam se i naređujem najvišim i najjačim drugovima da idu napred i da se čvrsto drže za ruke. Kretanje je u početku bilo dobro, ali na kraju voda je otrgla troje slabijih: jednu drugaricu i dva druga, bacila ih dole i ponela niz kamenje. Skočili smo da ih izvučemo. Dvoje smo spasli, a jedan drug se udavio. Uspeli smo da ga izvučemo mrtvog, ali nismo imali vremena da ga sahranimo. Odmah smo krenuli napred, bez zaustavljanja. Odnekud nas tuče artiljerija.

Mala poljana oko Sutjeske puna je ljudskih i konjskih leševa istrganih granatama i avionskim bombama.

Kolona se brzo kreće. Idemo ugaženom stazom. Na njoj ima leševa i iznemoglih drugova koji su još živi. Govorimo im da kreću, a oni uopšte ne reaguju. Samo apatičan pogled i to je sve. Izbijamo u šumu između Pleća i Ozrena gde nailazimo na štab divizije. Istog tog momenta od Pleća Nemci počinju napad u naš bok, a to je ubrzalo pokret divizije. Morali smo prihvatiti borbu. Nastala je mala gužva: nije se znalo gde je stari Nazor. Oni koji su ga nosili, izgubili su ga. Pronađen je i pokret divizije se nastavlja. Dok je ova gužva trajala meni je načelnik štaba divizije dopunio naređenje po kome sa bataljonom ostajem i dalje u zaštitnici, a divizija produžava pravcem: potok Hrčavka—Lučke Kolibe—Vrbničke Kolibe i dalje prema severu.

Nemci sa Pleća su podišli blizu. Otvorili smo vatru na njih i zaustavili ih. U isto vreme se čula borba od Ozrena i Krekova.

Kako su marševske kolone divizije i bolnice bile poodmakle to je ovaj deo našeg zadatka izvršen, te smo i mi krenuli za njima prema Hrčavki. Neprijatelju su već pristizala pojačanja sa Ozrena.

Prelazimo Hrčavku. Ona je brza, ali i mala te nemamo teškoća oko prelaska. Odmah produžujemo marš preko Debele Ravni prema Lučkim Kolibama. Ispred jednog proplanka na Debeloj Ravni sedi po grupama oko vatri 50—60 drugova. Pekli su meso, odrezano sa mrtvih konja. Mnogi i ne čekaju da se meso ispeče već ga jedu onako nepečeno. Iz kolone bataljona neki se zaustavljaju i sedaju da peku meso. Odmah sam naredio borcima da se dignu da nas po dimu ne bi otkrila avijacija. Na moje iznenađenje veći broj ne krenu. U drugim uslovima to bi se smatralo pobunom, ali ovde nije bilo tako.

Znam da ne mogu da krenu, a ako ih ostavim uništiće ih neprijateljska avijacija, ili nemački automati. Zbog toga sam skinuo automat i rekao da ću svakog streljati ko ne izvrši naređenje i da ćemo čim se izađe na brdo imati duži zastanak. Na ovo se borci iz bataljona podigoše i krenuše, dok se ostali samo uskomešaše. Jedan iz grupe se podiže i reče: „Pusti ti nas na miru, i tako ćemo umreti. Ne preti nam, jer i mi imamo oružje". Prišao sam mu i uzeo pušku, što ga nije iznenadilo. Bio je sasvim ravnodušan. U dilemi sam šta da radim. Ipak odlučujem da ih oteram od vatre. Uspeo sam. Pokrenuo sam ih jedno 100—150 metara, a oni — jedni svratiše u šumu, drugi posedaše, dok se treći opet vratiše vatrama. Tada i ja shvatih da od mojih napora nema ništa. Sagnuh glavu i krenuh za kolonom bataljona koja mi je bila izmakla.

Prošli smo Debelu Ravan. Dajemo zastanak.

Nije prošlo ni 20 minuta kako smo napustili grupe kod vatri, kad naiđe avijacija. Bombarduje strahovito taj deo šume gde su bile grupe iznemoglih. Ne verujem da se iz ovoga iko živ izvukao.

Objašnjavam drugovima da bismo i mi nastradali da nismo krenuli, ali oni kao da ne čuju šta im govorim.

Znatan broj boraca je malaksao od napora, a mora se ići dalje. Odmaramo se duže nego što smemo, ali smo na to prisiljeni. Imamo nekuvanog mesa i jedemo ga, jer se vatre ne smeju ložiti. Ljudi trgaju travu pa je jedu s mesom.

Iako smo zamoreni moramo napred. Krećemo prema Lučkim Kolibama.

Nailazimo na isti prizor kao i ranije. Mrtvi i iznemogli ljudi i konji, razbacano i polomljeno oružje.

Glavnina divizije je odmakla. Trebalo bi ubrzati pokret, ali i pored najbolje želje ne možemo brže, jer nam iznemogli drugovi usporavaju kretanje.

Pozadi nas čuje se pucnjava iz pušaka i kratki rafali automatskog oružja. Kasnije smo saznali šta je bilo. Dva borca koja su nas stigla ispričala su nam da su Nemci pobili one iznemogle koje su pronašli. Ta dvojica su uspela da pobegnu.

Počinje da se smrkava. Nastavljamo marš. Čelom kolone smo izbili na proplanak ispred Lučkih Koliba i tada dajemo zastanak. Šaljemo jedno odeljenje nekih sto metara unazad i obezbeđujemo se. Ispred nas je tiho, sem što se negde daleko napred čuju mitraljezi i minobacači.

Nastavljamo pokret. Idemo opreznije. Na čelu bataljona je četa Ljube Madžarca. S njom je zamenik komandanta ba-

taljona Pero Vukićević.[4] Izbijamo na Lučke Kolibe. Najpre je počela slaba vatra, pa onda sve jača. Pero i Ljubo izveštavaju da su Nemci ispred nas i da dalje ne mogu. Odmah prelazimo u napad čitavim batljonom, ali bez uspeha, jer se Nemci sređuju i otvaraju paklenu vatru. Otstupamo za oko 1 km. Imamo mrtvih i ranjenih.

Ovo je za nas najgora mogućna situacija, jer nam je ovim presečen dalji pokret za brigadom i divizijom. Posebno je teško što je noć, a na ovoj jedinoj stazi kojom se krećemo su Nemci. Kratko se dogovaramo u štabu. Donosimo i odluku: zavući se duboko u šumu i zanoćiti. Tako smo i učinili. Obezbedili smo se, pa se onda opet savetovali šta da radimo. Rešili smo da u svanuće krenemo. Najpre da pokušamo istim pravcem, a ako se ne bude moglo onda pokušati proboj levo ili desno, sa težnjom da se ne odvojimo od osnovnog pravca kojim je otišla divizija.

Bilo je nade, ali vrlo malo, da će Nemci u zoru otići sa tog pravca i da ćemo mi proći. Naša nada nije ispunjena. U zoru su patrole javile da su Nemci na Ljubin-Grobu i na M. i V. Košuti. Malo duže smo čekali na izveštaje od patrola koje su išle prema Hrčavki, zbog čega smo i nešto zakasnili za pokret. Ove patrole su bile u kontaktu sa neprijateljem na levoj obali Hrčavke. Situacija za nas nije bila dobra. Otsečeni smo od glavnine, a neprijatelj nastupa za nama. Trebalo je vrlo brzo raditi. Odmah smo izvršili pokret kroz šumu. Idemo prema severu istočnije od V. i Male Košute.

Činilo mi se da ovim terenom još nikada niko nije prošao. Kretanje je očajno sporo i pokret nas već ionako zamorene prosto iscrpljuje. Prisiljeni smo da idemo van staza i da izbegavamo borbu, jer nam je sada osnovni cilj što pre stići u sastav divizije. Sada više nemamo ulogu zaštitnice, nego se probijamo za svoj račun, bez veze bilo s kim.

Oblačno je i kiša tako jako pada da na nama ništa nije ostalo suvo. Duva vetar pa je jako hladno, naročito kad moramo da zastanemo.

Negde ispred Vrbničke Reke sukobili smo se sa jednim odeljenjem Nemaca. Rasterali smo ih i produžili dalje. Prelazimo Vrbničku Reku i penjemo se uz Stružinsko Brdo i tu nalazimo jedan bataljon Druge dalmatinske brigade koji je u zaštitnici. Susret sa Dalmatincima obradovao nas je.

Druga proleterska i Druga dalmatinska su vodile teške borbe za V. i M. Grebac.

Borbom ovih dveju brigada, koliko se sećam, rukovodio je načelnik štaba Druge divizije. On me je upoznao sa situa-

---

[4] Poginuo kao komandant istarske brigade »Vladimir Gortan«.

cijom. Rekao je da su i naši i Nemci po četiri puta jurišali i da su ti položaji četiri puta prelazili iz ruku u ruke. Zahtevao je da im smenimo bataljon iz zaštitnice da bi ga uveli u borbu. Ovo smo odbili, ali smo odmah stupili u borbu na levom krilu zajedno sa Dalmatincima. Borba je bila kratka i Nemci su poslednji put izbačeni sa položaja ispred nas. Ovde smo zaplenili, pored nešto oružja i materijala, i veću količinu pešadiske municije u kojoj smo oskudevali. Zaplenjeno je i nešto hrane: hleba, margarina, džema i ruma. Ovo je bilo iznenađenje za nas, jer smo o hlebu dotad samo sanjali.

Kiša je padala neprekidno. Vetar je povremeno donosio maglu.

Posle ove borbe hitno smo krenuli za Mrčin-Kolibe da bismo se priključili brigadi.

Kod Mrčin-Koliba smo izbili nešto pre nego što su stigle brigade Sedme divizije. Razmestili smo se po šumi i čekali na njihov dolazak. Prvi koga sam ugledao od naših iz divizije bio je Đuro Kladarin. On me je zagrlio i radosno zapitao otkud sam ovde i šta je sa bataljonom. Rekao sam mu da smo stigli i da je bilo gubitaka ali da se bataljon, kao celina, izvukao. On reće da su nas već bili prežalili.

Još dok smo mi razgovarali, levo sa jednog brežuljka Nemci su otvorili vatru iz mitraljeza po nama. Odmah smo u tom pravcu iz bataljona uputili četu Pere Kalanje.

Nakon nekog vremena stigao je štab brigade. I oni su se radovali našem povratku.

I ovde se jede nepečeno meso i srijemuša, jer se vatre ne smeju ložiti. Ipak su neki borci pekli meso na taj način što su naložili vatru i zaklanjali dim šatorskim krilima.

Ovde smo i zanoćili. Noć je bila hladna kao što to obično biva posle kiše. U rano jutro naređen je dalji pokret. Naš bataljon je i dalje ostao u zaštitnici.

Čitav dan su vođene manje borbe da bi se obezbedio prostor i vreme glavnini divizije koja se kretala u pravcu Rataja. Neprijatelj je neprekidno nastupao i bio sa nama u kontaktu sve do pada mraka kada smo se i mi zaustavili. Osvanuo je 13 jun. Malo se razvedrilo. Čitav dan vodimo borbe sa neprijateljem koji nastupa dosta energično. Sa nama je Nikola Kajić, načelnik štaba brigade.

Oko podne se dan do te mere prolepšao da je avijacija vanredno aktivna. Na sve strane bombardovanje, naročito oko komunikacije Kalinovik—Foča.

Ovoga dana se ništa nije jelo, samo smo pili vodu sa raznih potočića.

Pred sunčev zalazak izbili smo iznad sela Rataj. Prvo što smo ugledali bila je Ratajska kula. Na sve strane štekću mitraljezi, odjekuju eksplozije topovskih, minobacačkih granata i avionskih bombi.

Naređeno je da visove iznad Rataja zadržimo po svaku cenu do pada mraka, jer su naši prednji delovi bili zaustavljeni oko Rataja i nisu mogli dalje da kreću.

Izdržali smo do pada mraka i tada smo se spustili u Rataj. Tu smo doznali da je toga dana poginuo komandant naše Sedme brigade, drug Nina Maraković. Borci njegove brigade su plakali. To tužno raspoloženje prenelo se na sve ostale borce u diviziji, jer je Nina bio jedan od najvoljenijih rukovodilaca.

Padom mraka delovi divizije su se prebacivali preko Bistrice na železničkom mostu i dalje preko komunikacije Foča—Kalinovnik prema Miljevini. Prelaz je bio težak, jer je oko mosta tukla artiljerija. Osim toga sam most je bio uzan što je ometalo brz prelaz. Naša brigada je poslednja i čeka u Rataju.

Te večeri smo stigli u Miljevinu i tu malo spavali. Sutradan smo dobili nov zadatak: zatvaranje pravca Miljevina—Mrežice. Oko 10 časova Nemci nas napadaju. Avioni lete nisko i strahovito bombarduju i mitraljiraju. Artiljeriska vatra nas takođe tuče.

Petnaestog juna vodili smo zaštitničke borbe na pravcu prema Mazlini i Jabuci. To su bile poslednje borbe u Petoj ofanzivi.

Drugi bataljon Šesnaeste brigade izašao je iz ofanzive sa oko 90 boraca.

Stanko KREČA

NA POLOŽAJU KOD RATAJA

U decembru 1942 u selu Bjele Vode na Baniji — neposredno pred početak Četvrte neprijateljske ofanzive — postrojilo se 206 hrabrih boraca 3 bataljona Šesnaeste brigade spremnih za pretstojeće borbe.

Od toga dana proticalo je vreme ispunjeno neprekidnim borbama, odricanjem i junaštvom, tokom kojeg su se ljudi hrabro borili i junački ginuli. Već juna 1943, na položajima južno od Rataja, nije više bilo u bataljonu 126 boraca koji su izginuli u borbama od Banije do Crne Gore.

Dvanaestog juna nalazili smo se na položajima u rejonu Mrčin Kolibe. Tog dana vršene su pripreme za dalje nastupanje u pravcu Rataja. Objašnjavajući važnost pretstojećeg zadatka, isticali smo primer boraca iz crnogorskih jedinica koji su, vodeći otsudnu borbu na Tisovom Brdu, omogućili Sedmoj diviziji uspešan prelazak preko Sutjeske.

Pre dva dana stari Milić obratio mi se rečima: „Druže komesare, mi nepartijci smatramo da smo komunisti. U bataljonu nema nijednog borca a da se ne oseća komunistom, zbog čega mislimo da nema potrebe za posebnim sastancima partijaca“. Otada su svi sastanci svih pripadnika bataljona tretirani kao sastanci komunista. Na jednom od tih sastanaka neko je predložio da u pretstojećim borbama treba smatrati starešinama jedino komandanta, političkog komesara i komandire četa, a svi drugi rukovodioci da budu borci. S obzirom na malo brojno stanje, ovaj predlog je usvojen.

U toku noći 12/13 juna napustili smo položaje kod Mrčin-Koliba i krenuli u pravcu Rataja. Za nama je bilo

dvanaest dana i noći bez odmora i spavanja — četiri dana i noći iscrpljujućih borbi kod sela Liječevine, okršaja sa Nemcima kod Mratinja i niz manjih borbi i usiljenih marševa, bez zastanaka. Bili smo strahovito iscrpeni, ali smo osećali da treba učiniti samo još jedan napor i poslednji neprijateljski obruč biće probijen. Pre polaska, odlukom štaba bataljona, a protiv volje boraca, zaklan je i poslednji konj. Bilo je mnogo diskusija o „Lisku-mitraljescu". Borci su govorili da će pre umreti od gladi nego dozvoliti da se Lisko zakolje. Ali, trebalo je sačuvati ljude.

Kiša neprestano pada. To nas još više zamara. Kolona polubosih ljudi teško odmiče napred. Pre svanuća moramo stići na položaj južno od Rataja. Stalno mi odzvanjaju u ušima reči: „Veza . . . veza!"

Trinaesti jun. Jutro. U šumi smo i nikako ne možemo tačno da se orijentišemo gde se nalazimo. Dobro utabana staza najsigurniji je putokaz, a sudeći po mitraljeskoj i minobacačkoj vatri Rataj nije daleko. Levo od nas jedan manji potok deli nas od našeg 1 bataljona, a desno, na pogodnim dominirajućim položajima, su jedinice Treće krajiške brigade sa kojima smo uspostavili vezu. Mi smo u udolini i debela bukova stabla su odlični zakloni. Gusta magla, položaj u udolini i vatreno čarkanje kod Krajišnika, u očekivanju neposredne borbe, čini napetost i neizvesnost još većom a borce nervoznim, pa u tim momentima mislimo da je bolje da okršaj počne. I nismo mnogo čekali. Odmah po dizanju magle doletelo je osam „Štuka" koje su bombardovale i mitraljirale naše položaje i položaje Krajišnika. Posle bombardovanja usledila je jaka artiljeriska i minobacačka vatra, pa zatim još jedan nalet avijacije. Odjek eksplozija, koje su se slivale u dugi eho grmljavine, nije ni prestao, kad je otpočeo juriš Nemaca — prvo na Krajišnike a zatim na nas i naš 1 bataljon. Po silini juriša i jačini vatre automatskog oružja odmah se videlo da to nisu neke jake snage već odvojene grupe. Lako smo ih odbili. Na našoj strani nije bilo gubitaka, sem nekoliko lakše ranjenih, dok je ispred naših položaja ležalo desetak mrtvih Nemaca.

Jedanaest sati. Kod nas i Krajišnika je privremeno zatišje. Javlja se samo gdekoji nemački mitraljez ispred nas. Ali to već nije bliska vatra i čudi nas toliko povlačenje Nemaca. Upućujemo patrole. Iza nas, na komunikaciji Foča—Kalinovik, odjekuje i dalje žestoka borba. Naše patrole izveštavaju da su Nemci na čukama, 500 metara ispred nas. Drug Čakalo, komandant, odlučuje da se povučemo nešto malo unazad, kako bismo izbegli sledeće bombardovanje, o čemu izveštavamo Krajišnike i naš 1 bataljon. Komandant je bio

u pravu, jer je posle trideset minuta zaista usledilo bombardovanje, a zatim artiljeriska vatra. Ali mi nismo bili u opasnosti. Pošto je prošlo bombardovanje i stišala se artiljeriska vatra, zaposeli smo ponova stare položaje i opet odbili napad Nemaca koji, ne mogavši da postignu uspeh u našem pravcu, skreću pravac napada na Krajišnike. Međutim, oni su ih takođe energično dočekali i jurišem odbili.

Već je jedan sat popodne. Ispred nas je čarkanje, a kod 1 bataljona i Krajišnika je žešća borba. Po žestini borbe cenimo da su to jače nemačke snage. Drug Mrkšić, komandant 1 bataljona, po kuriru javlja da 1 bataljon vodi teške borbe i da je primećena jedna kolona Nemaca koja nastupa uz potok. Tražio je da ovu kolonu odmah napadnemo. Delom snaga našeg i 1 bataljona ova kolona je napadnuta i odbijena, ali su Nemci u međuvremenu uspeli da potisnu naše delove koji su ostali na položajima. To je stvorilo vrlo tešku situaciju, jer je naša rezerva već davno upotrebljena. Nije preostajalo ništa drugo nego bliska borba sa Nemcima, borba od stabla do stabla, dok ne pristigne naš 2 bataljon.

Teško je bilo očekivati pomoć od 1 bataljona i Krajišnika, jer su i oni sami bili prezauzeti. „Štuke" stalno nadleću i bombarduju nasumce daleko iza nas. Toliko je buke od eksplozija avionskih bombi, artiljerije, minobacačke, mitraljeske i puščane vatre, da više niko nikoga ne čuje. Svaka komanda je onemogućena i svaki se bori kako najbolje zna i ume. Komandant bataljona, drug Čakalo, bez titovke na glavi, sa pištoljem u ruci, pokraj mitraljesca Drljače uzvikuje komande, ali ga niko ne čuje. Vidim Hajdukovića i Vilenicu — bacaju bombe, a iza njih leži naš stari Milić. Mislio sam da je poginuo pa sam poleteo tamo. Hajduković je ležao nad njim, čvrsto mu držao ruke i plačnim glasom govorio: „Nećeš Stari ludo da pogineš". Ustvari, hladnokrvnom i odvažnom Miliću živci su otkazali. Malo docnije, bacivši dve bombe na Nemce, hrabro je poginuo, vičući: „Deco moja ne bojte se".

U jednom trenutku neko me naglo povuče za nogu. To je bio „Gigac", operativni oficir bataljona. Nešto mi je govorio ali nisam mogao da ga razumem. Dopuzali smo potrbuške do jednog oborenog stabla i tada sam shvatio da je kod 1 čete teška situacija i da je Čakalo već tamo. Mi moramo izdržati ovde, postepeno se povlačeći, a on će tamo raščistiti situaciju. Odjednom osetih snažan pritisak vazduha od eksplozije nekoliko ručnih bombi. Jedna grupa, na čelu sa komandirom čete Jokom, uzvratila je Nemcima istom merom i potisnula ih, u jurišu, stotinak metara. U magnovenju mi se učinilo da nikog našeg ne vidim i da su svuda Nemci. Ne-

daleko od mene poginuo je Očigrija. Kod 1 čete i Krajišnika paklena vatra, prasak bombi i naš protivnapad. Neizvesnost je bila na vrhuncu. Levo od nas, niz potok, otpoče oštra borba. To je bio 2 bataljon druga Kreče koji je vršio protivnapad. Pred nama Nemci stadoše i zbunjeni ustuknuše unazad pod pritsikom juriša Jokove grupe, 1 čete i Krajišnika, i protivnapada 2 bataljona. Zbog ovih napada pritisak Nemaca prema nama je oslabio — nastupio je predah takoreći u poslednjem času.

Već je šest sati popodne. Povukli smo se na nove položaje. Sedim naslonjen uz bukvu žvaćući srijemušu. Umoran sam i iscrpen do te mere da nisam u stanju ma o čemu da razmišljam. Dolazi Čakalo, seda pokraj mene i procedi kroz zube: „No, Mićo, za danas je dosta". Vidim, i on je strahovito umoran i nije u stanju ni da razgovara. Deset drugova je poginulo, među njima stari Milić i Očigrija. Kao i uvek, i ovog puta u bliskoj borbi nije bilo teško ranjenih, sem deset mrtvih drugova i nekoliko lakše ranjenih. Osećao se miris nemačkog duvana. Pušilo se i malo pričalo. Svaki je koristio priliku za kratak predah i odmor, jer se očekivao pokret.

Otišli smo do 1 čete koja je pretrpela najveće gubitke. Sreli smo izvrsnog borca, Dragu Aleksića, kako plače za starim Milićem. Neki su već obučeni u nemačke uniforme. Prilazi nam naš „istoričar-ćata" Petrović, pomalo nervozan. U ruci drži olovku i beležnicu i pita kako se zove potok levo od nas — hoće da zabeleži u dnevnik.

U pokretu smo za Rataj. Nalazim se na začelju kolone. Čuje se tiha pesma Galjana i njegove grupe. Nemci su ostali u pokretu iza nas, ali ne na opasnom udaljenju. Javljaju se čestim mitraljeskim rafalima. Tukli smo se danas kao da nas je bilo svih 206 i časno smo izvršili zadatak.

Kolona od 70 boraca dosta sporo ali sigurno odmiče. Još noćas moramo preći cestu Foča—Kalinovik i naći se na položajima kod sela Miljevine. Čujem i stalno mi odzvanjaju u ušima reči: „Veza . . . veza!"

Milan KNEŽEVIĆ

IV

ZBOR NA LUČKIM KOLIBAMA

Prva dalmatinska brigada nalazila se u početku Pete neprijateljske ofanzive (oko 21 maja) na široj prostoriji Nikšićka Župa—Ozrinići, i to: 1 bataljon posio je jugoistočne padine brda Tović (raskrnica puteva kod sela Rubeža) sa zadatkom da zatvori pravac Nikšić—Šavnik, 2 bataljon se nalazio upočetku u selu Dragovoljići, ali se uskoro prebacio u selo Granice i posio položaj na Toviću, dok se 3 bataljon nalazio južnije od našeg 1-og. Veza između 1 i 3 bataljona nije postojala, a između 1 i 2-gog bio je valiki međuprostor, koji su Nemci pri napadu iskoristili.

Nije mi poznato gdje se u to vrijeme nalazio naš 4 bataljon. Mislim da je bio sa nekim bataljonima Desete hercegovačke brigade negdje kod D. Brezne.

Štab brigade se nalazio istočno od komunikacije Nikšić—Šavnik, negdje u rejonu Konjsko.

Na pomenutim položajima brigada je ostala 6—7 dana. Sa položaja Tović osmatrali smo gomilanje njemačkih snaga u Nikšiću. Njemci su čak i vazdušnim putem dobacivali materijal, a mi smo upočetku mislili da oni evakuišu Nikšić. Našoj izviđačkoj službi nije odmah uspjelo da dozna nešto o onom što se sprema.

Moral boraca u to vrijeme bio je na zavidnoj visini. Izišli smo uspješno iz Četvrte ofanzive, u kojoj neprijatelj nije uspeo da sprovede svoj plan; prošla je i zima, taj opasan neprijatelj naših hrabrih Dalmatinaca; lokalizovano je širenje tifusa; poboljšana je ishrana; oporavljamo se od iscrpenosti i umora kroz Čevrtu ofanzivu. Učvrstila se vjera u sebe, svoje snage i pobjedu. Ponovo su oživjele dalmatinske i partizanske pjesme.

Jedno jutro uzoru krajem maja (mislim negdje 27 maja) dotrčao je komandir čete Milan Grubić, koji je te noći bio u patroli prema Nikšiću, i probudio nas vikom da nadiru Njemci. Za tili čas svi smo bili na položajima. Njemci su iskoristili prazan međuprostor između našeg i 2-gog bataljona i zaobišli naš desni bok.

Vidjeći situaciju u kojoj smo se našli, štab bataljona je glavninu povukao na položaje Kobilja Glava, a manjim dijelovima štitio povlačenje.

Oko 8 časova istog dana krenule su manje kolone tenkova u pravcu Šavnika. Komunikacija Nikšić—Šavnik bila je ranije prekopana i mi smo vjerovali da će se tu neprijateljski tenkovi zadržati. Međutim, Njemci su vjerovatno znali za ove prepreke te su za njihovo brzo savlađivanje upotrijebili jako presovane bale sijena i slame.

Negdje oko 12 časova 1 bataljon je dobio zadatak da se pod borbom povlači duž komunikacije za Šavnik, a po padu mraka da se ubrzanim maršem povuče u Šavnik. Toga dana u sumrak bataljon se našao na liniji Ivanjska Strana—Đurkovo Brdo, gdje se sukobio sa manjim neprijateljskim snagama koje su izbijale sa Brezove Glave u pravcu Ivanjske Strane. Dočekane našom vatrom, ove slabe snage odmah su se povukle u šumu na Brezovom Brdu. Na ovoj liniji bataljon se sredio i preduzeo otstupanje, koje je trajalo čitavu noć i tek smo sljedećeg dana [28 maja] oko 7 časova stigli u Šavnik. Tu su nas čekali dio štaba i još neki dijelovi naše brigade.

U Šavniku smo dobili zadatak da preko jugozapadnih ogranaka Durmitora izbijemo na desnu obalu Komarnice i posjednemo položaje Strane (zapadno od sela Borkovića i Dubljevića), i ne dozvolimo neprijatelju prelaz rijeke i dalje nadiranje ka Nikolin-Dolu.

Na ove položaje bataljon je izbio istog dana [28 maja] predveče. Nije mi poznato gdje su se tada nalazili ostali bataljoni naše brigade.

Toga dana nijesmo primijetili neprijatelja u rejonu Pivskog Manastira. Međutim, sljedećeg dana pojavile su se jake kolone lijevom obalom Komarnice u pravcu Pivskog Manastira, tako da je cio prostor bio prekriven neprijateljskom vojskom. Konji su pasli mlado žito, paljene su nenaseljene kolibe, klala se stoka, dizali se šatori. Mi smo postavili teški minobacač i dvije „Brede" na našoj obali i počeli da ih uznemiravamo. Ubrzo poslije toga neprijatelj je postavio jednu brdsku bateriju u rejonu sela Seljani i počeo da tuče naše položaje. Jednu našu patrolu koja se bila spustila na Komarnicu Njemci su iznenadili. Zatekli su ih na spavanju u

jednom mlinu, opkolili i pobili. Tu smo izgubili četiri dobra druga.

Negdje četvrtog jutra Njemci su se naglo spremili za pokret i oko 9 časova krenuli lijevom obalom Pive u pravcu Volujaka. Kada su Njemci krenuli, i naš bataljon je dobio naređenje da se povlači preko Pivske Planine.

Sljedećeg dana bataljon se nalazio u rejonu sela Boričja, gdje se povezao sa ostalim djelovima brigade. Poslije kraćeg odmora produžili smo pokret u sastavu brigade i sljedećeg dana (mislim da je bilo 6 juna), negdje oko podne, stigli u rejon sela Polje (nedaleko od sastava Tare i Pive). Već poslije podne naređeno je da se bataljon spusti u dolinu Tare i smjeni neku jedinicu Sedme banijske divizije. Noću oko 22 časa bili smo na rijeci Tari u rejonu sela Jasena i smenili jedan bataljon Sedme divizije.

Još u selu Polje dobili smo naređenje da sva tovarna i jahaća grla predamo bolnicama, a da teško naoružanje sa municijom zakopamo. Iako smo shvatili pravilnost ove odluke, teška srca smo zakopavali oružje, koje smo u ranijim borbama krvavo platili. Borci su to suznih očiju izvršavali. Vodnik jednog voda, Krsto Milić, molio je da mu ostavim dva konja za teške mitraljeze. Složio sam se i pored naredbe štaba brigade, a oni su to potpuno opravdali na rijeci Sutjesci.

Na ovom položaju ostali smo čitav dan, bez neposrednog dodira sa neprijateljem. Njegova aktivnost svodila se na to da nas tuče s one strane Tare minobacačkom i mitraljeskom vatrom.

Sjutradan [8 juna] batljon je dobio zadatak da se povuče i prebaci preko rijeke Pive u rejonu Kruševa. Izvlačenje bataljona počelo je pred sumrak. Teren je bio težak i nepoznat, a vodiča nismo imali. Bojali smo se da nećemo naći selo Kruševo i most na Pivi. Međutim, kada smo izašli iz kanjona Tare naišli smo na grupe naših ranjenika koji su nas orijentisali.

Kolona ranjenika tifusara protezala se sve do rijeke Pive gdje je čekala da se prebaci preko mosta. Veliki dio ranjenika bio je na nosilima, jer je bio nepokretan, a jedan dio na konjima. Most je bio viseći i nagnut ka nizvodnoj strani. To je otežavalo prelaženje. Najteže nam je bilo gledati ranjenike i bolesne, od kojih je većina bila svijesna opasnosti u kojoj su se nalazili.

Naša 2 četa, koja se nalazila na lijevom krilu bataljona i samostalno se kretala u pravcu Kruševa, izbila je oko 22 časa u Šćepan Polje na porušeni most, gdje je s one strane dočekana jakom vatrom. Tom prilikom izgubila je 4 borca. Četa

se poslije toga rokirala u pravcu sela Kruševa, gdje smo se oko ponoći spojili.

Pred zoru [9 juna] bataljon se prebacio preko rijeke Pive i odmah produžio na Vučevo, gdje smo se sastali sa štabom naše brigade i dijelom štaba Sedme banijske divizije. Bataljon je dobio zadatak da posjedne položaj Strbina, sjeverno od sela Mratinja, i ne dozvoli neprijatelju da izbije na bok naših snaga koje se izvlače iz kanjona Pive. Oko 14 časova zaposjeli smo naznačeni položaj. Desno od našeg bataljona, na položajima prema Magliću, nalazio se 2 bataljon naše brigade sa kojim smo u toku noći uspostavili vezu.

Situacija nam je bila nejasna, a teren nepoznat, borci su bili iscrpeni, hrane nismo imali, ali su moral i disciplina još bili na zavidnoj visini. Uputio sam jednu patrolu u selo Mratinje da izvidi neprijatelja i prikupi hrane. Patrola je naišla na Njemce, koji su je odbacili. Saznali smo da se u Mratinju nalaze jače neprijateljske snage.

Na ovim položajima ostali smo do sljedećeg dana [10 juna] uveče. Toga dana poslije podne Njemci su počeli da nastupaju prema našim položajima, ali vrlo sporo. Bili su jako oprezni poslije sukoba sa našom patrolom. Oko 16 časova nam je saopšteno da će nas smijeniti dijelovi Treće sandžačke brigade, i naređeno da se bataljon što prije prebaci u dolinu Sutjeske. U to vrijeme već su bile stigle neke jedinice pomenute brigade čije sam rukovodioce upoznao sa situacijom. Vidjeli su i Njemce kako podilaze našim položajima. Zaključili smo da je sada nemoguće vršiti smjenu, već da naš bataljon prihvati borbu, a njihove jedinice da se pripreme za zajednički protivnapad. Poslije toga oni će preuzeti naše položaje. Njihove jedinice bile su u šumi Prepeličje, svega nekoliko stotina metara pozadi naših položaja. Radi veze sa njima je otišao i naš kurir Zekić.

Oko 17 časova naišla je veća grupa aviona i žestoko bombarovala naše položaje. Tada nam je bilo jasno zašto Njemci tako sporo nastupaju. Nakon bombardovanja očekivali smo napad Njemaca i ja sam ponovo poslao kurira kod onih djelova Treće sandžačke brigade tražeći da nam pomognu u protivnapadu. Za kratko vrijeme kurir se vratio i obavijestio me da nigdje nema te jedinice. Napad Njemaca je uslijedio neposredno poslije bombardovanja i bataljon je prihvatio neravnopravnu borbu. U sumrak Njemci su nas zbacili sa ovih položaja. Izgubili smo 7—8 ljudi.

Zahvaljujući sumraku i šumi, koja se nalazila pozadi naših položaja, bataljon se izvukao, odvojio od neprijatelja i otstupio prema našem 2 batljonu u pravcu Tjentišta. Noću oko 21 časa naišao sam u šumi Holuge na naš 2 bataljon. Saznao

sam da i oni imaju isto naređenje u pogledu daljeg dejstva. Predložio sam im da odmah krenemo ka Sutjesci. Međutim, oni se nisu odlučili da krenu noću kroz šumu bez vodiča.

Ja sam sa bataljonom produžio pokret i gotovo čitavu noć smo lutali po šumi sjeverno od Maglića. Tek izjutra sreo sam kurire štaba brigade koji su me orijentisali. Na ovom maršu tukla nas je čitavog dana artiljerija, negdje sa Maglića. Iznad Sutjeske sreli smo Nika Martinovića, koji nas je uputio gdje ćemo izbiti na Sutjesku i naći štab naše brigade. Na ulazu u jednu gustu šumu zaustavili smo se da malo predahnemo. Borci su tu našli jednu kravu i tražili da je na brzinu zakolju i podijele. Štab bataljona im je odobrio i poslije nepunih pola časa meso je bilo u torbicama. Produžili smo pokret i oko 15 časova stigli u dolinu Sutjeske.

Ne bih znao tačno mjesto prijelaza našeg bataljona, ali mi se čini da je to bilo oko kilometar i po uzvodno od Tjentišta, prema putu koji se s druge strane spušta u dolinu rijeke. Na rijeci smo našli štab naše brigade i komandanta 4 bataljona Zeka Vojvodića. On me je upoznao sa situacijom i pokazao mi Njemce na drugoj strani rijeke. U isto vrijeme primijetili smo kolonu Njemaca kako se spušta niz padine sa pravca D. Bara ka lijevoj obali Sutjeske. Pored ostalog, Zeko mi je rekao da će brigada u sumrak vršiti prijelaz preko Sutjeske. Za izvršenje ovog zadatka bili su predviđeni svi bataljoni brigade (sem 2-og koji nije bio stigao) i jedan bataljon Pete crnogorske brigade.

Kratko vrijeme poslije toga svi komandanti bataljona bili su pozvani u štab brigade, koji se nalazio u neposrednoj blizini. Komandant brigade Gligo Mandić upoznao nas je ukratko sa situacijom i počeo da izdaje zapovijest. U tom momentu iznenada je počela, u rejonu 1-vog bataljona, žestoka mitraljeska vatra i prasak bombi uz lajanje pasa. Nije bilo vremena za dalje izdavanje zapovijesti — skraćena je komandom: „Komandanti bataljona na položaj, u proboj preko Sutjeske, zbor na Lučkim Kolibama!"

Za kratko vrijeme bio sam kod bataljona kada je vatra, koja je prekinula izdavanje zapovijesti, dostigla paklenu žestinu. Šta je ustvari bilo? Izviđačka grupa, jačine oko jednog voda sa većim brojem pasa, iz sastava neprijateljske kolone koja se spuštala ka Sutjesci, prešla je rijeka i napala nas uz vatrenu podršku sa one obale. Druga četa našeg bataljona već je bila razvijena. Naredio sam da se čitav bataljon razvije i uskoro su snažnim jurišem neprijateljski izviđači bačeni na rijeku. Psi i njihovi gospodari ostali su pobijeni ili podavljeni u Sutjesci. Nijedan od njih nije stigao na drugu obalu. Žica koju su bili privezali s jedne obale na drugu, radi

lakšeg savlađivanja brze rijeke, dobro nam je došla za prijelaz naših četa.

Među prvima rijeku je prešao komandir 2 čete Guvo Ivan, a za njim ja. Većina boraca htjela je da pređe držeći se za postavljenu žicu. Na ovo ih je natjeralo davljenje nekolicine koji su prelazili rijeku na mjestima gdje nije bilo žice. Na taj način se stvorilo vrlo usko gro prelaza, gdje je jedan „šarac" sa nekoliko rafala mogao desetkovati bataljon. Na sreću primijetismo kalem telefonske žice koju Guvo brzo razvuče preko rijeke na nekoliko mjesta.

Borba koja je maločas počela samo u rejonu mog bataljona, sada se rasplamsala na čitavom otsjeku brigade. Od mitraljeskih rafala, praska bombi i eksplozije granata ječao je kanjon Sutjeske. Ubitačno željezo letjelo je na sve strane. Što se noć više spuštala, borba je bila sve žešća. Čuli su se uzvici „juriš", „naprijed", koji su se ponekad miješali sa nemačkim „halt".

Dok su borci bataljona jurišali preko Sutjeske, vodnik mitraljeskog voda Krsto Milić i još četiri druga su sa dvije „Brede" neumorno podržavali bataljon. Cijevi „Breda" bile su užarene rafalima prosutim po njemačkom stroju, koji se povlačio visoko uz padine. To su bili posljednji rafali hrabrih mitraljezaca — Krsta Milića i njegova četiri druga — koji se više nikad nisu vratili u svoj bataljon. Ostali su negdje u kanjonu Sutjeske.

Goneći razbijene grupe Njemaca uz strme i pošumljene padine, bataljon je kasno u noć izbio pod sam vrh Vilinjaka. Predzoru, kada je prestao svaki otpor i kada smo izgubili kontakt sa neprijateljem, naišao je Zeko sa svojim 4 bataljonom. Dogovarali smo se šta da radimo. Pošto nismo imali vezu sa štabom bragide, odlučili smo da se od dva bataljona formira grupa pod komandom Zeka.

Kada je svanulo našli smo se u gustoj šumi, bez ikakve orijentacije. Krenuli smo ka golom vrhu, za koji tada nismo znali da se zove Vilinjak. Na njemu smo u rovovima otkrili Njemce. Da bismo izbjegli sudar povukli smo se udesno. To smo učinili zbog krajnje iscrpenosti boraca i nedostatka municije, a i zbog toga što su neprijateljski položaji bili dominirajući te ih je danju bilo vrlo teško napadati.

Na svakom koraku suočavali smo se s tužnim prizorima: uz stabla grupice strijeljanih boraca, a nešto dalje grupe nesvjesnih tifusara sjede nijemo uz vatru.

Ispod Vilinjaka produžili smo kroz gustu šumu. Česti i iznenadni susreti sa grupicama izostalih boraca nagonili su nas da idemo vrlo oprezno, čak i u razvijenom streljačkom stroju. Plašili smo se i mi njih i oni nas, misleći da su neprijateljske

patrole i zasjede. Zbog toga nam je bio potreban čitav dan da savladamo prostor od Vilinjaka do rijeke Hrčavke (4-5 km). U dolini Hrčavke smo zanoćili, temeljno se orijentisali i sjutradan izjutra krenuli ka Lučkim Kolibama, gdje smo stigli poslije podne.

Na maršu od rijeke Hrčavke ka Lučkim Kolibama napala nas je neprijateljska avijacija. Tada je teško ranjen u nogu komesar 1 čete Radovniković Đavor-Štrko. Ležao je na zemlji i nije mogao da pomakne nogu sa razmrskanim koljenom. Bio je svjestan teške situacije, a nije htio da opterećuje svoje drugove koji su, prema njegovom shvatanju, imali da svakog časa odbiju juriše Njemaca. Opraštao se sa zamjenikom komandanta bataljona Perom Bjelobrkom riječima: „Svjestan sam da mi ne možete pomoći, a sebibnčost bi bila kad bih ja to od vas zahtijevao. Oprostite mi, drugovi!" Prije nego što su uspjeli da ga spriječe prislonio je pištolj na sljepoočnicu i uzviknuo: „Živio Tito, živila Partija".

Ljudstvo je bilo iscrpeno umorom i glađu. Na Lučkim Kolibama naišli smo na neke poubijane konje — ljudi su ih raskomadali i jeli. Tu noć smo prenoćili na Zelengori, sačekali štab brigade i naš 3 bataljon, prikupili ostatke, ponovo sredili jedinice i krenuli dalje.

Te posljednje noći na Zelengori dogodio nam se ovakav slučaj. Bogdan Novović (poginuo kasnije na Klisu), tada član politodjela brigade, bio je teški invalid u nogu. On je jedini došao na Zelengoru na konju. U toku noći nestalo je konja, našli smo samo sedlo u travi. Kasnije smo saznali da su ga borci u toku noći pojeli.

*

Naš bataljon je prije Sutjeske brojao 145—150 boraca. Kada smo se prikupili na Lučkim Kolibama bataljon je imao oko 100 boraca. Na Lučkim Kolibama je u naš sastav došlo nešto Krajišnika iz Treće sandžačke brigade tako da je bataljon sa Lučkih Koliba krenuo sa oko 135—140 boraca.

Bogdan STUPAR

IZ SKOJEVSKOG DNEVNIKA

Od zabilježaka što sam ih vodila u ratu ostao mi je, nažalost, samo neugledni, sitni notešćić. Stranice su u njemu od duge upotrebe otrcane, listovi požutjeli, slova se jedva raspoznaju. Ipak, on mi je drag. Divna uspomena.

U njemu sam samo ponekom škrtom riječi zabilježila ono što smo na skojevskim sastancima zaključivali. Tek toliko da se potsjetim, da ne zaboravim neki važan zadatak.

I evo, sada ga opet prelistavam. Oči zastaju kod datuma: 18 V, 24 V i 2 VI 1943. To je Peta ofanziva. Tukli su nas avioni, topovi, minobacači, mitraljezi ... Bili smo u obruču: gladni, iznemogli, stalno u pokretu i borbama. Na što se tada moglo misliti? Samo na proboj, da se iziđe iz ovoga pakla! Jest. Prije svega na to. Ali, ne. Nismo mislili samo o tome. Život je bio pred nama. Mnogobrojni zadaci sjutra. Bila sam u Prvoj dalmatinskoj brigadi, u 3 četi njenog 1 bataljona, Rukovodilac SKOJ-a u toj četi.[1]

Ne, nismo mislili samo o ofanzivi. Moje zabilješke ne lažu. Ja samo doslovno prepisujem ono što sam u notešćiću tada napisala. Možda je to i sasvim nezanimljivo. Mogla bih pro-

---

[1] *Članovi Skoja u 3 četi 1 bataljona Prve dalmatinske brigade početkom maja 1943* bili su: Delonga Bačo, Marinko Milan, Prasenica Dušan, Medvjed Stipe, Šibić Nebojša, Siriščević Fabijan, Kalinić Dušan, Hrnić Jusuf, Durak Alija, Sindarić Smajo, Martić Miće, Anđelić Mijo. Parađina Nikola, Rade Nikola, Bokun Milica, Ivanić Bogdanka, Barbarić Milka, Čuruvija Dušan, Šalatović Petar, Vidović Jozo, Kiridžija Mijo, Vlahović Pave, Barbir Matija, Šantić Mate, Zekan Mile, Perić Mario, Crna (?).

širiti po sjećanju. Ne činim to ipak, jer smatram da je ovo i ovako dokument o tome kako smo bili nemilosrdni u žigosanju slabosti, kako smo bili konkretni u radu, kako nikad nismo bili zadovoljni postignutim, što je bio uslov našeg kretanja ka višem, boljem kvalitetu...

Ofanziva je bila preteška. Bili smo opkoljeni. Njemci su već likovali, radujući se našem skorom uništenju. Mi o tome ni časa nismo mislili. Znali smo: Tito je s nama, on će nas izvesti... I, eto, mi smo na skojevskim sastancima govorili i o političkom i kulturno-prosvjetnom radu, o odnosu prema narodu, mislili na opismenjivanje nepismenih, planirali za mjesece unaprijed...

Prepisujem:

1. — *Konferencija SKOJ-a održana 18 V 1943*

Konferenciju otvara drug Uvodić. Zatim govori drug Vlado, zamjenik komesara brigade, koji pozdravlja konferenciju u ime Partije i govori o SKOJ-u.

Drug Sveto govori o organizacionom pitanju SKOJ-a. Našem Savezu postavili su se zadaci da ratnički misli, da ratnički živi i da ratnički radi i tim zadacima mi smo odgovorili. Takvog ga je zatekla ofanziva neprijatelja.

Naš nedovoljan rad se može osjetiti i po ovoj konferenciji: u četama se ne osjeća prava živost.

Pred naš SKOJ se postavlja i bolje organizovanje kulturno-prosvjetnog života. Kad se svaki član bude potpunije osjećao kao mladi komunista, onda će se osjećati rad i više života u organizaciji.

Da organizaciono još više učvrstimo organizaciju. U njoj ne može biti mjesta onima koji ne služe svuda primjerom.

Da se u organizaciji zavede stroga disciplina.

Da zavedemo veselje i razonodu (kulturno-prosvjetni rad).

Da u našoj organizaciji razvijemo i učvrstimo kolektivni život.

2. — *Sastanak bataljonskog biroa SKOJ-a — 24 V 1943*

Dnevni red
1. Plan za budući rad kroz jedan mjesec
2. Zaključci
3. Eventualije

Zaduženja:
Za politički sektor — Elek
Za kult. prosvj. sektor — Smilja
Za vaspitni sektor — Kumpar
Za vojni sektor — Ivaz
Za rad na selu — Uvodić

Do 24 VI 1943 — treba da se uradi:

Politički sektor: uloga KP u Narodnooslobodilačkoj borbi.

Kulturno-prosvjetni sektor: da se obiđu sve čete, održi referat o kulturno-prosvjetnom sektoru. Da se Smilja stara i kontroliše taj sektor po svim četama.

Vaspitni sektor: o prakomunizmu (razvitak društva)

Vojni sektor: da se u svakoj četi svaki skojevac nauči rukovati puškomitraljezom i da se postavi takmičenje koja će četa prva uspjeti u tome.

Rad na selu: obići sve čete i održati referat „Naš odnos prema narodu".

Do 10 VI 1943: — prikupiti sve dopise i poslati ih za brigadni list SKOJ-a. Svaki po četiri dopisa;

— da svaka četa izdaje do 4 svakog mjeseca džepne ili zidne novine;

— da se do 24 VI nauči u svakoj četi 5 drugova, nepismenih, čitati i pisati;

— da svaka četa održi po 2 politička referata;

— da se u svakoj četi proradi tema „O prakomunizmu".

3. — *Sastanak SKOJ-a 3-će čete — 2 VI 1943*

1. Organizaciono pitanje
2. Budući rad
3. Kritika i samokritika

Zadaci:

— do 6 dana Bačo da sastavi politički referat o međunarodnoj situaciji;

— do 5 dana svaki da napiše po neki dopis za novine;

— za nepismene:

Mirković da uči — Parađinu

Medvjed da uči — Boku

Rade da uči — Aliju

Mario da uči — Zekana

Šibić da uči — Gutešu

— učiti rukovanje puškomitraljezom.

Kritikovani su Guteša i Parađina zbog psovanja — upotrebljavanja pogrdnih riječi.

Smilja STUPAR

DRUGI BATALJON PRVE DALMATINSKE

Sedam dana smo u Donjoj Brezni. Svakodnevno smo održavali časove vojničke i političke obuke po četama, a usto i dvije bataljonske konferencije, kojima je prethodila jedna brigadna. Na ovim konferencijama smo raspravljali o odnosu boraca prema narodu u Crnoj Gori, podvlačeći greške koje su tamo pravljene 1941 godine od naše strane, i objašnjavali opštu vojničku i političku situaciju. Naročito je skretana pažnja borcima da ne otkriju naše namjere u vezi sa pohodom na Kosmet.

Prilikom vojničke obuke, koja je izvođena po četama, vežbalo se u: komandovanju, rukovanju oružjem, stražarskoj službi, borbenoj obuci (praktično je izvedena vježba sa 1-om četom u zauzimanju položaja), dejstvu bombaškog odeljenja pri zauzimanju bunkera i dr. Rađeno je sve da se bataljon što bolje vojnički uzdigne. Na časovima političke nastave prorađivana je prva glava istorije SKPb.

Dvadesetog maja u 5 sati izjutra bataljon je iz Donje Brezne krenuo na marš preko Šipačna, Prage, Ivanja i stigao, uveče u 8 sati, u selo Dragovoljiće (moje rodno mjesto). Bataljon je bio raspoređen u zaseocima Petrovo Polje, Poljice i Staro Selo. Dok se 21 maja bataljon odmarao, sazvali smo konferenciju sela da svojim seljacima objasnim situaciju i da ih pripremim za pravilan prijem i pažnju koju treba da ukažu mojim drugovima — Dalmatincima, koje sam tu doveo po odobrenju štaba brigade. Tom prilikom, za vrijeme razgovora o borbama na Neretvi i isticanju naše snage i omasovljenja, jedan od seljaka — Vaso Aleksić, upao mi je u riječ sa pitanjem: Zašto od njih krajimo da se sa svih strana grupišu

velike neprijateljske snage i šta će da rade, kada dođu i počnu da pale kuće, kolju čeljad i uništavaju sve što se ne može skloniti. Mada smo odgovorili da u tom slučaju sklone sve, ipak smo sumnjali u njegove riječi o neprijateljskim snagama, jer smo znali da u Nikšiću — najbližem neprijateljskom garnizonu, do tog dana nije primijećen neki jači pridolazak vojske. Pored toga, znali smo da se sprema naš napad na Kolašin i Pljevlja. Međutim, nijesmo bili stigli ni da postavimo pitanje štabu brigade, a od komandanta dobismo naređenje da se odmah sa bataljonom prebacimo na Lukovo i zatvorimo pravce: Nikšić—Šavnik (komunikacije); Tović—Lukovo—Studena i Gornje Polje—Granice—Orah—Studena. Situacija nam je bila jasna i Vaso je bio u pravu.

Dvadesetprvog maja u 18 sati bataljon je krenuo u Lukovo i sjutradan se rasporedio na položaj: Trnovo, Tović, Gradac (na svaki pomenuti položaj po jednu četu). Štab bataljona sa intendanturom razmješten je u selu Granice. Desno od nas u selu V. Orah bila je neka jedinica Pete crnogorske brigade. Rano ujutru istog dana osmotrili smo veliki logor neprijatelja u Gornjem Polju (u selu Rastovcu) ispred našeg bataljona. Neprijatelj je logorovao pod šatorima i u kućama. Dobiveni podaci o neprijatelju bili su različiti; jedni su govorili da su Nijemci, drugi da su Italijani, a da veći dio govori našim jezikom. Jačina neprijatelja u Gornjem Polju, koji su osmotreni na logoravanju, mogla je biti oko jednog puka.

Već dvadesetrećeg maja neprijatelj je iz Gornjeg Polja pokušao da izvrši ispad u pravcu Oraha i Granica, a na pravcu Oraha uspio je da zauzme selo u kome je popalio nekoliko kuća. Takođe je pokušao od Nikšića da preko Tovića izbije na Lukovo, ali je naša 2 četa energično odbila ovaj napad. Ispad neprijatelja iz Nikšića na Tović i iz Gornjeg Polja na Orah imao je vjerovatno za cilj da izvidi naše snage i zauzme pogodne položaje za pretstojeću ofanzivu. Tović je važan položaj koji se uklinio između komunikacija Nikšić—Šavnik i Nikšić—Gornje Polje—Župa Pivska. On dominira Nikšićem i sa malo snaga pogodan je za odbranu pravca Nikšić—Šavnik, zato što je ovai pravac teško prohodan, a naročito za tenkove koji se tu mogu kretati samo komunikacijom. Osvajanje Tovića najpogodnije je preko Gornjeg Polja i Granica i izbijanjem u selo Lukovo.

Radi pojačanja odbrane Tovića i obezbjeđenja pravca od Gornjeg Polja, čiji je značaj štab brigade dobro uočio, štab bataljona dobio je naređenje brigade da četu sa Graca povuče i pojača odbranu svojih položaja (Tović, Trnovo, Granice), a da zatvaranje pravca Nikšić—Šavnik preuzme 1-vi bataljon naše brigade. U vezi sa ovim izvršeno je pomeranje bataljona

Marjan Detoni: U V OFANZIVI — KANJON PIVE, lavirani tuš

utoliko što je 1-va četa, koja se dotad nalazila na Gracu, povučena na položaj u Trnovo prema selu Rastovcu, a 3-ća, koja je bila na ovom položaju, u rezervu u selo Granice.

U toku 25 i 26 maja 1-va četa je vršila noćne prepade na neprijateljske dijelove u Rastovcu radi uznemiravanja. Lijevo od našeg bataljona bio je 1-vi sa jednom četom na Gracu. Štab brigade se nalazio na Kolu (zaseoku sela Dragovoljići). Desno od nas, u selu Veliki Orah, nalazile su se jedinice Pete crnogorske brigade.

Dvadesetsedmog maja, oko četiri sata izjutra, neprijatelj je na sektoru Nikšića preuzeo jakim snagama napade u pravcu Šavnika i doline Pive. Od Nikšića je pošao u dvije kolone — jednom: Nikšić—Gradac—Lukovo—Gvozd i dalje ka Šavniku, a drugom: Nikšić—Tović—Granice—Studena i dalje za Šavnik. Njegove snage od Gornjeg Polja nastupale su preko sela Veliki Orah—Knež Polje.

Kolona koja je nastupala pravcem Gornje Polje (selo Rastovac) — Orah uputila je jedan dio snaga preko Trnova u pravcu Granica, ali uslijed uporne odbrane 1-ve čete neprijatelj nije uspio da ovlada Trnovom i izbije na Granice. Ova četa je odmah pojačana sa dva voda 3-će koja je bila u rezervi. U borbama, sve do deset sati, četa je pretrpjela osjetne gubitke, ali je uspjela da spasi štab bataljona sa intendanturom, i spriječi potpuno otsjecanje čete, koja je vodila teške borbe na zapadnim padinama Tovića prema Nikšiću. Pošto su se jedinice Pete crnogorske brigade poslije ogorčenih borbi u rejonu sela Orah povlačile, uputili smo jedan vod sa odeljenjem mitraljeza na Brezovu Glavu (k 1271) da zaštiti pozadinu našeg bataljona, a intendanturu bataljona u pravcu Studene.

Negdje oko 11 sati osmotrili smo kako neprijatelj pali kuće u selima Lukovu i Orahu, a tenkovi u koloni idu komunikacijom preko Lukova u pravcu Šavnika. Dakle, neprijatelj je već izbio na Seoca, a s druge strane su se približavali njegovi dijelovi od Velikog Oraha, tako da se obruč oko bataljona sve više zatvarao. Bataljon se nalazio u teškoj situaciji. Druga četa je još bila na padinama Tovića i uspiješno spriječavala nastupanje neprijatelja na tom pravcu prinuđavajući ga da se razvije na tom teško prohodnom kršu. Poslali smo joj kurira sa naređenjem za povlačenje, ali je vrijeme prolazilo a nema ni čete ni kurira. Štab bataljona se našao pred dilemom: otstupiti sa dvije čete, a jednu žrtvovati, ili ostati u obruču i po dolasku čete probijati se iz njega. Odlučeno je da sačekamo četu i, ako se ne probijemo zajedno, da se podijelimo na grupice i provlačimo kroz neprijateljski raspored. Teren sam odlično poznavao. Bili smo ubijeđeni da ćemo i u ovom slučaju spasti bataljon. Već je dvanaest sati, a nepri-

jatelj je uspio da izbije u selo Ivanje. Tenkovi su tu. Desno od nas neprijatelj čelom izbija u Knež Polje. Diskutujemo o situaciji i čudimo se zašto je četa 1-og bataljona, koja je bila na Gracu, dozvolila da neprijatelj tako brzo zauzme Gradac i tenkovima nastupa u pravcu Šavnika, tim prije što je cesta bila na nekoliko mjesta porušena. Zašto nas nijesu izvijestili? Doduše, razmak između nas bio je veliki, ali ipak...

U posljednjem momentu stiže i 2 četa sa Tovića, dok vod sa odjeljenjem mitraljeza vodi ogorčenu borbu za Brezovu Glavu (k 1271). Ako je izgubimo oko nas će se potpuno zatvoriti obruč. Rastojanje između dva neprijateljska krila je još samo jedan kilometar. Na kraju, ipak smo se uspješno izvukli. Dočepali smo se šume u Studenoj i tu odahnuli gledajući kako neprijatelj izlazi na Brezovu Glavu i gađa naše začelne dijelove koji već zamiču u šumu. Glas je bio pronet da smo potpuno opkoljeni, te je komandant Pete crnogorske brigade, Sava Kovačević, već bio uputio jedan svoj bataljon da nas prihvati.

Ovoga dana, negdje oko četiri sata poslije podne, dobili smo pismeno naređenje od komandanta brigade da se bataljon usiljenim maršem prebaci na desnu obalu rijeke Komarnice i posjedne položaj u selu Bezuju. Marš je trajao cijelu noć i sjutradan oko 16 časova stigli smo u pomenuto selo.

Štab brigade sa ostalim jedinicama išao je ispred nas, ali s njim nijesmo imali vezu; uspostavili smo je tek po dolasku u Bezuje.

Štab bataljona se smjestio u kolibe jugoistočno od sela, dok su čete raspoređene na grebenima desne obale rijeke Komarnice od Vroštice (isključno) do sela Polje, sa zadatkom da ne dozvole neprijatelju prelaz preko rijeke. Položaj je bio neprohodan i lako branjen. Desno od nas bio je, koliko se sjećam, 1-vi bataljon naše brigade i zatvarao prelaz od pravca Pivskog Manastira. Sa Štabom brigade imali smo telefonsku vezu.

Tridesetog maja neprijateljska avijacija bombardovala je naše položaje i zapalila dvije kuće, a iz sela Miljkovca su artiljerija i minobacači takođe gađali naše položaje i zapalili jednu kolibu u selu Polje, gdje je bio smješten štab bataljona i intendantura; ranjena su dva druga, od kojih jedan smrtno.

Sjutradan, 31 maja, od komandanta brigade primili smo telefonsko naređenje da na istim položajima, manjim snagama sprečavamo neprijatelju prelaz preko Komarnice, a da glavninu bataljona orijentišemo prema selu Dubrovsko, radi hvatanja veze sa jedinicama Pete crnogorske brigade i obezbjeđenja od pravca Šavnika, koji je neprijatelj već bio zauzeo.

Od 30 maja do 6 juna nijesmo imali nekih naročitih borbi, niti pak jačeg pritiska od strane neprijatelja, sem što smo se prepucavali i uznemiravali sa obje strane Komarnice i što je neprijateljska avijacija, bombardovala i mitraljirala naše položaje.

Šestog juna neprijatelj je pokušao da od pravca Miljkovca pređe na desnu obalu Komarnice, ali je dočekan jakom vatrom 1-ve čete. Tu smo imali jednog poginulog, a neprijatelj je imao više ranjenika (videli smo kako ih nose na nosilima).

Ovog dana saznao sam da je Sava Kovačević postavljen za komandanta Treće divizije. Nije bilo nekog zvaničnog saopštenja. Telefonska veza od štaba divizije, koji se tada nalazio u selu Vojinovići, išla je preko štaba naše brigade do štaba i jedinica Pete crnogorske brigade, koje su se tada, poslije pada Šavnika, nalazile na desnoj obali Komarnice na prostoru sela Dubrovsko—Dobri Do i zatvarale pravac prema Šavniku. Iz telefonskog razgovora, u koji sam se slučajno bio umiješao, a koji se vodio između komandanta naše Prve dalmatinske brigade Glige Mandića i dotadašnjeg komandanta Pete crnogorske brigade Save Kovačevića, saznao sam nešto pobliže o situaciji na sektoru Pivske Planine, Vučeva i Sutjeske. Istovremeno sam saznao i o preuzimanju komande nad Trećom divizijom od strane Save Kovačevića. Tek što je Gligo spustio telefonsku slušalicu, pozvao sam Savu i čestitao mu položaj komandanta divizije. On mi je tom prilikom, koliko se sjećam, uputio ove riječi: „E, moj Novače, sve to nije toliko važno, koliko ova situacija, u kojoj se sada nalazimo. No, ja se nadam i uzdam čvrsto u hrabre Dalmatince, Hercegovce, Sandžaklije i Crnogorce, da ćemo uspijeti i pobijediti, kao što smo to nedavno uspjeli na Neretvi u prošloj ofanzivi; nego tucite onu gamad preko Komarnice, ako imate municije, i olakšajte dalji pokret. Gore prema selu Dubrovsko nalazi se naš bataljon [Pete crnogorske brigade] (ne sjećam se koji je pomenuo) i uhvatite vezu s njim, te pazite da se neprijatelj ne prebaci preko rijeke dok mi ne raščistimo situaciju.

Odmah iza ovog pozvao sam komandanta brigade Mandića i rekao mu kakav sam razgovor vodio ovog momenta sa Savom. Odgovorio mi je na to, da sa bataljonom ostanemo na istim položajima i da svu municiju iz minobacača ispalimo na neprijtelja, i da ih a i teške mitraljeze, ako za njih nema dovoljno municije, zakopamo na nekom skrivenom mjestu. Teško nam je bilo da ovo izvršimo, i kada smo ga saopštavali borcima rekli su da će svoja oruđa dalje nositi. Zaista smo ih nosili sve do Sutjeske.

To je bio posljednji telefonski razgovor sa komandantom naše brigade. On je sa ostalim bataljonima pošao na drugi zadatak, a ja sam sa bataljonom i dalje ostao kao zaštitinica na ovim položajima. To je dan kada se moj bataljon odvojio od svoje brigade — da više nikad ne uđe u njen sastav.

Neprijatelj je glavne snage iz Pivske Župe (sela Bajovo Polje, Miljkovac, Rudinice) prebacivao ka selu Goransko, a slabije ostavio u pomenutim selima. Nije pokušavao prelaz preko Komarnice. Istovremeno je vršio jak pritisak kod Šavnika.

Sedmog juna nije bilo borbi, sem što je neprijateljska avijacija mitraljirala i bombardovala položaj bataljona. Sjutradan uveče, oko 20 časova, dobili smo pismeno naređenje od štaba brigade da bataljon krene pravcem sela Bezuje—Boričje—Pišće—Vojinovići—Javorak—Donje Crkvice i prebaci se preko Pive na Vučevo, gdje će naći štab brigade i ostale bataljone. Marš je trajao cijelu noć 8/9 i cio dan 9 juna. Na maršu, u jednoj šumi, u rejonu Donje Crkvice, spremili smo jelo, raspodijelili ga borcima i odmah produžili maršovanje.

Noću 9/10 juna stigli smo više G. Kruševa. Tu smo dosta dugo čekali na prelazak, jer je bilo mnogo jedinica koje su se prebacivale, a most isuviše uzan — napravljen od dva oborena stabla — tako da su preko njega mogla prelaziti samo po dva borca uporedo.

Desetog juna, rano uzoru, prebacili smo se preko Pive kod sela G. Kruševa i pred sam mrak stigli u katune (mratinjske), gdje smo dobili zadatak od Pete crnogorske brigade da sa bataljonom posjednemo položaje u šumi, istočno od Planinice, i ne dozvolimo neprijatelju da od Maglića, preko Klekove Glave, ugrozi lijevi bok naših jedinica i bolnice koje su sa Vučeva išle ka Tjentištu. Desno od nas, sa istim zadatkom bio je 2-gi bataljon Pete brigade sa kojim smo bili u vezi. Dakle, i ovog puta bataljon je ostao u zaštitnici dok su ostali bataljoni brigade 11 juna maršovali u pravcu Tjentišta da bi se iste noći što prije prebacili preko Sutjeske i uhvatili vezu sa glavninom naših snaga. Na ovom položaju neprijatelj je vršio jak pritisak, ali svaki njegov pokušaj da prodre preko Klekove Glave bio je odbijen. Tukao nas je i malim brdskim topovima koje je uspio da iznese na najviše vrhove Maglića.

Na ovom položaju bataljon je ostao sve do 12 juna izjutra, kada smo, oko 8 časova, dobili zadatak da odmah krenemo u pravcu sela Čureva. Put mi je bio dobro poznat, jer sam pre godinu dana njim prolazio. No, naređenje je bilo nejasno. Umjesto da idemo u pravcu Tjentišta, mi smo pošli u pravcu sela Čureva. Zamjenik komandanta brigade Obren Ivković stiže nas u putu i promijeni pravac: kroz gustu šumu, prema Tjentištu. Neprijateljska avijacija nas je pratila, mi-

traljirala i bombardovala. Stigli smo na Dragoš Sedlo, gdje nađoh komandanta divizije Savu Kovačevića, koji mi uzgred objasni situaciju i reče, otprilike, ovo: „Gligo se sinoć prebacio preko Sutjeske da uhvati vezu sa glavninom i da nas pomogne kada se mi budemo noćas prebacivali, ali od njega nemamo nikakvog glasa. Vjerovatno da ćemo ga u toku dana dobiti. Ti se sa bataljonom spusti tu dolje, pored potoka. Čekaćemo prvi sumrak, pa ćemo početi prebacivanje preko Sutjeske". Tako je i bilo. Sa bataljonom smo se spustili u blizinu rijeke (do oko 800 metara), gdje smo komandirima i komesarima četa objasnili situaciju. Saopšteno im je da smo, po naređenju komandanta divizije, stavljeni pod komandu Štaba Pete crnogorske brigade; da se štab naše (Prve dalmatinske) brigade sa ostalim bataljonima prebacio sinoć preko Sutjeske; da ćemo večeras, po padu mraka, preći Sutjesku i napasti neprijatelja koji nas čeka odmah na lijevoj obali; da će ga brigada, koja se sada nalazi iza leđa neprijatelju, takođe napasti, i dr.

Neprijatelj je vršio jake napade desno od nas, od pravca sela Mrkalje. Neki dijelovi Pete crnogorske brigade uspješno su odbijali ove napade te smo tako ostali samo u dometu neprijateljske mitraljeske vatre. U ovoj gustoj šumi niotkuda nijesmo mogli biti osmotreni. Mogli smo vidjeti samo dio neba iznad sebe. Ipak nas je gađala artiljerija sa lijeve obale Sutjeske. Pretpostavljali smo da je neprijatelj na samoj obali, jer smo po topovskim pucnjevima zaključivali da nas gađa iz blizine. Bio je stvarno blizu, ali se po padu mraka povukao dalje od obale. Bili smo zavarani o osnovnim njegovim položajima — to su bili privremeni. To smo u toku napada iste ove noći utvrdili.

Spuštao se mrak. Pozvao me komandant Pete crnogorske brigade. Tu su bili komandanti bataljona njegove brigade, Mostarskog bataljona i još nekoliko drugova, vjerovatno komandanata i komerasa, koje nijesam poznavao. Objašnjenje situacije i davanje zadataka bataljonima trajalo je kratko. Komandant brigade Savo Burić saopštio nam je: da je neprijatelj pred nama odmah tu preko rijeke; da treba da ga napadnemo i da se probijemo. Na čelo proboja ići će 2-gi bataljon Prve dalmatinske brigade. Za njim će u koloni ići Mostarski bataljon, a iza Mostaraca 2-gi bataljon Pete crnogorske brigade... I dalje iza ovih ne sjećam se koji bataljoni. Po sudaru sa neprijateljem, desno od Dalmatinaca razviće se Mostarski, a lijevo 2-gi Pete brigade. Štab brigade kretaće se pozadi Mostarskog bataljona.

U skladu s ovim naređenjem pozvali smo komandire četa na samoj obali Sutjeske i objasnili im da je naš bataljon od-

ređen u prethodnici glavnine. U prethodnicu bataljona određena je 1-va četa (njenog komandira, Nikolu Radoševića poznavao sam kao dobrog i opreznog vojnika i starješinu), za 1-om štab bataljona, zatim 2-ga i 3-ća četa.

Prelazak preko Sutjeske počeo je u sam mrak, oko 20 sati. Vrijeme je bilo oblačno i kišovito. Rijeka je, uslijed kiše i otapanja snijega, bila te večeri nadošla i mutna. Dno korita pokriveno manjim i većim kamenjima. Hod nesiduran i nestabilan. Sve je ovo otežavalo brzo prelaženje. Prelazilo se u koloni po jedan, držeći se čvrsto za ruke. Imali smo nekoliko slučajeva žrtava ove male, ali za nas u tom momentu opasne rijeke. Kad god bi se ruke otpustile i veza prekinula, žrtva je bila tu. Žurilo se da se što prije pređe. Iako nas neprijatelj nije uznemiravao, očekivali smo na svakom koraku da će nas iznenaditi. Prelazak bataljona je, naravno pod ovakvim uslovima, izgledao suviše dug. Trajao je oko jedan sat.

Dok su posljednji dijelovi bataljona prelazili Sutjesku dotle je njegova 1-va četa već bila svojim prednjim dijelovima pored Tjentišta. Komandir me je stalno izvještavao da neprijatelja nema, a otpozadi su pristizala naređenja: „Brže, brže, naprijed, naprijed!". Ponekad i „Stoj, nema veze"! Kretanje je bilo dosta sporo. Noć mračna, a put blatnjav i nepoznat. Trebalo je izviđati, jer se očekivalo na svakom mjestu da ćemo naići na neprijateljski stroj ili zasjedu.

Negdje kasno noću došao je kod mene komandant brigade sa komandantom i komesarom Mostarskog bataljona i 2-og bataljona Pete crnogorske brigade. „Šta je to, te se kolona tako sporo kreće?"

Konačno su se svi uvjerili da se zaista ne može brže.

Pred zoru 13 juna, oko tri sata, čuo se i prvi odjek bombe. To su se borci 1-ve čete 2-og bataljona Prve dalmatinske brigade sudarili sa neprijateljem. Situacija je postala jasna. Tu su. Komandir čete me izvjesti da je njegova prethodnica napala na neprijateljsku zasjedu i uspjela da je likvidira, iako tučena vatrom puškomitraljeza. Zarobljeno je nešto konzervi i cigareta. Dva Njemca poginula. Naših je nekoliko ranjenih. Pristižu i druge dvije čete. Cio se bataljon razvio. Još je mrak. Ispred nas, na oko 200 metara od mjesta gdje su bile zasjede, bataljon naiđe na jaku neprijateljsku vatru. Juriš za jurišem nije pomagao. Prvi put otkako sam primio ovaj bataljon odabranih i kroz borbe prekaljenih boraca — Dalmatinaca (još odmah poslije pada Jajca jeseni 1942) doživljujemo s njim neuspjeh. Ni dobro utvrđeni neprijateljski garnizoni u Turbetu, Gornjem Vakufu, Prozoru, Nevesinju, Fazlagića Kuli i drugi jako branjeni položaji nijesu nas zaustavljali. „Ura"

prolamalo se ali sve je uzalud. Bataljon je dočekivan bliskom vatrom. Prepolovljen. Mrtve i ranjene ne brojimo. Počinje dan. Ispred nas na proplanku uništenog sela Krekovi nazire se rov, u dužini oko 100 metara, a desno od ovog rova nekoliko mitraljeskih zaklona. Rovovi su bili pokriveni travom, tako da su se i izbliza teško primjećivali. Lijevo od staze kojom smo došli, a koja je istovremeno služila kao osa našeg napada, bilo je nabacano veliko granje na leskovo žbunje koje je i po svom rastu bilo gusto. Preko njega se teško moglo preći. Neprijatelj je učinio sve da bi nas naveo na svoj unapred dobro organizovani položaj. Po vatri koju smo pretrpjeli i koja nam je nanosila velike gubitke od 3,30 do 11 časova moglo se zaključiti da nas je neprijatelj tukao ne samo sa fronta ispred nas već i sa strana — mislim sa desne obale Sutjeske, sa Borovna i lijevo sa Lastve. Jednom rečju, sa svih visova. Svi su nišani bili upereni na stranu i proplanak gdje je bila naša glavnina i gdje je usmjeren napad.

Pristiže Mostarski bataljon. Pristiže i 2-gi bataljon Pete crnogorske brigade. Borce i rukovodioce oba ova bataljona dobro poznajem, jer sam i u njima bio rukovodilac (u Mostarskom kao komandant, a u 2-gom kao zamjenik komandanta). Njihovo prisustvo uliva mi nadu da ćemo zauzeti rovove i probiti se dalje. Jedni idu desno od nas a drugi se miješaju sa nama. „Ura, Juriš!" ponavljalo se nekoliko puta, ali sve uzalud. Broj mrtvih i ranjenih stalno se povećavao.

Pristiže i komandant divizije Sava Kovačević. Produžava naprijed uhvativši pod ruke dva borca iz Pete crnogorske brigade i uzvikuje tako visokim glasom da se daleko čuje: „Naprijed drugovi!" Sve što je bilo sposobno krenulo je naprijed za Savom. Uz snažne uzvike „Ura, juriš"! Ni 5 metara nije pošao naprijed, bio je pogođen u glavu. Pao je nazad. Borci su padali na zemlju kao snoplje. Sve je prileglo k zemlji. Nekoliko drugova iz rukovodstva pristiže. Savu je neko pokrio njegovim kaputom. Zašto? Da se ne bi pronio glas da je Sava poginuo. Moral bi popustio. Ipak, glas je otišao dalje od nas koji smo to lično vidjeli, a za kratko vrijeme svako je saznao da je Sava mrtav. Nade su se gasile sve više. Nastala je tišina. Sa svih strana izveštaji: poginuo taj i taj, ranjen teško taj i taj. Čekali smo odluku rukovodstva. Pristizale su grupe za grupama. Sve se gomilalo na ovom malom prostoru. Šta sad raditi? Niko da donese odluku. Naprijed se nije moglo, nazad — takođe. Mrtvi, ranjeni i živi slegli su se jedni pored drugih. Nijemci su pritiskivali na naše pozadinske dijelove čije je začelje još na Sutjesci. Stigoše Ivan Milutinović, Radovan Vukanović, Radomir Babić i drugi iz rukovodstva. Već je

10 sati. Prestao je povik: „Ura, naprijed!“. Osjećalo se šta znači u teškoj situaciji imati komandanta kao što je Sava. Mnogo. Upravo sve. Pogotovu ako ga u tom momentu ne zamijeni drugi — isti takav.

Odluka je pala. Skrenuti s ovog pravca ulijevo i preko Ozrena se probijati. Sve što je moglo poći pošlo je. Ostavljamo mrtve i ranjene — najbolje drugove. Ostavljamo i Savu, našeg proslavljenog i omiljenog komandanta. Rastajemo se zauvijek od njega. Moramo tako. Tu se ne može više ostati.

Raščišćavamo put da bismo mogli ići brže, da ne bismo još kojeg druga ili drugaricu ostavili tu, na krvavom bojištu. Gledam one koji se povlače ulijevo; moglo se vidjeti svega oko 40 boraca iz mog bataljona. Ostali ostadoše mrtvi ili ranjeni na položaju.

Bilo je oko 1 sat poslije podne kada se oko 120 boraca našlo u strani pod samim vrhom Ozrena. Od komunista (bilo nas je oko 70) formirali smo četu. Za komesara odrediše Radomira Babića, a za komandira ne sjećam se koga. Radomir se okrete, vidje me pored sebe i odredi me za vodnika jednog voda. Zadatak čete je da napadne Nijemce na vrhu Ozrena i probije se naprijed. Jurišali smo na neprijatelja koji se ukopao na vrhu. Dočekala nas je snažna mitraljeska vatra iz rovova i iza debelih bukava. Vraćamo se niza stranu i prebacujemo mrtvim uglom paralelno sa neprijateljskim rovovima, sve do jedne stijene na izvoru Usovičkog Potoka. Uhvatismo dva Nijemca koji su bili skinuli odijela i sunčali se kraj potoka. Pristiže još nekoliko boraca. Kolona se povećavala.

Nastade mrak. Putovali smo po gustoj besputnoj šumi. Nailazimo često na zasjede neprijatelja, koje nas odbijaju. I tako do pred samu zoru.

14 jun. Zora nas je zatekla pod jednom visokom stijenom Medveđeg Brda. Na vrhu ove stijene stajao je njemački osmatrač. Prikupilo nas se oko 250 boraca. Ostali smo tu cio dan 14 juna. Umorni, gladni i žedni. Rukovodioci, među kojima sam poznavao Ivana Milutinovića, Radovana Vukanovića, Radomira Babića, a s njima i Veselin Masleša i još neki kojih se momentano ne sjećam, raspravljali su o daljem pravcu našeg pokreta. Najedanput, oko 9 sati, ustade Radovan Vukanović, uze svoju mašinku, noseći je u desnoj ruci, odvoji se i pođe pored stijene gore uza stranu. Ode da izvidi neprijatelja i teren na tom pravcu. Sa njim je i Rade Knežević, takođe sa mašinkom. Radovan mu je dao dva šaržera puna municije. Čuje se pucanj i oni se vratiše. „Još smo u obruču“ — reče Radovan.

Razgovor i savjetovanje se nastavljaju. Prilazim da čujem šta govore. Uglavnom, o našem povratku za Crnu Goru.

Konačno, negdje oko dva časa poslije podne ovoga dana, donesena je odluka da se ponovo vratimo preko Sutjeske za Crnu Goru i da se povežemo sa Pokrajinskim komitetom, koji je još 11 juna sa Vučeva tamo krenuo. U slučaju da se ne mognemo probiti kompaktno, svaki od nas ići će svojoj kući i poslije desetodnevnog odmora, 25 juna, doći na zakazano mjesto pod Borovnik — u kolibama Župskim. Oni drugovi, čije su kuće u gradovima, kao i oni koji nijesu iz Crne Gore ili Sandžaka, ići će sa drugovima čije kuće nijesu pod kontrolom okupatora. Večeras, po padu mraka, prebacićemo se preko Sutjeske i uz dolinu Perućice izbiti na Vučevo i dalje preko Maglića za Crnu Goru. Radi uspjelijeg prebacivanja preko Sutjeske formirane su tri grupe (desetine) i to po jedna grupa Crnogoraca, Dalmatinaca i Sandžaklija. Za rukovođenje ovim grupama određeni smo Niko Martinović, načelnik štaba Pete crnogorske brigade i ja. Zadatak grupa je da s bombama napadnu na neprijateljski mitraljez, koji je bio postavljen na mostu u Priboju, i da naprave mali mostobran za prelaz ostalih preko Sutjeske. Za komandira dalmatinske grupe odredio sam Nikolu Radoševića. Komandir sandžačke grupe bio je Miloš Vučković, a ko je bio komandir crnogorske, ne sjećam se. Mrak se navlačio i mi smo se spremali za pokret. Nastalo je zakopavanje i spaljivanje ličnih pribilježaka i dokumenata. Teško se rastajemo sa dragim uspomenama iz Crne Gore, Bosne i Hercegovine. U tim zabilješkama nosimo mnoge naše drage drugove — naše zgode i nezgode — tugu i radost. A sad — sa njima se opraštamo zanavek.

Grupe silaze niz stranu ka Sutjesci. Idemo pozadi prve grupe. Po silasku na rijeku Sandžaklije se odvajaju udesno, da bi napali mitraljesko odjeljenje na mostu; Crnogorci se prebacuju preko Sutjeske, da bi obezbijedili prelazak koloni sa desne obale, a Dalmatinci ulijevo, da bi obezbijedili pravac od Tjentišta. Za nama ide kolona. Noć mračna, gotovo se ništa ne vidi. Neprijatelj nas je opazio. Jaka mitraljeska vatra sa mosta. Kolona pridolazi brže da bi se što prije prebacila preko rijeke. Za njom se oburvava kamenje. Mnogi su mislili da ih to Nijemci tjeraju.

Žedni smo. Zagazili smo u vodu. Pijemo, a neprijateljski mitraljez s mosta neprestano gađa. Fijuču zrna oko ušiju i gase se u Sutjesci. Gužva. Prelazi kako ko može. Gubi se svaka

veza. Tišina je i niko ni glasa da pusti, ali svi žure i prebacuju se. Kolona i grupa su se potpuno rasule.

Pošto sam se prihtavio desne obale rijeke, idem kroz gustu šumu. Strašna pomrčina: Ispred sebe čujem rafale neprijateljskih mitraljeza i mašinki. Koračam oprezno, a ispred i pored sebe čujem lomljenje suvog granja. To naši borci, kao i ja, idu polako naprijed.

Moglo je biti oko 22 časa kad naiđoh na jednog druga. Pitam: ko je? On mi odgovara: Veso. Znači, naš je. Ali u ovom slučaju, taj odgovor nije bio samo odziv ugovorene lozinke „Veso-Milutin", već stvarno ime svima poznatog Vese Masleše. Nailazi i Miloš Vučković. Te mračne i sumorne noći združujemo se i polako koračamo naprijed u pravcu neprijateljskih zasjeda, postavljenih na svakih pedeset koraka. Uočavamo da su u cik-cak liniji, te ih lakše izbjegavamo. Na njihove pucnje uopšte ne odgovaramo. Zastanemo, osluškujemo i krećemo dalje. Ovako cijelu noć po šumi.

U samu zoru pred nama se ispriječi velika stijena padine Ploče ili Prijevora (ne sjećam se tačno), a desno i lijevo od nas idu puteljci. Ići putem znači sigurno naići na zasjedu. Odlučujemo da se penjemo uz ovu stijenu. Veso je noćas pri prelazu Sutjeske izgubio naočare. Penjemo se i dodajemo jedan drugome ruku. Veso je mnogo iznemogao i teško se penje. Izašli smo na plato. Velika trava i jedna zapuštena torina govore da je tu nekad bio katun. Ali ovog puta se vidi da tu niko nije otskora dolazio. Sa ovog platoa vidimo slobodnim okom kako stranom lijeve obale Sutjeske, putem od Tjentišta preko Stoca za Donje Bare, ide kolona naših zarobljenika: boraca, žena, djece, kao i natovarenih i jahaćih konja i druge stoke. Nijemci ih prate.

Strašno smo umorni. Veso predlaže da se malo odmorimo. Sporazumno riješismo da malo otspavamo. No, za svaki slučaj, da ne bi sva trojica pali živi neprijatelju u ruke, rasporedismo se na pedesetak metara. Tako zaspasmo. U sredini je Veso. Trava je toliko velika da se čovjek, kada legne u nju, ni sa pet metara daljine ne može vidjeti.

Moglo je biti oko dva sata poslije podne, 15 juna, kad sam se probudio i došao do mjesta gdje je Veso bio legao. Ležište se jako ocrtavalo, ali Masleše nije bilo tu. Pomislih da sam ostao sam, a ko zna šta se sve za vrijeme mog spavanja desilo. Mogao je i top više mene da puca, ne bih ga čuo. Pođoh dalje, do mesta gdje je Miloš legao. Nađoh ga na istom mjestu i probudih. On me pita za Vesa. Objasnih mu da ga tamo nema. Pođosmo obojica do mjesta gdje je ležao. Odatle se

jasno ocrtavaju koraci kroz gustu i veliku travu, kuda je otišao. Nastavismo njegovim tragom, žurno, da bi ga stigli. Ali, sve je već kasno. Sa ivice platoa (Ploča ili Prijevora) gledamo kuda se spuštao. Čudimo se kako je mogao sam tu da se spusti. Kratko vrijeme osmatrali smo pravac kojim dalje da krećemo. Ispod nas na oko sto do dvjesta metara čuje se pucnjava mašinke i puškomitraljeza. Velika graja i povici: „Stoj!" Pretpostavljali smo, a stvarno je i najvrejovatnije, da je to Veselin Masleša upao među neprijateljske zasjede. Tu je poginuo, a to je moglo biti oko četiri časa poslije podne, 15 juna. Miloš i ja produžili smo put . . .

Novak KNEŽEVIĆ

U PRVOM JURIŠU 13 JUNA KOD TJENTIŠTA

U 5 časova 20 maja 2 bataljon Prve dalmatinske brigade krenuo je iz D. Brezne i do 20 časova stigao u selo Dragovoljiće (7 km istočno od Nikšića)[1].

U toku noći 21/22 maja bataljon se prebacio u selo Granice (oko 6 km severno od Nikšića) i poseo položaje na grebenu Tovića, na liniji Trnovo—Sirekovača (k 736)—k 934—k 921. Zadatak mu je bio da spreči neprijatelju prodor pravcem Nikšić—Tovič (Sudina Glava) i dalje ka Šavniku, i pravcem Gornje Polje—selo V. Orah—Vojnik. Desno od nas bile su jedinice Pete crnogorske koje su zatvarale komunikaciju Gornje Polje—D. Brezna, a levo 1 bataljon naše brigade koji je zatvarao komunikaciju Nikšić—Gvozd—Šavnik. Štab našeg bataljona bio je u selu Granice.

Neprijatelj je imao dosta jake snage i u Gornjem Polju koje su bile smeštene pod šatorima.

U toku 23 maja iz Nikšića i Gornjeg Polja napao je neprijatelj naš bataljon, ali je odbijen uz osetne gubitke. Od 23 do 27 maja bataljon je ostao na istim položajima sa istim zadatkom, ali bez većih uznemiravanja od strane neprijatelja.

Za naš bataljon je izgledalo kao da je Peta ofanziva počela u četvrtak, 27 maja. Ovog dana oko 4 časa izjutra neprijatelj je jakim snagama izvršio napad iz Nikšića i to: komunikacijom za Šavnik, zatim pravcem Tović (Sudina Glava)—Brezova Gl. (k 1271) i najzad, od Gornjeg Polja preko Trnova u pravcu Brezove Gl. (k 1271). Oko 12 časova neprijateljske

[1] Ovaj sam napis sastavio na osnovu ratnog dnevnika koji sam vodio kao komandir čete u toku Pete neprijateljske ofanzive.

snage koje su dejstvovale komunikacijom Nikšić—Šavnik izbile su u selo Ivanje paleći kuće i kolibe u selima Lukovo i Blaca; snage od Gornjeg Polja zauzele su Trnovo, selo V. Orah i Knež Polje, a one koje su napadale pravcem Nikšić—Tović, vodile su borbu za Vranjski Vrh i Sudinu Glavu. Na taj se način naš 2 bataljon našao u okruženju i za izvlačenje je imao jedino oko 2 km slobodnog prostora u rejonu Brezove Glave. Naročito je jak pritisak neprijatelja bio od Gornjeg Polja preko Trnova ka Brezovoj Glavi, tj. na pravcu našeg bataljona. Cilj mu je bio da obuhvati Tović i oslobodi komunikaciju Nikšić—Gvozd—Šavnik. Zahvaljujući blagovremenom upućivanju jednog voda na Brezovu Glavu, izvukla se bez većih gubitaka najpre komora (u rejon Studena), a potom i ceo bataljon.

U rejonu Studena ponovo smo uhvatili vezu sa delovima 1 bataljona naše brigade koji je zatvarao komunikacije Nikšić—Gvozd—Šavnik. On je imao nameru da nam iz rejona D. Vučje preko Studena pomogne u izvlačenju iz obruča, ali smo u to vreme već bili izbegli krizu. Naši zaštitni delovi bili su tada već na Brezovoj Glavi, a glavnina bataljona izbila je u rejon Studena. Cilj nam je bio da zauzmemo pogodnije položaje Brestovački Vrh—Studena, ali po izbijanju na Studenu dobili smo zadatak da usiljenim maršem krenemo na nove položaje u rejonu sela Bezuje, na desnoj obali Komarnice. Bataljon je odmah krenuo u pravcu Šavnika, koji smo obišli, i, posle marša cele noći 27/28 i 28 do 16 časova, stigli smo u selo Bezuje. Tu smo iste večeri poseli položaje sa zadatkom da neprijatelju onemogućimo prelaz na desnu obalu Komarnice. Sutradan, na desnoj obali Komarnice na našem desnom krilu, našle su se i ostale jedinice naše brigade. Levo od nas, prema Šavniku, bili su delovi Pete crnogorske brigade.

U toku 30 maja nemački izviđački avion zapalio je dve kolibe u selu Bezuje, a 2 juna grupa nemačkih aviona tukla je naše položaje i tom prilikom su iz prvog voda moje čete teže ranjeni borci: Vlaić, Midola i Matković.

Za vreme držanja položaja na Komarnici naš bataljon je odbio sve nemačke pokušaje da se prebace na desnu obalu ove reke. Ubrzo su primećene nove neprijateljske snage na levoj obali Komarnice u širem rejonu sela Bajovo Polje, kao i njihovi pokreti duž leve obale ove reke u pravcu severa. Tada nismo znali zašto se i kuda rokiraju te snage. Međutim, one su hitale na bokove naših glavnih snaga i mi smo sa njima ubrzo imali nove obračune.

Pri jednom nemačkom prepadu, 6 juna, poginuo je Obren Mažibrada, a minobacačkom vatrom zapaljena je koliba u kojoj se nalazila intendantura bataljona.

Položaje na Kamarnici naš bataljon je držao sve do 8 juna kad je dobio naređenje da izvrši usiljeni marš i što pre se prebaci preko Pive kod Kruševa. Marš je počeo 8 juna u 20 časova[2], a tek smo 10 juna izjutra prešli Pivu na novopodignutom mostu u rejonu G. Kruševa i pred noć izbili pod Maglić. U toku ovog napornog marša skuvali smo nešto mesa za ručak 9 i večeru 10 juna, i to je bilo sve. Za vreme marša bataljon nije bio u vezi sa ostalim delovima brigade, jer su štab brigade i ostali bataljoni pošli ranije. Prebacivanje bataljona preko Pive bilo je unekoliko usporeno zbog prebacivanja drugih jedinica Treće divizije.

Bataljon je 10 juna dobio zadatak da posedne položaje kod Planinice i zatvori pravac od Mratinja. Na njemu smo ostali od 10 juna uveče do 8 časova 12 juna izjutra, kada nam je naređeno da se povučemo u pravcu Tjentišta i na desnoj obali Sutjeske sačekamo naređenje za prebacivanje preko reke u toku noći 12/13 juna.

Povlačeći se sa položaja ispod Maglića mi smo negde u rejonu raskrsnice šumskih staza kod Poljane ili Suhe Gore pogrešno krenuli udesno, prema Ćurevu. No ubrzo smo se vratili preko Poljana u pravcu Tjentišta. Pri spuštanju u kanjon Sutjeske prolazili smo pored delova nekih bolnica i drugih jedincia.

Kada smo stigli u određeni rejon, već je pao mrak. Obavešteni smo da je tu i Štab Treće divizije, a neposredno pozadi ešelon ranjenika i bolesnika iz Centralne bolnice.

Komandant bataljona Novak Knežević otišao je da primi zadatak, a mi smo se pripremili za dalji pokret i prelazak Sutjeske, koja je tu pred nama šumila u mrkloj noći. Čim se vratio, komandant bataljona nam je saopštio da su ostale snage naše bragide prešle Sutjesku prošle noći. Naredio je da bataljon, u rasporedu 1, 2 pa 3 četa, izvrši pokret pravcem Tjentište—Krekovi—Vrbnica. Za neprijatelja nam reče da se ne zna tačno gde je, ali da ga treba očekivati počev od prelaska reke pa do linije Košur—Krekovi—Ozren. Naš će bataljon ići na čelu kolone, za njim Mostarski bataljon, a zatim jedan od crnogorskih, ne sećam se tačno koji. Napomenuo je i to da u sukobu sa Nemcima možemo eventualno očekivati sadejstvo onih snaga naše brigade koje su prethodne noći prešle Sutjesku i probile se preko Krekova i Ozrena. Reče i to da će se u tom slučaju Mostarci razviti desno od nas, a Crnogorci levo. Moramo se, kaže, probiti.

[2] U to vreme se Štab Prve dalmatinske sa ostalim bataljonima spuštao ka mostu na Pivi kod G. Kruševa koju je prešao do zore 9 maja. — Prim. red.

Prva četa, kojom sam komandovao, bila je u prethodnici bataljona. Negde oko ponoći 12/13 juna prelazili smo Sutjesku u koloni po jedan, držeći se za ruke. Najednom se taj ljudski lanac prekide. Jednog zbunjenog i iznemoglog borca voda je oborila i odnela. Kolona se ponovo povezala i produžila prelazak. Na drugoj obali se, iako je bila noć, ocrtavao put — bolje reći neka vododerina — koji je vodio uz kosu ka Krekovima.

Bili smo bez vodiča, na nepoznatom terenu, u noći. Ali za nas, naviknute na ovakve uslove, to nije bila novost ni posebna teškoća. Jedina je teškoća bila u tome što smo znali da su jake neprijateljske snage stisle obruč oko nas. Pa i pored toga, verovali smo na ćemo i mi uspeti da se probijemo istim pravcem kojim su već prošle i ostale jedinice. A bili smo svesni i velike odgovornosti za ranjenike.

Bilo je mračno i blatnjavo. Borci umorni, iscrpeni i gladni, išli su polako ali disciplinovano. Zbog prelaska jedinica pozadi nas, kao i zbog ranjenika i bolesnika, svaki čas se čulo sa začelja bataljona: „Stoj! Kolona je prekinuta.“ Mi na čelu želeli smo da se, i pored sveg umora, još za mraka nekako dočepamo visova.

Pred zoru 13 juna, negde oko 3.30 časova, naš prethodnički vod koji se kretao u dve grupe naišao je na prvu nemačku zasedu ispred položaja u rejonu Krekova. Bila je postavljena sa obe strane puteljka kojim smo nailazili. Nemci su nas pustili na nekoliko metara i tek tada otvorili iznenadnu vatru iz mitraljeza i mašinki. Prva grupa od 7 boraca pala je pokošena — bilo je mrtvih i teško ranjenih. Četa se brzo razvila i krenula na juriš. Obuhvatom sa bokova i jurišem sa fronta likvidirala je zasedu i produžila dalje. Posle 200—300 metara upali smo ponovo u vatru, ali je sada bila sa većeg otstojanja i sa šireg fronta. Izvršili smo juriš, ali smo odbijeni snažnom vatrom neprijatelja sa fronta i bokova.

Ostale čete našeg bataljona razvile su se desno i levo od nas, a odmah zatim i ostali bataljoni. Počeli su juriši, prvo po jedinicama, a zatim opšti. Povici „ura“ brzo su se prenosili na sve jedinice. Nastao je pravi uragan od obostrane vatre. Dok je mitraljeska vatra kosila borce pri jurišima, dotle od minobacača nismo mnogo stradali — bili smo stalno na jurišnom otstojanju. Koliko je juriša bilo u okviru moje čete i bataljona, a koliko zajedničkih sa drugim jedinicama, danas ne bih mogao reći. Ali znam da ih je bilo mnogo.

Na putu kojim smo došli bilo je mnogo novih ranjenika. Na krilima našeg i crnogorskih bataljona dolazilo je i do mešanja ljudstva.

Oko 10 časova moja četa se formalno istopila, a po jačini vatre osećao sam da i kod ostalih četa nije bolje. Municija se smanjivala, juriši malaksavali. Kada smo oko 11 časova doznali da je u jurišu poginuo i komandant Treće divizije Sava Kovačević, naši juriši su se gotovo potpuno ugasili. Oni koji su ostali živi prilepili su se za zemlju, boreći se poslednjim snagama.

Neprijatelj je bio u mnogo povoljnijem položaju — brojno i tehnički neuporedivo nadmoćniji i dobro uhranjen, držao se defanzivno na dominantnim položajima. Pa i pored toga, pretrpeo je velike gubitke.

Negde oko 11.30 časova priđe mi kurir i saopšti da je naređeno iz štaba divizije da se spasava što se spasti može i da se pokretni ranjenici i peostalo zdravo ljudstvo izvlače ulevo duž linije fronta. Ubrzo se pristupilo izvlačenju iz borbe. Teški ranjenici — stari i novi — ostali su duž puta kojim su jedinice prošle u toku noći.

Pri kraju izvlačenja Nemci to osetiše i navališe na ranjenike. Najteži momenat u celoj ovoj ofanzivi bio mi je kada sam slušao streljanje i masakriranje teških ranjenika i bolesnika. Njih nije imao više ko da štiti, njihova zaštita ležala je pokošena u jurišima.

U popodnevnim časovima 13 juna nastavljeno je povlačenje u pravcu Suhe. I sledeće noći (13/14 juna) ostali smo u obruču u šumi.

Jutro 14 juna zateklo nas je na jednom malom platou, pošumljenom kao i sva njegova okolina. Mislim da je to bilo negde u rejonu Zabrđa ispod Vilinjaka (k 1764). Bilo se iskupilo oko 250 boraca uglavnom iz crnogorskih jedinica. Iz našeg 2 bataljona Prve dalmatinske brigade bilo je oko 35 boraca, od čega polovina iz moje čete. Od štaba bataljona ovde je bio komndant Novak Knežević, a, čini mi se, i njegov zamenik Mate Stančić koji je u to vreme bio u bolnici. Starešinski kadar četa ovog bataljona pretežno je izginuo.

Sećam se da je ovde govoreno da su se Mostarski i neki crnogorski bataljoni povukli drugim pravcima. U jugozapadnom delu pomenutog platoa sedeli su Radovan Vukanović i Ivan Milutinović sa jednom grupom rukovodilaca, koje nisam poznavao. Rekoše nam da je to štab divizije. Sa njima je sedeo i komandant našeg bataljona Novak Knežević. Razgovarali su o tome kako i kuda da se probijemo iz ovog obruča. Ostalo mi je u sećanju kako je Radovan, sedeći zamišljen, uglavnom ćutao, dok je Ivan Milutinović u ovoj grupi najviše govorio.

Na celom ovom platou vladala je tišina. Nemci su bili neposredno iznad nas na liticama, duž celog grebena na nekoliko stotina metara od našeg platoa. Da su nas opazili mogli su

nas tući puščanom vatrom pa i bombama. Da bi se do nas spustili morali bi zaobići visoku i strmu liticu.

Odlučeno je da se prebacimo na desnu obalu Sutjeske i probijemo se na jug prema Volujaku i Magliću. Bile su formirane tri grupe. Pošto je mom dotadašnjem komandantu bataljona verovatno bio dodeljen drugi zadatak (od te večeri se dugo nismo videli), naređeno je meni da vodim grupu preživelih Dalmatinaca iz 2-og bataljona. Sa svojom grupom u prethodnici imao sam da pređem Sutjesku i produžim ka Volujaku. Krenuli smo koso niz padine ka Sutjesci. Kolona se kretala nečujno. Samo su poneki otisnuti kamen i pucketanje granja pod nogama odavali naš pokret u mračnoj noći. Kad je otpočeo prelazak neprijatelj je odjednom otvorio vatru sa desnog boka. Ja sam sa svojom grupom već bio prešao na desnu obalu, ali je kod onih pozadi nastala pometnja. Međutim, i oni su prešli Sutjesku nešto nizvodnije.

Sa mojom grupom bio je Ivan Milutinović i još dva druga iz rukovodstva, koje nisam poznavao. Ni Milutinovića ranije nisam poznavao. Njegov lik ostao mi je jasno u sećanju.

Penjući se uz kosu u pravcu juga, čuli smo negde oko ponoći kraću pucnjavu levo od nas. Pretpostavljali smo da je grupa koja je prešla nizvodnije naišla na neprijateljsku zasedu. Produžili smo pokret u dotadašnjem pravcu računajući da ćemo se kasnije sa njima sastati. Ali do toga nije došlo ni te noći ni kasnije. Svaka se grupa probijala samostalno. Pred zoru smo izbili pod sam greben i naišli na neprijateljske delove koji su otvorili vatru. Zbog toga smo se povukli više ulevo.

Osvanuo je 15 jun. Mi smo i dalje u obruču. Već u prvim jutarnjim časovima sukobili smo se sa jednom manjom kolonom Nemaca koja nas je odbacila niz kosu udesno ka reci. Šta se ovde ustvari dešavalo? Nemci su želeli da, pre nego što napuste ovaj teren, unište sve što je ostalo živo u kanjonu Sutjeske. Hitali su da svrše i sa onim grupama i pojedincima koji su pokušali da se izvuku iz ovog stešnjenog obruča. Zato su upućivali posebne grupe da pročešljaju teren.

Municija nam je bila pri kraju, te smo morali biti krajnje oprezni i izbegavati sukobe sa ovakvim grupama. Nismo smeli da uzalud trošimo poslednje metke, koji će nam biti neophodni za pretstojeći proboj.

Ovo je četvrti dan kako, sem „srijemuše" i drugih trava, ništa ne jedemo (12-og smo maršovali, 13-og se borili, a 14-og i 15-og smo u obruču). Ja sam najradije jeo takozvani zečji kupus. Sličan je detelini i nakiseo. Danas, 15 juna, naišli smo na nekoliko koza. Hteli smo da bar neku uhvatimo. Ali, mi iznureni i slabi, a koze podivljale, te osta samo želja.

Uskoro na jednom proplanku naiđosmo na jednog starog iznemoglog konja oguljenih plećki. Bio je ranjen u prednju nogu. I on se borio za život — mičući se na tri noge, čupkao je polako retku travu. Ivan Milutinović naredi da se zakolje i da svaki uzme po parče mesa.

Njega nije bilo teško savladati. Od butina je najpre borcima oguljeno nešto žilavog mesa. Poslednji je došao na red Ivan Milutinović — on je tako naredio.

Postavili smo stražu, brzo sakupili suvog granja i potpalili ga. Vatra je buknula, a mi, svaki sa parčetom na štapiću, prljimo na žaru, plamenu i dimu. Odjednom nemački bacači osuše vatru. Povukosmo se u određenom pravcu. Parčad konjskog mesa, uparenog u dimu i pepelu, trpali smo ko u torbu, ko u džepove. Mada je to bila samo stara, žilava konjetina, bila mi je slađa nego išta.

U toku noći 15/16 juna pokušali smo da se probijemo ka jugu. Kada smo bili pri vrhu grebena, neprijatelj nas je osetio i obasuo mitraljeskom vatrom. Izvršili smo juriš, ali smo bili odbijeni. I ovde smo izgubili tri-četiri druga.

I 16 juna smo još u obruču. Ovaj dan nam je protekao kao i prethodni u krstarenju po kanjonu Sutjeske. Ipak smo zapazili izvesno komešanje kod Nemaca na grebenima. I zbilja, noću 16/17 juna počeše se povlačiti. Sačekali smo da se povuku.

Pošto su se Nemci povukli sa Prijevora, između Volujaka i Maglića, mi smo se, 17 juna, bez borbe izvukli u pravcu Trnovačkog Jezera. Kod samog jezera naišli smo na jednu gomilicu ječma na putu. Ivan Milutinović je stao kod nje, a mi smo prolazili i uzimali svaki po jednu šaku. Jeli smo ga sirov idući ka Izgorima, gde smo stigli još iste večeri. Tu smo se opet našli sa drugovima iz štaba divizije sa kojima smo 14 juna sedeli pod liticama Vilinjaka.

Glad je već bila prešla sve granice. Seljaci koji su ovde čuvali stoku toplo su nas primili. Davali su nam dovoljno mleka i sira, a i stoku su klali za nas. Bilo nas je koji smo stalno sedeli pored kablića mleka i pili ga — nikad dosta. Drugi su opet jeli vrlo malo, nisu mogli odmah podneti jaču hranu. Meštani su se čudili kako je iko mogao preživeti ovu dugu i tešku borbu u dolini Sutjeske.

Ovim je ustvari i za nas završena Peta neprijateljska ofanziva.

*

Osamnaestog juna padala je kiša. Odmarali smo se u Izgorima. U toku noći jedna grupa četnika iz Avtovca i Gacka privukla se u obližnji šumarak. Uzoru 19 juna otvorili su iznenada vatru na jednu kolibu u kojoj su ležali Crnogorci. Na vratima

kolibe palo je nekoliko crnogorskih boraca izrešetanih mitraljeskim rafalima. Odmah je odlučeno da se po grupama raziđemo u raznim pravcima, jedni za Crnu Goru, drugi za glavninom.

Dobio sam zadatak da sa grupom Dalmatinaca krenem u sastav Desete hercegovačke brigade koja se bila povukla u severoistočnu Hercegovinu. Nekoliko Dalmatinaca, među kojima i Ljubac Jolić, pokušalo je da se probije direktno za Dalmaciju. Kasnije smo saznali da nisu uspjeli — stradali su u putu. Sa dvadeset preostalih drugova (među njima i Marin Britvić, referent saniteta Prve dalmatinske brigade, koji se bio zatekao u Centralnoj bolnici) krenuo sam 19 juna oko 14 časova iz Izgora. Uveče smo stigli ispred sela Graba, gde smo zanoćili. Sutradan smo produžili preko sela Jabuke i stigli na prenoćište u Dubrovačke Katune. U Obalj smo stigli 21 juna.

Kada smo 22 juna stigli u Kovačiće, zatekli smo u formiranju neku hercegovačku jedinicu. Bila je to četa ili bataljon, ne sećam se tačno. U njen sastav ušla je i naša grupa Dalmatinaca. Komandant ili komandir bio je Jovo Andrić, a ja zamenik.

Uskoro je došlo do formiranja novog dalmatinskog bataljona. Gro ljudstva, čini mi se, bio je iz 3-eg bataljona Prve dalmatinske brigade, kome se priključila i moja grupa Dalmatinaca.

Nikola RADOŠEVIĆ

OD BAJOVA POLJA DO JAHORINE

Pred početak Pete ofanzive 3 bataljon je, sa ostalim jedinicama Prve dalmatinske brigade, napustio položaje oko Gacka, gdje smo proveli mjesec dana, i krenuo za Bajovo Polje (sjeverno od Nikšića). Mislim da smo krenuli poslije kraće borbe koju je imao naš desnokrilni bataljon kod Kule Fazlagića. Koliko se sjećam, pokret do Bajova Polja i Gornje i Donje Brezne tekao je normalno.

Na Bajovu Polju smo ostali desetak dana. Smešteni po kućama, smatrali smo to dobrodošlim odmorom.

Nekoliko dana prije početka njemačkih napada iz pravca Nikšića napustili smo Bajovo Polje i krenuli preko Javorka mimo Lukova i prebacili se u Župu Nikšićku. Prolazeći preko Javorka osjetili smo smrad od mnogobrojnih, slabo zatrpanih lješeva italijanskih vojnika koji su na tom mjestu izginuli u borbi protiv Četvrte i Druge proleterske i Pete crnogorske brigade.

U Župi Nikšićkoj smo ostali samo nekoliko dana i prilično se oporavili. Odatle smo se vratili na pravac Nikšić—Šavnik. Djelovi mog bataljona nalazili su se na prvim čukama koje se pored ceste dižu iznad polja. Tu smo ostali kratko vrijeme. Jednog jutra smo ugledali dugačku kolonu njemačkih tenkova i kamiona kako se formira na cesti iz pravca Nikšića, spremajući se da krene prema nama. Sjećam se mnogobrojnih bljesaka svjetlosti koja se odbijala od stakla njemačkih vozila, koja su se sporo kretala. Posmatrali smo ih više radoznalo nego sa strahom. Tada još nismo znali da je to bio početak strašne ofanzive. Dosta je potrajalo dok se nje-

mačka prethodnica sukobila sa našom četom pored ceste. Okršaj je bio kratak i naš bataljon, valjda po već predviđenom planu, napusti te položaje, i mi krenusmo cestom prema Šavniku. Žestoku borbu s Njemcima primila je Peta crnogorska brigada.

Blizu Šavnika skrenuli smo lijevo prema Pivskoj Planini. Ne sjećam se koliko smo dana maršovali do Pivske Planine i preko nje ali, išli smo brzo.

Jednog jutra, negdje na Pivskoj Planini, naš bataljon se spremao za pokret. Lijevo od nas nalazio se duboki kanjon Pive, a sa desne strane — kanjon Tare. Iza naših leđa ostao je Durmitor preko koga su Njemci sada išli za nama da nas sabiju na ovaj mali prostor, ograđen sa dva teškoprolazna kanjona.

Baš kad je trebalo da krenemo, na proplanku iznad nas ugledali smo jednog dječaka. Izgledalo je da nema više od 12 godina. Bio je prilično dobro građen, dobro očuvan i lijepo obučen i obuven. Zamahao se naprijed kao odrastao koji zna kuda će i šta traži.

— Kuda ćeš, mali? — upita ga neko od nas.

— Hvatam vezu sa Drugom dalmatinskom — odgovori odrešito, po vojnički.

— Odakle dolaziš?

— Iz komande mjesta u Boanu. Tamo su mi rekli da se sprema velika ofanziva i da treba da se povežem sa Drugom dalmatinskom brigadom. Jedan drug me je ispratio, pokazao mi put i rekao da ću tu blizu naći brigadu.

— Mi smo Prva dalmatinska, hajde s nama!

— Ne, ja moram da uhvatim vezu sa Drugom, tamo sam raspoređen.

Tek kad smo ga uvjerili da Druge dalmatinske nema blizu, pristao je da ostane s nama.

Pitali smo ga odakle je rodom i kako je dospio u Boan, a on nam odgovori da je iz Kaštela kod Splita, da je bio u partizanskom dječjem domu u Bosni, rekao je i ime tog doma, ali ja sam ga već zaboravio, i da su u prošloj ofanzivi morali napustiti Bosnu i razići se po raznim jedinicama. On je, po dolasku u Crnu Goru, dodijeljen komandi mjesta u Boanu.

Mi smo ga prihvatili kao mezimče svog bataljona, ali on nije dozvoljavao da se na njega gleda kao na manje sposobnog za napore, pa nije pristao da sjedne na jednog tovarnog konja, već je maršovao u koloni kao i mi ostali. Poslije dolaska u selo Nikoviće, izgubio sam ga iz vida.

POKUŠAJ PRELASKA TARE

Po dalsku u selo Nikoviće još više smo osjetili da smo zbijeni na uzak prostor i da će se naprijed ići vrlo teško. Tu su se postepeno koncentrisale razne jedinice i mnogo nosila sa nepokretnim ranjenicima i bolesnicima. Tu su se i ostavljale razne stvari koje nisu bile neophodne za borbu. Ja sam tu ostavio sanduke sa sanitetskim materijalom, pošto sam izdvojio u ranac samo zavojni materijal. Situacija nam je postala još jasnija kad je u bataljon došao komandant naše brigade Gligo Mandić. Pred okupljenim bataljonom on nam je rekao da se nalazimo u obruču između Pive i Tare, skupa sa ostalim jedinicama Treće divizije, odnosno Petom crnogorskom i Trećom (Sandžačkom) brigadom, zatim da naša divizija ima zadatak da spase Centralnu bolnicu i izvuče je iz obruča. Međutim, zbog teške situacije na pravcu proboja Pive i Druge Divizije mora se pokušati da se ranjenici i bolesnici prebace preko Tare u Sandžak. To je Sava Kovačević, komandant divizije, stavio u zadatak Prvoj dalmatinskoj brigadi, a Gligo je, kao komandant brigade, izabrao naš bataljon za izvršenje tog zadatka — s obzirom da je ljudstvo našeg bataljona većinom bilo iz Makarskog primorja i sa otoka, pa je znalo da pliva. Kada je Gligo upitao ko se javlja kao dobrovoljac da prepliva Taru, javili su se svi borci iz bataljona, pa je cijeli bataljon i počeo da se sprema za silazak ka Tari.

Sačekali smo da se ispeku ovce, te smo toga dana prviput pojeli nešto potpuniji obrok. Uzeli smo jednu veliku šumsku testeru, nekoliko sjekira i poskidali sve konope sa tovarnih konja pa ih upleli i privezali tako da smo dobili uže dugačko preko 50 metara. Na čelu sa Gligom krenuli smo prema jedinom mjestu [u rejonu ušća Sušice] gdje se moglo sići na Taru. Bilo je negdje pred večer, mislim 7 juna. Brzo smo došli do ivice kanjona, a onda smo počeli da se spuštamo. Samo spuštanje niz kanjon trajalo je dugo. Staza je išla niz jedno točilo gde je voda sebi napravila put, pa su i ljudi to mjesto iskoristili da bi mogli sići do rijeke. Kako je nagib od kanjona skoro okomit, staza se sastojala od bezbroj serpentina od metar-dva, pa se cik-cak kretanje oteglo u beskonačnost. Uz manja zastajkivanja, spuštanje je trajalo do blizu ponoći. Zbog gustog mraka, koji je vladao na dnu dubokog kanjona, nismo mogli odmah da pređemo na izvršenje zadatka.

Dok smo silazili niz stranu, vodič, stanovnik ovog kraja, reče nam da na ovom mjestu nikad niko nije preplivao Taru i da je siguran da ni mi to nećemo uspijeti. Sjećam se kad mu se, pun samopouzdanja, usprotivio zamjenik komandanta našeg bataljona Gojko Ujdurović.

— Ne brini ti za to, druže, — odgovori mu Gojko — borio sam se i sa morem i sa rijekom. Odrastao sam nedaleko od ušća Neretve, pa poznajem snagu rijeke i uvjeren sam da ću i Taru savladati.

Međutim, vodič je ostao uporan pri svom mišljenju i mi smo mu se zbog toga potsmijevali.

Desetak-petnaest metara lijevo od svršetka naše staze, a svega nekoliko metara od vode, primijetili smo svjetlost u jednoj pećini. Kad smo bolje pogledali, vidjeli smo da se radi o jednoj ogromnoj pećini sa vrlo malim otvorom. Unutra je gorjelo nekoliko vatri oko kojih su spavale žene i djeca, dok je nekoliko zabrinutih ljudi izišlo do vrata od pećine da vide ko je to uspio da otkrije njihovo sklonište. To su bili seljaci iz obližnjih sela koji su tu sklonili sve što su mogli.

U šumi iznad same vode posjedali smo da bi smo malo odrijemali do svanuća. Gojko je strogo naglasio dežurnom da ga prvog probudi, jer nije htio da ga neko prestigne u preplivavanju Tare. Kuriri Božo Milošić, Mijo Medak i barjaktar Pavao Bokšić zaricali su se, naime, da će prvi preplivati rijeku.

Moglo je biti 3—4 sata ujutru kad sam se probudio. Gojko se već bio skinuo i onako bos i samo u gaćama pošao pored same vode uzvodno oko 50—100 metara. Sa njim, koliko se sjećam, išao je i Mirko Vuković, komesar jedne čete. On je nosio onaj dugački konop. Mislilo se da prvi koji prepliva treba da prenese na drugu stranu jedan kraj konopa i priveže ga za neko stablo, pa bi ostali uz njega lakše odoljeli vodenoj stihiji. Na kraju konopa bila je napravljena omča koju je Gojko nametnuo na lijevu ruku. U slučaju da ne bude mogao da prepliva i dođe u opasnost, drugovi sa naše obale bi ga povukli natrag, a ako mu konop bude smetao pri plivanju, on će sam lako zbaciti omču s ruke.

Tara je ovdje bila široka oko 40 metara. Desno, uzvodno od nas, prema mjestu kud je pošao Gojko, izgledala je ravna i ne tako nemirna, osim nekoliko metara po sredini gdje je matica šumila sitnim talasima. Ali, petnaestak metara nizvodno od nas rijeka se pod tupim uglom lomila, udarajuji strahovitom snagom ogromnu stijenu. Tu se gotovo sva njena voda razbijala praveći silan vrtlog, u kome se sve bjelilo, uz jaku huku koja je odjekivala kanjonom.

Cio bataljon je bio na nogama i posmatrao kako će Gojko da prepliva. Sa jednog kamena, oko stotinak metara uzvodno od nas, skočio je u vodu. Plivao je, hitro vukući konopac za sobom. Ulagao je snagu da savlada maticu. I savlađivao ju je, ali i ona njega. Htio je da je popreko presječe, a ona je njega nosila nizvodno, naprijed, k nama. Izgledalo je kao da će je savladati, da je prešao najteže, jer je ostala još posljednja

trećina koja je izgledala najlakša. Ali, voda ga je sve jače i sve brže tiskala sve bliže k nama. Zbacio je omču s ruke, misleći da će mu tako biti lakše, ali je baš to bilo fatalno po njega. Izgubio je vezu sa obalom za nekoliko sekundi. Za to vrijeme stigao je u opasniji dio rijeke, gdje ga je matica jače vukla. Izgledalo je da će ga voda ponovo vratiti na našu obalu. I on je, valjda, u to povjerovao, jer je prestao da se bori i pustio da ga voda nosi. Nikad neću moći da zaboravim trenutak kada ga je voda pronijela mimo nas. Rukama i nogama nije micao već ih je pustio ležerno polusavijene, kao što radi plivač koji hoće samo da se održi na vodi. Promicao je sve brže i brže mimo nas, gledajući nas još uvijek nesvjestan što ga čeka. A mi smo blenuli u njega; cio bataljon je bez daha gledao i nikom nije sinulo da bi mu trebalo nešto dodati za šta bi se uhvatio, a zapravo i nije tu bilo ničeg što bi moglo da mu se doda, jer je onaj konop ostao gore daleko, a sve se odvijalo veoma brzo. Poslije sekunde-dvije nestao nam je dah kad smo ga vidjeli kako ga rijeka nezadrživo vuče u bijeli uzavreli kotao. Začas je nestao u vrtlogu ispod velike stijene.

— Gotov je! Smrvila ga je vodena neman!

Prošle su dvije-tri sekunde, pa ga je voda opet izbacila na površinu.

Još je živ, sinula je nada, jer glavu je držao kao plivač. Voda ga je nosila sve dalje, i kada je bio oko pedeset metara nizvodno od nas, nada je za tren još više porasla. Nasred vodene širine naišao je, valjda, na neki čvrst predmet ispod sebe, pa mu se gornji dio tijela do kukova uspravio iznad površine vode. Ali, samo za sekund, i voda ga je brzo povalila naprijed i ponijela dalje. Još smo neko vrijeme vidjeli njegovu glavu kako odmiče dok nije zašla za prvu krivinu...

Tako nam Tara odnese najžilavijeg momka iz bataljona, a s njime i iluziju i nadu da bi neko drugi mogao da je tu prepliva. Odnijela nam je omiljenog druga i junaka iz tolikih borbi vođenih po Dalmaciji, Bosni, Hercegovini i sada u Crnoj Gori. Gojko Ujdurović je bio zamjenik komandanta našeg bataljona od njegovog formiranja. Između ostalog, on je bio i čovjek čija je puška prva opalila u južnoj Dalmaciji, pa se datum kada je on ubio zloglasnog ustašu Medara u Gracu kod Makarske, januara 1942, smatra danom ustanka u ovom dijelu Dalmacije.

Kad se vidjelo da preplivavanje neće uspjeti, probali smo na drugi način da savladamo Taru. Njen kanjon je ovdje i s jedne i s druge strane bogat šumom. U gornjem dijelu kameniti, oštri zupci okićeni su velikim borovima, a dolje niže, uz samu vodu, dižu se prašume bukava. Pored vode nalazila se jedna ogromna bukva, reklo bi se, četrdeset metara

visoka, sa ogromnim, dugačkim i debelim krošnjatim granama. Vjerovali smo, kad je oborimo, da će ona taman dohvatiti drugu obalu rijeke, a njene dugačke grane zabiće se u dno i tako ćemo začas imati skelet mosta koji ćemo lako dopuniti stablima od bukava. I tako bi, ipak, bio obezbijeđen prelaz Centralne bolnice u Sandžak. Sa velikim nadama počeli smo da pilamo debelo bukvino stablo. Ali, čim je bukva pala u vodu, i ta je nada propala, jer je snažna rijeka odmah zanijela bukvu. Tek tada smo mogli potpuno da ocjenimo kolika je snaga Tare i kolika je njena dubina na tom mjestu, jer dugačke grane krošnje nisu uopće dohvatile dno.

Ostao je još jedan pokušaj — da nasiječemo veliki broj bukava, pa da ih tada naslažemo jednu pored druge u vodi sve dok se ne stigne na drugu obalu. Međutim, tek što smo počeli na tome da radimo, odjeknuše mitraljeski pucnji u kanjonu. Njemci su nas otkrili i sa položaja, za koje smo tek tada saznali da se nalaze na grebenu kanjona s druge strane, obasuli nas najprije mitraljeskom, a zatim artiljeriskom vatrom. Videći to, komandant brigade je naredio da se što hitnije vratimo uz kanjon. Nikakva protivmjera nije dolazila u obzir, već je trebalo trčati uz strmu stranu što se brže moglo. Svako zaustavljanje značilo je duže izlaganje dejstvu neprijateljske vatre. Situacija je bila veoma neugodna. Postojala je samo jedna uska staza kojom se moglo otstupati i to brisanim terenom po onom golom točilu gdje smo, kao na tanjiru, bili izloženi neprijatelju.

Sjećam se, kada je naređeno otstupanje, bio sam prvi do staze. Počeo sam da trčim uz gotovo okomitu uzbrdicu. Gore sam vidio jedan veliki kamen i riješih se da trčim do njega, jer ću tu naći zaklon. Ali, kad sam došao do kamena, vidio sam da me on ne može nimalo štititi, jer mu je lice veliko, a leđa uopće nema — ukopan je u brdo. Zrna su padala oko mene kao iz aviona. Tog trenutka, stotinak metara naviše, ugledao sam pored staze jedno stablo. Makar da mi je nestajalo daha, riješio sam da trčim sve do njega; mislio sam da ću u njegovom zaklonu moći malo da odahnem. Ali, ponova sam se razočarao kad sam ustanovio da me stablo ne štiti ne samo od kuršuma nego ni od oka neprijateljevog. Drugo nije ostalo nego da bez daha produžim dalje uzbrdo. Ponegdje sam se ipak zaustavljao po koji minut, jer drukčije nisam mogao da izdržim. Stazu sam prešao u rekordnom vremenu, možda za manje od 20 minuta. Kad sam se, sav zadihan, bacio u prvu vrtaču gore na grebenu, sačekao sam punih nekoliko minuta dok su ostali počeli da pristižu. Ostao sam tu dok su i posljednji prošli i bio sam iznenađen kad sam saznao da niko nije poginuo, a da sem Peka Bogdana niko nije ni ranjen.

Drugu Peku je zrno prošlo kroz potkolenicu, ali nije bilo preloma kosti, pa je nastavio da hoda čim je bio previjen. Spaslo nas je to što nam se neprijatelj nije mogao da približi i što je gađao okomito sa grebena, a tako se teže pogađa.

Čim smo bili van kanjona, formirali smo izduženu kolonu, jer je artiljerija nastavila da nas prati dugo po izlasku iz dometa mitraljeza. Čini mi se da je na posljednje drugove iz kolone, koji su bili malo više zaostali, pripucalo i nešto četnika, podalje iz grmlja.

No, koliko se sjećam, ni tada nismo imali nikakvih gubitaka.

PRELAZAK PREKO PIVE

Pošto nismo uspjeli da izvršimo prelazak Tare, pa da pođemo za Sandžak, krenuli smo ka Pivi. Koliko se sjećam, bilo je rečeno da su Sandžaklije uspjele da naprave neki most na Pivi, zahvaljujući gumenim čamcima koje su odnekud dobile (jedan ili dva komada). Zaboravio sam koliko smo dugo išli do mesta odakle je počinjala staza niz koju je trebalo da silazimo do mosta. Kao kroz maglu se sjećam da smo poslije izvjesnog vremena počeli da sustižemo i prestižemo razne grupe bolničkog osoblja i drugih pozadinskih jedinica. Nisam siguran, ali, mi se čini da smo tu naišli na grupu boraca iz artiljerije Treće divizije koji rekoše da su malo prije, po naređenju, zakopali neke topove i municiju. Mislim da smo išli do jednog mesta nedaleko od Šćepan-Polja, valjda do Rudina, zatim smo skrenuli lijevo ka kanjonu. Tu smo se rasteretili od suvišnih stvari. Teške mitraljeze smo zadržali. Seoske kuće, mimo koje smo prolazili, bile su prazne. Seljaci su se bili sklonili po pećinama. Ušao sam u jednu od posljednjih kuća, bijaše širom otvorena, neoštećena, ali potpuno prazna. U jedan ćošak zavukao sam jednu stručnu knjigu koje sam mogao da se oslobodim, a bilo mi je žao da propadne.

Nisam uspio da u sjećanju obnovim koliko je trajalo spuštanje niz kanjon Pive. Vjerujem da je bilo poslije podne kad smo prošli kroz posljednje selo, a u rano jutro već sam prešao preko mosta. Staza niz kanjon bila je nešto bolja nego ona kojom smo se spuštali ka Tari, sem na pojedinim mjestima gdje je bila opasnija, jer je išla koso, postrance i bila jako strma. Pogotovu, što je tu obično bila i uska, te se čovjek lako mogao da skotrlja i propadne u provaliju od nekoliko stotina metara. Takvi slučajevi nisu bili rijetki. Na drugim, pak, mjestima bila je manje strma, išla je po mekom i šumovitom terenu. Bilo je i mjesta sa više prostora gdje se moglo zausta-

viti i odmoriti. Sjećam se da smo na takvim mjestima nailazili na veliki broj nosila sa nepokretnim ranjenicima i bolesnicima. Pravo je čudo kako su ta nosila bila preneta preko tih uskih, strmih mjesta, mada smo i mi zdravi tuda jedva prolazili. To je bio podvig svoje vrste! Kad smo ujutro sišli do same vode, naišli smo na još veći broj ranjenika i bolesnika na nosilima i bez njih. Oni su bili razmješteni po šumi. Kao borački dio, bataljon je imao prednost, te smo bili propušteni ispred ovih bolničkih djelova koji su inače stigli prije nas.

Sad smo, konačno, mogli da vidimo most, tu tako važnu tačku koju je svako želio da što prije pređe. Evo kako je izgledao taj most koji je spasio mnoge živote. Izabrano je bilo mjesto gdje je Piva na ovom sektoru bila najuža. Dvije stijene, oko metar visoke, jedna s jedne a druga s druge strane, udaljene oko dvadeset metara jedna od druge, prisiljavale su Pivu da se ovdje suzi i poslužile su kao potpore mosta. Most se sastojao od dvije, tek otsječene grede koje su taman dohvatale jedan i drugi kraj. Po pravilnom obliku reklo bi se da su bile jelove, međutim, upamtio sam — bile su bukove. Postavljene paralelno, pola metra jedna pored druge, bile su međusobno pričvršćene rijetkim drvenim prečkama. Most je upravo ličio na položene lestve, i nije se moglo preko njega ići uspravno već četveronoške, prebacujući se na koljenima i rukama od prečke do prečke. Kako su grede bile slabo namještene, „most“ je bio nagnut po cijeloj dužini za 15 do 20 stepeni i ljuljao se, pa je trebalo dobro paziti da se pri prelaženju ne padne u vodu. Vodilo se računa da se preko mosta prelazi utvrđenim redom. Tek kad bi jedan bio blizu druge obale, a drugi na sredini, mogao je sljedeći da krene. Kasnije je naišao komandant divizije Sava Kovačević i naredio da se most učvrsti, stavljanjem još većeg broja prečki kako bi se moglo što brže i lakše prelaziti.

Dok sam čekao na red, posmatrao sam kako se postupalo sa tovarnim konjima. Sa njih su skidali sav prtljag, samar i ostalu opremu, pa su to borci na svojim leđima prenosili preko mosta. Konj bi zatim bio vezan dugačkim, jakim konopom čiji bi se jedan kraj prenosio na drugu obalu i tada bi grupa od 5—6 jačih drugova pomoću tog užeta vukla konja preko rijeke. Kako je na tom mjestu Piva vrlo jaka, snažno bi zahvatila konja da ga odnese nizvodno, ali ovi drugovi su velikim naporom obično uspijevali da ga na obalu izvuku živa. Tada bi ga ponovo natovarili. Rijetko se događalo da je rijeka uza svu pažnju odnosila po nekog konja, bilo što bi uže puklo ili, još češće, što bi se skinulo sa glave konja.

Prelaz preko ovog primitivnog mosta bio je veoma spor, a neprijatelj nas je već bio otkrio. Počeo je da dejstvuje arti-

ljerijom i avijacijom. Čuo sam da je zbog toga dosta ljudi stradalo. Ali, oko mosta rijetko se mogao da vidi leš, jer je Piva sve brzo raščišćavala. Ipak se sjećam nekoliko leševa na samoj ivici desne obale, koje je voda samo djelimično dodirivala, a djelimično su bili na suhom. Jednome je granata bila prepolovila trup. Bez obzira na sve to, ljudi su bez panike čekali na red. I čim bi prešli na drugu stranu odmah su se već ugodnije osjećali, vjerujući da su najgore prošli. Nisu ni slutili kakve se sve tegobe nalaze još pred njima — Sutjeska i drugi obruči.

OD PIVE DO SUTJESKE

— kolona živih leševa —

Od Pive smo počeli da se penjemo prema Vučevu. Kao kroz maglu se sjećam da je jedan bataljon naše brigade požurio da što je moguće prije posjedne neke položaje, napuštene od jedinica Sedme divizije koja nije znala da i naša divizija ide za njom. Prijetila je opasnost da neprijatelj ovlada tim dominantnim tačkama i omete naše kretanje prema Sutjesci. Čuo sam da se radilo o minutima ko će prije stići na te položaje — mi ili neprijatelj. Naši su stigli prije, i tako smo nesmetano mogli da prođemo.

Popeli smo se na visoravan Vučeva. Uveče smo po proplanku i ivicama šume vidjeli mnogo vatri. To su se grijali naši pokretni bolesnici i rekonvalescenti. Tu negdje blizu i mi smo zanoćili.

Cijelim putem od Pive do Sutjeske sustizali smo i prestizali veće i manje grupe bolesnika, ranjenika i rekonvalescenata. To su bili oni koji su iole mogli sami da se kreću. Ali, veliki broj njih postepeno je posustajao. Tifus im je, najčešće, iscrpio sve rezerve, a glad i marševi iscijedili mišiće. I na njima je ostala samo kost i koža. Išli su sporo, upravo su se kretali posljednjim ostacima snage, propuštajući mimo sebe sve što je moglo brže od njih da ide. Neki nisu imali snage ni da se okrenu, da pogledaju ko im mimoilazi, dok bi ponekad posjedali pored staze, u manjim grupama ili pojedinačno, a neki su velikim utonulim očima virili ispod ćebeta, kojim su se ogrnuli preko glave, pazeći da primjete nekog poznanika u koloni koja je prolazila pored njih.

Sjećam se susreta sa jednim poznanikom, bivšim borcem iz našeg bataljona, Ferdom Bušalićem, konobarom iz Makarske. Bio je pored staze, usrijed jedne grupice od 5—6 sličnih. U njegovim krupnim očima, koje su se jedine isticale na isci-

jeđenom licu, osjetio se bljesak zadovoljstva što nas je sreo i vidio još jednom prije nego umre. Teško je reći koliko nam je bilo mučno da prođemo mimo druga koji možda neće moći da preživi ni prvu uzbrdicu pred nama, a da mu ne možemo ničim pomoći. Pod drugačijim uslovima on bi se lako spasio — trebalo mu je samo malo hrane i sigurnog skloništa. Ali, u ovoj situaciji ni jedno ni drugo nismo mu mogli pružiti.

Broj žrtava tifusa i gladi bio je veoma velik. Svakičas smo nailazili na njih. Moglo bi se slobodno reći da je to bila isprekidana kolona živih leševa, koja se razvukla od Pive do Sutjeske, a sigurno i dalje. Tu ili tamo bi poneki od njih umirao. Ta smrt je bila nečujna — bez glasa, pa čak i trzaja. Nastupala je kad u organizmu nije više bilo ni toliko snage koliko je potrebno za jedan jauk, za jedan trzaj noge. Bila je to smrt bez smrtnog ropca. Često smo kraj puta nailazili na ljude za koje nismo znali da li su živi ili mrtvi. I kad bismo zavirili pod njihovo ćebe, neki bi još nešto prošaptali ili samo otvorili oči, a neki ni poslije drmusanja nisu ničim reagirali, iako još nisu bili izdahnuli.

Od nekoliko stotina pripadnika ove kolone teško da je neko ostao živ. Ako nije umro usput do Sutjeske od iscrpenosti, onda ga je Sutjeska ponijela, ako je, pak, i nju prešao, Zelengora ga je dokrajčila, ili su ga Njemci sustigli i ubili, što je, izgleda, bio najčešći slučaj. Ko je čak i to prebrodio, našla ga je četnička kama ili ustaški nož.

Na tom putu prema Sutjesci, nekoliko sati marša daleko od nje, prošli smo pored grupe drugova smještenih ispod nekih bukava na ivici šume. To je bio štab Treće divizije. Tu smo se malo zaustavili dok su se drugovi iz našeg štaba upoznali sa situacijom i primili nove zadatke. Poslije toga krenuli smo naprijed, prema Sutjesci još bržim tempom.

PRELAZAK PREKO SUTJESKE

Na Sutjesku smo stigli negdje poslije podne 11 juna. Tu je već bilo nekih naših dijelova, koji su prije nas stigli — 1 i 4 bataljon naše i 1 bataljon Pete crnogorske brigade. Na rijeku smo se spustili niza stranu, obraslu gustom bukovom šumom koja tu dopire do same vode. Bili smo gladni, jer tog dana ništa nismo jeli. Na mjestu gdje smo se zaustavili na brzinu je podijeljeno po parčence negdje ranije skuvanog mesa. Slučajno, ja nisam bio tu u momentu diobe, pa nisam ni dobio svoje parče. Bilo je, naime, drugova koji već dva dana ništa nisu jeli, pa su im podijeljena parčad svih otsutnih. Nije mi bilo krivo što su dobili i moj dio. Razmjestili smo se po

šumi, tridesetak metaar daleko od desne obale Sutjeske. Drugi bataljon naše brigade bio je ostao negdje pozadi, kao zaštitnica.

Na jednom mjestu sam vidio poređano nekoliko teških mitraljeza — „Breda". Rekoše da ih ima 8, iz svakog bataljona po dva. Sjećam se kad je komandant našeg bataljona — Petar Radević — rekao komandiru našeg mitraljeskog voda — drugu Prnjaku — da ne štedi municiju, jer i inače dalje ne možemo vući teške mitraljeze. Moraćemo ih zakopati ili uništiti.

Dolje, oko vode, čuo sam neke glasove, pa sam pogledao bolje kroz granje i vidio kolonu Njemaca koja se kretala nizvodno, putem koji s druge strane rijeke ide uz samu vodu. U koloni je bilo mnogo natovarenih konja, a iza svakog konja po dva-tri njemačka vojnika. Ne znam tačno da li je bilo i civila kao konjevodaca. Onda ih nisam zapazio, a vjerovatno ih je bilo. Ne znam ni kada se pojavilo čelo ove kolone, niti koliko dugo je kolona već prolazila. Sjećam se da se govorilo da je u toj koloni bilo oko 200 natovarenih konja i nekoliko stotina njemačkih vojnika — valjda neka komora. U vazdušnoj liniji bili smo udaljeni od njih svega pedesetak metara, i naš streljački stroj je bio paralelan sa njihovom kolonom. Mi smo bili sakriveni i pritajeni u šumi, a oni su bezbrižno išli za konjima i tiho pričali.

Pitao sam se što će sada biti i da li ćemo napasti ovu njemačku kolonu. Neko mi reče da je tu blizu komandant brigade — drug Gligo Mandić — i da su s njim na sastanku komandanti bataljona. Oni će donijeti odluku šta će se raditi.

Odjednom, negdje pored vode začu se lajanje pasa.

Borci su govorili da su nas njemački izviđački psi nanjušili. Malo iza toga začu se i nekoliko rafala iz „šaraca".

Kroz naše redove proleteo je šapat: „Njemci prelaze rijeku i kreću u napad na nas".

Mada smo bili blizu neprijateljske kolone, nismo imali pregled šta se dešava na vodi, ispod nas. Komandant tog trenutka nije bio kod bataljona, pa je i to olakšalo da se začas stvori panika. Jedan borac je čak vikao: „Bježte, uz brdo, eto Njemaca, pohvataće nas za gušu". I potrča uz brdo, zatim drugi, treći. Zatalasa se čitav naš bataljon, pa i ostali bataljoni. Uzmakosmo nešto uz brdo. Ali, kakva je prava situacija? Gdje se zaustaviti? Šta raditi?

Odjednom, tu blizu, nešto ispod nas, zvonko odjeknu i razliježe se dolionm Sutjeske glas komandanta našeg bataljona — Petra Radevića:

„Naprijed, moji sokolovi, za mnom, na juriš!"

Te riječi sam doslovce upamtio, baš onako kako ih je Pero onda izgovorio.

Vidio sam, koliko je to šuma dozvolila, kako se naši redovi do tog momenta obuzeti strahom, sad najednom smiruju i kao bujica sručuju prema rijeci, neustrašivi i nezadrživi. Samopouzdanje se ponovo vratilo. U presudnom trenutku ulio ga je glas komandanta.

„Raspali, Prnjak!" — viknuo je Pero. I „Brede" su silovito zapraskale dugim rafalima. To je ulilo još više hrabrosti u borce, i uz snažno „Uraaa!", koje je odjekivalo kanjonom Sutjeske, 3 bataljon je prešao preko reke na drugu stranu. Prešlo se brzo, bez gubitaka. Držeći se po više njih za ruke borci su pregazili rijeku, te ako bi voda ponekog i povukla, drugi bi ga potegao. Prelaz je izvršen pod moćnom zaštitom „Breda". Neprijatelj je bježao nizbrdo.

Kao referent saniteta nisam morao da žurim, pa sam se normalnim hodom spustio do vode, skupa sa zamjenikom komesara bataljona, drugom Jerkom Kovačevićem. Cio bataljon je već bio na drugoj strani i jurio nizvodno za neprijateljem. Htjeli smo i mi da pređemo. Pokušali smo tu gdje smo najprije naišli, ali učinilo nam se nezgodno. Pogledali smo još na nekoliko mjesta, ali nigdje ne nađosmo zgodan prelaz.

Sutjeska je strma, kanjonska rijeka. Tog dana na mjestu našeg prelaska bila je široka desetak metara. Kako je bistra, lijepo smo joj vidjeli dno po cijeloj širini osim uskog pojasa po sredini kuda je tekla zapjenušena matica. Na prvi mah čovjeku izgleda da je lako može pregaziti, jer je dubina malo više od koljena, ali na sredini korito je znatno dublje, oko metar, a negdje i znato više. Međutim, širina tog dubljeg dijela nije velika, možda metar, ne više. Tu je voda vrlo jaka i može čovjeka lako da iznenadi, da ga obori i povuče sa sobom.

Nastavili smo da tražimo zgodnije mjesto za prelazak. Jerko je pošao desetak metara uzvodno, a ja nizvodno. Dogovorili smo se — čim neko od nas nađe zgodno mjesto, da tu obojica pređemo. Svugdje gdje sam pogledao najprije mi se činilo da je lako preći ali bih odmah zatim ustanovio da je po sredini vrtlog.

Najednom, vidio sam Jerka kako je već došao do sredine rijeke. Htio je da je pređe. Bio je od mene 15—20 metara udaljen. To je bio snažan i visok čovjek. Nosio je široku dolamicu od žuto-zelenkaste čoje i veliku poštansku torbu punu raznih knjiga i partijskog materijala. Ta torba i široka, raskopčana dolamica omogućili su ovoj iznenađujuće opasnoj potočini da ga brzo obori, zavitla i kao perce ponese. Nosila ga je Sutjeska brzo, sve bliže meni. Snaga rijeke nije mu dozvoljavala da proviri iz vode ni jednim dijelom svoga tijela;

samo je jedan kraj dolamice virio malo iznad zahuktale matice.

Neočekivana smrtna opasnost, u koju je zapao Jerko, natjerala me je da više ne gledam kakvo je dno kud gazim, već da poletim i pokušam da ga spasem. Brzo sam gazio ne obzirući se ninašta, misleći kako bih što prije došao do njega. Ali, kad mi je voda došla do kukova, zapela je snažno u moj dugi šinjel i, odjednom, ja sam počeo da se naginjem cijelim tijelom koso nizvodno. Još sekund, pa bih se sasvim povalio i izgubio tvrdo tle ispod nogu. U tom kritičnom trenutku mozak mi je odlično reagirao. Pogledao sam poda se i vidio da je širina ovog dubljeg dijela korita svega jedan metar, te, ako se odbacim preko te širine, mogao bih rukama da dohvatim neki kamen s druge strane gdje je dubina znatno manja. Sve je funkcioniralo tog sudbonosnog trenutka — i mozak, i refleks, i sreća. Odupro sam se što sam jače mogao i otisnuvši se prebacio preko one opasne dubine korita. Sada su noge izgubile oslonac sa tvrdog tla, i sve je ovisilo o rukama. Kad sam rukama potražio dno, napipao sam vrh jednog kamena, ali samo trećinom prstiju. Njima sam se čvrsto zakačio za kamen da bih, kao sidro kod lađe, sprečio da me voda odnese. Matica me je ispružila u pravcu brzog toka, upirući snažno u cijelu moju površinu, a naročito u šinjel i ranac sanitetskog materijala koji sam imao na leđima. Noge su mi već bile ispružene nizvodno, a gornji dio tijela, koji je bio okrenut protiv toka rijeke, napeo je sve svoje mišiće da pomogne rukama da se održe. Tog momenta voda je pronijela iza mojih leđa druga Jerka. Snaga mojih ručnih mišića već je počela da malaksava, voda je ulazila u usta i nos. Vrhovi prstiju, počeli su da popuštaju, držim se još, takoreći, samo noktima. Ali, tog trenutka imao sam sreće, jer kad sam već pomislio da se neću moći održati, osjećajući kako voda hoće i nokte da mi odvoji od kamena, s druge strane obale pritrča jedan drug, zagazi u vodu, uhvati me za ruku i izvuče u plićak.

Ne znam otkud se stvorio ovaj drug. Do tog momenta nigdje nikog blizu nisam vidio. Bio je bos, zasukanih nogavica od pantalona, u košulji i džemperu, vjerovatno se bio raskomotio za prelaz preko rijeke. Rekao mi je da je iz Pete crnogorske, vjerovatno iz onog bataljona koji je bio tu blizu nas, pa se, ko zna iz kojih razloga, odvojio malo više od svojih i naišao na mene. Spasio mi je život, koji je voda već bila prisvojila po zakonu jačega.

Kad sam se uspravio iz vode i pogledom potražio Jerka, vidio sam desetak metara nizvodno kako se u mjehurovima Sutjeskine matice mota skut njegove dolamice.

Težak je osjećaj kad čovjek za desetinu sekundi dođe u situaciju da uvrsti među mrtve druga s kojim je do tog časa i razgovarao, a ne vidi razlog da ga smrt na tako neočekivani način otrgne. Taj osjećaj je još teži kad je u pitanju drug kao što je bio Jerko Kovačević, partijski rukovodilac našeg bataljona, predratni komunista, vrlo ozbiljan u radu, širokih pogleda, sa puno razumijevanja za ljude i sa smislom za humor. Usjekao mi se u sjećanje kad smo tokom Četvrte ofanzive susretali velike grupe invalida iz Centralne bolnice. Posmatrao bi ih sa posebnim raspoloženjem i govorio: „Nisu ove ofanzive samo za zlo. Zahvaljujući ofanzivama stvaraju se uslovi da vidimo i ove naše drugove, invalide. Oni su meni naročito mili, jer od njih mnogo očekujem. Mi ćemo ili izginuti ili ćemo se raspekmeziti kad dođe sloboda, a ovi drugovi, ukoliko prežive, biće najbolji čuvari tekovine naše revolucije".

Nije drug Jerko bio jedini koga je tog dana Sutjeska odnijela. Kasnije sam čuo da je u ostalim našim bataljonima i drugim jedinicama bio priličan broj drugova i drugarica koje je ova plaha rijeka iznenada, na prevaru, otrgla od njihovih četa.

Ne razmišljajući previše o onome što se desilo i šta se sve moglo desiti, izašao sam na put kojim je maločas prolazila njemačka kolona. S druge strane puta, ali tik uz njega i paralelno s njim, naišao sam na pravilno poređanu gomilu leševa. Bilo ih je sigurno preko stotinu, jer je gomila bila preko deset metara duga, a leševi su bili pažljivo poređani u 4—5 slojeva. Još se nije osjećao zadah truljenja. Ne znam sigurno, a to ni onda nisam tačno znao, čiji su to bili leševi. Sjećam se da je boja njihovih odijela uglavnom bila zelena, kao da su bile italijanske uniforme, koje su kod partizana bile jako rasprostranjene. Ne znam tačno iz kojih razloga, ali sam imao utisak i dosada sam to vjerovao da su ti leševi bili partizani koje su Njemci nedavno tu poubijali. Međutim, sada, 15 godina poslije toga, kad sam obnavljao ova sjećanja i pokušao da odgonetnem ko je i zašto pokupio i ovako pažljivo poređao ove leševe, smatram da ne mogu kategorički da tvrdim da su to bili partizanski leševi. Naprotiv, nije isključeno da su baš bili njemački. Postoji sigurno još dosta drugova koji su vidjeli ove leševe i koji bi, možda, tačno znali njihovo porijeklo.

Tu, kod te gomile ljudskog mesa započinje zaravan koja se pruža uz lijevu obalu Sutjeske, prije nego započne strma strana kanjona. Zaravan je u početku samo nekoliko metara široka, a idući nizvodno sve je šira, tako da u najširem dijelu dostiže 20—30 metara. U blizini ovih leševa, na mjestu gdje prestaje zaravan a počinje strmina, vidio sam jedno šatorsko

krilo, prilično pravilno prostrto po travi. Podigao sam ga i ispod njega našao čovjeka. Bio je živ. Lice mu nisam vidio.

— Iz koje si jedinice, druže? — upitao sam ga.

— Iz Petnaeste [Prve] majevičke — odgovorio je.

— Da li si ranjen, treba li ti šta?

— Ništa, samo prolazi! — odgovorio je sa prizvukom osornosti kao da mu ne bijaše pravo što sam ga otkrio.

Sada se često pitam ko je bio taj čovjek, da li je stvarno bio partizan koji se skrio kad je naišla njemačka kolona ili neki naš zemljak koji se nalazio u njemačkoj koloni pa se skrio kad smo mi počeli prelaziti Sutjesku, da li je imao veze sa ovim leševima i zašto je legao baš blizu njih?!

U onoj situaciji nimalo nisam bio raspoložen da se zadržavam na ovim pitanjima, već sam odmah pošao nizvodno, za svojim bataljonom koji je gonio Njemce. Poslije nekoliko stotina metara našao sam svog komandanta Pera. Upravo je posmatrao formiranje kolone jednog, pa drugog bataljona naše brigade i njihovo penjanje pravo uz brdo. Pozivao je prvo jednog, pa drugog komandanta bataljona da se pridruže našem bataljonu u gonjenju Njemaca.

— Moji će ih goniti uza samu vodu, a vi idite malo poviše, pa da ih uništimo — otprilike ovako je dovikivao Pero s razdaljine oko 200 metara. No, na to mu niko ništa ne odgovori. Tada se Pero obrati Crnogorcima:

— Bar vi, braćo Crnogorci, pomozite da uništimo ovu švapsku žgadiju! Ali, ni od njih ne dobi nikakav odgovor.

Vjerujem da su komandanti ovih bataljona imali striktno određene zadatke i da su krenuli na njihovo izvršenje te nisu našli za shodno da mijenjaju pravac. Ja nisam poznavao opštu situaciju oko Sutjeske niti koncepciju štaba brigade, a još manje divizije, ali mi je bilo neprijatno kada sam konstatovao da nešto ne funkcioniše u koordinaciji i da postoje razmimoilaženja u pogledu shvatanja zadataka kod pojedinih komandanata.

Požurio sam sa Perom da sustignemo naš bataljon kad smo od mjesta gdje smo prešli rijeku bili udaljeni nekoliko stotina metara, u svakom slučaju ne više od kilometar, na onoj zaravni pored rijeke, naišli smo na njemačke šatore. Vidio sam nekoliko grupisanih šatora koji su sprečavali da vidim šta se još iza njih nalazi. Zavirio sam još iz daljine u prvi i vidio nasred njega kazan koji je upravo vrio. Sa strane je bilo poređano 5-6 njemačkih vojničkih ranaca od dlakave kože. U šatoru nije bilo nikog.

Čim smo došli do šatora, komandant se zabrinu vidjeći kako naši ulaze u šatore. On je predviđao da će Njemci izvršiti protivnapad upravo dok se naši kao gladni vuci budu

zabavljali oko hrane. Počeo je da viče da svi izađu iz šatora, pa je čak i sam gurao borce napolje. Nije prošlo ni minut-dva kad Njemci obasuše šatore žestokom vatrom. Morali smo odmah da otstupamo. Oko nas je eksplodiralo mnoštvo malih granata za koje sam u prvi mah pomislio da su ručne bombe. Međutim, to su bile mine od malog minobacača. Zrna su fijukala iznad samih naših glava i to nas je prisiljavalo da se prignemo koliko smo više mogli i da tako pognuti što brže trčimo. Za našu nesreću, trava je bila veoma bujna, visoka do iznad koljena, pa nam je ometala da trčimo kako smo željeli.

Otstupali smo, tako, ravnicom koju stotinu metara dok nismo naišli do prvog nabora zemljišta, pri dnu strane kanjona gdje smo mogli da zauzmemo položaj. Tu smo polegli i obrazovali streljački stroj. Ne sjećam se da li smo odatle još mogli da vidimo one šatore, ali vjerujem da nismo, jer je tu vjerovatno bila okuka. Sjećam se da ta pucnjava nije dugo trajala. Mislim, ali to nisam vidio, da su Nijemci došli do šatora, ali znam da dalje od šatora nisu išli za nama.

Komandant bataljona nam je rekao da ćemo taj položaj braniti po svaku cijenu, držeći tako mostobran preko Sutjeske kako bi i ostale jedinice naše divizije mogle da prođu. Tu nas je zajedno s njim bilo oko 50. Tog momenta nisam znao šta je bilo sa ostalim ljudstvom našeg bataljona. Nisu mogli svi da izginu, ali su mogli da se izgube, čak i da se vrate na drugu stranu rijeke.

Još je bio dan kad je neprijatelj izvršio ovaj protivnapad i kad smo se povukli na ovaj položaj. Čim smo vidjeli da Njemci ne nastavljaju napad, izabrali smo nedaleko odatle, a više uzbrdo, položaj koji je bio podesniji za odbranu.

Poslije toga zavladala je noć 11/12 juna, koju sam upamtio kao mirnu i tihu, što ne isključuje da je bilo nekog manjeg puškaranja. Sjećam se da smo u toj noćnoj tišini čuli ispod nas, u blizini vode, kako vodnik Ante Martinac iz Vrgorca doziva svog zeta Ljubu Miljka. Martinac je sigurno bio ranjen, ali je situacija bila takva da je bilo nerazborito odazvati se.

Tu noć sam stalno bio u blizini komandanta. Dobro se sjećam da je najprije poslao u štab brigade dva druga kao kurire, da obavijeste štab gdje se mi nalazimo i predaju poruku da ćemo braniti mostobran do posljednjeg čovjeka, kako bi mogle da pređu bolnica i ostale jedinice koje se nalaze pozadi nas. Međutim, kuriri nisu uspjeli da uspostave vezu sa brigadom. Poslije toga komandant je poslao nove kurire, ali ni oni se nisu vratili. Zatim su i po treći put, pa i četvrti, a čini mi se i po peti put slati novi kuriri, ali i pored toga

veza sa štabom brigade nije bila uspostavljena. To je dovelo komandanta našeg bataljona u nedoumicu šta da radi. Bilo bi krajnje nezgodno da nas tu zatekne dan, bez veze sa štabom brigade, a, s druge strane, još nezgodnije bi bilo da napustimo mostobran. Zbog toga je riješio da se poslije ponoći povučemo još više uzbrdo, ali da ne prelazimo greben.

Negdje iza ponoći počeli smo se penjati uz strmu stranu, obraslu gustom šumom. Poslije dugog penjanja zaustavili smo se i, tu u šumi, po mokroj zemlji polegali i zaspali, ostavivši samo obezbjeđenje. Ne znam tačno koliko sam spavao, ali me je, i pored tvrdog sna, probudila hladnoća koja me je prožimala sve do kostiju. Došlo mi je prosto da od studeni plačem. Nikad ranije, ni po najvećoj zimi, tako nešto nisam osjećao. Tome je bio razlog što sam se u Sutjesci pokvasio od glave do pete, od šinjela do donjeg veša, tako da je sve na meni bilo potpuno mokro, i povrh svega još — legao sam na mokru zemlju.

Uzoru 12 juna produžili smo da se penjemo sve dok nismo stigli pod sam greben Ozrena. Tu smo naišli na 3-4 tifusara. Rekoše nam da su iz Sedme banijske divizije. Oni su tu pronašli nekoliko konjskih leševa, zapravo kostura, sa kojih su jedinice koje su ranije prošle oljuštile sve što se dalo skinuti. Ostale su u doslovnom smislu same kosti. Oni su se zavukli u unutrašnjost konjskih skeleta i glodali rebra direktno zubima. Pozvali smo ih da pođu s nama, jer su Njemci bili ne više od sto metara daleko od tog mjesta, ali oni su samo mahnuli rukom. Izgledalo je da im je milije umrijeti od metka nego od gladi.

Desno od tog mjesta, na grebenu, svega stotinak metara daleko od nas, nalazila se grupa Njemaca koju zbog šume nismo mogli da vidimo, ali smo jasno čuli kako govore. Dobio sam utisak da se nalaze u jednoj uvalici, doručkuju i spremaju se da izađu na položaj, odnosno da uđu u bunkere mimo kojih smo baš tada prolazili. Naime, na samom grebenu nalazilo se nekoliko bunkera sagrađenih od golog kamena, ali dosta velikih i debelih zidova. Oko praznih bunkera bilo je razbacano dosta stanjolskog i drugog omota od čokolade, prazne kutije od konzervi i slično. Taj stanjol je kod svakog od nas izazivao bijes, jer su se Njemci razmetali čokoladom dok smo mi u svojoj rođenoj zemlji bili željni zobene kaše. Pokraj tih praznih bunkera provlačili smo se bez riječi na prstima da nas Njemci ne bi opazili.

Događaji koji su slijedili poslije prelaska grebena Sutjeskinog kanjona jako su mi izblijedeli u sjećanju. Naročito sam datume pozaboravljao. Zbog toga i ne znam poslije koliko vremena smo sustigli kolonu u kojoj se nalazio štab naše

brigade. Ne sjećam se ni kada su nam se priključili 1 i 4 bataljon naše brigade, ali znam da smo kroz Zelengoru bili svi na okupu, osim 2 bataljona. Sjećam se takođe i jake borbe koju smo jedno jutro čuli daleko pozadi u kanjonu Sutjeske, ali ne bih mogao da kažem kad je to tačno bilo ni gdje smo se tada nalazili.

MARŠ OD ZELENGORE DO POD ROMANIJU

Koliko se sjećam, nigdje se nismo radi odmora zaustavljali, već ukoliko bi se kolona ponekad i zaustavila iz drugih razloga, mi bismo momentano posijedali i zadrijemali. A kad bi nas poslije toga drmanjem probudili, često smo nastavljali pokret spavajući — išli smo kroz šumu i spoticali se o kamen ili granu. Za cijelo to vrijeme ništa nismo dobijali za jelo, a i do vode je bilo gotovo nemoguće doći, jer su Njemci, između ostalog, birali i potoke za postavljanje zasjeda. Jedino smo čupali divlji luk - srijemušu, kad bismo na njega naišli i grickali bukovo lišće. Poslije nekoliko dana ubili smo i pojeli jednog konja koga smo još prvih dana usput pronašli, pa smo ga vodili sa namjerom da ga pojedemo čim za to bude uslova.

Nisam zapamtio ni jednu tačku mimo koje smo prošli; sve mi je izgledalo nekako slično. Jedino se sjećam nekih visokih grebena, bočno od nas, na kojima smo vidjeli Njemce. Sjećam se kako je jedan avion oblijetao oko tih njemačkih jedinica kao da je od njih očekivao neka obavještenja.

Poslije nekoliko dana penjanja i spuštanja, manje-više stalno kroz šumu, napokon smo naišli na cestu. Ali, samo smo pretrčali preko nje, pa smo opet bili u šumi. Saznao sam da je to bilo kod Borija, na cesti Kalinovik-Foča, gdje je nešto ranije bio takođe neprijateljski obruč koji su jedinice Prve grupe uz teške borbe morale da probijaju. A mi smo sada tako lako tuda pretrčali.

Bilo je poslije podne kad smo prešli cestu, hitajući da se što prije udaljimo od nje. Kada se spustila noć, na jednom prilično golom terenu primijetili smo jednu kolonu. Obrisi boraca jasno su se ocrtavali, jer se pozadi te kolone nalazio mjesec, nisko na horizontu. Čuli smo i razgovor, ali ipak nismo bili sigurni ko je to. Išli su paralelno sa nama na otstojanju od nekoliko stotina metara. Mi smo stali, razmjestili obezbjeđenje i poslali patrolu u izviđanje. Poslije krat-

kog vremena saznali smo da se radi o jednom bataljonu Pete crnogorske, valjda o onom što je prešao Sutjesku kad i mi.

Ne sjećam se u kom smo se selu najprije zaustavili, niti gdje smo prviput nešto jeli. Prolazili smo, mislim, negdje istočno od Jahorine. U jednom selu su me pozvali da previjem ranjenog partizana. Bio je to jedan mladić, borac Desete hercegovačke. Ranjen u nogu, nije mogao da hoda, pa ga je jedna muslimanka sakrila u pojati.

Na ovom terenu bolje smo se osjećali, odmarali smo se, a ponešto smo nalazili i za hranu. Sve više smo sustizali manje grupe boraca iz brigada koje su sa Vrhovnim štabom bile pred nama. Tako smo naišli i na jednu desetinu iz Prve proleterske. Bili su ostali negdje na nekom zadatku, pa je njihova jedinica iznenada dobila naređenje da hitno krene naprijed a oni su ostali i izgubili vezu. Sada su se, kao i mnogi drugi na koje smo nailazili, priključili našem bataljonu i u njemu stalno ostali.

Kad smo bili blizu pruge Sarajevo — Višegrad, štab brigade je izdao zapovijest za marš u toku kojega će se preći pruga. Ova pruga, i cesta koja pored nje ide, pretstavljala je takođe barijeru koju su Njemci obrazovali u Petoj ofanzivi protiv nas. Prema zapovijesti, prugu je trebalo preći, mislim, negdje kod Prače. Moj bataljon je bio u prethodnici, a ostala dva sa štabom brigade trebalo je da nas slijede. Krenuli smo poslije podne, po kiši koja nas je stalno pratila. Pored toga bila je i neka magla, pa nismo mogli da vidimo da li nas ostali prate. Išli smo do kasno u noć, stalno po kiši, i negdje oko ponoći stigli smo u jedno selo. Pretpostavljao sam da je brigada tu trebalo da se okupi prije prelaska pruge. Mokri i umorni ušli smo u kuće da se malo odmorimo i ogrijemo. Jedna seljanka nam reče da je opasno da ovdje osvanemo, jer su Njemci manje od pola kilometra daleko od nas — s druge strane potoka. Objasnila nam je da su ranije tuda prolazili partizani, ali da su juče tu došli Njemci pa se tuda ne može proći do pruge.

Naložila nam je veliku vatru na ognjištu, pa smo posjedali u gomili oko vatre i otspavali do zore. Ostali djelovi naše brigade nisu stigli za nama, već su skrenuli u drugom pravcu. Obrazloženje sam čuo kasnije. Naime, štab brigade je u toku pokreta promenio odluku o mjestu prelaska pruge, pa su ostali djelovi brigade skrenuli u novom pravcu, a nama je bio poslat kurir da nas o tome obavijesti. No, on do nas nije stigao.

Ujutro rano krenuli smo u drugom pravcu, nagađajući kuda je brigada prošla. Uskoro smo sreli neke seljake koji su

bili vodiči našoj brigadi, a sada su se vraćali kućama. Oni nam rekoše da idemo prema Sjetlini, gdje je naša brigada prešla prugu.

Mislim da je bilo oko podne kad smo stigli do tog mjesta. Od Sutjeske do danas na nas nije bio ispaljen ni jedan metak. Oko pruge je bilo mirno, dok se s druge strane, gore visoko i daleko, čulo puškaranje. U šumi gdje smo se zaustavili, našli smo veliki broj tifusara koji su po kolibama i svuda oko njih ložili vatre i pekli i gnjilu parčad od krompira koji je služio kao sjeme.

Tu smo zatekli vezu koju nam je ostavio štab brigade sa porukom da su prešli prugu i da produžimo za njima. Postavilo se pitanje da li da smjesta produžimo i pređemo prugu ili da se prvo malo odmorimo. Ja sam bio među onima koji su bili za to da se odmah produži. I poslije kratkog predaha krenuli smo. U međuvremenu stigao je i 4 bataljon Pete crnogorske koji je takođe bio odvojen od svoje brigade, pa su se komandanti dogovorili o organiziranju prelaska.

Do doline kojom prolazi pruga i cesta nismo dugo silazili. Lijevo i desno bio je upućen po jedan puškomitraljez kao obezbjeđenje prelaska kolone. Upravo kad su drugovi iz obezbjeđenja stigli na nekoliko metara od pruge, a mi ostali na pedesetak metara, naišao je najprije blindirani voz, a cestom motocikl, pa tenkovi i kamioni puni vojske. Obasuli su nas odmah vatrom, dok smo otstupali u pravcu odakle smo pošli. Otstupajući kroz šumu, posmatrao sam kako Njemci iskaču iz kamiona, liježu iza ceste, vade ašove i odmah se ukopavaju. Najaktivniji su bili tenkovi, nisu štedili mitraljesku i topovsku municiju. Najviše su se okomili na one kolibe iz kojih se dimilo i na vatre oko njih. Među našim borcima iz oba bataljona nije bilo žrtava, ali kad smo prošli mimo koliba, vidjeli smo mnogo ranjenih, a rekoše da ima i dosta mrtvih. Jedna granata bi iskasapila po više ljudi, jer su sjedeli u većim grupama. Kuknjave i plača nisam čuo, iako je bilo puno razloga za to. Trčali su ljudi sa otrgnutom rukom ili komadom mesa na butini, tražeći ko će da ih previje. Ja sam nekolicini pružio pomoć, ali nisam ni jednog čuo da jadikuje. Svaki je bio zadovoljan samo ako je mogao da hoda, a na ostale posljedice rane nije imao vremena da misli.

Pošto nam je bilo jasno da prugu ne možemo preći i da brigadu nećemo stići, riješeno je da se promjeni pravac i pođe na jug, prema Hercegovini. Tako se moj bataljon definitivno odvojio od Prve dalmatinske brigade.

Čim smo se udaljili od neprijateljske vatre, zaustavili smo se na jednom proplanku. Mislim da nas je tu bilo blizu 400: naš bataljon oko 150, crnogorski oko 100, a ostalo su bili tifusari koje smo našli u šumi. Od ovih posljednjih tek je poneki imao pušku.

Da bi se pokret što uspešnije sproveo, odmah je formirana grupa bataljona, u koju su bili uključeni svi borci koji su se tu zatekli. Izabran je i štab grupe — komandant Petar Radević, a politički komesar Dušan Vuković (politički komesar crnogorskog bataljona). Borci sa puškama, bez obzira kojoj su jedinici ranije pripadali, a bilo ih je iz raznih brigada, raspodijeljeni su u jedan od dva boračka bataljona, a ljudstvo bez pušaka se grupisalo u desetine i čete, sa tačno određenim rukovodstvom, da bi bilo reda i vojničke discipline, jer je to bilo neophodno, s obzirom da smo se kretali po terenu kojim su krstarile njemačke kolone. Svakiput pred pokret komandant je držao govor cjelokupnom ljudstvu. Upozoravao je na ozbiljnost situacije i neophodnost reda i tišine pri maršu. Ali s tifusarima je išlo teško, galamili su i često se svađali, a pred prelaskom nekog opasnijeg mesta dolazilo je i do gužve — svi su trčali na čelo, među borce s puškama, bez obzira što je pozadi bio drugi borački bataljon kao zaštitnica.

Od Sjetline smo pošli na jug i popeli se na Jahorinu, a odatle je po planu trebalo da se ide u Hercegovinu. Ostali su mi u sjećanju neki momenti sa Jahorine. Sjećam se nekih lijepih pejzaža i šumovitih terena, sa stazama gdje smo se osjećali kao u šetnji, jer nas tu niko nije gonio. Kad smo se spuštali sa njene južne strane, put je išao kroz kamenite, duboke klance i usjeke. Tu sam dobro upamtio selo Hamziće, nedaleko od Crne Rijeke. Bilo je jutro kad smo sa planine sišli do sela. Neki seljaci su nas sačekali vatrom iz pušaka. Mi smo prihvatili borbu i ubrzo ih potisli. Seljaci su pobjegli sa bojišta ostavivši kuće pune hrane, naročito mlijeka i mliječnih proizvoda. Tada smo imali odriješene ruke i mogli smo uzeti hrane koliko smo htjeli. Ustvari, to je bilo prvo mjesto gdje smo se najeli poslije Župe Nikšićke. Tu smo ugodno proveli cio dan zanimajući se oko hrane i lične higijene.

Predveče smo krenuli. Čim smo izišli iz sela, ti seljaci su počeli da pripucavaju sa obronaka Jahorine. Mi im nismo odgovarali vatrom, pa su bili sve drskiji. Kad smo bili već dva kilometra ispod sela, jedno zrno pogodi bataljonsku bolničarku Daru Ivićević iz Drvenika kod Makarske. Rana je bila na butini, bez povrede kosti i krvarenja, pa ipak, jedan minut

poslije ranjavanja ona je umrla. Onako iscrpena glađu i marševima, borbom i mnogim patnjama, nije mogla podnijeti ranu koja u drugim prilikama ne bi bila opasna po život.

Marševali smo cijelu noć, a sjutradan smo opet prolazili mimo nekih sela. S jedne čuke, nekoliko stotina metara daleko od nas, pripucavalo je na nas nekoliko seljaka. Nismo se zaustavljali, već smo produžili preko nekih njiva na rastojanju po 5 metara jedan od drugoga. Usjekao mi se u sjećanje jedan trenutak s kojim se ne bih mogao pohvaliti. Ispred mene u koloni je bila drugarica Nevenka Miošić koja nam se za vreme ofanzive priključila iz neke druge jedinice. Gledao sam kako oni seljaci, neometani, mirno nišane i kako zrna prolijeću kroz našu kolonu, dižući prašinu oko naših nogu. Gorjelo mi je pod petama i želio sam da što prije pređem preko tog brisanog prostora. Međutim, kolona nije ubrzavala tempo, išla je i dalje polako, uz određeno otstojanje. Nekoliko puta sam malo požurio, skrativši otstojanje od Nevenke, dok mi jednom ona ne odbrusi: „Kud si navalio, kao da te neće zakačiti i tamo naprijed!“ Nije mi bilo prijatno bez velikog razloga da se predugo izlažem kao meta ovim bijednicima, ali mi je još neprijatnije bilo kad mi ona „očita lekciju“. Imali smo sreće, te niko od nas nije bio ranjen.

S nama je još uvijek išlo cjelokupno ljudstvo grupe, uključivši i tifusare. Po ovom terenu lako smo nalazili dovoljno hrane, pa su se ljudi dobro hranili. Obično smo se danju odmarali u nekoj šumi, a noću maršovali.

Poslije nekoliko prelazaka preko ceste Sarajevo—Kalinovik i Kalinovik—Foča brojno satnje naše grupe znatno se smanjilo. Izostala je većina tifusara. Ostala su uglavnom dva boračka bataljona.

U srednjoj Hercegovini crnogorski bataljon se odvojio od nas i pošao u Crnu Goru, a naš bataljon, poslije nekoliko dana, u južnoj Hercegovini, naišao je na Desetu hercegovačku brigadu i njoj se pridružio.

U Hercegovini smo se vrlo brzo oporavili. U sastav našeg bataljona ušli su i mnogi borci 2 bataljona Prve dalmatinske brigade koji se rasturio na Sutjesci. Mi smo opet postali jaka udarna snaga, još jača nego prije.

Dr Stipe RADOVANOVIĆ

NIJE BILO TEŠKO PREBROJATI ONE KOJI SU OSTALI ŽIVI

Nemci su držali Mali Vojnik i Javorak i tako zatvorili komunikaciju koja od Gornje i Donje Brezne vodi ka Nikšiću. Naša četa[1] je napadala duž komunikacije, preko Javorka ka Lipovoj Ravni. Noć je bila mračna. Dosta brzo smo se probili kroz raspored neprijatelja, tako da smo ostali bez ikakve veze sa jedinicama levo i desno. U tom proboju stigli smo čak do njegove komore. Zaplenili smo nešto opreme i hrane. Pomalo nas je uznemiravalo to što se levo i desno više ne čuje borba. U tako neizvesnoj situaciji ostali smo sve do pred svitanje. Tada je došao kurir iz štaba bataljona i obavestio nas da se što pre povučemo. Druge jedinice nisu ni napadale te noći. Izgleda da je zakasnila neka jedinica koja je zajedno sa nama trebalo da pođe u napad. Bataljon je već prešao reku Komarnicu. Obaveštenje je došlo u poslednji čas, pred samo svitanje.

Izvlačenje je bilo dosta teško. Četa se našla pod unakrsnom vatrom neprijateljskog automatskog oružja. I učinila je ono što je jedino bilo mogućno; izvršila je juriš na kotu koju je neprijatelj držao, pa je preko sinoćnih položaja, sa kojih je pošla u napad, pošla ka Komarnici. Nekoliko boraca je lakše ranjeno, a izgubili smo i dobar deo plena.

Novo iznenađenje dočekalo nas je na prilazima Gornjoj Brezni. Usred bela dana, levo od nas, pojavila se jedna jača konjička patrola neprijatelja. Odakle je stigla nije nam bilo poznato. Razvila se za napad. Bili su to teški trenuci za naše

---

[1] Prva četa 4 bataljona Prve dalmatinske brigade.

vojnike. Dah nam je zastajao gledajući konje kako jure prema nama. Polegli smo po zemlji i zaklon potražili u vatri pušaka. Stroj konjanika, njih oko dvadesetak, projurio je kroz naš raspored, nepripremljen za takvu borbu. Nekoliko konjanika oborili smo s konja, razbili tu patrolu i stekli dragoceno iskustvo. Naročito povoljno uticalo je na borce to što nijedan konj nije zgazio ni jednog vojnika, iako je preko nekih preskakalo i po nekoliko konja. Borci su se kasnije šalili. Govorili su: „Jest, brate, pametniji konji od Švaba, nikoga ne zgaziše". Pomalo smo se i ponosili time što smo prvi iz bataljona vodili borbu protiv konjice.

Nas nekoliko, koji smo imali slabija odela, presvuklo se u bolja nemačka. Nismo tada ni slutili da će nam to pomoći da uhvatimo grupu četnika. Na putu ka reci Komarnici, kad smo prolazili pored nekih staja, iziđoše pred nas 3 seljaka i zaželeše nam dobrodošlicu, natucajući po koju nemačku reč. Mislili su da smo Nemci, iako smo sa odela poskidali sve krstove i orlove i prišili petokrake još pre nego što smo se preobukli. Brzo smo našli „tumača" i pomoću ove trojice pokupili čitavu grupu četnika i poveli je sa sobom. Kad smo počeli da ih razoružavamo bunili su se da je to „nesaveznički" postupak. Tek tada su uvideli o čemu se radi. Preklinjali su da ih ne predajemo crnogorskim partizanima. Nismo imali vremena da ih ispitujemo te smo ih u Dužima (6 km severozapadno od Šavnika) predali grupi boraca iz Durmitorskog odreda.

Pre nego što smo ušli u sastav bataljona, pri prelazu preko mosta na Komarnici, kurir čete Roglić bacio je bombu i ubio nekoliko kilograma pastrmki. Posle dugog vremena napravili smo dosta dobar ručak — pastrmku i kašu od zobenog brašna. Istina, jeli smo ga uz mitraljeske rafale i eksplozije bombi. Avioni su bombardovali s. Duži, ali nam to nije mnogo smetalo — bili smo dobro maskirani u blizini sela.

Negde na putu između sela Rudine i prelaza preko reke Pive, pred samo spuštanje u njen kanjon, prošli smo pored velikog broja teških ranjenika baš u trenutku kad je bolnica bombardovana. Bili smo svedoci užasnih prizora. Ranjenici bez nogu iskakali su iz ležaja na nosilima i očajnički tražili zaklone. Nikada, čini mi se, nisam bio tako ogorčen kao za vreme tog divljačkog napada nemačke avijacije! Prepoznao sam među ranjenicima i nekoliko svojih drugova. Jedan je u bunilu izazvanom teškim bolovima komandovao juriš i vikao: „Drugovi, napred", „Bacaj bombu". Nisu me prepoznali kad sam im prišao. Ranjenici koji su mogli da se kreću pošli su s nama. Ćutali smo i, ne okrećući glavu, prenosili kolonom naređenje „požuri". Potišteni, spuštali smo se u kanjonj Pive.

U podnožju Vučeva sreli smo se s kolonom lakših ranjenika, većina ih je obolela i od tifusa. Glad i napor ispili su im lica, učinili ih beživotnim. Samo su im sjale oči, sjajem punim patnje. Gore na Vučevu nekoliko grupa tifusara loži vatre. Nisu svesni opasnosti koja im od toga preti. Opominjali smo ih, ali uzalud. Nekoliko vatri i sam sam ugasio, ali sam brzo uvideo da to ničemu ne koristi. Jer, čim bih jednu ugasio i otišao drugoj, prva je već ponovo plamtela. No, teže od toga padali su mi pogledi tih ljudi.

Dosta sam drugova među njima prepoznao. Bili su tu Ante Matković i Ivan Karina, s kojima sam pre rata radio u istoj partiskoj ćeliji. Ante nam je bio sekretar. Iznenadili su me vedrim duhom, čak smo izmenjali po nekoliko reči i o tome šta nas čeka kad dođemo u svoj rodni kraj, u Imotski. To je bio naš poslednji susret.

Kolona je pošla ostavljajući tifusare i njihove vatre koje su se dimile. U talasima naišla je avijacija. Bombardovala i mitraljirala našu kolonu i bespomoćne bolesnike i ranjenike. Pred nama, pozadi nas, desno i levo — svuda — čula se uraganska vatra topova i mitraljeza. Kolonom se prenese naređenje — „požuri“ ...

Tako smo stigli na desnu obalu Sutjeske. Tu saznajemo da su se neke jedinice već probile, da je s njima prošao i Vrhovni štab sa drugom Titom. To nas je sve obradovalo. Čekamo noć da i mi izvršimo proboj. Pred sam mrak dat nam je zadatak, određeni su pravci proboja i mesto prikupljanja posle njega. Na levoj obali Sutjeske ugledasmo kolonu Nemaca i mnogo natovarenih konja. U isti čas jedna neprijateljska patrola sa psima nabasa na naše osiguranje. Psi zalajaše. Mašinke počeše parati grane iznad naših glava. Komanda: „Po dobivenim zadacima — napred, juriš“. Mi, komandiri četa, nismo uspeli preneti zadatke vodovima. Zapovest mi se svela na reči: „Za mnom, juriš!“ Četa je imala zadatak da se probija krajnjim levim krilom i, po mogućnosti, da odbaci neprijatelja što je mogućno dalje uz Sutjesku u pravcu Suhe, duž kanjona, te tako zaštiti levi bok proboja, a, zatim, da u toku noći produži ka Lučkim Kolibama i Vrbnici, probijajući se sama, za ostalim jedinicama.

Pošli smo na juriš. Čule su se samo ručne bombe, topovske i minobacačke granate. U toj opštoj gužvi borba se, uglavnom, vodila prsa u prsa. Ne znam da li smo više direktnih udaraca naneli vojnicima ili konjima jer smo u opštem jurišu naleteli i na kolonu natovarenih konja. Na bojištu je ostalo mnogo mrtvih i naših i neprijateljskih vojnika. Zaplenjenu komoru i zarobljene konjevoce, među kojima je bilo i mo-

bilisanih seljaka, ostavili smo nekolicini vojnika da ih sprovedu bataljonu. Četa je produžila ka jugu, u pravcu Suhe. Bila je noć kada sam naredio prikupljanje. Vidljivost je bila bolja od one prilikom prelaska preko Sutjeske. Prebrojali smo se. U životu nas je ostalo 13, svaki je bio negde ranjen ili kontuzovan. Pa ipak smo nastavili kretanje određenim pravcem. Usput smo nailazili na grupice iznemoglih i zaostalih drugova iz raznih jedinica. Prilazili su nam, te nas je za vrlo kratko vreme bilo oko 30. Stvorili smo novu četu, odredili joj komandire vodova i desetare, pa produžili dalje. Pred samu zoru, ispred brda, naišli smo na grupu neprijateljskih vojnika. Juriš je izvršen iz pokreta. Opet smo se služili bombom i nožem. Za orijentaciju nam je služila jedna kota koja se, pozadi neprijatelja, ocrtavala na horizontu. Daleko desno, čule su se jake eksplozije bombi i oštro štektanje mitraljeza, u istom trenutku kad smo i mi krenuli na juriš. Proboj je izvršen uspešno. Sreća naša što smo imali dovoljno ručnih bombi koje smo, nekoliko sati pre toga, oteli od neprijateljskih vojnika na obali Sutjeske. Kad smo se prikupili posle proboja četa je brojala — svega 18 drugova. U svanuće nam se priključilo još nekoliko zalutalih drugova. Ali u toj napetoj i nervoznoj atmosferi svi smo bili „nakrivo nabrušeni" — i najmanja sitnica nam je smetala. Nekoliko drugova počelo je da prigovara zaključcima većine u pogledu daljih dejstava. Hteli su da idu za svojim jedinicama, iako nisu znali gde su one. Energično smo ih sprečili.

— Ajdete vi, ja ću stići za vama! — reče tada jedan jako iscrpeni borac.

To bi značilo njegovu sigurnu smrt. Zato i nisam pristao. Ubeđivao sam ga, ali bez uspeha. Tada sam uzeo šibu da ga njome primoram da krene. Niko ga od nas nije mogao nositi; po iscrpenosti bili smo svi manje-više slični. Sve mi se to činilo neverovatno glupim i teškim. Odlučivao sam se da li da ga udarim? Mislio sam: Strašno je to spustiti ruku na druga koji je s tobom krv prolivao. Ali od dva zla, kad se već mora, birao sam manje. Mislio sam, bolje je i tako nego da ga Nemci nađu i ubiju, ili da tu umre. A i bojao sam se: ako on ostane, i drugi će poći njegovim primerom — u sigurnu smrt.

Protestovao je kada sam ga dosta jako gurnuo i oštro mu pripretio.

— Druže, u našoj se vojsci ne tuče.

Jedan borac mu je to odobravao, dodajući:

— Znaće za ovo i drug Tito — ali je ustao pre nego što sam do njega došao.

Pretila je opasnost, ako se počnemo osipati, da postanemo lak plen neprijatelju. Jer, od stare čete je ostalo vrlo malo drugova.

Zato sam naredio sat odmora i da se za to vreme ranjeni previju. Morali smo se spremiti za ponovnu borbu. Za to vreme su komunisti — bilo nas je pet, od toga tri iz stare čete — odžali kratak partiski sastanak. Raspravljali smo o nedisciplini i pozvali one na koje se to odnosilo da dođu na sastanak. Zamerili smo im. Na kraju smo zaključili da se ubuduće preduzimaju najstrože mere prema nedisciplinovanim drugovima, a za otkazivanje poslušnosti, u krajnjem slučaju, da se primeni streljanje na licu mesta.

I pored svih teškoća osećali smo se, na sunčanom junskom jutru, dosta ugodno posle noćnih borbi i napora. Bili smo ubeđeni da je najgore prošlo, a tako je i bilo. No to nije smanjilo našu opreznost. Krenuli smo dalje, a za neposredno osiguranje s čela isturili smo napred patrolu. Na grebenu kome smo išli ocrtavao se go vrh. Patrola zastade pred sam izlazak na vrh, dajući znak da se nešto pred njom nalazi. U najvećoj tišini četa se razvila u strelce i okružila vrh. Sa dva druga pošao sam ka vrhu. Kad smo izbili na vrh imali smo šta i videti. Na teškom mitraljezu spava nemački vojnik. Podne je, pa nam se ne nada. Iza vrha, na nekih 100 do 200 metara, uvalica u kojoj su nemački vojnici baš ručali. Prilika kakva se samo poželeti može. Da im se osvetimo za noćašnje gubitke.

Četa je brzo izbila na vrh. U tren oka likvidiran je osmatrač. Iz jednog sna prešao je u drugi. Njegov mitraljez okrenuli smo ka uvali i otvorili vatru. U prvi mah nekolicina Nemaca potrča prema nama, ali se brzo razbeža za ostalima, ostavljajući za sobom svu opremu i oružje. Na bojištu je ostalo mnogo mtrvih nemačkih vojnika. Nismo ih ni brojali. Mi nismo imali gubitaka. Nabrzinu se popunismo oružjem i municijom, već skoro dokrajčenom, ručasmo, a ponešto potrpasmo i u torbice.

Krenuli smo odmah dalje, neobično radosni zbog ovog iznenadnog uspeha. Sustigli smo jednu grupu boraca iz našeg bataljona, sa zamenikom komandanta, Markom Lagatorom. Pošli su da vide šta je s nama. Verovali su da smo svi izginuli. Marko nam je saopštio da je komandant naše divizije, Sava Kovačević, poginuo.

Nastavili smo put kroz šumu, vrhovima grebena u pravcu severa, bacajući sve što nam trenutno nije bilo nužno, sve —

sem puške, noža i municije. Marko je bacio čak i šinjel, predobar za naše pojmove, jer smo svi bili polugoli. Uzeo ga je Milan Parađina, puškomitraljezac. Nosio ga malo, pa i njemu dosadilo.

U putu smo sreli i razbili jednu jaču nemačku patrolu, a sutradan smo ušli u sastav bataljona i brigade.

Na putu za istočnu Bosnu prišao mi je onaj drug, koji pre nekoliko dana nije hteo da krene i koji se odupirao mojoj naredbi. Stideo se svoje malodušnosti. I posle rata smo se sretali. Bio je, inače, dobar borac, a kasnije i rukovodilac.

Josip ŽUŽUL

PREKO SUTJESKE

Posle dugog i napornog marša četa[1] se zaustavila u jednoj šumi kraj r. Pive. Glad, bolesti i iscrpenost pratili su nas kao senka. Čim smo seli, zaspali smo mrtvim snom. Ali odmor nije potrajao dugo. Začu se komanda „pokret".

Ošamućeni od umora i onog kratkog sna, jedva smo se dizali. Međutim, dva druga su i dalje ležala. Zovemo ih: „Hajde, diži se, Ante, krećemo".

Mislili smo da su se uspavali i ne mogu da se probude. Tek kad smo ih prodrmali, videli smo da su mrtvi. Jedan se zvao Ante, dok se drugome ne sećam imena. Prošli su s nama sve tegobe od formiranja Prve dalmatinske brigade. Kraj kozje staze iskopali smo dve rake i sahranili ih. Nemi pogledi čete bili su poslednji pozdrav mrtvim drugovima. Četa je krenula dalje u susret jednom neprijatelju — fašistima, a gonio je drugi neprijatelj — glad. U ovom maršu, do reke Pive, nailazili smo usput na puževe, koji su nam tada bili više nego najfinija poslastica. Kupili smo ih u hodu i žive jeli. Nailazili smo na korenje slično luku, koje smo takođe jeli.

Idući dalje naišli smo na jednog mrtvog druga. Ležao je licem zarivenim u zemlju. Pripadao je nekoj jedinici koja je tuda prošla pre nas i od iznemoglosti izostao i umro. Pokrili smo ga vlažnom zemljom. Malo dalje ležao je mrtav konj. Sekli smo komade mesa i stavljali ih u rančeve, a oni koji nisu imali rančeve, punili su džepove. U tren oka od konja ništa nije ostalo. Kada smo stigli na Pivu, već je pala noć

[1] Treća četa 4 bataljona Prve dalmatinske brigade. Pisac je bio desetar u četi. — Nap. red.

Odmorili smo se u jednoj šumi. Jedni su otišli na položaj, dok su ostali naložili vatre, pekli meso i onako polupečeno jeli. Ja sam dobio i kože od konja sa koje sam prethodno spalio dlake, a zatim isekao na manju parčad i sa ostalim mesom pekao na žaru. Potom smo polegali pored vatre i zaspali dubokim snom.

Jednom drugu su se zapalile pantalone, ali on je tako čvrsto spavao, da nije ni osetio da gori. Noć je prošla mirno, ali nas je uzoru neprijatelj počeo tući iz topova i minobacača. Granate su padale na sve strane. To je bio pravi pakao. Neke granate su padale usred vatri, te su mnogi koji su spavali uz vatru izginuli. Na jednom brežbuljku, tu blizu, počele su borbe sa neprijateljem. Borba se vodila ceo dan. Uz nas se nalazio i veći broj ranjenika, koje je trebalo zaštititi i preneti dalje od neprijatelja. Sa njima je trebalo da se povučemo u pravcu reke Tare.

Neki su ranjenici bili skriveni u kanjon reke Sušice. Druge smo mi tu ostavili, pošto nismo imali dovoljno konja, dok su neke otkrili Italijani i domobrani i na zverski način pobili. Od Tare smo se opet vratili ka Pivi. Prilikom prelaska Pive neprijatelj nas je tukao jakom vatrom. Ljudi su padali, a mi nismo bili u stanju da im pomognemo. Odnosila ih je brza planinska reka. I pored jake neprijateljske vatre i velikih gubitaka prešli smo reku i krenuli u pravcu Vučeva.

Do Vučeva neprijatelj nas je žestoko bombardovao. Nailazili smo na strašne prizore — leševi bez glave, ruke i noge. Od Vučeva smo krenuli ka Sutjesci jednom kozjom stazom. Celim putem pratila nas je kiša. Magla se sve više spuštala. Iako je bio mesec jun, bilo je dosta hladno. Staza je klizava a mi, premoreni i gladni, jedva smo se vukli. Mokri do kože, lagano smo se spuštali. Grozni prizori, usput, ne prestaju. Jedan drug je ležao glavom zarivenom u mlaz vode koji se spuštao s brda. Prišli smo mu, podigli ga iz blata i stavili kraj staze. Bio je još živ ali na izdisaju. Nema mu pomoći. Malo dalje, nekoliko mrtvih leži uz stazu. Poumirali su od iznemoglosti i gladi. U drugoj gomili ima i živih. Jedino što smo mogli, u ovim časovima, učiniti za njih bilo je to da one koji su još davali znake života sklonimo kraj staze. Jer, i sami smo se jedva vukli od iznemoglosti i gladi.

Lagano smo se spuštali. Izdaleka se čuo šum Sutjeske i osećala svežina vode. Odmorili smo se blizu obale, pošto je trebalo da u toku noći pređemo reku. Tražio sam sa jednim drugom mesto gde bismo se sklonili. Našli smo dva žbuna. Prekrili smo ih šatorskim krilom i napravili mali zaklon. Vatru smo mogli da naložimo, samo ako je dobro maskiramo. Kraj nas, nekoliko drugova deli između sebe creva i meso.

Vatra se stalno gasila jer su drva bila mokra. U jednom trenutku začusmo, sa suprotne strane Sutjeske, lavež pasa. Odmah, zatim, osu po nama puščana i mitraljeska vatra. Neki drugovi koji su otišli po vodu, izginuše. U tom momentu, naš komandant naredi juriš preko Sutjeske.

Borba je bila žestoka, jer su Nemci pokušavali da nam na svaki način onemoguće prelazak. Oni što su već zagazili u reku padaju pogođeni. Ali, ide se dalje. Zrna fijuču oko naših glava.

Sutjeska na ovom mestu nije bila tako duboka, ali je dosta brza, te odnosi mrtve i ranjene. Ranjenici se dave i dozivaju upomoć, ali im nismo pomoći mogli. Na sredini reke, dva druga se drže za ruke; jedan od njih je pogođen, a drugi ga hvata za rame, ruke i kosu da bi ga spasao.

Po izbijanju na obalu nastavila se borba — na samoj obali, zatim na putu i za čuku iznad Sutjeske. Tu smo pobili neke nemačke vojnike i zaplenili veći broj konja sa opremom i hranom. Probijajući se, dalje kroz šumu, nailazili smo na mrtve drugove. Noć se već spustila. Ne vidimo ništa ispred sebe, samo ovde-onde čujemo dozivanje. Veza se prekida, zatim se uspostavlja, pa ponovo prekida. U grupama se probijamo i izbijamo na čuku iznad Sutjeske. Idemo dalje, sakupljamo se i produžavamo kretanje kroz Zelengoru.

Milan ŠIMIĆ

IZ DANA U DAN U BORBAMA I MARŠEVIMA[1]

Sedamnaesti maj 1943 godine... Štab bataljona nalazio se na teritoriji Lukova blizu Nikšića. Dan je bio oblačan i vrlo hladan. Poslije podne smo dobili vijesti koje smo prokomentarisali i zaključili — ili Njemci prikupljaju snage u Crnoj Gori da bi, pošto su ih Saveznici potisnuli iz Afrike, posjeli jadransku obalu, radi sprečavanja iskrcavanja Saveznika na našoj obali, ili vrše pripreme za novu ofanzivu protiv Glavne operativne grupe Vrhovnog štaba NOV.

18 maj... U toku noći (17/18 maja) neprijateljska artiljerija iz garnizona Nikšić dugo je tukla zaseok u kome smo mi bili zanoćili. Žrtava nijesmo imali.

Ovoga dana smo održali sastanak bataljonskog biroa SKOJ-a kome je prisustvovao i brigadni sekretar. Na sastanku je objašnjena vojno-politička situacija i istaknuta potreba političke pripreme omladinske organizacije za nove napore koje će zahtijevati takva vojno-politička situacija.

Poslije podne smo izvršili pokret do Donjih Dragovoljića.

19 maj... U osvit dana, u samo praskozorje, čula se žestoka vatra na položajima naše 2-ge čete. Borba je trajala duže vrijeme. Ustanovili smo da se radilo o napadu Italijana i četnika na čuku Kablena Glava koju je držala ta četa. Kasnije je stigao i izvještaj od komandira čete u kome javlja da je četa održala Kablenu Glavu i da je neprijatelj na njoj ostavio 7 mrtvih, a mi nijesmo imali gubitaka.

---

[1] Autor je bio omladinski rukovodilac bataljona i član bataljonskog partijskog biroa. — Nap. red.

20 maj ... Neprijateljska avijacija je izviđala naše položaje, no mi smo i dalje ostali na njima. Toga dana je omladinska organizacija našeg bataljona pozvala na drugarsko takmičenje ostale bataljone naše brigade. U tom smislu upućeno je pismo omladinskim organizacijama tih bataljona.

21 maj ... Rano izjutra izvršili smo pokret do s. Granice, odakle su upućene patrole prema Gornjem Polju. Ove patrole su se na tom pravcu sukobile sa njemačkim snagama koje su toga dana pristizale iz pravca Gacka, preko Golije i Duge, i razmještale se u rejonu Gornjeg Polja. U prolazu Njemci su palili sela, tako da se požar brzo širio duž puta od Presjeke do Vidrovana.

Istoga dana u naš bataljon su stigli i neki drugovi koji su pušteni iz logora — zamijenjeni za Italijane zarobljene na Javorku. Među njima je bio i drug Radonja Đukić, koji nas je upoznao sa njihovim patnjama u logoru. Teško je u potpunosti prikazati radost koju su ispoljili kada su se ponovo našli među svojim drugovima.

U 1 i 3 četi su održani sastanci omladinskih organizacija na kojima je prorađen Proglas Glavnog štaba za Crnu Goru i Boku. Sadržina Proglasa je već nagovještavala neprijateljsku ofanzivu.

22 maj ... Noću 21/22 izvršili smo pokret i prije zore zauzeli položaj iznad sela Oraha, na kome smo ostali čitav dan.

23 maj ... Noću 22/23 maja jedna naša četa izvršila je napad na njemačke položaje. Ovaj napad je samo djelimično uspio, u njemu je poginuo Krsto Popović, a ranjeni su Labud Marković i Đorđija Međedović. Sva trojica su ranije bili ilegalci, a u bataljon su došli kratko vrijeme prije ove akcije.

Ova akcija i sukob patrtola prethodnog dana bile su prave naše borbe sa njemačkim jedinicama koje su bile angažovane u Petoj ofanzivi. Poslije noćnog napada četa se povukla na položaj sjeverno od s. Oraha, na kome je ostala do podne, kada je bila smijenjena.

24 maj ... Izvršili smo pokret u pravcu Jasenova Polja. Prije pokreta održali smo sastanak bataljonskog partijskog biroa.

Po izbijanju na položaj iznad Surdupa zadržali smo se na njemu i izviđali njemačke položaje. Noću smo napadali na položaje Njemaca. Uspeli smo da ih sa nekih položaja zbacimo nanijevši im osjetne gubitke. U toku ovih napada imali smo nekoliko ranjenih, a poginuo je Dušan Vujačić, koji je u bataljon došao sa grupom ilegalaca i terenskih partizana.

25 i 26 maj ... Dani su bili kišoviti i vrlo hladni. Ostali smo na istim položajima. Noću 25/26 ponovo smo napadali na

njemačke položaje iznad komunikacije kod Surdupa, ali ih nijesmo mogli zauzeti.

27 maj... Neprijatelj je uz podršku artiljerije preduzeo napad na širokom frontu od Gornjeg Polja do Jasenova Polja. Juriš neprijatelja na naše položaje je slomljen i Njemci su se povukli na svoje polazne položaje. Odmah poslije toga počeli su artiljeriskom vatrom tući položaje našeg bataljona. Naročito je pretrpio jaku vatru 2 vod 3-će čete.

Njemci su u ovim borbama imali oko 30 mrtvih i ranjenih, koje nijesu uspjeli odnijeti sa položaja. Naša 1-va četa je imala 3 ranjena, među kojima je bio i Miljo Milatović, sekretar partijske ćelije.

Poslije podne dobili smo naređenje za brz pokret prema Gvozdu.

28 maj... Ostali smo na položajima kod Gvozda, koje smo zauzeli u toku noći 27/28, da bismo zatvorili komunikaciju Nikšić—Šavnik. Ove položaje je izviđala neprijateljska avijacija. Na njima smo ostali samo kratko vrijeme, jer smo dobili naređenje da izvršimo pokret. Bataljon je pošao preko Čeranića Gore i Krnovog Polja i posio položaje na Krnovskoj Glavici (tt 1634). Desno od nas, a zapadno od pomenute komunikacije, nalazio se 4 bataljon naše brigade. Ovako raspoređeni, naši su bataljoni zatvarali prilaze Šavniku, u kome se još nalazio jedan dio Centralne bolnice.

Na naše položaje napadali su Njemci u toku čitavog dana, no mi smo ih uspješno odbijali. U borbi za Krnovo Polje Njemci su pred kraj dana upotrijebili i tenkove. Naš bataljon je ostao na ovom položaju sve do pred sam mrak, kada su neprijateljski tenkovi uspjeli da iziđu i na sam tt 1634. Neprijateljske tenkove nijesmo mogli uništiti pošto nijesmo imali protivtenkovskog naoružanja. U toku borbe imali smo i nekoliko ranjenih, među kojima i Gavra Lakića i Muja Perkovića. Ovaj posljednji je bio poznat kao neustrašiv puškomitraljezac. Pred mrak smo dobili naređenje za povlačenje u pravcu Šavnika.

29 maj... Noću 28/29 povukli smo se sa krnovskih položaja i preko Šavnika izišli na Turiju i Mljetičak. Posjeli smo te položaje i ostali na njima u toku dana i noći 29/30. Ishrana u bataljonu već nekoliko dana nije redovna, pa ni ovoga dana nije bila obezbijeđena. Premorenost i izgladnjelost boraca oštro se ispoljavaju.

30 maj... Rano izjutra prebacili smo se na nove položaje i rejonu s. Godijelji. Prilikom posijedanja ovih položaja neprijateljska avijacija (7 „Štuka“ i „Savoja“) bombardovala je položaje našeg bataljona. Na ovim položajima bataljon nije dugo ostao, jer je dobio naređenje za pokret koji smo izvršili

dolinom rijeke Komarnice i prikupili se u Dobrom Dolu, na južnim padinama Durmitora.

31 maj i 1, 2 i 3 jun... Bataljon je ostao na položajima u rejonu Dobrog Dola i na južnim padinama Durmitora. Na ovim položajima smijenili smo 4 bataljon naše brigade, kao i jedan drugi bataljon (vjerovatno Sandžačke brigade). Držali smo položaje na Bobotovom Kuku (tt 2522), zatim na položajima Sljeme i Sedlo, sa kojih smo zatvarali pravac od Jezera i Žabljaka. Na ovim položajima smo se sukobljavali samo sa četnicima.

Dok smo se nalaziil na ovim položajima, održali smo sastanak bataljonskog partijskog biroa, a odmah zatim sastanke partijskih ćelija i skojevskih aktiva po četama. Na sastancima smo analizirali vojno-političku situaciju i postavili zadatke komunista i skojevaca u vezi sa ofanzivom.

4 jun... Izjutra smo izvršili pokret sa dosadašnjih položaja. Kretali smo se preko s. Boričja, a predveče smo se spustili na desnu obalu Pive. Ovdje smo na prelazima Pive za s. Plužine smijenili sa položaja 3-ći (Mostarski) bataljon.[2] Od boraca ovoga bataljona doznali smo da je u borbama sa Njemcima i ustašama, na lijevoj obali Pive, poginuo Vlado Tomanović, zamjenik komandanta Desete hercegovačke brigade.

Na ovim položajima ostali smo i 5 juna. Borbi sa neprijateljem nijesmo imali. Ovdje smo došli u kontakt sa seljacima sa lijeve obale Pive, koji su zbog terora Njemaca i ustaša pobjegli od svojih kuća. Seljaci su nam pričali da su neprijatelji samo u dva sela ubili ili zaklali 67 osoba. Žrtve su uglavnom bili starci, žene i djeca, jer odraslih muškaraca nije u selima bilo.

6 jun... Čitave noći 5/6 maršovali smo i negdje oko podne stigli u katun Nikolin Do. Odavde smo pošli na posijedanje položaja opet na jugozapadnim padinama Durmitora. Na ovim položajima, oko Skrčkog Jezera, ostali smo i u toku 7 i 8 juna. Za ovo vrijeme neprijatelj je napadao na naše položaje koje smo uporno branili. Na položajima se nalazio čitav naš bataljon i naše su čete uspješno odbijale napade neprijatelja, nanoseći osjetne gubitke. Borci su s položaja gledali kako neprijatelj izvlači mrtve i ranjene. Naše šete su imale samo 2—3 ranjena. Napadali su nas Njemci i Bugari.

9 jun... Po primljenom naređenju noću 8/9 izvršili smo pokret. Maršovali smo neprekidno 24 časa, sa zapadnih ogranaka Durmitora, preko naselja Pivske Planine, prešli smo Pivu u rejonu Donjeg Kruševa i pred samu noć stigli na Vu-

[2] U pogledu smjene 3-ćeg (Mostarskog) bataljona uporedi: Enver Čemalović, *Juriš na Košur 13 juna* (u ovoj knjizi).

čevo. Ovdje je bataljon zanoćio, što je omogućilo da se ljudstvo malo odmori i skuva hranu.

Prolazeći kroz Nikoviće, Jeriniće, Polje, a naročito kroz kanjone Pive i preko platoa Vučeva, nailazili smo na ešelone naše Centralne bolnice. Jedan dio ranjenih i bolesnih drugova ostajao je za vječita vremena u tim krajevima, podležući ranama ili ginući od neprijateljske avijacije. Drugi dio se organizovano povlačio pod rukovodstvom uprave bolnice i štabova bolničkih ešalona. Treći dio, teški i nepokretni ranjenici, sklanjan je po nepristupačnim vrletima, radi privremenog zbrinjavanja do prolaska neprijateljske ofanzive.

Maršujući usiljenim maršom pored bolničkih ešalona, sretali smo se sa svojim poznatim drugovima i prijateljima. Najteže nam je bilo prolaziti pored onih koji su ostajali u privremenim skloništima. Mnogi od njih pitali su nas da li je naš bataljon zaštitnica i da li iza nas ima još jedinica. U tom prolazu vođeni su kratki ali značajni razgovori između boraca iz bataljona i bolničkih ešelona. Borac koji podliježe ranama hrabrio je onoga što žuri na nove juriše, savetujući ga da istraje do pobjede. Drugi je borac iz bolničkog ešelona upućivao preko nas pozdrave svojoj četi i bataljonu. Neki su pozdravljali svoje roditelje, braću i sestre. Poneki je tražio od nas da mu damo nekoliko metaka za pištolj ili ručnu bombu. Bilo je tu mnogo razgovora koji izazivaju bol i tugu, ali istovremeno daju snage za dalje borbe. Ti su se razgovori duboko urezali u sjećanje i ne mogu izblijeđeti do kraja života.

Za sve vrijeme ovog napornog marša neprijatlejska avijacija je izviđala naše kolone i povremeno ih tukla. Naročito je tukla partizanski most na Pivi, preko koga smo prelazili. Pored toga, neprijatelj nas je tukao i artiljeriskom vatrom sa položaja na desnoj obali Tare. Od ovih napada bilo je novih ranjenika koji su povećali ionako velike bolničke ešelone. Prilikom mitraljiranja neprijateljskih aviona lakše je ranjen i naš komandant bataljona.

Na ovom maršu borci našeg bataljona su se sreli i pozdarvili sa Radojicom Mićovićem-Raletom. Našli smo ga pored samog mosta na Pivi. Ovoga puta naš omiljeni Rale nije nas dočekao sa osmjehom i raspoloženjem kao što je to obično ranije činio. Bio je zamišljen. Pokazao je svojim drugovima da mu je jedna noga otsječena.

Sreli smo se i sa Nikolom Abramovićem. On je bio puškomitraljezac u 3 bataljonu naše brigade. Zbog ranjavanja u nogu u toku Četvrte ofanzive našao se u bolničkim ešelonima. Pričali su nam drugovi iz 3-eg bataljona da je bio hrabar i disciplinovan borac i da je svojom borbom i drža-

njem časno i dostojanstveno čuvao ugled borca proleterske brigade. Ranjena noga bijaše mu sasvim suva, ukočena, a opšte zdravstveno stanje zabrinjavajuće. Većina drugova naše 1-ve čete dobro je ponznavala Nikolicu. On je bio najmlađi član skojevskog aktiva u njihovom selu kada su jula 1941 godine polagali zakletvu da će sprovoditi program KPJ u borbi protiv fašitičkog okupatora, a za pobjedu Narodne revolucije. Ljekar njihovog ešelona rekao nam je: „Nikolino stanje je zabrinjavajuće“. Međutim, na rastanku nas je Nikola zamolio da pozdravimo drugove iz njegovog bataljona i rečemo im da će se on brzo vratiti u bataljon. „Već bih se i dosada vratio da bolnica nije u stalnom pokretu, zbog čega mi se rana povređivala“. U toku daljeg marša ka Sutjesci Nikola je pao zajedno sa drugim ranjenicima. Ostao je do kraja vjeran datoj skojevskoj zakletvi.

10 jun... Izjutra je bataljon krenuo sa Vučeva i spustio se, preko Ravnog Borja, na desnu obalu Sutjeske. U rejonu popaljenog zaseoka Keljića, nedaleko od Tjentišta, bataljon je ostao na položajima. Na obalu Sutjeske stigli smo oko podne. Neprijateljska avijacija je bila aktivna i ovog dana, ali je više bombardovala položaje susjednih jedinica nego naše. S neprijateljem nijesmo još imali borbu, jer ga na obali Sutjeske nije bilo; međutim, na vrhovima Medveđeg Brda, Vilinjaka, kao i u rejonu Krekova i na padinama Ozrena jasno su se primjećivali neprijateljski vojnici. Sa njihovih položaja često su se čuli rafali „šaraca“. Njihovi položaji nalazili su se na jedan do jedan i po kilometar od lijeve obale Sutjeske. U toku dana neprijateljska artiljerija je stalno tukla položaje u dubini Zelengore, kao i u rejonu Vučeva.

Na maršu za Sutjesku ponovo smo prolazili pored bolničkih ešelona i opet su se ponavljale slike i doživljaji iz prethodnog dana. Razlika je bila u tome što smo na ovim položajima češće nailazili na tek poginule drugove, od kojih su mnogi bili rastrgnuti eksplozijama avionskih bombi i artiljeriskih granata. Bile su dirljive slike pojedinih tifusara, koje smo gledali kako sisaju ovce i na taj način ublažuju ovom bolešću još više izraženu glad. Na drugoj strani smo gledali kako italijanski vojnici, zarobljeni u borbama oko Nikšića, jurišaju na ubijene konje i trgaju svježe konjsko meso, koje odmah jedu bez kuvanja i pripremanja. Uprava bolnice je koristila zarobljene Italijane za nošenje ranjenika, ali se i kod njih primjećivala krajnja malaksalost i fizička klonulost.

Na položajima na desnoj obali Sutjeske održala je u toku dana sastanak partijska ćelija 1-ve čete. Kao najvažnije na sastanku je istaknuta nužnost veće političke aktivnosti komunista među borcima na objašnjavanju dotadašnjih ishoda borbi

i vojno-političke situacije i naših daljih zadataka u toku ofanzive — o čemu je među borcima bilo nejasnoća, pa čak i različitih tumačenja.

11 jun... Osvanuli smo na istim položajima i u toku noći se malo odmorili i nahranili. Dan je bio kišovit i hladan, ali su i pored toga „Štuke" bile vrlo aktivne. Neprijatelj je bombardovao rejone s. Tjentišta, Ravnog Borja, Borovna i gore na platou Vučeva. Od detonacije bombi dolina Sutjeske se prolamala i tutnjala.

Ove noći je iz bataljona nestalo nekoliko drugova i drugarica. Nastala je diskusija o njihovom slučaju, ali je ubrzo prekrati iznenadan dolazak bataljona Prve dalmatinske brigade na naše položaje. Sada se razvi diskusija sa drugom tematikom između boraca naših bataljona, koja postade vrlo živa s obzirom da je i u našem bataljonu bilo boraca iz Dalmacije. Sa diskusije se ubrzo prešlo na objašnjavanje mjesta neprijateljskih položaja. Diskusija se još nije bila završila kada naši osmatrači sa obale javiše da na lijevoj obali rijeke vide njemačku kolonu koja se kreće nizvodno. Odmah zatim preneti su i zahtjevi vodova i četa do štaba bataljona u kojima traže otvaranje vatre na kolone. Tada je nastao opšti tajac i iščekivanje odluke štaba. U tom iščekivanju posmatrali smo kako se njemačka kolona izdužuje od izlaza iz kanjona Sutjeske ka zgarištu Tjentišta. Odjedanput, čelo kolone zastade. Kolona se poče prikupljati, a odmah zatim rastovarivati opremu i naoružanje sa konja na livadama oko Tjentišta. Potrajalo je to svakako duže vrijeme. U tišini iščekivanja naređenja za napad borci su, sklonjeni iza drveća i kamenja, slušali razgovor između štaba Prve dalmatinske brigade i štaba našeg, 1-vog bataljona: „Ako kolona produži pokret nizvodno, nećemo je napasti, ali ako zastane, moramo je napadati i probijati se. Slažemo se da je napadnemo, nadmoćniji smo i uništićemo je; ali ne bi trebalo odmah da se probijamo. Treba ovladati onim čukama na lijevoj obali Sutjeske (mostobran), a potom izvijestiti o tome štab divizije i čekati na tim položajima dalja naređenja. Ko hoće da ga zarobljavaju Njemci, neka čeka ovdje ili tamo, isto će mu biti, a mi ćemo se probijati odmah i u toku noći".

U tom momentu se otvorila snažna vatra i sa naših i sa neprijateljskih položaja. Tada su poletjeli borci svih naših bataljona i zagazili u Sutjesku. Neki su naišli na gazna mjesta i brzo je pregazili, dok su drugi naišli na brzake koje nijesu mogli pregaziti. Nastala je borba pojedinaca sa brzacima Sutjeske. Voda je zahvatila neke od njih i počela ih nositi. Među njima su bile i Desanka Gajović i Jovanka Martinović, ali su uz pomoć drugova savladale rijeku i odmah nastavile juriš na

neprijatelja. Nijesu nikada zaostajale iza boraca kad je trebalo jurišati na neprijateljeve položaje ili bacati bombe u njegove bunkere.

Borba je bila kratka, a nalet naših bataljona snažan i neodoljiv. Glavnina neprijateljske kolone je bila vrlo brzo uništena. Nju su napadali dalmatinski bataljoni. Ostatke kolone gonili su naši bataljoni u pravcu Ozrena i Krekova, sve dok na tim položajima nijesu naišli na neprijateljske snage koje su ih već odranije bile posjele i na njima se dobro utvrdile. Na tim položajima je produžena borba, ali su prvi napadi naših bataljona odbijeni.

Prilikom prelaska Sutjeske i juriša naš bataljon, kao i bataljoni Prve dalmatinske brigade, pretrpio je znatne gubitke. Iz 2-ge čete poginuo je Momčilo Radović, hrabar borac i mlad rukovodilac. Iz 3-će čete su poginuli Milan Bracanović i Slobodan Kljakić, takođe hrabri i primjerni borci. U ovoj borbi imali smo i nekoliko ranjenika.

12 jun... Noću 11/12 probijali smo se dolinom Usovičkog Potoka, između neprijateljskih položaja na Ozrenu i Vilinjaku. Na našim krilima vođena je borba u toku čitave noći. Međutim, na presjedlini između ovih položaja neprijatelja nije bilo, jer je prolaze kontrolisao samo patrolama i manjim zasjedama, koje su naše jedinice brzo likvidirale. Borci našeg bataljona su se još prilikom juriša preko Sutjeske i napada na njemačku kolonu izmiješali sa borcima bataljona Prve dalmatinske brigade, a noć je otežavala jedinicama da se srede i nastave dejstva u svom formaciskom sastavu.

Na ovim položajima ponovo smo nailazili na bolničke ešelone. U razgovoru sa drugovima i drugaricama iz ešelona doznali smo gdje su Njemci preko dana držali položaje, gdje imaju izgrađene rovove i odakle tuku teškim oruđima i minobacačima. U daljem razgovoru bolničarke su nam rekle da su njihovi ešeloni ostali bez hrane i da su toga dana ubili i posljednjeg konja kojim mogu obezbijediti hranu samo za sjutrašnji dan.

Osvit 12 juna zatekao nas je u pokretu preko Tisovog Brda i zapadnih padina Ozrena; spuštali smo se u dolinu Hrčavke. Na ovom terenu smo nailazili na njemačke grobove, na kojima su svuda stajali njihovi šlemovi. Ali nailazili smo i na grupe zaklanih ranjenika i bolesnih partizana pored zgarišta vatri uz koje su se grijali.

Pošto smo se po danu bolje orijentisali, uočili neprijateljske položaje, kao i uvidjeli da se udaljujemo od glavnine brigade, među borcima se pojavila zabrinutost i neizvjesnost. Nije se znalo u kakvom sastvu je bataljon izišao iz ovog neprijateljskog obruča niti šta je bilo sa štabom bataljona. Da

li se i dalje treba probijati ili zauzeti odgovarajuće položaje radi sadejstva u probijanju glavnine naše brigade i divizije? Da li će se glavnina divizije uopšte probijati na ovom pravcu itd. Zbog te neizvjesnosti sastali su se pojedini članovi komandi četa koji su dotada bili pristigli, da bi na zajedničkom sastanku donijeli odluke o preduzimanju mjera u vezi sa opštim zadatkom proboja na Sutjesci. Do ovog sastanka i pojave neizvjesnosti došlo je zbog toga što navedeni štabovi prethodnog dana nijesu donijeli jedinstvenu odluku, niti su stigli da jedinicama izdaju jasne i određene zadatke.

Dok je ovo sve trajalo, u dolinu Hrčavke pristizalo je ljudstvo i bataljon se sve više okupljao. Neko od boraca prenese vijest da je stigao i štab bataljona sa nekim članovima štaba Prve dalmatinske brigade. Ova vijest je odmah prekinula svaku neizvjesnost i razvedrila naša umorna i neraspoložena lica. Svi smo osjetili novu snagu i polet za dalje napore. Štab bataljona je pristupio sređivanju četa i bataljona kao cjeline. U tome nas je uhvatila noć i mi smo zanoćili u šumama Zelengore. U toku ove noći izgubili smo vezu sa Prvom dalmatinskom brigadom.

13 jun... Nastavili smo marš kroz mračne i vlažne šume Zelengore i stigli u rejon Ljubina Groba. Pri prelasku preko golih pašnjaka neprijateljska avijacija nas je otkrila i mitraljirala. Produžili smo marš i zašli u šume na izvoru Vrbničke Reke. U tim šumama bataljon se odmorio, a donesena je i odluka da se tu i prenoći. Tako smo se ovog dana konačno udaljili od Sutjeske kao i položaja Ozrena i Vilnjaka, na kojima je trebalo da štitimo prelaz glavnine brigade preko Sutjeske.

Od 8 juna, kada smo večerali prije polaska sa padina Durmitora, pa sve do Vrbničkih Koliba samo smo dvaput dobili hranu, i to parče kuvanog mesa. Za sve to vrijeme hranili smo se srijemušom. Od takve hrane bili su nam usta i jednjaci već izranjavljeni, a iz želuca smo podrigivali jaku kiselinu. Ovog dana je donesena odluka da se ubije jedan konj i meso skuva za večeru, jer se drugo ništa nije moglo naći i spremiti za hranu.

14 jun... Štab bataljona je rano izjutra uputio nekoliko patrola u pravcu Vrbnice, Kruševa i Zamrštena, sa zadatkom da uhvate vezu sa glavninom brigade i divizije. Glavnina bataljona je i dalje ostala u rejonu Vrbničkih Koliba, odakle je ispitivala da li na obližnjim položajima ima još neprijateljskih jedinica.

Patrole nijesu uhvatile vezu ni sa glavninom brigade ni sa drugim brigadama iz divizije. U toku dana izbijali su prvi dijelovi glavnine divizije i od njih smo saznali: da je prošlog dana u opštem proboju glavnih snaga divizije poginuo ko-

mandant Sava; da je prilikom proboja glavnina pretrpjela velike gubitke i da se bolnički ešeloni sada probijaju i spasavaju sami. Ovo nam je bio najteži dan u Petoj ofanzivi. Svi smo preživljavali teške trenutke i osjećali dubok bol. Nastalo je interesovanje kako su proboj i juriši tekli, ko je i gdje poginuo itd. Svi smo diskutovali o tome da li je mogućan takav neuspjeh jedne naše krupne jedinice.

U diskusiji se zatim prešlo na analizu uzroka tako teškog poraza. Analiziralo se različito i površno, jer je raznovrstan bio i naš sastav u pogledu uvida nad svim elementima koji su uticali na konačan ishod borbi.

15 jun... Na izvornom dijelu Vrbničke Rijeke, u rejonu Trebove, iskupili su se dijelovi Pete brigade poslije proboja na Sutjesci. Najviše gubitaka su pretrpjeli 2 i 5 bataljon. Ovdje je sekretar brigadnog partijskog komiteta Jagoš Uskoković održao kratko savjetovanje, na kome je analizirao ishod borbe na Sutjesci i ukazao na naše nove zadatke u toku proboja za glavninom naših snaga i Vrhovnim štabom.

Brigada je oko podne izvršila pokret pravcem Konjske Vode i zapadno od s. Jeleča, prešla komunikaciju Foča—Kalinovik i zanoćila u s. Kovačićima. Na ovome maršu nestao je stari mitraljezac Đoka.

16, 17 i 18 jun... Brigada je nastojala da nahrani svoje ljudstvo, vršeći kraće pokrete prema Jahorini. U s. Jabuka, na jugozapadnim padinama Jahorine, naš bataljon je imao predanak. Iz ovog sela su nestali Rozalije i Toda.

Odavde je cijela brigada izvršila usiljeni marš u cilju što bržeg prebacivanja preko pruge Sarajevo—Višegrad. Međutim, neprijatelj je, dovlačeći ljudstvo oklopnim vozom, u rejonu želj. stanice Ustiprača, uspio da odvoji naš 4 bataljon od glavnine brigade. Pošto je neprijatelj posio položaj duž pruge, to su pokušaji 4-og bataljona za ponovnim probijanjem propali.

*

Od 19 do 26 juna... Ostatak naše brigade ostao je u selima Podromanije na odmoru. Za to vrijeme je ljudstvo očekivalo sudbonosnu odluku Vrhovnog štaba o daljem postojanju brigade. Odluka je donesena na opštu radost i zadovoljstvo svih pripadnika brigade. Ona je glasila „Savina brigada se neće rasformirati, ona će i dalje dejstvovati kao Peta brigada u sastavu NOV".

26... Peta brigada je izvršila pokret sa Podromanije i prebacila se u dolinu r. Krivaje. U gornjem i srednjem toku

ove rijeke brigada se zadržala do 12 jula. Na ovim terenima smo vodili borbu sa ustašama i četnicima.

Od 12 jula do 22 avgusta brigada se sa ovih terena prebacila na nove položaje na Ozrenu. Za ovo vrijeme na području između r. Krivaje i r. Spreče brigada je vodila češće borbe sa četnicima kao i sa dijelovima „Vražje divizije". U ovim borbama imali smo samo u 1-vom bataljonu 11 mrtvih i ranjenih. Među poginulima bili su i: Kole Roćenović, koji je kao pomoćnik komesara bataljona bio teže ranjen kod s. Očevlja, a kasnije podlegao ranama i umro u vojnoj bolnici, Ante Perković i petnaestogodišnji Božidar Milatović, koji su poginuli na položajima oko s. Tunika i Podjelova.

21 avgust... Pošli smo iz s. Ribnice, u sastavu Druge proleterske divizije, na dug marš za Crnu Goru. Poslije prelaska Jahorine i izbijanja u rejon Foče, maršruta nas je vodila dolinom Sutjeske za Hercegovinu.

U rejon s. Tjentišta stigli smo 13 septembra prije podne. Zastali smo pred kosturnicom naših ranjenika koje je neprijatelj u završnoj borbi na Sutjesci poubijao. Brigada je odala poštu sjenima naših poginulih boraca, a zatim je štab brigade odredio jedan vod koji je, zajedno sa komesarom brigade Dragišom Ivanovićem, pošao prema grobu komandanta Save. Trinaestog juna, prije tri meseca, poginuo je Sava jurišajući sa svojim proleterima na njemačke položaje. Borci su ga sahranili u toku borbe, pored vojničke staze ispred grudobrana neprijateljskog rova gdje je i poginuo.

U rejonu kote 900, na južnim padinama Ozrena, naišli smo na grobove, ali na mnogo više golih ljudskih skeleta obraslih u travu. Komesar je zastao nad jednim od grobova i rekao: „Ovdje smo sahranili druga Savu..." Na donjem dijelu groba voda je bila odnijela zemlju i Savine čizme su virile. Donijeta je odluka da iskopamo novu raku i prenesemo kosti svog nezaboravnog komandanta kako bismo spriječili da ih ubuduće kiša raznosi po ovom istoriskom bojištu. Raku smo kopali u neposrednoj blizini, a u toku toga rada Savinim proleterima su drhtale ruke i niz lice im se kotrljale suze. Prilikom prenošenja Savinih kostiju našli smo u džepovima njegove još neistrulele dolamice okvir metaka njegovog „Mauzera". Našli smo i njegovu muštiklu sasvim očuvanu. Nad novom rakom odali smo poštu svom omiljenom komandantu i mrtvome mu se zavjetovali: da ćemo čuvati lik i ponos borca Savine brigade u daljim borbama do konačne pobjede Narodne ravelucije, za čije se ideale komandant Sava neustrašivo borio i za njeno ostvarenje herojski poginuo.

Zatim je ova grupa boraca Pete brigade obišla položaje oko Savinog groba, na kojima je nailazila na mnoge kosture naših poginulih drugova i drugarica. Prepoznali smo kosture pojedinih naših drugova bilo po odjeći, koja još nije bila sasvim istrulila, bilo po zubima u ogolelim lobanjama, a i po mjestu gdje su poginuli. Drugovi su govorili: „Ovo je kostur Dušana Bojovića, ovo malog, 12-godišnjeg Dragana, sinovca komandanta Save. Ovo su kosturi naših omiljenih bolničarki Stane i Ljubice Martinović, koje su poginule od granate prilikom previjanja ranjenih drugova". Neko prepozna i kostur Đura Roganovića. Međutim, mnogo je bilo onih koje nijesmo mogli prepoznati, a koji su pali iz redova drugih brigada. Među kosturima palih boraca nalazimo: Osnove lenjinizma, Istoriju SKP(b), Bedu filozofije, Razvitak socijalizma od Engelsa, Najamninu, kao i druga poglavlja iz Marksovog Kapitala, Imperijalizam od Lenjina, materijal sa Prvog zasijedanja AVNOJ-a i Prvog kongresa Antifašističke omladine itd.

Novica PEROVIĆ

U BORBAMA KOD VELIKOG ORAHA, NA KRNOVSKOJ GLAVI... KOD TJENTIŠTA

Noću 18/19 maja jedan italijanski bataljon iz Nikšića, uz sadejstvo jače grupe četnika preko sela Bršna, iznenadio je 2 četu 1 bataljona Pete crnogorske brigade na Kablenoj Glavi. Međutim, četa je protivjurišem zbacila Italijane, nanevši im osetne gubitke (15 mrtvih i 12 zarobljenih). Posle neuspeha Italijana, pobegli su i četnici. Od zaroblejnih Italijana saznalo se da se u Nikšiću očekuje dolazak Nemaca koji treba da stignu 19 i 20 maja. Govorili su da se sprema velika nemačka ofanziva protiv naših snaga u Crnoj Gori.

U toku 19, 20 i 21 maja u Nikšić su pristizali Nemci i Italijani od Bileće i Danilovgrada. Za to vreme je 1-vi bataljon (bez 2-ge čete) prebačen na prostoriju V. i M. Orah gde se već nalazio 3 bataljon naše brigade. Noću 20/21 jedan bataljon Prve dalmatinske brigade zauzeo je položaj Gradac zahvatajući delom Žirovnicu i Tović. On je sledeće noći (21/22) sa svog pravca vršio napad prema Rubežima, dok su 1-vi i 3-ći bili angažovani u borbama sa Nemcima prema V. Orahu, Jasenovom Polju i s. Gornjem Polju. U sastav 1-og bataljona došla je 22 maja i 2 četa pošto su njene položaje preuzeli delovi Prve dalmatinske brigade. U toku toga dana 1 bataljon se nalazio na položajima: selo V. Orah—Brestovački Vrh (k 1311) — kota severno od M. Oraha, a zapadno je bio 3-ći na položaju Završje—Surdup. Ovoga dana su Nemci i Italijani pokušali da se preko sela Šipačna probiju do Jasenova Polja. U tome su bili osujećeni. Neprijatelj je zauzeo Gradac, Žirovnicu i Tović, ali dalje nije prodirao.

U toku 23 maja 1-vi bataljon je sa istih položaja izviđao u pravcu sela Granice i Gornjeg Polja. Ovoga dana su u s. Praga i s. Jasenovo Polje stigli 2, 4 i 5[1] bataljon iz Bioča. Tako se cela Peta brigada našla na prosotru V. Orah—Surdup—Jasenovo Polje—Praga. Neprijatelj nije pokazivao nikakvu aktivnost. Primetili smo da postavlja artiljeriju na vatrene položaje u Gornjem Polju i užurbano se priprema za napad.

Noću 23/24 1-vi bataljon je bio na položaju Šavno Brdo—V. Orah—Brestovački Vrh. Vršeno je izviđanje prema Granicama i Gornjem Polju. Neprijatelj nije dejstvovao, ali se osećalo da vrši pripreme (pridolazak kamiona u Gornje Polje, zauzimanje polaznih položaja Šipačno—Velja Gomila—Rastovac).

24 maja, negde oko 8 časova, neprijatelj nas je zasuo artiljeriskom vatrom iz desetine oruđa. Pod zaštitom vatre, koja je trajala više od pola časa, približavale su se nemačke kolone od Rastovca, Granica i Gornjeg Polja. Druge su nastupale preko Šipačna ka položaju 3-eg bataljona, a glavne snage na pravcu sela V. i M. Orah (prema položaju 1-og bataljona). Nemci su podilazili vrlo smelo i brzo.

Nastojali smo da ostanemo mirni i ničim ne odamo položaje. Odlučeno je da ih pustimo na blisko otstojanje.

Na 200 metara dočekali smo Nemce snažnom vatrom i odbacili uz ozbiljne gubitke. Ubrzo su ponovili juriš U borbi prsa u prsa naneli smo im ozbiljne gubitke i ponova odbacili. Treći juriš ponovili su nakon 2 časa, još jačim snagama. Ovaj su dočekali samo naši slabi zaštitni delovi (oko tri desetine), dok se glavnina bataljona u međuvremenu izvukla i zauzela nove položaje u visini Studena, zatvarajući pravac ka selima Praga i Ivanje. Neprijatelj je posle podne ovladao linijom Knez Polje—Brestovački Vrh—Završje. Sve do 26-og nije pokušavao dalje nastupanje.

Noću 24/25 naš bataljon učestvuje u protivnapadu cele brigade na položaje Knez Polja—Brestovački Vrh—Crtovo—Završje (bataljon je napadao na Brestovački Vrh i Crtovo zapadno od Brestovačkog Vrha). I pored toga što su im naneti ozbiljniji gubici, Nemci su uspeli da zadrže ove položaje. Pred zoru bataljon se povukao na polazne položaje. Protivnapad je ponovljen noću 25/26 maja. Bio je bolje organizovan i izveden sa više upornosti (1-vi bataljon napadao je na iste položaje kao i prethodne noći). Iako su istureni položaji na prednjem nagibu brzo savladani i na juriš zauzeta jako utvrđena uporišta na samom grebenu, neprijatelj je glavnim snagama sa zad-

[1] Peti bataljon je formiran od ljudstva Zetskog odreda.

njeg nagiba odbio — vatrom i protivnapadom — nekoliko naših juriša. Ove noći bataljon je utrošio dosta municije. Iz četa su bombaši triput sakupljali bombe, tako da ih je u bataljonu vrlo malo ostalo. Zbog gubitaka i nedostatka municije brigada je bila prinuđena da odustane od daljeg napada.

U borbama od 22 do 26 maja 1-vi bataljon je imao 7 mrtvih i više ranjenih. Poginuli su komesar 1 čete Dušan Vujačić i Krsto Kopović, koji su dali živote da bi spasli pokolja i spaljivanja žene, decu i starce u kućama sela Oraha.

Ostavivši u toku 26 maja manje zaštitne delove iz 2-ge čete kod Studene, 1-vi bataljon se prebacio na nove položaje, tako da je 2-ga četa u toku noći 26/27 zauzela položaj na Ćeranića Gori, a ostale dve, sa Pratećom četom brigade, na Krnovskoj Glavi. Ovoga dana (26 maja) Nemci i Italijani su pošli u opšti napad, ali vrlo obazrivo. Jedna kolona potisnula je naše zaštitnice sa Studene, druga je nadirala komunikacijom i izbila južno od Gvozda, a treća, koja je nastupala preko Bojovića Bara, izbila je na Lukavicu.

U toku 27 maja 1 i 3 četa, sa štabom bataljona i Pratećom četom brigade, ostale su na istom položaju (Krnovskoj Glavi), a 2-ga na Ćeranića Gori. Istočno od 2 čete nije bilo naših snaga. Na Komandirovom Brdu, zapadno od komunikacije Nikšić—Šavnik, bio je 4 bataljon naše brigade. Između naše 2 čete i 4 bataljona nije bilo vatrene veze.

Nemci su ovoga jutra pošli sa dve kolone u odlučan napad u pravcu Šavnika, a posle podne stupila je u dejstvo i treća motorizovana (tenkovska) kolona. Prva kolona napadala je od sela Prage i Gvozda preko Gradačke Poljane na Komandirovo Brdo, a druga preko Ćeranića Gore na Ostrvicu (1841). Četvrti bataljon i naša 2 četa pružili su vrlo snažan otpor daleko nadmoćnijem neprijatelju, koga je podržavala vrlo aktivna avijacija. Tek po podne Nemci su uspeli da potisnu 2 četu sa Ćeranića Gore ka Ostrvici. Oko 16 časova, pošto je napad neprijatelja oslabio, ova četa se po naređenju, povukla u sastav bataljona na Krnovsku Glavu, koju neprijatelj još nije bio ugrozio.

Oko 17 časova na južnu ivicu Krnovskog Polja izbila je od pravca Gvozda motorizovana nemačka kolona sa 10 tenkova tipa „Panter". Posle kraćeg izviđanja tenkovi praćeni pešadijom i podržani artiljerijom uputili su se preko Krnovskog Polja ka Krnovskoj Glavi. Tu se u samom polju nalazio položaj 1-og bataljona. Na Krnovskoj Glavi bila je i Prateća četa brigade sa protivkolskim topom. U bataljonu je bilo najviše starih prekaljenih boraca — Crnogoraca, Bosanaca i Dalmatinaca — koji su prošli kroz mnoge okršaje i bili naviknuti

na borbu sa tenkovima, ali je bilo i novih drugova, koji su tek doživljavali vatreno krštenje.

Oko 18 časova neprijateljska artiljerija nas je pritisla jakom vatrom, dok su se tenkovi praćeni pešadijom polako približavali. Kada je na oko 200 metara pešadija izbila ispred tenkova, obasuli smo je jakom mitraljeskom i puškomitraljeskom vatrom i naterali da prilegne. Dejstvovao je i naš protivkolski top, ali se svaka njegova granata odbijala od čvrstog čelika. Tenkovi su prišli sasvim blizu, ali su, zbog mrtvog ugla, vrlo slabo pogađali. Nemci su pokušavali da otvore kupole tenkova i da nas gađaju automatima, ali su ih strelci brzo naterali da se zavuku u čelik.

Čim je pao prvi mrak tenkovi su se povukli, zajedno sa pešadijom, tako da je ovaj okršaj dobiven ne toliko snagom oružja, koliko upornošću i hrabrošću boraca.

Na Krnovskoj Glavi 1-vi bataljon je imao 2 mrtva i više ranjenih. Ovde su neprijateljski rafali pokosili mladog i odvažnog skojevca Gavru Lakića.

Ovo je bio deveti dan teških borbi, protivjuriša, smelih prepada i neprekidnih manevara na uzastopnim položajima protiv brojno i tehnički neuporedivo jačih nemačkih snaga.

Uzoru 28 maja obradovala nas je vest o spuštanju engleske vojne misije. O tome smo rado diskutovali, nadajući se da će posle njenog dolaska biti rešeno urednije snadbevanje hranom, municijom i drugim potrebama.

Prvi bataljon je osvanuo razvučen po dubini od Krnovske Glave do Kikanjice, braneći prilaze Šavniku. Zapadno od komunikacije, na Komandirovom Brdu, bio je 4 bataljon naše brigade.

Nemci su ovoga dana nastavili nastupanje vrlo oprezno. Pošto su naše jedinice po naređenju napustile položaje, ovladali su noću Ostrvicom, Krnovskom Glavom i Komandirovim Brdom. Njihovi delovi pokušali su ovoga dana da se sa Vojnika spuste u selo Mokro, ali su bili osujećeni upornom odbranom naših jedinica na tom pravcu (verovatno 5-og bataljona).

Neprijatelj je 29 maja nastavio napade od Ostrvice ka selu Bijeloj, od Krnovske Glave ka Šavniku i od Vojnika prema selu Mokro. Prema Bijeloj nije bilo naših snaga, duž komunikacije bio je 1-vi bataljon, a da li je, sem 5-og, iznad sela Mokro bilo još nekih snaga nije nam poznato. Neprijatelj je ovoga dana vrlo drsko nadirao. On je, i pored žilavog otpora 5-og bataljona, prodro u Mokro. Sa položaja Gradac—Cuklin i sa Kikanjice delovi 4 i 1 bataljona pružali su do noći otpor sprečavajući neprijatelju izbijanje na reku Bukovicu i ulazak u Šavnik.

Noću 29/30 ceo 1-vi bataljon se prebacio na desnu obalu Bukovice na liniji Dobro Selo — s. Mljetičak. Rejon Šavnik—Turija branio je 4-ti bataljon, dok istočno od Mljetička nije bilo naših snaga.

Sutradan Nemci su uporno pokušavali da zauzmu most kod Šavnika i pređu Bukovicu kod Mljetička. (Prelaz kod Mljetička branila je 2 četa 1 bataljona.) Naročito je jakom artiljeriskom i minobacačkom vatrom tukao Turiju (k 1184) i naše položaje iznad i ispod Mljetička. I pored žilavog otpora kod Šavnika i Turije neprijatelj je ovoga dana uspeo da uđe u Šavnik.

Neprijatelj je posle žestoke artiljeriske i minobacačke vatre i dejstva tenkova od Šavnika uspeo da 31 maja odbaci naše snage sa reke Bukovice, nanevši nam osetne gubitke. Pritom nas je neprekidno zasipao artiljeriskom i minobacačkom vatrom. Naša 2 četa ovde je imala 3 mrtva, 2 nestala i jednog ranjenog. Do mraka smo se povukli u visinu linije selo Pošćenje — selo Pušina — Jelovac (k 1427). Nemci su se u toku noći 31 maja / 1 juna prebacili na desnu obalu Grabovice i Komarnice.

U toku 1 juna glavnina 1-vog bataljona bila je prikupljena u širem rejonu Čeoca iznad Komarnice, dok su slabiji delovi zadržani na reci Grabovici. U to vreme neprijatelj se ograničio uglavnom na artiljeriska dejstva i bombardovanja iz vazduha.

Od 2 juna otpočela je smena neprijateljskih jedinica ispred položaja naše Pete brigade — delove nemačke SS divizije „Princ Eugen" smenile su jedinice italijanske divizije „Ferara". Zbog toga je verovatno i došlo do izvesnog zatišja na ovom delu fronta. Usto su i kiše prva tri dana otežavale dejstvo avijacije. Međutim, čim se vreme malo prolepšalo avijacija je nastavila bombardovanje i mitraljiranje naših položaja.

Vlaga, hladne noći, bez vatre, stalna opreza na položajima, a što je najteže bez dovoljno hrane, dosta su se negativno odražavali na borce, tako da su se našla 2—3 malodušnika koji su pokušali da napuste jedinice.

U toku 2 juna ceo 1-vi bataljon se prebacio na desnu obalu Komarnice, a njegova 2 četa je produžila do Dobrog Dola sa zadatkom da zatvori pravac Pošćensko Jezero — Dobri Do. Tu je zaposela položaj između Sedla (k 2226) i Uvite Grede, uputivši patrole u pravcu Suve Lokve. Četa je dobila naređenje da se poveže na Durmitoru sa Trećom (Sandžačkom) brigadom, ali joj to nije uspelo zbog vrlo teškog terena i lošeg vremena. Toga dana nije imala nikakve veze sa neprijateljem.

Ostale snage 1 bataljona ovog dana su se rasporedile na desnoj obali Komarnice, na položaju Studena Planina — Dobri Do.

Sutrašnji dan i sledeća dva dana 1-vi bataljon je proveo uglavnom na istom položaju (Studena Planina—Dobri Do). Desno od njega bio je naš 4 bataljon. Neprijatelj ni ovoga dana nije pokazivao aktivnost.

U toku 6 juna naša aktivnost svela se uglavnom na izviđanje. U kolibama na Dobrom Dolu našli smo nešto malo brašna, jedva dovoljno za redak skrob. Patrola koja je izviđala prema Pošćenskom Jezeru naišla je u toku noći na slabije neprijateljske izviđačke delove, zbog čega smo pooštrili pripravnost. Sutradan su se na ovom pravcu pojavile manje grupe Nemaca sa kojima smo vodili slabije borbe. Zadržali smo iste položaje. Međutim, u toku noći neprijatelj je otpočeo jači napad tako da su se razvile vrlo oštre borbe. Ovladao je Sedlom i Uvitom Gredom, dok su se naše snage povukle na Vjetreno Brdo i severnije.

Osmog juna jače nemačke snage sa Durmitora i od pravca Pošćenskog Jezera, a italijanske od Komarnice, napadale su silovito na položaje Pete brigade. U streljačkom stroju Nemci su imali i male topove kojima su tukli neposredno naša puškomitraljeska odeljenja i grupe boraca. Ovoga dana 1-vi bataljon je na liniji Štit—Prutaš zadržao neprijatelja.

Mi smo imali nekoliko ranjenih i nestalih drugova.

Pošto je pre ponoći izvršen prepad manjim snagama na položaje neprijatelja, glavnine su se, po naređenju štaba brigade, povukle sa položaja i svile u kolonu, tako da se ceo bataljon odlepio od neprijatelja i usiljenim maršom uputio preko Pive na Vučevo. Kako se koja jedinica skidala sa položaja odmah je po četama produžavala pravcem Todorov Do—Kneževići—Nikovići—Rudine — most na Pivi kod gornjeg Kruševa. Bio je to usiljeni marš, dug preko 50 km, izdvojen neprekidno gotovo 24 časa, od toga 16 časova po danu (9 juna), uz česta nadletanja neprijateljskih aviona koji su iz niskog leta, zasipali mitraljeskom vatrom i bombama. Od Nikovića do Rudina bataljon je nekoliko puta prekidao marš zbog napada avijacije. Prilikom svakog naleta razbijali smo se na manje grupe, a pošto nije postojao nikakav zaklon, grupice od 3—5 drugova pravile su gomile koje su imale da liče na gomile kamenja i tako obmanule one u avionu; ili smo, tako grupisani, otvorili vatru na niskoleteće avione i njihove posade koje su se jasno videle sa zemlje.

Napadi aviona su toliko učestali da je postojala opasnost da zbog zadržavanja ne bude doveden u pitanje naš prelaz preko Pive. Neprijatelj ga je mogao ugroziti sa Maglića. Zbog

toga je naređivao da se pri napadu aviona jedinice ne zaustavljaju, već da, sa većim otstojanjem između boraca i četa, nastave marš i dejstvuju iz pokreta na avione. Bataljon je imao nekoliko ranjenih i nestalih drugova. Umor i glad bili su teži od neprijateljske avijacije. Pre nego što je bataljon započeo ovaj marš, jedinice su bile iscrpene i umorne od prethodnih dvadesetčetvoročasovnih borbi. Poslednji obrok — parče mesa, primili smo pre 24 časa. I pored toga naš je bataljon oko 16 časova bio iznad kanjona Pive. Kad se počeo spuštati niz kanjon, neprijateljska avijacija i artilerija bombardovale su most. Prilikom tog mučnog spuštanja i docnije, pri penjanju uz Vučevo, nailazili smo na svakom koraku na mrtve tifusare, ranjenike i iznemogle borce. Najteži su bili susreti sa još živim tifusarima i ranjenicima koji su zaostali pored puta nemajući više snage da nastave put. Ostajali su nemoćni, svesni svoga položaja u ovoj situaciji. Nisu to bili pojedinci, već čitave grupe. Bilo ih je iz Dalmacije, Bosne, Krajine, Srbije i Crne Gore. Oni su do poslednjeg trenutka nastojali da slede svoje jedinice.

Bataljon se spustio niz kanjon Pive i, najzad, prešao preko mosta. Sa one strane stajao je komandant Sava.

Marš od Drumitora, iako ometan avijacijom, bio je, bar što se tiče terena, dosta povoljan. Međutim, spuštanje niz kanjon Pive, a naročito penjanje uz Vučevo, izvršeno je krajnjim naporom. Glad i borbe, a posebno dug i naporan marš, vidno su se odražavali na ljude. Pa ipak smo nastavili sve do duboko u noć ka vrhu Vučeva. Da li je bataljon završio marš ove noći na Mrkalj-Kladama ili je stigao čak do Dragoš-Sedla ne sećam se. Sigurno je da je 10 juna sa Dragoš-Sedla upućena jedna patrola ka Sutjesci.

Desetog juna 1-vi bataljon je bio na Dragoš-Sedlu. U toku dana poslata je patrola na Sutjesku kod Tjeništa. Pošto se vratila podnela je izveštaj da u blizini Sutjeske, na njenoj levoj obali, nisu mogli zapaziti neprijatelja izuzev jedan puškomitraljez koji je dejstvovao od pravca Košura. Patrola je pri spuštanju ka Sutjesci i kod same reke naišla na nekoliko iznemoglih, bolesnih i ranjenih drugova iz bolnice i jedinica koje su ovuda prošle.

Na Dragoš-Sedlu je 2 četa našeg bataljona dobila 11 juna zadatak od komandanta Treće divizije da se uputi preko Sutjeske i uhvati vezu sa našim jedinicama koje su već prešle reku. Dat joj je pravac Vrbnica — Miljevina. Saopšteno nam je da zasada nema veze ni sa ovim jedinicama ni sa Vrhovnim štabom, i da se naše glavne snage nalaze verovatno negde oko puta Kalinovik — Foča.

Četa je krenula dosta kasno i na Sutjesku izbila negde između 15 i 16 časova. Kada je stigla na reku prema Tjeništu pojavilo se 5 „Štuka“ i više od 20 minuta bombardovalo levu i desnu obalu baš na uskom prostoru gde se tada četa nalazila. U trenutku kada se spremala da pređe na levu obalu pojavili su se Nemci putem od Suhe. Prvo ih je naišlo oko dvadesetak, kao obezbeđenje, a zatim čitava kolona preko 300 ljudi i oko 200 konja koje su vodili civili.

Kolona se zaustavila na polju kod Tjeništa 200—300 metara od 2-ge čete. U to vreme stigao je i naš 1-vi bataljon i Prva dalmatinska brigada. Prikupljanje Nemaca kod Tjeništa bilo je jednovremeno sa pridolaskom naših snaga. Nemci su ispred naših jedinica počeli dizati logor, rastovarati komoru, brijati se, a jedan deo je bio ostavio i oružje u kupe. U to vreme počele su se spuštati i manje grupice Nemaca niz brdo Kazani i Lastva. Ovi su pištoljima i automatima ubijali naše ranjene i bolesne drugove, izostale iza jedinica Prve grupe. Tada smo videli kako su doveli oko 20 naših drugova sa toga prostora, postroili ih jugoistočno od Tjeništa i tu ih streljali.

Jedan pas vučjak preplivao je reku i naleteo na neke naše borce. Ubrzo zatim oko dvadesetak Nemaca zagazilo je u Sutjesku u našem pravcu. U tom momentu naše jedinice su otvorile vatru na njih kao i na Nemce kod Tjeništa.

Nemci su bili očito iznenađeni. Naše jedinice su se, uz vatrenu podršku, po četama, držeći se za ruke, brzo našle na drugoj strani. Neprijatelj nije za čitavo vreme prebacivanja naših jedinica otvarao vatru.

Ne zadržavajući se oko neprijateljske komore 1-vi bataljon je odlučno nastupao kosom zapadno od Tjeništa i izbio iznad sela Krekova. Desno od 1-og dejstvovao je jedan bataljon Prve dalmatinske brigade preko polja i u pravcu Košura, dok je gro snaga Prve dalmatinske, pa i 1-og bataljona Pete crnogorske, dejstvovao južnije između Ozrena i Vilinjaka, gde nije bilo jakih neprijateljskih snaga. Uto je pala i noć, te nismo nastavili sa gonjenjem neprijatelja. Jedan deo naših snaga zadržao se oko zaplenjene nemačke komore, što je Nemcima omogućilo da se srede i izvrše protivnapad. Težište protivnapada su usmerili od Košura ka polju ispred Tjeništa, gde su ostavili komoru. Naše jedinice koje su se zadržale oko komore bile su iznenađene i nespremne su dočekale ovaj vrlo oštar protivnapad neprijatelja, tako da im je naneo ozbiljne gubitke i prisilio ih da se po delovima probijaju ka Hrčavki i dalje kroz Zelengoru. Delovi 1-og bataljona koji su izbili severozapadno od Tjeništa dočekali su organizovanom vatrom protivnapad i gotovo do zore ostali iznad Tjeništa.

Šta su borci i rukovodioci preživljavali za vreme dok se nemačka kolona sakupljala ispred nas na 100—200 metara, dok su streljali ili klali naše drugove, teško bi bilo i onda i sada opisati. Mnogima su suze navirale na oči, mnogi su glave držali oborene, mnogi su zahtevali da se odmah pođe u napad. Kod svih je bila odlučna volja i rešenost da se neprijatelj što pre napadne i uništi. Zašto to naše jedinice nisu učinile teško je oceniti danas, a i onda. Zašto napad nije dao rezultate koje je mogao možda je jedan od uzroka i taj što jedinice nisu dobile potpune i precizne zadatke (a nisu ih dobile jer za to nije bilo vremena). Jedni su dobili naređenje da napadaju pravcem Krekovi — Vrbnica, drugi, pak, preko Vilinjaka ka Lučkim Kolibama, što je sve dovelo do toga da su se jedinice posle prelaska na levu obalu uputile u razne pravce, a najmanje ih je pošlo tamo gde je neprijatelja trebalo tući.

U ovim borbama iz 1-og bataljona poginulo je više drugova, između njih i komesar 2 čete Momo Radović, zatim iz drugih četa Dušan Đukanović, Radomir Milošević, Bracanović, Kljakić, Backović i drugi. Mnogi su nestali, a među njima zamenik komesara 2 čete, jedan vodnik voda i jedna drugarica (svi iz druge čete).

Druga četa, štab bataljona i nekoliko drugova iz ostalih četa koji su se borili zapadno od Tjeništa, povukli su se uzoru 12 juna prema Lastvi. Oko 10 časova iznad Lastve, u rejonu k 1349, sustigli su dve čete, te se bataljon okupio i malo odmorio, a zatim, južnom padinom k 1349, južno od Vilinjaka, i zapadnom padinom Tisovog Brda, izbio na potok Hrčavku.

Probijaju ći se bespućem 1-vi bataljon se sreo sa manjom grupom Nemaca ispred Vilinjaka. Bilo ih je i na severnim padinama Pleća i istočnim padinama Ozrena.

Usput smo nailazili na pobijene ranjenike i tifusare koji su se skrivali po pećinama i škripovima na Vilinjaku, Lastvi i Medveđem Brdu. Nemci su ih poklali ili streljali. Na pojedinim mestima bilo ih je i po tridesetak. Mnogi su umrli sa srijemušom u ustima i rukama.

U toku probijanja teško je bilo održati potpunu disciplinu — gladni ljudi izostajali su, kopali razno korenje ili skretali levo-desno da bi našli koji stručak srijemuše. Potok Hrčavka koji je bio nadošao od velikih kiša borci su stalno opsedali. Posle svakih 30 — 40 koraka ljudi su se zaustavljali na potoku i pili vodu. Niko nije vodio računa da li tu leži mrtav drug ili oglodane kosti konja. Voda ovoga planinskog potoka, iako krvava i prljava, pomogla je da bataljon dođe do Lučkih Koliba.

Na Lučkim Kolibama prikupili su se naš 1-vi bataljon i delovi Prve dalmatinske brigade. Zaklali smo dva poslednja

konja i podelili sa borcima. Neko je jeo živo, a neko podgrejano na vatri. Odatle smo poslali u selo Vrbnicu oko 30 boraca da pokušaju da nađu nešto stoke. I zbilja, iako su Nemci bili u selu, naši su uspeli da kradom uzmu nekoliko ovaca i doteraju ih 13 juna ujutru na Lučke Kolibe. Odmah je organizovano klanje i pečenje. Baš kada je jelo bilo prigotovljeno počele su pristizati grupe boraca iz Pete brigade, Treće (Sandžačke) i drugih jedinica koje su se probile na Sutjesci noću 12/13 i 13 juna. Tako je ovčetina podeljena i njima.

I sutradan je nastavljeno prikupljanje jedinica Treće divizije. Održan je sastanak svih komunista na kome je odlučeno o daljem pokretu za glavnim našim snagama. Izvršena je i reorganizacija Pete brigade i od sakupljenog ljudstva formiran 1, 3 i 4 bataljon.

Ovoga dana (14 juna) popodne brigada je izvršila pokret pravcem Lučke Kolibe — Jablanovo Brdo — istočno od Nozdre (na komunikaciji Kalinovik—Foča). Noću 14/15 izbili smo na komunikaciju, na kojoj nismo zatekli neprijatelja. Nešto pre početka prebacivanja stigao je od Kalinovika jedan tenk, zaustavio se prema čelu brigade, a zatim okrenuo natrag i otišao, tako da za čitavo vreme prebacivanja brigada nije bila uznemiravana od neprijtelja. Zatim je nastavljen pokret do sela Mrežice u kome se posle toliko dana brigada nahranila.

Dalje kretanje u toku 15, 16, 17 i 18 juna nastavljeno je pravcem kojim su se probijale naše jedinice sa Vrhovnim štabom.

Posle dugog marša po kiši i blatu 1 i 3 bataljon su, 18 uveče, stigli u okolinu sela Sjetlina, gde smo se razmestili po kolibama i založili vatru da se osušimo. Ovde smo uhvatili vezu sa nekim zaostalim delovima iz jedinica koje su ove noći vršile proboj preko pruge i puta Sarajevo—Višegrad. Iako smo odmah krenuli ka pruzi i putu zapadno od železničke stanice Sjetlina, na prugu smo, zbog teškog kretanja po klizavom terenu, stigli tek 19 juna oko 10 sati. U momentu prelaska preko nadvožnjaka naišao je oklopni voz i otvorio vatru. Prvi i 3 bataljon su se prebacili bez gubitaka.

Božo JOVANOVIĆ i Sveto RADOJEVIĆ

OD PIVE DO SUTJESKE

Bilo je to, čini mi se 4 juna, kada nam je saopšteno da Sava Kovačević odlazi za komandanta Treće udarne divizije, a njegovo mesto preuzima Savo Burić. Do njegovog dolaska (9 juna) Petom crnogorskom brigadom je komandovao načelnik štaba Niko Jovićević sa komesarom Dragišom Ivanovićem.

Ispraćaj druga Save bio je onakav kakav je i zaslužio. Niko se nije mogao uzdržati od suza iako smo svi znali da će on opet biti s nama, jer je Peta brigada bila u sastavu Treće divizije.

U to vreme brigada se nalazila na desnoj obali Komarnice, od njenog ušća u Pivu pa uzvodno do sela Bezuje. Brigada je dotle imala osetne gubitke, a glad, iscrpenost, ranjenici i neprekidne borbe sa daleko jačim neprijateljem dovodili su ponekad neke drugove, a naročito one koji su odnedavna u borbi, do demoralisanja, pa čak i panike. Ali, zahvaljujući partiskoj organizaciji, štabovima bataljona i štabu brigade, koji su strpljivo objašnjavali trenutnu vojnopolitičku situaciju, moral je ostao na zavidnoj visini.

Nekoliko dana docnije, 8 juna, Štab Pete crnogorske brigade izdao je naređenje svojim bataljonima da se, čim padne prvi mrak, odvoje od neprijatelja i krenu grebenom Pivske Planine pravcem: Nikolin Do—selo Kneževići—selo Žeično—Vučevo — preko mosta na r. Pivi kod G. Kruševa.

Pozadinske jedinice brigade bile su upućene istim pravcem još uzoru 8 juna.

Predveče se nebo naoblačilo, a oko 22 časa, kad smo se neopaženo odvojili od neprijatelja i otpočeli marš, počela je kiša.

Kolonu su vodila dva dobra vodiča. Obojica su bili meštani i pozadinski radnici.

Pomrčina i kiša smanjivali su brzinu kretanja, naročito kad smo prošli Nikolin Do. Srećom, posle jednočasovnog padanja, kiša je prestala i razvedrilo se. Kolona je grabila da nadoknadi izgubljeno vreme.

U praskozorje u selu Kneževići dobili smo po parče kuvanog mesa. Meso je ležalo na jednom bukovom panju, pored koga je prolazila kolona. Svaki borac dobijao je po komad i odmah je produžavao pokret.

Žurimo, ali dajemo poslednji atom snage. Kolona je bivala sve tanja i duža iako se svaki borac naprezao da do toga ne dođe.

Kad se razdanilo i sunce ogrejalo, neprijateljska avijacija i artiljerija počele su da dejstvuju, pa je pokret opet bio usporen.

U toku marša sastao sam se sa Mijuškom Vukićevićem. Njemu je Vita Cvetković saopštio da su Radovan Vukanović i Gojko Nikoliš, u duhu naređenja Vrhovnog štaba, doneli rešenje da se teški ranjenici sklone među stene na desnoj obali Pive i u planini Ljubišnji i da je on određen za njihovog komandanta, Sofijan Pekić za zamenika komesara, a Ljubo Nikić za intendanta. Ne sećam se više ko je bio određen za komesara.

Oko 15 časova stigli smo u blizinu sela Gornje Kruševo gde je bio podignut proviziran most preko Pive.

Dejstvo neprijateljske avijacije i artiljerije bilo je veoma snažno pa su naše jedinice bile primorane da zastajkuju i da se prebacuju u skokovima. U jednom trenutku, naročito na mostu preko Pive, ispred koga su se slegle jedinice, ranjenici, bolesnici i zbeg, nastala je užasna gužva. Dragiša Ivanović i Boško Đuričković uspeli su nekako da regulišu prelaz preko mosta, ali ne i da zavedu red na prilaznim stazama.

Oko 14 časova počeli su se i bataljoni Pete brigade spuštati u kanjon Pive uskom i kamenitom stazom. Teško se njome mogao kretati čak i zdrav, sit i odmoran čovek, a kamoli ranjenici, bolesnici, tifusari i gladni, i bosi, iscrpeni partizani i to pod vatrom avijacije i artiljerije.

Puno jezivih prizora video sam na toj stazi, ali će mi neki od njih ostati u sećanju do kraja života. Nikad neću zaboraviti ranjenike kako bauljaju u pravcu reke, da se napiju vode, ili ona dva koja su se zajedno sa konjima survali niz litice kanjona — čuo sam samo njihove krike. Ne manje uža-

sno delovala je na mene i pogibija jedne grupe teških ranjenika. Njih su nosili Italijani zarobljeni na Bioču. Jedna granata pobila je i ranjenike i nosače.

Nastavljamo spuštanje niz strmine. Sunce je upeklo. Neprijateljska avijacija i artiljerija stalno nanose sve nove i nove žrtve. Čim otpočnu dejstvo, kolona jednostavno stane, ali se retko ko sklanja.

Do 15 časova više od polovine Pete brigade bilo je na suprotnoj obali. Čim bi neka jedinica prešla most, dobijala je uputstvo za dalji pokret u pravcu Vučeva. Prelazak je mogoa biti i brži, ali su ranjenici, bolesnici, iznemogli zbeg i stoka prosto zakrčili stazu koja je vodila do mosta, tako da je kretanje na njoj bilo vrlo sporo, a van nje gotovo nemogućno.

Na levoj obali Pive na oko 20 m daleko od mosta stajao je Sava Kovačević. Pored njega prolazila je Peta crnogorska brigada. On je i sada, kao i uvek nalazio vremena da sa ponekim progovori bar poneku reč, našali se ili nešto dobaci. Gotovo svakom borcu znao je ne samo ime već i nadimak.

Ali dvadeset leševa boraca Sedme divizije i stalno bombardovanje mosta nateraše jednu grupu rukovodilaca i boraca da umoli druga Savu da krene u pravcu Vučeva: „Dobro", reče on „kad vi mene uvijek slušate, red je da i ja vas jednom poslušam." U tom trenutku jedan teški ranjenik povika: „Drugovi, znam da nas ne možete nositi. Zato vi zdravi hajte napred u borbu, a mi teški ranjenici nećemo živi neprijatelju u ruke." Izvadi pištolj i opali u slepoočnicu. Sava je primetio da se nešto desilo, a kad su mu rekli šta je, on samo škripnu zubima i reče: „Ah, mili moji drugovi, kako završavate svoje živote!" i produži ka Vučevu.

Oko 17 časova svi bataljoni Pete brigade nalazili su se na levoj obali Pive.

Krenuli smo u pravcu Vučeva u nekoliko kolona. U toku kretanja naišli smo na preko 100 iznemoglih drugova zaostalih iz raznih jedinica i bolnica. Nismo im mogli pomoći. Jedino smo im govorili da se što brže kreću, jer se Nemci približavaju pa ih mogu svakog časa uništiti. Ali, oni su nas tupo gledali kao da se to njih ništa ne tiče.

Kad smo se popeli gotovo do vrha Vučeva jedna drugarica posrnu i pade u provaliju, povukavši za sobom i konja na kome je bio i ranjenik. Čulo se samo nekoliko jauka, a zatim se ona masa ljudskog i konjskog mesa beskrajno dugo kotrljala i lomila preko kamenja. Videti u borbi makar i najdraže drugove kad ginu od zrna, izgleda nekako prirodno i shvatljivo, ali kad ranjenik ovako gubi život, čini mi se da je to najteže što se u ratu može doživeti.

U prvi mrak izbili smo na vrh Vučeva gde smo dobili opet po parče mesa. Ni danas ne znam kako je u takvoj situaciji bilo mogućno podeliti ga svima.

Štab divizije nalazio se u neposrednoj našoj blizini.

Negde posle ponoći Štab brigade je naredio: da 2 i 4 bataljon spreče stezanje obruča oko naših jedinica sa pravca planine Maglić i planine Volujak, a 1, 3 i 5 bataljon sa pravca reke Sutjeske.

U ovom trenutku neprijateljske jedinice su se nalazile u dolini Sutjeske, od Tjentišta do njenog ušća u Drinu, zatim Drinom do Šćepan—Polja i Pivom do Mratinja, a potom preko Maglića—Volujaka do ispod Suhe na Sutjesci.

Jedino na otseku od ušća Perućice pa nizvodno do k 576 naše jedinice su držale desnu obalu Sutjeske.

Noć je bila kao za inat vedra, a mi smo žarko želeli da se sutradan nebo tako naoblači da nas nijedan neprijateljski avion ne može opaziti.

U toku noći video sam veći broj drugova iz Pokrajinskog komiteta Crne Gore koji su se privremeno nalazili, zbog opšte situacije, sa Petom brigadom, očekujući povoljan trenutak da se vrate na teren. Posle dva dana uspeli su da se i pored svih teškoća probiju za Crnu Goru.

Osvanuo je 10 jun, pun sunca i tek što je 1 bataljon krenuo preko Vučeva ka dolini Sutjeske, pojavili su se neprijateljski avioni i otpočeli bombardovanje, što je odmah usporilo pokret. Marš bataljona usporavale su i komore, bolesnici, ranjenici, iznemogli drugovi iz raznih jedinica. Neprijatelj je vršio snažan pritisak sa zemlje i iz vazduha, tako da je to na mnoge od ovih drugova uticalo demorališući. Čule su se psovke, protesti i nizali najrazličitiji komentari.

Vatre su ložene čitavim putem, a na svakoj se peklo meso uginulih konja. Bilo je i slučajeva da su pojedine grupe boraca ubijali svoje konje da bi utolile glad iako je ovo bilo najstrože zabranjeno. Ovo su većinom radili tifusari, ali svako upozorenje da to ne čine bilo je uzaludno.

Neprijatelj je pored bombi bacao i letke u kojima nas je pozivao na predaju. Iako je među nama bilo drugova koji su mislili da iz ove teške situacije nema izlaza, ipak niko nije ni pomislio, a kamoli rekao, da se neprijatelju predamo.

Ali, i pored svih teškoća, moral 1-vog bataljona je bio na visini i on je bio spreman da izvrši svaki borbeni zadatak.

Da bismo koliko-tokilo izbegli dejstvo avijacije, kretali smo se samo u koloni po jedan i to kroz šumu, pošto pešadisko naoružanje, kojim se jedino raspolagalo, nismo koristili za borbu protiv aviona jer se iz iskustva znalo da nije efikasno.

Na svakom odmoru, pa i najmanjem zastanku, borce je brzo hvatao san koji je, iako kratak, ipak krepio.

U zalazak sunca bataljon je stigao u blizinu Tjentišta i tu dobio naređenje da ispita Sutjesku i vidi kakve su mogućnosti za prelaz, stim da sam obezbedi svoj desni bok.

Kad je svanulo 1-vi bataljon je uputio patrolu sledećeg sastava: Božo Jovanović, Milan Rončević, Desa Gajović, Petar Mušikić i još nekoliko drugova, sa zadatkom da izvidi i utvrdi gde se tačno neprijatelj nalazi i kakve je jačine.

Patrola se spustila do same obale, ali je tu naišla na neprijateljsku patrolu sa psima, pa se morala povući.

Negde pred podne iz štaba naše brigade stigla su u štab bataljona dva izveštaja o jačini i rasporedu neprijatelja na levoj obali Sutjeske i naređenje da se 1-vi bataljon stavlja pod komandu Prve dalmatinske brigade (štab brigade sa dva bataljona) koja se nalazila desno od nas.

U toku čitavog dana nastavilo se sa izviđanjem. Odmah posle 12 časova primetili smo jednu kolonu sa više od 400 tovarnih konja kako se kreće putem koji vodi od Čemerna u pravcu Sutjeske.

Naše patrole izvestile su da je to neka brdska jedinica, jačine puka. Uskoro je sišla u dolinu Sutjeske i tačno prema nama podigla na jednoj uvali šatore, a zatim otpočela ukopavanje.

No i pored novonastale, za nas vrlo teške situacije, komandant Pete brigade Savo Burić saopštio je da će 1-vi bataljon zajedno sa Prvom dalmatinskom brigadom izvršiti proboj baš na ovom otseku.

Bilo je predviđeno da proboj otpočne čim padne prvi mrak, stim da se na desnu obalu Sutjeske siđe mnogo ranije kako bismo osmotrili sve što se kod neprijatelja dešava i tačno odredili mesto prelaza. Koristeći gustu šumu, neopaženo smo se spustili u nekoliko kolona, do Sutjeske i u najvećoj tišini poseli položaj koji je bio udaljen od neprijatelja 60—100 m.

Isto je uradila i Prva dalmatinska brigada.

Neprijateljska strana dominirala je našim položajima.

Baš kad je sunce otpočelo sa smirajem, neprijatelj nas je, pomoću pasa, otkrio i odmah otvorio mitraljesku vatru. Iako mu je osmatranje bilo veoma slabo, ipak nam je naneo nešto gubitaka.

Odjeknuli su naši puškomitraljezi, mašinke i puške. Za kratko vreme pošlo se na juriš. Sutjesku, kamenitu, hladnu, valovitu, teško je bilo preći pod jakom neprijateljskom vatrom. Velikom broju drugova Sutjeska je bila grob. Nosila je mrtve, iznemogle drugove, a mi im nismo mogli pomoći. No i pored jake vatre i naših velikih gubitaka, mi smo je prešli. Neprijatelj je bio odbačen. Ali, mi ga nismo u stopu pratili. Izgladnele drugove zadržaše neprijateljski rančevi puni hleba, konzervi i ostale hrane. Ovo je neprijatelju bilo dovoljno da se pribere, izvrši protivnapad i nanese nam osetne gubitke. No, i pored svega naše jedinice su nastavile proboj sve dok konačno nisu izašle iz okruženja.

Novo MATUNOVIĆ

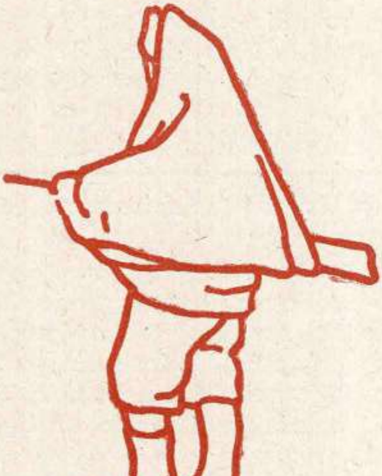

U BORBAMA NA BIOČU I 13 JUNA NA TJENTIŠTU

NA BIOČU

Po razbijanju četnika na Radovču 13 maja 1943, Grupa bataljona dobila je zadatak da krene prema Bioču, preseče put koji vodi od Podgorice ka Mateševu, a zatim da pređe u Kuče.

U to vreme Štab Grupe bataljona[1] nalazio se kod moje kuće na Živi (Dubravica), a bataljoni u rejonu Kopilje i s. Seoca. Sutradan, 14 maja, trebalo je poći na izvršenje zadatka. Međutim, Talijani, obavešteni o porazu četnika, uputili su odmah (noću 13/14) kamionima pojačanja ka Bioču i Vežešniku. Kad su uzoru stigli na Bioče razvili su se u više kolona i uputili preko sela D. i G. Mrke ka selima Blizna i Petrovići[2]. Išli su vrlo oprezno, mada pred njima nije bilo nikoga. Dragiša Ivanović i ja pratili smo sa Žive veoma lepo njihov pokret. Prednji delovi palili su kuće naših simpatizera i onih čiji su sinovi bili u partizanima, a o tome su ih obaveštavali domaći četnici. Paleći tako približavali su se selu Blizni[3] i seoskoj školi. Bilo mi je jasno da će selo i zgradu u kojoj sam završio osnovnu školu do temelja spaliti (seljaci su pobegli) ako se nešto ne preduzme. Zato sam se obratio Dragiši Ivanoviću: „Uzeću četu Zijamećana i neću dozvoliti da pale školu“[4], a onda mu izložio svoj

[1] Komandant Niko Strugar, komesar Dragiša Ivanović, načelnik štaba Niko Martinović.

[2] Vežešnik su takođe u toku 14 maja poseli i na taj način obezbedili levi bok.

[3] Blizina je selo od 6—7 kuća a već tada dalo je oko 12 boraca.

[4] Zijametski bataljon bio je u sastavu Pete crnogorske brigade, kao njen 5 bataljon, sve do IV ofanzive kada se preformirao u četu koja je ušla, kao 3 četa, u sastav 4 bataljona.

plan: četom, sa kojom sam se nalazio kod štaba Grupe, posešću južnu ivicu sela Blizne i tako zaustaviti dalji pokret Talijana, a zatim sačekati dolazak mog bataljona[5] i ostala dva bataljona Grupe i izvršiti napad na Talijane. Odmah sam uputio kurira u štab bataljona sa obaveštenjem o zadatku[6], a potom krenuo sa četom veoma strmom stazom koja vodi od moje kuće do Blizne. S vremena na vreme morali smo se kretati i van staze da nas Talijani ne bi osmotrili. Posle pola sata stigli smo u selo.

U međuvremenu Talijani su bili već stigli neposredno ispod sela i tu se zaustavili. Odmah smo se sukobili. U prvom naletu, mislim baš u samom dvorištu škole, poginuo je pomoćnik komesara čete Miladin Pavličić. Uskoro je pao i mrak. Talijani su se zaustavili. Odlučih da ovde ostavimo samo jednu puškomitraljesku grupu, koja će neprijatelja sa fronta vezivati, a da se sa ostatkom čete, obilazeći desno krilo Talijana, zabacimo u njihovu pozadinu, da uzoru, pri napadu naših bataljona sa fronta, stvorimo zabunu kod neprijatelja i time olakšamo konačan uspeh.

Skupio sam četu[7], i saopštio zadatak. Odmah smo pošli. Spustili smo se u zaselak Dubravice, a odatle u Vinogradište, krećući se neposredno pored desnog boka talijanskih isturenih delova. Noć je bila vedra i zato smo išli vrlo oprezno, ali bez zadržavanja. U isturenoj patroli se nalazio Jagoš Ivančević iz Blizne[8].

Očekivali smo svakog trenutka da naiđemo na talijanske položaje pa smo se zato peli u streljačkom stroju na kosu koja se nalazi jugoistočno od Vinogradišta i desnom obalom reke Morače izvodi na Bioče. Kad smo se gotovo popeli, Talijani su nas dočekali bliskom puščanom i puškomitralje-

---

[5] U to vreme bio sam komandant 4 bataljona Pete crnogorske brigade. Komesar bataljona bio je Vukolica Milutinović-Đedo, pomoćnik komesara Veco Radičević, zamenik komandanta bataljona Marko Đurović.

[6] Bataljon se tada sa štabom nalazio u selu Crnci (Manastir Piperska Ćelija). Zadatak mu je bio da se spušta što niže prema Donjim Piperima (komunikaciji Danilov Grad — Podgorica), da bi došao u neposredan dodir sa selima, naročito onim koja je kontrolisao okupator. Na ovaj način bi se prvi put od početka ustanka pružila prilika narodu ovoga kraja da vidi organizovane, snažne i naoruažne naše jedinice. Ovo je bilo od ogromne političke važnosti, pogotovu što je neprijateljska propaganda uporno pronosila glasove, posle našeg povlačenja iz Crne Gore, da su naše jedinice u Bosni potpuno razbijene, a da su borci iz ovog sela, uglavnom, svi izginuli, zarobljeni, ili streljani u Podgorici.

[7] Komandir 3 čete bio je Jovo Vukadinović iz Zijameta, komesar Drago Sekulić, a pomoćnik komesara Miladin Pavličić.

[8] Pripadao je terenskom bataljonu, ali se prethodnog dana priključic nama.

skom vatrom, a zatim zasuli minama iz lakih minobacača. Međutim, vatra je bila, uglavnom, prebačajna. Ocenjujući po vatri da nije podjednako posednuta čitava kosa, rokirali smo se malo udesno a zatim izvršili snažan juriš. Čim smo zauzeli prve rovove naišli smo na jednu poveću hrpu mina i laki minobacač koji smo odmah upotrebili. Kad smo konačno zauzeli položaj ustanovili smo da su to bili vatreni položaji minobacača, jer smo tu zaplenili tri ili četiri srednja minobacača (81 mm) i nekoliko lakih, kao i nešto pušaka. Talijani su bili potpuno iznenađeni i u panici su bežali prema selu Donje Mrke.

U toku juriša poginuo je drug Jagoš Ivančević. On je neustrašivo išao napred i među prvima jurišao.

Produžili smo napredovanje duž kose — severoistočnom ivicom sela D. Mrke i, mislim, oko 23.00 ili oko 24.00 izbili kod Bioča, na drum Podgorica—Mateševo. Pošto su borci pevali na sav glas, to su neki seljaci odmah došli kod nas. Sa njima je bio i drug Rade Novaković. On nas je obavestio da se talijanski artiljeriski položaji nalaze u našoj neposrednoj blizini (u rejonu severno od Pocića). Tada mi je bilo sasvim jasno da smo u pozadini čitavog njihovog borbenog rasporeda.

Nešto pre zore 15 maja otpočeo je napad bataljona sa fronta[9]. — Treći bataljon Četvrte crnogorske brigade na desnom krilu napadao je od sela M. i V. Radeće, preko sela Zavale na Vežešnik, sa zadatkom da zauzme Vežešnik, preseče drum Podgorica—Mateševo i obezbedi naš desni bok;

— Drugi bataljon Pete crnogorske brigade napadao je pravcem: Petrovići—Velja Glavica—Pocić, a 4 bataljon pravcem: Blizna—k 364—G. Mrke—D. Mrke—Bioče;

— Delovi Zetskog odreda (mislim svega dve čete) napadali su između 2 i 4 bataljona, i na levom krilu 4 bataljona.

Opšti zadatak svih bataljona bio je da energičnim naletom razbiju i unište Talijane u rejonu Vežešnik—Bioče—Mrke—Blizna i ovladaju komunikacijom Podgorica—Bioče.

Našim upadom u njihovu pozadinu, likvidacijom minobacačkih položaja i neposrednim napadom na artiljeriju Talijani su se našli u vrlo teškom položaju. Osim toga bili su veoma zbunjeni. Zahvaljujući naglom prodoru delova 2-gog bataljona, zauzeti su artiljeriski položaji a topovi odmah upotrebljeni za podršku naših bataljona.

Nikada nisam imao prilike da vidim takvu paniku kod neprijatelja kao ovoga puta.

---

[9] Pored naša tri bataljona, učestvovali su i delovi Zetskog partizanskog odreda, koji se nalazio na ovom terenu sa kojim smo se povezali još pre 13 maja.

Pod udarom naših bataljona Talijani su počeli otstupati bez ikakvog reda. Čitave kolone smo zarobljavali. Međutim, u rejonu Vežešnika jedan deo njihovih snaga, sa štabom puka, davao je otpor do kasno posle podne. Da bi što pre i sa ovom grupom izašli na kraj prikupili smo sve minobacače (zaplenjene i naše) i otvorili vatru po njihovim položajima. Uskoro smo i njih likvidirali.

U ovoj borbi Talijani su imali oko 300 poginulih, a oko 500 ih je zarobljeno. Tu im je poginuo i komandant puka. Pored bataljonske, zaplenili smo i celokupnu pukovsku artiljeriju (8 topova).

Štab grupe je odmah poslao pismo talijanskoj komandi u Podgorici obaveštavajući je o broju zarobljenika i zahtevajući da mu pošalje hrane za nekoliko dana i sanitetski materijal. Naš predlog talijanska komanda je bez ikakvih uslova prihvatila.

Zarobljeni Talijani bili su nam dobrodošli za nošenje ranjenika.

U toku 16, 17 i 18 maja bataljoni su se sređivali i izvlačili zaplenjeni materijal.

Tih dana je došla iz Kuča jedna poveća grupa ilegalaca, koju smo dobro naoružali i vratili na teren.

Uskoro smo dobili naređenje za pokret[10]. Pokret je izvršen pravcem Seoca—Radovče[11]—Nikšićka Župa i dalje prema Jasenovu Polju. Naša tri bataljona (2, 4 i 5) stigli su u Jasenovo Polje 23 maja i tu se povezali sa štabom i ostalim bataljonima Pete brigade[12] (1 i 3 bataljon).

Glavnina SS divizije „Princ Eugen" stigla je u Nikšić 20 maja i odmah je sledećeg dana uputila svoje motorizovane kolone u pravcu Lukova i Gornjeg Polja. Od 21 do 24 maja Nemci nisu pokazivali neku posebnu aktivnost. Međutim, 24 maja preduzeli su žestok napad, uz prethodnu snažnu artiljerisku pripremu, na položaje 1 i 3 bataljona koji su se nalazili na liniji: Veliki i Mali Orah—Šipačno. U toku dana Nemci su zauzeli Knež Polje, Brestovački Vrh, Završje, a na pravcu Nikšić—Krnovo izbili su do Ivanja. Ovaj pravac je izgleda zatvarao jedan bataljon Prve dalmatinske brigade. Na ovoj liniji Nemci su uspeli da se zadrže i pored dva uzastopna pokušaja (noću 24/25 i 25/26) naše brigade da ih od-

---

[10] Mislim da je bataljon Četvrte crnogorske brigade otišao nešto ranije.

[11] 5 bataljon je formiran od Zetskog odreda.

[12] Kada je 4 bataljon stigao u Ćeranića Goru, Djedo Milutinović povučen je na teren, a za novog komesara bataljona postavljen je Dušan Vuković, koji se posle nekoliko dana teško razboleo i pošao u bolnicu. Za zamenika komandanta bataljona postavljen je Blagoje Perunović.

baci odatle. Po svoj prilici, namera im je bila da zauzmu što povoljnije polazne položaje za napad prema našim snagama koje su zatvarale pravac ka Šavniku, kao i da pričekaju pristizanje Talijana i raščišćavanje situacije u rejonu Kolašina.

Četrvti bataljon je u toku 24, 25 i 26 imao stalan dodir sa neprijateljem, a u toku noći 24/25 i 25/26 učestvovao je, sa ostalim bataljonima, u protivnapadu sa Prage na Brestovački Vrh.

Na pravcu Nikšić—Krnovo Nemci su koncentrisali glavne snage. S obzirom na ovu činjenicu, kao i na priličnu razvučenost naših jedinica, štab brigade je odlučio da u užem zahvatu komunikacije Nikšić—Šavnik postavi dva bataljona. U tom cilju naredio je 1 i 4 bataljonu da se u toku noći 26/27 odlepe od neprijatelja i zaposednu položaje Čeranića Gora—Gradačka Poljana—Siljevac, sa zadatkom da se ne dozvoli prodor Nemaca prema Šavniku, a položaje Komandirovo Brdo i Krnovsku Glavu da brane po svaku cenu. Desno od 4-og bataljona, zatvarajući pravac prema Mokrom, nalazio se, mislim, 5 bataljon. Nemci i Talijani su 26-og otpočeli opšti napad. Međutim, išli su vrlo obazrivo, iako su se pred njima nalazili naši vrlo slabi zaštitni delovi, tako da su toga dana zauzeli jedino Studenu (tt 1574), a motorizovanim jedinicama izbili do ispred Gvozda.

Uzoru 27-og Nemci su produžili nadiranje i negde posle podne izvršili žestok napad, uz snažnu podršku artiljerije i minobacača, na položaje 1 i 4 bataljona. Prvi bataljon se pod borbom povlačio preko Krnovskog Polja u pravcu Krnovske Glave, dok je 4 batljon vodio teške borbe na položajima u rejonu Komandirovo Brdo.

U toku nekoliko sati borbe uspeli su da nas potisnu samo nekoliko stotina metara, ali smo ih zato, čim je pao mrak, snažnim protivnapadom odbacili na polazne položaje. Zatišje je trajalo do uzoru 28-og, kad su Nemci ponovo prešli u opšti napad na Komandirovo Brdo i Krnovsku Glavu. Za ove položaje vođene su teške i krvave borbe. Pojedine tačke na Komandirovom Brdu prelazile su u toku dana po nekoliko puta iz ruku u ruke. Položaji su se morali braniti po svaku cenu, jer su zatvarali prilaz Šavniku. Nekoliko puta u toku dana dobijali smo naređenja u tom smislu od druga Save.

Nemci su naše položaje tukli snažnom artiljeriskom i minobacačkom vatrom. Napad je u toku čitavog dana podržavala jedna grupa tenkova, s tim što je većina angažovana istočno od druma (Krnovskim Poljem) prema položaju 1-vog bataljona, a manji deo prema Komandirovom Brdu, pošto je zem-

ljište ovde nepogodno za tenkove. Na samoj Krnovskoj Glavi nalazio se drug Sava sa jednim topom.

Usprkos žestokih nemačkih napada, položaje smo odžali do pada mraka a onda smo se u toku noći 28/29 povukli preko sela Miloševića prema Šavniku.

Koliko se sećam, u toku 29 maja 4 bataljon je branio Cuklin, pa se tek u toku noći 29/30 prebacio severno od Šavnika na liniju selo Dobra Sela—Turija (tt 1184). Prvi bataljon se te iste noći prebacio na desnu obalu Bukovice i zaposeo položaje levo od nas u rejonu sela Mljetičak. Nemci su 30 maja oko podne jednom motorizovanom kolonom ušli u Šavnik i odmah produžili prema Dobrim Selima i Previšu. Napad tenkova bio je potpomognut snažnom artiljeriskom vatrom, naročito prema Turiji. I pored žestokog otpora Nemci su uspeli da prođu kroz borbeni poredak 4-tog bataljona, tako da je 1-va četa bila otsečena, ali je kasnije uspela da se prebaci preko komunikacije i uđe u sastav bataljona. Ovo je bio drugi uzastopni dan borbe naših bataljona protiv tenkova.

Naši bataljoni nisu imali nikakvih efikasnijih sredstava za borbu protiv tenkova.

Četvrti bataljon je u toku toga dana imao nekoliko ranjenih drugova među kojima je bio i Vlado Božović iz Zete, dok je Drago Roganović iz Danilovgrada, odbijajući napad nemačkih tenkova, junački poginuo.

Na položajima Dobra Sela, Previš, Pušina 4 bataljon je vodio borbe i u toku 31 maja. Na položajima, mislim u rejonu sela Poščenja, nalazio se 5 bataljon. Ostali bataljoni bili su već prebačeni na desnu obalu Komarnice, izuzev 1-vog bataljona, koji je upućen preko Pušine u rejonu Čeoca na levu obalu Komarnice uglavnom radi odmora, izviđanja i obezbeđenja našeg levog boka i pozadine.

Noću 31 maja 4 bataljon je zauzeo položaje između Komarnice i potoka Grabovca, nešto severozapadnije od sela Gornji Godijeli, dok se 5 bataljon prebacio na desnu obalu Komarnice.

Na ovim položajima brigada je imala zadatak da po svaku cenu spreči neprijatelju prelaz preko Komarnice, kao i prodor levom obalom prema Dobrom Dolu. Ostavljanje 1 i 4 bataljona na levoj obali i izvlačenje na liniju selo Komarnica—selo G. i D. Grabovica usledilo je, pored ostalog, i zbog pojave snaga nemačke 1-ve brdske divizije od Sinjajevine prema Jezerima, čime je bio ugrožen naš levi bok i pozadina, s obzirom da je krajnje desno krilo Sandžačke brigade bilo negde oko Dobrog Dola.

Na ovim položajima 4 bataljon, kao i ostali bataljoni Pete brigade, ostali su nekoliko dana. Za to vreme neprijatelj je

vršio smenu, koncentraciju i pripreme za napad. Tih dana su jedinice talijanske divizije „Ferara“ smenile jedinice SS divizije „Princ Eugen“ a delovi 1 brdske divizije stigli u dolinu Grabovice na naš levi bok.

Neprekidna artiljeriska vatra, povremeni naleti avijacije, česti pokušaji, makar i sitnijih delova, da podiđu našim položajima, privlačenje i gomilanje sve većih snaga iz dubine i iščekivanje da svakog momenta neprijatelj pređe u opšti napad, zamorilo je i iznuravalo naše borce. No i pored svega na ovim položajima smo se i zadržali, mislim, sve do 6 juna uveče, što je daleko više nego što se u početku predviđalo. Za tih nekoliko dana dobili smo više naređenja od štaba brigade: „Izdržite po svaku cenu do večeras“, a kad je pala noć došlo je drugo naređenje: „Izdržite do 10 časova“. A kad bi i ovaj rok prošao došlo bi novo naređenje da se opet izdrži nekoliko časova itd.

Slična smo naređenja i mi izdavali komandama četa i to ne samo zato što smo i mi dobijali rokove, već i zato što nam se činilo da će tako lakše izdržati. Osećalo se da nešto ne ide kako treba, da nešto koči i da se sporo odmiče. Bili smo skloni i da kritikujemo one koji rukovode bolnicom da dovoljno ne žure, da ne vode računa kako je nama, kako mi teško izdržavamo itd. No, jasno, sva ta neizvesnost i produžavanje rokova, sve je to bilo rezultat one izvanredno teške situacije i uslova u kojima su se naše jedinice, a posebno bolnica, nalazile ovih dana.

Sa ovih položaja krenuli smo usiljenim maršem, bez ikakvog zadržavanja, pravcem Kozarica—Robatova Greda—Studena (k 1635).

Delovi 1-vog bataljona su ranije bili upućeni na položaje u rejon Dobri Do—Vjetreno Brdo, radi hvatanja veze sa Sandžačkom brigadom i sprečavanja nemačkog prodora preko Durmitora.

U toku noći dobili smo u Robatovoj Gredi naređenje od štaba brigade da hitno uputimo jednu ojačanu četu na Sedlo na Durmitoru (tt 2226) da bi sa delovima 1-vog bataljona ojačala odbranu na tom pravcu. Odmah smo uputili komandira 1-ve čete Nikolu Živkovića sa četom i pratećim vodom bataljona.[13] Četa je uspela da zauzme položaje na Sedlu pre Nemaca i junački je odolevala brojno neuporedivo jačem neprijatelju odbijajući u toku dana nekoliko napada. Nemci su pretrpeli velike gubitke, ali kada je došlo gotovo do gušanja komanda čete je izdala naređenje za povlačenje prema Dobrom Dolu. U međuvremenu poslao sam po Blagoju Peruno-

[13] Komandir 1-ve čete bio je Milan Grubišić, a pomoćnik komesara Velizar Škerović.

viću naređenje da četa i dalje brani Sedlo, no bilo je kasno, jer je ono već bilo u nemačkim rukama.

S obzirom na situaciju odluka komandira čete bila je potpuno pravilna, jer bi četa u protivnom pretrpela velike gubitke. Na ovim položajima poginula je drugarica Ljubica Račić i jedan drug iz Bosne, a ranjeni: Milka Jovović, Vojin Bešić, Branko Kovačević i jedan drug iz Dalmacije.

Ujutro 7 juna glavnina bataljona izbila je preko Studene i Dobri Do, i tu je, zahvaljujući upornoj borbi delova 1-vog bataljona i 1-ve čete 4-tog bataljona, sprečeno dalje prodiranje Nemaca (u toku ovog dana) prema Pivi. Zanoćili smo na položajima u rejonu Dobrog Dola. Rano uzoru Nemci su produžili sa napadom, pa su i pored žestokog otpora uspeli da odbace delove 1-vog bataljona, zauzmu Vjetreno Brdo i izađu na Prutaš.

U međuvremenu, radi pojačanja odbrane u rejonu Dobrog Dola, uputio sam iz 2-ge čete jednu desetinu sa Vuksanom Mijatovićem, da što pre izađe i zaposedne Prutaš (severno za 1 km od Todorova Dola).[14] Međutim, i pored izvanredne upornosti i požrtvovanja, ova desetina nije uspela da se popne na Prutaš, jer se nekoliko puta survavala usled strmine i snega, dok najzad Nemci nisu uspeli prvi da izađu i posednu ove položaje. Kako je Dobri Do već bio zauzet, ova se grupa nije mogla povući tim pravcem, nego se morala spustiti prema Škrčkom Jezeru, pa se tek negde uveče povezala sa bataljonom.

Bataljon se 8 juna prebacio u rejon Todorov Do—Ružica, držeći položaje prema Nemcima, koji su bili uglavnom zauzeli sve dominatne kote na Durmitoru, zatvarajući i pravac od Studene.

U toku ovog dana čitava brigada nalazila se na položajima Torodov Do—Komarnica u neposrednom dodiru sa neprijateljem, no bez nekih većih borbi, izuzev na pravcu Durmitora gde su Nemci vršili snažan pritisak na 1-vi bataljon koji je držao položaje po svoj prilici negde severno od Todorova Dola (rejon: Krecmani — Rake (k 2116) — Skakala.

Borci su bili gladni, umorni i neispavani. Povlačenje sa Komarnice i Grabovice nije donelo odmor iako smo ga svi željno očekivali. Noćni marš do Dobrog Dola, borba i pentranje po Durmitoru i oko Dobrog Dola, glad i hladnoća činili su svoje. Ali i pored toga, mi nismo mogli računati makar i sa

---

[14] Komandir 2-ge čete bio je Veljko Janković, komesar Luka Vučinić, a pomoćnik komesara drugarica Dara Milačić. Treba podvući da je Vuksan Mijatović bio poznat po svojoj izvanrednoj hrabrosti u čitavom bataljonu. On je sa svojim »šarcem« u četi bio uvek tamo gde je trebalo izdržati do kraja.

kraćim odmorom, jer nas je u toku sledeće noći očekivao veoma naporan i težak marš dug oko 60 km.

Naime, u toku noći 8/9 juna brigada je dobila naređenje da se odlepi od neprijatelja i krene usiljenim maršem duž Pivske Planine da bi se kod Gornjeg Kruševa prebacila preko reke Pive.

Rano 9 juna stigli smo u rejon sela G. Polje i Rudine gde smo izdržali u nekoliko navrata teške udare neprijateljskih bombardera. Kasno posle podne prešao je naš bataljon Pivu kod Gornjeg Kruševa.

Tu smo imali prilike da vidimo bolnicu i da sagledamo koliko je trebalo velikih teškoća savladati da bi se ovako veliki broj ranjenika, bolesnika i do krajnjih granica iscrpenih drugova izvukao iz čeljusti neprijatelja. Možda je borcima, koji su od početka vodili teške zaštitničke borbe, tek sada bilo jasno zašto se, ponekad, tako sporo odmicalo i zbog čega je bilo potrebno tako uporno i tako dugo držati izvesne položaje.

Silazak niz kanjon Pive i penjanje na Vučevo je nezaboravno tužna i potresna slika koja će sigurno ostati u sećanju svim borcima koji su prošli ovim putem. Takoreći gotovo na svakom koraku sedeli su iznemogli drugovi i tužnim pogledom pratili našu kolonu. To su mahom tifusari. Nailazimo i na leševe drugova umrlih od iznemoglosti.

Približavalo se veče. Prelazimo preko improvizovanog mosta na Pivi, koji je u toku četvrtog dana pod udarom neprijateljske avijacije i artiljerije. Kraj mosta je drug Sava. On je, kao i obično, tamo gde je najteže i najkritičnije, tamo gde treba bodriti. Njegovo prisustvo uliva novu snagu borcima, a njegove reči hrabre. Svako se trudi da, prolazeći pored njega, izgleda što zdraviji, svežiji i veseliji.

Prešli smo Pivu i sad je trebalo što pre savladati i drugu stranu kanjona i izaći na Vučevo. Jezivi prizori ređali su se kao i prilikom silaska na Pivu samo ovog puta sve češće. Poginulih od avijacije i artiljerije, kao i umrlih od iznemoglosti, bilo je još više, a da se ne govori o iznemoglim koji nisu bili u stanju da savladaju nagib.

Do zore smo bili na Vučevu. Odmah smo dobili zadatak da se zajedno sa 2 bataljonom postavimo prema Magliću, sprečimo spuštanje Nemaca na Vučevo i na taj način obezbedimo prolaz ka Dragoš-Sedlu. Bataljon je zatvorio pravac od sela Mratinja i planine Maglića posevši položaj u rejonu Kamenjača—Javorje. Desno od njega, prema Magliću, nalazio se 2 bataljon. Noću 10/11 4 bataljon se rokirao udesno prema Plani i Crvenim Prljagama, gde je ostao u toku 11 i noću 11/12 juna. Tokom ova dva dana oba bataljona su vodila vrlo žestoke borbe protiv većih nemačkih grupa koje su se spu-

štale sa Maglića. Ove grupe su vrlo drsko navaljivale. Bataljon je imao gubitaka. Imali smo i nekoliko lakše ranjenih.

Prostor Vučeva i dalje prema Mrkalj-Kladama (kao i čitava staza do Sutjeske), a posebno Vučevo, bili su od jutra do mraka pod stalnim udarom neprijateljske avijacije i artiljerije. Sve naše jedinice, a naročito bolnice, u toku dva dana imale su velike gubitke. To je u velikoj meri otežavalo i usporavalo kretanje, naročito bolnice, prema Sutjesci.

Sutradan su komandanti bataljona pozvani u štab brigade na Dragoš-Sedlu. Stigli smo u štab brigade, koliko se sećam, nešto oko podne. Nalazio se na jednom kamenjaru ispod Dragoš-Sedla. Pored komandanta brigade Save Burića i komesara Dragiše Ivanovića, tu su bili i Ivan Milutinović, Sava Kovačević, Radovan Vukanović, Radomir Babić i dr. Sava Kovačević i Savo Burić su nam prethodno skrenuli pažnju na svu težinu situacije u kojoj se naše snage i bolnica nalaze, kao i na neophodno i nepoštedno zalaganje svih starešina i komunista ako se želi uspešno probiti iz obruča koji se sve više stezao oko nas. Zatim nam je saopšteno da će se Sutjeska preći u toku noći, a onda su dati konkretni zadaci svakom bataljonu posebno, određujući kuda će sići na rijeku, gde će je preći, zadatak posle prelaza itd. Posebno je naglašeno da u toku dana izvidimo staze kojima ćemo se spustiti na Sutjesku.

Naš bataljon dobio je zadatak da pređe reku nizvodno od Tjentišta, razbije neprijatelja na levoj obali i produži napad između Košura i Krekova, obezbeđujući istovremeno desno krilo brigade od Popovog Mosta i Košura. Tom prilikom smo obavešteni da je u toku prošle noći prešla Sutjesku Prva dalmatinska brigada, u čijem je sastavu bio i naš 1-vi bataljon, sa zadatkom da obezbedi prelaz ostalim snagama naše divizije i bolnici.

„Na onim položajima prihvatiće nas Gligo", rekao je tom prilikom drug Sava pokazujući rukom preko Sutjeske. No kako od Gliga Mandića nije do tada stigao nikakav izveštaj, a s obzirom na težinu situacije u kojoj smo se nalazili, trebalo je misliti i na najgore. Naime, pretpostavljalo se da može doći do situacije da jedinicama ne uspe organizovano probijanje, pa nam je zato naređeno da se u tom slučaju treba probijati po grupama u pravcu sela D. i G. Igri (izvorni deo Neretve).

Za ovako težak zadatak trebalo je pripremiti ljude. No, to nije bilo tako teško izvesti. Trebalo im je samo reći sve, tj. kazati im istinu, makoliko ona bila teška, i to je bilo dovoljno, jer su to bili borci koje su tolika iskušenja i borbe

tako prekalile da su im moral i politička svest uvek bili na zavidnoj visini.

Posle primljenog zadatka vratili smo se u svoje bataljone koji su se u međuvremenu prikupili na Dragoš-Sedlu. Trebalo je predahnuti do noći, nešto pojesti i pripremiti se za prelaz. Oko 14 časova neke jedinice su počele primati hranu, ali se odjedanput začula žestoka paljba od pravca Popovog Mosta. Neko pronese glas: „Nemci kolju ranjenike". Ustvari, jedna nemačka kolona uputila se od Popovog Mosta, uglavnom kroz šumu, preko Mrkalja, Borovna, neposredno ispod kamenjara Mitrina Usov (k 1579) ka Dragoš-Sedlu, verovatno sa namerom da nas iznenadi i prekine jedinu stazu koja izvodi na Sutjesku. Nemci su tom prilikom naišli na neke naše patrole i izviđačke delove, koji su na njih otvorili vatru.

Situacija je bila u svakom slučaju vrlo kritična, jer smo bili u toku priprema i organizacije prelaza, na okupu i nerazvijeni, sa bolnicom u neposrednoj blizini a, što je najvažnije, situacija i pozadi nas i ispred nas bila je takva da se sa prelazom nije moglo odgađati. Međutim, pojava Nemaca od Popovog Mosta mogla je prelaz ne samo odložiti, nego i sprečiti. Zato je trebalo ovu kolonu po svaku cenu što pre razbiti i odbaciti natrag, kako bi se rejon Tjentišta oslobodio za prelaz. Taj zadatak je poveren 3 i 4 bataljonu. Ni ovog puta nije bilo vremena da se predahne i nešto pojede. Čak nije bilo vremena ni za nastavljanje zadatka. Ali, borci su već i sami videli o čemu se radi. Jednostavno su poskakali, zgrabili puške i pošli Nemcima ususret. „Komunisti, izdržite" bila je ustvari sva borbena zapovest. Svaki borac napregao je sve svoje snage, jer je znao da od toga zavisi dalja sudbina ranjenika i našeg plana uopšte. Ubrzo smo se sukobili sa Nemcima. Juriš je bio snažan. Osvajala se, takoreći, bukva po bukva. Gubitaka je bilo dosta i sa jedne i sa druge strane. Borba se vodila sve do noći, dok Nemci nisu bili potpuno razbijeni.

U međuvremenu štab brigade poslao je dopunsku zapovest u kojoj je naređeno da se što pre prikupimo i postupimo prema prvobitnom planu, naglašavajući, s obzirom na pokušaj Nemaca od Popovog Mosta, da taj pravac što bolje obezbedimo. U duhu ovog naređenja Nemce smo gonili, mislim, do blizu Popovog Mosta, a onda smo se žurno uputili mestu prelaza gde smo stigli nešto posle ponoći.

Bataljon se prikupio na desnoj obali, malo severnije od Tjentišta, verovatno u rejonu k 554 — zaselak Polje. Štab brigade mi je odmah izdao naređenje za prelaz Sutjeske a ja sam zatim upoznao ukratko borce sa situacijom i pozivao ih da napregnu sve snage da bi savladali i ovu prepreku. Komandama četa izdata je zapovest za prelaz a zatim im je saopštena i odluka štaba brigade: U slučaju da se bataljon ne može probiti kao organizovana jedinica, probijanje vršiti po grupama u pravcu sela Igri.

U kratkom dogovoru sa komunistima, a posebno sa partiskim rukovodiocima četa, ukazano je kolika ogromna odgovornost u ovakvoj situaciji leži na njima, i da i ovog puta oni moraju poneti glavni teret borbe. „Komunisti, izdržite“ stalno se podvlačilo.

Ovo nije bilo nimalo lako zahtevati od boraca koji su gotovo mesec dana bili neprestano u borbi ili na maršu, gladni, premoreni, neodeveni. Fizički su bili već potpuno na izmaku snaga, ali su ipak za izvršenje ovog teškog zadatka bili spremni.

Prvo je prešla jedna četa, za njom druga i odmah su produžile pokret. Pošao sam na čelo bataljona, dok je Veco Radičević ostao da sačeka prelazak celog bataljona.

Mrak je bio potpun i ništa se nije videlo. Gde se nalazi nemački položaji nije nam bilo poznato. Znali smo samo da je tuda prošla Prva dalmatinska brigada i da joj je dat zadatak da nas na ovim kosama prihvati. No s obzirom da u toku dana nismo dobili nikakvo obaveštenje o brigadi, pretpostavljalo se kao najverovatnije da ih na ovim položajima nema. Ubrzo smo se u to uverili, jer smo naišli na nemačke rovove.[15]

Nemci su kose na levoj obali Sutjeske poseli u vidu potkovice. Na pravcu napada našeg bataljona (između Košura i Krekova) bili su bliže Sutjesci, dok su levo od nas bili dublje uvučeni.

Bila je tek zora kad je bataljon naišao na nemačke rovove. Nemci su nas pustili na sasvim blisko otstojanje, u „džak“, a onda su otvorili vatru iz pušaka i automatskih oruđa.

---

[15] Kad su prve dve čete prešle Sutjesku i odmakle nekoliko stotina metara zapitao sam sa čela preko veze da li je prešao ceo bataljon. Dobio sam odgovor da nema veze sa četom, koja je poslednja prešla. Odmah sam krenuo nazad i sreo Veca i 2-gu četu koja je bila, uglavnom, već prešla. Veco i ja smo se zatim uputili čelu kolone, ali pošto se nije ništa videlo, skrenuli smo suviše desno i naišli na Nemce. Prvo su bacili rakete, onda su ispalili nekoliko rafala. Zaključili smo da su Nemci ne samo ispred nas nego i na našem desnom boku.

Čelni deo bataljona odmah je pošao iz pokreta na juriš i uspeo da zauzme prve rovove. Međutim, time nisu još bili probijeni nemački položaji. Zato se ponovo pošlo na juriš — kad se bataljon prikupio — ali usled pretrpljenih gubitaka u prvom naletu, kao i žestokog otpora Nemaca, bataljon se ni ovoga puta nije uspeo da probije. Nemci su nas bočno, sa pravca Košura, snažno pritiskivali vatrom, pa se bataljon nesvesno rokirao u levo, kud je prostor bio slobodniji, što je prividno izgledalo kao da se probijamo.

Bataljoni koji su jurišali levo od nas takođe nisu uspeli da probiju nemačku odbranu, te su primorani da zastanu.

U tom momentu neko mi reče (mislim da je bio jedan od Savinih kurira i da ga je poslao Babić) da je poginuo Sava, ali da to ne treba saopštavati nikom. No i pored toga upozorenja, vest o Savinoj pogibiji pronela se munjevitom brzinom.

Pokušavajući proboj bataljon se sve više rokirao ulevo, a u međuvremenu su ranjenici i bolesnici oni koji su se mogli kretati ušli u njegov borbeni poredak. Najveći broj od njih, iako su se jedva kretali, kad su čuli kako kolonom struji poziv „Komunisti, napred", pošli su zajedno sa svojim drugovima da probiju olovnu kišu koja ih je sa svih strana zasipala.

Mestimično se ponovo pokušavalo sa izvršenjem juriša, ali to više nije bila organizovana akcija. Bataljoni su se već bili izmešali[16], a teški bolesnici i ranjenici još su više otežavali i onako tešku situaciju i unosili još veću zbrku u redove boraca.

Gubici u bataljonu, u mrtvim i ranjenim, bili su veliki.[17]

Ranjenici su smeštani u jednoj vododerini, gde im je ukazivana prva lekarska pomoć. Među njima je bio i teško ranjen Luka Vučinić, komesar 2 čete.

Nemačke snage koje su nam juče bile za petama, toliko su nam se približile da su se njihovi rafali mešali sa rafalima snaga koje su bile prema našem čelu. U takvoj situaciji povezati jedinice i pokrenuti ih organizovano na juriš, bilo je zaista nemoguće. No i pored svega pokušali smo da ipak nekako organizovano pođemo na juriš. Nažalost nismo uspeli.

---

[16] Na istom mestu nailazio sam na borce iz raznih bataljona naše brigade, zatim iz Sandžačke, Mostarskog bataljona itd.

[17] Posle podne 12 i 13 juna znam da su poginuli sledeći drugovi i drugarice: Milun Kadović-Miza, pomoćnik komesara 3 čete; Jagoš Kadović i njegov sin Velizar; Perko Kadović; Dara Milutinović, omladinski rukovodilac 2 čete; Branko Milutinović, čuveni nišandžija na »Bredi«; Luka Biljanović, puškomitraljezac; Jagoš Ljumović, nišandžija na minobacaču; Vera Gujatić, iz okoline Travnika; »Moma harmonikaš«, mislim iz okoline Tešnja; Milorad Domazetović — kurir; Božidar Mandić. Ostalih se drugova ne sećam niti sam uspeo da prikupi podatke.

Krenula je samo jedna grupa, koja ni po broju ni po silini udara nije mogla imati nekog značajnijeg efekta. Tom prilikom ranjen sam u nogu.

Sve do ovog juriša Nemci su bili u rovovima. Međutim kad su videli da je svaki organizovani napad prestao, izvršili su protivnapad. Nastao je pravi krkljanac. Izmešali smo se.

Čuje se svuda okolo „Halt".

U jednom momentu ponovo se nađoh s Vecom Radičevićem i on me zapita: „Kuda, Vujadine"? Odgovorio sam: „Trk niz jarugu". Potrčao je nekoliko koraka, međutim, ponovo se začulo „Halt". Da li je to bilo upućeno nama, ili nekome drugome, nije mi poznato, ali Veco zastade i reče „Gotovo je". Ja ga ponovo pozvah i zajedno se sjurismo niz jarugu. Iako sam bio ranjen, ali mi to u ovom momentu nije mnogo smetalo. Rana je bila još sveža, kost nije bila povređena, a situacija je bila takva da se i na mnogo veće nezgode nije obraćala pažnja.

U takvoj situaciji grupe boraca snalazile su se kako su najbolje znale i mogle. Probijali su se tamo gde je bilo moguće.

Borci 4-tog bataljona su se, takođe, probijali po grupama, delom preko sela Izgori ka Crnoj Gori, a delom preko Zelengore.

Veco i ja probijali smo se u pravcu s. Izgori preko izvornog dela Usovičkog Potoka i Tovarnice.

Dolina Sutjeske u rejonu proboja bila je puna manjih i većih grupa iz raznih jedinica i bolnice. Izvestan broj ranjenika i bolesnika bio je bez oružja.

U ovakvoj situaciji, kad se treba probijati iz okruženja, provlačiti kroz zasede ili ih razbijati na juriš, mnogi od ovih drugova, s obzirom na njihovo fizičko i psihičko stanje, pretstavljali su ozbiljnu kočnicu. Ali i ovog puta došli su do izražaja solidarnost i drugarstvo, jedan od osnovnih faktora čvrstine naših jedinica. Ovi su drugovi skupljani, pri čemu se trudilo da ne ostane ni jedan koji se iole mogao kretati, a zatim su uključivani u grupe da bi se organizovano kretali i probijali uz našu pomoć. Bilo je slučajeva da su pojedini drugovi, mahom bolesnici (tifusari) već izgubili, usled fizičke i psihičke iscrpenosti, svaki osećaj straha, pa su odbijali da se kreću po nekom organizovanom planu. Sećam se jedne grupe koju smo našli da spava. Svi naši napori da pođu sa nama ostali su bez uspeha. Produžili su i dalje da spavaju.

Nemci su se nalazili po kosama, vrhovima, sedlima, proplancima, stazama a njihove patrole sa psima krstarile su kroz šumu, čuvajući telefonske linije i praveći zasede na pojedinim prolazima.

Danju smo se obično odmarali i osmatrali, a noću kretali, ali sa takvim proračunom da se u samu zoru provučemo kroz nemačke redove (jednom gotovo i kroz sam logor). S obzirom da su sedla i vrhovi bili zaposednuti, mi smo se provlačili između njih.

Noga mi je usled rane bila toliko natekla, da sam se jedva i pomoću štapa kretao. Naročito je bilo teško kretati se noću, jer se vrlo lako gubila veza.[18]

Ne sećam se koliko je prošlo dana dok nismo došli do sela Izgori. Bili smo neverovatno izgladneli. Jedina hrana bile su nam kiselica i srijemuša.

Poslednji dan proveli smo gotovo čitav na padinama Tovarnice — mislim severno od Gornjih Bara — neposredno ispred nemačkog logora, planirajući kako da se probijemo neopaženo. Čitavo vreme po jedan od nas osmatrao je sa jednog drveta. Negde oko 16 časova primetili smo kako Nemci dižu šatore, formiraju kolonu i odlaze. Tada smo prvi put podložili vatru. Neki drugovi našli su nekoliko puževa i ispekli ih, a potom smo uspeli da skuvamo nešto mesa od jednog uginulog konja koga smo našli na putu. Okrepili smo se i krenuli dalje.

Južno od Tovarnice naišli smo na neke kurire koji su nas obavestili da se treba prikupljati u s. Izgori. Ovde se već prikupio veliki broj boraca iz raznih jedinica i krajeva: Crne Gore, Hercegovine, Bosne, Sandžaka, Dalmacije itd. Tu smo zatekli i Ivana Milutinovića, Radovana Vukanovića i druge.

Od prikupljenih boraca formirana je jedna grupa od oko 50—60 boraca i rukovodilaca, koja je uskoro pošla za Bosnu. Ivan Milutinović poveo je jednu manju grupu za Crnu Goru sa zadatkom, koliko se sećam, da prikupi borce koji su se tih dana vratili sa Sutjeske, da bi od njih, terenskih radnika i novih boraca što pre formirao jedinice u Crnoj Gori.

I ja sam pošao ali noga mi je bila toliko natekla i zagnojena da se gotovo nisam mogao kretati. Otkako sam ranjen, nisam bio uopšte previjan. Tek negde usput previla me je dr Irina Knežević, koja je sa nama krenula za Crnu Goru. Zato je, s obzirom na zadatke grupe i situaciju na terenu (moralo se probijati kroz zasede četnika i Talijana), odlučeno da ostanem u Pivi kod drugova na terenu sve dok se ne oporavim.

---

[18] Jedne noći, naprimer, na čelu grupe išao je Veco Radičević, za njim, na korak-dva, zamenik komandanta jednog bataljona iz Sedme banijske divizije, ili Sandžačke brigade, a zatim ja. Odjedanput smo naišli na neku provaliju. Drug koji je išao ispred Veca survao se u provaliju, a Veco se slučajno uhvatio za jednu granu.

Zahvaljujući dr Miljaniću, koji me je nekoliko puta previo, uskoro sam mogao da se krećem, pa sam se prebacio na teren Nikšića i javio Pokrajinskom komitetu. Nekako odmah po mom povratku oformljen je od boraca 4-tog i 5-tog bataljona Pete brigade, koji su se vratili sa Sutjeske, kao i od terenskih radnika, ponovo 4-ti bataljon, a ja sam postavljen za njegovog komandanta.

Na terenu Nikšića oformljen je takođe i 2 bataljon Pete brigade.

Ponovna pojava ovih bataljona politički je snažno odjeknula u ovom delu Crne Gore, s obzirom na situaciju koja je ovde zavladala posle našeg povlačenja početkom Pete neprijateljske ofanzive, a pogotovu posle Sutjeske.

Nakon formiranja bataljona on je do nogu potukao jednu veću grupu Nemaca na Lukavici (Nišin Kiljan), koja je imala zadatak da pripremi na Kapetanovom Jezeru logor za jedan nemački bataljon i izvrši rekviziciju stoke sa okolnih katuna.

Pored ubijenih, kojih je bilo dosta, zarobili smo oko 12—15 Nemaca i radiostanicu. Sutradan je intervenisao čitav nemački bataljon preko Konjskog i Luka Bojovića paleći usput kolibe i sena. Sa ovih katuna narod je blagovremeno otstupio sa stokom pod zaštitom 4-tog bataljona.

Do povratka naših jedinica iz Bosne 4 bataljon je izvodio manje akcije na terenu Danilovgradskog i Nikšićkog sreza, a onda je ušao ponovo u sastav svoje slavne Pete crnogorske brigade.

Vujadin POPOVIĆ

U POSLEDNJEM JURIŠU NA SUTJESCI

Posle održanih partiskih sastanaka, u toku noći 12/13 juna, naš bataljon je pregazio Sutjesku, mislim negde oko 2—3 časa po ponoći. Vujadin[1] je gazio prvi kako bi ispitao dubinu i brzinu reke, a za njim je prešao bataljon. Jedna četa je malo zastala. Ne znam tačno da li sam pregazio Sutjesku sa tom četom ili smo se Vujadin i ja zajedno vratili da vidimo šta je sa njom, dok su druge dve čete produžile. Kad smo videli da je i ova četa prešla i pošto smo joj naredili da požuri, pošli smo da stignemo druge dve čete. Sa nama je išlo još nekoliko boraca. Pošto je bila noć a teren pošumljen, skrenuli smo suviše desno, tako da smo se trenutno odvojili od bataljona. Naišli smo na Nemce. Jedna raketa osvetlila nas je, te smo prilegli, a zatim se rokirali ulevo, u sastav bataljona.

Ujutru se na Košuru vodila žestoka borba. Posle nekoliko uzastopnih juriša nastalo je malo zatišje. Pošao sam duž položaja koje su držali ostaci našeg bataljona i, otprilike, negde, na levom krilu rasporeda, naišao na Savu Kovačevića. Bio je mrtav. Pored njega sam našao Drgišu Ivanovića, političkog komesara Pete crnogorske brigade, i još neke drugove. Pokrili smo ga šinjelom i krili od boraca da je poginuo. Mislim, da je Sava poginuo na frontu napada 4-tog bataljona ili na spoju našeg i 2-og bataljona, koji je bio levo od nas. To je teško ustanoviti zbog toga što se naš bataljon u toku borbe sve više rokirao levo, jer desno od nas nije bilo naših snaga. Levo,

[1] Vujadin Popović, tada komandant 4-og bataljona Pete crnogorske brigade.

otprilike oko 30 metara od Save ležao je teško ranjen Milivoje Pavličić.

Za vreme kratkotrajnog zatišja prikupili smo ostatke 4-og bataljona , ljudstvo iz Prateće čete štaba divizije, iz brigadne baterije čiji su topovi bili onesposobljeni za dejstvo, iz komore, kao i druge koji su bili sposobni za borbu — ukupno oko 70 boraca. Tu su još bili drugovi Niko Martinović, načelnik Štaba Pete crnogorske brigade i Dragiša Ivanović, koji su sa nama pošli na ovaj — poslednji juriš na Sutjesci. Ovako, na brzinu sakupljeno ljudstvo iz raznih jedinica i iscrpeno, nije pretstavljalo kompaktnu celinu. Malo više zbijen, pošao je streljački stroj u pravcu kote koja se nalazila levo od mesta gde je poginuo Sava. Nemci su nas pustili na blisko otstojanje, a onda otvorili vatru i izišli iz rovova. Nekoliko boraca je poginulo, a ostalo ljudstvo se raspršilo. Sa svih strana se čulo: „Halt". Suočio sam se s Nemcem, koji je stojao na oko 30—40 metara sa uperenom puškom. Pokušao je da napuni pušku, ali preduhitrio sam ga. Odnekud je naišao Vujadin Popović i sve to posmatrao. Bio je ranjen u nogu, ali kost mu nije povređena, te je, relativno dobro, mogao da se kreće.

— Šta da radimo? — pitao sam Vujadina.

— Pođimo levo.

Pođosmo niz jednu jarugu, u pravcu Sutjeske. Opet se u neposrednoj blizini čulo „Halt". Ja sam se zaustavio i rekao: „Gotovo, Vujadine". Pomislio sam na simoubistvo. Ali, Vujadin povika:

— Brže dole, niz tu jarugu.

Otkotrljali smo se dole i tako uspeli da se izvučemo. Pedesetak metara iznad Sutjeske naišli smo u nekom šumarku na grupu partizana, no kako smo bili u obruču i kako je u velikoj grupi bilo teže probijati se, oni su se uveče svi razišli po dvojica-trojica, a ja i Vujadin smo ostali sami i sačekali noć. Vujadin je imao sekciju pomoću koje smo se preko dana orijentisali. Kad je pala noć, pošli smo padinama Zelengore u pravcu izvornog dela Sutjeske. Zaobilazili smo puteljke i vrhove kota, jer smo pretpostavljali, a to smo preko dana mogli i da vidimo, da se na puteljcima i kotama nalaze nemačke zasede. Iste noći, zaobilazeći jednu kotu, naišli smo na neku komoru. Nemci su ispalili raketu, ali nas niko nije primetio. Pošli smo dalje i naišli na telefonski kabl, koji sam prekinuo. Kad sam to uradio setili smo se da će Nemci poći da uspostave vezu, a možda povesti i pse i poterati nas, pa smo požurili da što više odmaknemo. Čim je počelo da sviće, izabrali smo gust šumarak i tu ostali čitav dan. Nemci su sa psima pretraživali Zelengoru. Imali smo prilike da ih posmatramo, da slušamo lavež pasa, njihove razgovore i pucnjavu,

ali oni nas nisu primećivali. Držali smo puške uvek spremne. Kad je pala noć pošli smo dalje. Naišli smo na grupu od 5—6 Banijaca, pa i oni nastaviše sa nama. Opet smo se predzoru sklonili u šumarak, nedaleko od jednog uzvišenja.

Pred zalazak sunca naišla je jedna kolona i prošla tridesetak metara od nas. Bili su pocepani, pa smo u prvi mah pomislili da su partizani. Međutim, po kapama smo videli da su to bile nemačke planinske jedinice. Zaposeli su položaje iznad nas, a mi smo se odmah po padu mraka izvukli i produžili dalje.

Negde posle pola noći naišli smo na kanjon jednog potoka, pa pošto nije bilo dugo do svanuća, dogovorili smo se da idemo kroz kanjon. Pretpostavljali smo da tamo nema nemačkih zaseda, te smo računali da ćemo, možda, i u toku dana moći da se probijemo. Išao sam prvi, za mnom jedan Banijac, koji je nosio oznake komandira čete, pozadi njega Vujadin pa ostali. Čim smo počeli da se spuštamo u kanjon, naišli smo na provaliju koja je vertikalno padala otprilike 40—50 metara, a zatim nekoliko stotina metara, sve do potoka, imala nešto blaži pad. Jedva sam se zaustavio da ne pdnem u provaliju, uhvativši se za grančicu nešto deblju od prsta. U tom trenutku pao je odozgo na mene onaj komandir čete — Banijac, uhvatio se za mene, zaljuljao me iznad provalije i, pošto se nije čvrsto uhvatio, otkačio se i survao. Nekoliko sekunda se nije čulo ništa, a onda odjeknu tresak, a zatim kotrljanje kamenja.

Idući uz kanjon, sad se ne sećam da li je bilo te ili sledeće noći, primetili smo vatru u nekom potoku. Oko nje je ležalo nekoliko ljudi. Vujadin i ja tvrdili smo da to moraju biti naši, ali Banijci nisu poverovali. Dogovorili smo se da nas dvojica ispitamo situaciju, a ostali da sačekaju dok se vratimo. Kad smo stigli bliže, ugledasmo 4—5 partizana kako leže i spavaju kraj vatre koja je tinjala. Pokušali smo da ih probudimo i povedemo sa nama, ali nam to nije uspelo. Nisu hteli da ustanu, bunili su se što ih uznemiravamo i psovali nas. Kad smo videli da ih ne možemo pokrenuti, vratili smo se, ali ni Banijci nisu više bili tamo gde smo ih ostavili. Tražili smo ih levo i desno, no bez uspeha, te produžismo sami.

Išli smo u pravcu izvornog dela Sutjeske, kroz neku visoku šumu. Na ivici te šume, opet naiđosmo na grupu od 5—6 partizana. Od ivice ove šume, koja se nalazi na južnim padinama Tovarnice, prostire se nekoliko stotina metara ravnice i livade. Na ivici Tovarnice, na kraju ove livade, video se bunker. Iz njega su virile cevi nemačkih mitraljeza. Drugovi na koje smo naišli upitali su nas na kom mestu mislimo da se probijemo. Odgovorili smo da ćemo pravo, pored onog bunkera. Ispričali

su nam da su i oni to već pokušali prethodne noći i da su izgubili dvojicu drugova, pa su se morali vratiti. Međtium, zaista nije bilo nikakvih mogućnosti da se probijemo na drugu stranu. Tu smo i ostali da sačekamo noć. Negde posle podne čulo se, u pravcu bunkera, nekoliko eksplozija bombi. Nemci su ustali, uzeli opremu i mitraljeze i pošli dole. Vujadin reče:

— Odoše, one eksplozije su im sigurno bile znak.

Međutim, drugovi su mislili da je to varka i da im se sigurno smena neopaženo privukla. Na kraju, posle desetak minuta, dogovorismo se da Vujadin i ja pođemo u pravcu bunkera. Ako su tamo Nemci, pucaće, a ako ih nema, sačekaćemo tamo grupu. Tako smo i uradili. Nemaca nije bilo. Ali zato na dve do tri stotine metara ispod nas primetismo veliku kolonu nemačkih vojnika, koja je terala masu civilnog stanovništva i stoke. Išli su duž potoka Jabušnice. Kad je začelje ove kolone odmaklo oko 800 metara, spustili smo se i mi u potok Jabušnicu. Tu smo naišli na partizanskog konja, koga su Nemci ostavili, jer nije mogao da se kreće. Našli smo i jedno partizansko bure, pa smo zaklali konja, naložili vatru i stavili meso da se kuva.

Do noći se tu prikupila grupa od oko 70 partizana. Pristizali su sa raznih strana i izgledali kao senke. Održali smo sastanak, na kome su borci izabrali Vujadina za komandanta, a mene za političkog komesara. Najveći problem je bio kako uhvatiti vezu sa našim jedinicama. Pre prelaska Sutjeske bilo je rečeno da će, za svaki slučaj, zborno mesto biti Izgori, te smo se, otprilike, u tom pravcu i kretali, ali u istom pravcu su išli i Nemci.

Ovo naše lutanje u obruču trajalo je oko četiri dana, a nama se činilo da traje mnogo duže, jer smo bili strašno iscrpeni. Nešto pre pola noći pojeli smo onog konja, a oko ponoći je došao kurir, čini mi se Dalmatinac, i rekao da je zborno mesto Izgori i da se tamo nalaze drugovi Ivan Milutinović, Radovan Vukanović, Jevto Šćepanović, Đilas i drugi. Odremali smo do ujutru, a zatim se uputili u pravcu Izgora. U Izgorima smo našli sve pomenute drugove. Bilo je tu i još nekoliko stotina partizana, među kojima i priličan broj ranjenika smeštenih u školi.

Koliko se sećam u Izgorima je izabrano 30—40 zdravijih i jačih ljudi, među kojima: Radovan Vukanović, Raja Nedeljković, Niko Martinović, Đilas i Mitra Mitrović. Od njih je formirana grupa sa zadatkom da pođe za glavninom naših snaga i poveže se sa Vrhovnim štabom. Mene je, tom prilikom, poslao Đilas da ispitam neke kose iznad puta koji vodi u Stabnu. Sa njih su pripucavali četnici na drugove koji su u priličnom neredu odlazili tim putem prema Crnoj Gori.

Rekao mi je da zaustavim sve zdrave i da zajedno sa njima obezbedim ovaj prelaz. Međutim, niko nije hteo da me posluša, osim Miloša Stamatovića koji se zajedno sa mnom popeo na kose. Pripucali smo na manje grupice četnika, koje su bile tamo i one su se udaljile. Kad smo se vratili, rekli smo Đilasu da niko nije hteo da pođe sa nama i izvestili ga kakva je situacija.

Koliko je meni poznato, Ivan Milutinović, Jevto Šćepanović, Vujadin Popović i drugi pošli su u pravcu sela Stabna, prema Crnoj Gori, sa ciljem da tamo prikupe ostatke ljudstva koje je u priličnom neredu išlo u tom pravcu, i da zbrinu ranjenike. Mislim da su oni pošli još u toku noći ili sutradan, a naša grupa formirala se u četu i za nju je određen potreban kadar. Za komandira je određen Nikola Zvicer, za političkog komesara Radovan Vojvodić, za zamenika komesara ja, za komandira jednog voda Gajo Vojvodić, drugog voda Veljko Janković, za političkog delegata jednog voda Savo Šušović, za desetara Miloš Stamatović. U Izgorima smo ostali 2—3 dana, odmorili se, nahranili, a zatim pošli koritom Sutjeske, za glavninom naših snaga.

Na Sutjesci smo se zadržali skoro čitav dan. Nikad nisam mogao ni zamisliti tako strašne prizore kakve sam tamo video. Nemce su svoje zakopavali, na svakom grobu bio je krst sa imenom poginulog i šlemom. Bila je tu masa nemačkih grobova, a najviše na levoj obali Sutjeske. Leševi naših drugova ostali su nezakopani, na gomilama po 20—30 pa i više, a bilo ih je i rasutih na sve strane. Skoro čitav dan smo ostali među tim leševima, koji su se raspadali. Bilo je tu i masakriranih leševa žena i dece, odvojenih glava od trupa. Strašan se zadah osećao.

Đilas je tražio Maslešu, a svaki od nas po nekog poznatog, ali nikoga nismo prepoznali, pa čak ni one sa kojima smo pre 7—8 dana bili na tim mestima u borbi. Ja sam tražio i Branka Radičevića za koga sam čuo da je tu poginuo, a sa kojim sam se video na Vučevu desetak dana ranije. Naišli smo na jednog živog partizana, koji je bio u takvom stanju da mu se nikako nije moglo pomoći. Pokušali smo da mu u usta stavimo vode i hrane, ali bez uspeha. Umro je posle nekoliko sati.

Predveče smo sa Sutjeske pošli preko Zelengore u pravcu Miljevine i u šumi, kod jedne pojate, naišli ponovo na jednog partizana. Fizički je bio nešto jači od onog prvog. Pokušao je da beži od nas, jer je, po svoj prilici, mislio da smo Nemci, ali nije mogao. Gde god se dodirne jaukao je kao da ima strašne bolove. Pored iznemoglosti bio je još i poludeo tako da se sa njim nismo mogli sporazumeti. Pokušali smo da ga nahranimo, ali nismo uspeli. Pošto nismo smeli dalje da se zadržavamo,

produžili smo put prema Miljevini. Ne znam da li je to bilo istog dana ili sutradan ujutru, naišli smo na grupu od 4—5 partizana. Među njima sam prepoznao jednog borca iz mog bataljona. Mislim da se zvao Alija Kozlić, a znam da je bio iz Livna. Ispričao mi je da je u Zelengori bio zarobljen od Nemaca i izveden na streljanje sa jednom grupom partizana. Dogodilo se, međutim, da je tom prilikom bio samo lako ranjen. Sačekao je da Nemci odu, pa se zatim izvukao ispod onih mrtvih. Kasnije se našao sa ostalim drugovima i sa njima krenuo u pravcu Miljevine. Išli su dalje za nama do jednog sela blizu Miljevine, gde su bili smešteni naši ranjenici, i mislim da je ovaj tu negde i ostao.

U ovom selu ispred Miljevine bilo je smešteno više naših ranjenika. Po okolnim brdima videli smo i mnogo partizanske stoke, koju nije bilo teško prepoznati. Seljaci su je sakupili u toku Pete ofanzive. Tom prilikom je održana konferencija sa seljacima. Rečeno im je da treba da čuvaju ranjenike, da ih dobro hrane, jer imaju dosta naše stoke koja će im ionako ostati.

U ovom selu naišli smo na Oliku Gutman (sada Đurđić), koja je, koliko se sećam, bila ranjena i prebolela tifus, ali i pored toga što je fizički loše izgledala, osećala se uglavnom dobro. Zapitala nas je da li može i ona sa nama. Odgovorili smo da nemamo ništa protiv samo ako se oseća sposobnom da izdrži sve napore. Tako je i Olika pošla sa nama. Kasnije smo čuli da su par dana posle našeg odlaska došli Dražini četnici i poklali sve naše ranjenike, među kojima, Simu Miloševića i Gorana Kovačića. Posle podne smo, mislim, produžili put negde pored Prače, u pravcu Romanije. Trebalo je na jednom mestu preći železničku prugu, ali sa druge strane u brdu iznad pruge video se betonski bunker. Posmatrali smo ga sa ivice šume. Nismo mogli ustanoviti da li ima nekoga unutra. Trebalo je to ispitati. Ja sam se javio i ne znam ko je još sa mnom pošao. Prešli smo prugu, pa pošto je bunker bio prazan, sačekasmo da dođu i ostali. Pošli smo zatim u pravcu sela Jabuke, koje se nalazi u brdu iznad Prače. Kako je selo bilo četničko, četnici su, kad su nas primetili, pošli na kosu iznad sela. Kad smo ušli u selo, povikali su sa kose:

— Prolazite da se ne otvara borba.

Mi smo im odgovorili da ćemo tu ostati da se nahranimo i prenoćimo, pa ćemo tek ujutru produžiti. Tako smo se u ovom selu našli između četnika, koji su bili na kosi, i ustaša u Prači, koji su nas takođe primetili i na nas pripucavali. Naravno, postavili smo jače obezbeđenje, večerali i prenoćili u selu, a četnici su čitavu noć ostali na kosi.

Kad smo ujutru, uz dosta veliko otstojanje produžili putem koji je koso vodio na greben, četnici su nam pošli u susret. Kad smo izišli na kosu, dozvali smo se i dogovorili da pošaljemo svoje pretstavnike na pola puta, radi pregovora. I mi i oni poslali smo po dvojicu. Od nas ih je pošao Gajo Vojvodić, a ne znam ko je bio drugi. Čini mi se da su oni Gaju rekli da im je glavni cilj da čuvaju selo od ustaša iz Prače. Tražili su od nas municije za italijansko oružje kojim su bili naoružani. Mi smo od njih tražili vodiče koji će nam pokazati put u pravcu Romanije i oni su nam dali jednog ili dvojicu.

Idući prema Romaniji, naišli smo na neke leševe. Kasnije smo čuli da je tu, pre nas, prošao Ratko Martinović sa nekim kuririma i da su oni tu vodili borbu. Kad smo izašli na Romaniju, naišli smo na rogatičke četnike koji su se bacali kamena s ramena. Bili su od nas udaljeni oko 30—40 metara. Zalegli smo iza neke suvomeđe (zida). Pitali smo ih hoće li da se bijemo, a oni su odgovorili:

— Ne, nego hajdete da se bacamo kamena.

Koliko se sećam, mi smo za ovim zidom ostavili nekoga borca radi zaštite, a ostali su pošli prema njima. Mnogi su imali na sebi nemačke uniforme, italijanske i nemačke mašinke. Sigurno su to skidali sa partizana, koji su zaostajali iza naše glavnine kao iznemogli i koje su ubijali. Razgovarali smo sa njima o borbama u kojima su učestvovali protiv naših snaga. Sećam se da sam ih tom prilikom pitao kako su se proveli na Nevesinju, jer se moj bataljon tukao baš sa njima. Đilas ih je pitao da li imaju u blizini nekog od starešina. Posle izvesnog vremena došao je četnički komandant, u uniformi poručnika bivše jugoslovenske vojske pa smo pošli na razgovor u školu. Sa Đilasom je pošao Radovan Vukanović, ja i ne sećam se još ko. Mi smo išli kao pratioci. I dva četnika su pošla u partnju svog komandanta. Đilas i Radovan su išli da razgovaraju sa komandantom, a mi smo sa ova dva četnika ostali pred vratima. Razgovor je bio kratak. Nisu mogli da se sporazumeju, te su Đilas i Radovan izašli ljuti. Mada je četnika tu bilo mnogo više nego nas, oko 70—80, nisu se usuđivali da nas napadnu dok ih se ne prikupi više. Mi smo to iskoristili i uz pomoć veze, koju smo na Romaniji imali, izvukli se na brzinu.

Produžili smo u pravcu Krama i tu, negde ujutru, smo prvi put od Sutjeske sreli naše jedinice. U toku dana smo stigli u Han Pijesak i sklonili se u kraljevo sklonište od napada iz vazduha. Radovan Vukanović i Đilas su još istog dana pošli u Vrhovni štab, a mi smo se tek kada je pala noć uputili od Han Pijeska prema Vlasenici. U jednoj šumi, blizu puta,

naložili smo vatru da se ogrejemo, jer je bilo hladno. Bilo je negde pred zoru, ležali smo oko vatre, kad je naišao jedan avion, a Mitra Mitrović je rekla:

— To je sigurno saveznički avion i može se desiti da nam na ovu vatru baci pakete.

Avion je tada napravio krug i bacio bombe koje su padale u našoj neposrednoj blizini, a zatim počeo da mitraljira. Niko nije bio ranjen. Mi smo se razbežali, a posle sam rekao Mitri:

— Eto ti, Mitro, paketa.

U Vlasenici smo se dobro odmorili, nahranili i sačekali raspored. Posle 2—3 dana saopšten nam je raspored.

Velimir RADIČEVIĆ-Veco

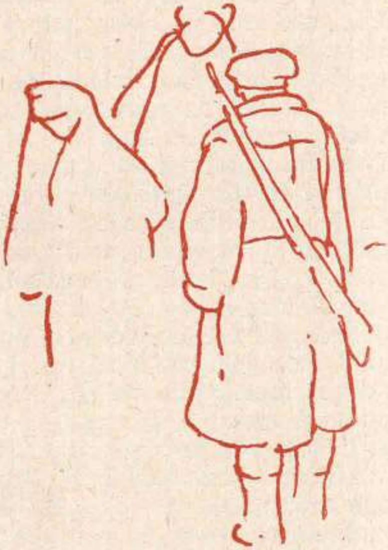

U BOJU ZA KOŠUR 13 JUNA

Posle napuštanja Kobilje Glave (tt 1115) kod sela Korita (13 km jugozapadno od Avtovca), gde je danima vodio borbu sa četnicima, 3 bataljon[1] se u sastavu brigade prebacio preko Gacka, Morina, Oblja, Kalinovika, Vrbnice, Mratinja i Pivske Župe na Ravno (8 km istočno od Avtovca). Tu je početkom maja,[2] zajedno sa 2 i 4 bataljonom, preuzeo položaje od delova Prve dalmatinske brigade, dok su 1, 5 i 6 bataljon otišli u pravcu Nikšića.

Posle smene, koja je izvršena predveče, bataljon je otišao na odmor, ostavivši 3 četu za obezbeđenje položaja. Premoreni borci od višednevnog marša i borbi sa četnicima pospali su po kućama, ne čekajući večeru. Pošto su četnički položaji oko ponoći zasuti bombama i jakom mitraljeskom vatrom, štab bataljona je stavio jedinice u pripravnost, jer nije znao o čemu se radi. Nakon jednog sata stigao je izveštaj političkog komesara 3 čete Obada Šefke[3] da je u izvršenom prepadu ubijeno pet četnika i da je zaplenjen 1 mitraljez i 7 pušaka.

Po preuzimanju novih položaja bataljoni su, nakon jednodnevnog odmora, napali četnike, naneli im velike gubitke i izbili na liniju Lipnik—Jasenik—Dramešina, ali su se vratili na svoje položaje.

---

[1] U početku Pete ofanzive bataljon je imao oko 325 boraca i starešina. Komandant bataljona je bio Radosav Šakotić, politički komesar Enver Čemalović, zamenik komandanta Mladen Balorda, a zamenik političkog komesara Aco Babić.

[2] Ustvari 16 maja — Prim. red.

[3] Poginuo na Sutjesci.

Sredinom maja[4] pojavile su se prve nemačke jedinice koje su se kretale od Bileće ka Gacku. Pošto se proneo glas da se Nemci, zbog neuspeha na Istočnom frontu i mogućnosti otvaranja drugog fronta na evropskom ratištu, izvlače iz Grčke i sa obalnog pojasa Jadrana, počeli smo da vršimo neprekidne napade na četnike, koji su iščezli čim su se pojavile nemačke jedinice. Jednog dana oko ponoći[5] vod Maksima Kujundžića[6] iznenadio je pospale Nemce, osuvši bombama njihove položaje. Tom prilikom poginulo je 15 nemačkih vojnika i zaplenjeno dva „šarca", desetak pušaka, dve mašinke i dosta municije, dok naš vod nije imao gubitaka. Ovo je podiglo moral naših boraca, što će se pozitivno odraziti u noćnim i dnevnim napadima na nemačke položaje u toku idućih dana.

Početne borbe sa isturenim nemačkim jedinicama trajale su nekoliko dana. Zbog jake neprijateljske minobacačke vatre danju smo se povlačili, dok smo noću redovno vršili prepade na nemačke položaje. Nemački napadi su svakim danom bivali sve jači, dok nas najzad nisu odbacili na liniju Ledenik (k 1559)—Krivi Do—Treštenik (k 1575)—Zukva. Uzoru 22 maja počeo je nemački napad podržan jakom artiljeriskom i minobacačkom vatrom. Pošto su bili opremljeni zaštinim šatorskim krilima i odećom, Nemci su, kroz tek prolistale i niske šumarke, uspešno podilazili našim položajima koje smo napuštali zbog jake artiljeriske i minobacačke vatre i znatne brojne nadmoći neprijatelja.

Uzoru 27 maja sa linije Zukva—Šejtan Kula (k 1575) — Javorovi Vrh (k 1711) Nemci su nastavili nastupanje. Tri naša bataljona su ih pustila da priđu na 100—150 m, a zatim otvorila paklenu vatru iz svih oružja i nanela im velike gubitke. Ovo je dovelo do komešanja u neprijateljskim proređenim redovima, ali su posle jake artiljeriske i mnobacačke pripreme ponovo krenuli napred. Predveče, zajedno sa 4 bataljonom i jednim bataljonom Sedme krajiške brigade, bili smo odbačeni u rejon sela Međeđa, Radojčići i Kovači. Drugi bataljon je zajedno sa štabom brigade otstupio preko sela Oraha u selo Zabrđe i dalje preko Panosa ka Pivskom Manastiru, praćen do pada mraka nemačkim kolonama, koje su se zaustavile na Krstacu (20 km istočno od Avtovca). Istoga dana predveče naš bataljon je u Kovačima dobio naređenje štaba brigade da se preko mosta kod Pivskog Manastira prebaci na desnu obalu Komarnice, u sela Borkovići i Dubljevići (5 km jugoistočno od Pivskog Manastira).

---

[4] Verovatno 18 maja. Prim. red.
[5] Verovatno 18/19 maja. Prim. red.
[6] Narodni heroj, poginuo u borbama kod Nevesinja.

Posle usiljenog marša u toku noći, bataljon se u svitanje 28 maja, pod nemačkom mitraljeskom vatrom, prebacio preko reke, gde su nas dočekali drugovi iz štaba brigade. Nemci su nas tukli sa susednih kosa i lakše ranili dva druga. Prelazak je obezbeđivao 2 bataljon. Istoga dana preuzeli smo položaje na desnoj obali Komarnice, u rejonu Dubljevića i Borkovića sa zadatkom, da sprečimo prelazak Nemaca preko mosta i prihvatimo 4 bataljon,[7] koji se tek noću 28/29 maja prebacio u sastav brigade.

Posle prikupljanja brigada je sa 1, 2, 4, 5 i 6 bataljonom krenula preko Mratinja na Javorak, u cilju ojačanja jedinica koje su zatvarale pravce ka Vučevu, a 3 bataljon je dobio zadatak da se brani na liniji selo Dubljevići—katun Nikolin Do i po svaku cenu spreči prelazak Nemaca na desnu obalu Komarnice (kod sela Krstaca). Pošto se Peta crnogorska brigada nalazila negde u rejonu Žabljaka, Nemci su mogli ugroziti njen bok ako bi prešli Komarnicu i napredovali ka ovom mestu.

Rastajući se od nas, drug Šegrt nam je rekao: „Drugovi, učiniću sve da se što pre sastanemo". Posle njegovog odlaska doterano je u naš logor desetak goveda i nešto ovaca koje nam je poslao da se okrepimo. Imali smo i nešto brašna za skrob, a čete koje su se smenjivale na položaju kod Krstaca poboljšavale su ishranu većim količinama koprive i srijemuše.

Sa novih položaja bataljon se čarkao sa Nemcima preko Komarnice i Pive, dok je ozbiljniji sukob imao samo pri prelasku Pive kod Krstaca (6 km nizvodno od Pivskog Manastira), u cilju prepada u bok nemačkih snaga koje su vodile borbu sa brigadom. Naši položaji na Krstacu bili su utvrđeni na partizanski način — kamenim zaklonima. Bio je to čudan položaj: na desnoj obali Pive, uz sam most, nalazili su se borci naše dežurne čete u streljačkom stroju, a na levoj obali, na kosama pivskog kanjona, Nemci, koji su mitraljezima kontrolisali svaki naš pokret u toku dana. Praktično je bilo nemoguće otstupiti u slučaju nemačkog napada. Kretanje po položaju danju je bilo gotovo nemogućno, tako da su borci po grupama u toku noći dobijali hranu za naredni dan.

Sela Boričje (Pirni Do) i Pišće postala su baze našeg bataljona. U njima smo se odmorili, nahranili i parenjem oči-

---

[7] U prvim popodnevnim časovima komandant brigade Vlado Šegrt naredio je 1-voj četi da obezbedi prelazak 4 bataljona preko mosta. Za ovaj zadatak izabran je vod Hilme Hakala, koji se predveče sa svojim borcima prebacio preko mosta na levu obalu Pive i napao nemačke položaje na Dević-Stijeni, sa kojih su Nemci tukli most mitraljeskom vatrom. Iznenađeni Nemci su se povukli, ali je i 4 bataljon zakasnio tako da se tek u svitanju 29 maja počeo prebacivati preko mosta.

stili od vaši. Stalno smo isturali patrole prema Jedrenom Koritu, jugozapadno od Durmitora, Studeni, Katinom Dolu i selu Bezuje i redovno vodom ili četom prelazili Pivu kod Krstaca, u cilju postavljanja zaseda nemačkim kolonama i prepada na njihove položaje.

U to vreme se u Pišću nalazila hirurška ekipa Treće divizije, na čelu sa dr Izidorom Papom. U nju su stalno stizali ranjenici, koji su posle pružanja pomoći upućivani u Centralnu bolnicu, čiji je centar bio u Nedajnu (8 km severoistočno od Pišća).

Nekoliko puta smo podržavali naše jedinice, koje su vodile borbu na pravcu Javorak — selo Miloševići, na taj način što smo samoinicijativno vršili ispade sa položaja kod Krstaca u nemački bok, u pravcu sela Miloševići (na ušću Bukovice u Vrbnicu). Prilikom jednog ispada 2 čete, na čelu sa komandirom Ahmom Pintulom[8], napale su nas „Štuke" u rejonu sela Plužine. Nemci su raketama obeležavali svoj prednji kraj, a naši borci su rakete istih boja ispaljivali u sopstvenu pozadinu, te su nemački piloti bacali bombe uprazno. Sutradan, kad su se „Štuke" opet pojavile, ispalili smo rakete u pravcu Nemaca, a zatim i oni u pravcu nas. Međutim, nemački piloti su osuli bombama položaje sopstvenih jedinica, jer su verovatno pretpostavili da se ponavlja naša jučerašnja podvala, o čemu su u međuvremenu mogli biti obavešteni.

Oštre i danonoćne borbe ostalih bataljona naše brigade, koje smo iz dana u dan pratili po kretanju vatre, ulivale su našim borcima veru u uspeh. Stalno se postavljalo pitanje kad ćemo ući u sastav brigade, jer je odvojenost od svoje jedinice u toku ofanzive, načelno, uvek bila nezahvalna stvar. Za vreme držanja položaja na Krstacu obavešteni smo da će Peta crnogorska brigada preći reku Taru i da ćemo krenuti za Sandžak, u cilju odvajanja od neprijatelja i izlaska iz obruča, stim što će naš bataljon ostati u zaštitnici. Međutim, do ovoga nije došlo.

Šestog juna izjutra dobili smo naređenje iz Štaba Treće divizije da se preko mosta kod Mratinja što pre prebacimo na Vučevo, gde ćemo ući u sastav brigade radi obezbeđenja Vrhovnog štaba. Ovom zadatku smo se svi radovali i jedva čekali da ga preuzmemo. Čim se predveče prikupio, bataljon je krenuo ka Mratinju. Ujutro, 7 juna, nije bilo više mosta na Pivi. Posmatrali smo kako se Nemci u kolonama spuštaju u Mratinje. Oko podne smo se izvukli iz kanjona Pive u rejon Barnog Dola, obezbeđujući se od Mratinja i Pišća. Na ovim položajima smo ostali u toku 8 i 9 juna, kad smo dobili naređenje da sa Trećom

---

[8] Poginuo kod Konjica; narodni heroj.

sandžačkom brigadom, kao zaštitnica divizije, pređemo Pivu kod Kruševa i izиđemo na Vučevo, u rejon Katuna, gde smo se imali javiti Štabu Treće divizije.

U toku noći 9/10 juna bataljon se iz Babića prebacio preko Rudina na obale Pive, u svitanje je prešao improvizirani most i oko podne izbio na Katun. Pošto je rejon Rudina stalno obasipan artiljeriskom vatrom iz rejona Šćepan-Polja, prilikom prolaza kroz ovo selo poginuo je od eksplozije topovske granate ranjeni Rifa Frenjo.

Za vreme prelaza Pive, na desnoj obali su se nalazili zaostali delovi Centralne bolnice i veliki broj ranjenika koje su nosili zarobljeni Talijani i naši borci. Velika kolona, sastavljena od iznemoglih konja koji su prenosili ranjenike, jedva se micala napred, iako su naši borci pomagali u prenošenju ranjenika. Pošto smo gotovo svi bili zauzeti oko prebacivanja ranjenika preko mosta, nismo ni primetili da su neki zarobljenici pobacali naše ranjenike u reku.

Penjanje uz Vučevo je bilo jako naporno. Uske staze su bile prenatrpane ranjenicima, tifusarima, rekonvalescentima iz Centralne bolnice i komorama. Teško je bilo prolaziti pored drugova i drugarica koji su usled napora i izgladnelosti zastajali. Upalih očiju, sa jako izraženim kostima na bledom licu, pocepani i umotani u ćebad, mnogi od naših drugova i drugarica izgledali su kao aveti. Iza svakog konja u koloni pridržavali su se za konjske repove po jedan ili dva ranjenika, da bi se lakše uspeli uz strme padine Vučeva. Pored staze, uz koju se kretala duga kolona ljudi i konja, odmarale su se grupe bolesnika kojima su bolničarke delile po šaku žita kao obrok posle napornog puta. Borci su vadili skuvanu parčad mesa, sledovanje koje su dobili pred pokret, i davali bolesnicima.[9]

Penjući se uz Vučevo stalno smo slušali: „Drugovi, ne ostavljajte nas“, jer su mnogi znali da iza nas i jedinica Treće (Sandžačke) brigade nema više borbenih bataljona. „Ne ostav-

---

[9] U toku penjanja na Vučevo bilo je i takvih scena koje preživeli učesnici verovatno nikad neće zaboraviti. Tako je za vreme jednog odmora grupi boraca iz Prateće čete prišao jedan bolesnik sa porcijom u ruci i ispružio je. Posle kraćeg čekanja, uz jedva čujno »hvala, drugovi«, otišao je ustranu i seo, čuvajući praznu porciju. Jednom drugom prilikom prolomio se strašan krik. Ugledali smo kako sa jedne litice pada telo jednog našeg druga. Kasnije smo doznali da je oboleo od tifusa i da se u bunilu oteo svom čuvaru i počeo trčati padinama Vučeva, dok se nije survao niz liticu jedne strane.

Gledajući ove tužne scene naredio sam intendanturi da bolesnicima podeli poslednje zalihe našeg žita, a mi smo se, pored puta koji je bio zakrčen, požurili ka Katunu, ostavljajući svoju komoru u nepreglednoj koloni.

ljajte nas" zvučalo je u našim ušima i pretvorilo se u zavet da učinimo sve što možemo za spas bolesnika i ranjenika.

Posle izlaska na Vučevo, na ivici šume Crni Vrhovi, rasporedili smo bataljon i dali odmor. U rane popodnevne časove počelo je bombardovanje celog rejona Vučeva. Bombe su retko promašivale cilj, jer se na Vučevu počela gomilati Centralna bolnica. Pored svih upozorenja, bolesničke vatre su se dimile na sve strane — peklo se meso koje je, tek zadimljeno, nestajalo u ustima izgladnelih, premorenih i bolesnih drugova. Najteže je išlo sa nezasitim ljudima koji su preboleli tifus i izvukli se od smrtne opasnosti.

Predveče smo krenuli u rejon Mrkalj Klade — Dragoš Sedlo. Kad smo tamo stigli isturili smo obezbeđenje u pravcu Prijevor (desna obala Suškog Potoka) — Suha. Uzoru, 11 juna, dobili smo naređenje da obezbedimo Ploču (k 1407) i Prijevor, da nam Nemci ispadom iz Suhe ne bi ugrozili pokret ka Sutjesci. Međutim, pri izlasku na kose Prijevora naše čete su se sukobile sa Nemcima. Počela je borba na život i smrt. Ručne bombe su pljuštale na sve strane, mitraljezi su kosili iznenađene Nemce, i oni se dadoše u bekstvo ka Suhoj. Desetine nemačkih leševa pokrile su kose Prijevora, a mi smo zaplenili dva „šarca" i mnogo drugog oružja i municije.

Ispod Maglića, levo od nas, održavali smo vezu sa jednim bataljonom Pete crnogorske brigade koji se nalazio na obezbeđenju. Istog dana posle podne pomogli smo mu u odbijanju nemačkog napada. Naime, Nemci su ga napali na Prijevoru sa pravca Maglića i Trnovačkog Jezera, tako da se počeo povlačiti pred nadmoćnijim neprijateljem. Međutim, kad je stigla naša 1-va četa (na čelu sa komandirom Omerom Mrganom) ojačana vodom 2 čete, naši borci su zajedno sa Crnogorcima prešli u protivnapad, odbacili Nemce i u toku noći se vratili u Mrkalj Klade, prepuštajući položaj crnogorskom bataljonu.

Noću 11/12 juna politički komesar 2 čete drug Obad sa jednom grupom bombaša ubio je pet Nemaca na Ploči i zaplenio jedan „šarac". Oko podne 12 juna štab divizije nam je naredio da prikupimo bataljon, zakopamo mitraljeze i minobacače i u prvi mrak pređemo Sutjesku, stim da sa Trećom (Sandžačkom) brigadom obrazujemo prethodnicu divizije i Centralne bolnice, u cilju povezivanja sa Prvom dalmatinskom brigadom, koja je dan ranije preko Sutjeske prešla negde u rejon Ozrena (k 1405) sa zadatkom da nas prihvati. Pošto je naređenje za prikupljanje bataljona kasno izdato, predveče smo se skupili kod Mrkalj-Klada, odakle smo posle podele kuvanog mesa i soli krenuli ka Sutjesci. Pred sam polazak bataljonu je saopšteno naređenje štaba divizije u celini. Borci

su se obradovali ovom pokretu koji je značio proboj i izlazak iz obruča, ali su odbili da ostave teška oruđa, govoreći: „Kud prođemo mi i ranjenici, proći će i naši teški mitraljezi i minobacači.“

Marš ka Sutjesci u toku noći, pod kišom, kroz gustu šumu i raskvašenim putem koji je bio zakrčen bolesnim i ranjenim drugovima, kao i raznim komorama, bio je gotovo nemogućan. Stalno se zastajkivalo, padalo, psovalo. Kolonom se pronosilo naređenje: „Mostarski bataljon, napred“, „Nek požure Mostarci“ i slično.

Najzad smo uspeli da prođemo na taj način što su ranjenici i bolesnici sklonjeni pored puta. Oni su nas stalno bodrili i upućivali želje za uspeh u proboju verujući da ćemo izići iz obruča: „Napred, proleteri, napred Mostarci, umlatite Švabe!“ Ovo je još jednom učvrstilo našu rešenost da se za Centralnu bolnicu borimo do krajnjih granica mogućnosti.

Iznuren ovim noćnim maršem, bataljon je u samo svanuće počeo prelazak Sutjeske. Iznad i ispod našeg gaza prebacivali su se ranjenici. Ispred naše kolone, na čijem se čelu nalazio štab bataljona, a za njim 3, 2, 1-vi i najzad Prateća četa, bili su štab divizije i njegovo osiguranje.

Posle prelaska Sutjeske bataljon se uputio u pravcu Košura (2 km severno od Tjentišta) oslanjajući se desno na 3 bataljon Treće (Sandžačke), a levo na delove Pete crnogorske brigade. Ceo sat posle prelaska vladala je grobna tišina. Nemci su pratili naš pokret i pritajili se na položajima. A kad smo se našli pod Košurom, čula se pucnjava na pravcu kretanja štaba divizije. I naše patrole su otvorile vatru na Nemce. Treća četa se razvila prema Košuru, levo od nje 2-ga, a desno 1 četa. Od 2 čete zadržan je jedan vod u rezervi, a Prateća se razvila za podršku napada.

Pod Košurom i na njemu počela je neustrašiva borba 3 bataljona. Prilikom juriša, a posebno 3-će čete na čelu sa komandirom Radom Janjićem i komesarom Šefikom Obradom, borci su zasipali nemačke položaje bombama i neprekidnim rafalima iz mitraljeza i mašinki, dok su naši minobacači do poslednje granate tukli po Košuru, gde su se Nemci u iskopanim rovovima ogorčeno branili, proređujući naše redove. Ali nisu izdržali ovaj juriš. Otstupili su u neredu preko potoka Hrčavke, ostavljajući naoružanje i opremu: mitraljeze, municiju, hranu, konje i rančeve. Naše čete bile su stalno za petama Nemaca, pristižući ih i nanoseći im gubitke sve do potoka Hrčavke, gde smo zadržani. Desno od nas, ukorak sa nama, nastupali su delovi Treće (Sandžačke) brigade.

Nešto kasnije neprijatelj je počeo da tuče naše nove položaje žestokom artiljeriskom vatrom iz pravca Ćureva i mino-

bacačima iz rejona sela Zamrštena, odakle je i prešao u protivnapad. U njemu su učestvovali i mnogi Nemci bez oružja — verovatno oni koji su ga ranije pobacali prilikom našeg juriša. Napad na Košur dočekan je vatrom iz svih oruđa našeg bataljona, kao i desetinom zaplenjenih „šaraca". Košeni našom vatrom, nemački leševi su prekrili padine Košura, a proređeni Nemci su se ponovo dali u bekstvo ka levoj obali Hrčavke. Sada je gotovo svaki naš borac imao „šarac" i dovoljno municije i bombi. Prilikom gonjenja Nemaca sa Košura prosto smo se spoticali o nemačke leševe.

Posle neuspelog juriša Nemci su artiljeriskom vatrom ponovo tukli naše položaje na Košuru i u rejonu Krekova, ne smanjujući vatru prema našim susedima, a zatim su izvršili juriš i zbacili nas sa Košura. Međutim, Košur je još nekoliko puta menjao gospodara. Do 10 časova bataljon je imao oko 40 mrtvih i 20 ranjenih dok je u 3 četi oko pola boraca izbačeno iz stroja. Među ostalima tu je od mitraljeskog rafala poginuo i komesar čete drug Obad.

Zahvaljujući visokom borbenom moralu, bezgraničnoj odanosti svojoj Partiji i drugu Titu, kao i ljubavi prema ranjenicima, naši iznemogli i izgladneli borci savlađivali su sve teškoće i činili natčovečanske napore, tako da će njihove borbe prsa u prsa sa Nemcima ostati nezaboravne. Neiscrpna snaga nije se gasila čak ni kod teško ranjenih drugova. Omer Sadiković, na čijim se leđima mogla uvući šaka u ogromnu ranu, pokušao je da se pridigne i nastavi gađanje, ali se ubrzo ugušio u sopstvenoj krvi. Vod Predraga Skrobića u prvom napadu na Košur formalno je nestao. Borci su u jurišu preskakali svoje mrtve i ranjene drugove, dok nisu i sami ostavili svoja tela na padinama Košura.

Kad je oko 10 sati u štab bataljona došao kurir štaba divizije, pošao sam sa komandantom da primimo nove zapovesti. Pošto nam je saopšteno da je Sava Kovačević poginuo, Rudi Primorac i Savo Burić naredili su nam da sa svim mitraljezima i minobacačima Pete crnogorske brigade, ne štedeći municiju, pokušamo proboj preko Košura u pravcu sela Zamrštena i dalje.

Dok smo organizovali položaje minobacača i preneli naređenje četama, Nemci su napadali naše jedinice koje su otstupale sa Košura. A kad su izbili pred 10 mitraljeza i nekoliko bacača, koji su već bili postavljeni na vatreni položaj, obasuti su smrtonosnom vatrom i padali kao košeni, posle čega smo prešli u protivnapad i ponovo se dohvatili Košura. Zadržali smo se na desnoj obali Hrčavke. Imali smo oko 30 poginulih i 30 ranjenih drugova. Zajedno sa našim izginulim drugovima ležalo je preko 300 nemačkih vojnika. Levo i desno

od nas nije bilo borbi. Grupe boraca susednih jedinica počele su ulaziti u naš sastav, kad smo doneli odluku za povlačenje, u cilju probijanja preko Suhe u pravcu Volujaka.

Oko podne je nad dolinom Sutjeske vladala grobna tišina. Svaki grumen zemlje je odisao smrću. Od onih koji su se herojski borili za život svojih bolesnih i ranjenih drugova, mnogi su zauvek zatvorili oči i ostali na bojnom polju kao svedoci najveće epopeje našeg Oslobodilačkog rata. Grobna tišina kao da je bila počast palim i slavom ovenčanim junacima. Pred sobom nismo imali više u koga da otvaramo vatru, a ovako desetkovani nismo mogli ni napred, preko Hrčavke, gde su nas čekale nove i sveže nemačke jedinice. Na Sutjesci, na kojoj su ostali naši najbolji među najboljima, u prvim popodnevnim časovima je još jedino 3 bataljon bio borbena jedinica kojom se moglo komandovati. Pod rukovodstvom štaba bataljona krenulo je oko 120 preživelih boraca s ciljem da se probiju iz obruča. Prilazili su nam pojedini ranjenici i bolesnici-borci i rukovodioci, kao i manje grupe boraca iz ostalih jedinica Treće divizije. Napuštajući Tjentište, kolona od preko 300 boraca i ranjenika iz raznih jedinica prolazila je kroz gomile mrtvih i teško ranjenih, noseći sa sobom samo jednu misao: „Osvetićemo vas!“

To je bio put 3 bataljona Desete hercegovačke brigade u Bici na Sutjesci.

Enver ĆEMALOVIĆ

JURIŠ MLADIH PROLETERA

Dvanaesti jun 1943 godine. Natuštili se oblaci sa svake strane i napravili siv, olovan svod. Sa mladog bukovog lišća slivaju se sitne kapljice.

Kolona se polako kreće ... riječ se ne čuje. Nigdje uzdaha, jadikovki, kao da nema umora. A glad? Ona davi, pritiska, objesi se nekako za noge kao olovo ... „Četa stoj!" Druga četa je sjela u namjeri da, poslije gladovanja od nekoliko dana, nabrzinu pripremi nešto za ručak.

S desne strane poređale se kamene litice, a s lijeve stoljetna bukova šuma. Izukrštale se grane, zgusnulo se lišće. Izgleda kao beskrajan zeleni šator.

Plamen liže uz stari vojnički kazan.

Komesar Luka Vučinić gleda po svojoj četi, kao da bi htio da još jednom provjeri da li su svi borci na okupu. Našao je Luka za svakog toplu riječ, sa svakim se našalio. Nije nikoga prekorio za nedisciplinu, nezalaganje. A nije ni mogao, jer su svi pazili da se održi red, da se ne prekine kolona. U daljini tutnje topovi. Ko zna koja se naša brigada sada probija.

Pored mene sjedi zamjenik komesara Dara Milačić. Pogled joj se gubi negdje u daljini. Miluje očima zelenu livadicu i ko zna o čemu misli. Možda o svom djevovanju, o mladosti, o sreći. Možda ... Možda o svojim drugovima. Sigurno je to. Umela je ona i da plače nad mladim pokošenim životima, Umela je da voli, da se brine.

A ručak. Nikada da bude gotov. Odjedanput se pred nama na putu za samu Sutjesku prolomi prasak pušaka. Njemci! ... Primijetili su nas. Idu naprijed.

„Druga četa u strelce“ — zagrmi Luka. Četa se digla kao jedan, razvila za borbu i pošla u susret neprijatelju. Lomila se šuma, padalo mlado lišće, bukova kora, bjelasala se razgolićena stabla — ređali se rafal za rafalom, bomba za bombom... Borba prsa u prsa. Stuštio se Ruro i sa malim bacačem poslije svake ispaljene granate ide naprijed. Sam nišani, sam puni, sam dodaje.

U ovom lomu neko mora da okrene leđa... Druga četa to neće učiniti. U njoj su sve sami komunisti i skojevci. Ne! Pred njom će drugi okrenuti leđa. Jedanput, dvaput, hiljadu puta do pobjede. A takvih četa bilo je dosta, dosta. Vjekovima su na ovom kamenu, u ovoj zemlji fijukala zrna, ukrštala se „nebu pod oblake“, naša slobodarska i neprijateljska. I nikad ne pognusmo glave. Ni sada nećemo... To bi bila sramota pred istorijom.

Grmi na sve strane. Njemci uzmiču — bježe. Ne mogu se oni ovdje zadržati pred silovitim jurišem mladosti.

Komandir Veljko okreće glavu, gleda četu i zadovoljno se smješka. Zna on da je njegova 2 četa 4 bataljona Pete crnogorske brigade izvršila zadatak.

Njemci su pobjegli preko Sutjeske. Naš ručak ostao je u gustoj bukovoj šumi, neskuvan i nepojeden. Šest naših boraca ostalo je ispod stoljetnih bukava u večitoj hladovini. Šest mladih života pokošeno je rafalima. Sjećam se jednoga od njih. Naslonio glavu na jednu slomljenu granu, a ruku drži na prsima. Između prstiju teče mu krv. Umorni kapci sami padaju, ali se oči ne daju zatvoriti. Teško je savladati mladost proletera.

— Druže, pobjegoše li Njemci?

— Pobjegoše.

— Neka ih, neka bježe, ali tjerajte ih još, ne dajte im da se grupišu. Zatim me pogleda i dodade kao da se izvinjava: „Ja, druže, ne mogu više“.

Pogled mu se zaustavi na pušci, grčevito je steže i izdahnu. Usne mu se razvukoše u osmjeh. Zadovoljan je. Izvršili smo zadatak.

Na jednom proplanku leži smrtno ranjena Vjera Gnjatić iz Travnika. Duga plava kosa nemarno joj se prosula po plećima, nečešljana i nenegovana. Nije imala vremena za to. Mladost svoju je nekada drukčije zamišljala. Iz torbe joj ispalo nekoliko slika, ko zna čijih: majke, sestre, a možda i dragog, dalekog i nemilovanog.

— Dozovi mi Rajku, moram da joj nešto kažem, mlada je, da je savjetujem nešto.

Rajka joj priđe, čvrsto je zagrli i obrisa oči.

Vjera je ostala okružena zelenom travom i planinskim cvijećem, tu na Sutjesci — među svojim drugovima. Sa njom su ostale i njene mladalačke želje i snovi.

Noć se već približava. Svima je jasno da te noći — između 12 i 13 — moramo preći Sutjesku.

Pripremamo se, prikupljamo municiju, punimo redenike... Nikada dosta municije za mog „šarca". Pravljen je u nekoj njemačkoj fabrici 1934, pre devet godina. Ko zna gdje je sve bio, dok nije došao do mene. Vjerovatno je štektao u Češkoj, Poljskoj ili čak i pred samim Parizom. Možda su mu rafali parali i preko beskrajnih ukrajinskih polja... Još 1942 prešao je u ruke boraca moje čete. Težak je, upija se u rame, ali je pouzdan. Nikada zastao nije. Umeo je da ućutka sa nekoliko rafala svoju sabraću na drugoj strani. Ali, nezajažljiv je — guta municije više nego što mu možemo dati.

*

Već smo izašli iz šume. Prelazimo preko čistine obrasle gustom travom, možda nikada nekošenom. Stresaju se kapljice sa trave i kvase nas do pojasa. Klizaju nam se umorne noge, posrćemo.

Gore na Ozrenu rakete paraju nebo. Raznobojna svjetlost daje jeziv izgled ovoj planinskoj noći.

Ispod nas vijuga Sutjeska. Razbija se o kamenje prosuto po dnu i sa strane, kao da bi htjelo da je zaustavi.

„Da li je duboka, može li se gaziti", pomislio sam. Hoćemo li moći izdržati nalete njenih razbijenih i pomahnitalih valova?

Kad god se odbije od jedne stijene, vraća se i ponovnom snagom ide naprijed. Ne zaustavi je niko!

Vjekovima se ona ovuda probija...

„Četa stoj!" — Komandir Veljko Janković se zaustavi i kratko reče:

— Drugovi, pred nama je Sutjeska, brza, plahovita. Pritegnite oružje i municiju. Oslobodite ruke, jer se moramo držati za opasače. Ne dozvolite da se prekine red. Ako popustimo, Sutjeska će nas progutati. Divlja je ona.

Da, Sujeska je divlja. Vidio sam i osjetio njenu divljinu. Grizla je ona moje ranjene i umorne noge. Otrgla nam je mnoge borce i odnijela ih daleko, ko zna kome i gdje u zagrljaj.

Više same Sutjeske ostali smo do ponoći. Čekali smo naredbu za prelaz. Mokri, gladni i prozebli — „odmarali smo se".

Negdje početkom novoga dana, u jedan čas ujutru, počeli smo prelazak. Na čelu kolone gazio je komandant Vujadin Popović. Visok, krupan. Iako iscrpen i umoran, bori se sa

razbješnjelim talasima planinske rijeke. Nijesam se začudio, znam ja njega. Znam ga sa Bioča, Komandirove Glave, Previša i Bobotove Grede. Znam ga sa mnogo drugih mjesta. Uvijek je bio prvi u jurišu, a posljednji u otstupanju.

Držali smo se jedan za drugog. Hladna je bila Sutjeska — dozlaboga hladna. Njeno dno je kamenito i hrapavo. Nigdje čestnto nogom da se stane.

Prešli smo na lijevu obalu i počeli se peti uz brdo.

Nikada nijesam vidio tako mračne noći. Ni prst pred okom se nije vidio. Put strahovito blatnjav. Voda se cijedi s nas. Mrak, voda, umor, glad i san — sve to skupa pritislo kao mora. I sve to čovjek mora da izdrži.

Idući uzbrdo naišli smo na nekoliko drugova. Među njima je i novi komandant naše brigade Savo Burić. Redom je sačekivao jedinice svoje brigade i tu se upoznavao sa nama i mi s njim. Tu smo se upoznali i zbližili.

Komandir i komesar zaustavili su četu i pošli kod njega. Vjerovatno da prime zadatak, a zadaci su tada bili kratki: „Naprijed".

Niko od nas nije znao da su u blizini Njemci. Svi smo očekivali susret na vrhu strmog Ozrena. Zato se kroz četu počelo polako žagoriti i nagađati koji će biti naš pravac.

U neposrednoj blizini Njemci su bili ukopani. Čekali su nas. Čuli su oni naš govor i vidjeli naš pokret. Na horizontu su raznobojne rakete tražile jedna drugu. Njemački vučjaci, specijalno dresirani za tragove, dozivali su s brda na brdo.

Zora se teško probijala. Krenuli smo naprijed. Opet pokret, opet tišina. Vijugala je kolona uskom planinskom stazom. Ljuljala se od umora.

Oči su uperene prema vrhu Ozrena. Kada je i posljednji borac ušao u njemačke zasjede, odjedanput se nebo prolomi. Uraganska vatra, strahovita grmljavina svih vrsta oruđa njemačkog Vermahta sručila se na jednu proletersku četu — četu koja je dala 8 narodnih heroja.

Vatra je dolazila s naše desne strane. To nas nije zbunilo. Komandir Veljko je komandovao: „Na desno u strelce", a Luka dodao: „Juriš, drugovi moji".

To je bio silovit juriš. Na oganj smo odgovorili ognjem. Iz naših ruku poletjele su bombe. Za zaklon nije bilo vremena. Držao sam „šarac" u rukama i kratkim rafalima „vezao" ispred sebe. „Skloni se, Vuksane, drži ovoga" — čuje se Luka. Municije mi je nestalo. Komesar mi dodaje svoje redenike, a on baca bombe i svojim preciznim parabelumom gađa. Prvi neprijateljski položaji su odmah zauzeti. Nijesmo imali vremena da osjetimo radost pobjede, jer se moralo odmah naprijed.

U jednom momentu, teško ranjen, komesar Luka Vučinić pao je na položaju. Nije davao znake života. Svi smo ga prežalili, jer smo mislili da je mrtav. „Ostade i on kod svojih boraca“ — mislio sam.

Prošli smo pored njega, prolazili su i Njemci i mislili da ga je zrno usmrtilo. Ostao je među mrtvima kao da mu je teško bilo odvojiti se od boraca. Poslije izvjesnog vremena vratio se među nas sa još neizliječenom ranom koju je tada zadobio, ali je uskoro bio ponovo teško ranjen. Tada je poginulo dosta naših drugova. Među njima je ostala i mlada drugarica Dara Milutinović. Zamorila se od bacanja bombi na neprijateljske rovove. Ostala je da pojača mrtvu stražu Sutjeske. Tu je ostala snaga moje čete, sve sama mladost, sve bolji od boljeg, sve hrabriji od hrabrijeg. Možda nikada njihove majke i sestre neće saznati kolika je bila snaga i polet njihovih sinova i braće.

*

Gorjelo je odasvud. U susret danu išle su naše čete, bataljoni, brigade. To je bio neprekidan vatreni lanac.

Uz jednu bukvu naslonio se mlad borac. Nakrivio malo glavu ustranu kao da nešto posmatra.

— Druže, hajdemo! Druže, požuri. — Nije se odazvao.

Nazad — nema života. Naprijed — možda!

U leđa bije čelik, u prsa čelik. Sa svake strane bije. Sutjeska puna ranjenika. Svaki pokret je onemogućen.

„Štuke“ paraju nebo. Strmoglave se do same zemlje i spuste smrtonosni tovar, pa se vraćaju pod oblake. Bukve iz korijena čupaju. Nikada ne mogu zaboraviti jezivo zavijanje „Štuka“. Činilo mi se kao da se nebo prolama.

Iza nas čuju se dugi rafali. To Njemci ubijaju naše ranjene drugove. Obračunavaju se sa bespomoćnom bolnicom. To je „moral“ jedne vojske — „junaštvo“ nad ranjenicima i bolesnicima. To je obračun sa ljudima koji su mladost dali za svoju zemlju, za svoj narod.

Skupilo se mnogo boraca iz raznih jedinica. Svi se spremamo za jurnš. Svud okolo pritisnuo gust dim.

— „Breda“ na ćuviku . . . — Čujte, drugovi, „Breda“ na ću . . . i tu se prekide komanda.

Ni danas ne znam čija je to bila komanda, kome se to ugasila riječ u živoj vatri. Vidio sam samo njegov pogled, koji je bio još vatren. Osjetio je on da opasnost dolazi sa te strane, ispred nas, odasvud.

Šest „bredista„ pošlo je da izvrši nedorečenu komandu. Sipali su vatru bez prekida.

Pošao sam sa Savom Kacovićem da im pomognem sa „šarcem“. Tek što smo prosuli prvi rafal, „Breda“ je umukla.

Okrenuli smo se da vidimo gdje su „bredisti“. Šest drugova je ležalo pored neprijateljske „Brede“. Šest drugova, ko zna iz kojeg kraja naše domovine, bilo je u smrti zagrljeno. Šest junaka je palo da bi se izvršila nedorečena komanda.

Naprijed. Opet uzbrdo. Mokri opanci klize, padam, pri svakom padu „šarac“ me sabija u crnu zemlju. Dođavola i opanci. Lakše je ići bos. Bacio sam ih.

Probijamo se kroz šumu u kojoj tutnji sa svake strane, a ona sva drhti. Mala kolona od sedam boraca sprema se za juriš.

Mislimo: da li ćemo se probiti? Hoće li se bolnica spasti? Da li su uspjele druge jedinice? Vidim neke drugove, leže. Pitam: Odakle ste drugovi? Odakle ste — iz koje brigade? — Niko ne odgovara...

Okrenem se i pogledam — svi do jednog pali su pokošeni rafalom. Strahovito su izrešetani. Nekima su i glave razmrskane.

Nažalost, nijesmo imali vremena da se upoznamo. Znam samo da se jedan zvao Milan i ništa više. Bio je vitak kao jablan. Nijesmo se upoznali, ali ih dobro znam. Išli su bez straha naprijed. Kako bih volio da znam njihova imena, ili kraj u kome su odrasli.

No, svejedno! Mi smo bili bliski. Mnogo sam mislio o njima. I danas ih nosim u sjećanju, njihove likove, njihovu neustrašivost. Osjećam, duboko osjećam tugu njihovih majki.

Ponovo se formirala grupa za juriš. Napadali smo jedno brdo i prilazili mu kroz kišu olova. Tu, baš na samom prilazu, pao je teško ranjen „bacačlija“ Ruro Asanović. Lišeni smo jedinog bacača koji je još dejstvovao. Ruro je ostao, pokušavajući sam sebe da previje.

Njemci su pomaljali glave preko rova i osmatrali naše kretanje. Nišanio sam, sakriven u gustoj travi. Bacali su na nas kišu ručnih bombi.

Gledao sam ranjene drugove kako bez jauka previjaju sami sebe dijelovima svojih košulja. Gledao sam njihove poglede, uperene na nas. Tražili su osvetu.

Gledao sam i kako se sami ubijaju da ne bi neprijatelju pali u ruke i to posljednjim metkom.

Bukve su iz korena čupane. Na svakom koraku slomljeno oružje... i snaga, mladost.

Njemci ubijaju ranjenike.

„Štuke“ mahnito riču, kao da je smak svijeta. Planine ječe, predaju jedna drugoj odjek.

— Veza... alo, veza... Sava je poginuo — na juriš.

— Je li istina, druže?
— Istina je.

Sava je poginuo. Njemu i priliči ovakav spomenik. Kao da je rođen za to, da baš u ovakvoj borbi pogine.

Da, Sava je mrtav.

Borci ućutaše. To je počast poginulom komandantu. Oružje drže drčevito, vilice stegnute, a oči sevaju od neodoljive žeđi za osvetom. Vidio sam borce svoje razriješene čete.

— Juriš, drugovi, na bombe, na proboj.
— Slava Savi!
— Slava drugovima!

Vuksan MIJATOVIĆ

BATERIJA PETE CRNOGORSKE BRIGADE

Naša baterija[1] je 20 maja bila na širem prostoru selo Ivanje — M. i V. Orah kod Nikšića. Bila je raspoređena po vodovima: prvi, protivtenkovski vod, sa dva protivtetnkovska topa i jednim protivtenkovskim i protivavionskim (kombinovanim) mitraljezom u zasedi, u rejonu sela Rubeža, na vatrenom položaju Gradac, u blizini kolskog puta Nikšić—Šavnik, sa zadatkom da dejstvuje protiv neprijateljskih motorizovanih delova koji nadiru putem Nikšić—Šavnik. Za zaštitu vod je raspolagao i jednim mitraljezom „Breda". Drugi, vod brdskih topova (tri topa) u rejonu Lukovo, na vatrenom položaju Brestova Glava, da dejstvuje prema selima Rubežu, Glibavcu, Rastovcu i dalje prema Gornjem Polju. Treći, minobacački vod sa četiri minobacača 82 mm, jednim mitraljezom „Breda", dva ručna minobacača u rejonu V. i M. Oraha, trebalo je da dejstvuje po neprijateljskim delovima u rejonu Šipačno — Gornje Polje — Rastovac i dalje prema Malom Brezoviku.

U početnim dejstvima neprijatelj je ispoljavao jače napade na sektoru desnog i levog suseda Pete crngorske brigade (Prvu dalmatinsku i Desetu hercegovačku brigadu). Međutim,

---

[1] Imala je ukupno 97 boraca i rukovodilaca naoružanih sa: 20 pušaka, 3 mašinske, 6 pištolja, 2 puškomitraljeza, 2 mitraljeza »Breda«, 2 ručna minobacača italijanskog porekla, 1 protivtenkovskim i protivavionskim (kombinovanim) mtiraljezom »Brno« kalibra 15 mm, 1 protivtenkovskim topom 45 mm »Breda«, 1 protivavionskim topom 37 mm »Škoda«, 3 brdska topa 76 mm »Škoda« (zaplenjena u boju na Javorku nikšićkom 1 i 2 maja), 4 minobacača 82 mm. Baterija je imala dovoljno municije za sve naoružanje, osim za protivtenkovski top 37 mm »Škoda« i kombinovani mitraljez »Brno« kalibra 15 mm.

od 21—27 maja su se i na sektoru Pete crnogorske brigade razvile jače borbe. Težeći da što pre izbiju u rejon Šavnika, Nemci su vršili jake napade uz podršku artiljerije i avijacije. Jedinice Pete brigade su odgovorile protivnapadima. Borba je bila veoma teška — položaji su prelazili iz ruku u ruke. Neprijatelj je uveo i tenkove. Protivtenkovski vod naše baterije koji se nalazio u rejonu Graca, uništio je i izbacio iz stroja tri neprijateljska tenka, kao i jedan blindirani automobil. Njegovo dejstvo ispoljilo se naročito u jutarnjim časovima 27 maja, protiv jedne motorizovane kolone koja je htela da prodre prema selu Ivanju. Dočekale su je i odbacile jedinice Prve dalmatinske brigade, koje je ovaj vod uspešno podržavao. Neprijateljska kolona je zatim produžila u pravcu Nikšićke Župe pošto su jedinice Prve dalmatinske bile napustile položaje na Žirovnici i kod Dragovoljića i prebacile se na nove: Kobilja Glava — Ivanjska Strana — Studena, smenivši na tim položajima glavninu Pete crnogorske brigade koja se prebacila na prostoriju Praga — Jasenovo Polje — M. i V. Orah — Brestovački Vrh. Na ovom pravcu učestvovao je i jedan bataljon Četvrte crnogorske proleterske brigade.

Za sve ovo vreme, do 27 maja, vod brdskih topova dejstvovao je sa položaja iznad Lukova, podržavajući bataljone Pete brigade, naročito na prostoriji kod V. i M. Oraha. Minobacački vod (sa položaja V. i M. Orah) dejstvovao je po neprijatelju koji se prikupljao u selima Rastovac, Gornje Polje i Šipačno, naročito prilikom njegovog nadiranja ka V. i M. Orahu. Mitraljez „Breda"[2] svojim dejstvom je 27 maja omogućio da se minobacački vod i delovi 3 bataljona Pete brigade povuku sa položaja kod V. Oraha uz goli Brstovački Vrh.

Noću 27/28 maja pred nadmoćnijim neprijateljem svi vodovi brigadne baterije povukli su se na prostoriju Čeranića Gora — Gradačka Poljana. Manji delovi brigade ostali su kao zaštitnica u rejonu Gvozda. Sa njima je ostavljen i protivtenkovski vod, u cilju zadržavanja neprijateljskih tenkova.

Dvadeset osmog maja neprijatelj je produžio napad, uz podršku artiljerije i tenkova, savlađujući prepreke na putu između sela Ivanja i sela Gvozda. Od D. Vučja do Gvozda, gde je teren ravničast, neprijateljski tenkovi su se kretali pored puta. Zbog toga je položaj ove zaštitnice sa protivten-

[2] Komandir ovog mitraljeskog odeljenja bio je Ante Veselica.

kovskim vodom bio veoma otežan. Iako zaštitnica sa protivtenkovskim vodom nije bila u mogućnosti da potpuno spreči prodor tenkova, ona ih je ipak zadržala nekoliko sati, uništivši tom prilikom dva neprijateljska tenka. Oko podne zaštitnica se povukla u sastav svojih jedinica.

Ovoga dana vod brdskih topova nalazio se na vatrenom položaju na istočnim padinama Komandirovog Brda odakle je dejstvovao protiv neprijatelja na prostoru Jablanov Do — Donje Vučje — Praga. Minobacački vod sa južnih padina Krnovske Glavice dejstvovao je 28 maja popodne i sprečavao nadiranje neprijatelja preko Krnovskog Polja. Protivtenkovski vod se posle povlačenja sa položaja kod Gvozda postavio na južnoj padini Krnovske Glavice, u blizini puta, sa zadatkom da što duže zadržava tenkove na putu ka Šavniku. Kada su oko podne neprijateljski tenkovi izvršili prodor, naši topovi su uništili na Krnovskom Polju dva tenka. Istog dana naređeno je rušenje puta i postavljanje prepreka počev od Krnovske Glavice do s. Kruševice, kako bi se olakšalo povlačenje brigade prema Šavniku.

Sledeće noći (28/29 maja) jedinice Pete brigade povučene su sa položaja kod Krnovskog Polja. Kompletna baterija izvršila je noćni marš i pred zoru stigla u selo Mokro, gde se zadržala na kraćem odmoru. Izjutra 29 maja produžila je preko Šavnika ka selu Pošćenje, gde je dobila zadatak da se postavi na vatrene položaje, i to: vod brdskih topova u rejonu Pošćenja, a vod protivtenkovskih topova i minobacački vod u rejonu južno od sela Pridvorice, na ivici kanjona reke Pridvorice. Baterija je imala zadatak da tuče neprijatelja na pravcu ka selu Mokro i selu Gradac, kao i leve obale reka Bukovice i Pridvorice. Tom prilikom komandant brigade naredio je da se protivtenkovski top „Škoda" 37 mm, pošto ispali preostalih desetak granata, uništi. Baterija je postavljena na nove položaje, ali toga dana nije dejstvovala. Neprijatelj je nastupao sporo i obazrivo.

Do 30 maja ujutru svi delovi Pete brigade bili su prebačeni na desne obale Bukovice, Pridvorice i Komarnice. Kada je neprijatelj u ranim jutarnjim časovima podilazio Šavniku, koji su već napustile naše jedinice, baterija je uspešno gađala naročito njegove delove u selima Mokro i Gradac. Dobar efekat njenog dejstva bio je i po cesti u selu Gradac, prilikom spuštanja nemačkih kolona ka Šavniku. Po utrošku municije top „Škoda" 37 mm je uništen. Posluga se teška srca rastala od ovog topčića koji se tako proslavio u savlađivanju neprija-

teljevih bunkera i uništavanju njegovih tenkova, oklopnih vozova i dr.[2a]

Trideset prvog maja primećena je jedna jača neprijateljska kolona od Šavnika u pokretu levom obalom Pridvorice ka s. G. Brezni. To su bile jedinice SS divizije „Princ Eugen". Nama „batercima" se učinilo da se neprijatelj povlači iz Šavnika, pa nam je malo laknulo. U tom raspoloženju, samoinicijativno, bez ičijeg naređenja otvorili smo vatru i žestoko ih tukli. Tek sutradan smo uvideli da neprijatelj vrši pregrupisavanje snaga i da ih na tim položajima smenjuju italijanske jedinice.

U toku noći 31 maja / 1 juna baterija se prebacila u rejon sela Duži i Rudog Polja, da bi dejstvovala po neprijatelju u D. i G. Brezni. Ujutru smo iz tri brdska topa i četiri minobacača otvorili koncentričnu vatru na jednu kolonu koja se kretala od Luga ka G. Brezni i koja se, obasjana ranim jutarnjim suncem, jasno videla golim okom. Kasnije smo je izgubili iz vida, pa smo nastavili dejstvo duž staze ka G. Brezni. Od 1 do 4 juna sa ovih položaja dejstvovalo se povremeno, ali bez nekih naročitih rezultata. Na jednom brdskom topu koji je još ranije bio oštećen na Komandirovom Brdu, prilikom napada nepriljateljskih tenkova, bila je probijena hidraulična kočnica. Borci su stalno začepljivali otvor, ali je u toku dejstva iscurila sva tetčnost, tako da je ovo oruđe izbačeno iz upotrebe 1 juna u selu Duži. Neke njegove delove zadržali smo kao rezervne. Tako je sada baterija ostala bez dva topa. U njoj su sada ostala dva brdska i jedan protivtenkovski top, četiri minobacača i kombinovani mitraljez, za koji je preostalo još vrlo malo municije. Pored ovog, u bateriji su ostali ručni minobacači i oružje za zaštitu. Štab brigade je poslao izvestan broj boraca na nove dužnosti. Tako je komandir protivtenkovskog voda Božo Stanojević pošao za komandira Prateće čete štaba divizije, a dužnost komandira voda preuzeo je politički delegat voda. Omladinski rukovodilac baterije, Milutin

---

[2a] Januara 1943 prilikom napada Pete crnogorske brigade na železničku stanicu Žepče, punih 10 časova je ovaj top onemogućavao neprijateljskom blindiranom vozu da pritekne u pomoć opkoljenoj ustaško-nemačkoj posadi. Tu je ovaj voz i uništen.

Prilikom napada na Prozor, u toku Četvrte ofanzive, ovo topovsko odeljenje privremeno je izdvojeno iz sastava Pete brigade i pridato 1-om bataljonu Prve dalmatinske brigade, radi uništenja jednog dvospratnog italijanskog bunkera, sa jakim naoružanjem i brisanim prostorom. U toku dana bio je privučen na blisko otstojanje, oko 70 metara ispred bunkera, i preciznim gađanjem sa nekoliko granata uništio bunker. Tom prilikom u bunkeru je ubijeno 18, a zarobljeno 9 italijanskih vojnika i jedan podoficir. Od oružja je zaplenjeno: 2 mitraljeza »Breda«, 2 puškomitraljeza, 28 pušaka, veća količina municije i nešto vojničke opreme.

Gizdić, primio je dužnost komesara čete u jednom bataljonu, a na njegovo mesto došla je drugarica Ika Perović. Komandir minobacačkog voda je poslat na dužnost komandira čete u jednom bataljonu, a na njegovo mesto postavljen je Vojo Đurović, dotadašnji komandir protivtenkovskog odeljenja.

Kao i ostale jedinice brigade, i baterija je 4 juna dobila naređenje da se u toku noći 4/5 juna prebaci na nove položaje na prostoru Dobri Do — Pirni Do — Pišće. U toku 5 juna baterija nije dejstvovala, a naveče je izvršila pokret u pravcu Barnog Dola i postavila se na nove položaje u rejonu Barni Do, zapadno od Paklišta, na samoj ivici kanjona Pive. Njen zadatak je bio da tuče neprijatelja na prostoriji oko Mratinja (Javorak — Previja — Košara — Mratinje).

Popodne (5 juna) komanda baterije pozvana je, sa komandirima i političkim delegatima vodova, na sastanak u štab brigade. Tada im je saopštena odluka o rasformiranju baterije i rasporedu njenog ljudstva po bataljonima. Naređeno je da se, pošto se u toku 6 juna ispali sva municija, oruđa unište ili zakopaju (7 juna). Načelnik štaba brigade Niko Martinović objasnio nam je da se nalazimo u veoma teškoj situaciji koja se tako brzo menja da se sa sigurnošću ne može znati pravac proboja. „Možda će se proboj izvršiti preko Tare, a možda preko Pive. S obzirom na bespuće kanjona ovih dveju reka nemoguće je oruđa prevesti. Ova je odluka nužna da bi brigada bili pokretljivija", objašnjavao je Martinović.

Komanda baterije zastupala je mišljenje da je uništenje poslednja mera i da za to nije nikada kasno. Tom prilikom dato je obećanje da će se sa topovima preći i preko ovih kanjona, makar to izgledalo nemoguće. Predloženo je štabu brigade da se nov raspored saopšti ljudstvu, stim da se on izvrši onda kada dođe do uništenja topova. Načelnik štaba brigade usvojio je predlog i uništenje topova je prepušteno inicijativi rukovodstva baterije.

Po povratku iz štaba brigade održan je sastanak sa celim sastavom baterije. Ljudstvo je upoznato sa situacijom, kao i sa novim rasporedom koji je trebalo da usledi posle uništenja oruđa. Ljudstvo baterije je tom prilikom obećalo da će oruđa prenositi sve dok bude moglo. Na kraju se ovaj sastanak pretvorio u mali miting, gde se još jednom potvrdio čvrst moral i spremnost ljudstva i na najveće teškoće.

Uzoru 6 juna baterija je bila spremna za dejstvo na novom vatrenom položaju. Dejstvovala je i celog dana 7 juna, a zatitm je stiglo naređenje za pokret u pravcu sela Rudine. Osmog juna po podne i u toku noći 8/9 stigli smo u Podosoje (kod sela Rudine). Tek što smo rastovarili stiglo je naređenje da se produži ka Pivi i što pre prebaci na njenu levu obalu.

Opšta iscrpenost ljudstva i stoke nije dozvoljavala tako naporan pokret i to po mrkloj noći i neprolaznom terenu. Jedan zastanak bio je preko potreban za odmor i hranjenje konja. Ljudstvo je te večeri dobilo poslednji redovan obrok u Petoj ofanzivi — parče ovčijeg mesa i nešto neslane supe.

Ujutru 9 jula izvršen je pokret ka kanjonu Pive. Čim smo izbili na ivicu kanjona nestalo je puta. Moralo se zastati i tražiti pogodno mesto za silazak ka reci. Doneta je odluka da se konji rastovare i oruđa rastave na što više delova, radi lakšeg nošenja na leđima. To su bili najteži trenuci. Trebalo je provlačiti se kroz guste šumarke, obilaziti prla i stenje, i to sa konjima. Sa velikim naporima, sa većim delom oruđa i municije na leđima, stigli smo u 2 sata popodne na desnu obalu Pive i čekali izradu mosta kod Čokove Luke. To su ustvari bile dve bukve prebačene preko reke i patosane granjem. Dan ranije tu je bilo brvno, ali nije izdržalo teret veći od jednog pešaka. Sad nam je bio potreban most preko kojeg je mogla da pređe baterija, komora i ranjenici na konjima. Čekali smo oko 5—6 časova da se dovrši.

Tu se nagomilalo mnoštvo jedinica, komora, ranjenika i tifusara, i pravo je čudo što neprijateljski avioni nisu ovde dejstvovali. Neprijatelj je za to vreme vršio napade iz vazduha na Donje Kruševo, prema Mratinju i D. Polju. Uveče je izvršen prelazak preko Pive i posle odmora od oko 2 časa produžili smo uz kanjon ka platou Vučeva. Uzoru 10 juna bili smo na Vučevu. Uvukli smo se duboko u šumu i tu čekali dalje naređenje. Bio je to težak i vrlo naporan put — moralo se ići stazom koju su napravili pešaci i konji prethodnih jedinica. Pored ovoga, pokret je usporavala i velika uzbrdica i iscrpenost ljudi i stoke.

Po izbijanju na plato Vučeva dobili smo naređenje da oruđa postavimo na vatreni položaj u rejonu Rujevca i podržimo jedinice Pete brigade. Često smo, zbog unakrsne vatre neprijateljske artiljerije, morali menjati položaj, tako da je podrška bataljonima bila više simbolična nego stvarna. Naročito je bilo teško dejstvovati sutradan, 11 juna, jer su naši položaji gotovo celog dana tučeni, pored artiljerije, i avijacijom.

Prva dalmatinska brigada dobila je naređenje da 11 maja pređe preko Sutjeske, obezbedi mostobran na levoj obali zahvatajući liniju Košur — Krekovi — Vilinjak, a po mogućnosti i Ozren. U ovoj akciji trebalo je da učestvuje i naša baterija. Međutim, naređenje koje se odnosilo na nas zakasnilo je, te nismo učestvovali u podršci. Prva dalmatinska je već 11 maja uveče prešla Sutjesku. Jedan sat posle prijema zakasnelog naređenja stiglo je novo, da baterija ostane na svom

položaju. Sutradan, 12 juna, sa položaja Rujevca krenuli smo u pravcu Dragoš-Sedla. Negde u rejonu Mrkalj-Klada sreo nas je kurir iz štaba brigade sa naređenjem da se ućutkaju neprijateljska artiljeriska oruđa na vrhu Maglića, koja direktnom vatrom tuku kolone naših jedinica i ranjenika što se kreću ka Dragoš-Sedlu, Lokvi Dernečište i Mrkalj-Kladama. Postavili smo topove i minobacače za oko 500 metara severno od Lokve Dernečište i uspeli da privremeno ućutkamo neprijateljsku artiljeriju na Magliću i nateramo je da promeni vatrene položaje. Za to vreme su naše jedinice mogle da slobodnije prolaze ovom jedinom stazom ka Dragoš-Sedlu.

Istog dana, negde oko 5 časova popodne, dok je baterija bila u pokretu od Mrkalj-Klada prema Dragoš-Sedlu, iznenada se sa pravca katuna Mlakva (Pogledalo) osu jaka mitraljeska i puščana vatra prema katunu Polje, i to u neposrednoj blizini Centralne bolnice i naše baterije koja se žurila da mimoiđe kolonu ranjenika i tifusara i što pre stigne u dolinu Sutjeske. Komandant Treće divizije Sava Kovačević odmah je naredio da se otvori vatra na Nemce. Oruđa smo brzo postavili i sa 200—300 metara otvorili vatru, pod ličnom komandom Save Kovačevića. Naša iznenadna vatra izazvala je zabunu kod neprijatelja. Nije očekivao da će partizani u tom momentu i na tom mestu imati artiljeriju i minobacače, te je počeo uzmicati. Izgleda da u tom momentu nije tu bilo naših jačih delova. Baterija je prvo otvorila vatru zajedno sa Pratećom četom štaba divizije. Nešto kasnije pristigli su još neki delovi Pete brigade koji su gonili neprijatelja do kasno u noć.

U sumrak 12 juna stigli smo preko Dragoš-Sedla u Ravno Borje.

Put od Dragoš-Sedla do Sutjeske bio je težak i naporan kao i niz kanjon Pive, s tom razlikom što su ove jako strme padine, pokrivene gustom šumom, bile klizave. Konji su često padali. Morali smo ih pretovarivati. To je usporavalo kretanje i jako zamaralo ionako zamorene i iscrpene borce i konje.

Po padu mraka, 12 juna, dobiveno je naređenje da se baterija postavi negde na desnoj obali Sutjeske, sa zadatkom da tuče neprijatelja na Košuru, k 900, Krekovima i Vilinjaku. Neprijatelj nije odgovarao na naše dejstvo niti je davao znake da je poseo ove položaje. Naređeno je da se utroši celokupna topovska municija, a zatim da se oruđa unište ili zakopaju. Međutim, pošto se neprijatelj nije otkrivao, a baterija je raspolagala još priličnom količnom municije (nje je bilo i u brigadnoj bojnoj komori), to je ljudstvo baterije smatralo da još ima vremena za njeno uništenje. Uveče je rukovodstvo baterije bilo pozvano u štab divizije radi upoznavanja sa situacijom. Tu je bio prisutan i komesar Pete brigade Dragiša Ivanović.

Sava je izneo ozbiljnost situacije i dao direktivu za dalji proboj. Dragiša Ivanović je, koliko se sećamo, prevodio sa nemačkog direktivu generala fon Litersa o postupcima prema zarobljenim partizanima i narodu. Na tom sastanku rukovodstvo baterije je iznelo predlog boraca da se baterija ne uništava, sa čime se složio i Sava, prepuštajući dalju sudbinu baterije inicijativi njenog rukovodstva i boraca. Te večeri je za vreme dejstva pukla hidraulična kočnica na jednom brdskom topu sa čime je upoznat i komandant divizije. On je odmah naredio da se oruđe rasklopi i zakopa, a delovi koji mogu da služe kao rezervni, da se i dalje nose. Lafet i točkovi rasklopljenog topa (kalibra 75 mm) zakopani su na desnoj obali Sutjeske, u neposrednoj blizini položaja sa kojih se dejstvovalo. Ostale delove baterija je kasnije prenela preko Sutjeske.[3]

Dok smo očekivali pokret za prelazak preko Sutjeske, poče da pada kiša uz jako sevanje i grmljavinu. Uskoro se pretvori u pravu provalu oblaka. Sutjeska brzo nadođe i ispuni korito, noseći drvlje i kamenje. Negde posle ponoći 13 juna dobili smo naređenje za pokret. Naša baterija se nalazila u koloni pozadi Štaba Pete brigade. Čekamo red za prelazak. Sutjeska huči. S vremena na vreme razlegne se vrisak onih koje je zahvatila neukrotiva matica. Odredili smo najbolje plivače za osiguranje prelaza. Na delu prelaza Sutjeska je bila veoma brza, a dno ispunjeno većim klizavim valucima. Četiri snažnija artiljerca: Petar Pejović, Josip Vidošević, Mišo Šarić i Ante Veselica, prvi su skočili u reku, vezali uže za bukve i rasporedili se po dva sa svake strane radi pomoći onima koje bi voda slučajno otrgla od užeta. Zahvaljujući ovakvim merama spaseno je nekoliko boraca koje je matica bila otrgla. Voda je odnela jednog konja, zajedno sa lafetom brdskog topa. Njih četvorica, uz pomoć Vlada Mrvaljevića i Voja Đurovića, uspeli su da spasu lafet, a konj se utopio. Ovim užetom kasnije su se koristile i druge jedinice.

U praskozorje (13 juna) prethodnica divizije naišla je na neprijatelja koji je iznenada otvorio blisku vatru. Bile su po dubini organizovane tri linije isprekidanih, dobro maskiranih rovova na padinama k 900, ispred sela Krekova. Već na prve pucnje neprijatelja čelni bataljoni su izvršili juriš. U to vreme i mi smo se nalazili u koloni, u neposrednoj blizini Krekova. U prvom jurišu neprijatelj je isteran iz prvog rova, ali se dalje nije moglo. Otpor je bio sve jači. Jurišalo se neprekidno, onako

---

[3] Prilikom proslave 15-godišnjice bitke na Sutjesci ovaj lafet brdskog topa »Škoda« kalibra 75 mm pronađen je i sada se nalazi u muzeju u Foči.

kako su jedinice pridolazile. U jurišu je poginuo i komandant Treće divizije Sava Kovačević. Kratko vreme posle Savine pogibije došlo je naređenje da se svi borci i lakši ranjenici iz baterije, komora i drugih ešelona prikupe i pripreme za juriš. I ovaj se juriš završio bezuspešno. Tom prilikom poginulo je oko 40 boraca. Posle ovoga načelnik štaba Pete brigade naredio je da se ljudstvo baterije povuče iz stroja i da sa pogodnog mesta direktnom vatrom iz topova i minobacača podrže dalje juriše bataljona. Na jednoj zaravni, nešto oko stotinu metara ispred neprijateljskih rovova, postavili smo jedan protivtenkoviski top 45 mm, jedan brdski 75 mm i dva teška minobacača.[4] Ovaj položaj omogućavao je priličnu preglednost, ali je zbog blizine bio izložen mitraljeskoj i minobacačkoj vatri neprijatelja. Ubrzo pošto je baterija otvorila vatru otpočeli su novi juriši naših bataljona. Ali i ovog puta bez uspeha. Baterija je svojom vatrom privukla pažnju neprijatelja. Jedan za drugim ginuli su borci oko svojih oruđa. Bolničarke su hrabro odvlačile i previjale ranjenike. Tom prilikom teško je ranjena bolničarka Jelena Ćetković, koja je nakon pet dana podlegla ranama. Među teškim ranjenicima bio je i politički delegat protivtenkovskog voda Ratko Radonjić koji je zajedno sa Danilom Mićunovićem ostao kraj oruđa dejstvujući naizmenično iz protivtenkovskog i brdskog topa. Od ljudstva minobacačkog voda ostao je u životu komandir voda Vojo Đurović sa još četiri borca, a iz voda brdskih topova samo jedan.

Pošto je dalje dejstvo bilo nemoguće naređeno je da se oruđa unište. Tu smo bombama uništili protivtenkovski top 45 mm i jedan minobacač, dok su ostala oruđa bila rasturena i delimično zakopana.

Od 97 boraca i rukovodilaca, koliko je baterija brojala na početku Pete ofanzive, poginulo je od početka ofanzive do Sutjeske 66 boraca i starešina. Samo 13 juna poginulo je 62, a teže i lakše ranjeno 15 drugova i drugarica.

Ratko RADONJIĆ i Vojo ĐUROVIĆ

[4] Vatreni položaj baterije nalazio se na stazi u neposrednoj blizini sela Krekovi, na jednoj maloj zaravni, gde se danas nalazi grob i spomenik komandanta Treće divizije Save Kovačevića.

CEV U CEV

Krivudavim drumom od Krnova ka Šavniku spuštaju se duge kolone motorizovane pešadije, artiljerije i tenkova, vuku se kao beskrajne trake, rekao bi čovek da iz zemlje izviru. U Pivskoj Župi vode se ogorčene borbe, a od Boana i Sinjajevine dopire potmuo topovski tutanj i eksplozije avionskih bombi. Eskadrile neprijateljskih „Savoja" smenjuju se u jatima, kruže vedrim prolećnim nebom, bombarduju i mitraljiraju, seju oganj i smrt po brdima i selima. Gust dim, kroz koji se probijaju plameni jezici popaljenih sela, vije se visoko — čak do vrhova Golije. Neko nam je rekao da je započela Peta ofanziva.

— Kad pre? šale se drugovi. — Nismo ni ovu Četvrtu čestito završili.

Po završenom maršu Lukovo—Šavnik popeli smo se na položaje saverozapadno od Šavnika i sledećeg jutra već poseli vatreni položaj. Komandir baterije Pete crnogorske brigade, Drago Aleksić, stasit, uvek veseo i raspoložen momak, osmatra neprijateljske kolone i sračunava elemente za gađanje. Prve granate eksplodirale su na drumu kojim se kreću kolone ka Šavniku. Golim okom vidimo kako neprijateljski vojnici iskaču iz vozila, zauzimaju zaklone, pa i čitava kolona zastaje. Ponovo se čuje snažna komanda komandira: „Elementi isti, pali". Plotun odjeknu, dim i prašina obaviše drum i vozila.

„Tako, tako" — ponavlja komandir sam za sebe, ne spuštajući dogled. Italijanska kolona opet zastade. Ovo se ponovilo nekoliko puta. Oni krenu, naša baterija otvori vatru

i kolona opet zastane. Osmotrivši pogotke, komandir Aleksić spusti dvogled u krilo i uzviknu:

— Eh, samo da je municije.

Stotinak granata, to je sva hrana za četiri cevi „brđana". Protivkolac je bio u još težem položaju.

Do početka ustanka opštinski pisar, a sada komandir baterije već proslavljene Pete crnogorske brigade, Drago Aleksić štedi i racionalno troši municiju. To smo znali svi. Najmanjim brojem zrna neprijatelju nanosi velike gubitke. Tako je nedavno radio i kod Lukova na drumu Gornje Polje — Jasenovo Polje.

Jednog dana, posle napornog noćnog marša, izbili smo sa delovima brigade u pošumljene vrtače jugozapadnih padina Durmitora, iznad sela Duži. S obe strane staze koja vodi na Dobri Do stovarili smo oruđa, a konje i mazge sklonili u šumu. Istočno od nas, oko sela Previša, vodi se ogorčena borba. Naši bataljoni odbijaju sve jače i jače neprijateljske napade. Baterija ih pomaže svojim dejstvom. Bio sam kod topa koji se nalazio na malom uzvišenju, sa lafetom ukopanim u bukovom žbunu, a štit i cev vire kao da su iz žbuna izrasli. S leve i desne strane topa spušta se strma stena visine oko metar i po. Ispod nas pruža se strma, leskom i bukovim žbunjem pošumljena poduža dolina. Komandant Sava je iznad nas na jednoj istaknutoj čuki. Eskadrila od petnaestak „Savoja" preletela je Javorak, nadletela naše položaje u pravcu Žabljaka, napravila krug i počela bombardovati i mitraljirati.

— Skloni se i ne miči — čuo sam nečiji glas.

Spustio sam se za kamen pored topa, opružio i, savladan umorom, zaspao. Koliko je trajalo bombardovanje i mitraljiranje ne znam. U jednom trenutku osetih da me neko drma rukom i kroz san čuh ono drago komandirovo:

— Sjale, Sjale. Tako me je uvek zvao. Koliko dugo me je drmao i zvao, ni to ne znam. Prepoznavši njegov glas, pokušao sam da se dignem i progledam, ali nisam mogao. Oči su me pekle. Teško sam dolazio k sebi. Nisam mogao da se orijentišem gde sam i šta se dešava.

— Jesi li živ — najzad razabrah reči komandira i opazih kako stresa prašinu s mojih leđa.

— Pogledaj, reče pokazujući na veliki izvaljeni panj, koji je sa upletenim kamenjem u njegovom korenju ležao poviše moje glave, mislili smo da si poginuo.

Tek tada, videvši rupe koje su načinile bombe, shvatih šta se dogodilo. Pozadi nas još se dimilo suho lišće od mitraljeskih rafala.

— Ja li ko ranjen ili poginuo? pitao je sa čuke Sava Kovačević.

— Ranjen jedan konj, odgovori nečiji glas. Čitave tone eksploziva i hiljade mitraljeskih zrna sasulo se na nas. Ali svejedno, san je ipak bio jači. Mogao sam izdržati i glad i žeđ, dugo i naporno pešačenje i povući i najveći teret, ali snu se odupreti nisam mogao.

Masivom Durmitora ovladali su Nemci te smo bili izloženi snažnoj i ubitatčnoj vatri. Preko Dobrog Dola krećemo se u koloni ka klancu odakle se spušta staza ka selu Boričje. Opazivši našu kolonu, u kojoj je bilo dosta tovarnih konja i mazgi, nemačka baterija obasu prevoj snažnom vatrom. Na čelu kolone bio je Božo Prelević, omalen, smeđ i uvek veseo mladić. Videli smo ga da prelazi prevoj obasut neprijateljskim granatama. Kad sam i ja prešao spazio sam, kroz dim i prašinu, Boža kako pognute glave sedi na jednom kamenu, držeći se rukom za prsa. Parče granate mu je udarilo u grudi. U ruci je još držao povodnik ranjenog konja koji je, odvaljene leve butine, stajao pored njega. Poslednju noć, u kolibi na Dobrom Dolu, spavali smo jedan kraj drugog. Sada me niti čuje niti vidi. Izdahnuo je pre no što smo mu prišli.

Pritrčao je i komandir i naredio da kolona ne zastaje. Sahranili smo Boža, a njegov protivkolac, kojim je uništavao neprijateljske bunkere na Prozoru, ostao je u bateriji. Predveče stigosmo u selo Trsu. No vremena za odmor nije bilo. Pokret se morao nastaviti i u toku noći.

Naređenje za pokret bilo je vrlo kratko.

— Drugovi, biće vrlo dug i naporan put. Maršovaćemo celu noć kroz neprijateljske položaje. Mora biti najveća tišina i najveći red. Vodite računa o svom mestu u koloni. Ti, Sjale, uzmi puškomitraljez i kreći se negde u sredini — reče komandir vraćajući se iz štaba brigade.

Išli smo čitavu noć. Bataljoni su prokrčili put. Kretao sam se u sredini kolone. Izjutra se nebo navuklo teškim oblacima iz kojih je rominjala prohladna kiša. U osvit dana spustismo se u mali zaselak prema Rudinama. Na kraju sela vodi se ogorčena borba za klanac preko koga vodi put za Šćepan Polje. Posle poduže, veoma oštre borbe, prolaz je osiguran. Produžili smo pokret preko klanca i šumskog kolovoza prema reci Pivi, praćeni neprijateljskom topovskom i minobacačkom vatrom.

Pivu smo prešli na izmaku dana preko improviziranog mosta od bukovih oblica i klada. Na suprotnoj obali naišli smo na omanju močvarnu livadu, na kojoj su se videli sveži tragovi ljudskih stopa i konjskih kopita. Iznad nje se strmo diže planina Vučevo. Umorni konji i mazge, opterećeni tovarom, počeše da propadaju u močvaru, da posrću i prevaljuju se zajedno sa teretom. Dizali smo ih i ponovo tovarili. Svaki čas,

pa i svaki minut je skup i dragocen. Ali je sav naš trud izgledao uzaludan. Dok jednoga konja ili mazgu dižemo i tovarimo, drugi se prevaljuje. Morali smo zastati, konje i mazge odmoriti i izvideti stazu kroz šikaru za pristup klisuri.

Posle kraćeg odmora i izviđanja staze preneli smo na rukama topovske delove, potovarili oruđa i nastavili put. U dubokom konjonu Pive brzo se smrklo. Mala, uska staza, strma, a pored svega još i kišom raskaljana, bila je jedini prilaz klisuri. Tovari zapinju za granje, konji se klizaju i prevrću, zakrčujući pritom stazu. Brzo smo drešili kolane, oslobađali ih samara i tovara, a zatim sve to ponovo stavljali na konje i nastavljali pokret. Dok bismo jednog digli, natovarili mu tovar i uputili ga stazom, nekoliko drugih čekalo je na pomoć. Dizanje tovara nekako je i išlo, ali je dizanje umornih i klonulih konja i mazgi bilo mnogo teže. Napori su i nas potpuno iscrpli. Preko ove uske staze uspeli smo da prevedemo svega nekoliko konja i mazgi, a vreme je brzo odmicalo. Krčenje šume i proširenje staze išlo je vrlo sporo i nije pružalo nade. Kiša je lila, vreme se sve više pogoršavalo, čekati se nije smelo. Jedini izlaz bio je: rastovariti konje, preneti tovare na leđima, a zatim prevesti konje do tvrde staze, natovariti ih i nastaviti put uz klisuru.

Prenositi topovske delove na za to podešenim polugama bilo bi relativno lako, ali na ovoj strmoj i uzanoj stazi poluge se nisu mogle upotrebiti. Jači borci klekli su i oduprli se rukama o tle, a drugovi su im natovarili na leđa topovske delove i tako se nastavljao pokret. Borci, kad god su nailazili na tvrgo tle, podizali su teret sa svojih drugova i pokret se nastavljao.

Zora nas je zatekla u podnožju strme vučevske klisure, svrstane u kolonu, spremne za pokret tvrdom i utabanom stazom. Kolona se povijala kao zmija, sporo i umorno, savlađujući korak po korak visoke strmine. Ante Zelenika, mlad, visok i mršav Dalmatinac iz okoline Knina, vrlo teško se kreće. Gavrilo Mićunović, omršav, ali svež i žilav, šezdesetih godina, bivši dobrovoljac, polako se penje poguren gotovo do zemlje, oslanja se rukom na kolena i vodi svog konja. Komesar baterije, Pavle Mićunović, bolestan i izmoren, načas bi zastao, kašljucnuo, povukao zrak u bolesna pluća i osmehnuo se na najbližeg borca, kao da je hteo reći: „Izdrži, druže, teško je ali ćemo pobediti".

Saznanje da se primičemo vrhu, da se pokret ipak odvija prilično planski, uliva nadu da će se savladati i preostale teškoće. Iznenada, klisurom se zaori tutanj. Ogromna mazga sa natovarenom topovskom cevi skliznula je sa staze, prevrnula se i poletela niz klisuru zajedno sa dragocenim tovarom. Svi

smo za tren zastali i pratili to stratšno survavanje u provaliju, pratili gubitak oružja i sudbinu mazge.

Pred podne je kolona stigla na Vučevo. Eskadrila aviona, kao da je samo na nas čekala, zasu nas mitraljeskim rafalima i bombama. Pretpostavljali smo da će ovde doći do kraćeg odmora, ali vreme nije dozvoljavalo. Morali smo na položaj u pravcu Maglića. Premeštajući se sa položaja na položaj, takoreći bez odmora i sna, zora nas je 12 juna zatekla na vatrenim položajima pod Maglićem. Iza naših leđa, gotovo okomito, spušta se kanjon Sutjeske na čijem je rubu vatreni položaj protivkolca pod komandom Ratka Radonjića. Komandir odeljenja „brđana", Rade Muratotvić, poseo vatrene položaje iza jedne omanje čuke, takoreći u vrtači. Minobacači su nešto ulevo, a teški mitraljezi, „Fijat" i „Breda", i protivavionac, na ivici kanjona. Komandir baterije je kod voda „brđana". Dan je vedar i sunčan.

Na jednom ćuviku na padinama Maglića velika nemačka zastava sa kukastim krstom. Bataljoni su poseli položaj u gustoj šumi ispred nas. Uskoro odjeknuše ručne bombe i u šumi ispred nas poče da ključa kao u loncu. Bataljoni, pomognuti dejstvom baterije, odbijaju juriš za jurišem. Prve granate naše baterije padaju na cilj. Nestade nemačke zastave na Magliću.

Nemci su nas tukli sasređenom vatrom minobacača, lakih topova i teških mitraljeza. „Štuke" su nas nadletale u brišućem letu, mitraljirale i bombardovale, rekao bih da dodiruju vrhove jela. Lomljava izlomljenih i iz korena izvaljenih stabala slivala se u opštu tutnjavu granata, ručnih i bacačkih mina. Vatreni položaj protivkolca rešetala su mitraljeska zrna, ali je hrabri Ratko Radonjić, iako ranjen, dejstvovao bez prekida. Komandir Aleksić osmatrao je dejstvo baterije i određivao ciljeve, ostajući nepomičan na vrhu kamenjara. Kiša zrna i parčadi granata nije ga pokrenula s mesta. U dvoboju sa nemačkom baterijom ostali smo pobednici i prisilili je da promeni vatrene položaje.

Danica Rašković je sa ostalim bolničarkama, brižljivo previjala ranjenike. Ona nije znala za umor i strah. Po odlučnosti, hrabrosti i borbenosti nije se razlikovala od muškarca.

Predveče se naoblači i poče da rominja kiša. Kolona se polako kretala kamenjarima duž Sutjeske, tražeći pogodan prilaz za spuštanje ka reci. Krenuli smo niz stranu krivudavom i izlokanom stazom prema Dragoš-Sedlu. Često smo zastajkivali čekajući da se još više smrači, da se spustimo neposredno na reku. Bataljoni su, na ivici kanjona odolevali poslednjim jurišima Nemaca i štitili otstupnicu bateriji, brigadnoj bolnici i komori.

Po padu mraka spustili smo se na obalu Sutjeske. Sem malog proplanka pored reke, svuda oko nas bila je gusta i visoka šuma. Stovarili smo oruđa, a dva topa postavili da podrže borbu i prelazak preko reke. Čekali smo dosta dugo na prikupljanje bataljona.

Negde pred zoru zagazismo u Sutjesku i uputismo se u pravcu Tjentišta. Kao puškomitraljezac išao sam na čelu kolone naše baterije. Od hladnoće poče da nas hvata drhtavica. U gumenim opancima noge beže čas u jednu, čas u drugu stranu. Klizamo se i posrćemo. U svitanje se nađosmo u pošumljenoj uvali, nedaleko od Tjentišta. Levo se diže strma pošumljena strana, a desno je pošumljena udoljica. Odjek ručnih bombi, brza puščana paljba, tanki rafali mašinki, praćeni dubokim klokotom dugih mitraljeskih rafala, narušiše tišinu.

Napadosmo na dobro uređene neprijateljske položaje. Sa staze skrenuh ulevo penjući se uza stranu, u pravcu zapada. To je bio momenat mog rastanka sa baterijom. Pri vrhu zaustavi me vodni delegat Radosav Pejović, dajući mi znak rukom da legnem. Legoh i skoro istog trenutka, samo nekoliko koraka ispred mene, bljesnu plamen iz pušaka. Delegat Pejović dopuza do mene. Skidoh ranac i izvadih ručne bombe — jednu za sebe, a drugu za Radosava. Podigoh se i bacih bombu iza žbuna. Radosav učini to isto i dve eksplozije grmnuše skoro u isti mah. S levog boka mitraljezi su tukli kosu po dužini. Pretrčao sam u šumu, na suprotnu stranu staze, misleći da je pravac probijanja u tom pravcu, ali ubrzo primetih da sam sâm. Skrenuh duž kose i izbih u levi bok neprijateljevih mitraljeskih gnezda; u podnožju omanjeg ćuvika primetih grupu naših boraca kako bacaju bombe na mitraljeska gnezda.

Provirih na stazu da osmotrim zemljište i u tom času primetih Nemca gde se diže iz potoka kraj livade, držeći pušku „na gotovs" i iz stojećeg stava opali metak na mene. Hitro padoh na zemlju. Brzo nanišanih i potegoh za obaraču puškomitrlajeza. Neprijateljski vojnik se opruži niz potok. Okrenuh se prema mitraljeskim gnezdima i po njima isprazniih ostatak šaržera. Potom u trku obiđoh ćuvik sa suprotne strane, popeh se šumicom do njegova vrha i legoh na ivici šume. Čuvik je bio prazan, a ispred mene brisan prostor. Na kraju livade primetih grupu Nemaca i okidoh kratak rafal. Oni mi odgovoriše znatno dužim i jedno zrno rascepi dubov izdanak koji mi naleže uz rebra. Sačekah malo i krenuh dalje u pravcu potoka gde sustigoh grupu boraca iz naše baterije.

Sa Radom Muratovićem, komandirom odeljenja „brđana", Vojom Đurovićem, komandirom voda minobacača i pomoćni-

kom komesara baterije Drakulićem nastavih put uz strmu pošumljenu stranu, ka jednoj čuki. Naši su pripremali juriš na ovu čuku.

— Požurimo, drugovi, da im pomognemo, možemo pravo uza stranu — reče Drakulić. Uputismo se pravo, puzeći i pomažući jedan drugome, ali nismo uspeli da savladamo uzbrdicu. Vratili smo se nazad da bi je zaobišli, ali je u međuvremenu juriš već bio završen. Bio je kratak i brzo odbijen. To je bio poslednji juriš naših bataljona. Požurismo da ih pristignemo. Usput prikupljamo zaostale borce. Skupi nas se oko 30 iz raznih jedinica. Odmah smo formirali kolonu pod komandom komandira voda minobacača Voja Đurovića i krenuli u pravcu jugozapada, ka pošumljenoj kosi duž koje je vodila sveže utabana staza. U putu nađosmo ranjena Sava Stanojevića koji odbi da ide s nama.

— Idite tamo u pravcu onog visokog grebena na pretstražu, a mi ćemo uhvatiti vezu sa štabom brigade ili divizije, zvaćemo vas ili poslati smenu — reče Vojo meni i Jozu „Livnjaku".

Pođosmo u označenom pravcu sve do ispod samog grebena kod omanjeg proplanka. Izabrali smo osmatračnicu nasred staze, ali u dugom iščekivanju smene, savaldani umorom, zaspasmo. Probudili smo se gotovo na izmaku dana i odmah vratili nazad, ali naših drugova tamo više nije bilo. Šta da radimo i kuda da krenemo? Jozo me je gledao ćutke, očigledno očekujući od mene predlog. Razmišljao sam sve dok me u jednom trenutku Jozo ne prekide uzvikom:

— Eno ih!

Skočih i spazih kolonu koja nam se približava, ali odmah primetih da u njoj nema poznatih drugova. Na čelu kolone išao je plav i dosta visok čovek sa znacima komesara bataljona na ruci. Bilo ih je oko 100, većinom drugarica, i to bez oružja. Među njima prepoznah intendanta brigade. Po svemu zaključih da je to ljudstvo brigadne i diviziske bolnice i intendanture. Sačekali smo ih u stojećem stavu, srećni što nismo sami.

Susret sa komesarom bio je za nas prilično neprijatan — nije u nas imao poverenja i čak je pokušao da nas razoruža jer je mislio da smo dezerteri. Najzad smo se objasnili i ja mu predložih da idem na čelu kolone, s obzirom da mi je ovaj pravac poznat.

— Glamočanin, povika komesar, hajde sa drugom na čelo kolone kao prethodnica.

Uputismo se stazom ubrzanim korakom, da bismo dobili potrebno otstojanje od kolone. Išli smo oko pola časa, a zatim se spustismo u uvalu koja je upravo sekla naš pravac kre-

tanja. Pred nama se, iza kose, pojavi nemački vojnik sa mašinkom preko grudi, vodeći konja. Gotovo nagazi na nas. Zastao je, očigledno iznenađen. Konj ga udari glavom u leđa, a iza njega pomoli glavu drugi vojnik.

— E! — povika, polako podižući ruke da skine mašinku.

— E! — odgovorih mehanički, istim glasom kao i on i povukoh obaraču.

Uto opali i Glamočanin iz puške. Padoše oba vojnika i konj. Sa bočnih strana osuše dugi mitraljeski rafali kao da smo na dugme pritisli. Prebacih se preko kose i zapletoh za telefonsku liniju. Podigavši se primetih levo grupu Nemaca: beže uza stranu, a dva konja stoje na stazi. Osuh ceo rafal po njima, a zatim jedan udesno, po čuki sa koje su dejstvovali mitraljezi na našu kolonu sa ciljem da joj olakšam prelazak preko kose. Ali, kolone nije bilo. Ostao sam sâm. Nemci koje smo susreli bili su ustvari neprijateljski kuvari sa pratnjom. Nosili su večeru na položaj.

Već se hvatao mrak. Promenih šaržer i produžih niz dolinu. Potom okrenuh uz njenu suprotnu stranu ne bih li izbio na stazu kojom sam se pre kretao. I izbih baš na nju. Međutim, posle nekoliko stotina metara staza naglo skrenu udesno, menjajući pravac sa zapada na sever, niz ogromnu šumovitu stranu, ka potoku Hrčavki. Spuštajući se niza stranu opazih ispred sebe neprijateljsku kolonu koja mi se približava. Izviruju jedan iza drugog, gledaju me, ali, evo čuda, ne pucaju. Hitro skrenuh udesno, krijući se od stabla do stabla. Ne znam zašto nisu pucali. Verovatno su mislili da sam u nekoj prethodnici. Produžih niza stranu paralelno ovoj koloni, ali i u suprotnom pravcu i više ulevo, da bih se dograbio staze kojom ona odmiče. Pri silasku u potok primetih brvno preko njega. Priđoh oprezno. Sa brda, odakle sam skrenuo u dolinu, čula se jaka puščana i mitraljeska vatra. Naši su — pomislih — i osuh čitav rafal duž staze, za kolonom od koje sam se sklonio. Niko mi nije odgovorio. Na brdu borba takođe prestade, nasta tajac. Prešao sam preko brvna i uputio se uza stranu, pridržavajući se rukama za stabla i grane, u nameri da potražim konak. Ubrzo sam osetio umor i iznemoglost. Sedoh ali me odmah poče hvatati zima, a pekle su me i ogrebotine po nogama. Odlučih da nastavim put, ali ne uzbrdo, jer sam se za to osećao nemoćnim. „Potokom ću“, pomislih i pođoh stranom koja me je sve više i više vukla niz dolinu. Izbih na staru stazu koja vodi levom stranom potoka Hrčavke. Ubrzo se i mesec pojavi, ali kad zađoh u šumu nije mi mnogo koristio.

Pipajući oprezno stazu da mi ne izmakne, u jednom momentu nagazih na nešto meko. „Mu...“, javi se ljudski glas, nejak, bolan i otegnut. Iznenađen, stresoh se i skočih kao sa

bombe. Sagnuh se da ga opipam i podignem. Ali ovo su mu bili poslednji znaci života. Telo se previ preko mojih ruku i ja ga spustih ponovo na zemlju. Ponovo se sagnuh i zovnuh ga tiho: „druže“, ali on ne odgovori.

Idem između brda iza kojih se ne vidi mesec. Tek tada mi pade na pamet da razmislim o daljem pravcu svog kretanja. Produžiti stazom jedini je izlaz. Najednom opazih slabu svetlost koja se probijala kroz granje. Kad sam joj se sasvim približio videh na omanjem proplanku nekoliko žena sa decom i jednog iznemoglog starca. Bio je to zbeg iz planinskih sela okoline Gacka. Kod jedne vatre nađoh Komnena Cerovića, komesara bataljona iz Treće (Sandžačke) brigade. Sa njim sam sačekao zoru 14 juna i nastavio put preko Zelengore. Iza mene ostade Sutjeska i u njoj moja baterija.

Savo GOVEDARICA

BOJNA KOMORA PETE CRNOGORSKE

Bojna komora Pete brigade, formirana je 10 maja[1]. U svom sastavu imala je dva voda, svaki od po tri desetine. Bilo je 60 boraca sa isto toliko tovarnih grla (većinom talijanske mazge). Municija je bila svrstana u posebne sanduke prema vrsti i porijeklu i raspoređena na odgovarajuća tovarna grla. Najviše se oskudijevalo u municiji za jugoslovensku pušku. U sastavu Bojne komore bio je, pored ljudstva uzetog iz bataljona, i manji broj Italijana zarobljenih na Javorku. Komora se nalazila pod neposrednom komandom štaba brigade. Partiska organizacija brojala je oko 20 članova i toliko skojevaca.

Ratna oprema i naoružanje bilo je jugoslovenskog i italijanskog porekla: puščana, mitraljeska, zatim nešto artiljeriske i minobacačke municije, jedan broj pušaka i tri mitraljeza „Breda" i jedan njemački protivtenkovski top 45 mm.

Tako se prvi put u Petoj brigadi služba snabdijevanja ratnom opremom i naoružanjem izvodila iz brigadne intendanture i formirala se kao samostalna jedinica.

Izdato je naređenje da se municija i naoružanje ne smiju izdavati bataljonima i četama bez urednog trebovanja, koje mora biti ovjereno pečatom i potpisom starješina odgovarajućih jedinica.

Kad su na pravcu Nikšić—Šavnik 20 maja otpočela neprijateljska ofanzivna dejstva, Bojna komora se nalazila

[1] Rukovodstvo Bojne komore: komandir Miloš Stamatović, zamjenik komandira Vlada Kustudić, politički komesar Stevan Kovačević, pomoćnik političkog komesara Đorđe Gluščević; komandir 1-og voda Radovan Begović, a 2-og Janko Kovačević.

u s. Ivanju. U teškim borbama koje je vodila Peta u sadejstvu sa Prvom dalmatinskom brigadom, Bojna komora je opravdala svoje postojanje, jer je uredno i brzo doturala municiju, naročito na pravcu Gradac—Veliki i Mali Orah—Jasenovo Polje, sve do 27 maja.

Uslijed jakog pritiska nadmoćnijih neprijateljskih snaga Peta brigada se povlačila pravcem Nikšić—Šavnik prema Pivskoj Planini. U borbama protiv delova 14 puka 7 SS divizije, na položajima Krnovska Glavica, Komandirovo Brdo, Bojna komora je odigrala važnu ulogu, jer je redovno doturala municiju i druge borbene potrebe sve do 31 maja kada je brigada otstupila na desnu obalu Komarnice. Poslije napuštanja položaja na Krnovskoj Glavici i Komandirovom Brdu, Bojna komora je bila u pokretu sa prištapskim jedinicama otstupajući pravcem s. Mokro, Pridvorica, Pošćenje, gornji tok Komarnice i, oko 2 juna, smjestila se u Dobri Do. U to vrijeme brigada je držala položaje na linili s. Dubrovsko—Duži—Pošćenje—Godijelji—Krnjača—Bobotova Greda. Tu se zadržala sve do 7 juna.

Na katunima Dobri Do, pod Durmitorom, izvršena je djelimična reorganizacija Bojne komore: municija je razdata jedinicama, sve nepotrebno i suvišno zakopano je u šumi kod jedne kolibe, a preostali, neiskorišćeni konji ustupljeni su brigadnoj bolnici za ranjenike.

U toku noći 7/8 juna Bojna komora je izvršila pokret u pravcu Gornje Crkvice, a zatim u pravcu s. Uzlupa na Tari za slučaj prebacivanja u Sandžak. Ali, kako Treća divizija nije uspjela na ovom pravcu, jer je neprijatelj bio ovladao desnom obalom Tare, to se Bojna komora sa ostalim prištapskim jedinicama ponovo vratila u Gornje Crkvice. U toku noći 9/10 juna izdato je naređenje za pokret pravcem preko Pive ka Vučevu i dalje preko Sutjeske za Glavnom operativnom grupom. Iako je pokret danju onemogućavala neprijateljska avijacija, on je vršen i danju i noću. Neprijateljski izviđači „Rode" letjeli su sasvim nisko, do iznad šuma, i često uspijevali da otkriju našu jedinicu. Zahvaljujući našem rastresitom rasporedu, težih gubitaka nismo imali.

Do 8 juna utrošen je veći dio rezervne municije, a smanjio se i broj ljudstva i tovarnih grla, što je omogućilo lakše kretanje po ovom teško prelaznom planinskom terenu.

Uz vrlo velike napore prešli smo 11 juna kanjon Pive i u toku dana izbili na plato Vučeva. Prelazak preko Pive izvršili smo neometano od neprijateljske avijacije, iako je prije podne bila izuzetno aktivna.

Spuštanje komore do kanjona i penjanje na plato Vučeva iziskivalo je izvanredne napore. Kod samog mosta na

Pivi nalazio se i Sava Kovačević koji je, nekoliko dana ranije, bio postavljen za komandanta Treće divizije. Stajao je na suprotnoj obali i požurivao prelazak. Umorni i žedni borci izlazili su iz kolone i pokušavali da gase žeđ na hladnoj Pivi, što je izazivalo gomilanje i usporavalo prelazak. Sava je upozoravao komandante na opasnost od neprijateljske avijacije i naređivao da se bez zastoja prelazi Piva i hita uz Vučevo.

Sa tifusarima je bilo najteže. Polusvjesni, nagrnuli su na rijeku i skoro zatvorili prilaz. Gladne i iznurene, pokosila ih je hladna voda. Neki su skakali u vodu i davili se. Jedinice su se izmiješale, a usto je bilo i mnogo zbjegova i priličan broj stoke koju je gonila brigadna intendantura.

Pri vrhu Vučeva morao se preći jedan dio puta koji se nalazio pod vatrom neprijateljske artiljerije. Otstojanje od vatrenih položaja neprijateljske artiljerije (na Pivskoj Planini) do naše kolone bilo je neznatno. Svaka granata imala je direktan pogodak, pa je na tom mjestu ostalo mnogo naših drugova.

Moralo se ići naprijed, nije bilo vremena za čekanje i zadržavanje. Na Vučevu smo se odmorili, sredili i pripremili se za dalji pokret. U toku noći i preko dana 11 juna doturena je municija jedinicama Pete i delovima Prve dalmatinske brigade. U toku dana neprijateljska avijacija je stalno izviđala i bombardovala naše puteve i mjesta predanka.

Toga dana našao se kod Bojne komore Voja Cerović iz Politodjela brigade i tom prilikom ranjen je u nogu. Dali smo mu konja i on je produžio napred, ali je 13 juna ostao na Sutjesci.

Izjutra 12 juna Bojna komora se našla na konjskoj stazi koja od Vučeva vodi pored Dragoš-Sedla prema dolini Sutjeske. Jedinice Pete brigade prolazile su skoro cijelog dana prema Sutjesci. Kiša je padala povremeno i ometala dejstvo avijacije, ali je neprijatelj znao za pokrete naših jedinica i pravac pokreta, pa je prilaze Sutjesci tukao snažnom i neprekidnom minobacačkom i artiljeriskom vatrom. Na ovoj planinskoj stazi našao se veliki broj ranjenika i bolesika iz Centralne i ostalih bolnica, kao i mnoge brigadne intendanture i druge komore, što je ometalo brz pokret četama i bataljonima Pete brigade. Neprijateljska artiljerija nanosila nam je osjetne gubitke. Sjećam se kada je artiljeriska granata udarila u drvo pod kojim je bila smještena brigadna intendantura i kada su od njene eksplozije poginuli svi koji su se tu nalazili. Od jake kiše sve je bilo vlažno, a staza ka Sutjesci bila je razgažena i klizava.

Situacija uoči 13 juna bila je teška i puna neizvjesnosti. Bojna komora toga dana imala je znatno manje ratne opreme

i naoružanja, pa je padom prvog mraka izvršila pokret sa brigadnom intendanturom. Kretanje je bilo vrlo sporo, sa velikim zastancima. Konji su takođe bili jako iscrpeni — hranili su se samo oskudnom pašom. Neposredno iznad same Sutjeske napustili smo konjsku stazu i spuštali se niz uvalu — točilo i pred samu zoru prešli rijeku uzvodno od Tjentišta i izbili na stazu koja vodi lijevom obalom Sutjeske ka Ozrenu. Na ovoj stazi bila je i kolona ranjenika na konjima. Naše dalje kretanje bilo je nemoguće uslijed razvoja jedinica za borbu na ovom pravcu. Neposredno pred nama vodila se žestoka borba i mi smo nestrpljivo očekivali naređenje za dalji pokret. Svi smo tražili objašnjenje zašto se stoji ali niko nije znao da to objasni. Pokušavali smo da uspostavimo vezu ali se upućeni drugovi nisu vraćali. Od nekog smo doznali da je poginuo Sava Kovačević i da se ne može naprijed. Dok očekujemo dalje naređenje, po mjestu gdje je bila komora osu jaka minobacačka vatra. Komora je uskoro potpuno razbijena. Preostalo ljudstvo poče neorganizovano da otstupa po grupama u suprotnom pravcu, kroz neprijateljski obruč prema Crnoj Gori i Hercegovini.

Toga dana na Sutjesci je poginulo oko 10 drugova iz Bojne komore, među njima i zamjenik komandira Vlado Kustudić, student tehnike iz s. Glibavca kod Nikšića, komandir 2-og voda Janko Kovačević, a teško je ranjen zamjeink političkog komesara Đorđe Gluščević iz Grahova.

Stevan KOVAČEVIĆ

PRVI BATALJON TREĆE PROLETERSKE (SANDŽAČKE)

Poslije uspješne akcije na Kovrenu i Lekovini, izbili smo, uporedo sa Prvom proleterskom, iznad Šahovića, i na Pisanoj Jeli dobili od štaba brigade zadatak da odmah krenemo ka Kamenoj Gori i Jabuki, zatvorimo komunikaciju Prijepolje—Pljevlja, radimo na stupanju omladine Sandžaka u naše redove i pomognemo u obnavljanju organa narodne vlasti.

Po dolasku u rejon Kamene Gore zatvorili smo put Pljevlja—Prijepolje. Izviđamo prema Babinama, Prijepolju i Gračanici, a preko partiske veze dobijamo podatke čak i iz Priboja. Na konferencijama koje održavamo po okolnim selima okuplja se veliki broj meštana. Dobijamo i nove dobrovoljce. Došla je jedna grupa omladinaca, a i jedna grupa gerilaca.

Zabrinjavaju nas vijesti da u Prijepolje, gdje su dotada bili samo Italijani, dolaze i Njemci. Računa se da tamo sad ima oko 400—500 Njemaca.

Od Prijepolja ka Pljevljima naišle su 15 maja jače italijanske snage sa nešto muslimanske milicije iz sela oko Prijepolja koju su Italijani gurali ispred svojih jedinica radi izviđanja i otkrivanja naših položaja. Četa našeg bataljona, koja je zatvarala komunikaciju kod Jabuke, dočekala ih je iz zasjede i u kratkom okršaju nanijela im nešto gubitaka i zarobila jednog vodnika i nekoliko milicionara[1]. Međutim, četa se usljed snažnog pritiska Italijana duž komunikacije morala

[1] Muslimanska milicija formirana je na inicijativu i uz pomoć ustaša još jula 1941, kad je počeo ustanak. Ona je ostala do kraja sa svakim okupatorom. Kad su se ustaše povukle ostavile su miliciji u Sandžaku 1000 pušaka.

povući prema Kamenoj Gori, a Italijani su produžili ka Pljevljima i ubrzo se sukobili sa našim 5 bataljonom. U žestokom okršaju sa 5 batljonom neprijatelj je uspio uz veće gubitke da otvori komunikaciju, a zatim je dijelom snaga posio okolne čuke i pristupio njihovom utvrđivanju, a dijelom produžio za Pljevlja.

Sljedećih dana neprijatelj je komunicirao od Prijepolja ka Pljevljima i obratno, ne pokazujući veće interesovanje za naše položaje. Mi smo se ograničili na osmatranje, izviđanje i manje prepade, jer terenski uslovi su bili jako nepogodni i svaki veći poduhvat je zahtijevao nesrazmjerne žrtve. Pored toga očekivali smo nagoviješteno novo naređenje za pokret ka Vrulji.

Devetnaestog maja napustili smo položaje na Kamenoj Gori i po naređenju štaba brigade krenuli preko Kozice ka Vrulji. U suton smo stigli u selo Podkrajci i tu zanoćili isturajući dio snaga na Katabun kao obezbjeđenje. Sjutradan smo glavninu bataljona prebacili na kose prema Maoču i oko Lijeske. Na tome putu sreli smo se sa 2 bataljonom Prve proleterske brigade. Obučeni skoro svi u talijanske uniforme zaplijenjene u borbama oko Brodareva, hitali su prema Čelebiću. Usput nam je Božo Božović, komandant toga bataljona, ostavio sanduk mina, jer smo ih mi malo imali.

Naši istureni djelovi na Katabunu sukobili su se 22 maja sa prednjim djelovima neprijatelja koji je došao komunikacijom od Pljevalja, a oni na Zelenoj Stijeni sa neprijateljem koji je dolazio od Kamene Gore. Pod pritiskom daleko nadmoćnijih neprijateljskih snaga ovi naši djelovi su se morali povući. I 5-ti bataljon, koji je učestovao u ovoj borbi, zauzima nove položaje. On se rokira po podne ka Mijakovićima i orijentiše se na zatvaranje puta od Pljevalja preko Podpeća za Đurđevića Taru i Žabljak.

Poslije zauzimanja Katabuna i Zelene Stijene neprijatelj se uputio ka Lijeski i Maoču, ali su ga naše snage sa kosa iznad Podkrajca i Lijeske odbile.

Pred kraj dana borba se utišala. Nijesmo imali gubitaka. Odlučili smo da u toku naredne noći izvršimo prepad na položaje neprijatelja kod Marine Šume. Zadatak je povjeren grupi (sa puškomitraljezom) iz naše 2 čete. Prepad je uspio i poslije toga neprijatelj je sa Katabuna i Zelene Stijene stalno raketama osvjetljavao teren ispred sebe.

Stižu nam vijesti o borbama Prve proleterske kod Čelebića. Istovremeno smo obavješteni da je situacija i dalje ozbiljna i da zbog toga tamo hita i Treća krajiška, a njene položaje prema Tari treba da preuzme naša brigada. Dakle, trebalo

je da se rastegnemo od Podpeća, preko Mijakovića, Maoča, Kovrena, Bliškova i Krupica do Tare.

Narednih dana neprijatelj je nastavio napade. Žestoku borbu vodili smo za položaje zapadno i sjeverozapadno od Maoča, a zatim otstupili prema Varinama i Stančanskom Brdu gdje smo nekoliko dana držali položaje, odoljevajući žestokim napadima neprijatelja[2]. Kad bi neki neprijateljski ranjenik bio odnesen naš osmatrač nam je to javljao. Na njegov uzvik: „Deseti po broju", komandir Prvog voda 1 čete Uglješa Pucarević opalio je iz puške i glasno uzviknuo: „Jedanaesti! Ali onoga neće ni voditi ni nositi, jer ova moja puška razbije i nagrdi, od nje nema lijeka".

Krajem dana, 27 maja, grupa vojnika u dotada nezapaženim uniformama izašla je sa minobacačima iz šume i u kamenjaru istočno od Varina ubrzano gradila šanac. Večernji povjetarac donio je do nas njen razgovor. Bili su to Bugari[3], iza čijih su se leđa dizali stubovi dima i plamena iz popaljenih sela. Komentarisali smo njihovu pojavu ovdje i sa odvratnošću konstatovali njihov bedan položaj upregnutih u borbu za tuđe interese.

U ovim borbama poginulo nam je nekoliko drugova, među kojima Petrić, puškomitraljezac 1 čete, Videkanić, puškomitraljezac 2 čete i Grobarević, bivši domobran koji je došao u bataljon negdje oko Kotar-Varoši. Nekoliko boraca nam je ranjeno, među njima i dvojica dječaka koji su nam se priključili u Bosni u toku Četvrte ofanzive. Za njih se povratio komandir Prve čete Zećo Musić sa grupom boraca i izvukao ih sa položaja ispred nosa neprijatelja, baš kad su Njemci već izbijali na nj.

Noseći ranjene drugove na šinjelima i ćebadima (nijesmo imali vremena za pravljenje nosila) otstupili smo prema Crnom Vrhu i Kutuši, ostavljajući manje zasjede na putevima.

Dvadeset osmog maja predanili smo na prostoru Crnog Vrha, bez kontakta sa neprijateljem. U kasnim popodnevnim časovima dobili smo naređenje od štaba brigade da u toku noći krenemo ka Njegobuđi. Očekivali smo pokret ka Čelebiću i Foči, a naglo okrećemo preko Tare.

Ujutro smo, 29 maja, stigli kod Njegobuđe. Tuda su naišle jedinice Druge dalmatinske brigade koje su, napuštajući Sinjajevinu, hitale ka Pivi i Vučevu. Rekoše nam da su se

---

[2] Iz dokumenata se danas vidi da su to bile jedinice divizije »Taurinense« i grupe »Ludviger«. Mi tada nijesmo znali sa kojim jedinicama vodimo borbe niti koliko su jake.

[3] U dokumentima stoji da su se Bugari pojavili na prostoru Sandžaka i prešli kasnije Taru kod Prenćana. No treba napomenuti i ovu njihovu pojavu u borbi za Varine.

tukli sa njemačkom 1 brdskom divizijom koja je došla sa Istočnog fronta.

Još dok smo maršovali ka Njegobuđi nagovještavano nam je da ćemo biti upućeni prema selu Kršu i Sinjajevini radi smjenjivanja Dalmatinaca. Međutim, tamo je orijentisan samo 5 bataljon naše brigade.

U Njegobuđi smo dobili zadatak da u rejonu Žabljak— s. Bosača posjednemo položaj za odbranu. Položaj se oslanjao desno na stijene i litice Međeda i Crvene Grede, a zatvarao je prolaz koji preko M. i V. Štulca vodi za Pivsku Planinu. Posjeli smo ga 30 maja. Na desno krilo, na najvažniji dio položaja, poslali smo našu 1-vu četu, a manje djelove isturili kod Motičkog Gaja, Razvršja i na Javorovači. Lijevo od nas prema Tepcima nalazio se 4 bataljon naše brigade, a pozadi na padinama Štulca 5 (Pljevljski). Drugi bataljon je upućen na Sedlo da zatvori pravac prema Dobrom Dolu i da se poveže sa Petom crnogorskom brigadom.

Okolina Žabljaka, već nekoliko puta gažena vojskom tuđina, paljena, pljačkana a ispošćena i rukom dobrovoljnog davanja za našu vojsku, pretstavljala je opustošeni kraj. Narod se sklanjao od opasnosti koja mu je prijetila nad glavom, a nešto stoke rasijane po šumi i gudurama pretstavljalo je jedini „siguran“ izvor ishrane na tom prostoru. U tim uslovima narodna vlast nije bila u stanju da mnogo pomogne u ishrani jedinica. Na problem ishrane nadovezla se i nestašica municije koja u odbranbenim borbama muči svakoga starješinu i borca, jer nam je jedini izvor snabdijevanja municijom bio neprijatelj.

Osvanuo je 31 maj. Neprijateljska avijacija tuče Žabljak, Bosaču, Nadgorje, šumu oko Malog Jezera, Tepca i tamo negdje iza Štulca, valjda sela Crnu Goru i Nedajno. Bombardovanje se čulo i dublje na zapad.

Naš boravak na ovim položajima otegao se nekoliko dana. Ovdje je došlo i do nekih izmjena u partisko-političkom kadru[4].

---

[4] Za komesara bataljona postavljen je Danilo Knežević, dotada partiski radnik na terenu. Dotadanji komesar Svetozar Ivanović povučen je od strane štaba brigade na rad u jedinicama oko štaba. Za komesara 1-ve čete došao je Veselin Bulatović dotadanji komesar 4 bataljona naše brigade, na mesto Slobodana Tuzlića koji je povučen u štab brigade. Na sastanku na kom je prisustvovao instruktor CK (Mitra Mitrović), konstatovali smo da je borbena sposobnost bataljona na visini. Istovremeno smo naglasili da izmjene nijesu došle u dobar čas, jer ovakva situacija otežava rad u jedinicama i slabi kontakte koji su se oslanjali na poznavanju ljudi, a za to će novim rukovodiocima trebati vremena.

Zlatko Prica: »ŠTUKE« NAD ŠUMOM — crtež

Petog juna ujutru dobili smo obavještenje da je situacija sve teža, da se na Sutjesci vode žestoke borbe. Uslijedilo je i naređenje da pripremimo hranu za 3—4 dana, jer nam pretstoji prelazak ponovo na desnu obalu Tare, pokret prema planini Ljubišnji i uvlačenje u njene šume. Uz naređenja su došla i uputstva o sklanjanju teških ranjenika po gudurama. U popodnevnim časovima naše patrole su se sukobile sa neprijateljevim patrolama oko s. Virka, a predveče su njegovi prednji djelovi izbili pred položaje naših isturenih djelova kod Motičkog Gaja i Razvršja.

Situacija je neizvjesna. 2 bataljon je na Sedlu, daleko, a kurirska veza sa njim jako teška i spora. Ne može se računati na blagovremena obavještenja s te strane, a Njemci su tu, već napadaju. Čak i iz 4 bataljona, koji je tu na domaku kod Tepaca, mogu zakasniti vijesti, jer gudure Štulca sprečavaju brzo kretanje kurira.

Iz 1-ve čete smo dobili obavještenje da je iz s. Junča Do poginuo vodnik 1-vog voda Uglješa Pucarević. Ova vijest nam je veoma teško pala. Uglješa je bio primjeran drug i starješina.

Šestog juna neprijatelj je otpočeo napad na naše isturene djelove. Oni su se pod borbom povukli ka Crnom Jezeru i položajima kod sela Pitomine. Nevrijeme i pljuskovi otežavali su borbu i jednoj i drugoj strani. U kasnim popodnevnim časovima javila se, sa nekoliko granata, neprijateljska artiljerija iz rejona Žabljaka. I obavještenja o kretanju neprijatelja nagovještavala su da će sjutrašnji dan biti težak. Ovoga dana su nam ranjena dva druga; sjutra ih može biti više. Umjesto očekivanog naređenja za prelazak preko Tare kod Tepaca u Sandžak dobili smo obavještenje da ćemo poći ka Sutjesci. Priče o borbama i držanju naših jedinica na Sutjesci, a posebno Prve proleterske, pratile su sva obavještenja i naređenja i dobro su nam dolazile tih dana.

Sedmog juna je počeo napad na naše položaje. Sređeno i metodično tukla je naše položaje oko Pitomina neprijateljska artiljerija iz rejona Žabljaka. Eksplozije granata pratila je reska vatra „šaraca". Ovaj dan prolazi u borbama koje nemaju onu oštrinu koja prati gotovo svaki borbeni susret sa Njemcima i kojoj smo se nadali.

Opet je stiglo obavještenje da ćemo poći preko Tare za Sandžak, ali sada ne preko Tepaca nego tamo negdje na ušću Sušice u Taru, kuda su upućeni djelovi Prve dalmatinske brigade da naprave i obezbijede prelaz. Uz obavještenje ponovo su data uputstva o skrivanju nepokretnih ranjenika po kanjonima i pećinama.

Borba osmog juna počela je u tmurno jutro puno kiše. Zlatarci su davali žilav otpor. Prva četa je vodila oštre borbe za Crvenu Gredu i stazu prema M. Štulcu, a ostale snage bataljona, oslonjene na kamenjare kod Bosače, žilavo su branile stazu između M. i V. Štulca. Djelovi 5 bataljona našli su se na našem lijevom krilu, između Zlatarskog i 4 (Bjelopoljskog) bataljona. Osjećali smo tendenciju neprijatelja da se u manjim grupicama provlači kroz kamenjar i iznenadnom pojavom s leđa ili boka pokoleba našu odbranu. Međutim, stijene Durmitora desno, zatim svega dvije staze preko Štulca ka Pivskoj Planini (od kojih je jedna upotrebljiva tek kada se priđe M. Štulcu) i kamenite padine Štulca omogućivale su nam otpor. Ali naš česti saveznik nevrijeme ovdje nas je izdalo. Odjednom je Štulac i njegove padine pritisla gusta magla. Članovi štaba bataljona pohitali su u čete. Iz prve čete javili su da je teško ranjeno nekoliko boraca i komandir čete Musić, da su prihvaćeni i izvučeni sa položaja i da je komandu preuzeo komesar Bulatović.

Ova jako neugodna vijest zaustavila mi je riječ u grlu. Neizvjesnost za sudbinu Musića i ishod okršaja sa 1-om četom, bez obzira na pouzdanje u Bulatovića, vukli su me na tu stranu. Opasnost od prodora neprijatelja između našeg i 5 bataljona tražila je posebnu brigu. Razapet između te dvije opasnosti na brzinu sam izdao naređenje za spasavanje Musića i staranje o njemu i pohitao na spoj sa 5 batljonom, radi provjere veze s njim. Obezbijedivši sigurnu vezu i kontrolu međuprostora mitraljeskom vatrom vratio sam se na svoje mjesto pored staze ka prevoju između M. i V. Štulca. Musić sa ostalim ranjenim drugovima bio je već upućen ka Nedajnu. Prva četa je sigurno držala položaj.

Desno, negdje visoko na masivu Durmitora odjekivali su mitraljeski rafali i pokoja jača eksplozija. Tamo nijesmo očekivali pojavu neprijatelja. Hladni vjetar je na mahove tjerao maglu prema vrhu Štulca i nanosio nove pramenove od Crnog Jezera. U intervalima je bilo mogućno osmotriti širi prostor. Kroz maglu je sipila kišica, a za časak iza toga prosuo se po nama pljusak. Kada se magla podigla, daleko desno, na masivu Durmitora (u pravcu Ćirove Pećine) osmotrili smo manju kolonu. Iako mještanin tvrdi da tamo nema puta ni prolaza ka Škrčkom Jezeru, Sušici i Nedajnu, ipak su nas ta kolona i mitraljeska paljba zabrinuli. Nespokojstvo je bilo utoliko veće što smo znali da su Njemci opremljeni za savlađivanje čak i strmih stijena, kao i to da pozadi, preko kanjona Sušice, ima samo jedan nešto pogodniji prelaz. A negdje na ušću Sušice u Taru nagovještena je priprema prelaza preko Tare za Sandžak.

Napetost i oštrina borbe za Štulac, pojačana nevremenom odražavala se na licima boraca. Ali, Štulac je ostao u našim rukama.

*

Noću 8/9 juna uputili smo se kanjonu Sušice da bismo ga prešli južno od sela Crne Gore i posjeli položaje na lijevoj obali Sušice. Čitavu noć smo putovali i u svanuće izbili iz kanjona prema s. Nedajnu. Bili smo pospani i umorni. Međutim, umjesto posjedanja položaja na Sušici, dobili smo od štaba brigade naređenje da krenemo ka prelazu na Pivi. Iz toga zaključujemo da je promijenjena odluka o prelasku u Sandžak o kojoj smo obaviješteni 7 juna. Vjerovatno stoga što je neprijatelj juče izbio, kako se priča, i na desnu obalu Tare i tamo posio izlaze iz kanjona.

Poslije kraćeg zastanka krenuli smo ka prelazu preko Pive kod G. Kruševa. U rejonu sela Kneževići susreli smo se sa 4 bataljonom Pete crnogorske brigade kojim je komandovao Vujadin Popović. Bataljon je dolazio od Todorovog Dola i išao takođe ka prelazu preko Pive. Propustili smo ga da prođe prvi, jer je to njegov zadatak zahtijevao. Usput smo nailazili i na nesređene kolone ranjenika koje su se kretale istim pravcem kojim smo išli i mi.

Na putu za Nikoviće dobili smo obavještenje da naši pokreti mogu biti ugroženi od Barnog Dola i naređenje da krenemo ka zapadu i na pogodnim položajima zatvorimo izlaze iz Barnog Dola ka prostoru Crkvice i stazi kojom se kreću naše jedinice. Iako umorni od neprospavane noći, krenuli smo na novi zadatak. Noć 9/10 juna proveli smo na položajima prema Barnom Dolu ne dolazeći u dodir sa neprijateljem. Desetog juna u svanuće polazimo ubrzanim maršem ka prelazu na Pivi. Usput smo nailazili na posljedice borbi i bombardovanja: lješevi, oružje, odjeća i druga oprema razbacani po kamenjaru i poprskani krvlju. Sve je to potsjećalo na groznu smrt. Tako smo kao zaštitnica svjedoci svih onih strahota koje su pratile naše jedinice na putu njihovog proboja. Još i sada kad se sjetim kao da mi bruji u ušima izbezumljeni vrisak tifusara koga pokušavaju da odvoje od konjske strvine, kao da su mi pred očima ispijena lica i ukočeni stakleni pogledi tih živih kostura, tih nesrećnika koji nijesu mogli reagirati ni na kakav savjet, apel, molbu, naređenje, pa ni na opasnost. Ostajali su nepomični i pri bombardovanju i pri eksplozijama granata. Ostajali su nemoćni i nesvjesni, i umirali tu pored konjskog lješa, pored prazne porcije na vatri koju su sami ložili ili od drugih naloženu zatekli, miješajući zamišljenu hranu u praznoj

porciji. Što smo se više približavali kanjonu Pive takve scene su bile češće i potresnije.

Savladavanje strmih strana kanjona Pive bilo je novo iskušenje. Podrhtavala su nam koljena od umora, a koraci su postajali sve nesigurniji. Od polovine strane to nije više bila staza nego utrti prolaz kolona za čiji izbor nijesu postojali ni vrijeme, ni uslovi. Survavali smo se prema Pivi i nalijetali na drveće i kamenje dočekujući se rukama. Naišli smo na nekoliko zaostalih ranjenika bez nogu koji su se gotovo kotrljali, neki pomažući se patrljkom polomljene štake ili usput odlomljene motke, a neki bauljajući od kamena do kamena. Ne obazirući se na naše prisustvo napinjali su posljednju snagu da se domognu prelaza. Jedan je čak dovikivao: „Još malo pa nas eto na slobodnoj teritoriji, a tamo se može i umrijeti". Mislio je na prostor između Pive i Sutjeske koji su još držale naše snage. Ali, nažalost, tamo ih je čekala teška sudbina. Potresla nas je ta teška slika i neizvjesna sudbina naših ranjenih drugova. Boljele su nas i pekle njihove rane i muke. Priticali smo im u pomoć želeći da im olakšamo, a oni su nas molili da se ne zadržavamo oko njih, da će oni sami već nekako sići a da mi hitamo naprijed.

Kanjonom su odjekivale eksplozije. Neprijateljska artiljerija sa Zlatnog Bora i Vukuše tukla je stazu. Dim i prašina su kuljali kanjonom, razmrskano kamenje prštalo je po strani i ranjavalo ljude, a odvaljene stijene se rušile ka koritu. Priča se da je prošlih dana bilo više žrtava i ranjenih od odvaljenog kamenja nego od bombi, granata i mitraljeskih rafala.

Na prilazu mostu neko me iz bukovog gustiša zovnu: „Jesi li ti to Gajo Vojvodiću!" Iznenađen okrenuo sam se, prišao gustišu i kroz granje prepoznao plavokosog mladića iz Kragujevačkog bataljona Prve proleterske brigade, čije ime nijesam znao. Njegove umorne oči gledale su me pogledom spasenoga. Iscrpen, tiho je progovorio: „Prenesi me, rođače[5], na onu obalu Pive da tamo umrem, jer to bi mi bilo kao da sam doživio slobodu". Prihvatio sam ga i uz utješne riječi prenio na onu obalu. Most je podrhtavao na brzoj vodi koja ga je zapljuskivala i prelivala. Nesigurnost pri prelaženju pojačavalo je i nadolaženje vode, bliske eksplozije artiljeriskih granata i stalno očekivanje naleta neprijateljske avijacije. Prelazili smo pojedinačno, a konje iz komore smo rastovarene gurali u rijeku i natjerivali da plivaju. To je usporavalo kretanje.

---

[5] Borci Prvog crnogorskog i Kragujevačkog bataljona Prve proleterske brigade zvali su se uzajamno rođacima još od septembra 1942, tj. od dana kada su zajednički bili na položaju oko Kupresa i na Malovanu.

Svuda oko mosta potresne slike teške sudbine onih čiji je tragičan kraj bio tu na prelazu Pive, „na ulazu u slobodu", kako to gotovo u smrtnom ropcu izgovori onaj mladić iz Kragujevačkog bataljona kad ga položih na livadicu s one strane Pive — na Čokovoj Luci. Pomiješali su se stari i novi ranjenici na toj livadi, a pored staze kojom je nizvodno upućena komora našeg bataljona sjedelo ih je mnogo. Jedan, bez noge, sa trorogom kapom i dugim riđim brkovima, po naglasku rekao bih da je Dalmatinac, obraćao se pružajući ruke ispred sebe: „Druže komandante, jes' da sam bez noge ali moje ruke mogu još nešto korisno uraditi za Partiju. Pomozi ako možeš". Srce mi se steglo a grlo sušilo. Grč bola za ovim drugovima koje gubimo zatezao mi je lice. Naredili smo da se konji iz komore daju njima. Primil su to bez nekog oduševljenja. Shvatili smo ih. Računaju situacija je teška. Poginuti tu na Pivi ili negdje do Sutjeske isto je.

Razmišljali smo o svemu ovome i pitali se do koje mjere će to uticati na moral Zlataraca i jedinica koje gledaju i preživljavaju sve ove nedaće i surovosti. Oni koji su pošli u proboj — Prva grupa — mogu samo pretpostavljati kako ovo sve izgleda, ali ni izdaleka ne mogu osjetiti sve nedaće koje donose ove potresne slike na koje mi nailazimo. Uočili smo potrebu delovanja komunista u bodrenju bataljona na osvetu za sve muke i patnje naših ranjenih drugova. Komesar je pojedinačno davao uputstva komunistima i skojevcima, jer u tim uslovima jedino je to bilo mogućno.

Nad kanjonom je proleteo izviđački avion. Iza njega će sigurno bombarderi. Treba žuriti. Stazu ka Vučevu stalno tuče neprijateljska artiljerija.

Kod „mosta" se našao komandant naše brigade Velimir Jakić. Predložio sam da bataljon krene odmah urvinom a komora bataljona da produži stazom prema Vučevu. Prijedlog je prihvaćen i bataljon je odmah krenuo.

Sunce peče, artiljeriske granate gruvaju po stazi i urvinama, ranjenici duž staze zapomažu, a mi se korak po korak pentramo bespućem očekujući eksplozije granata. Ali urvina kojom smo se mi pentrali ostala je pošteđena. Valjda nas nijesu uočili. Po vrhu desne strane kanjona čuli su se mitraljeski rafali. Znači izbijaju na kanjon oni koji su nas napadali na Durmitoru.

Savladala nas je žeđ. Teža je od gladi. Zavlačili smo se ispod stijena tražeći vlažne djelove i kapi koje se cijede po pećinama. Neki su grickali lišće i travu ne bi li ovlažili usta. Nas dvadesetak osvježavamo se kapima ispod jedne stijene. Samo po nekoliko kapi svakome. A odmah ispod nas na nekoliko stotina metara zeleni se korito Pive. Kao da prkosi. Bliži

nijesu izdržali. Survali su se niz strminu sa pjesmom na ustima, a poslije gašenja žeđi ponovo se pentrali gore.

U popodnevnim časovima izbili smo prema Vučevu, spojili se sa komorom koja je na naše iznenađenje dovukla dio tovara i dovela neke konje na koje je usput naišla. Ali, nema više među nama Mihe Zekavičića. Teško ranjen od granate rekao je: „Neću da mučim sebe i one koji bi me morali nositi", i iz pištolja opalio u sljepoočnicu. Drugovi iz komore su pričali o slučajevima sa staze i razbojištu oko nje. Kada se sjetim tih priča odmah mi pred oči iskrsne slika dvoje mrtvih koje sam vidio pri izlasku na Vučevo kako sjede zagrljeni uz bukvu pored staze. To su muž i žena koje smo zapazili kod Nikovića u koloni tifusara i za koje smo mislili da neće izdržati ni do Pive, a oni su, eto, izdržali do Vučeva. Kakva iskonska snaga u ovim ljudima.

Predveče pomjerili smo se u šumu prema Koritniku i zanoćili na proplanku. Izmoreni i gladni drhtali smo od večernje planinske svježine. Glad smo utolili poslije pola noći toplim neslanim komadima goveđeg mesa.

Jedanaestog juna smo krenuli ka Suhoj Gori i Mrkalj-Kladama. Išli smo u neizvjesnost. Znali smo samo da se ispred nas nalaze neke naše jedinice, ali gdje su i kakva je situacija nijesmo znali. Našu kolonu izduženu na stazi prema Suhoj Gori nadletio je izviđački avion. Jedna desetina Prve čete pokušala je da ga gađa, ali je to spriječio vodnik napominjući da je zabranjeno uzalud pucati na avione i da treba štedeti municiju.

Iz šumarka ispred nas izbi kurir sa nekoliko jahaćih konja štaba Treće divizije. Kad ga upitah gdje su drugovi iz štaba, pokaza mi u pravcu jednog povećeg žbunja. Tamo sam, u kamenjaru, našao druga Savu Kovačevića, komandanta divizije. Začudio se otkud ja tu. Ukratko sam mu objasnio i tražio od njega bližu orijentaciju. On mi reče da produžim jednom širom utrtom stazom[6], pa kad izbijemo do stijena koje se obaraju prema Sutjesci, da tu negdje potražimo komandanta Pete brigade koji će nam objasniti situaciju i da se sa njim dogovorimo, ako dotle ne nađe Štab Sandžačke brigade.

Prema Magliću se čula borba, dok je sa Volujaka njemački top tukao prema Pogledalu. Ispred nas, u dolini Sutjeske, odjekivalo je od artiljeriske paljbe, a negdje u pravcu Jahorine čula se zuka aviona i tutanj bombardovanja. Kad smo prošli Pogledao naiđosmo na djelove Centralne bolnice. U toku kratkog zastanka stiže i komandant Sava. Interesovao se o zamo-

---

[6] Nedaleko naprijed staza se račvala. Jedan krak je bio širi i utrtiji, a drugi, lijevi, vodio je na položaje prema Magliću.

renosti boraca, a na polasku pozva me da uzmem konja i pođem s njim. Dograbio sam jednog konja iz bolnice (svoga sam dao ranjenicima još na Durmitoru), obećavši bolesniku da ću mu ga odmah vratiti, i u kasu stigao Savu koji se već bio uputio ka stijenama sjeverno od Dragoš-Sedla. Jahali smo preko livade koju su tukli neprijateljski topovi sa Volujaka. Negdje na sredini livade zastali smo pored izvora i napili se vode. Pri izbijanju na stijene Sava mi je pokazao rukom gdje se nalazi komandant Pete brigade Savo Burić, naglašavajući da će se on nalaziti na osmatračnici u kamenjaru desno (sjeverno).

Burića sam zatekao na osmatračnici. Upoznao me sa situacijom i rekao mi da se tu nalazi i Moma Stanojlović[7] koji je postavljen za zamjenika komandanta Treće sandžačke brigade. Uskoro je stigao i Moma. Prisni rođački pozdrav nije izostao, jer Moma je iz Kragujevačkog bataljona. Na moje iznenađenje raširio je kartu toga prostora 1 : 50.000.

Bataljon je dobio zadatak da krene niz Kikalo prema Sutjesci i zaštiti desni bok naših snaga od eventualnog udara neprijatelja od Drine i Čureva uz Sutjesku. Uporedo s tim rečeno mi je da bataljon treba da se spoji sa Prvom dalmatinskom brigadom negdje prema Popovom Mostu i sa njom pređe Sutjesku. Na moje navaljivanje dobio sam od Mome kartu. Bataljon sam poveo stazom niz jarugu između Siljevice i Kikala prateći po karti objekte na koje smo nailazili.

U kasnim popodnevnim časovima izbili smo na padinu južno od s. Šadića i tu zastali. Dio snaga smo orijentisali na položaje prema Čurevu a dio prema Sutjesci, a ka Popovom mostu uputili patrole radi hvatanja veze sa Prvom dalmatinskom brigadom. Sa ostatkom bataljona povukli smo se u jarugu i šumu južno od Šadića. Poslije kratkog vremena neprijatelj je otvorio artiljerisku vatru po nama. Prema Sutjesci su zapraštali mitraljezi i zalajali psi.

Patrole od Popovog Mosta vratile su se kasno u noć tvrdeći da su išle čak do rijeke i da tamo nema Prve dalmatinske brigade. Uputili smo još dvije nove patrole sa istim zadatkom.

U toku noći na bataljon je naišao dr Papo sa ešelonom ranjenika. Bio se uputio ka Vrbnici, kako je tvrdio. Objasnio sam mu da je naš bataljon na bočnom obezbjeđenju, da on tuda ne može proći i preporučio mu da se vrati ka Dragoš-Sedlu i sa te strane pođe prema Sutjesci. Poslije kraćeg odmora pored vatre koja je gorjela u jaruzi, Papo se sa ešelonom ranjenika vratio ka Dragoš-Sedlu.

[7] Do dolaska u Sandžačku brigadu bio je komandant Trećeg bataljona Prve proleterske brigade. Poginuo na Sutjesci 13 juna 1943. Proglašen je za narodnog heroja.

Nove patrole vratile su se od Popovog Mosta tek pred zoru, tvrdeći da Prve dalmatinske tamo nema i da su oni išli dalje od Popovog Mosta prema Tjentištu. Izvjestili smo o tome štab Sandžačke brigade i tražili nova uputstva.

Na ovim položajima ostali smo 12 juna do podne. Nas nekoliko drugova popeli smo se na Kikalo, odakle smo mogli osmatrati prema Drini i Čurevu i prema Krekovima i Košuru. Prema Drini i Čurevu nijesmo primijetili ništa podozrivo. Na putu prema Vrbnici, na jednom proplanku sjeverozapadno od Popovog Mosta, osmotrili smo neprijateljsku artiljeriju koja je povremeno otvarala vatru po desnoj obali Sutjeske. I artiljerija iz rejona Krekova koju nijesmo mogli osmotriti otvarala je vatru.

Povremeni rafali velikog broja neprijateljskih mitraljeza raspoređenih na padinama visova koji se nalaze na lijevoj obali Sutjeske pružali su utisak da je dolina Sutjeske krcata Njemcima. Stazom niz Sutjesku i dalje prema Krekovima kretala se gotovo nesmetano kolona konja natovarenih bijelim sanducima. Na Vilinjaku se viorila njemačka zastava, valjda kao znak avijaciji da su to njihovi položaji i kao šira orijentacija transportnoj avijaciji koja je negdje prema Barama u intervalima dolijetala i bacala padobrane sa paketima hrane, municije i sanitetskih potreba. Bilo je očito da smo se našli lice u lice sa višestruko nadmoćnijim neprijateljem. Mi — stegnuti na svega nekoliko kvadratnih kilometara, — iscrpeni, gladni, izmoreni, slabo naoružani, nezaštićeni, neopremljeni, sa oskudnim zalihama municije, poslednja dva dana upućeni na lišće, travu i koru od drveta kao osnovnu hranu. Oni — bahati tuđinci — svuda okolo, do zuba naoružani, opremljeni, uhranjeni, odmorni, do pod same položaje dovezeni kamionima, podržani moćnom avijacijom i artiljerijom, obezbijeđeni i zaštićeni u slučaju ranjavanja.

Vratio se kurir iz štaba brigade i donio usmenu poruku i jednu cedulju. Treba očekivati pokret preko Ravnog Borja ka Sutjesci odmah po padu mraka i napad za proboj u toku noći 12/13 juna. Na cedulji je pisalo: „Ukoliko ne dobijete naređenje za pokret prema Ravnom Borju, ocijenite sami pa krenite tako da u prvi mrak stignete na Ravno Borje gdje ćete nas naći“.

Balo je već davno prevalilo podne. Dolje u kanjonu Sutjeske vodila se žestoka borba. Bataljon se blagovremeno izvukao uz jarugu od Šadića i okupio na proplanku južno od Kikala. Na licima boraca vidjela se zabrinutost za dalju sudbinu. Svi su uočavali izuzetno težak položaj u kome smo se našli. Osjećala se potreba da bataljon upoznamo sa situacijom i da borce pozovemo na nova pregnuća. U štabu smo se dogo-

vorili da to uradim ja. Obratio sam se bataljonu, ukazao mu na tešku situaciju i potrebu zalaganja svih, na naše obaveze prema ranjenim drugovima i veličinu i hrabrost druga Tita koji je nalazio izlaz iz svake pa će naći izlaz i iz ove situacije; na ponos koji nas krasi i veličinu borbe koju vodimo. „Naprijed za ranjene drugove" — kliknula je grupa skojevaca poslije ovih riječi. Ozarila su se lica boraca. Oživjela je snaga jedinice. Partiski i politički rukovodioci su koristili momenat za kratka uputstva komunistima i skojevcima pojedinačno.

Put ka Ravnom Borju vodio je preko Dragoš-Sedla. Odlučili smo da komoru uputimo tim putem a da se sa bataljonom spustimo niz stijene Visa ako za to negdje nađemo prolaz. Jaka artiljeriska paljba prolamala se kanjonom Sutjeske kad smo mi pošli prema stijenama. Odlučili smo da se spustimo niz procijep čiji kraj nijesmo mogli dobro osmotriti sa stijene. Spuštanje je teklo sporo, mučno i opasno. Kad smo se našli po sredini procijepa pokajali smo se što smo tuda pošli, ali vratiti se nijesmo mogli. Kamenje se odronjavalo ispod nogu, i za one koji su išli naprijed pretstavljalo smrtnu opasnost. Zahvaljujući izuzetno velikoj pažnji spustili smo se bez povreda. Na Ravno Borje stigli smo pred sam suton. Tamo smo zatekli štab brigade. Odmah iza našeg dolaska stazom je pristigla i naša komora. Okolo su se komešale jedinice i ranjenici. Nad Sutjeskom su visili niski crni olujni oblaci. Pao je gust mrak. Bojna jeka se utišala. Noć je donijela zatišje. Nadošla od čestih i obilnih kiša, ćudljiva planinska rijeka je hučala, provlačeći se kao razjarena vučica kroz raspuklo stijenje. Umorne i gladne kolone krenule su od Dragoš-Sedla i Ravnog Borja niz vododerinu ka Sutjesci. Do kože pokisli od obilatog pljuska, puzali smo blatnjavom i klizavom vododerinom, pri čemu su zadnji nalijetali na one ispred i u opštoj gurnjavi miješali se sa kolonama ranjenika koje su se zatekle niz vododerinu ili iz šume upadale u tu gužvu. Tek što je bataljon upao u tu gužvu naređeno je da se vratimo stazom ka Dragoš-Sedlu i da se postavimo na položaj uz stazu radi zaštite naših jedinica od Njemaca koji su, po nekim vijestima, preko Vučeva krenuli za nama prema Sutjesci. Bijesni na ovo naređenje vratili smo se i, nedaleko od začelja kolone, sjeli pored staze. Pokisli, drhtali smo od hladnoće. Gust mrak nam je smetao da se orijentišemo, pa smo riješili da ostanemo duž staze i da na taj način zaštitimo sa te strane naše snage koje su se spuštale prema Sutjesci. Na sreću tu nijesmo dugo ostali. Došlo je naređenje da krenemo za kolonom, stignemo ih, pređemo kolone ranjenika i izbijemo što prije na rijeku. Sjurili smo se za kolonama, stigli ih i teško se provlačeći pored ranjenika približavali rijeci.

Zagonetnu tišinu remetila je stravična huka rijeke, rijetki jauk ranjenika čiju je ranu neko u mraku slučajno povrijedio i poneka usputna psovka onih koji su kroz mrak posrtali, padali ili nalijetali na druge. Izbili smo ispred ranjenika i došli do pjenušave i mutne Sutjeske, koja se ispriječila na našem putu. A tamo preko njenih prijetećih vrtloga, sa padina Košura, Ozrena, Kazana i Vilinjaka vreba nas mrski tuđin.

Hitali smo iako umorni pored kolone ranjenika da izbijemo na rijeku, a da nismo znali šta ćemo dalje raditi. Jer, zadatak je bio neprecizan: naprijed na neprijatelja s one strane Sutjeske, a ako nas razbiju zborno mjesto divizije selo Igre na prostoru Borča (gornji tok Neretve).

Za nama je mjesec dana danonoćnih borbi i marševa. Za nama su savladani kanjoni Tare, Sušice i Pive, prevaljeni masivi Durmitora, Pivske Planine i Vučeva, za nama su žestoki okršaji na Katabunu, Varinama i Štulcu, sa nama su ranjenici i bolesnici. Ispred nas jake neprijateljske snage. Na nama je sudbina ranjenika. A ishod? — vrlo neizvjestan!

Na Sutjesci nas je dočekao komandant brigade Velimir Jakić i tihim glasom upućivao: „Tu nizvodno za stotinakdvjesta metara potražite gaz. Pazite, rijeka je nadošla. Požurite, tek što nije zapucalo".

Požurili smo ka navedenom mjestu. Rijeka kao da se smirila. Pronašli smo gaz. Kolona je zagazila. Štab bataljona na čelu. Uhvatili smo se za ruke. Rijeka nas je zanosila. Srećno smo je prebrodili i okupili se na lijevoj obali. Nagađali smo gdje se nalazimo. Takva je noć, ona mijenja utiske o konfiguraciji zemljišta. Brda izgledaju viša i bliža, stijene strmije i kao da se nadnose nad nama. Žbunovi porastu a šuma se zgusne. Kamen liči na nepomičnu figuru a drveće na vojničku kolonu. Lijevo od nas kroz crno granje šuštala je voda slivajući se prema Sutjesci. Sjetio sam se karte i džepne lampe. Zamjenik komandanta i ja zavukli smo se ispod granja u potok i raširili kartu, osvijetlivši je tankim mlazom džepne lampe kroz prorez zaštitnog poklopca. Našli smo potok na karti. Orijentisali smo se. „Ovo je Usovički Potok. Mi smo na zgarištu Tjentišta. Odavde staza vodi prema Krekovima" — konstatovali smo i vratili se u bataljon. Odlučili smo da krenemo prema Krekovima. Nabasali smo na stazu i pozvali bataljon da krene.

Zloslutna tišina nas je zbunjivala. Gdje su jedinice koje su pošle prije nas? Zar još nijesu nabasale na neprijatelja? Zar neprijatelj nije bio na lijevoj obali rijeke? Ređala su se pitanja u mislima i ostajala bez odgovora. Na istoku se pojavio prvi sivi znak novoga dana. Iza njega nastupi rumenilo zore, — pa svitanje. To smo već mnogo puta doživljavali kao

umorna kolona na maršu ili budni na položajima. Ali kakav će biti ovaj dan niko nije mogao reći. Nije obećavao ništa dobro. I tek što se kolona bataljona izdužila na stazi, grunuše bombe, zapraštaše puške i mitraljezi na padinama iznad nas. Dan je otpočeo novim bojem. Bojna jeka je odzvonjavala klisurom Sutjeske. Uz kolonu se prenosila komanda: „Zlatarski neka okrene lijevo prema krilu Pete brigade, koja već napada". Zastali smo. Kolona se izvila prema zapadu i kroz šumu pohitala ka lijevom krilu Pete crnogorske brigade orijentišući se po vatri. Usput sam nabasao na Sava Burića. Pitao sam ga: „Kakva je situacija?" Umjesto odgovora uputi mi pitanje: „Imaš li koju bombu?"

Preko prostora izrovanog granatama i bombama i zastrtog lješevima stigli smo na „svoje mjesto", brzo se razvili za borbu i pošli naprijed. Cika mitraljeza je zaglušivala. Komanda je mogla doprijeti do ušiju samo onih najbližih. Kao iz zapetog luka bacili smo se na neprijateljski rov ispred nas. Neprijatelj je popustio. Rov je bio naš. Pali su u tom jurišu Dušan, Vlada, Rade, Ljubomir, Bogdan, Šuco, Avdo, Dana, Mirko i Vojo. Ima i ranjenih. Pred nama se našao drugi rov i raščišćeni prostor ispred njega, sa rupama od bombi i granata. Tuda je i Prva grupa sa Titom prošla. Tu je sada opet tvrdo. Ali ima li drugog izlaza?... Pripremili smo se za drugi juriš. „Šarci" su pjevali pjesmu smrti. Sa stijena Ozrena gađali su nas po šumi. Iz rovova su povremeno izlijetale bombe i grmjele ispred nas dižući zavjesu od dima i prašine. Htjeli bi valjda da nam skrenu pažnju na opasnost koja nas vreba u slučaju napada. Mujo se dobro postavio sa puškomitraljezom i drži pod vatrom neprijateljskog puškomitraljesca u bunkeru, koji pokušava da se izdigne i ospe po nama. Ali tuku drugi koje ne vidimo. Svako neproračunato pomjeranje plaća se životom. Odnekud naiđe Butum[8] i pade pri pokušaju da pređe na ovu stranu jaruge a odmah pored njega pade i Nidža. Stroj bataljona se povezivao i zatezao za nov skok i juriš. Grunuše nove neprijateljske bombe. Kroz zavjesu dima i prašine bataljon jurnu naprijed. Iznenađeni Njemci napustiše u neredu i ovaj rov, ostavljajući za sobom desetak mrtvih i ranjenih. Zaneseni iznenadnim uspjehom nasrnusmo i na treći rov. Dočeka nas ubitačna vatra. Činilo nam se kao da nas je obvio plamen bombi. Čuo se stravični krik smrtno ranjenog. Pred očima nam je potresna slika razbojišta. Razbijene lobanje, prosuti mozgovi, izbečene oči, nečija creva zapletena oko

---

[8] Slobodan Tuzlić, student iz Beograda. Zapaženi učesnik gotovo svih studentskih izleta. U ratu jedno vrijeme kurir od VŠ do glavnih štabova, a kasnije komesar Prve čete Zlataraca.

grana žbuna, na žbunu ispred neprijateljskog rova nečija torbica, pred samim rovom nekoliko lješeva a pored njih puške i svuda krv. Kao da smo u nekom bunilu. Ošamućeni smo nečim. Desilo se nešto čudnije nego u dosadanjim borbama, ali to ne uspjevamo da objasnimo.

Ovaj zahvat skupo nas je koštao; pali su kao junaci Mišo, Gledo, Mitar, Ćućo, Branko, Slavo, Vera i ko zna ko sve još. To nije moguće konstatovati u ovom vrtlogu smrti. Prvi je došao k sebi puškomitraljezac i desetina iz Prve čete. Osuo je vatru po neprijateljskom bunkeru a desetina se privlačila. Ali... morala je odustati od napada. Ranjeno je njih četvorica prije nego što su uspjeli da skoče na bunker. Povukli su se.

Iz šume su dozivali i javljali se ranjenici. Referent saniteta bataljona Nataša jurila je i pomagala im zajedno sa četnim bolničarkama. Ali Kaje nema. Pala je na ivici jaruge kojom je prilazila položaju.

Usta su se sušila od žeđi. Rijeka tu na domaku, ali njena voda je bila nedohvatna. Žeđ je osvajala, morila. Pekla je, palila kožu, opuštala mišiće, gušila —prosto tjerala u bezumlje.

Ranjenici su se izmiješali sa strojem, ako se to više može nazvati strojem. Interesovali su se za rezultate borbe i tražili puške ili bombe. Htjeli bi i oni u napad. „Šarac“ sa stijene koja je, činilo nam se, visila nad nama kao prikačena za Ozren tražio je žrtve po šumi i jarugama.

Komeras brigade Božo Miletić interesuje se za stanje Zlataraca. Pritrčao sam i objasnio mu situaciju pred bataljonom. Oko nas su prštala zrna. Pretpostavio sam da su nas uočili sa stijena Ozrena. Upozoravam ga na opasnost koja nam prijeti. Pomjerili smo se nekoliko koraka udesno i brzo se rastali. Ali prije nego sam se vratio na svoje mjesto čuo sam njegov glas „Gajo pošalji mi bolničarku“. Nataša mu je pritrčala u pomoć, ali pomoći mu se nije moglo — rane su bile smrtonosne. U momentu kada je o tome obavještavala klonula je i Nataša onako prislonjena uz džbun na ivici jaruge. Halil Hadžimurtezić, moj zamjenik, i ja smo se pogledali i bez riječi razumjeli. Kao da smo vidjeli tragičan kraj bataljona. Iz toga nas je prenuo glas iz žbuna. Nataša se osvijestila i molila: „Druže komandante ubij me, molim te, moj pištolj ne radi“. Dohvatio sam je za ruku, pomažući joj da se izvuče iz jaruge i prekorno joj doviknuo, pretpostavljajući da se radi o plitkoj rani u rame: „Ajd' ne sramoti se. To je plitka rana. Sitnica je to. Sve će to lijepo proći“. Ali desilo se neočekivano. Dok sam je držao za ruku da bih joj pomogao da se izvuče tijelo je klonulo od novog pogotka. Smrt je bila samo pitanje momenta. Krv je liptila iz njenog potiljka. Halil i ja smo je

položili na putanju i ponovo se nijemo pogledali. Nataša je ležala mrtva. Ranjenici su lišeni njene brige i njenog toplog staranja.

Umukao je i glas legendarnog komandanta Save. Kobna vijest o njegovoj smrti išla je u povjerenju od uha do uha. Svi su znali a svako se pravio kao da o tome ništa ne zna.

Prorijedili su se naši redovi, a borba se i dalje nastavljala. Pravo je čudo otkuda takva snaga ovim iznemoglim mladićima i djevojkama. Svaku drugu vojsku bi demoralisale samo one jezive slike izmasakriranih ostataka nijemih kolona preko Pivske Planine i u kanjonu Pive, a kamo li ovaj položaj u kome je perspektiva bila smrt; a u našim borcima na Sutjesci se nakupljala mržnja protiv drskog, bezdušnog tuđina i gonila ih u nove podvige; uskakali su u oganj borbe i jurišali jedan na deset. Ljubav prema slobodi i ranjenom drugu pokazala se jača od smrti i snažnija od desetostruko brojnijeg neprijatelja.

Borba je počela da jenjava. Mi smo zbijeni na prostoru od rijeke pa do ispred Krekova. Naša teritorija je svedena na prostor koji smo pokrivali stopalama. Priča se da su nam već za samim leđima, tu na rijeci, neprijateljeve jedinice koje su za nama išle preko Pive i Vučeva.

Pomjerio sam se malo udesno i čuvši da je tu negdje štab Grupe pošao sam da ga nađem. Poslije nekoliko koraka ugledao sam Milevu Lajović kako bodri borce koji su pored nje prolazili. U njenoj blizini sjedeo je načelnik štaba Pete crnogorske brigade Niko Martinović sa bilježnicom u lijevoj ruci naslonjenoj na koljenu. Pitao je šta mislim o situaciji. „Mislim da treba izvršiti opšti juriš čitavim frontom, pa ko ostane, a malo će nas ostati . . . ili gurnuti na jedno mjesto, likvidirati mitraljez-dva i eto prolaz za sve nas".

— A koje je to mjesto Gajo? — doviknuo je povišenim glasom neko sa strane. Okrenuo sam se i ugledao članove štaba Grupe i višeg rukovodstva. Osjećao sam se neugodno, ali valjalo je odgovoriti na postavljeno pitanje. Pogledao sam prema visovima iznad nas i pokazujući rukom na Ozren i Vilinjak odgovorih „Između ovoga i onoga brda".

— Prikupi tvoj bataljon i hitaj tamo — naređeno mi je nervozno i oštro.

Okrenuo sam se i pošao prema bataljonu.

Bataljon je bio neposredno tu, brzo sam ga sabrao, saopštio mu zadatak, podijelio ga u tri grupe i uputio na izvršenje. Sa grupom prema Vilinjaku i Pleću pošao je moj zamjenik Halil Hadžimurtezić[9], grupu prema Ozrenu poveo je Jovo

---

[9] Hadžimurtezić je ranjen izvršavajući taj zadatak.

Grbović, a ja sam pošao sa grupom koja je imala zadatak da pođe između ove dvije uz Usovički Potok, izbije na prevoj i drži ga. Krilne grupe su imale da pritiskuju neprijatelja koji se nađe na brdima prema kojima su upućene i hvataju vezu sa srednjom grupom na prevoju. Sa našim zadatkom bio je upoznat i Štab brigade.

Pred Petom brigadom vatra je nešto živnula, ali to je daleko od onoga jutrošnjeg uragana koji je kosio živote po šumu.

Pentrali smo se uz Usovički Potok tučeni artiljeriskom vatrom i oprezno se približavali prevoju. Očekivali smo neprijatelja na svakom koraku. Na naše veliko iznenađenje kretali smo se nesmetano. Zar je moguće da oprezni Njemci nijesu zatvorili ovu urvinu, kojom je kažu ranije prošla Sedma baniska divizija, razmišljali smo usputno očekujući i dalje iznenađenje, jer do prevoja je bilo i prostora i vremena za mnoge neugodnosti. Ali, eto, dešavaju se i čuda. Naišli smo na svega dva Njemca koji su se predali na prvi poziv.

Po telefonskom kablu protegnutom grebenom prema Ozrenu i Vilinjaku ocjenjivali smo da su snage neprijatelja na brdima i da se svakog momenta mogu sručiti na nas. Osjećali smo da su i na Hrčavki, prema Barama, ka Ljubin-Grobu i prelazu između Zelengore i Lelije ka Igrima. Preduzeli smo mjere obezbjeđenja i uputili patrolu u Štab brigade i Štab Grupe sa obavještenjem da smo izbili na prevoj bez borbe i da ćemo tu ostati. Ali prije nego je obavještenje moglo doći do njih iz kanjona je izbila grupa Sandžaksija iz „Udarnog bataljona", koji je 12 juna oformljen negdje u šumama Perućice od ljudstva jedinica Sandžačke brigade čije smo teško oružje morali baciti zbog nedostatka municije i tereta, kao i onog ljudstva pozadine koje se u takvim okolnostima našlo oko štaba brigade. Ta grupa je donijela vijesti da je u kanjonu sve razbijeno i da je rečeno da se dalje probijamo po grupama. Ta vijest, koju su čuli svi iz grupe sa kojom sam izbio na prevoj, nije dobrošla. Borci su počeli da se grupišu po međusobnoj bliskosti, srodnosti i pouzdanju i da samostalno odlučuju o daljem kretanju. Svi pokušaji da se obezbijedi organizovan proboj, da se ponovo okupimo, ostajali su bez uspjeha. One dvije grupe koje su otišle prema Ozrenu i Vilinjaku nijesu uspjele da se povežu sa nama na prevoju. U tako nezavidnoj situaciji rasuli smo se po šumi i kasnije pojedinačno i po grupama izbijali jedni prema Sandžaku, drugi prema Hercegovini i Crnoj Gori, treći prema istočnoj Bosni. Probijali smo

se u raznim pravcima, ali sa jedinstvenom mišlju — ponovo se okupiti. I probili smo se i ponovo se okupili i ponovo oformili jedinice.

*

Na Sutjesci, 13 juna 1943, naš bataljon je izgubio 45 drugova i drugarica. Od toga: 1 komesara čete, 1 zamjenika komesara čete, 2 vodnika, 3 desetara, 4 puškomitraljesca, 1 referenta saniteta, 2 bolničarke, 1 kurira i 30 boraca.

Gajo VOJVODIĆ

ZLATARCI

Prvi bataljon Treće sandžačke brigade nazvan je „Zlatarski" po planini Zlataru, u kojoj je 1941 formirana prva njegova četa. To je u isto vreme i prvo jezgro Treće sandžačke brigade. U toku Treće i Četvrte neprijateljske ofanzive bataljon se kalio, trošio i popunjavao mladićima i devojkama sa terena na kome je dejstvovao[1]. Novi borci su se vrlo brzo srodili sa starim, iskusnim drugovima, saživljavali se sa njihovim načinom borbe i života, pa se i sami osećali „Zlatarcima"

U početku Pete neprijateljske ofanzive, polovinom maja 1943, Zlatarski bataljon se nalazio prema Prijepolju, na položaju Jabuka—Vlaka—Kamena Gora, i sa svojih 170 boraca odolevao daleko nadmoćnijem neprijatelju. Posle desetodnevnih teških borbi na tom položaju i u toku povlačenja na liniju Tulovo—Katabun, zatim kod Jelovice i na liniji kosanički položaji—Crni Vrh, bataljon se, noću 28/29 maja, sa ostalim delovima brigade, prebacio na levu obalu Tare (kod Đurđevića Tare). Već sutra uveče, premorena kolona stiže do Žabljaka i poseda položaje Motički Gaj—Bosača. Idućeg dana ujutru dolazi do borbe sa jačim neprijateljskim izviđačkim delovima, koja se sledećih dana sve više rasplamsavala. Uzastopno se povlačimo ka grebenu Durmitora, kako bi što duže zadržavali neprijatelja. U oštrim borbama na Durmitorskim položajima, naročito na Velikom i Malom Štulcu, brigada je istrajala sve do 8 juna, kada se po naređenju i sama povlači

[1] Tako je, naprimer, samo sa područja Mrkonjić Grada — iz sela Medno, Pecka, Podrašnica i dr., gde je 1942 proveo oko tri meseca, u njegove redove stupilo preko 50 boraca.

ka mostu kod Čokove Luke. Iako do tog momenta bataljon nije imao velikih gubitaka[2], oni su za nas bili osetni.

Uveče 8 juna krenuli smo sa Velikog Štulca prema Pivi (G. Kruševu). Na našem sektoru bilo je relativno mirno. Tišinu su remetile povremene eksplozije granata i kratki mitraljeski rafali. Odmarali smo se kod sela Kneževića i Nikovića. Komandant Gajo Vojvodić objašnjavao nam je novu situaciju. Iz njegovog izlaganja vidimo da je situacija teška. Ukazuje Gajo, da moramo biti spremni na teže borbe od onih koje smo imali na Velikom i Malom Štulcu. U vezi s ovim Gajo nam je još u toku dana rekao da se na reci Tari kod ušća Sušice već nalaze neke naše jedinice (Prve dalmatinske brigade) i da će u toku današnjeg dana (8 juna) pokušati da se prebace preko Tare.

U toku noći bataljon je dosta vremena proveo u koloni koja se čas kretala, čas zastajala. Premoreni borci padali su za vreme zastanka na zemlju i tu ostajali kao prikovani. U toj neizvesnosti pojedinci su gubili strpljenje i negodovali: „Šta je ovo noćas, ko nas zavodi po ovim crnogorskim krševima". Ovakva reagovanja su najčešće dolazila od drugova iz komore i prateće jedinice, jer je njima u ovakvim situacijama uvek najteže. Tek negde iza ponoći situacija je bila jasna. Pokušaj naših jedinica da se prebace na desnu obalu Tare nije uspeo. Bilo je jasno da će se ići preko Vučeva, za glavninom.

Ispred Rudina kolona je prošla pored ukočenog tela zamenika komandira čete Marinka Gujaničića. Umorila ga je teška bolest — tifus. Ovakvih prizora bilo je više. U toku noći 9/10 juna naš bataljon je, zajedno sa ostalim bataljonima Treće sandžačke brigade, ostao i dalje u zaštitnici na položajima na desnoj obali Pive. Iako nije bio u bliskom dodiru sa neprijateljem, bataljon je ipak izložen artiljeriskoj i minobacačkoj vatri.

Desetog juna, u popodnevnim časovima, prešli smo Pivu kod Čokove Luke i krenuli uz Vučevo. Bili smo jako umorni i neispavani. Noge su nam bile kao od olova. Nema gde da se skrene sa ovog vrletnog putića. Od pravca Zlatnog Bora i Šćepan-Polja Nemci nas stalno drže pod artiljeriskom vatrom, a avioni bombarduju i mitraljiraju. Stradaju mnogi borci i bolesnici. Ovde je pao i Mine Zekavčić, koga smo bolesna sustigli uz Vučevo. Borio se sa jednim mršavim konjčićem — jedan drugome pomažu na ovom teškom putu. Mine je hrabrio svoje „Zlatarce" s kojima se nije dugo video. Utom sa začelja kolone stiže vest da je i Mine pao u ovom paklu. Po-

---

[2] Kod Maoča poginuli su mitraljesci Sreten Petrić i Tode Videkanić, a na Durmitoru Uglješa Pucarević, Vlasko Davidović i Mile Purić. Pored toga bilo je dosta teže i lakše ranjenih.

red redovne dužnosti, bio je jedan od glavnih nosilaca kulturnog života u našem bataljonu. Pripremao je i diletantsku grupu u bataljonu, sa kojom je izveo niz uspelih priredbi. Kada je drug Tito, sa ostalim članovima Vrhovnog štaba, okotobra 1942 godine, posetio „Zlatarce" u Potocima, Mine je sa diletantskom grupom izveo deo programa, sa kojim su drug Tito i ostali bili zadovoljni. Tom prilikom drug Tito je rekao da i kulturna grupa pri Vrhovnom štabu izvede nekoliko tačaka svog programa. Bili su to divni dani predaha između Treće i Četvrte neprijateljske ofanzive. Imali smo veliku slobodnu teritoriju, gde smo delovali više politički u narodu. Međutim, sada se borimo na život i smrt, da iziđemo iz ovog čeličnog obruča.

Noć 10/11 juna bataljon je proveo ispred Mrkalj-Klada, gde je imao kratak odmor. Ujutru smo krenuli prema Dragoš-Sedlu, i tu smo se susreli sa Savom Kovačevićem. Sava je naredio komandantu bataljona da odmah krenemo na položaje Pogledalo—Mlakva, koji su dominirali kanjonom Sutjeske, sa zadatkom izviđanja i obezbeđenja prema Tjentištu, Popovom Mostu i Ćurevu. Naši su delovi izviđali preko dana teren, spuštajući se do iznad Sutjeske. Na levoj obali reke osmatrali smo kretanje neprijatelja. Malo severnije od Tjentišta primećen je neprijateljski logor.

Uoči prelaska Sutjeske 12/13 juna komandant bataljona skupi rukovodioce četa koji mu ukratko raportiraše stanje. Sada nas ima oko 140 boraca. Komandant je podvukao ulogu bataljona: „Mi smo i dalje u zaštitnici. Krećemo prema Dragoš-Sedlu. Tamo ćemo se priključiti koloni . . . Naredio sam komori i sanitetu da podele svakom borcu municiju, hranu, sanitetski materijal i drugo što se može poneti".

Municiju smo lako podelili jer je nismo imali mnogo. Na svakog borca po 15, mitraljescima po 200 metaka, a bombašima po dve bombe. Poslednja zajednička večera bila je „obilata". Spremili su nam kuvari dobar skrob. Bilo je i „repete". Primili smo po dobar komad sirovog mesa i po jednu supenu kašiku zobi. To nam je bila rezervna hrana. Priključili smo se glavnoj koloni kod Dragoš-Sedla. Bili smo na začelju bolnice. Noć je već bila poodmakla. Spustili smo se vododerinom, u kojoj je vrilo kao u kotlu. Bilo nam je teško. Kako li je tek bilo ranjenicima i bolesnicima!? Mnogi su padali i nisu se više ni dizali. Tu nikad nije postojao put. Nekad su ovde šumski radnici otiskivali balvane i drva.

Pred zoru prenelo se kolonom, preko veze: „Zlatarci, napred"! Taj poziv se ponavljao više puta. Ali kako proći? Još je tmurna noć, a usto šuma, ništa se ne vidi. Ranjenici i bolesnici su gotovo prekrili neprohodnu vododerinu. Prinuđeni

smo da idemo, takoreći, preko njih. Prešli smo teškom mukom. Ispred reke nailazimo na teško prohodno blato. Ipak se uz mnogo napora bataljon, uzoru, prebacio na levu obalu Sutjeske. I bolnica je uspela da se prebaci na levu obalu. Napred su bataljoni Pete crnogorske brigade i Drugi bataljon Dalmatinaca. Oni već vrše naizmenične juriše na položaje prema Krekovima, Ozrenu i Vilinjaku. Naša brigada se, kao drugi ešelon, takođe ubacuje u borbu. Tu je i Mostarski bataljon Desete Hercegovačke brigade. Bataljoni naše brigade, povezani tesno sa Mostatrskim bataljonom, jurišaju na nemačke bunkere. Naš bataljon napada prema Krekovima. Ponavljaju se već poznati borbeni uzvici „Zlatarci, ura!". Već smo se pomešali sa Nemcima — padaju naši, a i Nemci. Neprijatelj je mnogo jači i u ljudstvu i tehnici. A mi smo uporni, jurišamo ne osvrćući se na velike gubitke. U prvim jurišima bataljon je izgubio gotovo trećinu ljudstva.

Prošlo je podne. Izgledi da se skupno probijemo na određenom pravcu bili su neostvarljivi. Propao je i poslednji pokušaj. Pošto se ništa više nije moglo učiniti na pravcu skupnog proboja, odlučeno je da se ostatak ljudstva probije u manjim grupama u Sandžak. Za zbornu prostoriju u Sandžaku određen je rejon Maoča i Krupica. Formirane grupice brzo su nestale u šumi kanjona Sutjeske.

Tu na poprištu ostao je šezdeset i jedan „Zlatarac".

Slavenko LEKOVIĆ

PETI BATALJON TREĆE SANDŽAČKE

Prilikom formiranja Treće proleterske (Sandžačke) brigade[1] u njen sastav ušao je — kao 5 (Pljevaljski) bataljon — i dotadašnji 2 bataljon Pljevaljskog odreda, koji je imao oko 139 boraca od kojih 27 članova Partije i 15 kandidata. Bio je to najmanji od svih bataljona brigade, kako po ukupnom broju boraca, tako i po broju članova Partije i kandidata.[2] Početkom novembra 1942 on je popunjen novim borcima iz Dalmacije i Bosanske Krajine. Bili su to sve mladići i djevojke, veoma odani i spremni da izvrše svaki zadatak.

Poslije razbijanja četničkih jedinica na prostoriji Kovren — Krupice — Ljekovina, početkom maja 1943 od strane jedinica Prve proleterske i Treće (Sandžačke) brigade, Treća se razmjestila na prostoriji Pavino Polje — Podkrajci — Pušanjski Do — Mijakovići. Nekoliko dana kasnije brigada je dobila zadatak da kao lijeva pobočnica Prve proleterske divizije (u isto rvijeme i Glavne operativne grupe) spriječi prodor neprijatelja od Pljevalja i Prijepolja. U okviru zadatka brigade, 5 bataljon je imao da posjedne položaje na Mijajlovici sa južne i sjeverne strane puta i spriječi prodor neprijatelja

---

[1] Formirana je 5 juna 1942 na prostoriji Šćepan Polje-Uzlup-Čelebić od partizanskih odreda i bataljona iz Sandžaka, sa ukupnim brojnim stanjem 740 boraca.

Ovaj članak sam napisao na osnovu izjava drugova i sačunavih dokumenata, jer sam tada bio ranjen, inače do ranjavanja bio sam politički komesar ovog bataljona.

[2] Od ukupno 139 boraca bilo ih je: 107 zemljoradnika, 15 srednjoškolaca, 8 studenata, 4 službenika, 2 radnika, 2 podoficira i 1 oficir bivše jugoslovenske vojske.

od Pljevalja. Desno od njega nalazile su se ostale jedinice brigade.

Rano ujutro 15 maja, uz snažnu podršku artiljerije i tenkova, otpočeo je napad dijelova italijanske divizije „Taurinenze" na položaje brigade, istovremeno od Pljevalja i Prijepolja. Poslije veoma snažne artiljeriske vatre, Italijani su izvršili napad na položaje 5 bataljona. Izgledalo je da se poslije ovakvog dejstva artiljerije neće naići na značajniji otpor. Međutim, bataljon je ostao na položajima, čekajući neprijatelja da priđe do bliskog otstojanja, a tada ga je dočekao iznenadnom vatrom. Počelo je kolebanje, pa čak i povlačenje neprijatleja, ali se on, ipak, ubrzo sredio i ponovo izvršio napad. I ovoga puta bio je odbijen.

Borba je vođena skoro čitavog dana. Bataljon je uspješno odbijao sve napade neprijatelja, nanoseći mu osjetne gubitke. Tom prilikom poginuo je i komesar 1-ve čete Radoje Kontić.

Međutim snage neprijatelja koje su napadale od Prijepolja uspjele su da potisnu ostale jedinice Treće brigade pa je postojala mogućnost da se nađu za leđima 5 bataljona. Zbog toga se on 15 maja naveče povlači i zaposjeda položaje: Vukovo Brdo — Breza — Ljutići. Vod iz 2 čete koji se nalazio sjeverno od komunikacije bio je otsječen, ali se probio u toku noći bez gubitaka i došao u sastav bataljona.

Na ovim položajima bataljon je ostao i sljedeća tri dana, i to bez nekih značajnijih borbi, jer se neprijatelj zadržao samo duž komunikacije, čekajući dok se prikupe i ostale snage iz doline Lima. Tek 18 maja popodne počele su borbe sa Italijanima. To je bio samo početak; teže borbe će se odigrati idućeg dana na istim položajima. Tog dana Italijani su izvršili jak napad iz dva pravca: od Mijajlovice i Mataruga. Uprkos veoma jakog dejstva artiljerije i velike nadmoćnosti neprijatelja, 5 bataljon je uspio da odbije više napada i zadrži svoje položaje. Tek kad su od Kamene Gore pristigle i njemačke jedinice i otpočele napade desno od bataljona, položaj se više nije mogao držati, te se morao povući na lijevu obalu Kozičke rijeke i posio položaje na Klopotu i Borovoj Glavi.

Dvadesetog maja ujutru na položaje 5 bataljona napali su Nijemci. Na ovim položajima, i dalje kroz selo Vrulju, borba je trajala skoro čitav dan. Bataljon se pod borbom povlačio i prešao na lijevu stranu rijeke Ćeotine. Poslije podne borba je nastavljena između Ćeotine i padina Zelene Stijene. Tom prilikom ranjen je vodnik Slavko Čvoro, izgubivši oba oka.[3] Istog dana naveče bataljon se povukao na položaj Zelene

---

[3] O patnjama svojim i svojih drugova, teških ranjenika u Pivskim Gredama u drugoj polovini juna 1943, Čvoro govori u napisu *Mjesec i po dana u Pivskoj pustinji* u kjnizi Sutjeska I.

Stijene — Pikašice — Klekovi Brijeg na kome je ostao do 21 maja.

U to vrijeme sve jedinice Treće (Sandžačke) brigade nalazile su se na desnoj strani rijeke Ćeotine i to na liniji Bliškovo — Gradina — Zelena Stijena — Katabun, preuzevši i položaje Prve proleterske brigade, koja je po naređenju Vrhovnog štaba krenula ka Čelebiću.

Idućeg dana otpočeo je jak napad njemačke borbene grupe „fon Ludviger" i jedinica italijanske divizije „Taurinenze". Poslije jake borbe 5 bataljon se popodne povukao preko Maoča i zadržao na položajima: Kaljići — Srndaljica — Brašnjevina, gdje je i zanoćio. U toku noći jedna jača borbena grupa iz bataljona izvršila je napad na italijanske položaje kod Marine Šume.

Ovoga dana Vrhovni štab je naredio Štabu Prve proleterske divizije da i sa Trećom krajiškom brigadom odmah krene ka Čelebiću. Tako je na dotadašnjem pravcu ostala samo Treća (Sandžačka) brigada.

Dvadeset drugog maja 5 bataljon je dobio zadatak da krene u rejon sela Mijakovići, radi zatvaranja pravca Plevlja — Podpeće — Mijakovići. Štab bataljona je sa glavninom krenuo za Mijakoviće i tamo ostao na položajima: Rasno — Mijakovići — Kordovina, a jedan vod 1-ve čete je upućen pravcem Lijeska — Ivanovo Polje — Korijen, radi izviđanja kretanja neprijatelja na tom pravcu. Ovaj vod se sukobio sa italijanskim jedinicama i pod borbom se povlačio u pravcu Mijakovića. U međuvremenu je stigla i glavnina bataljona i odbila napad Italijana. Pretrpjevši znatne gubitke, Italijani su radi odmazde strijeljali više ljudi koje su uhvatili u selu, a sedam ih je izgorjelo u zapaljenim kućama.

Naveče se bataljon povukao na položaje Drljino Brdo — Zeleno Borje radi zadržavanja neprijatelja koji je nastupao od Korijena i Podpeća prema Kosanici. Sjutradan rano ujutru Italijani su izvršili napad i na Drljino Brdo gdje se nalazila 1-va četa i na Zeleno Borje. Držeći dobro maskiran položaj na ivici šume, ona je pustila neprijatelja, koji je nastupao dosta neoprezno, da u gomilama izbije na proplanak neposredno ispred čete, gdje ga je dočekala snažnom vatrom iz automatskih oruđa i pušaka. Pretrpjevši osjetne gubitke neprijatelj se povukao u neredu, ali se uskoro sredio i ponovo izvršio napad.

I na Zeleno Borje neprijatelj je napao jakim snagama. Druga četa je dugo odolijevala napadu, ali je bila primorana da se povlači. U toku borbe poginula su dva borca — oba Dalmatinci.

Krajem dana bataljon se povukao na Kosanicu i to 1-va četa prema Košarama, a 2-ga ka Ciganskom Brdu, upućujući manje dijelove prema Zelenom Borju i Vlaovićima. Na tim položajima bataljon je ostao nekoliko dana, a zatim se prebacio zapadno od puta Pljevlja — Đurđevića Tara. Noću 28/29 maja Treća brigada je dobila zadatak da se povuče preko Tare zajedno sa jedinicama Sedme divizije.

Dvadeset devetog maja ujutru 5 bataljon je prešao Taru kod Budečevice i produžio uz strme padine kanjona preko Kukova do sela Krša. Odatle je bez zadržavanja preko Aluge produžio u pravcu Žabljaka, jer je naša brigada imala zadatak da drži položaje od Dobrog Dola pa preko istočnih padina Durmitora i sela Tepaca do Tare. Sve jedinice brigade posjele su položaje u toku 30 maja. Na novom položaju bataljon je ostao do 8 juna po podne.[4]

Prema neprijateljskom planu, opšti napad svih njemačkih, italijanskih i bugarskih snaga između Komarnice i Tare trebalo je da počne 7 juna ujutru. Tako je i bilo. Na položaje naše brigade napadala je borbena grupa „fon Ludviger" i glavnina njemačke 1 brdske divizije. Uz veoma jaku podršku artiljerije i minobacača, neprijatelj je otpočeo napad na manje djelove brigade koji su se nalazili iznad Razvršja i na Javorovači.

Peti bataljon je prihvatio borbu iznad sela Bosače, a zatim je izvučen i zadržan na Velikom Štulcu. U toku borbi na Bosači poginuo je hrabri puškomitraljezac Jovo Balaban.

Borba na Durmitoru nastavljena je i u toku idućeg dana sve do pred noć, ali neprijatelj nije uspio da potisne jedinice naše brigade. Međutim, kad nije uspio prelazak na desnu obalu Tare kod Nozdruća i Uzlupa, Štab Druge grupe doneo je odluku da Treća divizija i Centralna bolnica krenu ubrzanim maršem za Prvom operativnom grupom. U vezi s tim naređeno je Trećoj brigadi da se povuče sa Durmitora i kao zaštitnica omogući povlačenje ostalih jedinica Treće udarne divizije i Centralne bolnice. Noću 8/9 juna 5 bataljon je prešao potok Sušice i preko Nedajna stigao do Kneževića, gdje se sa ostalim jedinicama brigade zadržao u toku 9 juna. Sjutradan je nastavljeno sa povlačenjem, tako da su sve jedinice Treće brigade prešle Pivu u toku 10 juna i do noći se prikupile na Vučevu.

---

[4] Za to vrijeme je došlo do velikih izmjena u političkom kadru čitave brigade, pa i u 5 bataljonu. Mjesto dotadašnjeg komesara bataljona koji se nalazio u Centralnoj bolnici kao ranjenik, došao je Milorad Zorić-Mićo, dotada partiski radnik na terenu, a na mjesto pomoćnika komesara bataljona, Živko Džuver, dotada komesar čete.

U toku povlačenja sa Durmitora do Nedajna komesar 5 bataljona Mićo Zorić je po odluci Partije upućen za političkog sekretara Sreskog komiteta u Pljevaljskom srezu, tako da je bataljon opet ostao bez komesara.

Na Vučevu brigada je dobila zadatak da ostane i dalje kao zaštitnica Treće divizije. Peti bataljon je orijentisan prema Magliću stim da upućuje izviđačka odjeljenja i prema Prijevoru.

Kao i uvijek u teškim momentima, partiska organizacija u bataljonu preduzimala je potrebne mjere. Jedanaestog juna održan je sastanak bataljonskog biroa na kome je izvršena detaljna analiza svih događaja u bataljonu od prelaska Tare. Došlo se do zaključka da je bataljon svaki zadatak uspješno izvršavao. Donesena je odluka da se održe sastanci partiskih ćelija po četama, da bi se komunisti upozorili na tešku situaciju i, kao i dotada ličnim primjerom prednjačili u izvršavanju zadataka. Pred noć je pala kiša. Vatra se nije ložila da se ne bi otkrili položaji. Uskoro je štab bataljona izdao naređenje za pripremu pokreta. Izviđački dijelovi su se povlačili, dok je neposredno obezbeđenje ostalo i dalje.

Stigla je i večera, vrlo oskudna, što je inače redovna pojava otkad je brigada stigla na Durmitor. Sem parčeta neslanog mesa, drugog ničeg nije bilo.

Kasno u noć stiglo je naređenje da bataljon hitno krene ka Sutjesci, zbog teške situacije koja se stvorila poslije razbijanja prethodnice Treće divizije na Tjentištu. Bataljon je izvršio pokret pravcem Mrkalj Klade — Dragoš Sedlo — Ravno Borje. Marš je bio veoma naporan. Išlo se vrlo sporo te je u rejon Ravnog Borja 5 bataljon stigao tek ujutru oko 9 časova. Štab bataljona je uputio manje dijelove na desnu obalu Sutjeske južno od sela Koljića, dok je glavnina bataljona ostala u rejonu Ravnog Borja.

U toku dana bataljon nije dolazio u sukob sa neprijateljem. Međutim, oko 12 časova otpočela je veoma oštra borba iznad Ravnog Borja. Jedna jača njemačka kolona krenula je pravcem Popov Most — Borovno — Dragoš Sedlo, vjerovatno radi nasilnog izviđanja, i izbila u neposrednu blizinu ranjenika Centralne bolnice koji su se nalazili na putu od Dragoš-Sedla prema Ravnom Borju (u visini k 1266). Energičnim protivnapadom bataljona Pete crnogorske brigade neprijatelj je odbačen od Popovog Mosta.

Poslije podne pozvate su komande četa u štab bataljona gdje su upoznate sa zadatkom. Treća brigada je kao zaštitnica imala zadatak da zadržava neprijateljske snage od Borovna, Dragoš-Sedla i Suhe sve dok Peta crnogorska brigada (bez 1-og bataljona) i 2 bataljon Prve dalmatinske brigade

ne stvore mostobran u rejonu Tjentišta i Krekova, na kome je trebalo da se prikupi Centralna bolnica. Tek tada bi Treća i 3 bataljon Desete hercegovačke brigade prošli naprijed i vršili proboj kroz Zelengoru za glavninom. U vezi sa ovim 5 bataljon je imao da nastupa pravcem Tjentišta i dalje preko Lastve, južno od Usovičkog Potoka, pa preko Pleća ka Tisovom Brdu. Održan je sastanak bataljonskog biroa, kao i sastanci partiskih ćelija, radi pripreme boraca.

U toku noći prolazili su bataljoni Pete brigade i ranjenici. Kiša, koja je počela da pada 12 juna poslije podne, nije prestajala. Niz strmu blatnjavu stranu padali su ljudi i konji. Sa bataljonima naišao je i komandant Treće divizije.

Rano uzoru 13 juna otpočela je borba na prostoru od Košura do Krekova. Uskoro se i Centralna bolnica prikupila na Tjentištu, a onda su i jedinice Treće brigade sa 3 bataljonom (Mostarskim) Desete hercegovačke otpočele prelazak preko Sutjeske. Hladna i plahovita rijeka, nadošla uslijed kiša, zanosila je borce i konje. Oko 6 časova je čitav 5 bataljon bio na lijevoj obali i odmah produžio, ostavljajući pozadi bataljonsku komoru i Prateću četu. Pošto je prešao oko kilometar, naišao je na neprijateljski položaj. Iz zamaskiranih rovova Nijemci su otvorili jaku vatru, ali je bataljon izvršio juriš i poslije kratke ali oštre borbe neprijatelj je bio razbijen i odbačen. Bataljon je produžio sa nastupanjem, ali je uskoro naišao na nov njemački položaj, pozadi kojeg su se nalazili šatori. Prva četa izvršila je napad. I ovdje su Nijemci davali veoma jak otpor, ali su poslije oštre borbe, koja je trajala čitav sat, bili razbijeni. Tom prilikom 8 Nijemaca je ubijeno, a zaplijenjen je 1 mitraljez, 3 mašinke, nekoliko šatora i druga oprema.

I 5 bataljon je imao gubitaka. Smrtno ranjenog zamjenika komesara čete Radomira-Raša Janjuševića borci su nosili, probijajući se kroz njemačke položaje oko pola kilometra, iako nije bilo nikakvih izgleda da može preživjeti. Bio je ranjen u trbuh, ali o hirurškoj intervenciji nije se moglo ni misliti. Snaga ga je izdavala pa je, vidjeći da je svaki trud oko njega uzaludan, on sam tražio od svojih drugova iz komande čete da ga ubiju da ne bi pao živ u ruke neprijatelja. Sam nije imao snage da otkopča futrolu i izvadi pištolj. Bio je to zaista težak moment za njegove drugove.

Sem Raša poginulo je još nekoliko divnih drugova. Pao je neustrašivi mitraljezac Mile Danilović i hrabri puškomitraljezac Jefto Kaurin. Poginuli su takođe borci 5 bataljona Sejdo Šabanović, Mihailo Ostojić, Milun Ćosović i Miladin Tripković, dječak od 14 godina, koji se još od februara 1942 nalazio

u ovom bataljonu, kada su mu svu porodicu poklale ustaše. Šezdesetogodišnji Boško Ostojić, komunista i borac od 1941, ostao je da dijeli sudbinu sa sinom Vojislavom koji je ranjen dan ranije i nepokretan ostao na Tjentištu. Njih su, kao i ostale teške ranjenike i one koji su se našli sa ranjenicima, Nijemci poubijali.

Izbivši u rejon Pleća bataljon se zaustavio da predahne. Uputio je izvađačke patrole u pravcu Hrčavke i Tisova Brda da izvide mogućnost daljeg nastupanja. Utvrđeno je da se jače neprijateljske snage nalaze na padinama Vilinjaka. Tamo se patrola srela sa jednom grupam Nijemaca i tom prilikom je poginuo borac Milovan Vasiljević. Odmah nakon toga bataljon je produžio u pravcu Hrčavke, prešao rijeku i pred noć stigao u rejon Ljubina Groba. Tu su se nešto kasnije počeli prikupljati i dijelovi iz Pete crnogorske i Prve dalmatinske brigade, kao i izvjestan broj lakših ranjenika. U tom rejonu 5 bataljon je proveo noć 13/14 juna.

U toku noći nastala je diskusija oko pravca daljeg kretanja. Bataljon je ostao bez štaba. U takvoj situaciji pojavila su se različita mišljenja. Glavnina bataljona, zajedno sa četnim rukovodiocima Josifom Strunjašem, Jagošem Mirkovićem i Obradom Dragašem, bila je za to da se produži za Vrhovnim štabom, iako nijesu znali u kom pravcu se kreće Vrhovni štab sa jedinicama. Grupa boraca iz 2 i 4 bataljona, koja se probila i priključila 5 bataljonu sa rukovodiocima Milkom Starčević, Vladom Mirkovićem i Živkom Žižićem, bila je takođe da se produži naprijed za glavninom. Međutim, jedna grupa iz 5 bataljona je uporno zastupala mišljenje da se treba vratiti natrag, objašnjavajući to time što iz brigade nije niko više prošao i da će se na ovaj način prije povezati sa svojom brigadom. Svi su ostali pri svom stanovištu i 14 juna ujutru grupa od 19 boraca se vratila u pravcu Sandžaka. Odvojili su se iz bataljona takođe Dalmatinci i Krajišnici, jer su i oni željeli da se priključe dalmatinskim i krajiškim jedinicama.

Poslije svega ovoga 5 bataljon, u čiji su sastav, sem njegovih boraca iz Sandžaka, ušli i drugovi iz 2 i 4 bataljona, krenuo je sa dijelovima Pete crnogorske brigade za Vrhovnim štabom. Četranaestog juna bataljon je bez borbe nastavio marš u pravcu komunikacije Foča — Kalinovik i do noći stigao u Ošli Do, gdje je zanoćio. Marš je bio veoma naporan, borci su bili iscrpeni i gladni. Od hrane se nije imalo ništa, pa se u toku marša brala kiselica i srijemuša. U sastavu bataljona bila je i porodica Đoković koja je uspjela da sačuva dva konja, jer su neki članovi porodice bili nepokretni. Štab bataljona

bio je primoran da uzme jednog konja i da ga zakolje. Drugi je ostavljen porodici. Meso je odmah izdijeljeno. Svako je spremao za sebe — neko je kuvao u porciji, a neko pekao, jer se zajednički nije moglo spremiti pošto nije bilo kazana, a nije se moglo zbog gladi ni čekati.

Petnaestog juna bataljon je izviđao prema komunikaciji Foča — Kalinovik u rejonu Borja, kako bi sljedeće noći izvršio prelaz. Tu se povezao sa dijelovima Pete crnogorske brigade koji su uspjeli da se probiju iz Sutjeske. Tog dana izabran je štab bataljona. Komandant je bio Obrad Bajović iz Pete brigade, zamjenik komandanta Milko Starčević, politički komesar Živko Žižić, a zamjenik političkog komesara Vlado Mirković. Odlučeno je takođe da se u toku daljeg marša bataljon kreće sa dijelovima Pete crnogorske brigade.

Prema podacima izviđačkih patrola, putem Foča — Kalinovik kretali su se motorizovani neprijateljski dijelovi u oba pravca. No, bez obzira na to, bataljon je noću 15/16 produžio pokret i oko 22 časa prešao put jugoistočno od sela Borja, a zatim produžio do Krivog Dola, gdje se zadržao radi odmora.

Zaklana su dva vola koje je bataljon u toku prethodne noći našao u šumi, ali tek što je meso bilo izdijeljeno, naišao je neprijateljski avion i, primijetivši naše dijelove, počeo da ih mitraljira. Zbog toga se bataljon prikupio i odmah krenuo u pravcu Sijerča, zapadno od rijeke Bistrice. Ali, tek što je stigao u Sijerču, jedan seljak je obavijestio da od Dobrog Polja ide kolona Nijemaca i da će uskoro tu stići. Štab bataljona nije ovome poklonio naročitu pažnju. Međutim, nije prošlo mnogo vremena a neprijatelj je stigao u neposrednu blizinu. Samo to nisu bili Nijemci, već muslimanska milicija. Da bi izbjegao nepotrebnu borbu, a samim tim i gubitke, pogotovu kad je sa bataljonom bilo dosta neboračkih dijelova (ranjenika i ostalih), štab bataljona je odlučio da glavninu bataljona odmah prebaci na lijevu obalu Bistrice, a da u rejonu Sijerča ostavi samo manje zaštitničke dijelove.

Oko 12 časova glavnina bataljona prešla je Bistricu i prikupljala se u rejonu Glasjenice. Međutim, ostavljene zaštitne dijelove napala je muslimanska milicija i oni su bili primorani da se, bez prihvata od glavnine bataljona, povuku ka Bistrici niz veoma strme strane. Jedan borac je poginuo, a jedan je bio ranjen i ostao, jer ga nijesu mogli iznijeti.

Poslije podne bataljon je nastavio pokret do sela Mrežice i zanoćio u zaseoku Trnjanima. Uzoru idućeg dana bataljon je napustio selo i sklonio se u šumu, jer se pretpostavljalo da će naići neprijateljska avijacija. Gotovo čitavog dana

bataljon se odmarao. Ljudstvo je bilo jako iscrpeno. Već mjesec dana se svakodnevno borilo i marševalo, sa minimalnom količinom hrane. Jela se trava, živo i pokvareno meso, sve našta se naišlo samo da se utoli glad. Nastupalo je masovno oboljenje od proliva, a nikakvih sredstava nije bilo da se to spriječi. Sem toga, bilo je ranjenika i bolesnika kojima se takođe nije mogla pružiti nikakva pomoć. Referent saniteta bataljona Dobrinka Mirković neumorno se trudila da im pomogne. Od zaklanih konja i goveda hvatala je krv i kuvala im u porciji, ali je to sve bilo nedovoljno, s obzirom na broj ranjenika i bolesnika.

Poslije podne bataljon je produžio pravcem Dobratići — Sječa — Drijenci (istočno od sela Mazlina) gdje je prenoćio. Iscrpenost boraca nije dozvoljavala da se prave duži marševi. Ljudi su se jedva kretali. Sanjivost je bila još gora od gladi. Često su ljudi idući spavali i padali. Fizički jači pomagali su slabijim pri nošenju puškomitraljeza. Hrabri omladinac Marko Cerović nosio je stalno puškomitraljez, a nekad i dva.

U toku 18 juna bataljon se zadržao u rejonu sela Drijenci, gdje se odmorio i prvi put dobro nahranio. Dok se bataljon odmarao, upućene su patrole da izvide pravce ka Jahorini, kuda je trebalo nastaviti marš u toku iduće noći.

Po jakoj kiši bataljon je krenuo poslije podne preko Jahorine. Kroz gustu i besputnu šumu teško se kretalo i lutalo. Poslije mnogo napora naišao je na jednu praznu baraku, punu vode i blata, i tu zanoćio. Idućeg dana nastavio je marš, ka dolini rijeke Prače pravcem Vrhprača — Lisina i uzoru 20 juna izbio u rejon Ajdučke Česme, sjeverozapadno od Sjetline. Pošto se odmorio, oko 10 časova se počeo spuštati ka pruzi, a oko 12 časova već su njegovi prvi dijelovi prelazili prugu kod Rakite. Tek što se bila prebacila polovina bataljona, naišao je od Sarajeva oklopni voz te je dalje prebacivanje privremeno obustavljeno. Međutim, dok se voz kretao u jednom i drugom pravcu radi kontrolisanja pruge, i drugi dio bataljona se prebacio po grupama, tako da se uskoro sav prikupio u rejonu Omanice. Istog dana nastavljen je pokret u pravcu sela Zečići — Bogovići, gdje se i prenoćilo. Rano ujutru 21 juna bataljon je izvršio pokret preko Romanije, prešao put Sarajevo — Vlasenica i naveče stigao u selo Šahbegovići. Tu je ostao dva dana a zatim je krenuo preko Jabuke do sela Dugandžića. U međuvremenu je Druga proleterska divizija već bila zauzela Olovo. O dolasku dijelova Pete crnogorske brigade kao i 5 bataljona obaviješten je Vrhovni štab. Štab Druge proleterske brigade tražio je od Štaba Druge divizije da se 5 bataljon Treće brigade rasformira i da se nje-

govi borci upute kao popuna Druge proleterske brigade. Štab Druge divizije usvojio je ovaj predlog, pa je odlukom Vrhovnog štaba rasformiran (26 juna) 5 bataljon i njegovo ljudstvo ušlo u sastav Druge proleterske brigade.

Borci i starješine Druge brigade toplo su primili borce iz 5 bataljona, a oni su za sve vrijeme dok su se nalazili u sastavu Druge proleterske brigade u svakom pogledu pokazivali da su dostojni zvanja proletera. Sredinom septembra 1943 svi su se ponova vratili u sastav Treće proleterske (Sandžačke) brigade.

Danilo JAUKOVIĆ

DOKUMENTARNE FOTOGRAFIJE

DR IVAN RIBAR I ALEKSANDAR RANKOVIĆ U SANDŽAKU, MAJA 1943

MOŠA PIJADE U SANDŽAKU, MAJA 1943

ČLANOVI PRETSEDNIŠTVA AVNOJ-a, SLEVA NA DESNO: FJODOR MAHIN, NURIJA POZDERAC, P. KRCE, IVAN MILUTINOVIĆ, VLADIMIR NAZOR, DR SIMA MILOŠEVIĆ, DR IVAN RIBAR I VLADA ZEČEVIĆ — U SELU NEDAJNU, 29 MAJA 1943

VLADIMIR NAZOR PRELAZI PIVU 7 JUNA 1943

ŠTAB SEDME BANISKE DIVIZIJE NA ZELENGORI JUNA 1943

ENGLESKA VOJNA MISIJA SA MAJOROM DIKINOM NA ZELENGORI JUNA 1943

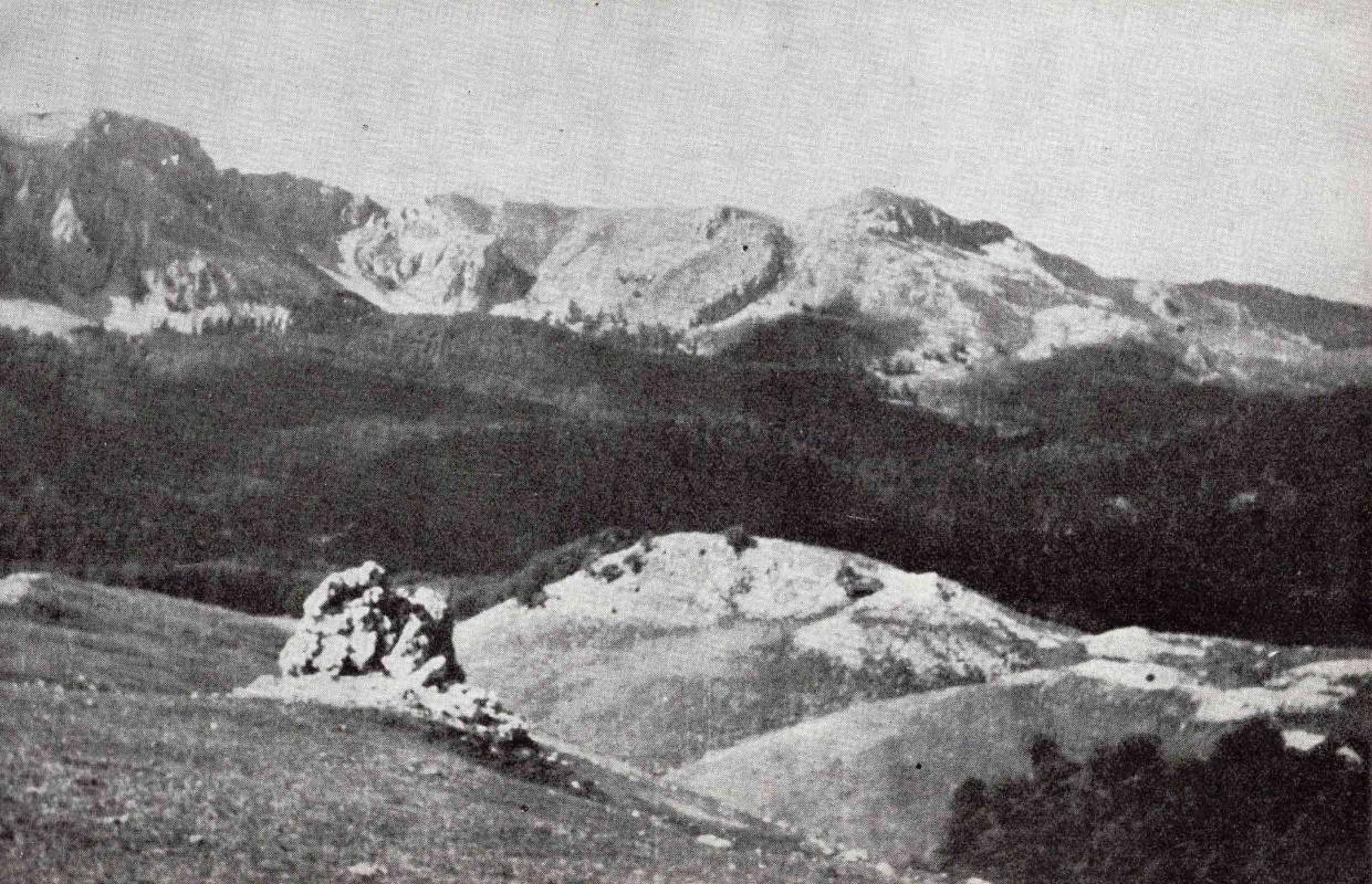

LJUBIN GROB — NA OVOM POLOŽAJU IZGINULA JE 10 JUNA 1943 GOTOVO ČITAVA ČETA IZ ČETVRTE PROLETERSKE BRIGADE, ODRŽAVŠI GA DO KRAJA U SVOJIM RUKAMA

JUN 1943 NA VUČEVU — KLANJE KONJA

RAVNA STIJENA — LITICE NIZ KOJE SU SE NIJEMCI STRMOGLAVILI BEŽEĆI PRED NAŠIM DELOVIMA

SADRŽAJ

I

Milorad Janković: UZ VRHOVNI ŠTAB — — — — — — 11
Dimitrije Koljković: U PRATEĆEM BATALJONU VRHOVNOG ŠTABA — — — — — — — — — — — — 32
Mane Mirković: NA OBEZBEĐENJU NJEGOBUĐSKOG AERODROMA — — — — — — — — — — — — — 36
Šćepan Klarić: PRVI ZADACI U PRATEĆEM BATALJONU VRHOVNOG ŠTABA — — — — — — — — — — — 40
Lazo Balać: NA OBEZBEĐENJU VRHOVNOG ŠTABA — — — 43
Jovo Radaković: U PATROLI ZA VEZU SA SEDMOM DIVIZIJOM — — — — — — — — — — — — — 45

II

Raško Popović i Miljan Jakanović: IZ DNEVNIKA — — — 53
Radomir Popović: ZLATNI BOR — POPOV MOST — VIDEŽ — BALINOVAC — RATAJ — — — — — — — — — — 64
Jovan Pejković: NA TROVRHU — — — — — — — — — 70
Uroš Bajić: TRI BORBE NA TRI REKE — — — — — — 76
Momčilo Dugalić: OKO TARE, PIVE I SUTJESKE — — — — 81
Milorad Mitrović-Rade: NA ZLATNOM BORU I U KANJONU SUTJESKE — — — — — — — — — — — — — 128
Branislav Barjaktarević: OD SUHE DO JAHORINE — — — 132
Gojko Đukić: OD VRBNIČKIH KOLIBA DO JABUKE U PRVOM BATALJONU PRVE PROLETERSKE — — — — — 137
Vasilije Žižić: MOJ KOMANDANT — — — — — — — — 144
Luka Božović: OMLADINSKA ČETA U BORBI NA BOROVNU 145
Milan Maksimović: IZVIĐAČI PRVE PROLETERSKE DIVIZIJE 153
Milivoje Katić: PIONIRSKO-MINERSKI VOD PRVE PROLETERSKE U BORBI KOD SUHE — — — — — — — — — 160
Miljan Jokanović: VOD PRATEĆIH ORUĐA DRUGOG BATALJONA PRVE PROLETERSKE NA BORBENIM ZADACIMA 168
Jovan Golubović: SEĆANJE NA MARŠ PRATEĆE ČETE PRVE PROLETERSKE DIVIZIJE — — — — — — — — — 172

Ratomir Vranić: ARTILJERCI NA SUTJESCI — — — — — 178
Ljubivoje Pajović: IZ DNEVNIKA KOMANDIRA BATERIJE — 183
Nikola Pećanac i Nikica Pilipović: DRUGI BATALJON TREĆE KRAJIŠKE BRIGADE NA SUTJESCI — — — — — — 200
Milan Zrilić: NA MARŠU KA ZEČJEM BRDU — — — — — 210
Ljubiša Ćurguz: NA ZEČJEM BRDU — — — — — — — 215
Savo Vuković: BOMBARDOVANJE POPOVOG DOLA — — — 219

III

Jovan Stamatović: »SUHU DRŽATI PO SVAKU CENU« — — 223
Milojica Pantelić: NA HUMIČU I KROZ ZELENGORU — — — 234
Petar Gračanin: NA STAVAMA TARE I PIVE — — — — — 238
Radosav Maksić: ČETA JE SVAKOG DANA BIVALA MANJA — 241
Brana Radovanović: NA KOŠURU — — — — — — — 249
Milorad Grbović: SUTJESKA ĆE UVIJEK OSTATI U SJEĆANJU 257
Zvonko Čović: OPKOLJENA ČETA — — — — — — — — 266
Vojo Ivanović: NA TROVRHU I KOD POPOVOG MOSTA — — 269
Blažo Marković: OD KOLAŠINA DO KLADNJA — — — — 276
Branko Tacović i Milutin Pejanović: U BORBAMA KOD KOLAŠINA — — — — — — — — — — — — — — 282
Branko Tacović: U BOJU NA BUDNJU — — — — — — — 285
Jovo Mihaljević: IZ DNEVNIKA POMOĆNIKA KOMESARA ČETE — — — — — — — — — — — — — — 288
Mile Radović: U BORBAMA KOD SELA MILOŠEVIĆA I NA TISOVOM BRDU — — — — — — — — — — — — 300
Gajo Drljević: NE OSTAVLJAJ ME DRUŽE — — — — — 306
Radisav Raspopović: NA LJUBINOM GROBU — — — — — 308
Mihailo Brajović: BORBA NA RADOMIŠLJU — — — — — 311
Ivan Špika: OD SINJAJEVINE DO ZELENGORE — — — — 316
Branko Mirković: DRUGI BATALJON DRUGE DALMATINSKE U BORBI NA BARAMA — — — — — — — — — 320
Obrad Egić: PRVI BATALJON DRUGE DALMATINSKE NA BARAMA — — — — — — — — — — — — — 327
Jovan Božović: OD SINJAJEVINE DO RATAJA — — — — 342
Jovo Medić: NA JAVORKU I KOD BRLJEVA — — — — 363
Spaso Kalaba: POSLEDNJI ZADATAK ČETE — — — — — 373
Milan Batar i Dušan Šaban: OSMATRAČ JE POGINUO — — 377
Milinko Okiljević: POSLJEDNJE POSTROJAVANJE BATALJONA — — — — — — — — — — — — — — 382
Danilo Komnenović: U ODBRANI PRAVCA NIKŠIĆ—JAVORAK 396
Jovan Andrić: OD NIKŠIĆA DO MILJEVINE — — — — — 400
Milenko Šotra, Lazar Domazet i Đorđe Šarenac: TRI SJEĆANJA NA BORBENI PUT ŠESTOG BATALJONA DESETE HERCEGOVAČKE — — — — — — — — — — — — — 407
Nikola Ljubibratić: OSAMNAEST DANA BORBI I MARŠEVA 422

PREGLED LIKOVNIH PRILOGA I FOTOGRAFIJA

LIKOVNI PRILOZI

Petar Lubarda: BOBMAŠI — ulje

Ismet Mujezinović: JURIŠ

Nikolaj Pirnat: JURIŠ

Marjan Detoni: ODMOR U ZELENGORI

Vidmar Nande: UZ PRUGU — linorez

Frano Baće: SUTJESKA

Marjan Detoni: U CRNOJ GORI

Marjan Detoni: NOĆ U ZELENGORI — ulje

Ismet Mujezinović: BITKA NA SUTJESCI — ulje i tempera

Đorđe Andrejević-Kun: PRELAZ PREKO REKE — crtež

Nikolaj Pirnat: IZ CIKLUSA — linorez

Sava Nikolić: PROBOJ NA SUTJESCI

Boža Prodanović: RANJENIK SA SUTJESKE — ulje

Marjan Detoni: U V OFANZIVI — KANJON PIVE, lavirani tuš

Zlatko Prica: »ŠTUKE« NAD ŠUMOM — crtež

RATNE FOTOGRAFIJE I FOTOGRAFIJE DELOVA ZEMLJIŠTA NA KOME SU SE DOGAĐAJI ODIGRALI

Dr Ivan Ribar i Aleksandar Ranković u Sandžaku — maja 1943

Moša Pijade u Sandžaku — maja 1943

Članovi Pretsedništva AVNOJ-a: sleva na desno: Fjodor Mahin, Nurija Pozderac, P. Krce, Ivan Milutinović, Vladimir Nazor, Dr Sima Milošević, Dr Ivan Ribar i Vlada Zečević — u selu Nedajnu, 29 maja 1943

Vladimir Nazor prelazi Pivu 7 juna 1943

Štab Sedme baniske divizije na Zelengori juna 1943

Engleska vojna misija sa majorom Dikinom na Zelengori juna 1943

Ljubin Grob — na ovom položaju izginula je 10 juna 1943 gotovo čitava četa iz Četvrte proleterske brigade, održavši ga do kraja u svojim rukama

Jun 1943 na Vučevu — klanje konja

Ravna Stijena — litice niz koje su se Nijemci strmoglavili bežeći pred našim dijelovima

SUTJESKA IV

PIŠU UČESNICI

DRUGO IZDANJE

*

JEZIČKI REDAKTORI:
Stevan Kojić, Stana Stanić, Veljko Aleksić

*

TEHNIČKI UREDNIK
major
Slobodan Mitić

*

KOREKTORI
Živojin Ljubinković, Milo Đurđevac

*

Štampanje završeno februara 1961

Tiraž: 7.000

Štampa: Grafičko preduzeće »Prosveta« — Beograd, Đ. Đakovića br. 21

Slobodan Šakota: TRIDESET DANA U OBRUČU — — — — 427
Dušan Brstina: U BORBAMA KOD KRIVOG DOLA, NA ŠTIRNU I BUDNJU — — — — — — — — — — — — 453
Omer Mrgan i Ljubo Semiz: MOSTARSKI NAPRIJED! — — 469
Danilo Komnenović: PREPAD UDARNE GRUPE — — — — 476
Dušan Kentrić: TREĆI BATALJON SEDME BANISKE — — 481
Đuro Mrkšić: PRVI BATALJON ŠESNAESTE BANISKE — — 486
Stanko Kreča: U ZAŠTITNICI DIVIZIJE — — — — — — 499
Milan Knežević: NA POLOŽAJU KOD RATAJA — — — — 510

IV

Bogdan Stupar: ZBOR NA LUČKIM KOLIBAMA! — — — — 517
Smilja Stupar: IZ SKOJEVSKOG DNEVNIKA — — — — — 524
Novak Knežević: DRUGI BATALJON PRVE DALMATINSKE — 527
Nikola Radošević: U PRVOM JURIŠU 13 JUNA KOD TJENTIŠTA 540
Dr Stipe Radovanović: OD BAJOVA POLJA DO JAHORINE — 548
Josip Žužul: NIJE BILO TEŠKO PREBROJATI ONE KOJI SU OSTALI ŽIVI — — — — — — — — — — — 570
Milan Šimić: PREKO SUTJESKE — — — — — — — — 576
Novica Perović: IZ DANA U DAN U BORBAMA I MARŠEVIMA 579
Božo Jovanović i Sveto Radojević: U BORBAMA KOD VELIKOG ORAHA, NA KRNOVSKOJ GLAVI... KOD TJENTIŠTA 591
Novo Matunović: OD PIVE DO SUTJESKE — — — — — — 601
Vujadin Popović: U BORBAMA NA BIOČU I 13 JUNA NA TJENTIŠTU — — — — — — — — — — — — 607
Velimir Radičević-Veco: U POSLEDNJEM JURIŠU NA SUTJESCI 623
Enver Čemalović: U BOJU ZA KOŠUR 13 JUNA — — — — 631
Vuksan Mijatović: JURIŠ MLADIH PROLETERA — — — — 640
Ratko Radonjić i Vojo Đurović: BATERIJA PETE CRNOGORSKE BRIGADE — — — — — — — — — — — — 647
Savo Govedarica: CEV U CEV — — — — — — — — — 656
Stevan Kovačević: BOJNA KOMORA PETE CRNOGORSKE — 665
Gajo Vojvodić: PRVI BATALJON TREĆE PROLETERSKE (SANDŽAČKE) — — — — — — — — — — — — 669
Slavenko Leković: ZLATARCI — — — — — — — — — 688
Danilo Jauković: PETI BATALJON TREĆE SANDŽAČKE — — 692

PRILOZI:

DOKUMENTARNE FOTOGRAFIJE
PREGLED LIKOVNIH PRILOGA I FOTOGRAFIJA